ئايپەك

نەۋائى

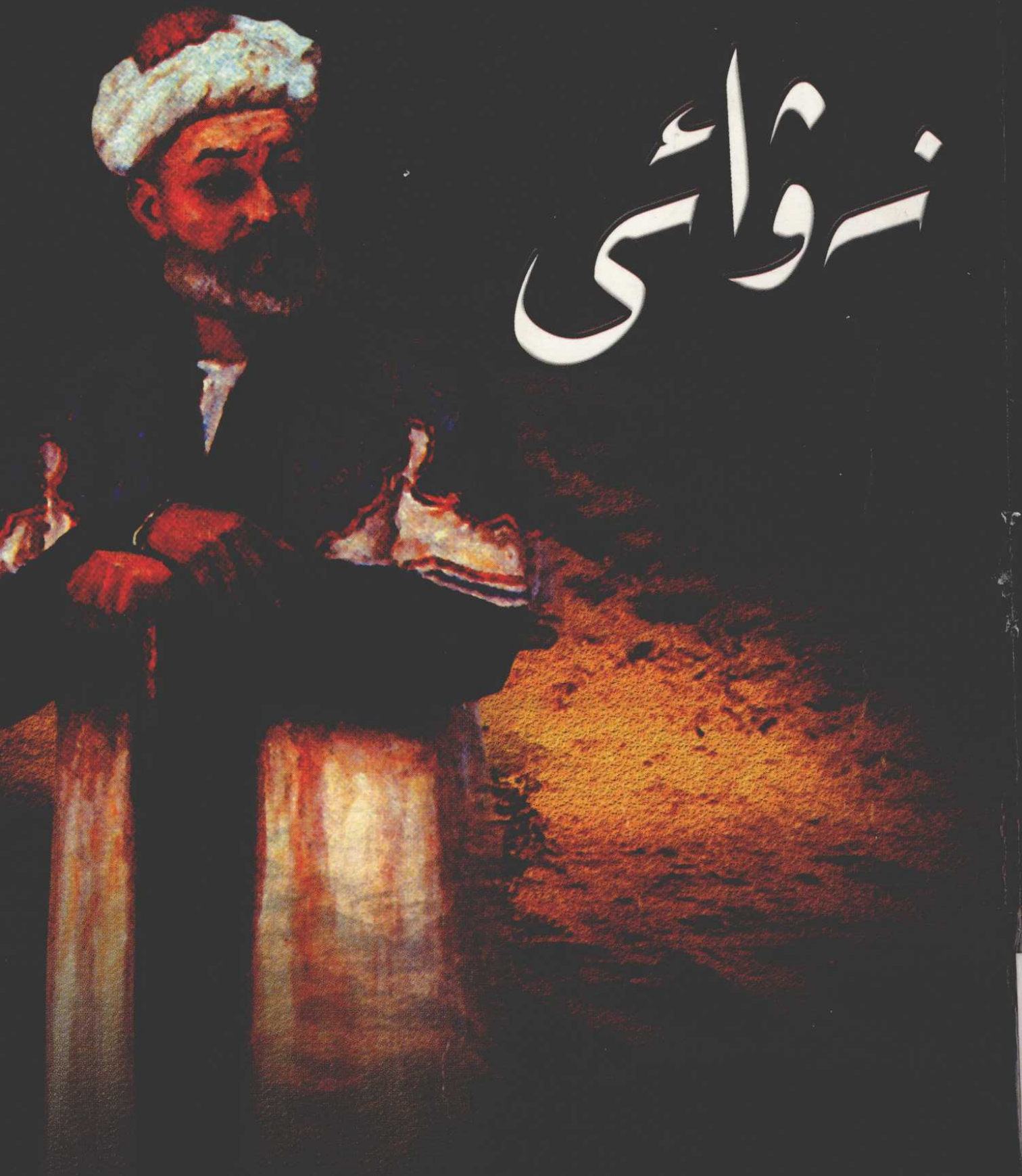

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: غالىب شاھ

نەۋائى

ISBN 7-228-07737-7

9 787228 077373 >

ISBN7-228-07737-7

(维文) 定价:28.00 元

15
1247.5
121

ئايسىلك

نەغمە

تەييارلىغۇچىلار: نىمەتۇللا ھاجى، توختى قاسىم

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

纳瓦依传/阿依别克著;尼米图拉·阿吉，托合提·卡斯木译.
—乌鲁木齐:新疆人民出版社,2002. 12
ISBN 7—228—07737—7

Ⅰ. 纳… Ⅱ. ①阿… ②尼,托… Ⅲ. 长篇小说—中国
—当代—维吾尔语（中国少数民族语言）
Ⅳ. I247.5

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2002)第 099964 号

责任编辑:买买提吐尔地·米尔孜艾合买提
责任校对:阿达来提·马合苏提

纳瓦依传 （维吾尔文）

阿依别克 著

尼米图拉·阿吉， 托合提·卡斯木 译

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市解放南路 348 号 邮编:830001）
新疆新华书店发行
乌鲁木齐仁祥印务有限公司印刷
850×1168 毫米 32 开本 19.5 印张 2 插页
2003 年 3 月第 1 版 2003 年 3 月第 1 次印刷
印数:1—3000 册

ISBN 7—228—07737—7/I.2788 定价：28.00 元

بۇ كتاب «يېڭى ھايات» ژۇرنىلى نەشرىياتىنىڭ 1954 - يىلىدىكى نەشرىگە ئاساسەن تەييارلىنىپ نەشر قىلىندى.
本书根据《新生活》杂志出版社 1954 年第 1 版本整理出版。

مەسئۇل مۇھەررىرى: مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت
مەسئۇل كوررېكتورى: ئادالەت مەخسۇت

نەۋرائى
ئايىبەك

تەييارلىغۇچىلار: نىمەتۇللا ھاجى، توختى قاسىم

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى №348)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
ئۈرۈمچى رېنىشياڭ مەتبەئەچىلىك چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مىللىمېتىر، 1/32
باسما تاۋىقى: 19.5 قىستۇرما ۋاراقى: 2
2003 - يىل 3 - ئاي 1 - نەشرى
2003 - يىل 3 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 1—3000
ISBN 7-228-07737-7/I.2788
باھاسى 28.00 يۈەن

مۇھەررىردىن

ئۆزبېك ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ مەشھۇر ۋەكىللىرىدىن بىرى بولغان ئايبېك 1905 - يىلى تاشكەنتتە تۇغۇلغان. ئەسلى ئىسمى مۇسا تاشمۇھەممەد ئوغلى بولۇپ، «ئايبېك» ئۇنىڭ تەخەللۇسىدۇر. ئايبېك 1930 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەت ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئىقتىساد فاكۇلتېتىنى پۈتتۈرگەن. 1934 - يىلىدىن 1937 - يىلىغىچە ئۆزبېكستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تىل ۋە ئەدەبىيات تەنقىقات ئىنىستىتۇتىدا تەنقىقاتچى ۋە باش كاتىپ بولۇپ ئىشلىگەن. 1938 - يىلىدىن 1941 - يىلىغىچە ئۆزبېكستان ئوقۇتۇش - پىداگوگىكا نەشرىياتىدا مۇھەررىر بولغان. 1943 - يىلى ئۆزبېكستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئاكادېمىكى بولغان. 1943 - يىلىدىن 1953 - يىلىغىچە ئۆزبېكستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئىجتىمائىي پەنلەر بۆلۈمىنىڭ مۇدىرى بولغان. 1945 - يىلىدىن 1950 - يىلىغىچە ئۆزبېكستان يازغۇچىلار سايۇزى پراۋلېنىيەسىنىڭ رەئىسى بولغان. 1958 - يىلىدىن 1968 - يىلىغىچە «ئۆزبېك تىلى ۋە ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ باش مۇھەررىرى بولغان. 1965 - يىلى ئۆزبېكستان خەلق يازغۇچىسى دېگەن نامغا ئېرىشكەن.

ئايبېك ئۆمرىدە «ئارمۇغان» (1922 - يىلى)، «تۇيغۇلار» (1926 - يىلى)، «كۆڭۈل نەيلىرى» (1929 - يىلى)، «مەشئەل» (1932 - يىلى) قاتارلىق شېئىرلار توپلاملىرىنى، «دىلبەر — دەۋر قىزى» (1932 - يىلى)، «تۆمۇرچى جورە» (1933 - يىلى)، «ئوچ» (1932 - يىلى)، «بەختىگۈل ۋە ساغىنىدىق» (1933 - يىلى)، «قىزلار» (1947 - يىلى)، «زەپەر ۋە زەھرا» (1950 - يىلى)، «ھەقگويلار» (1952 -

يىلى) ، «دەۋرىم جاراھىتى» (1965 ـ يىلى) قاتارلىق داستانلارنى ئېلان قىلدۇرغان. ئايبېك يەنە ئۆز ئۆمرىدە نۇرغۇن ھېكايە، پوۋېستلار ۋە رومانلارنى ئېلان قىلدۇرغان. پوۋېستلىرىدىن «نۇر قېدىرىپ» (1956 ـ يىلى) ، «بالىلىق» (1962 ـ يىلى) قاتارلىقلارنى، رومانلىرىدىن «قۇتلۇق قان» (1940 ـ يىلى) ، «نەۋائى» (1944 ـ يىلى) ، «ئالتۇن ۋادىدىن ئەسكەن شامالىلار» (1949 ـ يىلى) ، «قۇياش قارايماس» (1959 ـ يىلى) ، «ئۇلۇغ يول» (1967 ـ يىلى) قاتارلىقلارنى تىلغا ئېلىش مۇمكىن.

ئايبېك 1946 ـ يىلىدىن 1950 ـ يىلىغىچە ۋە 1958 ـ يىلىدىن 1966 ـ يىلىغىچە سابىق س س ر ئالىي سوۋېتنىڭ ئەزاسى بولغان. 1951 ـ يىلىدىن 1959 ـ يىلىغىچە ۋە 1967 ـ يىلىدىن ھايات‌ئىنىڭ ئاخىرىغىچە سابىق ئۆزبېكىستان س س ر ئالىي سوۋېتىنىڭ ئەزاسى بولغان. 1946 ـ يىلى س س ر دۆلەت مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن. 1964 ـ يىلى ھەمزە نامىدىكى ئۆزبېكىستان س س ر دۆلەت مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن.

ئۆزبېك ئەدەبىياتىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن تىنماي ئەجىر سىڭدۈرگەن مەشھۇر يازغۇچى، شائىر، ئالىم ۋە جامائەت ئەربابى ئايبېك 1968 ـ يىلى ۋاپات بولغان. ئايبېكنىڭ «نەۋائى» رومانى نەشر قىلىنغاندىن بېرى ئۇيغۇر كىتابخانىلىرى ئارىسىدا كەڭ تارقىلىپ، قىزغىن ئالقىشقا ئېرىشكەن. بۇ ئەسەرنىڭ «يېڭى ھايات» ژۇرنىلى نەشرىياتى تەرىپىدىن 1954 ـ يىلى نەشر قىلىنغان ئۇيغۇرچە نەشرى ئاپتونوم رايونىمىزدا خېلى كەڭ تۈردە تارقالغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇزۇن يىللاردىن بېرى قايتا نەشر قىلىنمىغانلىقى ئۈچۈن، ياشلارنىڭ كۆرۈش ئىمكانىيىتى بولماي كەلگەنىدى. بۇ رومان يېقىندا ئېلىمىزدە خەنزۇ تىلىدا نەشر قىلىنىپ، كەڭ كىتابخانلارنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشتى. بىز كەڭ ئۇيغۇر كىتابخانلىرىنىڭ ئېھتىياجىنى نەزەردە تۇتۇپ، «نەۋائى» رومانىنى يېڭى ئىملا بويىچە نەشرگە تەييارلاپ، ئوقۇرمەنلەر ھۇزۇرىغا سۇندۇق.

مۇندەرىجە

بىرىنچى باب 1
ئىككىنچى باب 35
ئۈچىنچى باب 57
تۆتىنچى باب 76
بەشىنچى باب 91
ئالتىنچى باب 114
يەتتىنچى باب 123
سەككىزىنچى باب 135
توققۇزىنچى باب 154
ئونىنچى باب 168
ئون بىرىنچى باب 202
ئون ئىككىنچى باب 218
ئون ئۈچىنچى باب 236
ئون تۆتىنچى باب 249
ئون بەشىنچى باب 262
ئون ئالتىنچى باب 290
ئون يەتتىنچى باب 301
ئون سەككىزىنچى باب 311
ئون توققۇزىنچى باب 323
يىگىرمىنچى باب 348
يىگىرمە بىرىنچى باب 355

يىگىرمە ئىككىنچى باب 370
يىگىرمە ئۈچىنچى باب 390
يىگىرمە تۆتىنچى باب 423
يىگىرمە بەشىنچى باب 428
يىگىرمە ئالتىنچى باب 442
يىگىرمە يەتتىنچى باب 464
يىگىرمە سەككىزىنچى باب 476
يىگىرمە توققۇزىنچى باب 486
ئوتتۇزىنچى باب 503
ئوتتۇز بىرىنچى باب 515
ئوتتۇز ئىككىنچى باب 532
ئوتتۇز ئۈچىنچى باب 538
ئوتتۇز تۆتىنچى باب 544
ئوتتۇز بەشىنچى باب 553
ئوتتۇز ئالتىنچى باب 587
ئوتتۇز يەتتىنچى باب 613

بىرىنچى باپ

I

باهار قۇياشى ئوچۇق ئاسمان كۆكىده، هىراتنىڭ «گۆهەر شاد» مەدرىسىسىنىڭ گۈمبىزى ئۈستىده پارقىراپ تۇراتتى. گۈمبەزنىڭ هەيۋەت ئېگىز پەشتاقلىرىنىڭ نەقىشلىرى كۈن شولىسىدا جانلىنىپ، ئاسمان گويا چىمەنزارغا ئوخشاش تۇرلۇك-تۈمەن ئاتەشىن رەڭلەر بىلەن ۋالىلداپ كۆرۈنۈپ تۇرماقتا ئىدى. كەپتەرلەر بىر ۋىڭىلداپ ئۇچۇپ، بىر قونۇپ، گۈگۈلاپ گۈمبەز ئەتراپىدا شوخ، خۇشال ۋە ئىناق ئويناشىپ يۈرەتتى. مەدرىسىنىڭ بىر تەرىپى خانىقا، ئۇچ تەرىپى كاتەك هۇجرىلار بىلەن ئورالغان بولۇپ، ئۇنىڭ كەڭ، تەكشى، تۆت بۇرجەكلىك سەهنىسىدىن تۇنۇگۈن شارقىرىپ ياغقان يامغۇرنىڭ چىكىلداپ ئۆتكەن تامچىسى كۆزگە ئىلىنىما-ئىلىنماس پار بولۇپ، هاۋاغا كۆتۈرۈلمەكته ئىدى. تالمىبىل-ئىلىملەرنىڭ تولىسى بۈگۈن هويلىغا چىققان. ئۇلار خىش ياتقۇزۇلغان سۇپىلارغا بورا سېلىپ ئولتۇرۇشۇپ، دەرس تەييارلاشماقتا ئىدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى «كافىيە» دە، گاهىلىرى «هاشىيە» دە، بىر مۇنچىلىرى «شەمسىيە» دە ئىدى. مانا بۇ يەردە بىرى يوغان سەللە ئورالغان بېشىنى پۇلاڭلىتىپ، كىتابىنى تىزغا قويۇۋېلىپ، كۆزلىرىنى چىڭ يۇمۇۋېلىپ، غوڭشىپ ئوقۇپ، «ئەدەبىيات» نى يادلىماقتا ئىدى. ئۇنىڭدىن نېرىراق يەردە بىر بورا ئۈستىده ئۈچ بۇرجەك بولۇپ ئولتۇرغان ئۈچ نەپەر تالىپ مۇشكۈل بىر مەسىلە ئۈستىده مۇنازىرىلەشمەكته. ئۇلارنىڭ بىرى چاڭگا ساقاللىق، رەڭگى سارغايغان ۋە ئورۇق ئۆز مەنتىقىنىڭ كۈچىنى

كۆرسىتىشكە ھەم «ھەقىقەت مىزانى» نى ئۆزىچە تەرىپلەشكە چىن دىلى بىلەن تىرىشاتتى. شەرىكلىرىنىڭ دەلىللىرىنى رەت قىلاتتى. ئۇنىڭدىن ياشراق، لېكىن بىلىمدانلىق قىلىشتا ئۇنىڭدىن قېلىشمايدىغان شەرىكلىرى بولسا، ۋارقىراپ سۆزلەپ يېڭى - يېڭى دەلىللەرنى كۆرسىتىپ، مۇلاھىزىلەرنىڭ تىلسىملىق قۇرغىنىنى شۇئاندىلا سۆز بىلەن ياساپ قويۇشاتتى. گاھىدا بۇلار ئەسلىي ماۋزۇدىن چەتكە چىقىپ، تالاش ئۇچۇرىدىن كېلىپ چىققان يېڭى «نۇقتىلار» غا بېرىلىپ كېتىپ، سۆز جاڭگاللىقىنىڭ تىكەنلىك مۇشكۈلاتلىرى بىلەن لىق توشقان سەھرالىرىدا قاڭغىراپ - تېنەپ يۈرۈپ، يەنە ئەسلىي مەسىلىگە يېنىشاتتى. بۇ بەسلەشكۈچىلەر گاھىدا مۇنازىرىنىڭ يالقۇنىدا قىزىپ كېتىپ، بىر - بىرىلىرىگە قوپال پاراڭلارنى قىلاتتى، گاھىدا بۇركۈتتەك بىر - بىرىگە ھۆرپىيىشىپ، بىرىگە - بىرى چاڭگال سالىشىغاندەك قىزىق بىر ۋەزىيەتتە بولۇشۇپ، يەنە چاپسانلا ئەكسىگە كېلىشەتتى. مەدرىسە دۇنياسىدا مۇنداق ئەھۋال ناھايىتى ئاددىي ۋە تەبىئىي بىر نەرسە بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇلارنىڭ جان ئاچچىقى بىلەن ۋارقىراپ، چۇقان سېلىشلىرىغا ھېچكىم ئېتىبار قىلمايتتى.

ھۇجرىلار بوشتەك كۆرۈنسىمۇ، خانىقانىڭ تۇۋىدىكى كۈن چۇشمەيدىغان، تەسكەي تەرەپتىكى بىر ھۇجرىدا تۆت كىشى غۇجمەك بولۇشۇپ، ئادەتتىكىچە گۈڭۈر - مۇڭۈر پاراڭ سېلىشىپ ئولتۇراتتى. ھۇجرا تار، زەي ئىدى. ئىشكىنىڭ ئۈلۈغ ئۈچۈق بولۇشىغا، باھارنىڭ كۈنىدە كۆزنى چىقىپ تۇرغان ئۈچۈق كۈندۈزگە قارىماي، بۇ يەردە نەملىك، قاراڭغۇلۇق ھۆكۈم سۈرەتتى. ئەلۋەتتە، بۇ ھال يالغۇز بۇ ھۇجرىغىلا خاس سۈپەت ئەمەس ئىدى. مەدرىسىنىڭ ھۇجرىلىرى تالىبىل - ئىلىملەرنىڭ جاي ئەسۋابلىرىنىڭ كەك، ھاۋالىق بولۇشى، گویاكى ئادەتتە زىننەتكە، پۈتكۈل زېھنىيەتقا زىت ئەھۋالدەك، شەرقتە مەدرىسە ھۇجرىلىرى بىر - بىرىلىرىدىن ھېچ قېلىشمايدۇ، دېيىش

مۇمكىن ... «ئىلىم يىڭنە بىلەن قۇدۇق كولاشقا ئوخشاش» دېگەن قەدىمكى پىكىرگە ھۇجرىلارنىڭ ئۇلگىسى روشەن بىر مىسال بولسۇن، دەپ بىر زامانلاردا مىمارچىلىق سەنئىتىدە تالىبىل ـ ئىلىملەر ئۇچۇن شۇ ئۇلگىنى قوبۇل قىلغان بولۇشى ئېھتىمال.

بۇ قاراڭغۇ، زەي ھۇجرىدا ھېلىقى تۆتەيلەننىڭ پارىڭى تۇگىمەيتتى. بۇلارنىڭ ئۇچى تالىبىل ـ ئىلىملەردىن بولۇپ، تۆتىنچىسى ھۇجرا ئىگىسىنىڭ مېھمىنى ئىدى. بۇلارنىڭ ئىلىم دەرىجىلىرىدە، باشلىرىدا، خۇي ـ مىجەزلىرىدە چوڭ پەرقىنىڭ بولۇشىغا، ھەتتا زېددىيەتنىڭ بولۇشىغا قارىماي، بۇلار مەدرىسىنىڭ ئەڭ كەمبەغەل تالىپلىرىدىن بولغاچقا، «ئىككى يېرىم ـــ بىر پۇتۇن» دېگەندەك، بۇلارنىڭ غىزا ـ تامىقى بىللە ئىدى. مانا بۇ گۇنمۇ بۇلار ئەنە شۇ مەقسەتتە يىغىلىشىپ قازان قاينىتىشنىڭ غېمىدە باشلىرىنى گاڭگىراتماقتا ئىدى.

بۇلارنىڭ ئىچىدە يېشى چوڭى ئەلائىددىن مەشھەدى بولۇپ، ئۇنىڭ ياداڭغۇ يۇزىنى يىرىك قارا ساقال باسقان، قويۇق قېشى قاپىقىغا چۈشكەن، ھەر قاچان يېرىمى يۇمۇق خىرە كۆزلۈك، بويى پاكار، تەخمىنەن قىرىق بەشلەردىكى كىشى ئىدى. ئۇ كىشى ئۇن بەش يىلدىن بۇيان مۇشۇ «گۆھەر شاد» مەدرىسىسىدە، شۇ ھۇجرىدا ئىستىقامەت قىلاتتى. بۇ يەردىن باشقا ياققا قوزغىلىشىمۇ مەلۇم ئەمەس ئىدى. ئەلائىددىن مەشھەدى ئۆز زامانىسىنىڭ ئەڭ پىشقەدەم مۇدەررىسلىرىدىن ئون يىللاپ دەرس ئالغان بولسىمۇ، بىرەر ئىلىمدە ئۆزىنى كۆرسىتىپ چىقالمىغانىدى. بىرقانچە يىلدىن بۇيان ئۆزىنىڭمۇ ئىلىمدىن كۆڭلى سوۋۇپ، دەرسلەرگىمۇ كۆپرەك قاتناشماس بولۇپ قالغان. لېكىن، زامانىنىڭ نۇرغۇن كىشىلىرىگە بېرىلگەن شائىرلىق بەختى ياكى بەختسىزلىكى بۇ كىشىنىمۇ قۇرۇق قالدۇرمىغانىدى. ئۇ شېئىرنىڭ ھەر خىل تۈرلىرىدە قەلەم ماڭغۇزاتتى. كېچىلىرى كۆز يۇمماي، «دىۋان»[1] مۇ تۈزۈپ

① كونا زامانلاردا شېئىرلار توپلىمى «دىۋان» دېيىلەتتى.

چىقاتتى. ئۇ «مۇئەممما»[1] دا ئۆزىنى بىردىنبىر بولمىسىمۇ، ھەر ھالدا ئەڭ چەبدەسلەردىن ھېسابلايتتى. لېكىن ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى ماھىرلىقىمۇ ۋە شۇنداقلا ئۇنىڭ دىۋانىمۇ تېخى شېئىر ئالىمىگە تونۇلغان ئەمەس ئىدى. بۇنىڭغا ئۇ تولىمۇ قايغۇراتتى. ئۇنىڭ ئىچىدىكى دەرد ئۇنى ھەر ۋاقىت بىئارام قىلاتتى ۋە ئۇمىدسىزلەندۈرەتتى. شۆھرەت ۋە ئىلتىپات ئىزدىگەن شائىر شاھلارغا بولمىسىمۇ، بەگلەرگە، ۋەزىرلەرگە، ھەتتا بۇلاردىن تۆۋەندىكىلەرگىمۇ قەسىدىلەر (ماختاش شېئىرلىرى) نى يېزىپ تەقدىم ئېتەتتى. ساۋاتسىز بەگنى «جامىئۇلئۇلۇم»[2]، «خەزىنەئى مەئانى»[3]، «فۇزەلا ۋە شۇئەرا ھامىيسى»[4] دەپ كۆتۈرۈپ ماختايتتى. ئۇ بەگنىڭ سۇلتانلارغا، ھەتتا بەگلەرگە نۆكەر بولۇپ ئوتكەن ئاتا - بوۋىسىنى «ئەزەلدىن تارتىپ» دۆلىتى، شۆھرىتى زاۋال كۆرمىگەن ئالىي نەسەبلىك «پادىشاھلىق ئاسمىنىنىڭ ئۇنى» دېگەنگە ئوخشاش چاكىنا، لېكىن كۆزنى چاقىدىغان يالىلداق سۆزلەر بىلەن ماختاشقا ماھىر ئىدى. ئەلائىددىن مەشھەدى تېرىككەك، مىجەزى بىر قىسما، گۇمانخور بىر كىشى ئىدى. ئەرزىمەس نەرسىلەر ئۈچۈن كىشىدىن كۆڭلى قالاتتى. ئۇ بىرىدىن رەنجىسە، شۇ زامان قولىغا قەلەم ئېلىپ شۇنداق ھەجۋىي نەرسىلەرنى يازاتتى، ئۇ يازغان نەرسە «دۇشمىنىنى» شۇنداق پاتقاقتا بۇلغايتتىكى، ئۇ پاتقاقتىن سېسىق پۇراق چىقىپ تۇراتتى.

ئىككىنچى تالىپ ھىراتلىق، ئوتتۇراھاللىق ئائىلىدىن چىققان زەيىنىددىن بولۇپ، ئۇنىڭ قەددى - قامىتى نازۇك، يۈمشاق مۇئامىلىلىك، خۇشخۇي، يېنىك تەبىئەتلىك، يىگىرمە - يىگىرمە

---

① كىچىك شېئىر تۈرى، شائىرلار مۇئەممادا كىشى ئىسىملىرىنى يوشۇرىدۇ.
② ئىلىملارنىڭ يىغىندىسى.
③ مەئىنىلەر خەزىنىسى.
④ شائىرلار ۋە پازىللارنى ھىمايە قىلغۇچى.

بىر ياشلىق بىر يىگىت ئىدى. ئۇ تۆت - بەش يىلدىن بۇيان ئىلىم تەھسىل قىلىپ، بەزى ئىلىملەردە خېلىلا ئىلگىرىلىگەنىدى. ئەرەب ۋە پارس تىللىرىنى ياخشى ئۆگەنگەنىدى. لېكىن، يېنىك تەبىئەتلىك بولغانلىقى ۋە ھاياتتا زىننەتنى، كەيپى - ساپانى ياخشى كۆرگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇ ئىلىم تەھسىل قىلىشقا دېگەندەك كۆڭۈل قويالمىدى. ۋاقىتتىنك تولاراقىنى سەنئەتلەرگە سەرپ قىلدى. مەدرىسىدىكىلەرنىڭ ئارىسىدا ئۇ ئۆزىنىڭ «ھۆسنىخېتى» (خۇش خېتى) بىلەن مەشھۇر ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ناخشىغا ئۇستا، غېجەكنى ياخشى چالاتتى؛ كېيىنكى چاغلاردا ئۇنىڭ ئاتىسى بىلەن ئىككى ئوتتۇرىدا غىرتنىڭ - سىرتىڭ بولۇپ قالغاچقا، ئۇ كەمبەغەللەشكەنىدى. بۇ مەدرىسىدە ۋە باشقا مەدرىسىلەردە بولغان ئېسىلزادە، «دۆلەتمەن» تالىپلارنىڭ ھەم ھىراتتىكى بەگزادە، ۋەزىرزادىلەرنىڭ كىچىك بەزمىلىرىگە، زىياپەتلىرىگە بېرىپ غەزەل ۋە نەغمىسى بىلەن ئولتۇرۇشنى قىزىتىپ، شۇ باھانىدە قورسىقىنى تويغۇزاتتى.

ئۇچىنچى تالىپ ئىككى يىل ئىلگىرى ئىلىم تەھسىل قىلىش ئۈچۈن شەھرىسەبزدىن كەلگەن پېشانىسى دۆڭ، بەدىنى چىلىك، چوڭ ئۆتكۈر كۆزلۈك، ئون سەككىز ياشلىق سۇلتانمۇرات ئىدى. بۇ يىگىت شەھرىسەبزدىكى مەشھۇر تاشچى ئۇستىنىڭ ئوغلى ئىدى. ئۇستا سەمەرقەندتە ئىش ۋاقتىدا چوڭ بىر ئىمارەتنىڭ ئۇستىدىن يىقىلىپ ئۆلگەن چاغدا، سۇلتانمۇرات تېخى ئۈچ ياشلىق بالا ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ساۋاتلىق، ئەمگەكچان، جاپاكەش ئانىسىنىڭ تەربىيىسىدە ئۆسۈپ، ئاۋۋال ئۆز شەھرىدە، كېيىن سەمەرقەندتە ئوقۇپ، ئاخىر قېرىنداشلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن ھىراتقا كېلىپ، بۇ مەدرىسىگە جايلاشقان. ئۇنىڭ ئىستېداتى مەدرىسە ئەھلىگىلا ئەمەس، بەلكى ھىراتنىڭ نۇرغۇن ئالىملىرىغىمۇ مەلۇم ئىدى. ئۇ بارلىق ئىلىملەرنى ئۆگىنىپ، زامان ئالىملىرىنىڭ ئالدى بولۇشقا تىرىشاتتى. ئۇ دىنىي ئىلىملەردىن تاشقىرى، رىيازىيەت

(ماتېماتىكا)، ئىلمىي نۇجۇم (ئاسترالوگىيە)، مەنتىق (لوگىكا)، ئەدەبىيات ۋەھاكازالاردا كەڭ ۋە پىششىق مەلۇماتلىق بولۇپ قالغانىدى. ئۇ ئون تۆت يېشىدا سەمەرقەندتە ئۇنىڭ بىر مولليسى مۇنداق دېگەنىدى: «قەدىمكى زاماندا بىر ئالىم ئۆتكەنكەن. ئۇ ئەگەر ئالەمدىكى بارلىق ئالىملارنىڭ خاتىرىلىرىدىن بارلىق ئىلىم ۋە پەن تۇيۇقسىز كۆتۈرۈلۈپ كەتسە، ئۇ ئىلىملەرنىڭ ھەممىسىنى ئەسلىدىكىدەك قىلىپ تىرىلدۈرۈش قولۇمدىن كېلىدۇ، دەيدىكەن. ئوغلۇم، سىزدە ئەنە شۇنداق ئەقىل ۋە ئىستېداد بار. بۇ بەخت ۋە غەيرەتنىي ئەسلا قولدىن بەرمىگەيسىز!». ئىلىملەردە ئەنە شۇ چۆچەكتىكى ئالىمنىڭ دەرىجىسىگە يېتىش، سۇلتانمۇراتنىڭ ئىدىيىسى ئىدى.

بۇلاردىن باشقىچە بولۇپ ئولتۇرغان بۇ يەردىكى كىشى ئەلائىددىن مەھمۇدنىڭ مېھمىنى، سەمەرقەندلىك تۇغانبەگ ئىدى. ئۇ يوغان، سېمىز، شالاڭ قىزغۇچ بۇرۇتلۇق، كەڭ، قارامتۇل يۈزلىنىڭ ياڭاقلىرى قاپارغان، قىسىق كۆزلىرى ئويناپ تۇرغان، كۆن ئىسسىق بولسىمۇ، ئۇستىگە قوپال كونا جۇۋا، بېشىغا يوغان پاقپايغان قۇندۇز تۆپە كىيگەنىدى ... تۇغانبەگنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى ئەمىر تېمۇر دەۋرىدە چوڭ مەنسەپلەرگە ئىگە بولغان كىشىلەر ئىدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن مەشھۇر ئەسكەر باشلىقلىرى، دۆلەت خادىملىرى ۋە داڭلىق تارخانلار[1] چىققان. لېكىن كېيىنرەك، تېمۇرنىڭ دۆلىتى پارچىلىنىپ، شاھزادىلەر ئارىسىدا تاج ـ تەخت ئۈچۈن جېدەل ـ غۇلغۇلىلار ئەۋج ئالغان چاغدا، بۇ ئائىلىنىڭ داڭقى ئاستا ـ ئاستا ئۆچۈشكە باشلىدى. دادىسى پىرۇزبەگ قايسىبىر سەپەردە دېرەكسىز غايىب بولغان. نوپۇزلۇق تۇغقانلىرى، تاغىلىرى، كىچىك دادىلىرى ۋەھاكازالىرى ئۆز مەرتىۋىلىرىنى يوقاتتى. گاھىلىرى ئاكا ـ ئۇكا، ئاتا ـ بالا سۇلتانلارنىڭ ئۆزئارا

---

① تارخان ـــ پادىشاھتىن ئالاھىدە ھوقۇق ۋە ئىمتىيازلار ئالغان ئىنسانلار.

ئۇرۇشلىرىدا قىرىلدى. گاھىلىرى دۇشمەنلەردىن قورقۇپ ياكى يېڭى بەخت ئىزدەپ ئۇزاق ئەللەرگە كۆچۈپ كەتتى. تۇغانبەگ ئون يەتتە يېشىدىن باشلاپ ماۋەرائۇننەھردە، خوراساندا، دەشتى قىپچاقتا، ئىراقتا ۋە ئومۇمەن بىر چاغلاردا ئاقساق تېمۇرنىڭ قىلىچىغا بېقىنغان بىرقانچە ئەللەردە قاينىغان سىياسىي كۆرەشلەرگە، توختىماي بولۇپ تۇرغان قوزغىلاڭلارغا، پىتنە-ئىغۋالارغا بېشىچە چۆكۈپ كىرىپ كەتكەنىدى. ئۇ بەخت ۋە شان-شۆھرەت ئىزدەپ، ئۆزىنى ئونقا-چوغقا ئۇردى. سۇلتانلار ۋە بەگلەرنىڭ بوسۇغىلىرىنى يالىدى. ئۇلارنىڭ ھەر قايسىسىدا خىزمەت قىلدى، ئالدىدى، ئالداندى، تالىدى، تالاندى، ئاخىرى يىگىرمە بەش يېشىدا، بۇنىڭدىن ئىككى ئاي ئاۋۋال ھىراتقا كەلدى. ئەلائىددىن مەشھەدى بىلەن تاسادىپىي ئۇچرىشىپ تونۇشۇپ قېلىپ، دوست بولدى. ئۇنىڭ ھۇجرىسىغا ھەمىشە كېلىپ ئولتۇرىدىغان بولدى.

تۇغانبەگ ئۆزى چالا ساۋات بولسىمۇ، ئىلىم پەننىڭ قەدرى-قىممىتىنى بىلەتتى. تالىپلارنىڭ سۆھبەت ۋە مۇنازىرىلىرىگە دىققەت بىلەن قۇلاق سالاتتى. لېكىن ئۆزى ئۇچۇن بۇ جەريانىنى يات ھېسابلايتتى. ئىلىم تەھسىل قىلىش ياۋاش، تىنچ، سەۋر-قانائەتلىك كىشىلەرنىڭ ئىشى دەپ ئويلايتتى. تۇغانبەگنىڭ خىيالى بولسا، ھەر قاچان جاھان ئالمىدە جەۋلان قىلاتتى. ئۇ ئۇچقۇر ئاتتا چاقماقتەك يېنىپ، جەڭلەردە قىلىچ ئوينىتىشنى، ئوقيا ئېتىشتىكى كۈچى ۋە ماھىرلىقى بىلەن ھەممىنى ھەيران قالدۇرۇشنى، شەھەرلەرگە ھۇجۇم قىلىشنى، تاغدەك-ئېگىز قورغانلارغا باتۇر يىگىتلەر بىلەن بىللە شوتىلار قويۇپ، ھايت-ھۇيت دېگۈچە ئارتىلىپ چۈشۈشنى، يېزىلارغا ئوت قويۇپ، مىڭلىغان قويلارنى ئولجا قىلىپ ھەيدەشنى ئارزۇ قىلاتتى. تۇغانبەگ بىرەر ناھىيىگە بەگ بولۇپ، ئەتراپىغا ئۆتكۈر، قەيسەر يىگىتلەرنى توپلاپ، ھىيلە-مىكىر، ئالداش، دوق، باسقۇنچىلىق ۋەھاكازالارنىڭ يارىدىمى بىلەن باشقا بەگلەرنى، ھاكىملارنى

بىرىنىڭ كەينىدىن بىرىنى ئاغدۇرۇش، ئاخىردا پايتەختلەردىن شاھلارنى قوغلاپ، ئۆزى تاج كىيىش، ياكى تېنەپ يۈرگەن شاھزادىلەردىن بىرەر ئاغزى ئوچۇق ئادەمنى تەختكە ئولتۇرغۇزۇپ قويۇپ، پۈتۈن ھاكىمىيەت تىزگىنىنى ئۆز قولىدا تۇتۇشقا ئوخشاش ئۇمىدلەرنىڭ يۈرەكتىكى يالقۇنى بىلەن ياشايتتى. ئۇ مانا شۇنىڭ ئۈچۈن كۈرەش قىلدى. ئىلاج يوق، بۇ ئۇمىدلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىدى. ھەتتا، بىر نەچچە قېتىم بۇ قىزغىر يۈك باشقىلارغا سېزدۈرۈپ قېلىشقا تاس قالدى. ئۇنىڭ بۇ تەلۈە ئۇمىدلىرىنى بېشى بىلەن بىللە كېسىشكە كۆتۈرۈلگەن قىلىچتىن ئۆزىنى ئارانلا قۇتۇلدۇردى ھەم ھىراتتا بۇ مەدرىسە كاۋىكىنى ماكان قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ئەمما، تۇغانبەگ تېخى بۇ ئۇمىدتىن يانغان ئەمەس. ئۇنىڭدا ئىشەنچ خېلى چوڭ ئىدى. تېمۇرنىڭ ئەۋرە - چەۋرىلىرى نۇرغۇن؛ بۇلارمۇ ئۆي توشقىنىدەك كۆپەيمەكتە. بالا ئاتىغا، ئاتا بالىغا، ئاكا ئۇكىغا، قېرىنداش قېرىنداشقا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈش بۇ ئەلدە بىر ئادەت بولۇپ قالغان. بۇنىڭدىن تاشقىرى چوڭ - كىچىك شەھەرلەردە، ۋىلايەتلەردە بەگلەر، ھاكىملار بار. ئۇلارنىڭ مال - مۈلۈككە، شان - شۆھرەتكە، ھاكىمىيەت، دۆلەتكە ئىشتەيلىرى ئېچىلىپ كەتكەن. تۇغانبەگنىڭ كۆڭلى قانلىق غوۋغالارنىڭ، ئۇر - يىقىتلارنىڭ ئۇزاق داۋام ئېتىدىغانلىقىنى سېزىدۇ؛ شۇڭلاشقا ئۇ قۇلايلىق پۇرسەت ۋە شارائىتنى كۈتمەكتە ...

ۋەقفە مەبلەغلىرى بىلەن كۇن كەچۈرىدىغان تالىپلارنىڭ ئەھۋالى ئېغىردۇر. ئۇلار قوللىرىغا تەگكەن «نەقىد» (تەمىنات) لەرنى ئاللىقاچان، قىشتىلا يەۋەتكەن. ئەمدى ھەپتىدە بىر - ئىككى قېتىم قازان قاينىتىشمۇ قايغۇدۇر. سېتىشقىمۇ قولغا ئېلىنغۇدەك ھېچ نەرسە يوق. غىزا توغرۇلۇق باش قاتۇرۇشۇپ ئولتۇرۇشقان چاغلىرىدا تۇغانبەگ: «ھېچ گەپ ئەمەس بىر ئىلاجىسىنى قىلىمىز، ھىراتقا ئوخشاش شەھىرى ئەزىمدە بىز ئاچ قالارمىدۇق!» دەپ غودۇڭشىپ، بىر نەرسىلەرنى دەپ چىقىپ كېتەتتى ھەم غىزا ئۈچۈن

ئاز - تولا بىر نەرسە تېپىپ كېلەتتى. يولداشلىرى بۇنىڭ ئۇزاقتىن بۇيان يانچۇقى قۇرۇق ئىكەنلىكىنى بىلسىمۇ، خىراجەت پۇلىنى قەيەردىن تېپىپ كېلىدىغانلىقىنى سۇرۇشتۇرمەيتتى. ئەمما، بۇگۈن شۇ ھەقتە بىر قانچە سائەتلەپ پاراڭ بولۇۋاتسىمۇ، تۇغانبەگ زادىلا ئۇن چىقمىدى. ئۇنىڭ پەيلى بۇزۇلغاندەك، ئۇ ھۇجرىنىڭ بىر بۇلۇڭىغا كىرىۋېلىپ، قىسىق كۆزلىرى سلەن بىر نۇقتىغا تىكىلگەنىدى.

چۇچۇتۇلگەن ياغ ۋە قورۇلغان گۆشنىڭ مەززىلىك ھىدى دىماغقا كىردى. بىر مۇنچە ھۇجرىلاردا كۇنىگە ئىككى مەھەل لەززەتلىك غىزا پىشۇرۇلىدۇ. ئۇ ھۇجرىلارنىڭ ئىگىلىرى ۋەقفىخورلار ئەمەس، ئۇلار يۇقىرى تەبىقە ئائىلىلىرىنىڭ ئوغۇللىرىدۇر، ئۇلارنىڭ يانچۇقلىرىدا ئالتۇن - كۇمۇش تولا. ئۇلار كېچىلىرى «شېرىن سۆھبەتلەر» ئۆتكۇزىدۇ. ئەل - ئاغىنىلەر يىغىلىپ، مەي ئىچىشىپ نەغمە - ناۋالار بىلەن تاڭ ئاتقۇزىدۇ ...

ھۇجرىنىڭ تۆرىدە ياغاچتەك قېتىپ قالغان، يۇڭى چۈشۈپ كەتكەن تاقىر تېرىدە ئولتۇرغان ئەلائىددىن مەشھەدى ئۇزاق كېڭىشىشتىن ھېچبىر كۆڭۈلدىكىدەك نەتىجە چىقمىغاچقا، كىچىككىنە بەدىنى بىلەن يېنىككىنە مىدىرلاپ، ئۇزۇن قۇيرۇقى ئېسىلغان، چوڭ سەللە ئورالغان بېشىنى چايقىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن بىر ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ، دۇنيانىڭ ئۆزگىرىشچانلىقىدىن شىكايەت قىلىپ، ئىنچىكە ئاۋاز بىلەن بۇ بەيىتنى سوزۇپ ئوقۇدى:

ئۇفتادەست دەر جەھان بسيار،
بىتەمىز ئەرجىمەندۇ ئاقىل خار①

① ئەقىللىق، ئوقۇمۇشلۇق ئادەملەر خار - زار بولۇپ، جاھىللارنىڭ ئەزىز بولغانلىقى دۇنيادا كۆرۈلگەن ھادىسىدۇر.

زەينىددىن سىناشتا نۇرغۇن توغرا نەتىجە بەرگەن تەكلىپىنى، يەنى ھىراتنىڭ ساخاۋەتلىك مۆتىۋەر ئادەملىرىدىن بىرىگە ياكى كونا شاھزادىلەردىن بىرىگە قەسىدە يېزىپ مۇراجىئەت قىلىشنى تەكلىپ قىلدى. بۇ پىكىر ھەممىگە ماقۇل كەلسىمۇ، ئالائىددىنگە ئۇنچە ياقمىدى. چۈنكى ئۇ بۇ ئىشنىڭ يالغۇز ئۆزىگە خاس ئىش بولغانلىقىدىن، باشقىلارنى شېرىك قىلىشنى خالىمايتتى. كىم بىلسۇن، بەلكى مەشھەدىنىڭ يېقىملىق نەزمى، چىرايلىق ئۇسلۇبى خەيرلىك ھىمايىچىنىڭ كۆڭلىنى شۇنچىلىك ئېرىتىۋەتسە، ئۇ ئاقچا ھەم قوي ۋە سەللە - پەرەنجە ئىنئام قىلىۋېتەمدۇ، تېخى! بۇ كەمگىچە مەشھەدى ھېچبىر مۇنداق ئىلتىپاتقا نائىل بولمىغان بولسىمۇ، خام تەمە بىلەن ئۇ شۇنداق مۇلاھىزىنى كۆڭلىدىن كەچۈردى ...

زەينىددىن ئەلائىددىننى يۇمشىتىش ئۈچۈن ئىنچىكە قاشلىرىنى مەنىلىك ھالدا سۈزۈپ تۇرۇپ دېدى:

— ئەگەر مەن قەسىدە شائىرى بولسام، خاقان ئىبنى خاقان سۇلتان ھۈسەين بايقارا ھەزرەتلىرىگە بىر مىسلىسىز قەسىدە يېزىپ، جانابىي ئالىدىن شاھانە ئىنئاملار ئالاتتىم. چۈنكى، ھازىر: بۇنىڭدىن ئىككى ھەپتە مۇقەددەم ئۇ جانابنىڭ مۇبارەك بېشىغا ھۈمايۇن قۇش (شاھلىق قۇشى) قوندى، كۆڭلى ئارام تاپتى. شائىرلارغا ساخاۋەتنىڭ يەتتە دەرۋازىسىنى ئېچىشقا ئىمانىم كامىل.

— سۇلتان ھەزرەتلىرىنىڭ ئۆزىمۇ ئاجايىپ ئۆتكۈر شائىرمىش، — دېدى سۇلتانمۇرات، — شېئىرلارنى بەكمۇ ياخشى كۆرەرمىش. چوڭقۇر مەنىلىك، نازۇك ۋە نەپىس خىيالنىڭ ئاشىقى بولغان ھەزرىتى شاھنىڭ شائىرلارغا ھامىي بولۇشىغا ئەسلا شۈبھە قىلمايمەن، ئەلۋەتتە ...

ئەلائىددىن بۇ سۆزلەرگە ئانچە ئېتىبار قىلمىغاندەك بولۇپ،

كۆرۈنۈشكه تىرىشسىمۇ، ئۇنىڭ ئىچى تارتىلدى. زەينىددىنىڭ سۆزىنى تەنە دەپ چۈشەندى. سۇلتانمۇراتنىڭ سۆزلىرىگە: «يېڭى پادىشاھنىڭ ئۆزىمۇ چوڭ شائىر، نازۇك زوقنىڭ ئىگىسى. سەن ئۇنىڭغا قەسىدە يېزىپ ئاۋارە بولما» دېگەن جاۋابقۇ دەپ چۈشىنىپ، بېشىنى ئېچىگە تىقىپ جىمجىت بولدى.

تېخىچىلا دومسىيىپ ئولتۇرغان تۇغانبەگ ئادىتى بويىچە تورۇك - تورۇك سۆزلەپ:

— سوپى سورىغانىنى يەيدۇ، تاپسا يوغانىنى دېگەندەك، ئەمدى پادىشاھدىن بىر نەرسە يۇلماقچى بولدۇڭلارمۇ! خۇدايىمدىن سوراڭلار ... پادىشاھلارنىڭ ئۆزىگە يارىشا تەشۋىشلىرى بولىدۇ. ئەسكەرلەرنى بېقىش كېرەك، قورغاننى جىسەش كېرەك، ئۇلار مەدرىسىدىن كۆرە تولاراق سەپەر توغرۇلۇق ئويلىشى كېرەك، — دېدى.

— ھۇسەين بايقارا ھەزرەتلىرى ھەم شائىر، ھەم ئىلىمپەرۋەر كىشىدەكمىش. ياخشى ئىشلارغا بەل باغلىشىغا ئۇمىد قىلىشقا بولىدۇ، — دېدى زەينىددىن ئىشەنچ بىلەن.

— چۆلنىڭ باغرى يامغۇرغا تەشنا بولغاندەك، — دېدى سۇلتانمۇرات قوللىرىنى سىلكىپ، — كونا خوراسانىنىڭ ئېلى ئادالەت ۋە پەزىلەت كۇنىگە تەشنادۇر. ئەلۋەتتە ئۇمىدلىرىمىز بىھۇدە بولماس.

تۇغانبەگ بۇرۇتلىرىنى يوغان بارماقلىرى بىلەن تۇزۇگەن بۇلۇپ، تەنە بىلەن ھېجىيىپ قويدى. ئەلائىددىن بولسا بىر نەرسىگە دىققەت بولغاندا قىلىدىغان ئادىتى بويىچە، يېرىم يۇمۇلغان كۆزلىرىنى تامام يۇمۇۋالدى.

قېرى خىزمەتچى ھاجى سالىھ ئىشىك تۇۋىگە كەلدى، بۇ دىۋانە سۇپەت، كەمبەغەل، خىيالچان كىشى ئىدى.

— ھە، ئالىم بالا، بۇ يەردە ئىكەنسىز، — دەپ سۇلتانمۇراتقا قاراپ كۇلدى ۋە سۆزىنى داۋام ئەتكۈزدى، — چارسۇ

تەرەپكە بېرىۋىدىم، سىزنىڭ ھالۋىچى دوستىڭىز سىزنى ۋە مولا زەينىددىننى كەلسە دەپ ئۆتۈندى. يېڭى شېئىر ئوقۇپ بېرەمدۇ ياكى باشقا پارچىڭى بارمۇ ...

سۇلتانمۇرات خۇشال بولۇپ زەينىددىنگە قارىدى.

— بارىمىز، ئەلۋەتتە، — دېدى زەينىددىن ئورنىدىن قوزغىلىپ، — شېئىرنى سۆھبەت بىلەن دىللارنىڭ ئۇسسۇزلۇقىنى قاندۇرىمىز.

— ئەجەب ھېرات ئىكەن بۇ، — دېدى تۇغانبەگ بېشىنى ئىرغاتقىلىتىپ، — ھالۋىچىسىمۇ شائىر بۇنىڭ، كاۋاپچىسىمۇ شائىر ... بېرىڭلار، غەزىلى تاتلىق بولمىسىمۇ، ھالۋىسىنىڭ تاتلىق بولۇشى گۇمانسىز ...

— ھالۋىچى ھۆرمەتلىك تۇرابى، ئىنسانى كامىل كىشى، — دېدى ئاچچىقى بىلەن زەينىددىن، — خالىسىڭىز سىزمۇ يۇرۇڭ، ئۆزىڭىز خالىس باھا بېرەرسىز.

تۇغانبەگ ماقۇل بولغاندەك ھىجايدى. ئەلائىددىن مەشھەدى كۆزىنى سەل ئېچىپ تەتۇر قارىدى.

ئۇلار پېشىن نامىزىنى ئوقۇپ بولۇپ، مەدرىسىدىن چىقىشتى. كونا بولسىمۇ، پاكىز، ئۇزۇن، كەڭ ئالىچىپار پەرەنجە كىيگەن، باشلىرىغا قاردەك ئاپئاق سەللە يۆگىگەن ھەم مەدرىسە ئەھلىگە خاس بولغان گىدىيىش ۋە مەغرۇرلۇق بىلەن كېتىۋاتقان ئىككى ياش موللىنىڭ يېنىدا يوغان جۇۋا، پاخپايغان تۆپە كىيگەن ۋە ئۇزۇن زامانلار ئاتلىق يۈرۈپ ئۆگەنگەن تۇغانبەگ، پۇتلىرىنى كەڭ بېسىپ، لاپاسلاپ كېتىۋاتماقتا ئىدى. زەينىددىن ئۆز ئادىتى بويىچە يولدا كېتىپ بېرىپ ئەتەي بىر ئىككى يەرگە دەرھال كىرىپ چىقىش لازىملىقىنى ئېيتىپ ھەمراھلىرىدىن سورىدى. تۇغانبەگ نارازى بولۇپ غودۇڭشىدى. سۇلتانمۇرات بولسا، مەنىلىك ھالدا كۈلۈپ قويدى. زەينىددىن بىلەن يولغا چىقسا، بارىدىغان يەرگە ھېرىپ - ئېچىپ بېرىشقا توغرا كېلەتتى. ھەر كوچىدا، ھەر

دوقمۇشتا ئۇنىڭ تۇرلۇك تەبىقىلەردىن دوستلىرى، تونۇشلىرى، چاقچاقچىلىرى ۋەھاكازالىرى ئۇچرايتتى؛ زەينەددىن ئۇلارنىڭ بىرىدىن ھىراتتا پەيدا بولغان، لېكىن خەلقتە تېخىمۇ مەلۇم بولمىغان، تولاراق قىزىق بىر ۋەقەنى، سىرلىق بىر ماجىرانى بىلىۋالاتتى؛ ئىككىنچىسى بىلەن بىر - ئىككى ئېغىز چاقچاق قىلىشاتتى، بىرەر قىزىق ھېكايە سۆزلەپ، ھەممىنىڭ كۆز ياشلىرى ئاققۇچە كۈلدۈرەتتى؛ ئۈچىنچىسى بىلەن بىرەر مەسىلە ئۈستىدە مۇنازىرىلىشەتتى ... ئۆرە تۇرۇپلا شائىرنىڭ يېڭى غەزىلى ياكى قەسىدىسىنى، سازەندىنىڭ يېڭى مۇقامىنى تىڭشايتتى؛ ھىراتنىڭ كوچا يىگىتلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ تىلى ۋە روھى بىلەن پاراڭ سېلىشىپ كېتەتتى؛ ئىرغاڭلاپ يۈرگەن سېمىز قاسساپنىڭ قورسىقىنى، بېخىل باققالنىڭ قاغجىراپ كەتكەن تارازىسىنى، چاڭىلداپ ۋارقىراۋاتقان ناۋاينىڭ نېنىنى قوشاققا قوشۇپ، قىزىق بېيىت ئېيتاتتى ... شۇنداق قىلىپ، شەھەرنىڭ بىر چېتىدىن ئىككىنچى چېتىگە، مەسىلەن، شىمالدىكى «دەرۋازائى مۇلىك» دىن جەنۇبتىكى «دەرۋازائى فىرۇزاباد» قىچە بېرىپ قالغىنىنى كىشى سەزمەي قالاتتى.

سۇلتانمۇرات ئىچى پۇشۇپ چىدالماي، ئاستا سۇغۇرۇلۇپ چىقىپ قاچماقچى بولغان تۇغانبەگنىڭ قولتۇقىغا كىرىپ، ئاغىنىسىنىڭ كەينىدىن خۇشال ۋە يېنىك قەدەم باسماقتا؛ بىر ھەپتىدىن بۇيان مەدرىسىدىن چىقماي، قاراڭغۇ ۋە زەي ھۇجرىدا ئۇزۇلمەي كىتاب ئوقۇپ ئولتۇرغاندىن كېيىن ئىللىق ۋە ئوچۇق ھاۋادا سایاھەت قىلىش ئۇنىڭ ئۈچۈن بەكمۇ كۆڭۈللۈك ئىدى.

ھىراتتا باھار ۋاقتى ... تۇز، ھەر ئىككى تەرىپىدىن تولىسى بىر قەۋەتلىك، كونا، يېڭى كۆرۈملۈك، كۆرۈمسىز پەس ئۆيلەر ئارىسىدا بالىخانىلىق، رەڭلىك، گۈللۈك نەقىشلەر بىلەن بېزەلگەن ئىمارەتلەر قاتار سېلىنغان پاكىز كوچىلاردا، ئادەملەر مىغىلدىغان مەيدانلاردا، ياپيېشىل باغلاردا، كوچا - مەيدانلاردا كۈن نۇرى

قاپلىغان ...

زەيننەددىن قىزىق پاراڭلار بىلەن يولداشلىرىنى كۈلدۈرۈپ كېتىپ بارماقتا، گاھىدا ئۇلاردىن بىر پەسكە ئايرىلىپ، بىرەر يەرلەرگە كىرىپ، قانداقتۇر تونۇشلىرى بىلەن سۆزلىشىپ، يەنە يولداشلىرىنى قوغلاپ يېتىپ كېلىپ، ھېكايىسىنى داۋام ئەتكۈزەتتى. سۈلتانمۇرات كۈلۈپ، دوستىنىڭ پارىڭىنى تىڭشاپ، ھىراتنىڭ باھاردا ئالاھىدە چىرايلىق بولۇپ كەتكەن مەنزىرىلىرىگە زوقلىنىپ قارايتتى. خۇشاللىقىدىن، ھېسلىرىنىڭ شوخلۇقىدىن كۆكسى تولۇپ تاشاتتى. ئۇ ھىراتنى ياخشى كۆرەتتى. پۈتكۈل ئەتراپى پۈختا ئېگىز قورغان بىلەن ئورالغان بۇ چوڭ شەھەردە ئۇلۇغ مەدرىسىلەر، سالاسۈنلۈق، ئېگىز مۇنارلىرى ئاسمانغا كۆتۈرۈلگەن، ھەيۋەتلىك رەڭدار مەسچىتلەر، سەنئەتنىڭ بارلىق مۆجىزىلىرى بىلەن زىننەتلەنگەن باي سارايلار، باغۇبوستانلار، چىمەنلىك گۈللەر ئوتتۇرىسىدا بولغان كۆللەر، ئۇلۇغ ئادەملەرنىڭ، «ئەزىز ئەۋلىيا» لارنىڭ ئۇلۇغ مازارلىرى ۋە باشقىلار نۇرغۇن ئىدى. سۈلتانمۇرات مۇنداق يەرلەرگە كېلىپ، تەنھا سايا‌ھەت قىلىپ، خىيال سۈرۈپ يۈرۈشنى ياخشى كۆرەتتى. ئۇ بۇ شەھەرنىڭ تارىخى بىلەن مەشغۇل بولۇپ، ئۇنىڭ كونا بىنالىرى، مەيدانلىرى، بازارلىرى، كۆۋرۈكلىرىگە دائىر مەلۇماتلارنى، كونا قوليازمىلارنى، چۆچەك ھېكايىلەرنى ۋە خاتىرىلەرنى توپلاشقا باشلىغانىدى. ھېكايە ۋە چۆچەكلەردە بۇ شەھەرنىڭ ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن تەرىپىدىن قۇرۇلغانلىقى سۆزلىنەتتى ... بىر يىل، بىر يېرىم يىل ئىچىدە ئۇ گۈزەل تارىخىي بىنالار ھەققىدە ئونلاپ، ھىرات ھەققىدە بولسا يۈزلەپ بېيىتلار، شېئىرلار توپلالىدى. ھىراتنىڭ ئۇلۇغلۇقى، گۈزەللىكى، ئەھمىيىتى ھەققىدە بارلىق قەلەمكەشلەر بىر پىكىرده ئىدى.

ھىرات چەشمۇ - چىراغ جەمئى بۇلدانەست

جەهان تەنەستۇ بەنسبە ھىرات چۇن جانەست①

ھىراتلىقلار ئۆز شەھىرىدىن پەخىرلىنەتتى، ئۇنىڭ توپىسىنى ئالتۇنغا، باغلىرىنى بېھىشكە، سۇلىرىنى كەۋسەرگە ئوخشىتاتتى. سەمەرقەندلىك، باغدادلىق، مىسىرلىق، ھىندىستانلىق، جۇڭگولۇق بارلىق سەييياھلار كېلىپ بۇ شەھەرنى كۆرەتتى، ئۇلارمۇ شۇنداق باھالايتتى.

زەينىددىن توختاپ، ھىراتنىڭ مەشھۇر نەقىشچى ئۇستىسى بىلەن پاراڭ سېلىشىپ قالدى. بۇ يەر بىر ئېگىز يەر بولۇپ، بۇ يەردىن شەھەرنىڭ ئاجايىپ قۇرۇلۇش مەنزىرىسى «قەلئەيىي ئىختىيارىددىن» ئوچۇق كۆرۈنەتتى. قات ـ قات تاغقا ئوخشاش كۆرۈنۈپ تۇرغان، ئەتراپى ئېگىز، ئۇستى سالاسۇن شەكىلدە قۇرۇلغان، قېلىن تاملار ۋە ئېگىز دۆۋىلەنگەن توپىلار بىلەن ئورالغان بۇ قەلئە (سېپىل) شەھەرنى قورشاپ تۇراتتى. ئۆزبېكىڭ ماجىرالار بىلەن تولغان ئۆمىرىدە نۇرغۇن چوڭ سېپىللارنى كۆرگەن ۋە جەڭلەردە ئۇلارغا ھۇجۇم قىلغان تۇغانبەگ، كىچىك، قىسىق كۆزلىرى بىلەن ئىختىيارىددىن سېپىلىگە قادىلىپ قاراپ قالدى. بۇ سېپىلنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى خۇسۇسىدا سۇلتانمۇرات قىزىق مەلۇمات بەردى. ئاندىن ئۇلار شەھەرنىڭ شىمالىي تەرىپىدە، ئۇزاقتا كۆرۈنگەن «دەرۋازەئى مۇلىك» (مۇلىك دەرۋازىسى) بىلەن «دەرۋازەئى قىپچاق» (قىپچاق دەرۋازىسى) ئوتتۇرىسىدىكى مەسچىتنىڭ قۇياش نۇرىدا ۋالىلداپ كۆرۈنۈپ تۇرغان يەتتە گۇمبىزى توغرۇلۇق پاراڭ قىلىشتى. زەينىددىن كەلدى. تۆۋەندە تۇرلۇك ـ تۇمەن قالايمىقانچىلىقلار بىلەن مىغىلداپ قاينىاپ كەتكەن كوچا مەيدانىغا قارىدى. ئۇچ چوڭ كوچىنىڭ ئاغزىدىكى بۇ مەيداندا

---

① ھىرات دۇنيادىكى ھەممە شەھەرلەرنىڭ كۆزى ۋە چىرىقىدۇر. جاھان مىسالى بەدەن بولسا، ھىرات ئۇنىڭغا نىسبەتەن جاندۇر.

زەر ياقىلىق چاپان كىيگەن، شوخ ئاتلىرىنى ئويناقلىتىپ يۈرگەن مەغرۇر بەگلەرنى، شوخ، ماختانچاق بەگزادىلەرنى، جۈشگو شايىسىدىن پەرەنجە كىيگەن، گۈللۈك مەسە كىيگەن دۆلەتمەنلەرنى، ئېشەك مىنگەن، جۇل - جۇل كىيىملىك دېھقانلارنى، تىرىكچىلىك مۇشەققىتىدە بىلەن قورايدەك قۇرۇپ قالغان كاسىپ - ھۈنەرۋەنلەرنى، قانداقتۇر بىر گۈناھكارنى «سازايى» قىلىپ، كوچا ئايلاندۇرۇپ يۈرگەن سپاھىلار، نۆكەرلەرنى، قوپال، ئۆيدە توقۇلغان چاپان كىيگەن، جىمجىت، خىيالچان، قىقاس - چۈقانغا بىپەرۋا قارايدىغان دەرۋىشلەرنى كۆرۈشكە بولاتتى. ئۆتكەن - كەچكەنلەرنىڭ يولىنى توسۇپ، ئۇلارنىڭ ئېتىكىگە يېپىشماقچى بولغان گادايلار شەھەرنىڭ باشقا مەيدانلىرىغا قارىغاندا، بۇ يەردە تولاراق ئىدى. زەينىددىن سۇلتانمۇراتنىڭ جەينىكىنى تارتتى.

— ئاۋۇ يوغان دېۋە، — دېدى بىرىنى كۆرسىتىپ، — ھەيدەر پالۋان ... ھەۋزى ماھىياندا[1] ئىراندىن كەلگەن مۇپرىد قەلەندەر بىلەن ئېلىشقاندا، ئۇ قەلەندەردىن بەش تاياق يەپ پۇتىنىڭ ئۇستىخانلىرى بىر خالتا ئوشۇقتەك بولۇپ پارچىلىنىپ كەتكەنىدى. شەيخ ھۈسەين جەررراھ ئۇنىڭ پۇتىنى يەرگە چوڭقۇر كۆمۈپ، قىرىق كۈندە تۇزەتكەن ... ئاۋۇ مەست، سەنتۇرۇلۇپ يۈرگەن كۆرەڭنى كۆردۈڭمۇ، ئۆمرىدە بەش يۈز مىڭ بېيىت يازغان ئۇلۇغ شائىرنىڭ نەۋرىسى ... بۇمۇ شائىر. لېكىن، يازغان غەزەللىرىنى ئۆز يېنىدىن پۇل تۆلەپ ئاڭلىتىدۇ! ئاۋۇ ئەنە، باققالنىڭ يېنىدا تۇرغان كەكە ساقال، دۇمچىيىپ تۇرغان قېرى — ئۇستا ئارىپ بۇخارى ... ئۇ ئوتتۇز ھۈنەرنىڭ ئىگىسى، ئۆز يۈرتىدىن چىققان بىرلا ئۇستا. نەققاشلىقتىن، زەرگەرلىكتىن تارتىپ، تاكى ساتىراشلىققىچە، خەمىيەگەرلىكتىن ۋە مۇقاۋىچىلىقتىن تارتىپ، تا خادىملىققىچە بىلىدىغان ماھىر كىشى.

---

① ھىراتتا تولاراق چوڭ تاماشىلار بولىدىغان مەيدان.

ئاۋۇ قاشقا يورغىنى ئوينىتىپ يۈرگەن شەھەر دورغىسىنىڭ①
جىيەنى شادى كۆرەك. ساقال ـ بۇرۇتۇكلارنى قىردۇرغان كۈنى
ئەسلا ئۇنىڭ كۆزىگە چۈشۈپ قالماكلار، جۇمۇكلار!
سۇلتانمۇرات بىلەن تۇغانبەگ قاقاقلاپ كۈلۈشتى. ئۇنىڭدىن
كېيىن بۇلار پەسكە چۈشۈپ، قالايمىقانلىنىڭ ئىچىگە ئارىلىشىپ
كەتتى. بىر ئاز ماكغاندىن كېيىن «قاغىلىق باغ» نىڭ باش تەرىپىگە
چوڭ بىنانىڭ يېنىغا چىقتى. بۇ ئاجايىپ بىنا پادىشاھنىڭ سارىيى
ئىدى. ئۇنىڭ دەرۋازىسى يېنىدا بەگلەر، چوڭ مەنسەپدارلار،
قوراللىق سىپاھىلار باشقا ۋاقىتقا قارىغاندا تولاراق كۆرۈندى.
ـــ يا پادىشاھ بىرەر يەرگە چىقىدۇ ياكى ئەلچى كېلىشىنى
كۈتۈشۈۋاتىدۇ، ـــ دېدى توختاپ زەينىددىن.
ـــ شۇنداق بولۇشى كېرەك، ئادەتتىكى كۆزلىرى بەلگە
بېرىپ تۇرىدۇ ... ـــ دېدى تۇغانبەگ خان سارىيىغا قاراپ.
ـــ كۈتۈمىزمۇ؟ ـــ دەپ سۇلتانمۇراتقا قارىدى زەينىددىن.
ـــ يۇرۇ، پۈتتا ماغدۇرمۇ قالمىدى، ـــ دەپ زورلاپ ئېلىپ
ماكىدى سۇلتانمۇرات.
بازارنىڭ ئۇراك ـ چۇرۇكى ئە تۇرلۇك ـ تۈمەن نەرسىلىرى
بىلەن توشقان «چار سۇغا» يېقىنلاشقاندا، تۇغانبەگ بىردىنلا
توختاپ قالدى. يولداشلىرىنىڭ يالۇرۇشى، سۇرۇشتۇرۇشلىرىگە
قارىماستىنلا، ئايرىلىپ بازار ئىچىگە كىرىپ كۆزدىن غايىب
بولدى.
ـــ بۇ سەھرالىق موغۇل شېئىر تىكشاشتىن قاچتى، ـــ دېدى
كۈلۈپ سۇلتانمۇرات.
ـــ ھېچقىسى يوق ... ـــ دېدى كۈلۈپ زەينىددىن، ـــ بەلكى
بىچارە ئەلائىددىنغا بىرەر نەپىقە تېپىپ ئېلىپ بارار.
كىچىككىنە كونىراپ كەتكەن دۇكاندا، خىلمۇخىل ھالۋىلار

---

① كونا زاماندا شەھەر ياكى كەنت باشلىقى.

توشقۇزۇلغان كورا - قاچىلار ئاربسىدا ئولتۇرغان مۇلايىم ھەربىكەتلىك، كىچىك پېئىللىق، شوخ كۆزلۈك، قىرىق ياشلاردىكى شائىر تۇرابى دوستلىرىنى خۇشال قارشى ئالدى. گويياكى ئۇزاقتىن بۇيان كۆرۈشمىگەندەك ھال - ئەھۋال سوراشتى، يار - بۇرادەرلىرىنىڭ، تونۇشلىرىنىڭ سالامەتلىكلىرى، تىرىكچىلىكلىرى ھەققىدە سوراشتى. بىر مۇنچە ئۇياق - بۇياقتىن سۆزلەشكەندىن كېيىن تۇرابى مېھمانلارنى ئۆيگە تەكلىپ قىلدى.

زەينىددىن كوچا تەرەپكە قارىغان دېرىزىنى ئاچتى. ئۆي ئىچىگە يورۇق بىلەن بىللە باھارنىڭ يېقىملىق خۇش ھاۋاسى كىردى. تورۇسقا ئېگىزرەك ئادەمنىڭ بېشى تېگىپ قالمىغان كونا مېھمانخانىنىڭ ئاستىغا گۈللۈك ئالچىلار سېلىنغان، ئىچىگە بېجىرىم بىر مۇنچە جاھازىلار قويۇلغانىدى. بۇ يۇرتكىدە ئىلھام، ھېسلار، شائىرلىق خىياللار جۇش ئۇرۇپ تۇرغان، ئەمگەك بىلەن كۆن كەچۈرىدىغان، ھالۋا پىشۇرۇپ، ئۇنى ئەتىدىن - كەچكىچە ئالغۇچىلارغا ماختاپ ۋارقىرايدىغان، تىرىكچىلىكىنىڭ زېرىكىشلىك مۇشەققەتلىرىگە قارىماي، روھىدا سەنئەت ئىشقىنىسى ساقلاپ كېلىۋاتقان كىچىك پېئىل، ئالىيجاناب بىر شەخسنىڭ مېھمانخانىسى ئىدى. تولا چاغلاردا ھىراتنىڭ ئالىم ۋە شائىرلىرىدىن مەلۇم بىر گۇرۇھى بۇ ئۆيگە يىغىلاتتى. ئەرەب، ئىران، تۇركىي تىللىرىدىكى مۇھىم ئەسەرلەر ئوقۇلاتتى. قىزغىن سۆھبەتلەر، مۇشائىرىلەر① ۋە مۇنازىرىلەر بولۇپ تۇراتتى.

تەكچىلەرگە تىزىلغان كىتابلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك بۇلارغا تونۇش بولغانلىقى ئۈچۈن، بىرەر يېڭى ئەسەر بارمىكىن دەپ بىر قۇر كۆز يۈگۈرتكەندىن كېيىن دېرىزە تۈۋىگە كېلىپ ئولتۇرۇشتى.

بازارنىڭ ۋاراڭ - چۇرۇقى، ئۇزاقتىن تۆمۇرچىلىك ۋە مىسكەرچىلىك ئىشخانىلىرىدىن چىققان تاقۇر - تۇقۇر، جاڭ - جۇڭ

---

① بىر نەچچە شائىرلارنىڭ بىللە شېئىر ئېيتىشلىرى.

ئاۋازلار باشنى ئايلاندۇراتتى. بىر ئازدىن كېيىن ھالۋىچى، شائىر تونۇردىن يېڭى سويۇلغان ئىككى نان ھەم ناھايىتى نەپىس ئىشلەنگەن گۈللۈك لېگەندە كەسمە ھالۋا ئېلىپ چىقتى. داستىخان سېلىپ، نانلارنى ئوشتۇپ، ئۆز ئادىتى بويىچە دوستلىرىنى يېمەككە زورلىدى. تالىپلار ئىسسىق، مەززىلىك نان بىلەن، شېرىن ھالۋىنى ھايت - ھۇيت دېگۈچە يەۋەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن شائىرنىڭ ھالۋا پىشۇرۇش سەنئىتىنى ماختاشتى.

— ئاغزىمىزغا قەنت، ناۋات سالدىڭىز، — دېدى زەينىددىن شالاڭ بۇرۇتلىرىنى ئېرتىپ، سۈرتۈپ تۇرۇپ، — ئەمدى گۈزەل ئەسەرلىرىڭىز بىلەن كۆڭۈللىرىمىزنى زوقلاندۇرسىڭىز ....

— سىزلەرگە يېقىپ كەتكۈدەك غەزەللەر يېزىلمىدى، — دېدى شائىر ئاق كىرىشكە باشلىغان ساقىلىنى سىلاپ، — راست، بەزى خامراق بىر نەرسىلەر بار. لېكىن ئۇلارنى ئوقۇغان بىلەن بەھرى ئالالماسسىلەر دەپ ئويلايمەن. شېرىن سۆھبەتلىرىڭلارغا تەشنا بولغانلىقتىمدىن چىللىغانىدىم.

— بۈ ئاخشام بىز بۇ يەردە بولمىمىز، — دېدى سۇلتانمۇرات قەتئىيلىك بىلەن، — مەرھەمەت قىلىپ غەزەللەرنى ئالسىلا، شائىرلار شەھىرى بولغان ھىراتتا ياشاپ تۇرۇپ، بىر ھەپتىدىن بۇيان ئالائىددىنىڭ بەزى كۇلپەت چەككەن شېئىرلىرىدىن باشقا ھېچ نەرسە ئاڭلىمىدۇق.

ھالۋىچى ئاستا ئورنىدىن تۇردى. تەكچىدىكى يوغان بىر كىتابنى ئېلىپ، ئۇنىڭ ئىچىدىن يېڭى، شىلدىرلاپ تۇرغان بىر نەچچە ۋاراق قەغەزنى ئېلىپ زەينىددىنگە ئۇزاتتى. زەينىددىن بۇ قەغەزلەرنى بىر - بىرلەپ كۆزدىن كەچۈرۈپ، سۇلتانمۇراتنىڭ تىزىغا قويدى.

— غەزەل ئوقۇشتا سەن بىلەن تەڭ كېلىدىغان شەخس يەتتە ئىقلىمدىمۇ تېپىلماس دېسەم، خاتالاشمىغان بولار ئىدىم. مەرھەمەت قىل.

سۇلتانمۇرات ئومۇمەن شېئىرنى گۈزەل ئوقۇيتتى. ئۇ ئوقۇغاندا شېئىرىي سۆيەتتىن مەھرۇم بولغان مىسرالارمۇ گويا كى بىردىنلا يالتىراپ كېتەتتى. دوستىنىڭ شېئىرلىرىدا ئۇنىڭغا ئاۋۋالدىنلا بەلگىلىك بولغان بەزى ئومۇمىي نۇقسانلارنى يېپىپ كېتىشى ئۈچۈن، تولاراق زوق ۋە روھ بىلەن ئوقۇشقا تىرىشتى. غەزەللەرگە تولىسى ساز نۇقتىئىنەزەردىن قاراپ باھا بېرىدىغان زەيىندىن زوقلىنىپ، سۆزلەرنىڭ ئاھاڭىغا يارىشا بېشىنى ئاستا تەۋرىتەتتى. شېئىرلار ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن زەيىندىن تامامەن ياخشى باھا بەردى، ئايرىم ئوخشىتىشلار، تەنىلەر ئۇستىدە مۇلاھىزە ماڭغۇزۇپ، ئۇلاردا شائىرغا خاس رەڭ ۋە خىيال بارلىقىنى تەكىتلىدى. ھىراتنىڭ قايسىبىر گۈزىلى ھەققىدە يېزىلغان بىر غەزەلنى شوخ ئىلپەتچىلىكلەردە ساز بىلەن ناخشا قىلىپ ئېيتىش ئۈچۈن شائىردىن سوراپ ئالدى ۋە قەغەزنى تۆت پۈكلەپ، چوڭ سەللىسىنىڭ بىر چېتىگە قىستۇرۇپ قويدى.

سۇلتانمۇرات بولسا سوپىلىق روھ بىلەن ئېيتىلغان بىر غەزەلنىلا ماختىدى. ئۇنىڭ ئايرىم مىسرالىرىنى، مۇنداق غەزەللەرنىڭ گۈزەل ئۇلگىلىرىنى بەرگەن ھاپىز شىرازى ۋە زامانداشى داڭلىق جامى ئوخشاش شائىرلارنىڭ مىسرالىرى بىلەن تەڭلەشتۇردى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇ تۇرلۇك زامانلاردا ئوقۇغان ۋە ياندا بەك ساقلىنىپ قالغان ئونلىغان شائىرلارنىڭ غەزەللىرىنى، رۇبائىيلىرىنى ئارقا - ئارقىدىن ئوقۇپ ئىزاھلاپ، ئۇلارنىڭ پەلسەپىلىك قىممەتلىرى ھەققىدە سۆزلەشكە باشلىدى. ئاخىردا، ئۇ سۆزلەپ بولغاندىن كېيىن شاگىرتىنىڭ ئىشىدىن خەۋەر ئېلىش ئۈچۈن دۇكانغا چىقىپ كەتتى. لېكىن، شائىر ۋە شائىرلار ھەققىدىكى سۆز تېخى تۈگىمىدى. زەيىندىن ھىراتنىڭ كونا ۋە يېڭى ئەسەرلىرى ئىچىدىكى نۇرغۇنلىرىنىڭ خاھ ياخشى، خاھ نۇقسانلىق، لېكىن قىزىق جەھەتلىرى ئۇستىدە، گويا كى مەخسۇس تەكشۈرۈپ چىققاندەك، ناھايىتى كۈلكىلىك نەرسىلەرنى سۆزلىدى.

كېيىن بەزى شائىرلارنىڭ خۇلق ـ مىجەزلىرى، قىلىقلىرى توغرۇلۇق لەتىپە يوسۇنلۇق ھېكايىلەرنى سۆزلىدى. داڭلىق جامى[1] ۋە داڭلىق ساغەرى[2] ئوتتۇرىسىدا بولغان قىزىق چاقچاقلارنى سۆزلەپ كېتىۋىدى، سۇلتانمۇراتنىڭ كۇلۇپ ھالى قالمىدى. ئۇ كۇلۇپ ئۆزىنى توختىتالماي قاقاقلاپ ھېرىپ «بولدى جېنىم دوستۇم، بەس ئەمدى» دەپ ئارانلا نەپەس ئېلىپ تۇرغاندا، تۇرابى كىردى.

ـــ ھە، تەقسىر، دۇكانغا كىرىپ چىقاي دەپ، شەھەرنى ئايلىنىپ چىقتىڭىزمۇ نېمە؟ ـــ دېدى زەينىددىن.

ـــ ئەپسۇسكى، ـــ دېدى سۇلتانمۇرات نەملەنگەن كۆزلىرىنى ئېرتىپ، ـــ زەينىددىننىڭ ئاجايىپ قىزىق سۆزلىرىدىن مەھرۇم قالدىڭىز.

ـــ مەن بىر ئىنسان ھەققىدە، ـــ دېدى خۇشاللىقتا ھالۇيچى، ـــ شۇنداق بىر خەۋەر ئېلىپ كىردىمكى، ئۇنىڭ ھەر بىر سۆزى باھا يەتمەس گۆھەردۇر.

ـــ خوش قېنى؟ ـــ دېيىشىپ ئىككى تالىپ بىردىن قاراشتى.

ـــ شەھىرىمىزگە ئەلىشىر نەۋائى يېنىپ كەپتۇ.

ـــ راستمۇ؟

ـــ ئەلۋەتتە، پۈتكۈل شەھەر يالغان سۆزلىمەس.

ـــ ئۇ كىشىنىڭ ئالدىغا چىقىش كېرەك، ـــ دەپ ئورنىدىن قوزغالدى سۇلتانمۇرات.

ـــ بىز غەپلەتتە قاپتىمىز، ئۇ كىشى تېگىشلىك جايىغا كېلىپ چۈشۈپتۇ، ـــ دەپ ھالۇيچى سۇلتان مۇراتنى ئولتۇرۇشقا قولى بىلەن ئىشارەت قىلدى ھەمدە سۆزىنى داۋام قىلىپ، زەينىددىن ـــ

---

① ئابدۇراخمان جامى ـ (1414 ـ 1492) مەشھۇر شائىر ھەم نەۋائىنىڭ دوستى ئىدى.

② ساغەرى ـ XV ئەسىر شائىرلىرىدىن.

سىز، ئەلىشىرنىڭ سۆھبىتىدە بولدىڭىزمۇ؟ ــ دېدى.
ــ ياق، ئەمما بىر نەچچە قېتىم بىزنىڭ مەدرىسىگە كەلدى. ئۇستازلىرىمىز بىلەن ئارىسى يېقىن ئىدى.
ــ كېپىنەك گۈلخانىدا ئايلانغاندەك، ــ دېدى ھالۋېچى شائىر، ــ ئۇ جانابمۇ ياش ۋاقتىدىن تارتىپ ئىلىم، شېئىر، پىكىر ۋە سەنئەت ئارىسىدا كەزمەكتە ...
ــ ئەلىشىر نەۋائىنى پېقىرىڭىز كۆرگەن ئەمەس، ــ دېدى سۇلتانمۇرات ھاياجانلىنىپ، ــ ئەمما ھىراتقا كەلگىنىمدىن بۇيان جاھاننىڭ ئۇ قەدىرلىك زاتى توغرۇلۇق نۇرغۇن ياخشى تەرىپلەر ئاڭلىدىم. ئۇ كىشى ئىلىم ۋە پەننىڭ دەرياسىنى كۆڭلىگە سىڭدۈرگەنمىش. شېئىرلىرى توغرۇلۇق تەرىپلەر ئادەمنى ھەيران قالدۇرارلىق. ئۆز سۆزىمىزنىڭ گۈھەرشۇناسىنى، ئۆز شېئىرىمىزنىڭ پىردەۋىسى ۋە نىزامنامىسىنى كۆرمەكنى ئارزۇ قىلاتتۇق. ئەلھەمدۇلىللا كۆرىمىز. مەرھەمەت قىلىپ، ئۇ جانابنىڭ ھاياتى ھەققىدىكى مەلۇماتلىرىڭىزنى قالدۇرماي ئېيتىپ بەرسىڭىز، چۈنكى ئۇ كىشىنىڭ پەزىلىتىنى توغرۇلۇق كۆپ ئاڭلىدىم. لېكىن ھاياتى توغرۇلۇق ھېچ نەرسە ...
شائىر تۇرابى بېشىنى ساڭگىلىتىپ بىرئاز خىيال سۈرگەندىن كېيىن كۆزلىرىنى خىيالىي بىر كەيپىياتتا سۈزۈپ، جىددىي ۋە دولقۇن تۇيغۇسى ئىچىدە پاراڭغا كىرىشتى:
ــ ئەلىشىر جانابلىرى بىلەن پېقىرىنىڭ ئارىسىدا مۇناسىۋەت ۋە ئالاقە ئۇنچىلىك يېقىن بولمىسىمۇ، ھەربىر ھىراتلىققا ئوخشاشلا مەنمۇ، ئۇ جانابنىڭ ھاياتىغا دائىر بەزى جەھەتلەردىن خەۋەردارمەن. ئەلىشىر بۇ شەھىرى ئەزىمدە يۈقىرى مەرتىۋىلىك نەجىپ بىر ئائىلىدە تۇغۇلغان. بوۋىلىرى، ئاتىلىرى تېمۇر ئەۋلادىغا نۇرغۇن خىزمەت قىلغان ... ئىلىم - پەننىڭ قەدرى - قىممىتىنى بىلگەن. ئاتىسى بىر چاغلاردا ئەبۇلقاسىم بابىر زامانىسىدا سەبزىۋار شەھىرىگە ھاكىم ئىدى، ئۇ كىشى پەرزەنتىگە

ياشلىقىدىن ياخشى تەربىيە بېرىپ، گۈزەل ئەخلاقلىق قىلىپ ئۆستۈرگەن. ئەلىشىرمۇ ئىلىمنىڭ ھەر بابىدا ئۇلۇغ ئىستېداتكۆرسەتكەن. ھەممە ئىلىملەرگە چەكسىز مۇھەببەت باغلىغان؛ يەنە بىر نۇقتا شۇكى، ئەلىشىر ھازىر تاج، دۆلەت ئىگىسى بولغان سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا ھەزرەتلىرى بىلەن ياشلىقىدىن دوست ئىكەن ھەم بىر مەكتەپتە ئوقۇغانىكەن.

ياخشى بىلىمسىزكى، ئەلىشىر ياش چېغىدا ئىككى تىلدا گۈزەل ئەسەرلەر ئىجاد ئەتكەن ھەم «ئىككى تىللىق» دېگەن لەقەم بىلەن شۆھرەتلىك بولغانىدى. مەرھۇم ئەبۇلقاسىم بابىر سارىيىغا خىزمەتكە كىرگەندە، ئەلىشىر ئون بەش ياشلاردا ئىدىغۇ دەيمەن. شۇ چاغلاردا ئۇنىڭ ئۆزبېك ۋە پارس تىللىرىدا يازغان شېئىرلىرى ئەل ئارىسىدا ھەم شائىرلارنىڭ نەزىرىدە ناھايىتى ياخشى باھاغا ئىگە ئىدى. پارسچە ئەسەرلىرىگە «پانى»، ئۆزبېكچە ئەسەرلىرىگە «نەۋائى» دەپ ئىمزا قويغان بۇ بالا، سۆز دېڭىزىدىن شۇنداق گۆھەرلەر ئېلىپ چاچتىكى، بۇنىڭغا ئەڭ داڭلىق قەلەم ماھىرلىرى ئەجەبلىنىپ ھەيران بولدى. يادىمدا بار، ھىراتنىڭ ھەممە پېشقەدەم شائىرلىرى تولا ۋاقىتلاردا يىغىلىشلاردا ئەلىشىرنىڭ ئاجايىپ غەزەل - بېيىتلىرى ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزەتتى.

— داڭقى ئالەمگە مەشھۇر مويسىپىت شائىر لۇتپى، — دەپ سۆزگە ئارىلاشتى سۇلتانمۇرات، — تېخى ياش بولغان نەۋائىنىڭ ئۆز تىلىدىكى بىر بېيىتى ئۇچۇن ئۆزىنىڭ ئۇزاق ئۆمرىدە ئېيتقان جىمىكى غەزەللىرىنى بېرىشكە تەييار ئىكەنلىكىنى بىلدۈرگەنىكەن. بۇ رىۋايەتكە نېمە دەيسىز؟

— شۇبھىسىزكى، بۇ ھەقىقەت. ھۆرمەتلىك لۇتپىنىڭ ئۆزى نەۋائىنىڭ سېھرىلىك قەلىمىنىڭ تەرىپىنى ماڭا بىر نەچچە قېتىم سۆزلەپ بەرگەن، — دېدى تۇرابى، — دەرھەقىقەت ئانا تىلىنىڭ زادى تۇگىمەيدىغان ئالتۇن كانلىرىنى ياش نەۋائىنىڭ مۆجىزىلىك قەلىمى كەشىپ ئەتتى. ئەلىشىرنىڭ تۇرلۇك ئىلىملاردىكى قۇدرەت

ۋە ئىقتىدارىنى سىز ئۆز ئۇستازلىرىڭىزدىن، زامانىمىڭ ئۇلۇغ ئالىملىرىدىن سوراڭ. ئەلىشىر ھىراتتا، مەشھەددە نۇرغۇن يىللار داۋامىدا ئىلىم تەھسىل ئەتتى.

ــ ھۆرمەتلىك مۇدەررىس پەسھىددىنىڭ سۆزىگە قارىغاندا، ئەلىشىر ئىنسان پىكرىنىڭ ھەممە ساھەلىرىدە كەڭ مەلۇمات ئىگىسى ئىمىش. تارىخ، پەلسەپە، مەنتىقىدىن باشلاپ مەر گەنچىلىككە، سازغا قەدەر ھېچبىر ساھەنى قالدۇرمىغانمىش.

ــ ئەلىشىر نەۋائى گۈزەل خەتتاتتۇر، ــ دېدى پەخرلىنىپ زەيىنىددىن، ــ سازدىكى ماھىرلىقىغا بولسا، ئۇنىڭ ئىجاد ئەتكەن بەزى مۇقاملىرى دەلىلدۇر، سازدىن خەۋەرسىزلىك شائىر ئۈچۈن چوڭ كەمچىلىك ھېسابلىنىدۇ.

ــ ناھايىتى توغرا تەلەپ، ــ دېدى سۇلتانمۇرات، ــ شائىر سۆزىنىڭ سازىغا، ھەتتا پىكرىنىڭ سازىغا چوڭقۇر كىرمىكى كېرەك. ئەمدى، ئەلىشىر نەۋائى سەمەرقەندگە رەسمىي بىر ۋەزىپە بىلەن بارغانمىكەن؟

ــ ئىلىم تەھسىل قىلىش ئۈچۈن بارغان، ــ دەپ قەتئىي جاۋاب بەردى شائىر تۇرابى.

ــ ئىلىم تەھسىل قىلىش ئۈچۈنمۇ؟ ــ دەپ ئىشەنمىگەندەك ئاۋاز بىلەن سورىدى سۇلتانمۇرات ھەم سۆزىنى داۋام ئەتكۈزدى، ــ ئۇلۇغ بەگ زامانىدا سەمەرقەند ھەقىقەتەن بىلىملەرنىڭ (ئىرپانىڭ) خەزىنىسى ئىدى. ھازىر ئۇ زامانداكى سەمەرقەند نەدە؟ ئەمدى ئۇ مۇبارەك شەھەردە بىر گۈرۈھ جاھىل شەيخلەر ئۈۋلاپ ئالغان، ئىلىمنىڭ، سەنئەتنىڭ، كىتابنىڭ ئورنىنى سوپىلارنىڭ تەسۋىسى، كارامىتى، زىكىر ـ ساماسى ئىگىلىمەكتە. ئىلىمنىڭ ئاپىتىپى سەمەرقەندتىن ھىراتقا كۆچكەن. سەمەرقەندنىڭ ئەڭ پېشقەدەم ئالىملىرىدىن ھىراتنىڭ ھەر مەدرىسىسىدە ئونلىغان كىشىلەر بار...

ــ مېنىڭ ئويۇمچە، ــ دېدى زەيىنىددىن، ــ تۇرابىغا قاراپ، ــ نەۋائىنىڭ سەمەرقەندتە تەھسىل ئېيتىپ يانغانلىقى

توغرۇلۇق خەۋەرلەر ھەقىقەتتىن يىراق بولسا كېرەك.

— دوستلىرىم، بىرئاز سەۋر قىلىڭلار، — دېدى تۇرابى زەينىددىنىڭ سۆزىنى كېسىپ، — مەن سىزلەرگە ئىسپات قىلاي، مەسىلەن، سەمەرقەندتىن كېلىپ تۇرىدىغان بەزى قەدىردانلار، تىجارەت ياكى باشقا بىرەر ۋەزىپىلەر بىلەن ئۇ تەرەپلەرگە بارغانلار ئەلىشىرنىڭ مەشغۇلاتىغا ھەققىدە ماڭا كېلىپ سۆزلەپ بېرىشكەنىدى. ئەلىشىر مەشھۇر ھوقۇقشۇناس خوجا پەزلۇللاھ ئەبۇللەيىددىن دەرس ئېلىپ تۇرغان. ئۇ ئادەم بىلەن بۇلارنىڭ ئارىسى گويا ئاتا بىلەن بالىغا ئوخشاش يېقىن بولغان ھەم يەنە ئۆزى ياخشى شائىر بولغان سەمەرقەند ھاكىمى ئەخمەت ھاجىبەگ ئەلىشىر بىلەن دوستانە مۇناسىۋەتتە ئىكەن. ھەتتا ئەلىشىرنىڭ مەئىشىيىتىدىكى بەزى تەپسىلاتلارنىمۇ ئاڭلىدىم. شۇنداق كۇنلەر بولغانكى، ئەلىشىر ھەتتا ئۇششاق - چۇشەك خىراجەتلەر ئۈچۈنمۇ پۇلسىز قالغان. ئۇنىڭ ئىنسانىي غۇرۇرى تەبىئىتىنىڭ نازۇكلۇقى ئەخمەت ھاجىبەگكە ئوخشاش ئۇلۇغ ھەربىي باشلىق دوستىدىنمۇ يارىدەم سوراشقا يول قويمىغان. ئەلىشىرنىڭ ھەممە يېقىنلىرى بۇلارنى ياخشى بىلىدۇ. شۇڭلاشقا بۇ خەۋەرلەر نېمىشكە توغرا بولمىسۇن؟

— راست، — دەپ دەررۇ سۆزگە ئارىلاشتى زەينىددىن، — مۇبادا بۇ ھەقتە ئەلىشىرنىڭ ئۆزىدىن سورىسا، ئۇ كىشىمۇ بەلكى سىزگە ئوخشاش جاۋاب بېرەر. خوجا پەزلۇللا ئەبۇللەيىددىن دەرس ئېلىپ تۇرغانلىقىمۇ راستتۇر. لېكىن بۇ نەرسە ۋەقەنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشىدۇر.

— ھەقىقىتى قانداق؟ — دەپ سورىدى تۇرابى.

— بەزىبىر ئىشەنچلىك كىشىلەرنىڭ رىۋايىتىگە قارىغاندا، ئەلىشىر بىلەن مەرھۇم پادىشاھ ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ مۇناسىۋىتى سائەتتىن بولغانكەن. ئەبۇسەئىد مىرزا ئەلىشىرنىڭ ھېراتتا ياشىشىنى ماقۇل كۆرمىگەنمىش. شۇ ئۈچۈردىن بۇنىڭدىن ئۈچ يىل ئىلگىرى ئەلىشىر ھىراتنى تەرك قىلىپ، سەمەرقەندكە كەتمەككە

مەجبۇر بولغانىكەن. ئەمدى پادىشاھ بىلەن شائىرنىڭ ئارىسىدا قانداق تالاش بولغانىكەن دەپ سوراشقىلار، ھەر ھالدا سىياسىي مەسىلىلەر ئۇستىدە تالاش بولغانلىقى شۇبھىسىز. سىلەر بىرئاز سەۋر قىلىڭلار، دوستلىرىم، مەن سىلەرگە بەزى ۋەقەلەرنىي سۆزلەپ بېرەي؛ مەرھۇم ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ئەشەددى دۇشمىنى ھازىرقى تەخت ئىگىسى بايقارا ھەزرەتلىرى بولغانلىقى مەلۇم. بۇ ھەزرەت بىلەن ئەلىشىرنىڭ ئاۋۋالدىنلا دوستلۇق ۋە يېقىنلىقى بار بولغان. ئۇنىڭدىن تاشقىرى ئەلىشىرنىڭ تاغىلىرى ھۆسەين بايقارا ھەزرەتلىرىنىڭ يېقىن ئادەملىرىدىن بولغان، ئۇنىڭ تەخت ئۇچۇن قىلغان كۇرەشلىرىدە يارەملەشكەن. مانا بۇ ھاللار ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ئەلىشىرگە گۇمان ۋە شۇبھە بىلەن قارىشى ئۇچۇن سەۋەب بولۇشى ناھايىتى تەبىئىي ئەمەسمۇ؟

ھۆرمەتلىك تۇرابى تالاشمىدى. توغرىسى تالاش ئۇچۇن دەلىل تاپالماي، جىمجىت بولۇپ يەرگە قارىدى. بۇ تالاشقا چوڭقۇر دىققەت ۋە قىزىقىش بىلەن قۇلاق سېلىپ ئولتۇرغان سۇلتانمۇرات مەنىلىك قاراش بىلەن دېدى:

— كىشىنىڭ كۆڭلى زەيىددىنىڭ سۆزلىرىنى ھەقىقەتقۇ دېگۇسى كېلىدۇ. دوستۇم زەيىددىن كۇندە بەش ۋاخ ئوقۇيدىغان نامازدا خاتالىشىپ قېلىشى مۇمكىن، لېكىن ھىراتنىڭ ئىچكى ۋەقەلىرىنى بىلىشتە زادىلا يېڭىلمەيدۇ.

ھەممىسى كۇلۇشتى. شۇ چاغدا يېڭى مېھمانلار كېلىشتى، بۇلارنىڭ تولىسى شائىرلار ئىدى. ھەممىنىڭ ئاغزىدا پەقەت بىر سۆز، يەنى ئەلىشىر! ئىدى.

II

تۇغانبەگ بازارنى ئۇزاق ئارىلاپ يۇردى. ناۋايخانىدىكى

نانلارنىڭ، ئاشپەزلەر ۋارقىراپ تەكلىپ قىلىپ تۇرغان ئاشپۇز ۋللاردىكى تۇرلۇك تائاملارنىڭ پۇراقلىرى گۇپپىدىلا دىماغقا ئۇرۇلۇپ، شۆلگەيلىرىنى ئېقىتاتتى. ئاچ مەيدە ئىچىدىن تارتىشىپ بارلىق ئەزاسىنى بىتاقەت قىلاتتى. يېنىدا بىر تىنىنى يوق، ئۇ نېمە قىلالىسۇن؟

بۇنىڭدىن ئۇچ ئاي ئاۋۋال قاتتىقچىلىق يۈرۈپ بۇ شەھەرگە كەلگەندە، ئۇنىڭ يىگىرمە بەش دىنار پۇلى بار ئىدى. ئاۋايلاپ سەرپ قىلغاچقا، بۇ پۇلنى خېلى ۋاقىتقا يەتكۈزدى. مانا ئەمدى ئىككى ھەپتىگە يېتەن بولدى، بىر تىنىنسىز، ھالى خاراب بولۇپ يۈرمەكتە. ۋەدىنى كەڭرى قىلىپ، بەزى قاسساپلارغا، ئاشپەزلەرگە قەرزدارمۇ بولۇپ قالدى. ئۇنىڭدا سېتىلغۇدەك نەرسىدىن سېپى پىل سۆڭىكى ۋە كۈمۈش بىلەن ئىشلەنگەن بىر خەنجەرلا بار ئىدى. ئەمما، تۇغانبەگ ئاچلىقتىن ئۆلۈشكە رازى بولسىمۇ، بۇ ئەسۋابىدىن ئايرىلىشقا رازى ئەمەس ئىدى. بىرىنچىدىن، ئۇ خەنجەرنى جېنىدىن ياخشى كۆرەتتى. بىرمۇنچە ئادەملەر دۇئانىڭ، تۇمارنىڭ كۈچىگە قانداق ئىشەنسە، بۇمۇ خەنجىرىنىڭ سېھىرلىك كۈچىگە شۇنداق ئېتىقاد قىلىدۇ. ئىككىنچىدىن، بۇ خەنجەر ئاتا - بوۋىسىدىن قالغان مىراس ئىدى. بۇ خەنجەر ئۇنىڭ شەۋكەتلىك بوۋىلىرىغا بەخت يولدىشى بولغان!

تۇغانبەگ تامىقى ئۈچۈن بازاردىن بىرەر ئىش - پىشمۇ ئىزدەپ كۆرمىدى. ئەمگەككە زادىلا گەردىنى ئېگىلمىدى. ھەرقانداق ئەمگەكنى ئۆزىنىڭ ئىززىتى ئۈچۈن ھاقارەت دەپ بىلەتتى. لېكىن ئۇ ئات مىنىپ، قارلىق بورانلاردا، دەھشەتلىك كەلكۈنلەردە ھەپتىلەرچە تېنەپ - تەمتىرەپ تاغ - داۋان ئېشىشنى، پىژغىرىم قىزىق ياز ئايلىرىدا باش - ئايىغى يوق ئازىيە چۆللىرىنىڭ كۆيدۈرۈپ تۇرغان ئوتلۇق ھاۋاسىغا، قۇم دولقۇنلىرىغا چۆكۈپ، ئاچ - زىرىن كېزىشنى مۇشەققەت دەپ، ھېسابلىمايتتى.

تۇغانبەگ قىقاس - چۇقانلىق ھىرات بازىرىنىڭ ھەربىر

تەرەپلىرىگە بېرىپ ھىندىستان، ئىران، جۇڭگو، مىسىر مااللىرى تىزىلغان دۇكانلارغا ھەۋەس بىلەن قارىدى. چاقماقتەك ئاتلارغا مىنگەن سۆلەتلىك بەگلەر ئۇچراپ قالسا، ئۇنىڭ كۆزلىرىدە ھەۋەس ۋە ھەسەت ئوتى يېنىپ كېتەتتى. كەچقۇرۇن قورساق ئېچىپ ھالى قالماي، بىر قورال - ياراغ ساتقۇچى قەبرىنىڭ دۇكىنى ئالدىغا كېلىپ ئولتۇردى. كىچىككىنە ۋە تېتىك بولغان بۇ قېرى سىلىق سۆز بىلەن قارشى ئالدى:

— خوش، ئۆزلىرىگە نېمە لازىم ئىدى، بەگ يېگىت!

تۇغانبەگ ئۇنچىقمىدى ۋە جۇۋىسىنى قايرىپ تۇرۇپ، بېلىگە تىقىلغان خەنجەرنى ئېلىپ قېرىغا بەردى.

— ئاتا، مېنى تەكشىلىتىن قۇتۇلدۇرۇڭ. بېشىم ئامان بولسا ياخشىلىقىڭىزنى ئۇنتۇمايمەن، ئۆز ئاتامدەك ياد ئېتىمەن.

قېرى ئۆزىنىڭ ئىشىغا پۇختا ۋە ماھىر ئىدى. پولاتنى تاللاشتا مىسلىسىز ئىدى. بۇ كىشى ھەرقانداق پولاتنىڭ پەقەت سۇپىتىنىڭ قانداق ئىكەنلىكىنىلا ئەمەس، ھەتتا ئۇنىڭ ۋەتىنىنى، باغدادتىنمۇ، ئىسپىھاندىنمۇ، سەمەرقەندىنمۇ ئىشلەنگەنلىكىنى دەررۇ ئېيتىپ بېرەلەيتتى.

قېرى خەنجەرگە سەپسېلىپ بىر قاراپ، ئۇنىڭ كۆزلىرى خۇشاللىقتىن ئۇيناپ كەتتى. ئاندىن كېيىن، تۇغانبەگكە باشتىن - ئاياغ قاراپ چىقىپ، مالنى ئەرزانلىتىش ئۈچۈن سوغاق قانلىق ۋە بىپەرۋالىق بىلەن سۆزلىدى.

— بەگ يېگىت، مەن ساتقۇچىمەن، مۇشۇنداق ئەسۋابلارنىڭ قەدرىگە يېتىدىغان خېرىدار ئىزدەيمەن. لېكىن، بەكمۇ ئىلاجسىز قالغان بولسىڭىز، ئۇ چاغدا سىزنى موھتاجلىق ۋە زۆرۈرىيەت چاڭگىلىدىن قۇتۇلدۇرۇشقا ھازىرمەن. چۈنكى، ئۆمرۈمدە مەسچىت - مەدرىسە سالدۇرمىدىم. ئەزىز ئەۋلىيالار ئۈچۈن مەقبەرىلەر (قەبرىلەر) بىناسى ياستىالمىدىم، مەككەيى - مۇكەررەمگە بېرىپ، پەيغەمبىرىمىز باسقان توپىلارنى كۆزۈمگە

سۇرتەلمىدىم. بەس ئەمدى، ئاللانماڭ دەرگاھىغا نېمە بېلەن بارىمەن؟

— ئاتا، — دېدى تۇغانبەگ پېشانىسىنى تاتىلاپ، — سېتىش نىيىتىدە ئەمەسمەن.

— خوش، مەقسىتىڭىز نېمىدى؟ — دەپ، ئۇچى ئىنچىكە ساقىلىنى تۇتاملىدى قېرى.

— خەنجەر سىزدە گۆرۈدە بولۇپ قالسۇن، — دەپ تۇغانبەگ دۇكانىنىڭ پوكىيىگە ئولتۇردى، — ماڭا بەش دىنار بېرىڭ، بىر ئاي توشقاندا مەن سىزگە ئالتە دىنار ئەپكېلىپ بېرىپ، خەنجەرنى ياندۇرۇپ ئالىمەن. ئەگەر تەقدىر نېسىپ قىلماي، ئاقچا تاپالماي قالسام، ئۇ چاغدا سودىسىنى قىلايلۇق. ئۆزىڭىز ئىنساپ بىلەن باھالارسىز ...

قېرى قويۇق قاشلىرىنىڭ ئىچىگە كۆزلىرىنى يوشۇرۇپ، بىر ئاز جىمجىت تۇرۇپ قالدى. كېيىن تەرەددۇت بىلەن دېدى:

— مېنىڭ مۇشكۇل ئەھۋالدا قالدۇرمىڭىز يېگىت، نېمە قىلسامىكى ...

— ئىلاجسىزلىقتىن قېشىڭىزغا كەلدىم، — دېدى تۇغانبەگ سەل يېلىنغاندەك ئاۋاز بىلەن، — مەن بوۋاق ۋاقتىمدا دادام رەھمىتى بۇ خەنجەرنى ياستۇقۇمنىڭ ئاستىغا قويغانىكەن. مەن ئېسىمگە كەلگەندىن بۇيان ھېمىشە بۇ خەنجەر مېنىڭ يېنىمدا.

— ھوي ياخشى يېگىت، مەن بىلىمەن. بۇ بىر پارچە پولات سىزنى نۇرغۇن بالالاردىن ئامان ساقلاپ قالغان؛ بۇ خەنجەر سىز ئۇچۇن ناھايىتى ھۆرمەتلىك خاتىرىدۇر. شۇنىڭ ئۇچۇن سىز ئۇنى ئەزىز كۆرىسىز. ئەمما سىز ئويلىماڭكى، مەن بۇنى ھەر قانداق خېرىدارغىلا بېرىپ قويمايمەن ... ياق، سىزگە ئوخشاش بىر خەنجەر پەرەست يېگىتكە بېرىمەن، ئۇ خەنجەرنى شۇنداق ياخشى كۆرۈپ، كۇتۇپ تۇتىدۇ، ئۆزى ئېسىلزادە بەگزادىلەردىن!

تۇغانبەگنىڭ ئۇمىدى ئۇزۇلدى. قولىنى خەنجەرگە ئۇزاتتى.

لېكسن، قېرى بۇ قىممەتلىك بۇيۇمنى قولدىن چىقارغۇسى كەلمىدى. بىر ئايدىن كېيىن بەلكى ئەرزان باھاغا ئېلىۋېلىش ئۈمىدى بىلەن يانچۇقىغا قول سالدى.

— خوپ ئوغلۇم، يىگىتنىڭ تاۋىنى ياندۇرۇش ئەركەكنىڭ ئىشى ئەمەس.

تۇغانبەگ بەش دىنارنى ئېلىپ، بېلىگە تۇگدى ھەم خوشلىشىپ، ئورنىدىن تۇردى. بېشىدىن ئاچلىق ئەندىشىسى كۆتۈرۈلسىمۇ، لېكىن يۇرىكىنىڭ بىر پارچىسى ئۇزۇلۇپ قالغانغا ئوخشاش، چوڭقۇر قايغۇ، ئاغرىق تۇيغۇسىنى سەزدى. خەنجەرنى ياندۇرۇپ ئالالايمەنمۇ، يوقمۇ، دېگەن سوئال ئۇنى قايغۇغا سالدى. خېلى ۋاقىت يەنە ئۇياق - بۇياققا مېڭىپ يۈردى. ئاندىن كېيىن قولىنى بىر سىلكىدى - دە، ئاشخانىغا بېرىپ قورساقنى تويغۇزدى. كۆز باغلانغاندا مەدرىسىگە قاراپ ماڭدى. ھىراتنىڭ «فىروزاباد» دەرۋازىسىغا كېتىدىغان چوڭ يولدىكى شارابخانىغا كىردى. چوڭ - كىچىك كورىلارنىڭ كەينىدە پەس ئورۇندۇقتا ئولتۇرغان خام سېمىز، كۆزلىرى مەست شارابچىدىن بىر ئاپقۇر شاراب ئېلىپ، بىر جۈپ شام بىلەن يورۇتۇلغان چوڭ ئۆينىڭ بىر بۇرجىكىگە بېرىپ چۆكتى. بۇ جايدا بىر تالاي ئادەم بار ئىدى. گاھىلىرى تەنھا ئۆزى ئولتۇرۇپ، خىيال سۈرۈپ ئىچىدۇ. گاھىلىرى توپ - توپ بولۇپ ئۇلپەتچىلىك قىلىدۇ، يوق نەرسىلەرگە قاقاقلىشىپ كۈلۈشىدۇ. بىر يېقىدا تۆت - بەش مويسىپىتلەر چۆرىدەپ ئولتۇرۇشقان. ئۇلارنىڭ بىرى بوغۇق، زەئىپ ئاۋاز بىلەن بىر غەزەلنى ئېيتىۋاتىدۇ. باشقىلارنىڭ قازاندەك سەللىلىرى غەزەل ئاۋازىغا تەڭكەش ھالدا ئاستا چايقىلىدۇ. شەھەرنىڭ مەشھۇر لۇكچەكلىرىدىن بىر توپى بىر - بىرلىرى بىلەن بەسلەشكەندەك پەيدىنپەي چىنىلىرىنى جارانگلىتىدۇ. ئاۋۇ نېرىسىدا يەرنى ئارانلا دەسسەپ تۇرغان بىر شائىرنىڭ ئاغزى گەپكە ئارانلا كېلىدۇ، ئۇ دۇدۇقلاپ ئۆزىنى ماختاۋاتىدۇ. بۇ يەردىكى ئۆزبېك،

پارس تللىرىدىكى قىقاس - چۇقانلار باشىنى گاڭگىرىتاتتى.
خىلىنى، تەمىنى سۇرۇشتۇرمەيلا ھارغۇچە نۇرغۇن ئىچىدىغان تۇغانبەگكە ئىككى چىنە شاراب ھېچ كار قىلمىدى: چاڭقاپ كەتكەن تۆگىنىڭ لېۋى سۇغا تەگكەندەك بولۇپ قالدى، شۇ! ئۇ ئادەتتە، ئىچىشكە كىرىشكەندە، پۇلنى ئايمايتتى. لېكىن، زوق بىلەن ئىچىش مۇمكىن بولغان ھىرات شەھىرىدە، ئۇ بۇ ئادىتىنى بۇزغانىدى. ئۆزىنى زورلاپ، ئارزۇسىنى ئۆلتۇرۇشكە تىرىشتى. جېنىدىن ئەزىز بولغان «ئاتا مىراس» خەنجىرى ئۈچۈن ئالغان پۇلنى سورۇۋەتمەسلىكنى ئويلاپ، ئورنىدىن تۇردى. لېكىن، ئىشىكتىن چىقىپ كېتىۋاتقان چېغىدا تونۇش بىر ئاۋاز ئاڭلاندى:
«تۇغان! ھەي ئىتنىڭ بالىسى!»
تۇغانبەگ قايرىلىپ قاراپ، چۆرىدىشىپ ئولتۇرغان مويسىپىتلەر توپىنىڭ ئۇ چېتىدە يالغۇز ئولتۇرغان توقلى مەرگەننى كۆردى. ئۇنى كۆرۈپ گويا كى خىزىرغا يولۇققاندەك، خۇشال بولسىمۇ، لېكىن باتۇر يىگىتلەرگە خاس چوڭچىلىق ۋە مەغرۇرلۇق بىلەن كۆرۈشتى ھەم ئۇنىڭ يېنىغا باداشقانىنى قۇرۇپ ئولتۇردى. بۇ ئەپچىل، يوغان يىگىت بىلەن تۇغانبەگ بىر چاغلاردا بەدەخشان ھۆكۈمىتىدە خىزمەت قىلغانىدى.
توقلى مەرگەن قۇدرەتلىك يەلكىسىنى چىقىرىپ كۈلۈپ:
«قېنى مۇنۇنى ئاۋۇاللاردىكىگە ئوخشاش راسا بىر سۇمۇرگىنە!»
دەپ چىنىنى تۇغانبەگكە تۇتتى ۋە ئۆزىگە باشقىنى بۇيرۇتتى. كونا قەدىردانلار چىنىلىرىنى سوقۇشتۇرۇپ قېقىۋېتىپ، بىر - بىرلىرىنىڭ ھال - ئەھۋالىنى سوراشتۇردى. تۇغانبەگ بېشىدىن ئۆتكەن - كەچكەنلىرىنى ھەم ھازىرقى تۇرمۇشىنى سۆزلىدى. توقلى مەرگەن ئۆزىنىڭ بىر ھەپتە ئاۋۋال ئىراقتىن كەلگەنلىكىنى، «ئىختىيارىدىن» سېپىلىدا خىزمەتكە كىرگەنلىكىنى سۆزلىدى. ئۇ تۇغانبەگنى بولۇملۇق، ئىش بىلەرمەن يىگىت دەپ ھېسابلايتتى. ئۇنىڭ بۇ ھالغا دۇچار بولۇپ قالغانلىقىغا ئېچىندى.

— هېچقىسى يوق، تەلەي قۇشى ئۆز ۋاقتى - سائىتىدە قولۇڭغا قونىدۇ، دوستۇم، — دېدى ئۇ تۇغانبەگكە ئىگىشىپ پاراڭ قىلىپ، — مەن بىلىمەن، سەن توپ - توپ ئەسكەرلەرگە قوماندان بولىدىغان بولۇملۇق يىگىتسەن. لېكىن ئالدىرىما، مانا شۇنى قۇللىقىدا تۇت: ئېتىلمىغان تاشمۇ باشقا تېگىدۇ. ھازىر مەئىشەتنى ئويلاپ، كۆڭلۈڭنى تۆۋەنلەتمەي يۇرىۋەر!

— نېمە قىلىل دەيسەن مېنى؟ — دەپ غودۇڭشىدى تۇغانبەگ — مەسچىتكە مەزىن بولايمۇ، يە خۇمدانچىغا شاگىرتلىققا كىرەيمۇ؟

— مەشەدە بىر ھىمايىچى بار، — دېدى توقلى مەرگەن بىر ئاز ئويلىنىپ تۇرۇپ، — ئۇ ماڭا شىرەم تۇغقان بولىدۇ ... ئۆزۈڭ بىلىسەنغۇ، مېنىڭ ئەسلىم ھىراتلىق. ئۇ ئادەم ھاتەم تەيگە ئوخشاش سېخىي كىشى. دۆلەت ئىشىدا ئېتىبارى يۇقىرى. يىگىتلىك ھەققىگە قەسەم ئىچىپ ئېيتىمەنكى، ئۇ كىشى تۇنۇگۈن ماڭا يولۇققۇپ قېلىپ: «مەردانە، غەيرەتلىك بىر يىگىت تاپ، بىزنىڭ خىزمىتىمىزدە بولسۇن» دېگەنىدى. مەنمۇ شۇنىڭ يارىدىمى بىلەن سېپىلغا خىزمەتكە كىردىم. ماقۇل دېسەڭ، ھازىرلا شۇ يەرگە بارىمىز.

تۇغانبەگ چىنىنى بوشىتىپ، جۇۋىنىڭ يېڭى بىلەن شالاڭ، ئۇزۇن بۇرۇتلىرىنى ئېرتىپ، قېلىن كالپۇكىنى چىشلەپ، ئويلىنىپ قالدى.

— مەن بىلىمەن، سېنىڭ ئاتىتىن چۇشسەڭمۇ ئۇزەڭگىدىن چۇشكۇڭ كەلمەيۋاتىدۇ! — دېدى توقلى مەرگەن كۈلۈپ، — غۇرۇرۇڭ يول قويمايۋاتىدۇ، — سەن بىھۇدە ئۇ ئادەمنىڭ قارمىقىدا تازا ياشايسەن، سەن ئۇنىڭ شەۋكىتى، نوپۇزى ئۈچۈن خىزمەت قىلىسەن، چۇشەندىڭمۇ؟

تۇغانبەگ دوستىغا تىكىلىپ قارىدى، ئۇنىڭ چوڭ ۋە ئويناپ تۇرغان كۆزلىرىدە سەمىمىيەتتىن باشقا بىرەر ئەندىشە سەزمىدى.

شۇڭلاشقا رازىلىقىنى بىلدۇردى. ئۇلار يەنە بىر چىنىدىن شاراب ئىچىپ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى.

ئۇلارنى قولىدا پانار كۆتۈرگەن تېتىك بىر قېرى دەرۋازىنى ئېچىپ قارشى ئالدى. تۇغانبەگ دىققەت بىلەن قېرىغا قاراپ، ئۇنىڭ ئۇستۇبشىدىن، قۇل ئىكەنلىكىنى بىلدى. قېرى شېرىن سۆزلەر بىلەن ئۇلارنى دەرۋازىدىن كىرگۈزۈپ، ئۆزى قاياققىدۇ غايىب بولدى. ئۇزاق ئۆتمەيلا، نېرىراق بىر يەردە ئىشىك غاچچىدىلا قىلىپ ئېچىلدى ھەم قېرىنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى:

— قېنى، بۇ ياققا مەرھەمەت قىلىڭلار!

تۇغانبەگ دوستىنىڭ كەينىدىن ئۆيگە كىرىپ، قېلىن چۇشەك ئۈستىدە، باداشقىنىنى قۇرۇپ ئولتۇرغان ئوتتۇرا ياشلىق، كۆزلىرى مۇغەمبىرچە يېنىپ تۇرغان، پۈتكۈل تۇرقىدا تەكەببۇرلۇق، ئەسەبىيلىك، ئۆز بىلەرمەنلىك قاينىاپ تۇرغان بىر كىشىنى كۆردى. بۇ — شاھرۇخنىڭ① سەلتەنەتىدە چوڭ مەنسەپلەرگە ئىگە بولغان غىياسىددىن پىر ئەھمەت خەۋاپىنىڭ ئوغلى مەجدىددىن مۇھەممەت ئىدى. ئۇ ئەبۇسەئىد مىرزا دەۋرىدە دىۋانىدا② ئىشلەيدىغان ئۈششاق ۋەزىپىدارلاردىن ئىدى. ھازىر بولسا، ھۈسەين بايقارانىڭ جىيەنى «مىرزايى كىچىك» مۇھەممەت سۇلتاننىڭ ۋەزىرى ئىدى.

تۇغانبەگ سالام بېرىپ، ئۇنىڭغا قول بەردى. توقلى مەرگەن ئولتۇرغاندىن كېيىن تۇغانبەگ ياغاق جۇۋىسىنىڭ پېشىنى قايرىپ، دەررۇ ئولتۇردى. مەجدىددىن ئۆزىنىڭ ئالدىدا تۇرغان چوڭ مىس شامدانىنى نېرىراق ئىتتىرىپ قويۇپ، تۇغانبەگنىڭ چىرايىغا، جۇۋىسىغا سەپسالدى: قەددى ـ قامەتلىك، يوغان يىگىت توقلى مەرگەن قويدەك ياۋاش، ئەدەپلىك ھالدا ئولتۇرىدۇ. ياغاق جۇۋىكى

---

① تېمۇرنىڭ ئوغلى.

② باش ئىدارە، مەھكىمە.

تۇغانبەگ بولسا ھاكاۋۇرلۇق ۋە قوپاللىق چىقىپ تۇرغان بىر كۆرۈنۈشتە ئىدى. مەجىددىن توقلى مەرگەنگە مەنىلىك قاراش بىلەن قاراپ، ئەتەي ئاددىي تىل بىلەن سۆز باشلىدى: «تۇنۇگۈنكى گەپىمگە راست ئىشىنىپ، قۇلىقىڭغا قۇيۇپ ئالغانىسكەنسەنده، مەرگەن. بۇ يىگىت ساڭا ئاتىنىڭ قاشقىسىدەك مەلۇممۇ؟ ئىش بىلىدىغان يىگىتتەك كۆرۈنىدۇ. قانداق قىلىمىز، قوبۇل قىلىشتىن باشقا چارە يوق.»

توقلى مەرگەن تۇغانبەگنىڭ بەزى سۆپەتلىرىنى ماختاشقا باشلىغانىدى، تۇغانبەگ ئۇنىڭغا ئالىيىپ قاراپ، ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلدى. مەجىددىننىڭ مۇئامىلىسى ۋە سۆزلىرى بۇنىڭغا قاتتىق تەگدى. ئۇ دومسىيىۋالدى. مەجىددىن بۇنى بايقىغان ئوخشايدۇ، سۆزىنىڭ رەۋىشىنى، ئاۋازىنى ئۆزگەرتىپ، چاپسانلا سۆزلىدى:

— بىزگە خىزمەت قىلىڭ، ئىنىم، بىزدىن زادىلا يامانلىق كۆرمەيسىز.

— قانداق خىزمەت قىلىمەن؟ — دەپ خاپىلىق ئىچىدە سورىدى تۇغانبەگ.

— قەخ، قەخ، قەخ ... — كۈلدى مەجىددىن قارىقويۇق ساقلىنى سىلاپ، — مەن سىزگە ئىنىم، يارايدىغان خىزمەتلەرنى تاپشۇرىمەن، غەم يىمەڭ. قەدىمىڭىز قۇتلۇق بولسۇن، مەرتىۋىڭىز ئۆسىدۇ ...

— ئاستىڭدا ئۇچقۇر ئات بولىدۇ، — دەپ گەپكە ئارىلاشتى توقلى مەرگەن، — ئۇستۇڭدە پولات ئەسۋاب. غىزا - زىياپەت ھەر قاچان تەييار ... شۇنداقمۇ تەقسىر؟

مەجىددىن ھىجىيىپ، بېشىنى لىڭشىتىپ، راست دەپ تەستىقلىدى. تۇغانبەگ رازى بولدى ھەم ئەتىگە كىلىشكە ئىجازەت سوراپ، دوستى بىلەن بىللە قوزغالدى.

---

① ...

② ...

ئىككىنچى باب

I

سۇلتانمۇرات دەرس ئېلىش ئۈچۈن مۇدەررىس ھۆرمەتلىك پەسھىددىننىڭ ھۇجرىسىغا كىرىپ ھەيران بولدى. ئۇستاز يېڭى كۆك شايى پەرەنجە كىيىپ، يېڭى تەقىيگە سەللىسىنى چاقچان قىلىپ ئوراۋاتاتتى. ئۇنىڭ ھەمىشەم مۇلايىم، ئوچۇق يۈزى، چىرايلىق ئاق ساقىلى، بارلىق سۆلەتلىك گەۋدىسى ئالدىراۋاتقانلىقىنى، خۇشال كەيپىياتىنى بىلدۈرەتتى. سۇلتانمۇرات ئۇنىڭ بىرەر ئالىي دەرگاھقا بېرىشقا ھازىرلىنىۋاتقانلىقىنى سەزدى. مۇدەررىس سەللىنى ئوراپ بولۇپ، پەرەنجىسىنىڭ سىلىق شايىسىنى قولى بىلەن سىلاپ قويدى ـ دە، كۇلۇپ سۇلتانمۇرات قا قارىدى.

ـــ بۇگۈن سىزگە دەم ئېلىش. ئەلىشىر نەۋائى جانابلىرىنى پادىشاھ. ھەزرەتلىرى مۆھۈردارلىق ۋەزىپىسىگە تەيىنلىگەنمىش. جانابىي ئەلىشىر ياشلىقىدا بىر ئاز زامان پەقىردىن تەلىم ئالغانىدى. ئالىي خىزمەتكە تۇرغانلىقىنى تەبرىكلەش بىزنىڭ ۋەزىپىمىزدۇر.

پادىشاھ بىلەن ئەلىشىر نەۋائى ئارىسىدا كونىدىن دوستلۇق مۇئامىلە بارلىقىنى سۇلتانمۇرات ئاڭلىغان بولسىمۇ، چاپسانلا مۇنداق يۇقىرى ۋەزىپىگە كۆتۈرۈلۈشىنى خىيال قىلمىغانىدى. ئەلىشىرنىڭ شائىرلىق قۇدرىتىنى سۇلتانمۇرات قولدىن ـ قولغا كۆچۈپ يۈرگەن شېئىرلىرىدىن بىلەتتى. ئالىملىقى ۋە ئىنسانىي پەزىلەتلىرى ھەققىدە، بولۇپمۇ كېيىنكى كۇنلەردە ھەممىنىڭ ئاغزىدىن پەۋقۇلئاددە قىزىق ۋە ياخشى پاراڭلار ئاڭلاپ

پەخىرلىنەتتى. ئەمدى ئۇ كىشىنىڭ ئالىي دۆلەت خىزمىتىگە تۇرۇشى سۇلتان مۇراتنى سەممىي خۇشال قىلدى. ئۇ كۈنى ھالۇچىنىڭ ئۆيىدە ئەلىشىرنىڭ ھىراتقا يېنىپ كەلگەنلىكى خەۋىرىنى ئاڭلىغان چاغدا، كۆڭلىگە تۇگۇلگەن ئارزۇ — شائىرنى كۆرۈش ئىشتىياقى ھازىر ئۇنىڭ بارلىق ۋۇجۇدىنى قاپلىغانىدى.

— تەقسىر، دېمەك سىلىنمۇ تەبرىكلەشكە رۇخسەت قىلسىلا، — دېدى سۇلتانمۇرات مۇلايىم ھالدا، — چۈنكى جانابى ئەلىشىر نەۋائى بىر چاغلاردا سىلىنىڭ مەرىپەت نۇرلىرىدىن بەھرى ئالغانىكەن.

مۇدەررىس پەسىھىددىننىڭ كۆزلىرىدە شادلىق قاينىدى.

— بۇ پېقىر شاگىرتىڭىز، — دەپ سۆزىنى داۋام ئەتكۈزدى سۇلتانمۇرات، كۆڭلىدىكى بىر مۇددىئاسىنى ئەرز ئېيتىشنى تىلەيدۇ.

— قانداق مۇددىئا؟ — دەپ جىددىي قارىدى پەسىھىددىن.

— مۇددىئايىم شۇكى، ئۇلۇغ شائىرنىڭ ھۇزۇرىغا جانابىڭىزنىڭ سايىسى بولۇپ ئەگىشىپ بارسام نېمە دەيدىلا؟

مۇدەررىس يەرگە قاراپ، تىنچ تۇرۇپ قالدى. شاگىرتى ئۇنى تەرەددۇتكە سالغانلىقى ئۇچۇن، بىرئاز كۆڭلى رەنجىدى.

بۇ كىشى ئۆزىنىڭ ئاجايىپ ئىستېداتلىق شاگىرتىنى ياخشى كۆرەتتى. ئۇنىڭ غەيرەت ۋە بىلىمىنى ماختايتتى. لېكىن بۇ ياش يىگىت ئۇچۇن ھەر ۋاقىت ئوشۇقچە تەشۋىش چېكىشكە توغرا كېلەتتى. سۇلتانمۇراتقا بىر - ئىككى سائەت دەرس بېرىش ئۇچۇن، ئۇ گاھىدا ئۆز ئۆيىدە ھەپتىلەپ كىتاب كۆرەتتى. بۇ ئەقىللىق، ئىستېداتلىق، زېرەك بالىنىڭ سۆزىنى يەردە قويۇشقا كۆڭلى ئۇنىمايتتى. شۇڭا، يەردىن كۆزىنى ئېلىپ، ئۇنىڭغا قاراپ كۇلدى ھەم دېدى:

— سىز ئۇچۇن خوراسانىنىڭ بارلىق ئۇلۇغ زاتلىرى بىلەن كۆرۈشۈشكە پۇرسەت كەلدى، ياخشى بولدۇ، بىزگە ھەمراھ

بولۇك.

مۇدەررىس ۋە شاگىرت مەدرىسىدىن چىقتى.

ئەلىشىر ياشىغان ئۆيدە تەنتەنىلىك روھ ھۆكۈم سۈرمەكتە، خىزمەتچىلەر ھۆرمەتلىك مۇدەررىس بىلەن ھېچكىمگە تونۇش ئەمەس شاگىرتنى تۆردىكى چوڭ ئۆيگە تەكلىپ قىلدى. قىپقىزىل گىلەم سېلىنغان، تاملىرى، تەكچىلىرى نەقىشلەنگەن، ئاجايىپ ياخشى گۈللەر بىلەن بېزەلگەن بۇ چوڭ مېھمانخانىدا نۇرغۇن كىشىلەر ئولتۇرۇشاتتى. ھۆرمەتلىك پەسسەددىنىي تۆرگە ئۆتكۈزدى. سۈلتانمۇرات ئىشىك تۈۋىدە ئولتۇراتتى. بۇ يەردىكى كىشىلەرنىڭ تولىسى سۈلتانمۇراتقا تونۇش بولغان ۋە تۇرلۇك ئىلىملەردا داڭلىق بولغان ئالىملار ھەم ھىراتنىڭ ئىلغار شائىرلىرى ئىدى. بۇلاردىن تاشقىرى بىرقانچە يۇقىرى مەنسەپدارلار قىممەت باھا كىيىملەرگە ئورىنىپ، جىددىي كەيپىيات بىلەن ئولتۇرۇشاتتى. بۇ مەنسەپدارلار دەرۋىشلەرچە، تاشقى خۇش مۇئامىلىگە يات بەزى شائىرلارنىڭ قىلىقلىرىغا، تۇرقىغا يىرگەنگەندەك قىلىپ قارىشاتتى. سۈلتانمۇرات مەجلىستىكىلەرنىڭ گېپىدىن، ئەلىشىرنىڭ تېخى سارايدا ئىكەنلىكىنى بىلدى. ۋاراڭ - چۇرۇڭ سۆھبەتكە قۇلاق سېلىپ ئولتۇردى. ئۇزۇن ئۆتمەيلا، بىرى شائىرنىڭ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر بەردى. سۈلتانمۇرات دەررۇ دالانغا چىقتى. شۇئاندا ئۆيدىكىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك، شۇ جۈملىدىن پەسسەددىنمۇ تاشقىرىغا چىقتى. ھەممىنىڭ كۆزى شالاڭ دەرەخلىك ھويلىدا ئىدى. سۈلتانمۇرات زەر ياقىلىق چاپانلارنى كىيگەن، ھاكاۋۇر بىر نەچچە سارايى ئادەملىرى ئارىسىدا شائىرنى خۇددى ئىلگىرى كۆرگەن كىشىدەكلا، دەررۇ تونۇۋالدى، كۆزلىرى چەكسىز خۇشاللىق بىلەن يېنىپ كەتتى. شائىر بېشىدىكى بۆككە سىلىق، چىرايلىق سەللە ئورىغان، ئاددىي شايى پەشمەت ئۇستىگە يالاڭ قوڭۇر موۋۈت چەكمەن كىيگەنىدى. نەۋائىنىڭ يېشى ئوتتۇزدىن ئاشمىغان بولسىمۇ،

چوڭدەك كۆرۈنەتتى. بويى ئوتتۇرا بويدىن ئېگىزرەك، ئىنچىكە، لېكىن پىشىق، بارماقلىرى ئۇزۇن ۋە نەپىس ئىدى؛ ساقىلى قارا ۋە قىسقا، چىرايلىق بۇرۇتلىرى تەكشى ۋە سىلىق ئىدى؛ ياڭاقلىرى سەل دۆڭ، كەڭگىنە يۈزىدە ھەمىشەم تەپەككۇرنىڭ ئەسلىي مەنىسى، مەنىۋى قۇدرەت گۈزەللەشتۈرۈپ تۇرغان كۈچلۈك ئىرادە ئالامىتى جىلۋە قىلاتتى.

نەۋائى سەل دۆڭ قاپاق، قىيغاچ كۆزلىرى ۋە گۈزەل لەۋلىرى بىلەن كۈلۈپ كېلىپ، نۆۋەت بىلەن كۆرۈشۈشكە باشلىدى. ھۆرمەتلىك پەيغەمبەرنىڭ شائىر بىلەن سەمىمىي كۆرۈشۈپ، تەبرىكلىگەندىن كېيىن بارمىقى بىلەن سۇلتانمۇراتنى شەرەت قىلىپ چاقىردى. سۇلتانمۇراتنىڭ چىرايى ئاقىرىپ، ئۆزى بىر ئاز ئالاقزادە بولدى. قولىنى كۆكسىگە قويۇپ، شائىرغا يېقىن كەلدى. بىر ئاز ئىكىشىپ كۆرۈشكەندىن كېيىن بىر قەدەم كەينىگە چېكىندى.

— پېقىرنىڭ شاگىرتلىرىدىن، — دېدى ئىپتىخار بىلەن پەيغەمبەرنىڭ — ئەقىل ۋە ئىستېداد ئىگىسى. زامانىمىزنىڭ ئەبۇ ئەلى سىناسى بولۇشىغا ئەسلا شۈبھە يوق.

— ھۆرمەتلىك ئۇستازىم، پېقىر شاگىرتلىرى ھەققىدە غايەت ئارتۇقچە ماختىدى، مەن ئۇ ماختاشقا ئەرزىمەيمەن، — دېدى قولىنى قوشتۇرۇپ تۇرۇپ سۇلتانمۇرات.

نەۋائى دوستلۇق ۋە مۇلايىم كۈلكە بىلەن سۇلتانمۇرانقا قاراپ، ئۇنىڭ قەيەرلىك ئىكەنلىكىنى، قانداق ئىلىملارنى ئوقۇغانلىقىنى ۋە باشقا جەھەتلىرىنى سۇرۇشتۇرۇپ سورىدى. سۇلتانمۇرات ھەقىقەتنى يوشۇرماي سۆزلەپ بەردى. ئۆزى چوڭقۇر ئۆگەنگەن ئىلىملىرىنى بىرقەدەر كىچىك پېئىللىق بىلەن ئېيتىپ بەردى. شۇ ئاندا ئەتراپتا توپلانغان ۋە سۇلتانمۇراتنى تونۇيدىغان بەزى مۇدەررىسلەرمۇ، ئۇنىڭ ھەققىدە بىلگەنلىرىنى ئېيتىشتى.

— ھىممەت ۋە غەيرەتنى ئەسلا قولدىن بەرمەڭ، — دېدى

نەۋائى خۇشال بولۇپ، ــ ئېلىمىز سىزدەك زاتلارغا غايەت موھتاجدۇر. ئىلىم دەرەخلىرىنى ياخشى بېقىپ، يۇرتىمىزنىڭ توپىسىغا چوڭقۇر يىلتىز تارتقۇزۇشىمىز ۋە ئۇنىڭدىن مول ھوسۇل ئېلىشىمىز لازىم. مانا ئەمدى تونۇش بولدۇق. ئۇمىد قىلىسەنكى، بىزنى ھەرقاچان يوقلاپ تۇرارسىز.

ــ ئىلتىپاتلىرى ئۈچۈن چىن قەلبىمدىن تەشەككۇر ئېيتىمەن، ــ دېدى سۇلتانمۇرات تىترىگەن ئاۋازى بىلەن، ــ سىلىنىڭ مەنپەئەت دەرياسىدىن بەھرى ئېلىشقا ئوخشاش ئۇلۇغ ساۋاداڭنى تىل بىلەن ئۇقتۇرۇشۇم مۇمكىن ئەمەس ...

نەۋائى باشقىلار بىلەن بىللە سۇلتانمۇراتنىمۇ ئۆيگە باشلاپ كىردى. سۇلتانمۇراتقا يۇقىرىدىن ئورۇن كۆرسەتتى. لېكىن ئۇ ئۇنىماي تۆۋەندە ئولتۇردى. نەۋائىنىڭ سىرىنى ياخشى بىلمىگەن بەزى كىشىلەردە ھەيران بولۇش ئالامىتى سېزىلەتتى. ئۇلار بۇ ئالا چاپانلىق، پېقىر ياش موللا بالىغا مۇنچىلىك دىققەت ۋە ئېتىبارنىڭ نېمە ھاجىتى بار ئىدى، دەپ ئويلاشقان بولسا كېرەك. سۇلتانمۇرات بەزىلەرنىڭ كۆزلىرىدىكى شۇ مەنىنى سەزدى، لېكىن ئۇنىڭ خىيالىدا نەۋائىنىڭ سۆپىتى بارغانسېرى يۇقىرىلىماقتا ئىدى، نەۋائىغا بولغان مۇھەببەتكە ھېچ چەك يوق ئىدى.

مۆھۈردار شائىر ئۆي ئىگىسى بولغاچقىمۇ ياكى كىچىك پېئىل بولغانلىقى ئۈچۈنمۇ، ھەممىدىن تۆۋەن ئولتۇردى. ئۇ دەسلەپ ھىراتتىكى تۈرلۈك مەدرىسىلەرنىڭ ئەھۋالى، شاگىرتلار ۋە مۇدەررىسلەرنىڭ تىرىكچىلىكلىرى، ۋەقە ئىشلىرى ھەققىدە سۆز ئاچتى. سۆھبەتداشلىرىنىڭ سۆزلىرىگە ئالاھىدە دىققەت بىلەن قۇلاق سالدى. ئۇنىڭدىن كېيىن خوراساندا كېيىنكى يىللاردا مەيدانغا كەلگەن بارلىق ئىلمىي ئەسەرلەر، دىۋانلار توغرۇلۇق مۇپەسسەل مەلۇمات ئېلىشقا تىرىشتى. قانداقلا بولمىسۇن بىرەر نامسىز شائىر تەرىپىدىن ئېيتىلغان ياكى يېزىلغان بىرەر، ھەتتا قىسقا بېيىت، قوشاقتا ئوخشاش نەرسىلەر توغرىسىدا سۆز

قوزغالسمۇ، نەۋائى ئۇ ھەقتە جىددىي سۆرۈشتۈرەتتى. ھەممىنىڭ دىللىرىدىكى قۇلۇپلىرى ئېچىلغاندەك، كۆڭلى كۆتۈرۈلدى، مەجلىس قىزىپ كەتتى. سۇلتانمۇرات گويا كى نەۋائىنى ئىككىنچى كۆرەلمەي قالسمەنغۇ دېگەن ئادەمدەك، ئۇنىڭدىن كۆزىنى ئالمىدى. ئۇ نەۋائىنىڭ مىجەزىدە كىچىك پېئىللىق بىلەن بىللە، تەككەببۇرلۇقتىن، مەنمەنلىكتىن خالىي بولغان، ھەقىقىي ئالىيجانابلىق بار ئىكەنلىكىنى، قوللىرىنىڭ ھەر بىرىكەتلىرىدە، سۆزلىگەندە لەۋلىرىنىڭ قىمىرلىشىدا، كۇلكىسىدە، ئاۋازىدا قانداقتۇر بىر مۇلايىملىق، ناز ۋكلۇق، نەپىس ئاھاڭنى سېزەتتى. خىزمەتكارلار داستىخان سالدى. مېھمانلارغا خىلمۇخىل شېرىن نەرسىلەر، پىستە، بادام، قۇرۇق مېۋىلەر ۋە باشقىلار ناھايىتى مول تارتىلدى. كېيىن چىرايلىق ئاپقۇرلاردا شورپا، لېگەنلەردە گۆش ۋە يۇمشاق نانلار كەلدى.

زىياپەتتىن كېيىن مەجلىسنىڭ قېرىسى ئۆي ئىگىسىگە رەھمەت ئوقۇپ، دۇئا قىلدى. مېھمانلار مۆھۈردار بىلەن خوشلىشىپ ئۆيدىن چىقىشتى.

II

تەكچىدە يانغان شامنىڭ نۇرى ھەم قىيا ئوچۇق تۇرغان دېرىزىدىن چۈشكەن ئاي نۇرى گىلەملەرنىڭ گۈللىرى ئۈستىدە يامراپ، خىيالىي نەپىس مەنزىرىلەر ياساپ ئوينايتتى. پات - پاتلا سوققان شامال شام يالقۇنىنى لەپىلدىتەتتى. پەستە كىچىك جوزا ئۈستىدە ئوچۇق ياتقان يوغان كىتابنىڭ ۋاراقلىرىنى شىلدىرلىتاتتى. تەمبۇر چېلىپ ئولتۇرغان شائىر، نەغمە ئاۋازىغا قۇلاق سېلىپ، خىيالغا بېرىلگەندەك، جىم بولۇپ تىنىق ئالاتتى ... سازنى شېئىردىن ئاجراتمايدىغان نەۋائى گۈزەل نەغمە سەنئەت ئىلمىنى چوڭقۇر بىلەتتى ۋە ياخشى كۆرەتتى. كۆزلىرى

يېرىم يۇمۇلغان شائىر زوق بىلەن ساز چالاتتى. ساز تارلىرى ھاياتنىڭ، كۆڭۈلنىڭ پىنھان ئاھاڭىنى، گۈزەل ئاۋازلارنىڭ دىلنى ئەسىر ئەتكۈچى تىللىرى بىلەن سايرىتاتتى.

شائىر يېنىك بىر ئۇلۇغ - كىچىك تىندى ھەم تەمبۇرنى تەكچىگە يۆلەپ قويدى. بارمىقىدىن «ناخون» نى چىقاردى. دېرىزە يېنىغا كېلىپ ئولتۇردى. ھويلىدا شامال بىلەن ئويناۋاتقان دەرەخلەرنىڭ يېنىك نەغمىلىرىدىن باشقا ئاۋاز يوق. شائىر خىيال سۈردى. مانا ئۇ يەنە ھىراتتا، ئۆز ئۆيىدە ئولتۇرماقتا. بەلكى، ئەمدى بۇ ئۇنىڭ ئۈچۈن گۈزەل بولغان شەھەردە ئۆمۈر بويى ياشاپ قالار ... كىم بىلسۇن، تەقدىرنىڭ خاھىشى، جىلۋىسى يەنە قانداق كۈتۈلمىگەن ئويۇنلارنى كۆرسىتىدۇ، تېخى!

بۇ يەردە ئەمدى ھەربىر نەرسە ئۇنىڭغا يېقىن، تونۇش مېھرىبانەك كۆرۈنىدۇ. ئىلگىرى مۇنداق تۇيۇلمايتتى. بەلكى، مەرھۇم ئاتا ۋە ئانىنىڭ روھى، مېھرى بۇ نەرسىلەردە ئۆز ئەكسىنى قالدۇرغاندۇر. بىر چاغلاردا غىياسىددىن كىچىككىنە[1] خۇددى مەشھەدە، مۇشۇ دېرىزە تۈۋىدە ئولتۇرۇپ، ئۇنى ئەركىلىتىدىغان ئەمەسمۇ؟ شائىرنىڭ غۇۋا يادىدا بارىكى، ئۇ تۆت ياش ۋاقتىدا مىرزا قاسىم ئەنۋەرنىڭ[2] بېيىتلىرىنى يادقا ئوقۇپ بەرگەندە، دادىسى قانداق خۇشال بولۇپ كېتەتتى! ئۇ ئەجەب ياخشى ئادەم ئىدى. ئاددىي، راست سۆزلۈك، ئىنساپلىق، كۆڭلى يۇمشاق، رەھىمدىل كىشى ئىدى ... مەرھۇمە ئانىسىچۇ! ئۇ ئۆزىنىڭ ئاغىنىلىرىنىڭ ئانىلىرىنىڭ مېھىر ۋە شەپقەتلىرىنى ھېچقاچان ئۆز ئانىسىنىڭ مېھىر - شەپقىتىدەك كۆرمەيتتى. ئۇنىڭ ئانىسى بالىلىرىغا كۆيۈمچان، قولۇم - قوشنا ۋە تۇغقانلىرى بىلەن ھەمىشەم خۇش مۇئامىلە قىلىدىغان، ئاجايىپ ياخشى ئاددىي ئايال ئىدى. ئۇ

---

① نەۋائىنىڭ ئاتىسى.

② شۇ زامانىنىڭ چوڭ شائىرلىرىدىن.

بەش - ئالتە يېشىدا مەكتەپتە ئوقۇيتتى. مەكتەپتىن ئازانقا چىقىپ يۈگۈرۈپ كەلسە، ئۇنى دەررۇ باغرىغا باساتتى، سۆت، پېتىر نان ۋە شېرىن نەرسىلەردىن بېرەتتى. مەكتەپتە موللىسى ئۆگەتكەن ساۋاقلىرىنى يادقا ئوقۇپ بەرسە، خۇشال بولۇپ كېتەتتى. ئوغلىنىڭ چوڭ مولا بولۇشىنى ئارزۇ قىلاتتى.

شاھرۇخ مىرزىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن خوراساندا پەيدا بولغان تەرتىپسىزلىكلەر زامانىدا نۇرغۇن ئائىلىلەر بىلەن بىللە جانلىرىنى قاچۇرۇپ، ئىراقتا كۆچۈشلىرى، يولدىكى جاپا - مۇشەققەتلەر، تاماشىلار، خۇشاللىقلار، شۇ زامانىنىڭ چوڭ شائىرلىرىدىن شەرەپلىددىن يەزدى① بىلەن كۆرۈشۈش، بولۇپمۇ سەپەردىن پېنىشتا كېچىسى ئات ئۈستىدە ئوگدەك بېسىپ، يەرگە يېقىلىپ چۈشۈشى، ئەتىسىگە ئويغىنىپ قارىسا، باش - ئاخىرى يوق، ھېچ جانلىق يوق تاقىر چۆلدە يالغۇز يېتىلىقى، شۇ ئەتراپتا ئوتلاپ يۈتكەن بىر ياۋاش ئاتنى تۇتۇۋېلىپ، بەھۇزۇر مىنىۋېلىشى، يول تاپالماسلىق، ئىسسىق چۆلدە تەشنالىق، ئاخىردا كارۋان قونغان مەنزىلگە يېتىپ كەلگەندە، غەم - قايغۇدىن ئۆلەر ھالەتكە يەتكەن ئاتا - ئانىنىڭ خۇشاللىقى ۋە باشقا ئۆتمۈش خاتىرىلىرى بىرىنىڭ ئارقىسىدىن بىرى كۆز ئالدىدىن كەچتى ... سەككىز - توققۇز ياشلىرىدا ھۇسەين بايقارا بىلەن مەكتەپتە بىللە ئوقۇۋاتقان چېغىدا پەردىدىن ئەتتارنىڭ «مەنتىقۇتتەيرى»② كىتابىنى مۇتالىئە قىلغانلىقى، ئۇ كىتابنىڭ سىرلىق، ئوتلۇق پىكىرلىرىگە بېرىلىپ كېتىپ، ئاخىردا بارا - بارا ئويۇن - كۈلكىنى، ئۇيقۇنى، تاماقنىمۇ ئۇنتۇپ كەتكەنلىكى، بىچارە ئاتا - ئانا بۇ ھالدىن قورقۇپ كېتىپ ئىلاجسىز، شۇ كىتابنى مەنئى قىلىپ، قولىدىن تارتىپ ئېلىپ تېقىۋەتكەنلىكى، لېكىن كىتابنى باشتىن - ئاياغ يادلاپ ئالغانلىقى

---

① مەشھۇر تارىخچى.

② «قۇشلار تىلى».

ئۇچۇن بەربىر تەكرارلاۋېرىشى شۇنىڭغا ئوخشاش ئاجايىپ، شېرىن ھەم ئاچچىق خاتىرىلەر يادىغا كەلدى. كۆكسىنى قانداقتۇر بىر دولقۇنلۇق ھېسلاردىن بوشىتىش ئۇچۇن بولسا كېرەك، ئۇلۇغ - كىچىك تىنىدى.

شۇنىڭدىن كېيىن، دەسلەپكى شېئىر مەشىقلىرى، دەسلەپكى ئىجادىنىڭ ئازابى ۋە شېرىن دولقۇنلاندۇرۇشلىرى شائىرنى يېڭىۋاشتىن ياشناتقاندەك بولدى. ئىلىم، سەنئەتنى ياخشى كۆرىدىغان ئاتىنىڭ شائىر ئوغلىغا بولغان خۇشاللىقى، چوڭ شائىرلارنىڭ ئاغزىدىن چۇشۇرمەي ماختاپ، يۇقىرى باھالاشلىرى، ئويلاپ - ئويلاپ ئۆزىگە «نەۋائى» ۋە «پانى» دېگەن شائىرلىق نامىلارنى تېپىشى، شۆھرەتلىك پېشقەدەم لۇتپى بىلەن كۆرۈشۈش ۋە ئۇنىڭ كۇتۇلمىگەن دەرىجىدە يۇقىرى باھا بېرىشى، مانا بۇلارنى ئۇنتۇش مۇمكىنمۇ؟! ئىشق بىلەن، دولقۇنلۇق ھېس بىلەن يۇرەككە، مېڭىگە نەقىشلەنگەن ۋەقەلەر نۇرغۇن...

غېرىبلىق، مۇساپىرلىق يىللىرى... مەشھەددىكى يەتتە - سەككىز يىللىق ھايات، بۇزۇلۇپ كەتكەن مۇساپىرخانىلار، سوغ، تار مەدرىسە، قاراڭغۇ ھۇجرىلاردا كۇندۇزلىرى كۇن كۆرمەي، تالا - تۇزگە چىقىپ ھاۋالانماي، كېچىلىرى كىرپىك قاقماي قادىلىپ كىتاب كۆرۈش... كىتابلار ئارقىلىق ئەسىرلەر بىلەن، قەدىمىي پەيلاسوپلار بىلەن، ئالىملار بىلەن، شائىرلار بىلەن سۆھبەتلىشىش، ئۇستازلىرىنى، شېرىكلىرىنى ئۇچرىتقان ئۇلۇغ ئادەملىرى بىلەن بولغان سۆھبەتلىرى، ئۇنىڭ يۇزلەرچە دانىشمەنلەر بىلەن سۆھبەتلىشىپ بەھرى ئالغانلىرى تا كېيىنكى ئۇستازى سەمەرقەندلىك خوجا پەزلۇللا ئەبۇللەيسگىچە ھەممىسىنى يادلىدى. بۇ ئۇستاز ۋە سۆھبەتداشلاردىن بەكمۇ مەمنۇن ئىدى. يەنە ئۇلار بىلەن خىيالىي سۆزلىشىشكە باشلىدى.

تالادا ئاياغ تىۋىشى ئاڭلاندى. شائىر بىردىن بېشىنى كۆتۇردى. ئىشىك «غاچچىدە» قىلىپ ئېچىلىپ، رۇخسەت سوراپ

ئۇكىسى دەرۋىش ئەلى كىرىپ كەلدى. ئۇ ئوقۇمۇشلۇق، سالاپەتلىك ۋە سىلىق كىشى بولسىمۇ، كۆپ جەھەتلەردىن ئاكىسىغا ئوخشىمايتتى. يېنىك، بىپەرۋا، تۇراقسىزراق ئىدى. نەۋائى ئۇنىڭغا قاراپ كىنايە بىلەن كۈلۈمسىرىدى.

— سۆزلەڭ، ئۇكام، يۇرتتا قانداق خەۋەرلەر بار؟

— ھازىرقى كۈنلەردە شىئە ۋە سۇننىيلەر[1] ئىڭ غوۋغىسىدىن باشقا مۇھىم ھادىسىنى بىلمەيمەن، — دەپ جاۋاب بەردى دەرۋىش ئەلى ئاستا ئولتۇرۇپ، — ھەر جايدا بولسىمۇ سۇننىيلەر ئارازلىق بىلدۈرمەكتە: «پادىشاھ شىئى، مەسچىتلەردە ئىماملار شىئى ... بۇنىڭغا چىدىغىلى بولمايدۇ» دەيىشىدۇ.

— ئەپسۇسكى، — دېدى نەۋائى خاپىلىق ئىچىدە، — بۇ تېتىقسىز غۇۋغا پادىشاھنىڭ پەرمانىدىن كېيىن باشلاندى. ئەجەب — ھە، ئاھالە ئارىسىغا تەپرىقچىلىق سېلىشتىن باشقا ئىش يوقمىكىنە؟ دۆلەتنىڭ مالىيىسى قانداق ئەھۋالدا، ئەسكەرلەر نېمە كۈندە، مەدرىسىلەردە تالىبىل ـ ئىلىملەر، ئالىم ۋە پازىللارنىڭ تىرىكچىلىكى قانداق، ھەر قېتىمقا ئەمەلدارلار پايتەختتە، ناھىيىلەردە، ۋىلايەتلەردە خەلقە قانداق مۇئامىلە قىلىۋاتىدۇ؛ دېھقانىنىڭ ئېگىلىكى قانداق، كاسىپنىڭ ئىشى قانداق، مانا بۇ ۋەزىپىلەرنى ئەقىل ۋە ئىدراك كۆزى بىلەن كۆرۈپ، تېگىشلىك ۋە لايىقەتلىك چارە ـ تەدبىرلەرنى كۆرۈش لازىم ئىدى. ئۇكام، بۇلار ھەرقانداق مەزھەپ جىدەللىرىدىن يۇقىرى تۇرۇشى لازىم. پەقەت ھۆسنى مۇتلەق بولغان تەڭرى مەۋجۇتتۇر. كۇننىڭ نۇرىدىمۇ، دېڭىزلارنىڭ جۇش ئۇرۇشىدىمۇ، ئاسمان سەييارىلىرىدىمۇ، يوپۇرماقلارنىڭ شىلدىرلىشىدىمۇ ئۇنىڭ جامالى جىلۋىسىنى كۆرىمىز. كۆڭۈلنى ئۇنىڭ ئىشقى، يادى بىلەن توشقۇزۇش لازىم.

دەرۋىش ئەلى شائىرنىڭ پىكىرلىرىنىڭ تېگىگە يېتىش ئۈچۈن

---

① ئىسلام دىنىدىكى ئىككى ئېقىم.

تۆۋەن ساقچىلاتقان بېشىنى لىڭشىتىپ جىمجىت ئولتۇردى. ئۇ ئۆز ئاكىسىغا ۋە ئۇنىڭ مەنىلىك پىكىرلىرىگە چوڭقۇر ئېھتىرام بىلەن قارايتتى. ئۇ دېدى:

— بۇ دۇنيا نىزالار ئۇلغىيىپ كەتمىسە بولاتتىغۇ.

— ماقۇل، بىز بۇ داغدۇغىلارنى ئوتتۇرىدىن يوقىتىشقا ھەرىكەت قىلىمىز، — دېدى نەۋائى قەتئىي ئۇن بىلەن، — بىزغۇ بۇ مەزھەپلەرنىڭ بىرىنى يەنە بىرىدىن ئەۋزەل كۆرمەيمىز، شۇنداق بولسىمۇ، ئەل - يۇرتنىڭ بىرلىكىنى ئېتىبارغا ئېلىشىمىز كېرەك.

— ئۇكام، — دەپ سۆزىنى داۋام قىلدى شائىر، — دۇنيادا كىتاب ئوقۇماقتىن، تەپەككۇردىن، شېئىر ئېيتماقتىن قىزىق مەشغۇلات يوق. مېنىڭ تەبىئىتىم تولاراق شۇ تەرەپكە مايىل ئىدى. تىنچ بىر جايدا ياشاپ، ئاشۇ زوق دەريالىدا ئۇزمەكچى ئىدىم. لېكىن سىز بىلىسىزكى، ماڭا دۆلەتتە ۋەزىپە تاپشۇردى ... پەقەت ئەل ۋە يۇرتىمىزنىڭ مەنپەئەتلىرىنى ئېتىبارغا ئېلىپ، مەنسەپنى قوبۇل قىلدىم. بۇ مۇبارەك يۇرتىمىزدا قىلىنىدىغان ئىشلار تولىمۇ نۇرغۇن. بۇ ئىشلارنىڭ ھەربىرىگە يۇرتىمىز ئەسىرلەر داۋامىدا تەشنادۇر. مەسىلەن، بىر كۈتۈپخانا ئورنىتىش خىيالىم بار ... سىز ئەمدى «دورۇغائى كۈتۈپخانائى ھۈمايۇن»[1] دۇرمىسىز، بۇ ئىش سىزگە تەئەللۇق بولغانلىقى ئۈچۈن دەۋاتىمەن.

دەرۋىش ئەلى قولىنى كۆكسىگە قويۇپ:

— ھەربىر نىيىتىڭىز ئۈچۈن قۇلغا ئوخشاش خىزمەت قىلىمەن، — دېدى.

— بىز شۇنداق بىر كۈتۈپخانا پەيدا قىلايلىۇقكى، — دەپ زوق - شوق بىلەن داۋام ئەتتى نەۋائى، — بۇ پۈتكۈل ئېلىمىز ئالدىدا بىر ئاجايىپ مائارىپ ئوچىقى بولسۇن. جىمىكى ئىلىم ۋە

---

① پادىشاھ كۈتۈپخانىسىنىڭ باشلىقى.

پەندىن، قەدىمدىن تارتىپ تا شۇ كەمگىچە ئادەمزاتنىڭ ئىجاد ئەتكەن پىكىر گۆھەرلىرى يېزىلغان كىتابلار، جىلد ـ جىلد ئەسەرلەر، قوليازمىلار بىزنىڭ كۈتۈپخانىنى زىننەتلىسۇن. پېقىرنىڭ خالىس نىيىتى شۇكى، بۇ كۈتۈپخانىدىن پۈتكۈل خوراسانىنىڭ ۋە باشقا ئىسلام ئەللىرىنىڭ ئۆلىمالىرى، شائىرلىرى، قەلەم ماھىرلىرى بەھرى ئالىدىغان بولسۇن. بۇ كۈتۈپخانىدا فەلسەفەنىڭ سوقرات، ئەپلاتون ۋە ئارىستوتېللىرى، ھېكمەت ۋە رىيازىيەتنىڭ فىپاگورلىرى[1]، ئىلىم ھەيئەتنىڭ (ئاسترونومىيە) ئۇلۇغبەگلىرى، شېئىرنىڭ پەردەۋىسى ۋە نىزامى گەنجىۋىلىرى ھەرقايسىسى ئورۇن ئالسۇن. ۋە ھەرقايسىسى ئۆز ساھەسىدە تۈگىمەس ئىلمىي خەزىنە بولسۇن. بۇ كۈتۈپخانىدىن بەھرى ئالغانلار ئىلىمنىڭ رونىق تېپىشىغا خىزمەت قىلسۇن، پىكىرنىڭ يېڭى ـ يېڭى خەزىنىلىرىنى كەشىپ قىلسۇن، ئۇلار كەشىپ قىلغان ھەقىقەت كۈنلىرى يۇرتىمىزنى نۇرغا توشقازسا، مەقسىتىمىزگە يەتكەن بولىمىز. ئۇكام دەرۋىش ئەلى، ھەرقاچان كۆلىڭىز ئەل مۇھەببىتى بىلەن تولغان بولسۇن، ھەر ئىشقا بەل باغلىماق بولسىڭىز، ئەلنىڭ مەنپەئەت ۋە زۆرۇرىيىتىنى ئۆزىڭىز ئۈچۈن مىزان دەپ بىلىڭ ...

ـ ئەلۋەتتە، شۇنداق بولۇش كېرەك، ـ دېدى دەرۋىش ئەلى، سەل شالاڭراق ساقىلىنى سىلاپ، ـ ئەلگە خىزمەت قىلغان كىشىنىڭ ئېتىبارى، قەدرى ـ قىممىتى ئاشىدۇ ...

نەۋائى ئۇكىسىغا مەنىلىك رەۋىشتە قارىدى.

ـ ياخشىلىق بىلەن نام قالدۇرۇشنىڭ ئۆزى ئۇلۇغ مۇكاپاتتۇر، ـ دېدى ئۇ كەسكىن رەۋىشتە، ـ ھىممىتىڭىزنىڭ ئاسمىنىنى ھەرگىز بۇلۇت قاپلىمىسۇن، ئىنىم.

دەۋرىش ئەلى ئىزا تارتقاندەك بولۇپ، كۆزلىرىنى چەتكە

---

① ـ قەدىمكى يۇنان ئالىملىرى.

ئېلىشقا تىرىشتى. ئاندىن كېيىن كۇتۇپخانا ھەققىدە سۆزلەشتى. بىرىنچى نۆۋەتتە بىر ئالىي ئىمارەت قۇرۇلۇشىنىڭ لازىملىقىنى ئېيىتتى.

نەۋائى تەكچىدىكى شامغا قارىدى، ئورنىدىن قوزغىلاي دېۋىدى، دەرۋىش ئەلى: «مەن ... مەن ...» دەپ دىككىدە تۇرۇپ، شامداننى ئېلىپ ئوتتۇرىغا قويدى ۋە قايچا بىلەن ئاۋايلاپ، شامنىڭ پىلىكىنى كەستى. شائىر بىر تاختا نېپىز قەغەزنى ئېلىپ، ئوچۇق تۇرغان قېلىن كىتابنىڭ ئۇستىگە قويدى. قەلەمنى چاققانلىق بىلەن دۇۋەتكە چىلاپ، ئېھتىيات بىلەن قەغەز ئۇستىگە ماكۇغۇزۇشقا باشلىدى. بىرئازدىن كېيىن دەرۋىش ئەلى سىلجىپ يېقىنلاشتى ۋە كۆزلىرىنى چوڭ ئېچىپ بىردەم قەغەزگە، بىردەم ئاكىسىنىڭ نازۇك قوللىرىغا قاراپ تۇردى. قەغەز غەلىتە سىزىقلار بىلەن تولۇشقا باشلىدى. بىر چاغدا، نەۋائى قەلەمنى قويدى، ئۆزىنىڭ قەددىنى تۇزەپ، كۇلۇمسىرەپ ئۇكىسىغا قارىدى.

— دىققەت قىلىڭ، مانا بۇ شەكىللەر، — دېدى قەغەزنى ئۇكىسى تەرەپكە ئىتتىرىپ، — بىز مىمارچىلىق سەنئىتىدە مۇتەخەسسىس ئەمەسمىز، بۇ ساھەنىڭ كامىل ئۇستىسى ئۆز سۆزىنى ئېيتار، ئەلۋەتتە. لېكىن بىز ئويلىغان ئىمارەت، تەخمىنەن مانا مۇشۇ شەكىلدە بولۇش كېرەك.

قەغەزدىكى شەكىل، بىنانىڭ پىلان لايىھىسى ئىدى. دەرۋىش ئەلى بەكمۇ قىزىقىپ قاراپ ئولتۇردى. بۇ ئالىي ئىمارەتنىڭ بارلىق تەپسىلاتى شائىرنىڭ كۆز ئالدىدا گەۋدىلىنىپ تۇرغاندەك، نەۋائى ئۇنىڭ ئىچكى تۇزۇلۇشى، تاشقى كۆرۈنۈشى، نەقىشلىرى، بويالغۇلىرىغا قەدەر چۈشەندۈردى. دەرۋىش ئەلىنىڭ ھەربىر سوئالىغا، خۇددى شۇنداق بىنانى بىرەر جايدا ئاۋۋال قۇرۇپ چىققان كىشىگە ئوخشاش تولۇق جاۋاب بېرەتتى. ئاندىن كېيىن، ئاكا-ئۇكا ئىككىسى كىتابلار يىغىش توغرۇلۇق سۆزلەشتى. قىممەتلىك كىتابلارنىڭ نۇسخىلىرىنى كۆپەيتىش ئۈچۈن ھىراتتىكى ئەڭ ياخشى

كىتابلار ۋە مۇقاۋا ئۈستىلىرى ھەققىدە سۆزۈشتۇردى.
ھىراتنىڭ توخۇلىرى ئىككى قىچقارغاندا، دەرۋىش ئەلى كۆزلىرىنى ئۇۋۇلاپ، ئۆزىنىڭ بۆلمىسىگە چىقتى. شائىر ئۆزىنى خالىي، تېتىك ۋە يېنىك سېزەتتى. كېچىنىڭ جىمجىتلىقىدا چوڭقۇر ئويلاپ بىر نەپەس خىيال سۈردى. بىر پارچە قەغەزنى ئېلىپ، قولىغا قەلەمنى تۇتۇپ تۇرۇپ ئويغا كەتتى. سۆزلەر پىكىرنىڭ ئالتۇن يىپىغا تىزىلىپ، قاپىيىلەر بىر - بىرىنى ھىملەپ، ئىناق قول بېرىشكە باشلىدى. قەلەم قەغەزنىڭ سىلىق بېتىدە ماڭدى:

يىللار تۇتۇبان شەيخ مەقاماتىگە گۇش،
نە كۆڭلۈمە زوق ئەتتى، نە جانىمە خۇش.
جانىمغا نەۋا ئەتتى، كۆڭلۈمگە خۇرۇش،
بىر جۇرئە بىلە، مۇغبەرچەئى بادە پۇرۇش.

«رۇبائىيىنى» ئىچىدە ئوقۇدى، ئۆزىدە خۇشلۇق ئالامىتى پەيدا بولدى.
سىياھ قۇرۇغاندىن كېيىن قەغەزنى ئويما گۈللۈك جۇزدان (سومكا) غا سالدى ھەم قولىغا ئەرەبچە قېلىن كىتابنى ئېلىپ، ۋاراقلاشقا باشلىدى.
ئەتىسى كۈن ئۆرلىگەندە، تالاغا چىقىشى بىلەن جۇغىنى كىچىكرەك، ياۋاش، سېمىز جەدە يورغىنى خىزمەتچىسى ئالدىغا ئەكېلىپ تۇتتى. شائىر ئۇزەڭگە پۇتىنى قويۇپ، چەبدەسلىك بىلەن مىنگەندە، ئات ئاستا مېڭىپ، يورغىسىغا چۈشتى.
بۈگۈن بازار كۈنى بولغاچقا، كوچىلاردا كىشىلەر جىق ماڭماقتا ئىدى. ئات، ئېشەك مىنگەن دېھقانلار، قوڭغۇراقلىرىنى جاراڭلىتىپ، ئارۋاڭلاپ كېتىپ بارغان قاتار - قاتار تۆگىلەر، كالىۋا يىپلار بىلەن توشقان سېۋەتلەرنى باشلىرىغا قويۇپ كېتىپ

بارغان مومايلار، ماتالىرىنى قولتۇقلىغان توقۇمچىلار ۋە باشقا توپ - توپ ئادەملەر بازار تەرەپكە قاراپ ئاقماقتا.

شائىر «خىيابان» كوچىسىدىن ئۆتۈپ، «قاغىلىق باغ» نىڭ چوڭ دەرۋازىسىغا يېتىشى بىلەن، بۇ يەردە تەرتىپ ساقلاپ تۇرغان جىسەكچىلەر مۆھۈردارغا سالام بېرىپ، دەررۇ ئېتىنى ئالدى. شائىر ئۇلارنىڭ ياردىمىسىز ئاتتىن چۈشتى - دە، «قاغىلىق باغ»قا كىردى. تۇرلۇك بىنالار، سۇپا، شىپاڭلار ۋە ئاجايىپ ئىستراھەت مەيدانلىرى، گۈلزارلار بىلەن توشقان چوڭ بىر باغ ئىدى. دەرەخلەرنى ئارىلاپ كەتكەن كەڭ، پاكىز ھەم كۈن نۇرى بىلەن ئالا كۆلەڭگە چۈشۈپ تۇرغان يول بىلەن مېڭىپ، بىر قانچە تاناپ يەرنى تۇتۇپ تۇرغان چوڭ بىر گۈلزارلىققا چىقتى. بۇ يەرگە گويا پۈتكۈل دۇنيانىڭ گۈللىرى تېكىلگەنىدى. تۇرلۇك - تۇمەن رەڭلىك، كۈن نۇرىدا يالىلداپ تۇرغان بۇ گۈلبوستانى كۆزلەرنى چېقىپ تۇراتتى. نەۋائى گۈلنى، رەڭنى بەكمۇ ياخشى كۆرەتتى. كۈندىكى ئادىتى بويىچە توختاپ تۇرۇپ، زوق بىلەن قارىدى. بىر ئازدىن كېيىن بۇ گۈلزارنىڭ قارشى تەرىپىدىكى تاملىرى، دېرىزە - ئىشىكلىرى، تورۇسلىرى نەقىشلەنگەن، پۈختا ۋە گۈزەل مەنزىرىلىك بىر بىناغا قاراپ ماڭدى. ئالتۇن يالتىلىغان، ئويما گۈللۈك بىر ئىشىكنى ئېچىپ، كىچىكرەك، لېكىن چىرايلىق ياسالغان بىر بۆلۈمگە كىردى. بۇ يەردە ئۇنى دوستى خوجا ئەپزەل قارشى ئالدى ... بۇ پاكار بويلۇق، كۆزى ئويناپ تۇرىدىغان، خۇش مۇئامىلىلىك كىشى ئۆزى بىلەن تەڭ ياشلىق ئىدى. خوجا ئەپزەل دەپتەردارلىق، ھېسابات - كىتاب ئىشلىرىغا ناھايىتى ماھىر بولۇشى بىلەن بىللە، دۆلەت ئىشلىرىدىمۇ تەدبىرلىك، ۋىجدانلىق بىر مەنسەپدار ئىدى.

خوجا ئەپزەل ئورنىدىن تۇرۇپ، جاي كۆرسىتىپ، دېدى:

— كۆزۈم سىزدە ئىدى، قېنى مەرھەمەت، كېلىڭ، تېخى

دۇاندا ھېچكىم يوق، ئېھتىمال، خاقان ھەزرەتلىرى تېخى ھەرەم① دائىر نىسىدىن چىقمىغان بولسا كېرەك.

نەۋائى ئولتۇرۇپ، دوستىنىڭ شەخسىي ئىشلىرى ھەققىدە سورىغاندىن كېيىن ئاۋۇالقى سۆھبەتلىرىدە بولغانغا ئوخشاش، سۆز يەنە دۆلەت ھەققىدە، خەلقە دائىر ئومۇمىي مەسىلىلەر ئۈستىدە باشلاندى. نەۋائى ئادالەتلىك دۆلەتنىڭ ئاساسىي سۈپەتلىرى نېمىلەردىن ئىبارەت بولۇش كېرەكلىكى، پادىشاھنىڭ خەلقە ۋە خەلقنىڭ پادىشاھقا مۇناسىۋىتى، ۋەزىرلەردىن ۋە بەگلەردىن تارتىپ، تا ئەڭ كىچىك ئەمەلدارغىچە ھەممىسى ھەربىر ئىشى ئۈچۈن قانۇن ئالدىدا مەسئۇل بولۇشى، خەلقنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىنى ياخشىلاش ئۈچۈن لازىم بولغان چارىلەر ۋە باشقىلار توغرۇلۇق سۆزلىدى. بۇ بارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە خوجا ئەپزەل شائىرنىڭ پىكرىنى قۇۋۋەتلىدى ھەم بۇ ياخشى نىيەتلەرنى ھاياتتا كۆرۈشنى ئارزۇ قىلدى.

— خۇراساندا بىر شۇنداق دەۋرىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش كېرەككى، — دېدى نەۋائى روھلىنىپ، — باشقا خەلقلەر ئىبرەت ئالىدىغان بولسۇن ... قاچانغىچە ئىنسانلار ۋەھشەت چۆلىدە قېلىۋېرىدۇ؟ ئىنسان ھەممە مەخلۇقاتنىڭ تاجىدۇر. ئۇ شەرەپلىك، ساپ، گۈزەل ياشاش كېرەك. دۆلەت ئەربابلىرى ئەقىل ۋە ئادالەتنى شوئار قىلسا، خەلقە غەمخورلۇق قىلسا، ھاياتنىڭ دېتىنى ئالتۇنغا ئايلاندۇرۇشقا بولىدۇ.

— ئاجايىپ گۈزەل پىكىر، ئاجايىپ گۈزەل نىيەت، — دەپ تەكىتلىدى خوجا ئەپزەل، — لېكىن بۇ ئەلدە مەنسەپدارلار تائىپىسىنىڭ خەلقە جەبىر - زۇلۇم سېلىشى بىر ئادەت ۋە دەستۇردەك بولۇپ كەتكەن ... مانا بۇ چوڭ بىر بەختسىزلىك!

— ھەربىر جايدىكى جەبىرنىڭ تىغىنى سۇندۇرۇش

---

① پادىشاھنىڭ خوتۇنلىرى ۋە ساراي خانىملىرى ياشايدىغان بىنا.

كېرەك، ــ دېدى نەۋائى قەتئىيلىك بىلەن، ــ زالىملار بىلەن مۇرەسسە قىلىش جىنايەتتۇر. مۇبادا زۇلۇمنىڭ ئۆزىمىز سۈندۈرالمىساق، پادىشاھقا ئەرز قىلىشىمىز كېرەك، ئۇنىڭ ئەقلىگە، ئىنسافىغا دەۋەت قىلىشىمىز كېرەك.

خىزمەتچى كىرىپ نەۋائىغا پادىشاھ ئۇنى قىچقىرىۋاتقانلىقىنى ئېيتتى. شائىر تاشقىرىغا چىقىپ، ئوك تەرەپتىكى قىرىق مەرمەر تۇۋرۇكلۇك پادىشاھ سارىيىغا قاراپ ماڭدى. ئاستىغا گۈللۈك چىنە خىشلار قاپلانغان دالانغا كەشتى يېشىپ، ئالتۇن يالتىلىغان ئىشىكنى ئېچىپ، ئىچكىرىگە كىردى. تۆردە، تەختتە ئولتۇرغان ھۈسەين بايقاراغا ئۇچ قېتىم ئېگىلىپ، رەسمىي تەزىمنى بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن ئىجازەت سوراپ ئولتۇردى. ھۈسەين بايقارا بىلىدىن يۇقىرىسى كېڭەيگەن، مەيدىسى چىقىپ تۇرغان، كەك غوللۇق كەلگەن، كۈچلۈك گەۋدىلىك كىشى ئىدى. ئۆتكۈر قارايدىغان قىيىق كۆزلىرى ئىرادە ۋە ئىنچىكە ھىيلە بىلەن بىللە قانداقتۇر بىر تىنچسىزلىقتا بولۇپ، يېنىك ۋە شوق تەبىئەتنىمۇ ئىپادىلەيتتى؛ بېشىدا چوك ـ چوك گۆھەرلەر قادالغان قارا كۆل قالپاق؛ ئۈستىدە ياقىسى ئالتۇن گۈللەر، قىممەت باھا تاشلار، رەڭمۇرەك يالتىرايدىغان قىزىل ئەۋرىشىم چاپان، بىلىدە ئالتۇن گۈللۈك، چوك گۆھەرلەر، بەدەخشانىنىڭ لەئىل ـ ياقۇتلىرى قادالغان تاسما پوتا ئوتتەك يېنىپ تۇراتتى. دېرىزىلىرى گۈزەل باغ تەرەپكە ئېچىلغان چوك، يورۇق ئۆينىڭ تام ـ تورۇسلىرى ئالتۇن كۈمۈش بىلەن سەنئەتنىڭ مۆجىزىسى بولغان نەقىشلەرنىڭ جانلىق گۈللىرى، پارقىراپ تۇرغان ۋە رەڭدار بويياقلىرى بىلەن كۆزلەرنى ئىختىيارسىز ئۆزىگە تارتىپ تۇراتتى. يەرگە سېلىنغان چىمەن گۈللۈك، چوغدەك ئىپەك گىلەملەر، ئېگىز ئېسىلغان ئالتۇن قەندانلار، تەكچىلەردىكى ئاجايىپ ۋە ئېسىل خەنزۇ قاچا ـ قومۇچلىرى كىشىنىڭ ئەقلىنى ھەيران قىلاتتى.

نەۋائى ئادىتى بويىچە ئۆزىنى ئېغىر ۋە ئوچۇق تۇتۇپ،

پادىشاھنىڭ كەيپىنى سوربدى. ھۇسەين بايقارامۇ شائىر بىلەن يولۇققاندا ئۆزىنى كونا دوستتەك تۇتۇشقا تىرىشاتتى. ئۇ بەزى ۋىلايەتلەرگە، ناھىيىلەرگە ھاكىم تەينىلەش، ئەبۇسەئىدنىڭ ئوغلى سۇلتان مەھمۇت بىلەن قانداق مۇناسىۋەتتە بولۇش ۋەھاكازا مەسىلىلەر ھەققىدە شائىر بىلەن پىكىر ئېلىشتى. نەۋائى ھاكىملاردىن باشلاپ تا مەھەللىنىڭ جىسەكچىسىگىچە پەقەت دۆلەت مەنپەئىتىنى ئويلايدىغان، خەلق بىلەن ياخشى چىقىشىدىغان ئىنساپلىق كىشىلەردىن تەيىن قىلىشنى ھەمىشە بىر قائىدە قىلىپ بېكىتىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئېيتتى. سۇلتان مەھمۇت بىلەن دوستلۇق مۇئامىلە باغلاشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى، ئەگەر ئۇ ماۋەرائۇننەھر بىلەن قانائەتلەنمەي، خوراسانىنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن پىتنە قوزغاپ، تىنچ كۆتۈرسە، قاراپ ياتماسلىق كېرەكلىكىنى مەلۇم قىلدى. ھۇسەين بايقارا بۇ پىكىرلەرگە زادىلا قارشى كەلمىدى، بىردەم جىم ئولتۇرۇپ، بىردىنلا سورىدى.

— مەجدىددىن مۇھەممەتنى تونۇيتتىڭىزمۇ؟

— تونۇيمەن. لېكىن خۇلقى - مىجەزىنى بىلمەيمەن، — دەپ جاۋاب بەردى نەۋائى.

— ناھايىتى بولۇملۇق ئىنسان، — دېدى ھۇسەين بايقارا بېشىنى سىلكىپ، — مىرزايى كىچىككە ئىخلاس بىلەن خىزمەت قىلماقتا. بىزگە ساداقىتى، ھىممىتى يۇقىرى. مەن ئۇنىڭ پەرۋانچى① قىلىۋالسام دېگەن پىكىرگە كەلدىم.

— ئەگەر ساداقىتى سەممىي بولسا، — دېدى نەۋائى ئىككى خىيالدا، — خاقان ھەزرەتلىرى سىنىغان بولسا، ئۇ چاغدا پېقىر ئۇچۈن باشقا پىكىر ئېيتىشقا ئورۇن يوق ...

ھۇسەين بايقارا بۇ ھەقتە يېنىپ سۆزلىمىدى. كېمخاپ

---

① پەرۋانچى - پادىشاھ زامانىدىكى چوڭ مەنسەپلەردىن بولۇپ، ئۇ تولارات پادىشاھنىڭ يېنىدا بولۇپ، پەرمانلارنى يېزىپ، ئىشلاردىن پادىشاھقا مەلۇم قىلىپ تۇراتتى.

كۆرپىنىڭ ئاستىغا قولىنى تىقىپ، پۈكلەنگەن قەغەزنى ئالدى - دە، كۈلۈپ شائىرغا ئۇزاتتى. نەۋائى ئىپەكتەك يۇمشاق، ئەۋرىشىم ياخشى قەغەزنى ئاچتى - دە، كۈلۈپ پادىشاھقا بىر قاراپ قويدى. بۇ ھۈسەين بايقارا يازغان غەزەل ئىدى.

ھۈسەين بايقارا ياشلىقىدىنلا شېئىرغا ھەۋىسى كۈچلۈك ئىدى. بالا ۋاقتىدا نەۋائى بىلەن بىللە ئوقۇغان چاغلىرىدا پارس، تۈركىي شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىنى بىللە مۇتالىئە قىلىشاتتى، شېئىر ھەققىدە سۆھبەتلىشەتتى، غەزەللەرنى يادلىشاتتى. لېكىن، ياشلىقىدىمۇ پىكرى، خىيالى تولىسى تاج ۋە سەلتەنەت ئارزۇ - ئارمانلىرىدا بولغانلىقتىن بولسا كېرەك، شائىرلىققا ئانچە بېرىلمىگەنىدى، يۈرۈپ - يۈرۈپ بىرەر غەزەل يېزىپ قويىاتتى.

نەۋائى ئاۋۋال غەزەلنى ئىچىدە ئوقۇدى. كېيىن ئۈنلۈك ئوقۇدى. ھۈسەين بايقارانىڭ باشقا غەزەللىرىگە ئوخشاش، بۇ غەزىلىمۇ سىلىق، مۇزىكىلىق ئاشقىلىق غەزەل ئىدى. نەۋائى تۇنجى نۆۋەتتە مىسرالارنى ماختىدى.

ئوتقە ياقسىل سەرۋىنى ئول قەددى رەئنا بولمىسا،
يەلگە بەرگىل گۈلنى ئول رۇخسارى زىبا بولمىسا.
سەرۋى بىرلە گۈل تاماشەسىغە مەيلىم يوقتۇر،
باغ ئارا ئول سەرۋى گۈل رۇختىن تاماشا بولمىسا!

بۇ مىسرالارنى تەھلىل ئېيتىپ، ئۇلاردا شائىرنىڭ ئۆزىگە خاس مەنە، خىيال، رەڭ بارلىقىنى ئېيتتى ھەم بىرى بىلەن پاراڭ قىلىشۋاتقاندەك قىزغىن مۇنازىرە بىلەن سۆزلىدى: «ئۆز تىلىمىز نە قەدەر پاكىز، رەڭلىك ۋە سالاپەتلىك! بۇ تىل بىلەن ھەر قانداق روھنى، مەنىنى ئىپادىلەشكە بولىدۇ. مەن ئىشىنىمەنكى، بىزنىڭ تىلىمىز پىكىر گۆھەرلىرىنى نەزم يېپىغا تىزىشتا پارس تىلىغا قارىغاندا تولاراق ئىمكانىيەتلىكتۇر. بۇ غەزەلنى ئوقۇپ پارس

سۆزمەنلىرى ۋە ئۆزىمىزنىڭ پارس پەرەسلىرىمىز نېمىدەپ ئېغىز ئېچىشقا جۈرئەت قىلالايدىكەن!»

— بۇ تىلنى شېئىرنىڭ شىرى قوغداۋاتقاندا، قايسى باتۇر ئەكسىنى ئىسپات قىلالىسۇن؟ — دېدى كۈلۈپ ھۈسەين بايقارا، — جانابىڭىز ئۆزىڭىزنىڭ مىسلىسىز ئەسەرلىرى بىلەن تىلىمىزنىڭ ھۆسنىنى، قۇۋۋىتىنى دانىشمەن خەلق ئالدىدا روشەن كۆرسەتتىڭىز ... گۈزەلنىڭ ۋاقتىڭىزدا تىلىمىزنىڭ قانداق مۇھەببەت بىلەن تەشۋىق ئەتكەنلىرىڭىز خاتىرىلىرىڭىزدە بولسا كېرەك؟ ئەنە شۇ چاغلاردا سىز ماڭا ئۆز سۆزىمىزگە مۇھەببەتلىك بولۇش تۇيغۇسىنى ئۆتكۈزگەن. ھازىرمۇ شۇ مۇھەببەت دىلىمدىدۇر.

نەۋائى ئۆزى ھەققىدە ئېيتىلغان بۇ ھەقىقىي سۆزلەرنى كىچىك پېئىللىق بىلەن بېشىنى تۆۋەن ساڭگىلىتىپ تىڭشىدى. ھۈسەين بايقارا ئۆز شېئىرىنى بارلىق شائىرلارغا تارقىتىپ، ئۇلاردىن بۇ ھەقتە جاۋاب يېزىشلىرىنى سورىماقچى ئىكەنلىكىنى سۆزلىدى.

— شۇنى پەرەز قىلايلۇقكى، — دېدى نەۋائى كۈلۈپ، — غەزەلنى يۈز شائىر مۇلاھىزە قىلىپ، قەلەم ئېلىپ شېئىر يازسا، يۈز غەزەل ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. بىر تۇپ گۈل يۈز غۇنچە چىقىرىدۇ!

ئىشىك ئاغا[1] كىرىپ، دۆلەت ئەركانلىرىنىڭ يىغىلىپ ھازىر بولغانلىقىنى بىلدۈرگەندىن كېيىن ھۈسەين بايقارا كىرىشكە ئىجازەت بەردى، بەگلەر، ۋەزىرلەر، ئۇلۇغ مەنسەپدارلار ۋە پادىشاھنىڭ دائىملىق ھەمسۆھبەتلىرى، يېقىنلىرى كىمخاپ شايىلارغا ئورالغان ھالدا كىرىپ كېلىشتى. ھەر كىم ئۆزىنىڭ دەرىجىسىگە قاراپ ھەرقاچان ئولتۇرىدىغان جايلىرىغا ئولتۇردى. بەگلەر بېگى مۇزەپپەر بارلاس پادىشاھقا يېقىن ئەڭ يۇقىرى ئورۇننى ئىگىلىدى. ھۈسەين بايقارا تاج - تەخت ئۈچۈن تاغلار ئېشىپ،

---

① ساراي مەنسەپدارى.

چۆللەر كېزىپ ئېلىشقاندا، بۇ بەگ چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەنىدى. شۇڭلاشقا ئۇنىڭ مەغرۇرلۇقىغا چەك يوق ئىدى. ئۇ ئۆزىنى گويياكى پادىشاھقا شېرىك ئوخشاش تۇتاتتى. ئومۇمەن، دۆلەتنىڭ چوڭلىرى ھېسابلانغان بۇ كىشىلەرنىڭ تولىسى قانداقلا بولمىسۇن، بىرەر قىزىق سۆپىتى، خۇي - پەيلى ۋە ئىشى بىلەن داڭقىنى چىقارغانىدى. مۇھەممەت بۇرۇندۇق بارلاس قەدىمكى بەگلەر نەسلىدىن. ناھايىتى بىلىملىك، ياخشى ھەربىي باشلىق ھەم ئەھمىيەتلىك كىشى ئىدى. لېكىن ئۇۋغا، قۇش بىلەن ئوۋ ئوۋلاشقا شۇنچە ھېرىس ئىدىكى، ئەگەر قۇشلىرىدىن بىرەرسى ئۆلۈپ قالسا، ماتەمدار بولۇپ، بۇ ئۆلگۈچە پالانى ئوغلۇم ئۆلسە بولمايتتىمۇ، دەپ يىغلايتتى. پادىشاھنىڭ يېقىنلىرىدىن زۇننۇن ئارغۇن تەلۇرەك، لېكىن ئاجايىپ قىلىچۋاز، باتۇر، جەڭگىۋار بەگ ئىدى. ئۇ كېچە - كۈندۈز شاھمات ئويناشنى ياخشى كۆرەتتى. ئىسلام بارلاس بولسا ئاددىي، جاسارەتلىك، ئوۋچىلىقنىڭ ۋە قۇش ئىلمىنىڭ پىرى. ئۆزىنىڭ مەخسۇس ئوقيارىنى كۈچەپ ئېتىپ، ئوقىنى تاختايدىن ئۆتكۈزەتتى، ئەنە شۇنداق باتۇرلۇق ئىشلىرىنى نۇرغۇن بىلەتتى. مۇغۇلبەگ ئۇچىغا چىققان قىمارۋاز ئىدى. بەدرىددىن شۇنداق چاقىنىدىكى، يەتتە ئاتنى قاتار قويۇپ ئۇستىدىن سەكرەپ ئۆتۈپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ بارلىق ھەرىكىتى نازۇك، نەپىس ئىدى. ئاجايىپ ئۇسسۇلچى ئىدى. ئۇ ئۆزى يېڭى ئۇسسۇللارنى چىقارغانىدى. خوجا ئابدۇللاھ مەرۋەرى ھەربىر ئىلىمدىن خەۋەردار ئىدى. غېجەكنى ئاجايىپ ياخشى چالاتتى، شېئىرلار ئېيتاتتى، خۇش خەتنى چىرايلىق پۈتەتتى. شېئىرنى پەۋقۇلئادە زوق ۋە ئىنچىكىلىك بىلەن ئاڭلايتتى. لېكىن ئەشەددىي پىتنە - پاساتچى ئىدى.

تەنتەنە ۋە ھەشەمەتنى ياخشى كۆرىدىغان ھۈسەين بايقارا، ساريىغا توشقان ۋە ھۆرمەت - تەزىم، چوڭ سۈپەتلىك بىلەن ئولتۇرۇشقان بۇ رەڭگارەڭ توپنى كۆرۈپ، پەخىرلىنىپ قارىدى.

كېيىن بەگلەر بىلەن ئەسكەر توغرۇلۇق بىرئاز سۆھبەتلەشتى. ۋىلايەتلەردىن كەلگەن بەزى خەۋەرلەر ھەققىدە ۋەزىرلەردىن مەلۇمات ئالدى. نېمىشقىدۇر روھانىيلار باشلىقى شەيخۇل ئىسلامدىن شەرىئەتكە دائىر بىر مەسىلىنى سورىدى. ئۇ قىرائەت بىلەن ۋە بەكمۇ سالماقلىق سۆزلەۋاتقاندا، ئىخلاس سېلىپ دىققەت قىلىۋاتقاندەك بولسىمۇ، سەۋرسىزلىنىپ تۇرغىنى بىلىنىپ تۇراتتى. كېيىن ئۇۋچىلىق ۋە قۇشچىلىقتىن سۆز ئاچتى. ئىسلام بارلاس بىردىن جانلىنىپ كەتتى. ئۆزىنىڭ ئالامەت يوغان گەۋدىسىنى پادىشاھ تەرەپكە سەل ئېگىپ، قۇدرەتلىك قوللىرى بىلەن قاتتىق، شالاڭ بۇرۇتىنى سىلاپ قويۇپ، قۇشلارنىڭ سۈپەت ۋە قىلىقلىرى ھەققىدە قىزىق نەرسىلەرنى سۆزلەپ بېرىشكە باشلىدى. مۇھەممەت بۇرۇندۇق بارلاسمۇ پاراڭغا ئارىلاشتى. ئۇۋچىلىق توغرىسىدىكى چۆچەككە ئوخشاش قىزىق پاراڭلار ئاستا ـ ئاستا ھەممىنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلدى. پادىشاھ بىر كۈلۈپ، بىر جىددىي ئوي بىلەن قۇلاق سالدى. ئاخىردا، ھۇسەين بايقارا داۋاملىق چوڭ ئوۋغا ھازىرلىق كۆرۈشنى ۋە ئومۇمەن ئوۋغا تەئەللۇق جىمىكى ئىشلارنى ئىسلام بارلاسقا تاپشۇرۇپ بولۇپ، قول ئىشارىتى بىلەن مەجلىسنى ياپتى. مەجلىستىكىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆزىنىڭ شاھانە زىياپىتىگە تەكلىپ قىلدى. ھەممە ئورنىدىن تۇرۇپ، تەزىم قىلغاندا، ھۇسەين بايقارا ئاستا، مەغرۇر مېڭىپ ئۆتۈپ، يانداش بۆلۈمگە كىرىپ كەتتى.

ئۇچىنچى باب

I

مەجبىددىن كۆز باغلانغاندا، خىزمەتتىن ئۆيگە ياندى. ئۇنى ئىچكەركى هويلىدا ئون ئالتە ياشلىق چۆرە قىز بوستان، هەر قاچاندىكىگە ئوخشاش، ئۇياتچان بىر تەزىم بىلەن قارشى ئالدى. خانىمنى هازىرلا سارايدىن كېلىپ، پادىشاهنىڭ باش خوتۇنى خانىم سۇلتان خېنىمنىڭ زىياپىتىگە ئېلىپ كەتكەنلىكىنى بىلدۇردى. مەجبىددىن كۇنچى ئەرلەردىن بولسىمۇ، لېكىن بۇ خەۋەر ئۇنى تولىمۇ خۇشال قىلىۋەتتى: ئۇنىڭ نامى ۋە مەرتىۋىسى ساراي خانىملىرىنىڭمۇ ئالىي دىققىتىنى جەلپ ئەتكەن. دېمەك، بىر كۇن بولمىسا، بىر كۇنى پادىشاهنىڭ خوتۇنى مەلىكىنى، بارلىق كېنىزەكلىرى، ئۇلپەتلىرى بىلەن هەم هېراتنىڭ يۇكسەك ئائىلىلىرىنىڭ خانىملىرىنى ئۆز ئۆيىگە مېهمانغا چىللايدىغان بوپتۇ، ئىشقىلىپ، بەخت ئېتىنى قامچىلاپ، كىچىك سارايدىن ئالىي سارايغا ئىلدام ئۆتۇۋېلىش كېرەك!

مەجبىددىن ياساقلىق ئۆيگە كىرىپ، ياستۇقىغا يانپاشلىدى. چۆرە قىزغا تەكچىدىكى شامنى ئالدۇرۇپ ئۆز ئالدىغا قويدۇردى. قورسىقى توق بولغاچقا، بوستان ئېلىپ كىرگەن بىر لېگەن قورداققا قاراپمۇ قويماي، شەربەت سورىدى. بوستان چىرايلىق كورىدىن سۇزۇك شەربەتنى گۇللۇك چىنىگە قۇيۇپ، ئەدەپ بىلەن تۇتتى. لېكىن، خوجايىنىنىڭ كۆزلىرىدە ئاللىقانداق هاياسىز ئارزۇنىڭ يانغانلىقىنى تۇيۇپ، ئوپۇل ـ توپۇللا ئىشىك تەرەپكە چىقىپ كەتمەك بولۇپ ماڭدى.

— هوي، بۇياققا كەلۇي! ئولتۇرغىن، — دەپ ئاچچىق قىلىپ ۋارقىرىدى مەجبىددىن.

چۆرە قىز قورققىنىدىن ئىلاجسىز يېنىپ كېلىپ، بىر ئىشنى كۆتكەندەك، تىزلىنىپ ئولتۇردى. گۈزەل، گۇناھسىز كۆزلىرىنى يوشۇردى. ئۇ ئون ئۇچ يېشىدا بەدەخشاندا چۆل قاراقچىلىرىنىڭ قولىغا ئەسىر چۈشۈپ، تۇرلۇك ئازاب - ئوقۇبەتلەرنى، ئەلەم - كۈلپەتلەرنى بېشىدىن كەچۈرگەنىدى. ئاخىردا بۇنىڭدىن ئىككى يىل ئاۋۋال، يەنى ئون تۆت يېشىدا مەجبىددىن چۆرە «كۈك» لىككە سېتىۋالغانىدى. بۇ بىچارە مەزلۇمەنى تەقدىر مانا مۇشۇنداق ئازاب ۋە ھاقارەتلىك ھالغا دۇچار ئەتكەن بولسىمۇ، بۇ زېرەك ۋە تۇيغۇن قىزنىڭ ئازادە ھايانقا بولغان ئۈمىدى ئۆچمىگەنىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ساق ۋە پاكلىقىنى ساقلاشقا تىرىشاتتى. بوستان خوجىسى مەجبىددىننى بىرىنچى كۆرگەندىلا ئۇنىڭدىن بەتگۈمان بولغانىدى. يالغۇز ئۇچراشقا توغرا كېلىپ قالغان چاغلاردا ئۇنىڭ يۈزىگە قارىمايتتى.

مەجبىددىن چىنىدىكى شەربەتنى ئىچىۋېتىپ، ساقال - بۇرۇتىنى شايى ياغلىق بىلەن ئېرتىپ بولۇپ، قىزغا قارىدى. قىزنىڭ ئۈستىدىكى قوپال، كىر بوز كۆڭلەكنى كۆرۈپ: «ئىپەكلەرگە، مەخمەللەرگە ئورالسا، ھۆسنىگە يۈز مەرتىۋە ئوشۇق ھۆسن قوشۇلىدۇ» دەپ ئويلىدى. بۇ يەردە «ئىشقى» پاراڭ ئۇچۇن قۇلايلىق پۇرسەت بولغان بولسىمۇ، بىر كۈنى قىزنى ھامامغا ئەۋەتىپ، چىرايلىق كىيىملەر كىيدۈرۈپ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆز ئوچۇمىغا ئېلىشقا قارار قىلدى. قولىنى ئۇزارتىپ قولياغلىقنى قىزنىڭ يۈزىگە يېقىن قىلىپ بىر سىلكىدى. قىز چۆچۈپ كەتتى.

— گۈزەل قىزىم، مەن ئاز كۈندە ساڭا بىرمۇنچە دوستلار تاپىمەن، ئۇنىڭغا نېمە دەيسەن؟

خوجىسىنىڭ مۇئامىلىسىدىن بەدىنىگە تىترەك ئولاشقان قىز ئۈركۈگەك كۆزلىرىنى يەرگە تىكىپ، ئۇنچىقمىدى.

— نېمشكه جاۋاب بەرمەيسەن؟ مەن سېنىڭ بىلەن تەڭ، چىرايلىق قىزلاردىن بىرنەچچىنى ئېلىپ كېلىمەن. ئۇلارنىڭ ھەممىسىگە سەن باشچى بولىسەن. ھەممىڭلار «ھەرەم باغ» قىزلىرىدەك ياسىنىپ يۈرىسىلەر.

بۇ سۆزلەر قىزنىڭ قورقۇش ۋە ئەندىشە قىلىشىنى كۈچەيتتى. ئۇ بېشىنى تېخىمۇ تۆۋەن ساڭگىلىتىپ، كۆزىنى يەردىن ئالمىدى ۋە قانداق قىلىپ چىقىپ كېتىشنىڭ كويىدا ئىدى. ئۇنىڭ بەختىگە شۇ ئاندا كوچىنىڭ ئىشىكى تاقىلدىدى. بوستان قەپەستىن چىققان قۇشتەك، تالاغا ئېتىلدى. بىرئازدىن كېيىن، خاتىرجەم كىرىپ كېلىپ، ئۇنى بىراۋنىڭ چاقىرىۋاتقانلىقىنى بىلدۈردى. مەجبۇرىدىن نېرىقاپ، ئاستا مېڭىپ تالاغا چىقتى. قاراڭغۇدا تونۇش ئاۋازنى ئاڭلاپ، ئىچىدىن خۇشال بولدى. لېكىن، تاشقى كۆرۈنۈشىدە ئۆزىنى جىددىي ۋە چوڭ تۇتۇپ، پۇتكۈل خوراسانغا داڭقى كەتكەن بايلاردىن ئەبۇلزىيا بىلەن كۆرۈشتى ۋە ئۆيگە باشلاپ كىردى.

ئەبۇلزىيا قېلىن ئەتلەس كۆرپىلەرنىڭ ئۈستىگە ئولتۇرۇپ، ئورۇق، سوزۇق يۈزىنى قاپلىغان قويۇق ساقىلىنى سىلاپ پاتىھە ئوقۇغاندەك بولدى.

— زات ئالىيلىرىغا پادىشاھ ھەزرەتلىرىنىڭ ئىلتىپاتلىرى ناھايىتى يۇقىرى ئىمىش، — دېدى ئەبۇلزىيا قويۇق، ئۇزۇن قاشلىرىنى يىمىرىپ، — خۇدا خالىسا، يېقىن كۈنلەردە جانابلىرىنى ئالىي مەنسەپ بىلەن تەبرىكلەيمىز.

مەجبۇرىدىن بىلمىگەن كىشى بولۇپ، بوينىنى قىسىپ:

— قەيەردىن ئاڭلىدىلا؟ — دەپ سورىدى.

— پادىشاھ ھەزرەتلىرى بىر مەجلىستە سىزنى ياقلاپتۇ. شۇ مەجلىستە بولغان ھەمسۆھبەتلىرىنىڭ بىرىدىن ئاڭلىدىم...

— شۇنداق خەۋەرلەر بار... ئېھتىمال، سادىق بەندىلىرىگە ئىنابەتلىرىنى ئايىماس، — دېدى مەجبۇرىدىن ۋە مېھمانىنىڭ ئىشلىرى ھەققىدە سوراشتۇردى. ھەمىشەم كارۋانلىرى

ھىندىستان، جۇڭگو يوللىرىدا قاتناپ تۇرىدىغان بۇ سودىگەر ئىشىنىڭ راۋاجلانغانلىقىدىن، كۆرۈڭانلىقان پايدىلىرىدىن ئىغىز ئاچمىدى. ھەممە سودىگەرلەرگە ئوخشاشلا، بۇمۇ كەمچىلىكلىرى، زىيانلىرى، چاتاقلىرى توغرۇلۇق تىلىنى بىر غېرىچ قىلىپ سۆزلىدى.

مەجبىددىن بوستانغا شەرەت قىلىپ، داستىخان يېيىشقا ئەمر قىلىۋىدى، مېھمان زادىلا ئۇنىمىدى.

— ھازىرلا چوڭ زىياپەتتە بولۇپ، غىزانى كەڭرى يېدۇق، — دېدى قولىدىكى گۆھەر كۆزلۈك ئۇزۇكنى ئوينىتىپ، — بىر ئىش توغرۇلۇق يانلىرىغا كەلگەنىدىم، بىلمىدىم جانابلىرى نېمە دەيدىلىكىن...

— بىزنىڭ خالىس نىيىتىمىز، — دېدى مەجبىددىن قولىنى كۆكسىگە قويۇپ، — ھېمىشە دوست - يارانلارغا خىزمەت قىلىشتىن ئىبارەتتۇر.

ئەبۇلزىيانىڭ تار پېشانىسى پۈرۈشتى. ئادىتى بويىچە بىر كۆزىنى قىسىپ، بىر نەپەس شامغا قاراپ تۇردى. ئاندىن كېيىن مەجبىددىن تەرەپكە قاراپ سورىدى:

— خەزىنىڭ ئالتۇن - كۈمۈشكە ھاقىتى قانچىلىك دەرىجىدە؟

مەجبىددىن كۈلۈمسىرەپ جاۋاب بەردى:

— شاھلارنىڭ خەزىنىسى دەريا‌غا ئوخشاش... لېكىن بىر پەرقى بار: سۇ كۆپەيسە، دەريا تاشىدۇ. ئەمما لېكىن، خەزىنە ئالتۇن - كۈمۈش، ئېسىل مالغا تويمايدۇ.

— ناھايىتى توغرا پىكىر، — دېدى ئەبۇلزىيا، — خۇسۇسەن بىزنىڭ پادىشاھى ئىسلامغا ئوخشاش ھاتەمتەي سۇلتان ئۇچۇن خەزىنە توشمايدۇ. جەمشىتكە ئوخشاش ھەر كۈنى بەزمىلەر، تەرىپلەپ تىللار ھاردىغان زىياپەتلەر، زىننەت ۋە گۈزەللىك بوستانى ئىچىدىكى ھايات لەززىتى ئۇ جانابنىڭ كۆڭلىنى

شادلاندۇرسا كېرەك. پېقىر خەزىنىنىڭ بەرىكىتىگە يارەملەشسەم دېگەن نىيەتتە ئىدىم ...

ـــ قانداق يول بىلەن؟ ـــ دەپ قىزىقسىپ سورىدى مەجىددىن.

ـــ جانابلىرىغا ئايدىڭكى، خەزىنىگە ئەتراپ ـ ۋىلايەتلەردىن تامچە ـ تامچە بولۇپ تېمىپ، خەزىنە تەركىب تاپىدۇ. پېقىر نۇنىڭ خالىس نىيىتى شۇكى، خەزىنىگە پۇلنى بىز تۆكۈپ بەرسەك، ئۇنىڭدىن كېيىن ئەلدىن بىر ـ بىرلەپ تېرىپ يىغىپ ئالساق ...

ـــ ھە ئۇقتۇم، ئۇقتۇم، ـــ دېدى مەجىددىن سەۋرسىزلىنىپ، ـــ تېگىشلىك ئەمەلدارلار تەرىپىدىن خەلقتىن يىغىپ ئېلىنىدىغان زاكاتلارنى مەلۇم شەرت بىلەن ھۆكۈمەت ئىختىيارىدىن سىلىنىڭ ئىختىيارلىرىغا ئۆتكۈزسە ... مەقسەتلىرى شۇمۇ؟

ـــ ھەئە، شۇنداق، ـــ دېدى ئەبۇلزىيا، ـــ بۇ ئىشتا جانابلىرى ۋاستىلىك قىلسىلا، ئىش چاپسانراق سەرەمجان تاپار ئىدى، جانابلىرى شاھزادە كىچىك مىرزا ئارقىلىق ھەرىكەت قىلسىلىمۇ مۇمكىن. ئەمما بۇ جەھەتنى ئۆزلىرى بىلسىلە.

مەجىددىن بىرئاز باشنى ئېگىپ ئويغا كەتتى. تىجارەت ئەھلى بىلەن ئالاقىدار بولۇشنىڭ پايدىلىق ئىكەنلىكى يادىغا كەلدى. بۇ ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىشقا ئىشىنەتتى. لېكىن ئەتەيلا، مۇشكۈل بىر مەسىلىگە دۇچار بولۇپ قالغاندەك، ئىككى ئويلۇق بولغان بولۇپ، جىمجىت ئولتۇردى.

ـــ پادىشاھ ھەزرەتلىرىنىڭ يېنىغا قۇرۇق كىرمەيدىلا، ـــ دېدى ئەبۇلزىيا كۆيۈنگەن بولۇپ، ـــ نۇرغۇن تۆھپە (ھەدىيە) تەييارلاپ قويدۇم ... جانابلىرىنىڭ خىزمىتىگىمۇ تەييارمەن.

مەجىددىن يەنە سىر بەرمىدى، پادىشاھ ياكى بەزى بىر ۋەزىرلەر بۇ ئىشقا رازى بولماسمىكىن، دېگەن پىكىردە ئىكەنلىكىنى

سۆزلىدى.

— مەن مۇنداق ئىشنى قىلىپ كۆرگەن ئەمەسمەن، — دېدى ئەبۇلزىيا، — شۇنىڭ ئۈچۈن ھازىرچە يالغۇز ھىرات ۋىلايىتى كۆپايە قىلىدۇ. مەن بىلىمەنكى، ھازىر پادىشاھ ھەزرەتلىرىگە نۇرغۇن مەبلەغ لازىم.

— مەيلى، جىمىكى ئېغىر مۇشكۈلاتنى ئۆز ئۈستۈمگە ئالاي، — دېدى مەجىددىن قىينالغان بولۇپ، — لېكىن بۇ خەيرلىك ئىشقا مەن ئۆزۈمۇ شېرىك بولاي. مەيلى ماڭا بىر كىچىك ھەسسە بولسۇن ...

ئەسلا مۇنداق تەكلىپنى كۈتمىگەن ئەبۇلزىيا تار، پۈرۈشكەن پىشانىسىنى تاتىلىدى. كېيىن قانداقتۇر بىر يالغان كۈلكە بىلەن دېدى:

— ئۆزلىرىنىڭ بەختى ۋەزىرلىك مەنسىپىدە، دېۋان ئالىيدادۇر. سىلىگە بۇ دەردىسە ئىشلارنىڭ نېمە ھاجىتى بار؟

— بىز نېمە بوپتىمىز. ۋەزىرلەر، بەگلەر ئىچىدە تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ئازمۇ؟

— مەيلى، بۇ شەرتنىمۇ قوبۇل قىلايلى، — دېدى ئائىلاج ئەبۇلزىيا.

مەجىددىن ئىشنى ئاھايىتى قۇلايلىق شەرت بىلەن ئېلىشقا تىرىشىدىغانلىقىنى سۆزلىدى ھەم يالغۇز ئەبۇلزىيا نامىدىن مۇزاكىرە ماڭغۇزۇپ، ئۆزى بىر ياققا يوشۇرۇن قېلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئۇقتۇردى.

ئەبۇلزىيا قولتۇقىدىن ئېغىر شايى خالتا چىقىرىپ، ئاغزىنى ھېسىرىپ، مەجىددىننىڭ ئالدىغا شاراقلىتىپ قويدى. مەجىددىننىڭ يۈز - كۆزى خۇشاللىقتىن يالقۇنجاپ كەتتى: بايىغا رەھمەت ئېيتىپ، خالتىنى دەررۇ ئېلىپ ياستۇقنىڭ ئاستىغا قويدى.

مېھمان كەتكەندىن كېيىن، مەجىددىن خالتىنى تۆكتى، شام

يورۇقدا كۆزىنى چېقىپ تۇرغان ئالتۇن تەڭگىلەرنى ساناپ، ساندۇققا سالدى. ئەبۇلزىيانىڭ سوۋغاتلىرىنى پادىشاھقا ئۆزىنىڭكىدەك تەقدىم قىلىش ۋە ھازىرچە شاھزادە كىچىك مىرزا ئارقىلىق ئىشىنى قۇلايلىق بىلەن سەرەمجان قىلىش ۋەھاكازالار توغرۇلۇق ئويلاپ، ئۇيقۇسى قاچتى.

II

تۇغانبەگ خوجايىننىڭ ياخشى ئاتلىرىدىن بىرىنى مىنىپ، ھىراتتا «ئات مىنسەڭ ئاتاڭغا باقما» دېگەندەك قىلىپ يۈردى. ئۇستىدە تۆگە يۈكىدىن توقۇلغان يېڭى چەكمەن، بېشىدا يېڭى قالپاق، يانچۇقىدا پۇل كەم ئەمەس. ئۇ مەجبىددىنگە خىزمەتكە تۇرغان كۈننىڭ ئەتىسىگىلا ئاتا مىراس ئېسىل خەنجىرىنى ياندۇرۇۋالدى. ئۇ يەنە تۇرغۇن بىكار تاماقنى يەپ، ئاندىن شارابخانىغا يۈگۈرەيدۇ. مەيخورلۇقتا، چېلىشىشتا، ئات چېپىشتا، ئوقيا ئېتىشتا شەھەرنىڭ داڭلىق يىگىتلىرى بىلەن دوست بولۇپمۇ ئولگۈردى. بىرىنچى كۈنلەردە خوجايىنى بىلەن ئاز ئۇچرىشاتتى. كېيىن، تۇغانبەگ پاراڭ ئارىسىدا تۇرلۇك مەسىلىلەر ئۈستىدە ئۆز پىكرىنى، كۆز قارىشىنى بايان قىلىشقا باشلىغاندىن كېيىن، خوجايىنى بىردىنلا ئۇنى چاقىرتىدىغان ۋە ئۇنىڭ ئۇزاق پاراڭ سېلىشىدىغان بولۇپ قالدى. بۇ ئۆيدە تۇغانبەگكە ئوشۇق ئىشمۇ يوق ئىدى. ئۇ ئىككى ـ ئۈچ ئاي ئىچىدە چەتەلرگە چىقىپ، مەجبىددىننىڭ ئاتىدىن قالغان «كەتمەن يەرلىرىدىكى دېھقانچىلىق ئىشلىرىنى نازارەت قىلىپ ياندى.

بىر كۈنى تۇغانبەگ ئەتىگەنلىك ناشتىدىن كېيىن قارا تورۇق تىراپاتانى مىنىش ئۈچۈن، سۇپۇرگە بىلەن تازىلاۋاتاتقىنى، مويسىپىت قۇل نۇربابا يېقىن كېلىپ: «خوجايىن قىچقىرىدۇ» دېدى. تۇغانبەگ ئاڭلىمىغاندەك بولۇۋېلىپ، ئاتنىڭ بىر ئۇ

تەرىپىگە، بىر بۇ تەرىپىگە ئۆتۈپ، پەردازلاپ، ئۇنىڭدىن كېيىن گۇركىرىدى:

— ئىش چالا قالمىسۇن دەيمەن، سارالڭ قاقۇاش. ئاۋۇ سۇپۇرگىنى ئوبدان تازىلا!

تۇغانبەگ ئاتخانىدىن چىقىپ، ئۇستۈبشىنى قېقىپ سىلكىپ، خوجايىنىنىڭ بۆلمىسىگە كىردى؛ تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ، كىچىك كۆزلىرى بىلەن خوجايىنىغا قارىدى.

— يىگىت، بىر خىزمەت بار، — دېدى خوجايىن خۇشخۇي هالدا.

— بۇيرۇڭ.

مەجبۇرىدىن پۈتكۈل هىرات ۋىلايىتىنىڭ سىياسىيلىرىنى يىغىش ئەبۇلزىياغا ئۆتكەنلىكىنى، بۇ ئىشقا ئۆزىنىڭ شەرىك ئىكەنلىكى، مۇشۇ كۈنلەردە نۇرغۇن خىراجەتلەر سەرپ قىلىپ قويۇپ، ئاقچىغا ناهايىتى موهتاجلىقى هەققىدە سۆزلىدى. ئىلاج بولسا بۇگۈندىن باشلاپ سىياسىيلارنى يىغىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئېيتتى.

— ناهايىتى ياخشى بوپتۇغۇ، بەجا كەلتۈرىمەن، — دېدى تۇغانبەگ قوپال گەۋدىسىنى خوجايىنى تەرەپكە بۇراپ، — سىياسىي يىغىش خىزمىتى ياخشى خىزمەت. لېكىن يولىورۇقسىز چۈشەندۈرسىلە.

مەجبۇرىدىن خوراساندا يەر ـ مۈلۈك ئىشلىرىنىڭ تۈرلۈك شەكىللىرى، بۇلارنىڭ سىياسىيلارغا مۇناسىۋەتلىرى هەم ئادەتتە يىغىلىدىغان هەر قىسما سىياسىيلار هەققىدە تولۇق سۆزلەپ چۈشەندۈردى. هازىرقى پەسىلدە «قوش» سىياسىيىنى يىغىش پەيتى بولغانلىقتىن، بۇنى ئالاهىدە چۈشەندۈردى. كېيىن ئۆز هەسىسىگە تەگكەن تۈمەنلەرنى (ناهىيىلەرنى) ساناپ چىقىپ، تەكچىدىكى كىتاب ئارىسىدىن مۆهۈرلەر بېسىلغان بىر تاختا قەغەز چىقىرىپ: «مانا بۇ سىزنىڭ گۇۋاهنامىڭىز، ئېهتىيات بىلەن ياخشى ساقلاڭ» دېدى. تۇغانبەگ گۇۋاهنامىگە قارىماستىنلا پۈكلەپ

يانچۇقىغا سالدى ھەم كۈلۈپ: «قېنى بىزگە ئاق يوللۇق بولۇشنى تىلىسىلە!» دەپ خوشلىشىپ تالاغا چىقتى. تۇغانبەگ نۇربابا توقۇپ قويغان ئاتنى مىنىپ، يولغا ماڭدى. ئادىتى بويىچە، ئاتنى ئىتتىك ماڭغۇزۇپ، كۈن ئىسسىقتىدا قارا تەرگە چۆمدۈرۈپ، كۈن تازا قىزىپ كەتكەندە، بىر يېزىغا كىردى. بۇ يېزىنىڭ ئىچىدىمۇ يىغى قوغلاپ كېلىۋاتقاندەك، ئىلدام ماڭدى. كۆزلىرىنى تۆت تەرەپكە تاشلاپ، قوندىغان ئۆيگە قارايتتى، ئاخىر بىر باغنىڭ ئالدىدا توختاپ، ئاتتىن چۈشتى. تەرلەپ، كۆپۈك باسقان، ھاسىراپ تۇرغان ئاتنى بىر دەرەخكە باغلاپ قويۇپ، كۆلەڭگىگە قاراپ ماڭدى. قېلىن دەرەخلەر ئارىسىدىن شارقىراپ ئېقىۋاتقان ئېرىق ياقىسىدا ئىلگىچە (چاق) ئولتۇرغان مومانىڭ يېنىغا كەلدى.

— ھارماڭ، چوڭئانا! — دەپ ۋاقىرىدى ئۇ.

مومای سۈنىڭ شارقىرىشى ۋە ئىلگىچىنىڭ شىرىلدىشىدا ئۇنىڭ ئۇنىنى ئاڭلىمىدى. تۇغانبەگ قامچىنىڭ دەستىسى بىلەن ئۇنىڭ قۇرۇق سۆڭەك بولۇپ قالغان مۇرىسىگە نوقۇدى. مومای مۈكچەيگەن ئورۇق گەۋدىسىنى بۇراپ، چوڭقۇر خىرە كۆزلىرى بىلەن تۇغانبەگكە قارىدى:

— كىل، بالام، ساڭا نېمە كېرەك ئىدى؟ — دېدى ئۇنىنى تىترىتىپ.

— ماڭ، دوغاپ ئېلىپ چىق، — دەپ قوپاللىق بىلەن بۇيرۇدى تۇغانبەگ.

مومای بىر پارچە ئاق لاتا تاڭغان بېشىنى قىمىرلىتىپ: «ماقۇل، بالام» دېدى. ئەمما ئورنىدىن قوزغالماستىن: «دىلدار! ھای دىلدار!» دەپ ۋارقىرىدى. دەرەخلەر ئارىسىدىكى، پاكار، بۇزۇلۇپ كەتكەن تامنىڭ كەينىدىن قىز يۈگۈرۈپ چىقتى. لېكىن، تۇغانبەگنى كۆرۈپ، نومۇس قىلىپ، يەرگە قاراپ، ئاستا مېڭىپ كېلىپ، بىر نەچچە قەدەم نېرى توختىدى. دىلدار بويى ئېگىز، پۇتۇن قامىتى ئۆزىگە ياراشقان، ئاپئاق يۈزلۈك، قەلەم قاشلىق،

كۆزلىرى خۇمار، گۈزەل بىر قىز بولۇپ، ئۇنىڭ يېشى ئون ئالتىلەردە بار ئىدى. تۇغانبەگ قىزغا باشتىن - ئاياغ سەپسېلىپ قارىدى ھەم ئىچىدە: «قىزلارنىڭ گۈزىلى ئىكەندە» دەپ ئويلىدى ھەم يېقىندا ھېراتتا بىر كىتاب ئوقۇغاندا، بۇنىڭغا بەكمۇ يېقىپ كەتكەن بىر بېيىت ئېسىگە چۈشتى.

ئۇنىڭكىم ھال ئۆڭىدە مەڭ يارائتى،
بويىنى ساچى بىلەن تەڭ يارائتى.

تۇغانبەگ ئىچىدە: «شۇ شائىر بۇنى مۇشۇ چىرايلىق ئۇچۇن ئاتاپ ئېيتقان ئوخشايدۇ!» دېدى.

— موما، نېمىشكە قېچقاردىڭىز؟ — دەپ سورىدى دىلدار قىزىرىپ.

— بەگ ئاكاڭغا دوغاپ ئەپچىق، قىزىم. دىلدار يەر ئاستىدىن تۇغانبەگكە بىر قارىدى - دە، ئۇنچىقماستىن كەينىگە قارىۋالدى، مومای ئۇنى «هاي ...» دەپ توختاتتى - دە، مۇلايىملىق بىلەن دېدى:

— ئاۋۇ يەرگە، — قولى بىلەن ئالما دەرەخلىرىنى كۆرسەتتى مومای، — جاي هازىرلا! هاردۇق ئالامسەن، يېگىن؟

قىزنىڭ كەينىدىن قادىلىپ قاراپ قالغان تۇغانبەگ، مەيلى دەپ بېشىنى لىڭشىتتى. قىز دەررۇلا بىر كونا كىگىز، تازا كۆرپە ۋە ياستۇق ئېلىپ چىقىپ، ئەپچىللىك بىلەن جاي هازىرلىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئاپقۇر چىنىدە دوغاپ ئېلىپ چىقىپ، يەرگە قاراپ تۇرۇپ، تۇغانبەگكە سۇندى - دە، ئۆزى نېرىراق بېرىپ، ئوغۇردا بىر نەرسىنى سوقۇشقا باشلىدى. تۇغانبەگ دوغاپنى كۆتۈرۈپ ئىچىۋەتتى، شالاڭ، يىرىك بۇرۇتىنى ئېرتىپ، بىر ئۇلۇغ - كىچىك تىندى. قالپىقىنى، قامچىسىنى تاشلاپ، ياستۇقتا يانپاشلىدى. ئۇنىڭ كۆزى قىزدا ئىدى. دىلدار ئوغۇرنىڭ سېپىنى

ئېگىز كۆتۈرۈپ ئۇرغاندا، بۆز كۆكىلەك ئىچىدىكى دۇگىلەك كۆكرەكلىرى سىلكىنىپ كېتەتتى. تۇرلۇك ئەللەرنى كەزگەن، تۇرلۇك خەلقلەر، ئۇرۇق ـ ئايماقلار ئىچىدە بولغان ۋە بىر قانچە خانلار ۋە ھاكىملارنىڭ دەرگاھىدا يۈزلەرچە گۈزەللەرنى كۆرگەن تۇغانبەگنى بۇ قىز ھەيران قالدۇردى. ئۇ ئاتاقلىق بىر بەگ، ھاكىمنىڭ قىزىغا تەنتەنە توي ـ تاماشا بىلەن ئۆيلىنىش ئارزۇسىدا بولغاچقا، دىلدارنى كۆكۈل ئەمىكى ئۇچۇن، ياخشى قىز ئىكەن، دەپ قارىدى.

مومای ئىلگىچىنى يىغىشتۇرۇپ، مۇكچىيىپ مېڭىپ كەلدى.

ـــ قايسى بەگنىڭ ئادىمىسەن بالام، نەگە ماڭدىڭ؟ ـــ دەپ سورىدى.

تۇغانبەگ توڭلۇق بىلەن جاۋاب بەردى.

ـــ مەن ئۆزۈمگە ئۆزۈم ھاكىم! ئەركەكلىرىڭلار بارمۇ؟ قەيەردە؟

ئۆز ئۆمرىدە مۇنداقلارنى تولا كۆرگەن مومای، بىپەرۋالىق بىلەن جاۋاب بەردى:

ـــ بىرلا ئوغلۇم بار. ئاۋۇ قىزنىڭ دادىسى... خوجىمىزنىڭ يېنىگە ئالۋانغا كەتتى. ئۆزىمىزنىڭ ئاشلىقىمىز بېقىمسىز، قارامسىز تۆكۈلۈپ ـ چېچىلىۋاتىدۇ. يۇرت ئاتىسىنىڭ پەرۋايىغىمۇ كەلمەيدۇ. خەلقنى ھەر خىل ئالۋانلارغا ھەيدەيدۇ... مېنىڭ ئوغلۇمدا ئىش ـ پىشىڭ بارمىدى، بالام؟

ـــ ئىشىم ـــ ئاقچا. تۆلىسەڭلار بولدى!

مومانىڭ كۆزلىرى ئالاق ـ جالاق بولدى. يۈزىنىڭ سۆڭىكىگە يېپىشقان تېرىلىرى ئاقاردى.

ـــ زاكاتچىمۇ سەن؟ ـــ دەپ سورىدى ئۇ.

تۇغانبەگ بېشى بىلەن ئىشارەت قىلىپ تەستىقلىدى. مومانىڭ پۇت ـ قولى بوشاپ كەتكەندەك بولدى، ئۇ كىگىزنىڭ بىر بۇرجىكىگە ئولتۇردى.

ـــ بالام، ـــ دېدى ئۇ يېلىنىپ، ـــ تەڭرى مەرتىۋەڭنى ئۇلۇغ قىلسۇن، بىزگە رەھىم ـ شەپقەت قىل. زاكاتقا بېرىشكە ھېچ نەرسىمىز يوق. بار ـ يوقىمىزنى بېرىپ بولغانبدۇق. قانداقمۇ قىلارمىز، بۇ سېلىنقلاردىن قۇتۇلالمايلا قالدۇق، بىر دەم «قوش پۇلى»، بىر دەم «ساھىپ جەم»، بىر دەم «مىراپ»، بىر دەم «سەرانە» ساناۋەرسەڭ ئايىغى يوق ...

تۇغانبەگ گەپ قىلمىدى، قولياغلىقى بىلەن تۇك باسقان، كەڭ مەيدىسىنى يەلپۈپ، ئەتراپىغا «چىرت ـ چىرت» تۇكۈرۈپ ئولتۇرۇپ، ئاخىردا مومايغا قارىدى:

ـــ تولا ۋايساۋەرمىگىن! خۇدا بۇ خوتۇن خەقنى سۆزگىلا يارانقان ـ دە.

ـــ ئەرز ـ دادىمنى كىمگە ئېيتىمەن، قۇلاق سال، بالام! ـــ دەپ مۇلايىملىنىپ دېدى مومای.

ـــ تولا سۆز ئېشەككە يۈك ... قازىنىڭنى ئاس. مول قىلىپ گۆشنى سال. شاراب بولمىسا، بوزا ئەكەلگىن. چاپسان بول، قورساق ئاچتى.

مومای زارلىنىپ دېدى:

ـــ مىرزا يىگىت، بىز گۆش كۆرمەيمىز، ئەگەر بوتقا ياكى ئوماچ دېسەڭ، جېنىم بىلەن قىلىپ بېرەي.

ـــ ئاۋۇ ئوغلاقچۇ؟ ـــ دەپ تۇغانبەگ نېرىسىدا تۇرغان ئورۇق ئۆچكىنى كۆرسەتتى.

ـــ بالام ئۇ قوشنىمىڭ ... ـــ دەپ ئىشەندۇرۇشكە تىرىشتى مومای.

ـــ نېمىسى بار ئىدى؟ «تۆگە كۆردۇڭمۇ ـ مەيو!» دەپ، زەھەرلىك بىلەن زاڭلىق قىلىپ كۈلدى ئۇ.

مومای يەرگە قاراپ، غەم ـ تەشۋىشكە چۆكۈپ جىم ئولتۇردى. دەرەختىن «توك» كىدە قىلىپ بىر تال ئالما ئۈزۈلۈپ تۇغانبەگنىڭ يېنىغا چۈشتى. تۇغانبەگ ئالمىنى قولىغا ئېلىپ، قىزىقىپ

قاربدی، کېيىن بۇرنىغا يېقىن ئېلىپ بېرىپ، پۇراپ قويۇپ، دىلدارغا قاراپ:

— كەل، ھەي چىرايلىق قىز! بۇ سېنىڭ نېسىۋەڭ، قولۇمدىن ئال. ئىگەم سېنىمۇ قولۇمغا مۇشۇ ئالمىغا ئوخشاش ئۇزۇپ چۈشۈرسۇن! — دېدى.

دىلدار ئۇنىڭغا قىيا قارىماستىن ئوغۇرنى تاشلاپ، قايىقىدۇ يوقالدى. تۇغانبەگنىڭ ئالما سۇنغان قولى بوش ھاۋادا لەيلەپ قالدى، بىرئازدىن كېيىن ئۇ زەردە بىلەن ئالمىنى ئىرغىتىپ تاشلىدى. ئۇنىڭ كىچىك قىيغاچ كۆزلىرىدە ئوت ياندى. بۇرۇتلۇق كالپۇكلىرى توختىماي تىترىدى. مومای قورقىنىدىن ئۇنىڭغا قاراپ:

— ئاچچىق قىلما، بەگ يىگىت، ئۆزى نومۇسچان قىز، ئۇنىڭ ئۈستىگە بېشى باغلاقلىق ... مەن ھازىر قازان ئېسىپ، تاتلىق - تەملىك غىزا پىشۇرۇپ بېرەي، قوشنىلاردا بار بولسا، بىر - ئىككى چارا بوزا ئېلىپ كىرەي دەپ، ئاران ئورنىدىن تۇردى.

— يۇرتۇڭنىڭ چوڭىنى قىنچار، — دەپ توڭلۇق بىلەن قوپال سۆزلىدى تۇغانبەگ، — بۇگۈن بارلىق يېزىدىن «قوش» پۇلىنى يىغىپ ئالىمەن.

مومای ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ ئۆز - ئۆزىگە شۇبرلىدى: «بۇ جاللات ۋەھشىي ھايۋانلاردىن تۇغۇلغان ئوخشايدۇ. خۇدايىم ئۆزۈڭ مۇشۇ ئەمەلدارلار تائىپىسىگە زاۋاللىق يەتكۈز!» ئۇ ئۆچكە ئوتلاۋاتقان يەرگە ماڭدى ۋە ئۆچكىنى بۆرى كۆزىدىن يوشۇرۇشنى ئويلىدى. لېكىن، زاكاتچىنىڭ ئوغىسىنى تېخىمۇ قاينىتامسلىق ئۈچۈن، يەنە بۇ پىكىردىن ياندى ۋە زاكاتچىغا غىزا پىشۇرماق ئۈچۈن قورۇ تەرەپكە ماڭدى.

تۇغانبەگ ئالا كۆلەڭگىدىن ساپ، سۇزۈك ئاسمانغا قاراپ، بىر تۇرۇپ ئۇگدەپ، بىر تۇرۇپ ئويغاق ياتاتتى. يېزىنىڭ يوغان

قورساق، يۇپيۇملاق ئاقساقلى ئىسسىقتا ھاسىراپ ـ ھۆمۈدەپ يېتىپ كەلدى. تۇغانبەگ چوڭچىلىق بىلەن ئۆزىنى تونۇتتى ھەم «قوش» پۇلى توغرىسىدا سۆزلىدى. ئاقساقال زاكاتچىلارغا يارەملىشىپ، ئۆزى ئەزەلدىن سېلىق تۆلىمەيتتى. شۇنداق بولسىمۇ، يېزىداشلىرىنى، ھەددىدىن تاشقىرى ئادالەتسىزلىكلەردىن مۇمكىن سۆزدە بولسىمۇ، قوغداپ كۆرەتتى. تۇغانبەگنىڭ تۇرقىدىن ۋە ئۇنىڭ مۇئامىلىسىدىن ئۇنىڭغا سۆز ئۇقتۇرۇشقا بولمايدىغانلىقى بىلىنىپ تۇرسىمۇ، ئەتىلا سۆزلەپ، ئۇنى ئىنساپقا دەۋەت قىلىپ كۆرمەك بولدى.

ـ مىرزا يىگىت، ـ دېدى ئۇ پىشانىسىنىڭ تەرىنى قولى بىلەن ئېرتىپ تۇرۇپ، ـ يېقىندا بىز «سەرانە» دىن قۇتۇلدۇق، «ئۆشۇر» تۆلىگۈچىلەر گەدەنلىرىدىكى قەرزلىرىنى بەجا كەلتۈرگەنىدى. «قوش» نىڭ ۋاقتى تېخى كەلمىدى. ھەر قايسى زاكاتنىڭ ئۆز پەسلى بار، زاكات توغرۇلۇق بارلىق يوليورۇقلار، قائىدىلەر پېقىرنىكىگە بەش قولدەك مەلۇم. ۋاقتىدا كەلسىڭىز چاپسانلا پۈتتۈرۈپ ئالىسىز.

ـ كېرەكلىك پاراڭنى قىلىڭ، ئاقساقال، ـ دەپ ۋارقىرىدى تۇغانبەگ، ـ بىز ئۆز خوجايىنىمىزدىن ئالغان پەرمانغا قاراپ ئىش قىلىمىز، شۇنى ئۇقۇپ قويۇڭ، جۇمۇڭ!

ـ ھازىر مۇشۇ كەمدە دېھقان ئۆزى ئاچ ـ يالىڭاچ، مىرزا يىگىت، ـ دېدى ئاقساقال، ـ خامان يىغىمغۇچە ئۇنىڭدىن بىر نەرسە سوراش مۇمكىن ئەمەس.

ـ بىلىمەن. نۇرغۇن يەرلەر تارخانلىققا[1] ۋەقىپىگە قاراشلىق. ئۇلار ئەلۋەتتە، زاكاتتىن ئازاد. دېھقان يالىڭاچ بولسا، بىز سېلىقنى كىمدىن يىغىماقچىدۇق! ـ دەپ ۋارقىرىدى

---

① مەخسۇس ئىمتىيازلىق ئاقسۆڭەكلەرنىڭ يېرى. بۇ يەرلەر سېلىقتىن ئازاد ئىدى.

تۇغانبەگ.

ئاقساقال ئىسسىقتا ھاسىراپ، ئۆزىنى يەلپۈپ بىرئاز جىمجىت ئولتۇردى. كېيىن، گويا ئۆزىگە ـ ئۆزى دېگەندەك، ئاستا سۆزلىدى:

ـ ۋاقتىستىز تەلەپ قىلىنسا، بىرەر غۇۋغا چىقىپ كېتەمدىكىن دەپ ۋايىم قىلىمەن ...

ـ مېنى قورقۇتقىلى كەلدىڭىزمۇ، ئاقساقال، ـ دېدى تەنە بىلەن تۇغانبەگ، ـ خۇداغا شۈكرى جەڭ كۆرگەن يىگىتمىز ...

ـ ھىم، ـ دەپ سۆزىنى داۋام قىلدۇردى ئاقساقال، ـ مەن سىزنى كۆرۈپلا باتۇر، ئىلغار يىگىتلەردىن ئىكەنلىكىڭىزگە كۆزۈم يەتكەنىدى. بۇ خۇسۇستا كۆڭلىڭىزگە ئالماڭ. لېكىن ئىنىم، بىزنىڭ تەرەپنىڭ پۇقرالىرى بىرئاز قىزىققان كېلىدۇ. بەزى ئەمەلدارلارنىڭ ناتوغرا ھەرىكەتلىرىنى كۆرسىتىپ، پايتەختكە شىكايەت قىلماقچى بولۇپ يۈرۈشىدۇ. ئېھتىيات ۋە يۇمشاق مۇئامىلە قىلسىڭىز، بەلكى پۈلىڭىزنى يىغىپمۇ ئالارسىز، لېكىن قاتتىق كېتىپ، بۇلارنىڭ يىغىرىغا تېگىپ ئالمايلى ...

تۇغانبەگ تاقەتسىز ھالدا، چاچراپ ئورنىدىن تۇردى.

ـ يۈرۈڭ، مەن ئۆزۈم قانداق ئاقچا توپلاشنى بىلىمەن، ـ دېدى ئاچچىقىدا، ـ قايسى ئوردا ئارپا، قايسى ئوردا بۇغداي كۆمۈلگەنلىكىنى مەن ياخشى بىلىمەن ...

ئاقساقال ھاسىراپ ئورنىدىن تۇردى. دەرەخ ئارىسىدا مۇكچىيىپ ئوتۇن تېرىپ يۈرگەن مومايغا تۇغانبەگ ئاتىنى ئوتقا قويۇشقا بۇيرۇدى، ئاندىن ئاقساقالنى شەرەت بىلەن ئالدىغا سېلىپ يېزا ئارىلاپ كەتتى.

دىلدار يۇگۈرۈپ مومىسىنىڭ قېشىغا كەلدى ۋە: «قەيەرگە يوقالدى ھېلىقى موغۇل ئۆلۈم تەگكۇر؟» ـ دەپ سورىدى. مومای يېزىدىن زاكات ئۇندۇرگىلى كەتكەنلىكىنى ئېيتىپ، ئۇنىڭ ئېتىنى ئوتقا قويۇشقا بۇيرۇدى. قىز ئۇنى قاغاپ، ئاتقا يېقىن كەلدى.

ئۇنىڭ ئېگەر ـ جابدۇقلىرىدىكى كۆموش گۈللەرگە زوقلىنىپ قارىدى ۋە ئاتنىڭ ئېغىزدۇرۇقىنى چىقىرىپ، ئۇنى دەرەخلىكتىكى ئوتى قېلىن يەرگە ئەكېلىپ، بىر دەرەخكە باغلىدى. ئاندىن كېيىن مومانىڭ يېنىغا كېلىپ، ئۇنىڭغا قاراشماقچى بولدى: ئاپىسىدىن كىچىك قالغان دىلدار، مومىسىنىڭ قولىدا ئۆسكەن ۋە ئۇنىڭغا بەكمۇ كۆيەتتى.

ـــ نېمە پىشۇرماقچىسىز، موما؟ ـــ دەپ سورىدى دىلدار.

ـــ ئۇ رەھىمسىز جېنى غۇرغا كەڭرەك قىلىپ قۇيماق پىشۇراي دەيمەن...

ـــ بىكارلا ئاۋارە بولىسىز، موما، ـــ دېدى ئېچىنىپ دىلدار، ـــ ئىت ھاۋشىپ قويىدى. ئۇنى كەمبەغەلنىڭ قازىنىغا زار دەمسىز؟

موماي ئۇن چىقمىدى. شاخ ـ شۇمبىنى قولتۇقىغا قىسىپ، ھويلىغا ماڭدى ۋە بىردىن توختاپ تۇرۇپ، دېدى:

ـــ سەن بۇ يەردە ئايلانما قىزىم، ـــ دېدى ئىچىگە ئولتۇرۇشقان كۆزلىرى بىلەن قاراپ، ـــ ئۆچكىنى يېتىلەپ، كۆزدىن نېرىراق يەردە يۈرگىن، ئۇقتۇڭمۇ؟

دىلدار ئانارەڭ قىزىل، چىرايلىق لەۋلىرى بىلەن كۈلۈمسىرىدى ھەم «ماقۇل» دەپ بېشىنى لىڭشىتىپ، ئۆچكىنى يېتىلىگىنىچە بۇك ئۇششاق دەرەخلىكنىڭ ئاياغ تەرىپىگە كەتتى. كەڭ دالاغا چىقتى، كۈندە ئالتۇن رەڭ بېرىپ تۇرغان بۇغدايلىققا يېقىنلاشتى. ئۆچكىنى دەرەخكە باغلاپ، ئېرىقتىكى شىرىلداپ ئېقىۋاتقان سۇغا ئوماققىنا پۇتلىرىنى سېلىپ، سالقىندا جىمجىت ئولتۇردى. تۇرۇپ ـ تۇرۇپ دەرەخلەرنىڭ ئۇستىدە قۇشلارنىڭ ئاۋازلىرى ئاڭلىنىپ قالاتتى ۋە يەنە جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈرەتتى. دىلدار كۆك مايسا ئوتقا ئېغىناپ، ئوت ئارىسىدىكى گۈللەرنى ئۈزۈپ ئويناپ تۇرغاندا، بىردىنلا كەينى تەرىپىدىن شالدىرلىغان تىۋىش ئاڭلاندى، چۆچۈپ بېشىنى كۆتۈرۈپ، ئەتراپقا قارىدى. دەرەخلەرنىڭ ئۇ چېتىدە ئارسلانقۇل كۆرۈندى. بىردىن كۆزلىرى

نوتتەك ياندى ۋە بېشىدىكى ياغلىقىنى تۈزەپ، چاچلىرىنى جۇندىدى.

ئارسلانقۇل قەددى ـ قامەتلىك، كېلىشكەن، ئون سەككىز ياشلىق يىگىت ئىدى، ئۇنىڭ ئەمگەكتە پىشىپ قارايغان يۈزىدە، بىر خىل جانلىقلىق، چوڭ، قارا كۆزلىرىدە بالىلارچە يېقىملىق، ساددا قىياپەت جىلۋىلىنىپ تۇراتتى. ئۇ مۇشۇ يېزىدىن بولۇپ، كىچىكىدىنلا پادا باققان، زېمىندارلارغا مالايلىقتا يۈرگەن. ئۇچ ـ تۆت يىلدىن بۇيان ھىراتلىق بىر تارخانىڭ مۇشۇ ئەتراپتىكى يەرلىرىگە جىسەكچى بولۇپ ئىشلەيتتى. تەبىئەت قۇچىقىدا، ئەمگەكتە بىللە ئۆسكەن قىز ھەم يىگىت بۇنىڭدىن ئىككى يىل ئاۋۋال بىر ـ بىرىگە ھەقىقىي مۇھەببەت باغلىغانىدى. دىلدارنىڭ مومىسىمۇ، دادىسىمۇ بۇ سىناللىغان ئاق كۆڭۈل، ئەمگەكچى يىگىتنى كۆيئوغۇل قىلىشقا خۇشاللىق بىلەن رازى بولۇشقانىدى. «خەيرلىك ئىشنىڭ ئەتە ـ ئۆگۈنى يوق» دېگەندەك، تېخى توي ـ تاماشا ئۈچۈن ۋاقىت بەلگىلەنمىگەنىدى.

ئارسلانقۇل يېتىپ كېلىپ، قىز بىلەن سالاملاشتى ھەم ئۇنىڭ يېنىدا ئولتۇردى. يۈزىنىڭ تەرلىرىنى قولى بىلەن ئېرتتى. كۆڭلىكىنىڭ ياقىسىنى بوشىتىپ، بىلىكىدىكى ياغلىقى بىلەن يۈزىنى، مەيدىسىنى يەلپۈپ، قىزغا تىكىلىپ قاراپ كۈلدى.

ـــ ئۆچكىنى پاناھ جايغا كەلتۈرۈپ باققىنىڭىز ياخشى بوپتۇ، ئاچ بۆرى يامان بولىدۇ.

ـــ مومامنى كۆردىڭىزمۇ؟ ـــ دەپ سورىدى دىلدار، قولىدىكى ئۇششاق گۈللەرنى دەستىلەپ باغلاپ، ئارسلانقۇلغا كۆرسىتىپ تۇرۇپ.

ـــ كۆردۇم، لېكىن، ئۇنىڭسىزمۇ مەلۇم، ـــ دېدى ئارسلانقۇل.

ـــ ھېلىقى ھارام ئۆلگۈرنى قاراڭ! بۇ زاكاتچىلارنىڭ ئىچىدە تېرىقتەك ئىنسابى بار بىرسىمۇ يوق بولسا كېرەك.

ـــ بارلىق يېزىغا ئازاب سېلىۋاتىدۇ ئۇ، ـــ دېدى خاپىلىقتا

ئارسلانقۇل، ــ بۇ بۆلەكچىلا قۇتراپ كەتكەن بىر نەرسە ئىكەن ...

ــ ئەگەر بىزدىنمۇ زاكات ئۇندۇرمەكچى بولسا، قانداقمۇ قىلارمىز؟ چىراغ يورۇقىغىمۇ پۇلىمىز يوق... ــ دەپ تەشۋىشلەندى دىلدار.

ــ بۇ يەردە ئۇ تېخى خېلىلا قاتقىراپ يۇرىدۇ. مۆھلەت ئالساق بىر ئامال قىلىپ تۆلەرمىز. ھازىر تۆلەۋاتقىنىمىز يوققۇ، تېخى!

دىلدار يېنىكلەپ ئۇلۇغ ـ كىچىك تىندى. قىزنىڭ دىلىدىكى تەشۋىشنى يوقاتقىنى ئۈچۈن ئارسلانقۇل ئىچىدە خۇشال بولدى ۋە قىزغا يېقىن سىلجىپ، ئۇنىڭ سۇمبۇل چاچلىرىنى سىلىدى. دىلدار ئەتراپقا بىر قارىۋېلىپ، كېيىن ئەركىلەپ يىگىتكە يۆلەندى. ئارسلانقۇل قىزنىڭ چىلگە بېشىنى كۆكسىگە ئېلىپ، دولقۇنلىنىپ لەۋلىرىنى قىزنىڭ سۆيۈش تىلىگەن سەزگۈر، ھېقىق رەڭلىك لەۋلىرىگە ياقتى ...

قىز يىگىتنىڭ كۆكسىدىن بېشىنى ئاجرىتىۋېلىپ، چاچلىرىنى تۈزەپ ئىزا تارتىپ نېرىراق سىلجىدى. ئارسلانقۇل كۈلۈپ، يېقىنلاشتى. قىز چاققانلىق بىلەن يەنە ئۇزاقلاشتى. كېيىن ئۆز قىلىقلىرىغا ئۆزلىرى كۈلۈشۈپ كەتتى. ئارسلانقۇل تىنچ ئولتۇرۇشقا ۋەدە بەرگەندىن كېيىن قىز ئۇنىڭ يېنىغا كەلدى، يىگىت ئۆزىنىڭ ئىشلىرى توغرۇلۇق پاراڭ سالدى. كۈزلۈككە ئاشلىق ئېلىنىپ بولغاندا، خوجايىنىدىن ھەققىنى ئېلىپ ھىراتقا چۈشىدىغانلىقىنى، ئۆزى ۋە دىلدار ئۈچۈن كىيىم ـ كېچەك ئالىدىغانلىقىنى سۆزلىدى. دىلدار ھىراتنىڭ بازىرى ۋە ئۇ يەردىكى ئېسىل مالالار توغرىسىدا چۆچىلاردىن ئاڭلىغانلىرىنى سورىدى. ئارسلانقۇل يېزىغا يېقىن بولغان بۇ چوڭ شەھەرگە بار ـ يوقى ئىككىلا قېتىم (بۇمۇ بولسا قىسقا مۇددەت بىلەن) بارغان بولسىمۇ، دۇكانلاردىكى كەشمىر شاللار، خەنزۇ شايىلىرى ۋەھاكازالار ھەققىدە ئۇزاق ھېكايە قىلدى. ھازىر شۇ سائەتتە، ئۇلارنىڭ

دللىرى ئومىد ۋە شادلىق بىلەن تولغاندى، تۇرمۇشنىڭ قايغۇ ـ ھەسرەتلىرىنى، مۇشەققەت ۋە ئازابلىرىنى ئۇنتۇغاندى.

ئۆچكىنى شۇ يەردە قالدۇرۇپ، غىزا قىلىشقا ئۆيگە مېڭىشتى. ئارسلانقۇل ئون بەش ـ يىگىرمە ماڭدام ئالدىدا مېڭىپ كەتتى. دىلدار ئۆيىگە يېقىنلاشقاندا، ھېلىقى يەردە، كىگىز ئۈستىدە ئولتۇرغان تۇغانبەگنى، ئاقساقالنى ھەم باشلىرىنى ئېگىپ تىترىشىپ تۇرغان ھىر قانچە يېزىلىقلىرىنى كۆرۈپ، ئۇلارنىڭ يېنىغا بارماستىن، تامنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ كەتتى.

ئارسلانقۇل كېلىپ، كىشىلەردىن بىرئاز نېرى تەرەپتە، ئېرىق ئارقىسىدا زوڭزىيىپ ئولتۇردى. ئەتراپتىكى دەرەخلەرگە ھىر نەچچە كالا، موزاي، قويلار باغلانغاندى. بۇلارنى زاكاتچى زورلاپ، گۆرۈگە تۇتۇۋېلىپ كەلگەنلىكى بىلىنىپ تۇراتتى. بۇنى كۆرۈپ، ئارسلانقۇلنىڭ جان ـ ئىمانى چىقىپ كەتتى.

نۇرغۇن دېھقانلار زالىمنى يۇمشىتىش ئۈچۈن ئۆيلىرىدىن ھەر خىل تائاملار ھازىرلاپ كەلتۇرمەكتە ئىدى. تۇغانبەگ ھەم ئاقساقال ئىككىسى يېنىق، سىزىق، ساناق بىلەن مەشغۇل بولۇپ، داستىخانغا قاراپمۇ قويمىدى. ھىر ئازدىن كېيىن تۇغانبەگ ھېسابەتتىرىنى يېپىپ، غىزادىن ئازراق يەپ، ھىردىنلا ئورنىدىن تۇردى ۋە گۆرۈگە ئېلىنغان كالا، موزاي، قويلارنى ئاقساقالغا تاپشۇرۇپ، ئۆزى «پاريان» يېزىسىدىن كەلگۈچە باقتۇرۇپ تۇرۇشقا بۇيرۇدى. كېيىن ئېتىنى ئۇزاق پەردازلاپ، ئەركىلىتىپ تۇرۇپ مىندى ـ دە، چاڭ ـ توپا چىقىرىپ تاراسلىتىپ چېپىپ كەتتى.

يۇپيۇمىلاق ئاقساقال ياقىسىنى تۇتۇپ، ھېشىنى چايقىدى، كېيىن كىشىلەرگە قاراپ، ـ كۆزىنى يوغان ئېچىپ دېدى: «دۇنيا بەد قىلىقلار، ئىلاھىم بۇ مەخلۇق ئاتتىن يىقىلىپ، بوينى ئۈزۈلۈپ ئۆلسۇن!»

ئادەملەر قوللىرىنى دېۋەيلىتىپ، غەزەپ بىلەن دېيىشتى: «شىكايەت قىلىش كېرەك. پادىشاھقا، شىكايەت!»

تۆتىنچى باب

I

«قاغىلىق باغ» نىڭ باش دەرۋازىسى ئالدىدىكى چوڭ مەيدان جەڭچىلەر بىلەن لىق توشقان. ھەر تەرەپتىن توپ - توپ بولۇشۇپ ئەسكەر - نۆكەرلەر كېلىشمەكتە. ئاتلار ئويناقلاپ كىشنەشمەكتە، تۇغلار لەپىلدىمەكتە. كۈننىڭ نۇرىدا دۇبۇلغىلار (مەدەن قالپاق)، ساۋۇتلار پالىلدايدۇ. بەگلەرنىڭ كۈموش ساپلىق قامچىلىرى، ئاتلىرىدىكى ئېگەر - جابدۇقلىرىنىڭ بېزەلگەن ئەسۋابلىرى، قىلىچلارنىڭ قىنلىرىدىكى ئالتۇن، كۈموش، مەرۋايىت تاشلار كۆزنى چېقىپ تۇراتتى. نۆكەرلەرنىڭ ئارىسىدا ئاپئاق ساقاللىرى كۆكسىگە چۈشكەن، لېكىن يىگىتلەردەك تېتىك قارايدىغان ئاجايىپ مەردانە قېرىلار، جەڭ مەيدانىدىكى دەھشەتلىك، قانلىق پاجىئەلەرنى گويا كى بىر ئويۇندەك سېزىدىغان ھەم جەڭدە سۆڭەكلىرى قاتقان مەغرۇر باھادىرلار بىلەن بىللە، تەجرىبىسىز، بۇرۇتلىرى چىقمىغان ياش - ياش يىگىتلەرمۇ بار ئىدى... تەنتەنىگە قارىماستىن، ھەرات ھەر كۈندىكى ھاياتى بىلەن ياشىماقتا؛ ھەرات مۇنداق كۈنلەرنى كۆپ كۆرگەن! ئويناقلىغان ئاتلارنىڭ ئارىسىدا ۋارقىرىشىپ، بىر - بىرى بىلەن ئوينىشىپ - قوغلىشىپ يۈرگەن بالىلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، چوڭلار، پادىشاھ مۇھەممەت يادنگارغا قارشى ئاتلىنىدۇ، دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ: «خۇدايىم، ئاق يوللۇق قىلسۇن، يۈرتقا تىنچلىق لازىم»، دەپ ئۆز تىرىكچىلىكلىرىدىن قالماي، ھەربىرىمىز قىلماقتا ئىدى...

ئەنە تۆت بۇرجەكلىك، مەغرۇر ئىسلام بارلاس ئۆزى ئۇچۇن

مەخسۇس ياساتقان ئوقيانى ئېسىپ، چوڭ سەپنىڭ ئالدىدا ئىلدام يولغا چۈشتى.

«قاغىلىق باغ» دەرۋازىسىدىن ھۈسەين بايقارا ئات ئويناقلىتىپ چىقتى.

تۇم قارا، ھەيۋەت توسۇن ئاتنىڭ ئېگەر ـ جابدۇقىنىڭ ياسلىپ كېتىشى ئالدىدا ئۇنىڭ ئۇستىدىكى كىيىملىرىنىڭ باي زىننىتى ئانچە ھەيران قالغۇدەك ھالدا ئەمەس ئىدى. تېمۇر ئەۋلادى ئارىسىدا قىلىچ چېپىشىشتىكى ماھىرلىقى بىلەن داڭلىق بولغان ھۈسەين بايقارا كۈمۈش ئېغىزدۇرۇقنى چاينap، تېپىچەكلەپ تۇرغان ئاتنى چىڭ تۇتۇپ، باتۇرلاردەك بىر قىياپەتتە گىدىيىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ كەينىدە بەگلەر، ئەسكەر باشلىقلىرى، سۇلتان ئوردىسىنىڭ ئادەملىرى، سۇلتاننىڭ يېقىنلىرى، ھەمسۆھبەتلىرى ھەم خوراسانىنىڭ يۈكسەك ئائىلىلىرىگە مەنسۇپ بولغان، سارايىنىڭ زىننىتى، پادىشاھنىڭ زىياپەت ۋە مەجلىسلىرى ئۈچۈن كەيىپ ـ ساپا زىننىتىنى ھاسىل قىلىشكىلا خىزمەت قىلىدىغان دۇخاۋا قالپاقلىق، موۋزۇت چاپانلىق، نەپىس ئىشلەنگەن قىممەت باھا تاسما پوتىلار باغلىغان ياش «نازىنىن» يېگىتلەر توپ ـ توپ بولۇشۇپ، ئاتلىرىنى ئويناتىپ تۇرۇشماقتا.

شۇئاندا، ياساۋۇللار ئالدى ـ ئارقىسىغا يۈگۈرۈشۈپ: ھاۋادا قامچىلىرىنى ئويناتىپ، پادىشاھنىڭ يولغا چىقىدىغانلىقى ھەققىدە خەۋەر تارقاتتى. ئاتلىقلارنى، ئېشەك مىنگەنلەرنى يەرگە چۈشۈرمەكتە، پىيادىلەرنى كوچىنىڭ ئىككى تەرىپىگە قاتار تىزماقتا، ئادەملەرنىڭ باشلىرىغا تارسىلداپ قامچىلار تەگمەكتە ئىدى، دۇكانچىلار، دۇكانلىرىدىن چىقىپ، قوللىرىنى مەيدىلىرىگە قويۇپ شاھنى كۈتمەكتە ...

«گۈھەرشاد بېگىم» مەدرىسىسىنىڭ تاشقىرىسىدا، ئېگىز پەشتاقتا چىققان تالبىل ـ ئىلىملەرنىڭ بىر توپى قاراپ تۇرۇشماقتا. بۇلار تاج ـ تەخت تالىشىپ ئاستراباد يېقىتا ئىسيان

كۆتۈرگەن يادنگار مەرزىنىڭ كىملىكى، قايسى نەسىل ۋە تارماق بويىچە ئۇ ئەمر تېمۇرگە بېرىپ تاقىلىدىغانلىقى خۇسۇسىدا مۇزاكىرە قىلىشماقتا؛ تەرىك، ئۆلۈك، ناملىق، نامسىز، تاج كىيگەن، تاج كىيمىگەن شاھزادىلەر توغرۇلۇق پاراڭ سېلىشاتتى. سۇلتانمۇرات بىلەن زەينىددىن قىزىق پاراڭلارنى سېلىشتۇرۇپ، گاھىدا ھەممىنى كۈلدۈرۈپ تۇرۇشاتتى. ناھايىتى گىدەيگەن، بىر كۆزى ئالغاي ياساۋۇل قەھرى بىلەن قامچىنى پۇلاڭلىتىپ، چېپىپ ئۆتۈپ كېتىۋاتاتتى، زەيىددىن ۋارقىراپ:

ھېچ كەسنى نەزدى خۇد نەگۈزاشتى،
ئىن دۇ شاخى گاۋى گەر خەر داشتى①

دېگەن نەزمىنى ئېيتتى.

دوستلىرى كالپۇكلىرىنى چىشلىشىپ، جىم بولۇشتى. لېكىن، ياساۋۇل ھېچ نەرسىنى بايقىماي ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن ئۆزلىرىنى توختىتالماي قاقاقلاپ كۈلۈشۈپ كەتتى. سۇلتانمۇرات دوستىنىڭ مۇرىسىگە قېقىپ دېدى: «سەن بولمىساڭ، بۇ جاپاكەش ھاياتتا كۈلكىنى مۇتلەق ئۇنتۇپ قالغان بولار ئىدۇق ...»

ھۈسەين بايقارا تەنتەنە بىلەن يېقىنلاپ كەلگەندىن كېيىن ھەممە تالىبىل - ئىلىملەر قول قوشتۇرۇپ ئېگىلدى. سۇلتانمۇرات بېشىنى كۆتۈرگەندە، پادىشاھ ئۇزاقلىشىپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ كۆزى نەۋائىنغا چۈشتى. نەۋائى خوجا ئەبزەل، شائىر ئەمىر شەيخىم سۇھەيلى، كامالىددىن ھۈسەين گازۇرگاھىلار بىلەن بىر قاتاردا ئېتىنى بوش تۇتۇپ، بۇ داغدۇغا ۋە تەنتەنىلەرگە گويا كى بېپەرۋا ھالدا، ھەمىشە كۆڭۈلنى دولقۇنلاندۇرغۇچى ئىلھاملار، پىكىرلەر

① ئەگەردە ئۆكۈزنىڭ مۈڭگۈزى ئېشەكتە بولسا ئىدى، ئۇ ھېچكىمنى يېنىغا يولاتماس ئىدى.

قۇچقىدىكىگە ئوخشاشلا كېتىپ باراتتى. شائىر كۆزلىرىدىكى سەمىمىي خۇشاللىق ۋە مۇھەببەت بىلەن قارشى ئالغان تالىپلارغا كۇلۇپ ئىلتىپات كۆرسىتىپ ئوتتى.

كوچىلاردىكى ھايات ۋە ھەرىكەت ئاۋۇالقى ئىزىغا چۈشتى. تالىپلار مەدرىسىنىڭ تاش باغرىغا كىرىپ غايىب بولدى. سۇلتانمۇرات يەنە ھوجرىغا كىرىپ، مۇتالىئە قىلىشقا قىزىقىدى. ئۆزىگە زۆرۈر بولغان بەزى ياخشى كىتابلارنى ئىزدەپ تېپىش كېرەك ئىدى. بىردىن ئۇنىڭ يادىغا ئۇزاقتىن بېرى يولۇقماي دەپ يۈرگەن مەشھۇر خىمىيە ئالىمى ئابدۇلئەھەت چۈشۈپ قالدى. ئويلاپ تۇرماستىنلا، شەھەرنىڭ «دەرۋازائى قىپچاق» تەرىپىگە قاراپ ماڭدى.

ھىراتنىڭ چېتىدە قانداقتۇر بىر «ئەۋلىيا» نىڭ قەبرىسى بولغان جايدا قارا ياغاچلىق، كونا چىنار ياغاچلىرى بار ئىدى. سۇلتانمۇرات ئەنە شۇنىڭ قارشىسىدا بۇزۇلۇپ كەتكەن بىر ئۆينىڭ ئالدىغا بېرىپ توختىدى. بىر زامانلاردا ئويمىچىلىق سەنئىتىنىڭ گۈزەل ئۈلگىسى بولغان، لېكىن ئەمدى زاماننىڭ ئاستا، ھامان يىمىرگۈچى تەسىرى بىلەن ئۆز ھۆسنىنى يوقاتقان، قاقشال بولۇپ كەتكەن ئىشىكنى دەسلەپ ئاستا قاقتى. ئىچكىرىدىن ھېچبىر ئاۋاز ئاڭلانمىغاندىن كېيىن قاتتىق چەكتى. ئۆيدە ئولتۇرۇۋاتقانلارنىڭ بىرى ئۆز قۇلىقىنى كۆرسەتىپ، ھەجىيلەپ تۇرۇپ دېدى: «قۇلىقى پاك، مەرھەمەت قىلىپ ئىچكىرىگە كىرىۋېرىڭ!» ئۆي ئىگىسىنىڭ قېرىلىقىنى ئاڭلىغانىدى، شۇڭلاشقا ئۇنىڭ سۆزىگە ئىشەندى ۋە ئۆيگە كىردى. سۇلتانمۇرات ئىگىسى كۆچۈپ كەتكەن ھويلىغا ئوخشاش ئوت بېسىپ كەتكەن ھويلىغا كىرىپ، بىر ئاز تۇرۇپ قالدى. ئاندىن ئەتراپقا قاراپ، چوقچايغان مورىسىدىن ئىس چىقىۋاتقان كونا، لېكىن سېپىلغا ئوخشاش ئېگىز ۋە پۇختا بىر ئۆيگە قاراپ ماڭدى. بىر نەچچە قەدەم قالغاندا، ئېگىز ئۆيگە ياراشمىغان پاكار بىر ئىشىكتىن قولىغا ئاجايىپ شەكىلدىكى بىر

كوزا قاچىنى تۇتقان بىر كىشى چىقتى. بۇ خەنىيە ئالمىسى ئابدۇلئەھەت ئىدى. ئۇنىڭ چوڭ دۇگلەك بېشىدا كىر بۆك، ئۇستىدە ئۇ يەر - بۇ يەرلىرى كۆيگەن، تۇرلۇك داغلار بىلەن پارقىرىغان كونا پەشمەت بار ئىدى؛ ئۇنىڭ كۆزلىرى قىزارغان، سالاپەتلىك يۈزلىرىدە ئوت يالقۇنى جىلۋىلەنمەكتە، چىرايلىق ساقلىنىڭ ئېقى سارغۇچ رەڭ ئالغانىدى. ئۇ ئەللىك بەش يىللىق ئۆمرىنىڭ يېرىمىدىن تولىسىنى مۇشۇ ئۆيدە يالغۇز ئولتۇرۇپ، خەنىيە ئىلمىنىڭ مەشغۇلاتىغا بېغىشلىغانىدى. تۇرلۇك ماددىلارنى قىزىتاتتى، ئېرىتەتتى، قوشاتتى، ئاجرىتاتتى، ئۆز ئىلمىنىڭ، ھۈنىرىنىڭ چوڭقۇر تىلسىملىرىدا ئەجەبلەنگۈدەك سەۋر - تاقەت، غەيرەت ۋە شىددەت بىلەن ئىشلەيتتى. ئوت ۋە ھەر خىل ماددىلارنىڭ تەسىرى بىلەن كۆزلىرى زەئىپلەشكەن، قولاقلىرى ئاڭلىماس بولۇپ قالغانىدى. تونۇمىغان يات بىر يىگىتنى كۆرگەندىن كېيىن خەنىيە ئالىمى قېتىم تۇرۇپلا قالدى. ئۇنىڭ پۈتكۈل قىياپىتى قانداقتۇر بىر يامان چۈش كۆرۈپ ئويغانغان كىشىدەك چوڭقۇر نارازىلىقىنى بىلدۈرەتتى. سۇلتانمۇرات ئۇنىڭ بۇ ھالىتىنى كۆرۈپ چۆچۈپ كەتتى. لېكىن مۇنداق ئادەملەرنىڭ خۇيى - پەيلىنى ياخشى بىلگەچكە، ئۇنىڭ نارازىلىقىنى تەبىئىي دەپ ھېسابلىدى - دە، غەيرەت بىلەن ئىلدام قەدەم بېسىپ، ئالىمغا يېقىن كەلدى ۋە قولىنى كۆكسىگە قويۇپ سالام بەردى. خەنىيە ئالىمى خىرە كۆزى بىلەن بۇنىڭغا ئىشەنمەستىن قاراپ، باشتىن - ئاياغ سەپسالدى، چوڭقۇر نەپەس ئېلىش بىلەن ئۆزىنىڭ بىئارام بولغانلىقىنى سەزدۈردى.

— نېمە مەقسەت بىلەن پېقىرنىڭ ماكانىغا قەدەم باستىڭىز؟ — دەپ ئاستا، لېكىن نارازىلىق ئاھاڭ بىلەن سورىدى.

سۇلتانمۇرات ئۆزىنى ئوڭشاپ، مىجەزى قاتتىق ئالىمنىڭ ئىلتىپاتىغا ئېرىشىش ئۈچۈن نۇتۇق قۇۋۇتىنى ئىشقا سالدى.

تاماقلىرى يىرتىلىپ كەتكۈدەك قاتتىق ئاۋاز بىلەن ئاۋۋال خەمىيە ئالىمنىڭ تەرىپىلەپ ماختىدى، كېيىن ئۆزىنى تونۇشتۇرۇپ، قانداق مەقسەت بىلەن كەلگەنلىكىنى ئېيتتى.

ــ مەشغۇلاتقا دەخلى يەتكۈزگۈچىلەرنىڭ دوست تۇتۇشتىن قورقمەن، ــ دېدى ئالىم كەسكىن هالدا.

ــ تەقسىر، ــ دېدى سۇلتانمۇرات ئېھتىرام بىلەن، ــ بىز شۇنداق تائىپەدىنمىزكى، ئىلىم ئۈچۈن چېكىنىلگەن هەرقانداق مۇشەققەت ۋە مەھرۇملۇقلارنى هاياتنىڭ ئۇلۇغ نېمەتلىرى دەپ بىلىمىز. جانابلىرى، ئىلمى خەمىيىدە زامانىمىزنىڭ جەئپىرىندۇرىسىز[1]، سىزنىڭ هەربىر سۆزىڭىز بىزگە ئوخشاش ئىلىم گادايلىرىغا تىللادىن ۋە گۆهەردىن ئەۋزەلدۇر. تەجرى سىزگە هېسابسىز بىر خەزىنە ئاتا قىلغانكەن، كەمىنە شاگىرتلىكىڭىز ساخاۋەت يولىنى تۇتۇشىڭىزدىن ئۈمىدۋاردۇر.

ئابدۇلئەهەت كۆيۈپ شالاڭلاشقان قاشلىرىنى چىمدىتىپ ئۇنچىقماستىن مېڭىپ كەتتى. سۇلتانمۇرات بۇ قاتتىق مىجەز خەمىيە ئالىمنىڭ كەيىنىدىن ئۇمىدسىز قاراپ قالدى. ئالىم هويلىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى گودالڭغا كوزىدىكى بىلىقنى سېسىق سۇيۇقلۇقنى تۆكۈپ، يەرگە قارىغان هالدا ئاستا مېڭىپ كەلدى ۋە بېشىنى كۆتۈرمەستىن بىردىنلا قانداقتۇر سىرلىق ئاۋاز بىلەن سورىدى:

ــ نىيىتىڭ خالىسمۇ، خەمىيەگە مۇهەببىتىڭ، هەقىقەتكە ئىمانىڭ كامىلمۇ؟

ــ قايسى تىل بىلەن ئەرزە ئېيتاي؟ ــ دەپ خىتاب قىلدى سۇلتانمۇرات.

ــ مەرهەمەت قىل!

سۇلتانمۇرات هەددىدىن تاشقىرى خۇشال بولۇپ، ئالىمنىڭ

---

① قەدىمىي ئەرەب خەمىيىچىسى.

كەينىدىن ئۆيگە كىردى. بۇ «خىمىيە بۆلىمىسى» مەسچىتنىڭ خانىقاسىغا ئوخشاش چوڭ، دېرىزىسىز، ئوتتۇرىسىدا تۈۋرۈكلىرى بار ئۆي ئىدى. ئىس باسقان تورۇسنىڭ ئىككى يېرىدە شام قەغەز يېپىشتۇرۇلغان چوڭ تۈگۈلۈكلەر بولغاچقا، بۆلۈم ئىچى قاراڭغۇ ئەمەس ئىدى. تەكچىلەردە، يەردە چوڭ، كىچىك ھەر خىل شەكىلدە بولغان ئۇرۇن كورا - قاچىلار، مىس ۋە تۆمۈردىن ئىشلەنگەن ھەر خىل قاچا - قومۇچلار، غەلىتە شېشىلەر، چوڭ - كىچىك ھاۋانچىلار، ھەر تۈرلۈك تۆمۈر - تەسەكلەر ياتاتتى. «خىمىيەخانا» نىڭ تۆرىگە قاتار ياسالغان ئېگىز - پەس ئوچاقلار ئاددىي ئوچاقلارغا زادىلا ئوخشاشمايتتى. بىر نەچچە ئوچاقلاردا گۈرۈلدەپ ئوت كۆيۈۋاتاتتى. بىر دۈگىلەك قاچىدا نېمىدۇر بىر نەرسە پورۇقلاپ قاينىۋاتاتتى...

سۈلتانمۇرات ئۆزىنى بىر تىلسىمات ئىچىگە كىرىپ قالغاندەك سەزدى. خىمىيىنىڭ سىرلىرىنى چاپسانراق پەملەپ بايقاش ئارزۇسى قانچە كۈچلۈك بولسىمۇ، سىرلىق ئەمەلىيەتكە قانچە ئالدىرىغان بولسىمۇ، لېكىن ئاچچىقى چۈس، نازۇك تەبىئەتلىك ئالىمنى خاپا قىلماسلىق ئۈچۈن ئۇنىڭغا قارap تۇردى. ئابدۇللئەھەت بولسا، گويا ئۇنىسى تامامەن ئۇنتۇپ قالغاندەك، ئۇنچىقماستىن ئۆز ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانماقتا ئىدى. ئۇ ئالىم بىردەم ئوتقا قارايتتى، بىردەم قاچىلاردا پورۇقلىغان، ۋىزىلدىغان ماددىلارنى تۆمۈر ئەسۋاب بىلەن كولايتتى، بىردەم ئۇلارنى قوشۇپ بىر چەتكە ئېلىپ قويىاتتى. تۈرۈپلا چوڭقۇر ئويغا چۆكۈپ تۇرۇپ قالاتتى، كېيىن بىردىنلا ھەربىرىدىن قېلىپ، ھاۋانچىلىدا بىر نەرسىلەرنى سوقۇپ ئۇۋۇتاتتى.

تەخمىنەن ئىككى سائەت ئۆتكەندىن كېيىن، ئابدۇللئەھەت بىر چەتتە تىك تۇرۇپ، ئۇنىڭ ھەربىر ھەرىكىتىدىن كۆز ئالماي تۇرغان يىگىتىنىڭ يېنىغا كەلدى ۋە چىرايىغا كۈلكە يۈگۈرتۈپ:

— ئىلمى خىمىيە، — دېدى ئۇ شۇنىرلىغاندەك سۆزلەپ، —

ئىلمى خۇپىيەدۇر، بۇ ئاسمان سىرلىرى (ئەسرارى غايىب) نىڭ بىر ئىلمىدۇركى، نامەھرەمنىڭ نەزرى مۇشكۈلاتنىڭ ھەل بولۇشىغا توسقۇن بولۇشى مۇمكىن ... بۇ بابنىڭ كامىل ئۇستازى جەئپەردىن باشلاپ مۇشۇ زامانغىچە بۇ مەقسەت يولىدا ئاز خالايىق زەخمەت چەكتىمۇ!

ـــ مۆھتەرەم ئۇستاز، ـــ دېدى سۇلتانمۇرات يېلىنىپ، ـــ پېقىر نىڭ نىيىتىنىڭ پاكلىقىغا زەررە قەدەر شۇبھە كەلتۈرمىگەيسىز. بۇ قۇللىرىنىڭ مۇرادى بىلىم مەرپىەتتۇر. ئۇنىڭ كۆڭلىگە ئىلھامدىن باشقا ھېچبىر ئەندىشە كۆلەڭگە چۈشۈرمىگەن. يەنە بىر نۇقتىنىڭ ئەسلەتمەكنى لازىم دەپ بىلىمەنكى، دۇنيادا ئۇچ نەرسە ئۇچ نەرسىسىز مۇقىم بولمايدۇ: شۆھرەتسىز مال بولماس. سايادەتسىز دۆلەت بولماس، تالاشسىز ئىلىم بولماس ... تەقسىر، سۆھبەت نەتىجىسىدە پىكىرلەرنىڭ زەربىلىرىدىن ھەقنەتنىڭ چاقماقلىق پانغۇسىدۇر ...

خىمىيە ئالىمى بىرقەدەر يۇمشىغاندەك بولدى. بەزى ئىلىملەر ھەققىدە سۆھبەتلەشكەندىن كېيىن، سۇلتانمۇراتنىڭ زېھنىگە، مەلۇماتلىنىڭ كەڭلىكىگە ئەجەبلەنگەنلىكىنى يوشۇرمىدى. بۇ ئۆتكۈر قابىلىيەت ئىگىسىنىڭ ئۆتۈنۈشىنى قوبۇل قىلماسلىق، ئەخلاققا مۇناسىپ ئەمەس دەپ بىلگەن بولسا كېرەك، ئاخىردا، ئۆز ئىلمىنىڭ سىرلىرىنى ئېچىشقا باشلىرى. دۇنيانى تەشكىل ئەتكەن مەشھۇر «تۆت ئېلىمېنت» (سۇ، ھاۋا، تۇپراق، ئوت) ھەققىدە قەدىمكى يۇنان ۋە ئەرەب دانىشمەنلىرىنىڭ پىكىرلىرىنى چۈشەندۈرۈپ، بۇ ئېلىمېنتلارنىڭ ئەسلىدە بىرلىكتە ئىكەنلىكىنى، قانداقتۇر بىر «جەۋھەر» مەۋجۇت بولۇپ، ھەممە جىسىملارنىڭ سۈرەتلىرى ئۇنىڭغا باغلىق ئىكەنلىكىنى ھەم يەتتە سەييارىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان يەتتە ماددا مەۋجۇتلۇقىنى، شۇ جۇملىدىن ئالتۇن ـــ كۈنگە، كۈمۈش ـــ ئايغا، مىس ـــ زوھرا يۇلتۇزىغا ۋەھاكازا ... ماس كېلىشىنى بايان قىلدى. خىمىيە ئالىمىنىڭ

سۆزى بارغانسېرى سىر پەردىسىگە كەڭرىرەك ئۇرۇلۇشقا باشلىدى. ئۇ بارلىق مەدەنلەرنى ئىككى گۇرۇھقا ئايرىدى. بۇ مەدەنلەرنىڭ تەبىئىتىدىكى «ئىللەت» نى خىمىيە يولى بىلەن سۇغۇرۇپ ئېلىپ تاشلاپ، ئۇلارنى ئالىي دەرىجىگە كۆتۈرۈش، يەنى سىمابتىن كۈمۈش، مىستىن ئالتۇن ياساش مۇمكىن ئىكەنلىكىنى زوق - شوق بىلەن قىزغىن سۆزلەپ بەردى. بۇ پىكىرلەر بىلەن سۇلتانمۇرات ياخشى تونۇش ئىدى. ئەمما، خىمىيە ئالىمى «ئىللەتلىك» ماددىلارنى ئالىي دەرىجىگە كۆتۈرۈش ئۈچۈن «ئىكسىر» دېگەن بىر نەرسىنىڭ كېرەكلىكىنى ھەم ئۇنى ھاسىل قىلىش ئۈچۈن نېمىلەر قىلىش زۆرۈرلۈكى توغرىسىدا سىرلىق رەۋىشتە سائەتلەرچە سۆزلەپ مەلۇمات بەرگەندىن كېيىن، دېققەت بىلەن تىڭشىغان سۇلتانمۇراتنىڭ ھېرىپ ھالى قالمىدى. لېكىن ئۆز ئىلمىنىڭ سىرىغا بېرىلگەن ھەم مىستىن ئالتۇن ياساش پىكرىگە ئۆمرىنىڭ گۈلىنى بېغىشلىغان ئاجايىپ ئالىمنىڭ سۆزىنى كېسىشكە پېتىنالمىدى. ئاخىردا، ئوچاقلىرىنىڭ بىرىدىن سېپىق بىر پۇراق دىماغقا تەگكەندىن كېيىن، خىمىيە ئالىمى بىردىن قوزغىلىپ، يۈگۈردى، ماددىلار ئۇستىدە ئۇزاق ھەپىلەشتى. سۇلتانمۇرات پاراڭنى يەنە داۋام ئەتكۈزمەسلىككە تىرىشتى.

ئاخشىمى ئابدۇلئەھەت قۇمغان قايىتىپ، داستىخان يايدى. شۇ ئۆينىڭ ئۆزىدە، پىلدىرلاپ تۇرغان شام نۇرىدا ئۇلار گاھىدا خىمىيىدىن، گاھىدا بەدىئي ئىلىمدىن پاراڭ سېلىشىپ نان ھەم تاتلىق مېغىز بىلەن قورساق تويغۇزدى.

سۇلتانمۇرات بۇ يەردە بىر قانچە كۈن تۇرۇپ، ئۇستاز بىلەن بىللە ئىشلەپ، «ئىكسىر» نىڭ سىرىنى يېقىندىن چۈشىنىشنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنى ئېيتقاندىن كېيىن خىمىيە ئالىمى بۇ تەلەپنى ئېتىبارسىز قوبۇل قىلدى.

ئىككىنچى كۈنى ياش ئالىم چوڭ زوق - شوق ۋە روھلىنىش بىلەن خىمىيىگە بېرىلدى. ماددىلار ئۇستىدە ئىشلىدى، قوللىرى،

كىيىملىرى كۆيدى. ماددىلارنىڭ ئۆزگىرىشى خۇسۇسىدا سائەتلەرچە ئابدۇلئەھەت بىلەن سۆھبەتلەشتى، گاھىدا تالىشاتتى. ئىشقا قىزىقىپ كېتىپ، قانداق كۈن ئولتۇرغىنىنى، قانداق تاڭ ئاتقىنىنى سەزمەي قالاتتى. شۇ تەرىقىدە ئون بەش كۈن بېسىپ ئىشلىدى. شۇنىڭ بىلەن سۇلتان مۇرات خىمىيە يولى بىلەن مىسنى ئالتۇنغا ئايلاندۇرۇش خىيالىدىن يىراق بولۇشقا، كەشىپ ئەتكەن مەلۇماتنى كېيىنرەك ئۆزى چوڭقۇرلاشتۇرۇشقا يېتەرلىك ھېسابلاپ، ئاخىردا، خىمىيە ئالىمى بىلەن ئاتا ـ بالىغا ئوخشاش، سەمىمىي ھالدا خوشلاشتى.

ۋاقىت پېشىنىدىن ئەتىگەن ئىدى. سۇلتانمۇرات شەھەر ئىچىگە كىرىپ، نۆكەرلەرنىڭ ھەربىكەتلىرىدە، كىشىلەرنىڭ كۆزلىرىدە، بالىلارنىڭ يۈگۈرۈشلىرىدە قانداقتۇر بىر ئۆزگىچە مەنە سەزدى. ھاياتتا پەۋقۇلئاددە بىر ھادىسە بولغانلىقى سېزىلىپ تۇراتتى. ئۇ كۆپكۆك قوللىرىنى كەسكىن سىلىپ، ئىلدام كېتىۋاتقان بويۇاقچىنى توختىتىپ سوراشقا تىرىشتى. بويۇاقچى سەۋرسىزلىك بىلەن، توڭلۇق كەيپىياتتا: «ھەي موللام، ئىلىمىزنىڭ دەردى تولا، قايسىبىر سىنى ئېيتاي!» دېگىنىچە يۈگۈرۈپ كەتتى. سۇلتانمۇرات بۇنى ئاڭلاپ ئادەملەرنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ دۇئانخانىغا يەتتى. بۇ يەردە مەيداندىكى نۇرغۇن خەلق توپىنى كۆردى. بۇلارنىڭ تولىسى شەھەرنىڭ ھەر خىل كەسىپتىكى ھۈنەرۋەنلىرى ھەم ئەتراپتىن كەلگەن جۇل ـ جۇل كىيىملىك دېھقانلار ئىدى. خەلق قورالسىز ئىدى، لېكىن ئۇلارنىڭ كۆزلىرىدە يانغان غەزەپ، يۈزلىرىدىكى جىددىي ۋە قەھرىلىك ئىپادە ئۇ خەلقنى پارتلاشقا تەييار تۇرغان دەھشەتلىك بىر كۈچكە ئايلاندۇرغانىدى. شەھەرلەرنىڭ مۇھاسىرە قىلىنىشىنى، چوڭ ـ كىچىك جەڭلەرنى بىر چاغلاردا ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن سۇلتانمۇراتنىڭ ئىچىگە تىترەك ئولاشتى. خەلق غەزەپ بىلەن گۈركىرىگەندە ھاۋادا كۈچلۈك غۇلغۇلا ـ چۇقان ئاۋازى ياڭرايتتى. نۆكەرلەرنىڭ رەڭگى ئۆچكەن.

ئۇلار قورقۇمسىراپ، تەشۋىش ئىچىدە، كۆزلىرىنى ئالاق-جالاق قىلىپ چەتلەردە چۆرگىلەپ يۈرەتتى... سۇلتانمۇرات سۇنىڭ تېز يەرلىرىنى ئالدى بىلەن سىناپ، كېيىن چوڭقۇر ياقىلىرىغا باردىغان ئېھتىياتلىق ئۇزۇگۇچىگە ئوخشاش، كۆپنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئاستا-ئاستا سىلجىدى. ھەممە: ئەمەلدارلارنىڭ يامانلىقىدىن، سېلىقلارنىڭ زۇلمىدىن، سېلىقلارنىڭ ئېغىرلىقىدىن شىكايەت قىلاتتى. خەلق بىرقانچە ئەمەلدارلارنى ئاغزىغا كەلگەننى دەپ تىللايتتى.

— خوجا ئابدۇللا، خوجا قۇتىبىددىن، نېمىزامىددىن بەختىيارلار بۇ يەرگە چىقسۇن! — دەپ ۋارقىرايتتى يۈزلەرچە ئاۋازلار.

تۇرقى ياۋاش، مۆمىن كۆرۈنگەن بىر مويسىپىت يىغلامسىراپ تۇرۇپ سۇلتانمۇراتقا شىكايەت قىلدى:

— پادىشاھ مۇسۇلمان، ۋەزىرلەر مۇسۇلمان. لېكىن كاپىرمۇ مۇنچىلىك جەبىرنى ئۆز ئېلىگە راۋا كۆرمەيدۇ. يۈرتتىن ئادالەت، ئىنساب كۆتۈرۈلگەن! شەرىئەت خارلانغان! خانىۋەيران ۋىدۇق! سۇلتانمۇرات ئۇنى خاتىرجەم قىلماقچى بولۇپ سۆزلەپ تۇرغاندا، يەنە بىر جۇل-جۇل كىيىملىك، چىرايلىرى تۇرۇلگەن دېھقان غەزەپلىنىپ ۋارقىرىدى:

— تۇغانبەگنى قولىمىزغا بەرمىسە، بۇ يەردىن كەتمەيمىز!

— قايسى تۇغانبەگ، بۇرادەر؟ — دەپ دېھقانلىنىڭ مۇرىسىدىن تارتىپ سورىدى سۇلتانمۇرات.

— يېڭى تۇغۇلغان ئىتلاردىن... بىلمىسىز، تۇغانبەگ! — دەپ، سۇلتانمۇراتقا قارىماستىن دولقۇن ئىچىدە يوقالدى ئۇ دېھقان.

سۇلتانمۇرات قاينىغان توپ ئىچىدە تۇرتۇلۇپ، بېسىلىپ، ئېزىلىپ ئۇزاق يۈردى. ھاقارەت، غەزەپ، ئەلەم بىلەن ئېيتىلغان باش-ئايىغى يوق ئۇزۇك گەپلەردىن، بۇ قوزغىلاڭنىڭ ئەسلى

سەۋەبلىرىنى ئۇقۇۋالدى: پادىشاھ ۋە بىرقانچە ۋەزىرلەر ھىراتتىن كېتىشى بىلەن زاكات ئىشلىرىنى ئىدارە قىلغۇچى خوجا ئابدۇللا، خوجا قۇتبىددىن، نىزامىددىن بەختىيار قاتارلىق مەمۇرلار ئۆز بىلگەنلىرىچە خەلقنى يېڭى سېلىق سېلىپ، خەزىنە ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ئۆز يانچۇقلىرى ئۈچۈن خەزىنە يىغماقچى بولغان سېلىقنى ۋاقىتتىنى غەنىيمەت بىلىپ، مۇمكىنقەدەر چاپسان ئۇندۇرۇشكە ھەرىكەت قىلغان. بۇنىڭ ئۈچۈن ئەڭ قاتتىق ۋە پاسىقلارچە چارىلەرنى قوللانغان. بۇنىڭدىن تاشقىرى ئۇلار پۇقراغا جەبىر - زۇلۇم كۆرسەتتىپ، ئۇلارنىڭ ھەق - ھوقۇقلىرىنى بوغقان. زامانە ئالىملىرىنىڭ ئالىملى بولۇشنىلا ئويلاپ، شۇ يولدا تىرىشىپ ھەرىكەت قىلىپ يۈرگەن سۇلتانمۇرات شۇ كەمگىچە خەلق تىرىكچىلىكىدىن ئۇزاق ياشايتتى، خەلق دەردلىرىنى بىلمەيتتى. ئۇنىڭ بارلىق پىكرى ئىلمىي نەزەرىيىلەر ھاۋاسىدا، قېلىن كىتابلارنىڭ چاڭلىرى ئارىسىدا، ئالىملىق مۇنازىرىلەرنىڭ سۆز مەيدانىدا ساياھەت قىلاتتى. خەلق كىم، ئۇ نېمە بىلەن تىرىكچىلىك قىلىدۇ، نېمە ئويلايدۇ، دەردى نېمە، ئۆز مۇشكۈلاتلىرىنى قانداق ھەل قىلىدۇ ـ مانا مۇنداق مەسىلىلەر ئۇستىدە زادىلا ئويلاپ كۆرمىگەنىدى. ئۇنىڭ چۈشىنىشچە، خەلق ئىلىمسىز بىر قاراڭغۇ گۇرۇھلار ئىدى، ۋەسسالام. ئۇ ئىلىم نەتىجىسىدە «ھەقىقىي ئىنسان» بولۇش ئىمكانىيىتىگە ئىشەنگەنلىكتىن، خەلقنى ھەر يەردە ھەر ئىشتا پەقەت جاھالەتنىڭ قۇربانلا دەپ چۈشىنەتتى. ئۇنىڭ بۇ كۆزقاراشلىرى، چۈشەنچىلىرى ھازىر ئەمدى خەلق بوراننى ئىچىدە ئاستىن - ئۈستۈن بولدى. چوڭ، پەۋقۇلئاددە ۋەقە ئىچىدە ئىنسان ھەر نەرسىنى ئۇنتۇپ، پەقەت شۇ ۋەقەنىڭ داغدۇغىسى، تۈيغۇسىغا بېرىلگەندەك، ياش ئالىمۇ بارلىق ۋۇجۇدى بىلەن خەلق پىكرىگە، خەلق دەردىگە يان باستى. ئۇ دەھشەتلىك ھەرىكەت، قىقاس - چۇقان ئىچىدە، كۆچلۈك داغدۇغىدا بولۇشىغا قارىمای، قوزغىلاڭنىڭ سەۋەبلىرىنى مۇھاكىمە قىلدى ۋە ئىچىدە شۇنداق

قارارغا كەلدى: «خوجا ئابدۇللا، خوجا قۇتبىددىنغا ئوخشاش ئالىي ۋەزىپىدار ھەم ئىلىمدىن خەۋەردار بولغان زاتلار ئۆز نەپسىلىرى، ئۆز مەنپەئىتىلىرى ئۈچۈن پۇقراغا شۇ دەرىجىدە جەبىر - زۇلۇم قىلغان. ئەسلىدە ئەشەددىي جاھىللار شۇلار ئىكەن. دەرھەقىقەت، كامىل ئىنسان بولماق ئۈچۈن ئىلىمدىن ئۆزگە يەنە بىرقانچە سۇپەتلەر لازىم ئىكەن. ئۇنداق زالىملارغا ھەرقانداق جازامۇ ئازلىق قىلىدۇ!»

خەلق كۈچلۈك شامالدا قوزغالغان دېڭىزغا ئوخشاش، بىردىن قوزغالدى. سۇلتانمۇرات ئۆزىنى بىر چەتكە ئېلىشقا تىرىشسىمۇ، خەلق دولقۇنى ئۇنى ئىتتىرىپ ئېلىپ كەتتى. دىۋانخانا ئىشىكىدە دەھشەتلىك قىقاس - چۇقان، ئۇر - يىقىت باشلاندى. دولقۇن قاتتىق چۇقان بىلەن ئىچكىرىگە ئىنتىلدى. دەرەخلىك كەڭ سەھنىگە يېيىلدى. كىشىلەر قىقاس بىلەن ئۆيلەرگە يۈگۈردى. خوجا ئابدۇللا دېرىزىدىن ئۆزىنى تاشلاپ، دەرەخلىك ئىچىگە يۈگۈردى. ئۇنىڭ كەينىدىن غۇيۇلداپ تاشلار ئېتىلدى. مانا ئۇ بىر سەنتۇرۇلۇپ بېشىنى تۇتتى. ئاق سەللە قىپقىزىل قانغا بويالدى. ئادەملەر توپى ۋارقىراش - جارقىراش بىلەن بولغاندا، ياردار ئەمەلدار يىقىلىپ - قوپۇپ دەرەخلەر ئارىسىدا غايىب بولدى. خەلق توپى ئەمدى خوجا نىزامىددىن بەختىيارنى تىللاپ، ئۇنى ھەممە ياقتىن ئىزدەشكە باشلىدى. لېكىن ئۇ توپىلاڭ باشلانغاندىلا، ئۆينىگە بارماي، قانداقتۇر بىر مەدرىسە ئارقىلىق، يوشۇرۇن ھالدا قېچىپ كەتكەنىكەن. بۇنى بىلىدىغانلار ئېيتقاندىن كېيىن خەلق توپى يەنىمۇ قاتتىق ۋارقىراپ ئۇنىڭغا لەنەت ئوقۇدى.

نامازدىگەرگە يېقىن خەلق توپىنىڭ غەزىپى ئاستا - ئاستا بېسىلىپ، بىر قىسمى تارقالدى. يەنە بىر قىسمى قايسىبىر ئەمەلدارنىڭ ئۆيى ئالدىدا غوۋغا كۆتۈرمەك بولۇپ، غەزەپلەنگەن ھالدا ئالدىغا قاراپ ماڭدى. ۋالىڭ - چۇڭ، داغدۇغىدىن ھېرىپ كەتكەن سۇلتانمۇرات ئاستا مېڭىپ، يولدا نامازدىگەرنى ئۆتەپ،

شۇنىڭدىن كېيىن مەدرىسىگە كەلدى ۋە ئۆزىنىڭ ئالغان تەسىراتىنى سۆزلەشكە ئالدىراپ، زەينىددىنىڭ ھۇجرىسىغا كىردى. لېكىن دوستىنى تاپالماي، ئەلائىددىن مەشھەدىنىڭ ھۇجرىسىغا كىردى. شائىر بارماقتەك شامنىڭ خىرە نۇرىدا ھەر ۋاقتىدىكىگە ئوخشاش، تاقىر تېرىنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرۇپ، بۇرجەكتە توڭغاقتەك قىلىپ ئولتۇرغان تۇغانبەگكە بىر نەرسە دەۋاتاتتى. ئۇچاقتا گۈرۈلدەپ ئوت يانماقتا، قازاندا گۆش قايىنىماقتا ئىدى. تۇغانبەگنىڭ يېنىدا شېشىلەردە مەي ... سالاملاشقاندىن كېيىن، سۇلتانمۇرات ھودۇقۇپ سورىدى:

— ئاڭلىدىڭلارمۇ؟ ...

— نېمىنى؟ — دەپ سورىدى ئەلائىددىن، — ئاجايىپ ۋەقەلەر بولماقتا. خەلقنىڭ ھەقىقەت تەلەپ قىلىپ ۋارقىراشقان ئاۋازىدىن پۈتكۈل ھىرات تىترىمەكتە ... — دېدى شوخ ھالدا سۇلتانمۇرات.

— ئاڭلىدۇق، — دېدى ئەلائىددىن قازانغا تەلمۇرۈپ، — خەلق ئەمەس، بىر گۈرۇھ ھايۋانلار نەرە تارتماقتا!

سۇلتانمۇرات تىترەپ كەتتى. بۇ ئاجىز بەندە بىلەن سۆز تالىشىشنى پايدىسىز بىلىپ، تۇغانبەگكە قاراپ:

— سىز بىر خىزمەتتە ئىكەنسىز، — دېدى زاڭلىق قىلغان كەيپىياتتا كۈلۈپ، — ئەمما خىزمىتىڭىزنىڭ نېمىدىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى بىزدىن يوشۇرۇپ يۈرىسىز. ئەلھەمدۇلىللا، بۇگۈن بىلىۋالدۇق ... مەسلىھەتىم شۇكى، بۇگۈن قاراڭغۇ كېچە بىلەن بىر ياققا كېتىڭ!

— ئەلگە نېمە يامانلىق قىلغانىكەنمەن؟ — دەپ بىپەرۋالىق بىلەن سورىدى تۇغانبەگ.

— خەلق، — دەپ جاۋاب بەردى سۇلتانمۇرات تەنبىھلەش ئاۋازى بىلەن، — خوجا ئابدۇللانىڭ بېشىنى ياردى. سىزنىڭ ئىسمىڭىزغا لەنەت تاشلىرىنى ئاتتى!

تۇغانبەگ ئۆز تۇرقىنىڭى ئۆزگەرتمەي بىر پەرۋا بولۇشقا تىرىشسىمۇ، تىلى كېسىلىپ، ۋەھىمە ئىچىدە شۇك بولۇپ قالدى. ئەلائىددىن تىترەپ، يۈرىكى يۇمۇق كۆزلىرى بىلەن سۇلتانمۇراتقا ئالمىشىپ قويدى.

— تۇغانبەگ ئۆزى بىر تاغ، — دېدى ئۇ ئاچچىقىدا تىترەپ، — ئۇنىڭ كەينىدە يەنە قاتار تاغلار بار... — ئىشىنمەن، لېكىن خەلقىنىڭ قۇدرىتىگە، بورانلىق دولقۇنىغا ھېچقانداق تاغ تاقەت قىلالمايدۇ! — دېدى ئۇ، سۇلتانمۇرات كەسكىن قەدەملەر بىلەن چىقىپ كەتتى.

بەشىنچى باب

I

ھۈسەين بايقارا بارلىق لەشكەرلىرىنى باشلاپ «جانۇشەن» بىلەن «ئىسپەرايىن» نىڭ ئوتتۇرىسىغا چېدىر تىكىپ جايلاشتى. خوراسان تەختى ئۈچۈن ئىسيان كۆتۈرگەن مىرزا يادىگارمۇ شۇ ئەتراپتا كۈچ توپلاپ تۇرغانىدى.

ئۇ تېمۇر ئەۋلادىدىن بولۇپ، تېمۇرنىڭ بەزى ئەۋلادلىرىغا ئوخشاش ساقىلى چىقماي تۇرۇپ، ھەربىي سەنئەتنى ئىگىلەشكە ئىنتىلگەن، مىڭلارچە يىگىتلەرنى باشلاپ ئات چاپتۇرغان، سىياسىي جەڭلەردە سۆڭىكى قاتقان، جەڭ مەيدانلىرىنىڭ دەھشەتلىك پاجىئەسىگە پىشقان شاھزادە ئەمەس ئىدى. مىرزا يادىگار ئەركە ئۆسكەن، ئەيش ـ ئىشرەتكە بېرىلگەن ياش يىگىت ئىدى. تاج ـ تەخت داغدۇغىسى ئۇنى ئازابلىمايتتى، لېكىن بىر شەھزادە ئۈمىد بولۇپ كۆڭلىگە جايلاشقانىدى ... ئۇنىڭ ئىختىيارى ئۇنىڭ بەگلىرىدە، جاھانخۇمار تەربىيىلىرىدە بولغانلىقتىن، ئۇلار مىرزىنىڭ نازۇك، خىيالچان كۆڭلىنى قانلىق ماجىرا، تەنتەنە ۋە ھاكىمىيەت ھەۋەسلىرى ئوتى بىلەن ياندۇرماقچى بولاتتى. دۆلەت ئىشلىرىدا تەدبىرلىك ئايال ۋە ئومۇمەن بىلىملىك، «ئەقىل ئىگىسى» ھېسابلانغان كىچىك ئانىسى پايەندە سۇلتان خېنىمنىڭ ئۇنى خوراسان تەختى ئۈچۈن كۈرەشكە دەۋەت قىلاتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە تۈركمەن سۇلتانى ھەسەنبەگ ئۇنىڭغا ياردەم قىلغانىدى. مەغرۇرلانغان شاھزادە جۈرجان ھاكىمىيىتىگە ھۈجۈم قىلىپ، ئۇ ناھىيىنى ئوڭايلا بېسىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن پايتەخت ھىراتنى

بىسۇبلىش، تاج كىيىش ئۇمىدى بىلەن ھەربىرىمىز باشلىدى ...

ئۆزىنى بىلەرمەن ھۆكۈمدار سۈپىتىدە تونۇتۇشقا ئىنتىلگۈچى ھۈسەين بايقارا بىر نەچچە كۈندىن بۇيان كەسكىن جەڭگە تەييارلىق كۆرسىمۇ، لېكىن چوڭ ھۇجۇم باشلاش تەرەددۇتىدە بولدى، دۈشمەن كېچىسى تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ قالمىسۇن دەپ، ئۇ قارارگاھ ئەتراپىغا خەندەك كولاتمىغان بىلەن، ئەتراپىنى قېلىن شاخ - شۇمبا بىلەن توسانتۇزدى. جىسىمكچىلەرنى كۈچەيتتى. ھەر كۈنى دېگۈدەك مىرزا يادىگارنىڭ يىگىتلىرىدىن بىر نەچچىسى تۇيۇقسىزلا كۆرۈنۈپ، بىر سائەت - يېرىم سائەت ئېتىشىپ، يەنە بىر دەمدە غايىب بولۇپ كېتەتتى. گاھىدا ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ئىلغار ئەترەتلىرى تۇيۇقسىز ئۇچرىشىپ قېلىپ، ئېتىشىپ، قىلىچلىشىپ كېتەتتى. مۇنداق قىسقا، لېكىن قاتتىق تۇتۇشۇشلار نەتىجىسىدە ھەر ئىككى تەرەپ بىر نەچچە كېسىلگەن كاللىنى ئېلىپ، ئۆزلىرىنىڭ قارارگاھلىرىغا يانىتتى ...

ئاددىي بىر چېدىردا ئۆزى يالغۇز تۇرغان نەۋائى خاپا ۋە تەشۋىشلىك ئىدى. ئۇ ھەر كۈنى دېگۈدەك ئونلىغان كېسىلگەن باشلارنى كۆرەتتى. جان - پىدالىق يىگىتلىرىنىڭ نامىغا ئۆزۈپ كەلتۈرگەن بۇ باشلار كىملەرنىڭكى؟ قېنى، گۆشى، تىرىكچىلىكى؟ يېرى، تىلى، تارىخى بىر بولغان خەلق نېمە ئۈچۈن بىر - بىرىگە دۈشمەن ئىككى گۇرۇھقا ئاجرىلىپ، بىر - بىرىنىڭ قېنىنى تۆكمىدۇ؟ نېمە ئۈچۈن پۈتكۈل بىر خەلقنىڭ قۇدرەتلىك دەرەخنىڭ يىلتىزىغا پالتا چاپىدۇ؟ مۇشۇمۇ يىگىتلىكمۇ، قەھرىمانلىقمۇ، غالىبىيەتمۇ؟ كىم - كىمنى يەڭمەكچى، نېمە ئۈچۈن؟ شائىر قەلبىنىڭ يارىسى بىلەن تارىخنى ئويلايدۇ. مۇشۇ يېقىنقى تارىخنىڭ ئۆزىلا ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا ھېسابسىز پاجىئەلىك مەنزىرىلەرنى قاتارلاشتۇرۇپ تىزىدۇ. تېمۇرنىڭ كۆزلىرى ئەبەدىي يۇمۇلۇپ، جەسىتى يەر باغرىنى قۇچاقلىماستىنلا، ئەۋلادلىرى ئارىسىدا تالاش - تارتىش باشلاندى. ئۇلار تاج - تەخت ئۈچۈن ئۆزئارا

ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە ئەلنىڭ پارچىلىنىشىدىن، ئاۋاتچىلىقنىڭ گۈمران بولۇشىدىن، خەلقنىڭ بەھۇدە قىرىلىشىدىن باشقا بىرەر پايدا، بىرەر مەنە كۆرمىدى. شائىر كېسىلىپ - كېسىلىپ زەئىپلەشكەن دەرەختە ياشاشقا، ئۆسۈشكە قابىلدەك كۆرۈنگەن چوڭ پۇتاقتا پالتا كۆتەرگەن مىرزا يادگارغا غەزەپلەندى.

ھىراتتا مىرزا يادىگارنىڭ ئىسيانى توغرۇلۇق خەۋەر كېلىشى بىلەنلا، نەۋائى ھۈسەين بايقارانى ئىلدام ئاتلىنىشقا دەۋەت قىلدى. خوراساندا ھۈسەين بايقارانىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ مەھكەم ئورۇن ئېلىشىنى نەۋائىنىڭ ئارزۇ قىلىشى، ئۇنىڭ بىلەن ياشلىقىدىن باشلانغان دوستلۇق خاتىرىسى ئۇچۇن ئەمەس ئىدى، ئەلۋەتتە. نەۋائى ھۈسەين بايقارادا شائىرلىق، ئىلىمپەرۋەرلىك سۈپەتلىرىنى كۆردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ھۈسەين بايقارا ھەربىي سەنئەتنى توغرا بىلەتتى. بىر نەچچە قېتىم جەڭ مەيدانلىرىدا توغرا ئۇرۇش ماڭغۇزۇپ، باھادىرلىق كۆرسەتكەنىدى. يۇرتتا ئادالەتلىك دۆلەت، ئادىل ۋە ئىلىمپەرۋەر ھۆكۈمدار بولۇشنى ئارزۇ قىلغان نەۋائى، ھۈسەين بايقارادىن كۆپ نەرسىلەرنى ئۈمىد قىلاتتى.

شائىر چېدىردا تىنچ ياشىغاندەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە قىقاس - چۈقانسىزلا، چوڭ غەيرەت بىلەن ئەسكىرىي قىسىملارنى مۇستەھكەملەشكە ھەرىكەت قىلاتتى. ئۆزىگە يېقىن يىگىتلەر ئارقىلىق دۈشمەن كۈچلىرىنىڭ ۋەزىيىتى ھەققىدە، مىرزا يادىگارنىڭ قايسى تەرىقىدە ھەرىكەت قىلىش مەقسىتىدە ئىكەنلىكى قاتارلىقلار توغرىسىدا مەلۇماتلار يىغاتتى. بۇ مەنسىز، بىھۇدە قان تۆكۈشلەرنىڭ چاپسانراق توختىتىلىشىنى سەۋرسىزلىك بىلەن كۈتەتتى. ئاخىر جەڭنىڭ ھەل قىلغۇچ كۈنلىرى يېتىپ كەلدى. يەنى ھۈسەين بايقارا كېڭەش چاقىردى.

كەڭ، ئېگىز، چىرايلىق ياسالغان ئىپەك چېدىردا ئالتۇن شامداننىڭ چۆرىدەپ، نەۋائى ھەم بىرنەچچە بەگلەر ئولتۇراتتى. ئۇلار چىڭگىزنىڭ تۇرلۇك قىتئەلەر، ئەللەر ئوت بورانلىرى ۋە قان

دەريالىرى بىلەن كەچكەن داۋاملىق دەھشەتلىك ئۇرۇشلىرىدا ئاستا - ئاستا بېيىغان، كېيىن تېمۇرنىڭ يەنە شۇنداق قانلىق، قۇدرەتلىك سەپەرلىرى ۋە ئۇنىڭ ھەربىي تالانتى نەتىجىسىدە مۇكەممەللەشكەن «رۇسۇماتى جەڭ» (جەڭ قائىدىلىرى) نى ياخشى بىلىدىغان بەگلەر ئۆز مۇلاھىزىلىرىنى بىلدۈرۈشكە باشلىدى. مىرزا يادىگارغا قارشى بولىدىغان ھۇجۇمنى قايسى يوسۇندا ئېلىپ بېرىش، تۈرلۈك قىسىملارغا كىملەرنى ئەسكەر باشلىقى قىلىپ تەيىنلەش توغرىسىدا ئېنىق تەكلىپلەرنى ئوتتۇرىغا تاشلاشتى. ھازىر ھەر ۋاقىتتىكىدىن سەگەكرەك بولغان ۋە پىكرىنى يىغقان ھۇسەين بايقارا ئۇلار كۆرسەتكەن چارە - تەدبىرلەرنى ماقۇللىدى. ئولتۇرغانلارغا بىر - بىرلەپ قاراپ چىقىپ، قانداقتۇر ئىچكى شوق ۋە يېنىكلىك بىلەن دېدى:

— ئەمدىكى سۆز ئاسمان كىتابىدا قالدى! يە خاتالىشىمەنمۇ؟ تۆت بۇرجەكلىك، كالامپاي ئىسلام بارلاس قالپاقلىق بېشىنى ئېغىر تەۋرىتىپ، ئاسمانىنى كۆرمىسىمۇ، قەھرىلىك كۆزلىرى بىلەن چېدىرنىڭ ئاجايىپ زىننەتلىك، چىرايلىق ئۇقالىق تورۇسىغا قاراپ، سالماق بىلەن دېدى:

— ئەلۋەتتە ... يۇلتۇزلار نېمە دەيدىكىن ...

— يۇلتۇزلارغا قاراپ پال ئاچقۇچىنى (مۇنەججىمنى) بۇ يەرگە قىچقىرايلى. سەپىرىمىزگە يۇلتۇز توغرا كېلىپ قالسا ئەجەب ئەمەس، — دەپ جىددىي رەۋىشتە نەۋائىغا قاريدى پادىشاھ.

نەۋائى كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ سورىدى:

— مۇنەججىم ئەكسىنى سۆزلىسە، ئۇ چاغدا ھەزرەتلىرى نېمە قىلىدىلا؟

ھۇسەين بايقارا ئېغىرنىسىزلىك بىلەن دېدى:

— تەلەي سائىتىنى كۈتمەكتىن باشقا ئىلاجىمىز يوق. تەلىيىمىز ئۆز يۇلتۇزىنى ئىگىلىگەن كۈنى، بىزمۇ ئاتلىنىمىز. بەگلەر بىردەم پادىشاھقا، بىردەم نەۋائىغا قاراپ شۇك

ئولتۇرۇشتى.

ــ پادىشاھ ھەزرەتلىرى، ــ دەپ نازاكەت بىلەن مۇراجەت قىلدى نەۋائى، ــ بىزنىڭ پىكرىمىزچە ئەقىلنى يولنامە قىلماق لازىمدۇر. چۈنكى، ئىنسانلار ھەممىشە ھەق يولىنى ئەقىلنىڭ نۇرى بىلەن تاپقان. ھەر تۈرلۈك مۇشكۈل مەسىلىلەرنىمۇ ئەقىل بىلەن ھەل ئەتكەن. غالىبىيەتلىرى ئۇچۇن ھەممە نەرسە ھازىرلانغان بولسا، يولتۇزلار بىلەن كېڭەش قىلىشىش زۆرۈر ئەمەس دەپ ئويلايمەن. ئۆزلىرىگە مەلۇمكى، مەن ھەربىي قوماندان ئەمەسمەن، ئەمما ھەر ئىككى تەرەپنىڭ كۇچىنى، ھەر ئىككى ياقتىكىسى شارائىتىنى ئۇزاق مۇلاھىزە قىلدىم. ئىككى ئويلۇق بولۇشنىڭ ھېچ ھاجىتى يوق. تاڭ ئاتقاندا، كۇن بايرىقى بىلەن بىللە غالىبىيەت بايراقلىرىنى كۆتۈرۈشلىرى لازىم.

ــ جانابلىرىغا مەلۇمكى، ــ دەپ يەنە ناھايىتى جىددىيلىك ۋە ئىشەنچ بىلەن سۆزلىدى ھۇسەين بايقارا، ــ جەڭنىڭ ۋاقتى ــ سائىتى تەيىن ئېتىلمىگەن تەقدىردە، غالىبىيەت ئۆز يۇزىنى تەتۇر ئۆرۈيدۇ، ھەر قەدەمدە مۇشكۈلاتلار كېلىپ چىقىدۇ. شۇ سەۋەبتىن جەڭ ھارپىسىدا مۇنەججىملەرنىڭ مەسلىھەتى بىلەن ئىش باشلىماقنى جەڭ ئەربابلىرى پەرز دەپ بىلىدۇ.

ــ تارىخ شۇنى كۆرسىتىدۇكى، ــ دېدى نەۋائى ھەممىگە بىر ــ بىرلەپ قاراپ چىقىپ، ــ مۇنەججىملەرنىڭ سۆزى بىلەن نۇرغۇن سەپەرلەر ھېسابسىز پاجىئەلىك ئاقىۋەتلەرگە دۇچار بولغان. مۇنەججىملەرنىڭ مۇلاھىزىسىدە ھەقىقەتتىن كۆرە خۇراپات زىيادىرەكتۇر. يەنە تەكرارلايمەنكى، تاڭ ئېتىش بىلەن دۇشمەنگە قارشى ھۇجۇم باشلاش كېرەك.

ئاز سۆزلەيدىغان، ئاددىي باھادىر زۇنۇن ئارغۇنبەگ يوغان بارماقلىرى بىلەن قەھرىلىك يۇزىدىكى يىرىك ساقىلىنى تاتىلاپ، مۇزاكىرىدىن زېرىككەندەك، قۇدرەتلىك گەۋدىسىنى ئۆرە قىلىپ، كەڭ كۆكرىكى بىلەن ئېغىر دەم ئېلىپ، زەردە قىلغانغا ئوخشاش

كەسكىن سۆزلىدى:

ـ ھەزرىتى شائىرنىڭ سۆزىدە مەنە كۆپ ... نۇرغۇن قېتىم سىنىغانمىز، يۇلتۇزلارنىڭ تىلىدا قارار يوق. كۆپ چاغلاردا ئۇلارنىڭ كۇلكىسى يىغىغا ئايلانغان!

ھۇسەين بايقارا ئىككى خىيالدا ئويلىنىپ قالدى. نەۋائى مۇنەججىمنىڭ قانداق ۋاقىتنى تەيىنلىشىگە قارىماي، ھۇجۇمنى كېچىكتۇرمەسلىك خۇسۇسىدا ئۆز دەلىللىرىنى ئىسپاتلىدى. نەۋائىنىڭ مۇلاھىزىلىرىنى مۇۋاپىق كۆرگەن باشقا بەگلەرمۇ پادىشاھقا مۇراجەت قىلىشقا باشلىدى، «ئاللاتائالانىڭ مەدىتىگە يۆلىنىپ، تاڭ بىلەن تەڭ دۇشمەن ئۇستىگە بېسىپ كىرىش كېرەك» لىكىنى ئېيتىشتى. مەجلىس تارقالدى.

خىزمەتكارلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن ھۇسەين بايقارا ئۇستىگە ساۋۇت، بېشىغا دۇبۇلغا كىيدى. قىنىغا ئالتۇن ۋە رەڭگارەڭ قىممەت باھالىق تاشلار بىلەن ئىشلەنگەن، ئاجايىپ نەپىس سەنئەتنىڭ نەمۇنىسى بولغان قىلىچنى تاقىدى. ئوق سالىدىغان چىرايلىق خالتىسىنى ئاستى. ئوقياسىنى تاقىدى. قەدەملىرىنى تېتىك بېسىپ، سۆلەت بىلەن چېدىردىن چىقتى. تاڭ ئېتىشقا ئاز قالغانىدى ... ئۇزاقتا، كۆكۇش تۇمان ئىچىدە كۆرۈنگەن تاغلار ئۇستىدە شالاڭ يۇلتۇزلار كۆزلەرنى چاقاتتى. دەشت ـ چۆللىنىڭ سالقىن شامىلى چېدىرنىڭ ئىپىكىنى ئاستا لەپىلدىتەتتى. يىگىتلەر ۋە بارلىق ئەسكىرىي خادىملار ئويغانغان. يېرىم قاراڭغۇلۇق ئارىسىدا ئۇلارنىڭ ھەرىكەتلىرىدە جىددىي ئىشقا ئالدىراشلىق بىلەن تەييارلىق كۆرۈلۈۋاتقانلىقى سېزىلەتتى.

مەخسۇس خىزمەتچىلەر ـ جابدۇقى ئالتۇن ۋە لەلى ـ ياقۇتتىن ئىشلەنگەن، ئويناپ تۇرغان ئاتنى ئاۋايلاپ يېتىلەپ كەلتۇردى ـ دە، پادىشاھنى قولتۇقىدىن يۆلەپ مىندۇردى. ھۇسەين بايقارا تامام قورالانغان ۋە ھەيۋەتلىك ياسالغان بەگلەر بىلەن بىللە ئەسكەرلەر ئارىسىغا شامالدەك يېنىپ ئۇچۇپ باردى. بۇ يەردە ئۇ

سەگەكلىك ۋە غەيرەت بىلەن ئەسكەر تەرتىپىنى ساقلاپ تۇردى. ئەسكەرلىرىنىڭ ئوڭ يېقىغا ۋەلى بەگنى، كىچىك مىرزا بىلەن ئىسلام بارلاسنى ئەسكەر باشلىقى قىلىپ بەلگىلىدى. ئەسكەرلىرىنىڭ سول يېقىغا ئەمىر بەدرىددىننى ئەسكەر باشلىقى قىلدى. ئەسكەرلەر ئىچىدىن جەڭگە پىشقان، قىلىچۋاز باھادىرلارنى تاللىۋېلىپ، ئالدىنقى قاتارغا تىزىپ، بۇ قاتارغا شەيخ تېمۇرنى، زۇننۇن ئارغۇنبەگنى باشلىق قىلدى.

كۈن كۆتۈرۈلگەندە، ئۇرۇش تەرتىپىدە تىزىلغان ئەسكەرلەر كەڭ دالانى قاپلاپ، دۈشمەن بىلەن تۇتۇشۇش ئۇچۇن ئاستا قوزغىلىپ ماڭدى. دۈبۈلغىلار، ساۋۇتلار، نەيزە - قالقانلار، ئاي پالتىلار كۈن نۇرىدا پالىلدايتتى. جەڭگە ئۆگەنگەن ئاتلار قىزىپ، ئېغىزدۇرۇقلارنى چايناپ، ھەيۋەتلىك كىشنىشىپ، يۇگۇرۇشكە ئىنتىلەتتى. نۆكەرلەرنىڭ ۋە بەگلەرنىڭ كۆزلىرى قەھرىلىك، يۈزلىرى سۆرۈن، جىددىي ئىدى.

ھۈسەين بايقارا ئۆز زامانىسىنىڭ مەشھۇر تارىخچىسىنىڭ تەبىرىچە «ئادەم كۆڭلىدىكى جانغا ئوخشاش»، ئەسكەرلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا، ئىشەنچلىك ئەسكەر باشلىقلىرى، باھادىر يىگىتلەرنىڭ ئارىسىدا كېتىپ باراتتى.

چارلىغۇچىلار ئوقتەك ئۇچۇپ كېلىپ، مىرزا يادىگارنىڭ دەرھال جەڭگە تەييارلىنىپ، قارشى چىقماق بولۇۋاتقانلىقىنى مەلۇم قىلدى. ھۈسەين بايقارا پۇرسەتنى قولدىن بەرمەسلىك ئۇچۇن، ھۈجۇم باشلاشقا بۇيرۇدى. شۇنىڭ بىلەن كاناي، سۇناي، ناغرىلار ياڭراپ كەتتى. يىراقتىن دۈشمەن ئەسكەرلىرى كۆزگە چېلىقىش بىلەنلا، بىر غاردىن ئىسلام بارلاس، ۋەلى بەگ مىرزا يادىگارنىڭ ئوڭ تەرىپىدىن دەھشەتلىك قىسقاس - چۇقان كۆتۈرۈپ ئەسكەرلىرىنى باشلاپ كەلدى. شەيخ تېمۇر ۋە ئارغۇنبەگ ئۆز ئەسكەرلىرى بىلەن دۈشمەننىڭ كەينىگە ئۆتۈۋېلىش ئۇچۇن، سول تەرەپتىن ئات چاپتى. ئەمىر بەدرىددىن ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى

ئەسكەرلىرى بىلەن دۇشمەننىڭ ئوڭ تەرىپىگە ئاتلىنىش ھۇجۇم قىلدى. مىرزا يادىگارنىڭ ئەمىر ئەخمەت ئەلىي بارلاس قوماندانلىقىدىكى ئەسكىرىي قىسىملىرى ۋەلى بەگ بىلەن ئىسلام بارلاسنىڭ يىگىتلىرىنى قاتتىق ئوق ياغدۇرۇپ چېكىنىدۇرۇشكە تىرىشتى. ئەمما قىلىچۋازلىقتا ماھىر بولغان ۋەلىبەك ھەم جەڭدە ئۆزىنى ئارسلانغا ئوخشاش تۇتىدىغان ئىسلام بارلاس دۇشمەننى ئۇرۇپ - سوقۇپ، ئىلگىرىلەپ مېڭىۋەردى. قىپقاس - چۇقان ئەۋج ئالدى. ئەمىر ئەخمەت ئەلى بارلاس قاتتىق قارشى تۇرۇپ، ئۆز قۇۋۇتىنى كۆرسىتىشكە تىرىشىپ، يىگىتلىرىگە غەيرەت بەرسىمۇ، لېكىن يىگىتلىرى غۇزمەكلىشىۋېلىپ، ئالدىغا مېڭىشقا جۇرئەت قىلالمىدى. ئالدىنقى قاتاردىكىلەردىن ئونلىغان يۇرەكلىك يىگىتلەر ئۆلۈپ، نۇرغۇن ئاتلار يىقىلىغاندىن كېيىن، بۇزۇلۇش، پەرىشانلىق، ئالاقزادىلىك كۈچەيدى. دۇشمەن تەرەپ قىلىچ جېكىدىن باش تارتىپ، ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇشنىڭ كويىدا قېچىشقا باشلىدى ... بۇنىڭ ئۈستىگە مىرزا يادىگارنىڭ ئەسكەرلىرى ئارىسىدا بولغان موغۇللار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ھەر قېتىمدىكىگە ئوخشاش، ئولجا ئېلىشقا، بۇلاڭ - تالانغا كىرىشتى. ئۇلار دۇشمەنلەردىن كۆرە، تولاراق ئۆز ئادەملىرىنى ئۇرۇپ، ئاتتىن يىقىتىپ، كىيىم - كېچەكنى، قورالىلىرىنى يۇلۇپ ئېلىشقا باشلىدى.

مىرزا يادىگارنىڭ ئوڭ تەرىپى، توپا - چاڭ، كۈچلۈك چۇقان ئىچىدە قالدى. لېكىن، يەتتە ئاتنى قاتار قويۇپ، سەكرەپ ئۆتىدىغان، يېنىك - چاققان، قارچىغىدەك ئالغۇر ئەمىر بەدرىددىن، بوش كەلمەستىن، كۈچلۈك ۋە ئەپچىل ھەرىكەت بىلەن دۇشمەننى ھالسىزلاشتۇرۇشقا تىرىشاتتى.

تۇيۇقسىزلا، مىرزا يادىگارنىڭ كەينىدىن تۇرکمەن ئاتلىقلىرى بورانداك ئۇچۇپ كېلىپ، توپتوغرا ھۇسەين بايقارانىڭ ئۈستىگە ئېتىلدى. بۇ تەرەپتىن ئۈستى - ئۈستىگە، نۇرغۇن ئوق

ياغدۇر ۋلدى. لېكىن ۋېگىلداپ ئۇچقان مېگىلارچە ئوقلار (ئوقيا ئوقلىرى) تۇركمەن باتۇرلىرىنى توختىتىۋېلىشقا ئاجىزلىق قىلدى. تۇركمەنلەر قىلىچ ئوينىتىپ، ئوق ئېتىپ، ئۇستى - ئۇستىگە هۇجۇم قىلىپ هامان ئالدىنقى قىسىملارنى بېسىپ، ئالغا باستى. بىر توپ تۇركمەنلەر كۇتۇلمىگەن ياقتىن چىقىپ، هۇسەين بايقاراغا يېقىنلىشىپ قالدى. پادىشاه ئەترىپىغا توپلانغان باتۇرلار بىر دەم قىلىچ، بىر دەم نەيزە ئىشلىتىپ، دۇشمەننى چېكىندۇرۇشكە تىرىشتى. ئادەملەر يىقىلدى، قىلىچلار سۇندى. ئېگىسىز ئاتلار، ئېگەر - توقۇملىرىنى قارىغا ئېلىپ، چۇلۇۋرلىرى پۇتلىرىغا ئورالغان هالدا، كۆزلىرىنى چەكچەيتىپ، كىشنەپ سەرسانلىقتا ئۇياق - بۇياققا يۇگۇرەيتتى.

هۇسەين بايقارا ئۇرۇشنىڭ ئاقىۋىتى قانداق بولارىنى دەپ تەشۋىشلەنمەكتە، غەزەپ بىلەن هەر تەرەپكە كۆز سالماقتا ئىدى، چاڭ - توپا ئىچىده جەڭنىڭ قانداق بولۇۋاتقانلىقىنى بىلىشكە ئاجىز ئىدى. ئاخىر تاقەت قىلىپ تۇرالماي، قىلىچىنى قىنىدىن سۇغۇرۇپ ئالدى - ده، باشتىن - ئاياغ ساۋۇت كىيگەن پادىشاه، ئۆزىنىڭ خاس باتۇرلىرى بىلەن دۇشمەنگە هۇجۇمغا ئۆتتى. ئۇنىڭ يوغان هەيۋەتلىك ئېتى قىرغىن ئىچىگە يېرىپ كىردى. هۇسەين بايقارا جەڭگە ماهىر ئىدى. جەڭده دۇشمەنگە قانداق زەربە بېرىشنى ئوبدان بىلەتتى. تاج - تەخت تالىشىپ يىللار داۋامىدا توختىماي بولۇپ تۇرغان چوڭ - كىچىك جەڭلەردە، توقۇنۇشلاردا قىلىچ چېپىش ماهىرلىقىنى نۇرغۇن قېتىم نامايان قىلغانىدى. هازىرمۇ ئۇ خەۋپ - خەتەرنى ئۇنتۇپ، «هۇ» دەپ قىلىچ ئۇرماقتا ئىدى. باتۇرلارمۇ ئۆلەر - تىرىلىشىگە قارىماي، پادىشاه ئەتراپىدا جان - پىدالىق بىلەن سوقۇشتى. بۇلار دۇشمەننى بىرئاز ئارقىسىغا سۇرۇشكە مۇۋەپپەق بولسىمۇ، لېكىن ئومۇمەن ئالغاندا جەڭنىڭ ئاقىۋىتى بۇ يەردە هەل بولمىدى. مىرزا يادىگارنىڭ ئوڭ ۋە سول قاناتلىرى ئاجىزلىشىپ، سەرسانچىلىقتا تەرتىپسىز هالدا قېچىشقا

باشلىغانىدى. بۇ ۋەقە تۈركمەنلەرنىڭ روھىنى چۈشۈردى. ئۇلار ئەمدى دۈشمەنگە يېپىنشىش ئەمەس، ئۆزلىرىنى جەڭ قىرغىنىدىن ئامان قۇتۇلدۇرۇشقا تىرىشتى. ھۈسەين بايقارانىڭ غالىبىيەت غۇرۇرى بىلەن روھلانغان يىگىتلىرى دۈشمەننىي يانجىپ، دەھشەتلىك قىتقاس - چۇقان بىلەن ئۇنى قوغلىماقتا ئىدى. چاڭ - توپا ھاۋانىڭ يۈزىنى تۈتۈپ، دەمنى بوغۇپ، كۆزلەرگە كىرمەكتە ئىدى.

ھۈسەين بايقارانىڭ لەشكەرلىرى مىرزا يادىگارنىڭ يىگىتلىرىنى بىرقانچە چاقىرىم يەرلەرگىچە قوغلاپ قىرىدى ھەم كەچقۇرۇنلۇقى نۇرغۇنلىغان ھەر خىل ئولجا ۋە ئەسىرلەرنى ئېلىپ ياندى. بىر توپ ئەسىرلەر، تولاراقى ئەسكەر باشلىقلىرىنى شۇ يەردىلا ئۆلتۈرۈلۈپ، شۇ زامان كاناي، سونايلارنى چېلىپ، جەڭ قىزغىنلىقى تېخى سوۋۇمىغان چاڭ - توپىلىق ئاسمانىنى تىترەتتى.

II

شائىر ئەتراپى شىرىم جىسەكچى باشلىق مەخسۇس ساقچىلار بىلەن ئورالغان ھەيۋەتلىك ئىپەك چېدىرغا كىردى ۋە مامۇق كۆرپىدە ئولتۇرغان ھۈسەين بايقاراغا كۆزى چۈشۈش بىلەن تەڭ كۆڭلى ئاللىقانداق بىر ئىشنى سەزگەن شائىر رەسمىي تەزىمدىن كېيىن پادىشاھنىڭ ئىشارىتى بىلەن ئۇنىڭ يېنىغا كېلىپ ئولتۇردى. ئۇنىڭ يېنىدا ۋەزىرلىرى، بەگلىرى يوق ئىدى. مۇقاۋىسى ئاجايىپ گۈزەل، يېڭى بىر كىتابنى تىزىغا قويۇپ شائىر ھەسەن ئەلى جالايىر ئولتۇراتتى. ھەر خىل باھانە بىلەن پادىشاھنىڭ يېنىغا كىرىشكە، ئۇنىڭ بىلەن پاراڭ سېلىشىشقا تىرىشىدىغان مەجبۇرىيەتمەنلەردىن ئۇنىڭدىن نېرىراق بىر يەردە گىدىيىپ ئولتۇراتتى. بۇلاردىن تاشقىرى، ھەر دائىم پادىشاھ ھۇزۇرىدا بولۇپ ئۇنى زېرىكتۈرمەسلىك ئۈچۈن خىلمۇخىل لەتىپە

ۋە ھېكايىلەرنى ئېيتىدىغان ئىككى - ئۈچ ھەمسۆھبەتلەر ئەمدى پادىشاھنىڭ غەزەپلىك كۆزىگە چۈشۈپ قالماسلىققا تىرىشىپ، يەرگە قارىشىپ، قورۇنۇپ ئولتۇراتتى. نەۋائى بۇنىڭدا ئۇقۇلماس بىر سىر بار دەپ ئويلىمىدى، چۈنكى ۋەزىيەتنىڭ ئېغىرلىقىنى بىلەتتى. مىرزا يادىگار جەڭدە قاتتىق مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، ھۈسەين بايقارانىڭ غالىبىيەت خۇشاللىقلىرى ئۈزاققا بارمىدى. يەنى مىرزا يادىگار نۇرغۇن لەشكەر توپلىغانىمىش، ئەمىر ھەسەنبەگ ئۇنىڭغا بىرمۇنچە نۆكەرلىرىنى يارەمگە ئەۋەتىپتۇدەكمىش، سۇلتان مەھمۇت خوراسانغا ھۈجۇم قىلىش ئۈچۈن ئامۇ دەريا ياقىسىدا تۇرغۇدەك، دېگەنگە ئوخشاش شۇم خەۋەرلەر كېلىشكە باشلىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، پادىشاھقا يامان قارىغانلىقتىنمۇ ياكى مىرزا يادىگار بىلەن ئاستىرتىن تىل بىرىكتۈرگەنلىكتىنمۇ، نۇرغۇن بەگلەر ۋە يىگىتلەر ئوردىدىن قېچىشقا باشلىغانىدى.

نەۋائى غەمكىن ۋە غەزەپلىك پادىشاھقا توغرا ۋە ئوچۇق يۈز بىلەن قاراپ ھال - ئەھۋال سورىدى. ھۈسەين بايقارا ھىراتتىن چاپارمەن كەلگىنىنى ئېيتىپ، قايغۇلۇق بېشىنى ئاللىقاندىق مەنىلىك سىلكىپ، ئەھۋالنىڭ ئېغىرلىقىنى سۆزلىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، مامۇق كۆرپىنىڭ ئاستىدىن بىر خەت چىقىرىپ، شائىرغا سۇندى. نەۋائى دىققەت بىلەن قەغەزگە قاراپ چىقىپ، كېيىن ئاستا تىزىغا قويدى. بېشىنى ساڭگىلىتىپ، قوشۇمىسىنى تۇرۇپ يەنە قەغەزگە كۆز سالدى. ۋەقەنى پۈتۈن تومۇرلىرىغىچە چۈشەنگەندىن كېيىن خەتنى پۈكلەپ ئەتلەس كۆرپىگە قويدى ھەم پادىشاھقا قارىدى. ئۇنىڭ قارىشىدا بىرەر ئەندىشە، ھودۇقۇش، ياكى «خوي ئىش بوپتۇ!» دېگەن بىر ھېس، بەلگە سېزىلمەيتتى، ئۇنىڭ كۆزلىرى ھەر ۋاقىتتىكى ئىشەنچ ۋە پىكىرچانلىقنى ساقلايتتى. پادىشاھ ئۈزىنىڭ غەزىپىگە تاقەت قىلالماي، ئاچچىق شىكايەت بىلەن دېدى:

— پايتەختتىكى بىر گۇرۇھ ھارامزادىلەرنىڭ پىتنىسىنى

قانداق قىلىپ يوقاتساق بولارمىكىن؟ بۇ خۇسۇستا ئەمر، بەگلىرىمىزنىڭ پىكىرلىرىنى بىلدۇق. سىز جانابىڭىزدىن لايىق ۋە توغرا تەدبىر ھەققىدە پىكىر ئاڭلاشنى تىلەيمىز ...

نەۋائى ئۆزىگە خاس يېقىملىق ۋە مۇلايىم، ئۆتكۈر سۆزلۈكى بىلەن دېدى:

ـــ پادىشاھ ھەزرەتلىرى، خوراسان دۆلىتىنىڭ تەقدىرى ۋە ھاياتى سىلىنىڭ قوللىرىدىدۇر. ئۆزلىرىنىڭ مۇبارەك خاتىرىلىرى بۇ ئەلەم ئەنگىز ھادىسە خۇسۇسىدا قانداق پىكىرنى بايان قىلاركىن؟

ـــ قىلىچ بىلەن بۇ تاج - دۆلەتنى ئالغاندۇق، ـــ دەپ بىر نەپەس جىمجىت بولغاندىن كېيىن، قەتئىي سۆزلىدى ھۇسەين بايقارا، ـــ ئەمدى يەنە قىلىچ بىلەن ئۇنى ساقلاشقا ھەرىكەت قىلىش لازىم.

شائىر بۇ سۆزلەرگە چۆچۈمىدى. دۇنيانىڭ يېرىمىنىڭ ئۈستىدە قىلىچ ئويناتقان ئاقساق جاھانگىرنىڭ بۇ ئەۋلادى قىلىچ تۇتۇشنى ياخشى بىلسىمۇ، قىلىچ بىلەن پەخىرلىنىشنى ياخشى كۆرسىمۇ، لېكىن قىلىچقا قارىغاندا شارابقا، جەڭ مەيدانلىرىغا قارىغاندا، چىمەنلىك باغلاردا بولىدىغان بەزمىلەرگە تولاراق مايىل ئىدى. شائىر ئەقىللىق كېڭەش بىلەن ئۇنىڭ توغرا يولغا سېلىۋېتىشكە بولىدۇ، دەپ ئىشىنەتتى. لېكىن، ئەرزىمەس بىر باھانە گاھىدا ئوتنى پۈۋلىگەن شامالدەك، ئۇنىڭ غەزىپىگە تەسىر قىلاتتى. نەۋائى ئېغىر - بېسىقلىق بىلەن سۆزلىدى:

ـــ خاقان، يارلىق كۆڭۈللەرنىڭ شىپاسى ئۈچۈن ئۆزلىرى بىلىمدار تېۋىپكە ئوخشاش بولۇشلىرى لازىمكىن دەپ ئويلايمەن. پېقىر بىڭىزنىڭ پىكرىچە، بۇ يەردە قىلىچنىڭ زادىلا كېرىكى يوققۇ دەيمەن!

ھۇسەين بايقارا، چېدىرنىڭ تورۇسىغا قاراپ خىيال سۈرگەندەك ئولتۇراتتى. ھەمسۆھبەتلەر، مۇرىلىرىنى بىر نەرسە باسقاندەك، ئېڭىشىپ ئولتۇراتتى. ئوتتۇرىدىكى ئېغىر

جەمجەتلىقنى مەجبۇرىيەت بۇزدى:

— دەرھەقىقەت، — دېدى ئۇ، گىدەيگەن ھالدا نەۋائىنىڭ قارىشىغا، — پادىشاھى ئالەم ھەزرەتلىرىنىڭ پىكرى ئەقىل ئەزىمىنىڭ ئاجايىپ مېۋىسىدۇر. جاھىل خەلق توپىنى تەربىيىلەش ئۈچۈن تىغ، قىلىچ، تاياق لازىمدۇر. خەلق شەپقەت ۋە مەرھەمەتنىڭ قەدرىگە يەتمەيدۇ.

نەۋائى تىترەپ، تەنە بىلەن كۈلدى:

— بۇ مەسىلە، — دېدى نەۋائى ئۆزىنى توختىتىپ، — ئادالەت ۋە ھەقىقەت مەسىلىسىدۇر. ھەقىقەت بولسا، ئەنە شۇ كۆپچىلىك خەلق تەرىپىدىدۇر. ھەق سۆزىنى ئېيتقان ئېغىزلارنى تاش بىلەن ئۇرۇپ قانىتىش ئەمەس، بەلكى ھەقىقەت تېمىنى غۇلىتىشقا كۆتۈرۈلگەن قوللارنى كېسىش زۆرۈر. زاكات يىغىش دۆلەت ئىشىدۇر، ئۇ بىر نەچچە نەپسى يامان، پاسىق مەخلۇقلار ئۈچۈن بايلىق مەنبەسى ئەمەس! بۇنىڭدىن كېيىن پۇتكۈل خوراساندا بارلىق پۇقرالارنىڭ تىرىكچىلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، زاكاتنى ئىسلاھ قىلىش كېرەك. بۇ ئىدارىنى شېرىنغا يېپىنشقان مەخلۇقلاردىن تازىلاش زۆرۈر! تەكرار ئېيتىمەنكى، خەلقنىڭ قەھرى، غەزىپى ئاساسلىقتۇر. ئۇنىڭ ئاۋازىغا قۇلاق سېلىش، شىكايەتلەرنى سەۋر ـ تاقەت بىلەن تىڭشاش ۋەزىپىمىزدۇر.

مەجبۇرىيەتنىڭ رەڭگى ئۆچۈپ، تىلى كېسىلدى. تىڭشاپ ئولتۇرغانلار بىر ـ بىرلىرىگە مەنىلىك قارىشىۋالدى.

— ئىش سىز ئېيتقان چەكتىن ئۆتۈپ كېتىدۇ، — دەپ كەسكىن قارشىلىق كۆرسەتتىپ سۆزلىدى ھۈسەين بايقارا، — بىزنىڭ ئىزىمىتىمىزدە بولغان زاتلارنى تاش، بورانغا تۇتۇشنى سەلتەنەت تاجىغا قىلىنغان ھاقارەت دەپ بىلىمىز. ئەرز بىلەن شىكايەت قىلسۇن، پايتەختتە غەلۋە چىقىرىش نېمىدېگەن ئىش بۇ!

— بىزچە بولسا زادىلا ئۇنداق ئەمەس! — دېدى نەۋائى يوشۇرۇن تەئەددى بىلەن كۈلۈمسىرەپ، — سەلتەنەت تاجىنى كۈنگە

ئوخشاش ئاسمان دائىر بىسىدە دەپ بىلىش كېرەك. خوجا ئابدۇللا ھاتىپقا ئوخشاش بىر نامەرد ئەجدىھانىڭ بېشىغا تەگكەن تاشنى سەلتەنەتكە تەگكەن تاش دېيىشكە زادىلا بولمايدۇ. بىر زالىمنىڭ بېشى ياردار بولغىنى ئۈچۈن خەلق ئۇستىدە تىغ ئويناتقىش مېنىڭ پىكرىمچە، دۆلىتىمىزدىكى ھەر خىل ئادەم تەقلىدىدىكى يىلان - چايانلارنى روھلاندۇرۇش بولغان بولار ئىدى. ئەگەر خەلق قولىغا تاش ئالغانىكەن، دېمەك، ئۇنىڭ دەردى - ھەسرىتى بار دەپ بىلىش كېرەك. بۇ دەردنى تەھقىقلەش، ئادىل سۇيى بىلەن يۇيۇش، داۋالاش لازىمدۇر.

ھۇسەين بايقارا جىمجىت بولدى. ئۇ تەرەددۇتلەنگەنىدى. كېيىن قىسىق ۋە ئويناپ تۇرغان كۆزلىرى بىلەن شائىرغا تىكىلىپ قاراپ دېدى:

— خوجا ئابدۇللاھ، بەتبەختنى جازاغا تارتىمىز، بۇنىڭغا زەررە قەدەر شۇبھىلەنمەك. ئەمما، پايتەختنىڭ تىنچلىقىنى بۇزغان پىتنىخورلار جازالىنىشى كېرەك ... بىز ئەگ بولمىغاندا قورقۇتۇپ قويۇش ئۈچۈن ئۇلارغا سىياسەت يولى بىلەن بولسىمۇ، بىرەر جازا قوللانمىساق، كەلگۈسىدە مۇنداق ئىشلار تەكرارلىنىۋېرىدۇ ...

نەۋائى ئىچىدە ئۇلۇغ - كىچىك تىندى. پادىشاھنىڭ مەنسىز سىياسەتچىلىكىگە پەشۋا بېرىش ئۈچۈن، جاسارەتلىك ئاھاڭدا دېدى:

— جانابىي پادىشاھىم، خەلقنىڭ مېلىنى، جېنىنى بۆرىلەرنىڭ ئىختىيارلىقىغا تاپشۇرساق، ئۇلار بۇ قانخورلار دەستىدىن چۇقان كۆتۈرسە، ئۇلارغا قۇلاق سالماسلىق ئادىللىق ئەمەس، چۆچۈتۈش ۋە سىياسەت ئورنىغا، مېھىربانلىق، ئادالەتلىك بولۇش كېرەك. خەلق بىلەن بولىدىغان مۇئامىلىدە قىلىچقا ئەمەس، ئادالەتنىڭ كۈچىگە تايىنىش كېرەك، خەلقنى جەبىر - زۇلۇمدىن قۇتۇلدۇرۇش لازىم. خەلق دېگەن شۇنداق بىر چوڭ دەريا كى، ئەگەر ئۇ تاشسا، ئۇنىڭ دەھشەتلىك كەلكۈنىدىن نە

پادىشاھنىڭ ساربىيى، نە دەرۋىشنىڭ گەمە ئۆيى قۇتۇلۇپ قالمايدۇ، ئۇ شۇنداق بىر ئوتكى، ئەگەر ئۇنىڭ بىر ئۇچقۇنى تۇتاشسا، نە ئوتۇننى، نە پىلەكنى قويماي ياندۇرىدۇ ... شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەل - يۇرتنىڭ بەختىنى ئويلىسا، سەلتەنەتمۇ بەختيار بولغۇسىدۇر.

شائىرنىڭ مەنتىقىسى، پادىشاھنىڭ قارشىلىقىنى ئاجىزلاتتى. لېكىن بەزى بەگلەرنىڭ ۋە كېچەشچىلەرنىڭ رايىغا قارشى بولغان بىرەر قارارنى چىقىرىشقا پېتىنالمىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، مىرزا يادىگارغا ئوخشاش دۇشمەن تۇغتىلمىگەن ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى كۆپىيىۋاتقان بىر شارائىتتا دۆلەتنىڭ يۇرىكى بولغان ھىراتتىكى غەلۇنىنى بېسىش زۆرۈر ئىدى. ھۇسەين بايقارا يەنە بىر قانچە ۋاقىت بۇ مەسىلىنى مۇزاكىرە قىلدى. شائىر ئۆز پىكرىدە چىڭ تۇردى، ئاخىردا ھۇسەين بايقارا قەتئىي رەۋىشتە دېدى:

— مۇلاھىزىلىرىڭلارنى تامام قوبۇل كۆردۇق. بۇ نازۇك ۋەزىپىنى سىزگە يۈكلىمەكچىمەن. ئىنشائاللا، سىزگە ئوخشاش ئەرباب، ئىشچان ۋە تەدبىر ئىگىسى پايتەختىمىزدە پات ئارىدا تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىك ئورنىتىدۇ دەپ ئىشىنىمىز. ھازىرلا سەپەرگە ئاتلىنىشقا سىزگە ئىجازەت بېرىمىز.

نەۋائى ئۆز ئادىتى بويىچە، يۇرت پايدىسى، دۆلەت مەنپەئىتى ئۈچۈن بولغان بۇ ۋەزىپىگە قارشىلىق كۆرسەتمىدى. يېنىك تەزىم بىلەن كۇلۇمسىرەپ، ئۆز رازىلىقىنى بىلدۈرۈپ ئاستا دېدى:

— پايتەختتىكى ئالەم كۆرگەن خالايىق ئۈچۈن پېقىرنىڭىز قانداق سوۋغات ئېلىپ بارىدىكىن؟ خەلقنىڭ جاراھەتلىرىنى قانداق مەرھەمەت بىلەن ئەملەشكە بولاركىن؟

— پۈتكۈل ئالەمگە مەلۇمكى، مەن پادىشاھىمەن، تېۋىپ ئەمەسمەن! — دەپ چاقچاق يولى بىلەن جاۋاب بەردى ھۇسەين بايقارا.

نەۋائى چاقچاق گەپلەرنى ياخشى كۆرەتتى. زوق بىلەن

تىكشاپ، چېچەنلىك بىلەن جاۋاب بېرىشكە ماھىر ئىدى. شۇنداق بولسىمۇ، ھازىر كۆلۈپلا قويدى ھەم جىددىي رەۋىشتە سۆزىنى داۋام ئەتكۈزدى:

ـــ چۈشەندىمكى، پايتەخت پۇقراسىغا مەن پېقىر خۇشال بولغۇدەك بىر نەرسە ئېلىپ بېرىشتىن ئاجىز ئىكەنمەن، مەقسەتنى ئېنىق ئېيتقاندا، پېقىرگە پادىشاھ ھەزرەتلىرىنىڭ ئەمر ـ پەرمانى يېزىلىپ بېرىلسە ئىكەن.

ـــ مەزمۇنى قانداق بولۇشى كېرەك؟ ـــ دەپ قىزىقىپ سورىدى پادىشاھ.

ـــ شۇنداق مەزمۇندا بولسۇنكى، ـــ دەپ سۆزىنى داۋام ئەتكۈزدى نەۋائى، ـــ ئالىيلىرىنىڭ ھەربىر سۆزى كۆڭۈلگە كۈنگە ئوخشاش ھايات بەخشەندە قىلسۇن، ھەربىر سۆزدە، جۈملىسىدە جانابىگىزنىڭ ئادالەت دەريالىرى جەۋلان قىلسۇن. يەنە ئۇ پەرماندا شۇنداق سۆزلەر بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇكى، ئۇ سۆزلەر زالىم، قانخور، مۇناپىق ئەمەلدارلارنىڭ بېشىغا تاش بورانداك بولۇپ تەگسۇن.

ھۇسەين بايقارا ئۇنچىقماستىن، پىسكىكىدە كۈلۈپ قويدى. كېيىن بىرئاز بوشىشىپ، ھىراتتا ئىجرا قىلىنىشقا تېگىشلىك بولغان باشقا ئىشلار توغرىسىدا سۆزلىدى. ئاخىردا، شائىر رۇخسەت ئېلىپ ئورنىدىن قوزغالغاندا پادىشاھ دېدى:

ـــ يولغا ھازىرلانغايسىز، پەرمانىنى يېزىپ ھازىرلاپ، سىزگە تاپشۇرىمىز.

نەۋائى ئاستا مېڭىپ، ئۆز چېدىرىغا كەلدى. چاپىنىنى يېشىپ بىرئاز ئىستىراھەت قىلماقچى بولدى. لېكىن ئۇنىڭ بارلىق ئوي ـ پىكرى ھىراتتا ئىدى. ئۇنىڭ بېشىنى تۇرلۇك پىكىرلەر، پىلانلار قاپلىدى.

خىزمەتچى ھەممىگە داش قازاندا قاينىتىلغان تاماقتىن كەلتۈردى. شائىر ئازراقلا غىزا يەپ، تەخسىنى نېرى ئىتتەردى

ۋە شەربەت ئورنىغا بىر ئاپقۇر سوغ قېتىق سورىدى. كېيىن قىزىل گىلەم ئۈستىدە چېچىلىپ ياتقان شاھمات دانىلىرىنى يىغىشتۇرۇپ، ئەتراپتىكى چېدىرلاردىن ئۈستا شاھماتچىلارنىڭ بىرىنى قىچقارتىشنى ئويلاپ كۆردى. لېكىن، ئادەتتى بويىچە ئويۇنغا بېرىلىپ كېتىپ، يولغا تەييارلىنالماي قېلىشتىن قورقۇپ، ھازىرلىق ئىشىغا كىرىشمەك بولدى. كىتابلار تىزىلغان پەشتاقتا ھەم كىتابلار ئىچىدە قىستۇرۇلۇپ ياتقان تۇرلۇك رەڭلىك قەغەزلەرنى توپلاپ، تەرتىپكە سېلىپ، ھەر تەرىپى ئويما نەقىشلەر بىلەن بېزەلگەن، پىل چىشىدىن ياسالغان كىچىككىنە قۇتىغا سالدى. بۇلار سەپەردە پۇتۇلگەن، ھازىر تېخى قەغەزگە كۆچۈرۈلمىگەن غەزەللەر، شېئىرلار، داستان پارچىلىرى ۋە بېيىتلار ئىدى. يول جابدۇقى تەييار بولدى. شائىر پادىشاھ بەرگەن پەرماننى كۆزدىن كەچۈرۈپ، ئۇنىڭ مەزمۇنىغا رازى بولدى ۋە ئۇنى نەيگە ئوخشاش پۈكلەپ، مۆھۈر باستۇرۇپ، سەللىسىنىڭ بىر چېكىسىگە قىستۇردى. خىزمەتچىلىرى ئۇنىڭ ياۋاش، كېلىشكەن قارا ئېگىز يورغىسىنى توقۇپ كەلتۈردى. شائىر بىلەن بىللە بارماقچى بولغان ھەمراھلىرىمۇ ھازىر بولدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە شائىرنىڭ بىۋاستە نۆكىرى قەددى ـ قامەتلىك، ئەقىللىق ۋە ئەدەپلىك بابائەلىمۇ بار ئىدى. نەۋائى دۇخاۋا كۆرپىلىك ئېگەرگە مىنىپ، ئاتنى مۇلايىم باشقۇرۇپ مېڭىپ كەتتى. ئۇنىڭغا ئەگىشىپ بابائەلى ۋە بىرقانچە ساراي خىزمەتچىلىرى ۋە مەنسەپدارلار يولغا چۈشتى.

شائىر ئاتلىق مېڭىشنى، دالىنىڭ ئىللىق ۋە گۈزەل مەنزىرىسىنى كۆرۈپ يۈرۈشنى ياخشى كۆرەتتى. ھەتتا ۋ ھىدا ئات ئۈستىدە ئىلھاملىنىپ، شېئىرلار توقۇيتتى. يىراقتىن، سۇزۇك، كۆكۈش تۇمان ئىچىدىن كۆرۈنۈپ تۇرغان ئېگىز ۋە ھەيۋەت تاغلار، ھاۋادا توپ ـ توپ كۆلەڭگىگە ئوخشاش چىرمىشىپ ياتقان دەرەخلىكلەر، قۇملار ئىسسىقتىدا پۈتىگە كۆيگەندەك ئىلدام

يۇگۇرۇشكەن شامالللار، ئۇششاق تاشلار ئارىسىدىن چىقىپ شىلدىرلاپ ئېقىۋاتقان سۇزۇك سۇلار بۇلارنىڭ ھەممىسى شائىرنىڭ كۆڭلىنى دولقۇنلاندۇراتتى، ئۇ ھەممە نەرسىدە ئۇلۇغ بىر كۈچنىڭ گۈزەل ۋە قۇدرەتلىك ئاھاڭىنى سەزگەندەك بولاتتى.

نەۋائى ئېتىزلاردىكى تېرىلغۇلارغا، مېۋىلىك باغلارغا دىققەت قىلدى. ئېدىرلاردا ئوتلاپ يۈرگەن پادىلارغا، تىك ئېگىز خادىلارنىڭ چوققىسىدا تاشتىن تاشقا سەكرەپ يۈرگەن تاغ ئۆچكىلىرىگە زوقلىنىپ قارايتتى. كۆچمەنچى ئاۋغان ۋە باشقا قەبىلىلەرنىڭ چېدىرلىرىغا قاراپ، سەھرايى ساددا ھاياتنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى كۆرۈپ مۇلاھىزە قىلاتتى. بۇ قەبىلىلەرنىڭ تىللىرى، مەئىشىيەتلىرى، ئادەتلىرى ھەققىدە ھەمراھلىرى بىلەن پاراڭ سېلىشاتتى.

سۇنىڭ ياقىسىدا چوقچىيىپ ياتقان چوڭ تاشقا قاراپ، ئۇنىڭدا قانداقتۇر بىر تەسۋىرنىڭ ئىزى بارلىقىنى پەملەپ ئاتتىن چۈشتى. تاشقا دىققەت بىلەن سەپسېلىپ قاراپ، زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۆچۈپ قالغان تەسۋىرنىڭ قوراللىق جەڭ ئېپادىسى ئىكەنلىكىنى چۈشەندى. ھەمراھلىرىنى يىغىپ، بۇ تەسۋىر ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىنىڭ دەۋرىدىن قالغان بولسا كېرەك، دېگەن پىكىرنى چۈشەندۈردى. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن تارىخنىڭ، تارىخىي يادىكارلىقلارنىڭ ئەھمىيىتى ھەققىدە سۆزلىدى. بۇ تاش زامانىنىڭ ئەبەدىي بولۇشى، بۇنىڭغا نىسبەتەن كىشى ئۆمرىنىڭ يېنىپ ئۆچكەن چاقماققا ئوخشاشلىقى ھەققىدە، ھاياتنىڭ سىرى ۋە مەنىسى ھەققىدە نەۋائىنىڭ بېشىدا پىكىرلەرنى ئەۋج ئالدۇردى. بۇ يەردىن شائىر كۆزلىرىدە قانداقتۇر بىر غەم كۈلكىسى ئالامىتى بىلەن ئايرىلدى. بىرقانچە ۋاقىتقىچە ھېچ نەرسە دېمەستىن، جىمجىت خىيال سۈرۈپ ماڭدى. ئاتلارغا ئوزۇق بېرىپ، ھاردۇق ئېلىش ئۈچۈن كارۋان سارايلارنىڭ بىرسىگە قونغان چاغدىلا ئۇنىڭ كۆڭلى يەنە ئېچىلدى. ھەمراھلىرى بىلەن سۆھبەتلىشىپ يوللارنىڭ يامانلىقىنى، كارۋان سارايلارنىڭ خارابلىقىنى ئېيتىپ، يوللارنى

ۋە كارۋان سارايلارنى يېڭىلاپ ياساش ھەققىدە ئۆز ئارزۇلىرىنى بايان قىلدى. غىزادىن كېيىن ئەمەك ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ھەم باشقا شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىنى ئوقۇپ، يوشۇرۇن ئىسىملارنى تېپىشنى يولداشلىرىدىن سورىدى. بىرەر سائەت قىزىق - چاقچاق پاراڭلارمۇ بولدى.

نەۋائى ھىرانقا يېتىپ بېرىشى بىلەنلا، ئۇنىڭ مەخسۇس پەرمان ئېلىپ كەلگەنلىكى پۈتكۈل شەھەرگە پۇر كەتتى. ھەممە خالايىق بۇ پەرماننى چاپسانراق ئاڭلاشنى ئارزۇ قىلاتتى. ھىرات تاشقىرىدىن قارىغاندا، ئاۋۋالقىدەك تىنچ، ھەممە ئۆز مەشغۇلاتى بىلەندەك كۆرۈنسىمۇ، لېكىن كاسىپ - ھۈنەرۋەنلەر، دېھقانلار تېخى غەزەپلىرىدىن يانمىغانىدى. غۇلغۇلا ئاۋۋالقىدىنمۇ جىددىيلەشكەن ۋە ھەر مىنۇتتا غەزەپ ئوتى يېنىپ ئەۋج ئالمىدىغاندەك ئىدى.

شائىر دىۋانغا كېلىپ چۈشتى. ۋەقەنىڭ قانداق ئەھۋالدا ئىكەنلىكىنى تەكشۈردى. خوجا ئابدۇللا ۋە باشقىلار تەرىپىدىن خەلقتە سېلىنغان زاكاتلارنى يوق قىلدى. بۇ ئىشتا ئەيىبلىك مەنسەپدارلارنى ئىشتىن بوشاتتى. كېيىن ئەرز، شىكايەت بىلەن كېلىپ توپلانغان كەمبەغەللەرنى قوبۇل قىلىپ، ئۇلارنىڭ داد ئەھۋالىنى ئاڭلاشقا كىرىشتى. ياشمۇ، قېرىمۇ، ئەركەكمۇ، ئايالمۇ ھەممىنىڭ دادىغا يېتىشكە تىرىشتى، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى يۇمشاتتى، ئادالەت بىلەن دەۋالىرىنى ھەل قىلدى. يىغلاپ، قاقشاپ، شائىرنىڭ ئالدىغا كىرگەنلەر، خۇشال - خۇرام، روھلىنىپ، ئۈمىد ۋە ئىرادە بىلەن يېنىپ چىقاتتى.

ھىراتنىڭ ئۇلۇغ مەسچىت جەمەنىڭ خانىقاھى، قۇچاق يەتمەس يوغان تۈۋرۈكلۈك ئايۋانلىرى، چوڭ ھويلىنىڭ ئىچى، جەمەنىڭ ئۈچ تەرىپىنى ئوراپ ئالغان ھۇجرىلارنىڭ تاملىرى، خەلقە لىق تولغانىدى. مۇھتەسىپلەرنىڭ[1] قاتتىق تەكشۈرۈپ دەۋەت قىلىشلىرىغا قارىماي، نامازغا بىپەرۋا بولغان ھىراتنىڭ يالاڭ

① دىنىي ئىشلار مەمۇرى.

تۆشلىرى، يېتتىم - يېسىرلىرىمۇ بۇگۈن باشلىرىغا لاتا يۆگەپ جەمەگە كەلدى.

شائىر ئاستا مېڭىپ، سىلىقلىق بىلەن مۇنبەرگە چىقتى. ھەممە بىر دەك «دۇررىدە» قىلىپ ئورۇنلىرىدىن تۇردى. جىمىكى كۆزلەر بىر نۇقتىغا تىكىلدى. نەۋائى مۇنبەردە تۇرۇپ بىر تۇيغۇ، بىر ئوي بىلەن جىمجىت قېتىپ قالغان خەلقكە دەردداشلىق كۆزلىرى بىلەن بىر قاراپ چىقتى. شائىر مۇشۇ قاراشتا ئۆزىگە خاس چوڭقۇر چۈشەنچە قابىلىيىتى بىلەن خەلقنىڭ دەردلىرىنى، ئېھتىياجلىرىنى تامامەن چۈشەنگەندەك بولدى. يۇرتكىنىڭ ئاستىنقى ئورنىدا ئويغانغان ھېسلارتىك تەسىرى بىلەن، مەيدىسىنى توشقۇزۇپ چوڭقۇر ئۇلۇغ - كىچىك تىندى. ئاندىن پەرمانىنى ئېچىپ، سەل تىترىگەن قولىدا تۇتۇپ كۆچىمەستىن، ئاۋازىنى ئاۋۇالقىدىن سەل قاتتىقراق چىقىرىپ، ئالدىرىماي ئوقۇدى. بىردىنلا خەلق ئۆز تەسىراتىنى، كۆكسىدە تولۇپ تاشقان ھېس ۋە پىكىرلىرىنى: «يا ئادالەت!»، «ئىنشائاللا»، «زالىملارغا لەنەت!»، «ئاپىرىن!» دېگەن سۆزلەر بىلەن ئىپادىلىدى. بۇ سۆزلەر، ئاۋازلار ئاسمانغا كۆتۇرۇلدى.

شۇ زامانلا پەرماننىڭ مەزمۇنى ئېغىزدىن ئېغىزغا، قۇلاقتىن قۇلاققا ئۆتۈپ، ھەممىگە، ھەتتا تامدا ئولتۇرغانلارغا يەتتى. شائىر دولقۇنلۇق تەسىرات ئىچىدە، ئۆز نامىدىن قىسقا، مەنىلىك سەممىي نۇتۇق سۆزلىدى. سۆز تۆگىشىگىلا مىڭلارچە قوللار، دېھقانلارنىڭ قۇۋۇەتلىك، قاتقان قوللىرى، بويياقچىلارنىڭ كۆپكۆك بارماقلىرى، توقۇمىچىلار ۋە باشقا ھۈنەرۋەنلەرنىڭ ئىنچىكە، قۇرۇق سۆڭەك قوللىرى كۆتۇرۇلۈپ، ھاۋانى قاپلاپ كەتتى. نەۋائى ھەققىگە ئېيتىلغان دۇئا، ئالقىشلار جەمەنىڭ قۇدرەتلىك پەشتاقلىرىنى چاك كەلتۇردى ...

كىشىلەر خۇشال - خۇرام كوچىغا ماڭدى. شائىر خەلقنىڭ خۇشاللىقىدىن ئادالەتنىڭ كۈچىگە تېخىمۇ چوڭقۇر ئىشەندى. ئۇ

هەممىدىن كېيىن قېلىپ، مەدرىسىلەر، شاگىرتلارنىڭ ھال ئەھۋاللىرىنى سوراپ، شەھەرنىڭ ئۇلۇغ ئالىملىرى، مۇدەررىسلىرى بىلەن سۆھبەتلەشتى. كوچىدا ئۆزىنىڭ خەلق توپى ئىچىدە نامايىشكارلىق ھەرىكەتنى قوزغاشقا سەۋەبچى بولۇشىدىن قېچىپ، يالغۇز ئۆزى دىۋانغا ياندى. خەلققە جەبىر - زۇلۇم يەتكۈزگەن نۇرغۇن مەنسەپدارلارنى تىزىمغا ئېلىپ، ئۇلارنىڭ ھەر قايسىسىنى ئۆز گۇناھىغا لايىق جازاغا تارتىشقا ھازىرلاندى.

پۈتكۈل ھىرات شائىرنىڭ ھەقىقەتچىلىكى بىلەن ياشىنىماقتا ئىدى.

بىرىنچى مەغلۇبىيەتتىن كېيىن يەنە نۇرغۇن قۇۋۋەت توپلاپ، ھەتتا ئاسترابادنى ئىشغال ئەتكەن يادىگار مىرزا ئەمدى ھىراتقا كۆز تىككەنىدى. ئۇنىڭ ئادەملىرىنىڭ بىر قىسمى ھىرات ئەتراپىدا يوشۇرۇن ھەرىكەت قىلماقتا ئىدى. ھۈسەين بايقارا تەشۋىشتە ئىدى. نەۋائى مۇمكىنقەدەر ھىراتقا يېتىشنى، ئۇ يەردە يېڭى كۈچلەر يىغىپ، دۈشمەنلىنىڭ ھەرقانداق ھەرىكەتلىرىگە يول بەرمەسلىكنى مەسلىھەت بەرگەندىن كېيىن ھۈسەين بايقارا لەشكىرى بىلەن پايتەختكە ماڭدى.

ۋەقەلەر چاقماق تېزلىكىدە داۋام قىلاتتى.

ھۈسەين بايقارا كېچە - كۈندۈز يول ماڭدى. پايتەختكە ئىككى - ئۈچ مەنزىل يول قالغاندا توختىدى. ئۇ ئادەت بويىچە، ھىرات ئۇلۇغلىرىنىڭ ئالدىغا چىقىشلىرىنى، تەنتەنە بىلەن شەھەرگە كىرىشنى ئارزۇ قىلاتتى. ئەمما، پايتەخت گويا كى ئۇنىڭ كېلىشىدىن خەۋەرسىزدەك كۆرۈندى. ھىرات قوپال ۋە سوغ. ھۈسەين بايقارانىڭ رەڭگى ئۆچتى. لەشكەر ئارىسىدا گۇدۇك - گۇدۇك پاراڭ كۆتۈرۈلدى. ۋەقەنى بىلىش ئۈچۈن ئەۋەتىلگەن كىشىلەر شۇمشىيىپ يېنىشتى؛ ئۇلار پايتەختكە يول توسۇق ئىكەنلىكىنى، سېپىلنىڭ بەگلىرى مىرزا يادىگار تەرەپكە ئۆتكەنلىكىنى خەۋەر قىلدى. لەشكەر ئارىسىدا ئالاقزادىلىك

كۆچەيدى.

نەۋائى پادىشاھنىڭ چېدىرىغا كىردى. رەڭگى ئۆچكەن، ۋەھىمە ئىچىدە سۈسلاشقان بايقاراغا دالدا بولۇشقا تىرىشتى.

ھۈسەين بايقارا دەرد ئىچىدە بېشىنى چايقاپ:

— بۇ قانداق خىيانەت! بىۋاپا، ھارام تاماق مەخلۇقلار مېنى كىرگۈزمەسلىك ئۈچۈن سېپىلنى تاقىۋالدى!

— خىيانەتچىلەر ئۆزلىرى كولىغان ئورىغا ئۆزلىرى چۈشكۈسىدۇر، — دېدى نەۋائى ئىشەنچ بىلەن، — جاسارەتنى قولدىن بەرمەسلىك كېرەك. راست، ئىش بەكمۇ مۇشكۈللەشتى. لېكىن ئۈمىد، غەيرەت ۋە ئىمان بىلەن قەدەم تاشلانسا، مەقسەت يولىدىكى ھەرقانداق توسالغۇلارنى ئېلىپ تاشلاشقا بولىدۇ. ئەمدى لەشكەرگە ياخشى غەمخورلۇق قىلىش لازىم. ھازىر قولدا بىر لەشكەرلەردىن ئايرىلىپ قالماسلىققا ھەرىكەت قىلسىلا. ھېمىشە ئۇلار بىللەن بىللە بولسىلا. لەشكەرلەردىن ئايرىلغان ھۆكۈمدارنىڭ ھالىغا ۋاي!

ھۈسەين بايقارا ئويچانلىق كەيپىيات ئىچىدە:

— ئەمدى قانداق يوللار بىلەن ھەرىكەت قىلساق بولار؟ — دەپ سورىدى.

نەۋائى قەتئىي پىكىر بەردى:

— ھازىر بۇ يەردىن چېكىنىش لازىم؛ پايتەختتە ساداقەتلىك كىشىلەر نۇرغۇن. ئۇلارنىڭ ياردىمى بىلەن بارلىق ئەھۋالدىن خەۋەردار بولۇپ، قولايلىق پۇرسەت كەلگەندە، قەتئىي بىر ھەرىكەت بىلەنلا بۇ پالاكەتنى يوق قىلىش مۇمكىن ...

ھۈسەين بايقارا كۆزلىرىنى سەل يۇمۇپ، بىرئاز خىيال سۈردى. قولياغلىقىنى چىقىرىپ، پېشانىسىنى ئېرىتتى. بۇ دەھشەتلىك ھەقىقەتنىڭ تەرى ئىدى. كېيىن ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ، ئورنىدىن تۇردى ـ دە، تىترەك ئاۋازى بىلەن بەگلىرىگە چاپسان ئاتلىنىشقا بۇيرۇق قىلدى.

بارلىق لەشكەر بىلەن كېچە - كۈندۈز يول يۈرۈپ، «سەر تاغ ئولاڭى» دېگەن جايغا بېرىپ قوندى.

شۇئاندا بەلخ ئەتراپىدا سۇلتان مەھمۇت مىرزا ھەربكتىنىڭ ئۇلغىيىپ كېتىۋاتقانلىقى ھەققىدە خەۋەرلەر كەلدى. ئەمدى ھۇسەين بايقارا ئۆز تەۋەسىدە ئىككى ئاپەت، ئىككى ئوت ئارىسىدا قالغانىدى. ئەمدى ئۇ ئۆز تاجىغا قەست قىلغان ئىككى ئاپەتنىڭ قوللىرىنى كېسىپ تاشلاشقا تېگىشلىك ئىدى! لېكىن ئۇنىڭدا كۈچ ئاز، يېڭىشكە ئىشەنچ ئاز ئىدى. ئۇ ئەمدى دۇشمەن بىلەن يۈزتۇرانە ئۇچرىشىشتىن قورقاتتى. بىر يەرگە جايلىنىپ، ئۇۋۇسسز قۇشتەك سەرگەردان بولۇپ كېزىشكە مەجبۇر ئىدى. «سەر تاغ ئولاڭى» دىن «ساقىلمان» دەشتىگە ئۆتتى. بۇ يەردە بىر گۇرۇھ جەڭچىلەردىن بۆلۈنۈپ، «نەرە تاغ» قا كەلدى. پۈختا «ئوغرۇق» سېپىلىنى ھەر قانداق ئېھتىمالغا ئۆز قولىدا ساقلاپ تۇرۇشنى ئويلىدىيۇ، ئەمما بۇ سېپىلدىمۇ پۇت تىرەپ تۇرۇشقا كۆزى يەتمەي، ئاخىر «مەيمەنە» ناملىق كىچىك شەھەرگە باردى.

ئالتىنچى باب

مىرزا يادىكارنىڭ تەرەپدارلىرى ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن ئىش ئېلىپ ماڭماقتا ئىدى. يەنى ئابرۇيلۇق مەلىكىلەردىن بولغان پايەندە سۇلتان خېنىم ۋە ئەمىر پەرىددىن بارلاسقا ئوخشاشلار ھىراتنىڭ تاشقىرىسىدىكى ئۆز مەنزىلىدىن شەھەرگە كېلىپ شەھەرنىڭ ئېتىبارلىق ئادەملىرىنى سېتىۋىلىپ ئەمەلدارلارنى قولغا ئېلىپ، ئۆزىنىڭ جىيەنىنى تۇيۇقسىزلا خوراسانىنىڭ پادىشاھى دەپ ئېلان قىلدى. پايتەختىنىڭ قورغانلىرى ئۇستىدە تەنتەنە قىلىندى. مەسچىتتە مىرزا يادىكارنىڭ نامىغا خۇتبە ئوقۇشقا بۇيرۇدى. مىرزا يادىكار تېزلىكتە «تۇس» ۋىلايىتىدىن ھىراتقا ماڭدى.

پادىشاھلاردىن ياخشىلىق كۆرمىگەن ۋە ئۇلارنىڭ ئالمىشىپ تۇرۇشلىرىغا ئادەتلەنگەن خەلق بۇ ۋەقەلەرگە بىپەرۋا قارىدى. ھىراتنىڭ ئاتارمان - چاپارمەنلىرى بولسا، يېڭى پادىشاھقا ياخشى كۆرۈنۈپ، ئۇنىڭدىن يېڭى ئىلتىپاتلار، يېڭى زېمىنلار ئېلىش نىيىتىدە ئۇنى تۆت كۆز بىلەن كۈتتى. نىھايەت، بۇلار كىمخاپ ۋە شايىلارغا ئورىلىپ، سېمىز ئويناق ئاتلارغا مىنىپ ھىراتتىن ئون - ئونبەش چاقىرىم چەتكە چىقىپ، مىرزا يادىكارنى كۈتۈۋالدى. توققۇز قېتىمدىن ئېگىشىپ سالام بېرىپ، ياش پادىشاھنىڭ ئېتەكلىرىنى سۆيۈشتى. دۇئا ۋە تەنتەنىلەردىن كېيىن، مىرزا يادىكار «خەيرلىك سائەتتە» پايتەختىكە كىرىپ، «قاغىلىق باغ» قا جايلاشتى.

مىرزا يادىكار زادىلا ئەلنى ئىدارە قىلىشنى بىلمەيتتى. بىلىم، ئۆگىنىشكە قىزىقمايتتى. ئېرەنسىز شاھزادە ئۆز دۇشمىنى ھۈسەين بايقارا قەيەردە، نېمە قىلىۋاتىدۇ، نېمە قىلماقچى بۇ ھەقتە زادىلا

تەشۋىشلەنمىدى. «قاغسلىق باغ» گۈزەل قىزلارغا توشتى. ئىچكىلىك بەزمىلىرى ئەۋج ئالدى.

پايەندە سۇلتان خېنىم دۆلەت ئىشلىرىنى ماڭغۇزدى. بۇ ئايالنىڭ ئۆز جىيەنى ئۇچۇن جان كۆيدۈرۈشمۇ، ئەلۋەتتە ئۆز شەخسىي ئېتىبارى ۋە ئابرۇيىنى كۆتۈرۈش ئۈمىدى بىلەن باغلىق ئىدى. ئۇ ھەقىقەتەن ئۆز مەسلىكىگە يېتىشكەندەك بولدى. ئۇ «ئەقىللىق»، «تەدبىرلىك - ئىش بىلەرمەن» ئايال سۈپىتىدە داڭلىق ئىدى. ئەلائىددىن ۋە ئۇنىڭ دەربجىسىدىكى بەزى شائىرلار ئۇنىڭغا قەسىدىلەر بېغىشلاپ يېزىشتى. ئەمما، پايەندە سۇلتان خېنىم تۈركمەن ئەسكەر باشلىقلىرىنىڭ تەكەببۇرلۇقىنى ۋە ئۆز بېشىمچىلىقىنى يوقىتالمىدى. ئەكسىچە، ئۇلار بىلەن ئىناق بولۇشقا مەجبۇر ئىدى. چۈنكى، ھەربىي كۈچ ئۇلاردا بولدى. ئۇلار مىرزا يادىگارنى تەختكە ئولتۇرغۇزدى ۋە ئۇلار ئۇنى دۈشمەنلەردىن ساقلاش كېرەك ئىدى. تۈركمەن ئەسكەر باشلىقلىرى ھەددىدىن تاشقىرى كۆرەڭلەپ، ئۆزى بىلگەنلىرىنى قىلىشقا باشلىدى. ھىرات ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدا باشباشتاقلىقلار كۈچەيدى. خەلق ئېغىر ئازاب ۋە سىقىلىش ئىچىدە قالدى.

ھىراتنىڭ بېشىغا چۈشكەن بۇ ئېغىر قارا كۈنلەردە سۇلتانمۇرات مەدرىسىدىن نېرى چىقمىدى. پۈختا سېپىلغا ئوخشاش ئېگىز مەدرىسىنىڭ تاش تاملىرى ئارىسىدا، كىچىككىنە، زەي، قاراڭغۇ ھۇجرىدا كېچە - كۈندۈز مۇتالىئە بىلەن مەشغۇل بولدى. گاھىدا دوستى زەينىددىن يېڭى خەۋەرلەر تېپىپ كېلەتتى، ياش ئالىم بۇنى ئاڭلاپ، يۈرتنىڭ ئەنسىز چىلىكىگە سەۋەب بولغان شەخسىيەرەست پىتنىچىلەرنى جونۇپ قارغايتتى. لېكىن ئۇنىڭغا ۋەقەلەر گويا كى تەقدىر - قىسمەتكە ئوخشاش يېڭىلمەس بىر كۈچ بولۇپ كۆرۈنەتتى. ئۇلارنىڭ بېشىنىڭ ئارزۇلۇق يولغا بۇراپ سېلىۋېتىشكە ئۆزىنى ئاجىز سېزىپ، ئۆز دەردىدە ئۆزى قورۇلاتتى، يەنە شۇ چاڭ - توپا باسقان كىتابلارغا كۆمۈلەتتى.

ـــ بىر ئاخشىمى، مىرزا يادىگارنىڭ تەنتەنە بىلەن پايتەختكە كىرىشىنىڭ ئۇچىنچى كۈنى، سۇلتانمۇرات شامنىڭ ئالدىدا ئۆزى يالغۇز، غەمكىن هالدا ئولتۇراتتى. ئېگىز گۈمبەزلىك مەدرىسىنىڭ تاملىرىدا ئەكس سادا بىلەن ياڭرايدىغان تاۋۇشلار جىمىپ، هەيۋەت بىر جىمجىتلىق هۆكۈم سۈرەتتى. تالىبىل ـ ئىلىملەر ياش پادىشاهنىڭ تەنتەنىسى ئۈچۈن تەشكىل ئېتىلگەن مەرىكىگە تاماشا قىلىش ئۈچۈن كەتكەنىدى. ئەلائىددىن مەشهەدى يېرىم يۈمۈق كۆزلىرى بىلەن تەمتىرەپ كىرىپ كەلدى. سۇلتانمۇراتنى ئۆزى بىلەن بىللە تۇغانبەگنىڭ يېنىغا بېرىشقا تەكلىپ قىلدى. سۇلتانمۇرات بىكار ئەمەسلىكىنى باهانە قىلىپ بارالماسلىقىنى ئېيتتى.

ـــ بۇشهەردە كىتاب ئوقۇۋېرىپ سارالىڭ بولۇپ قالغانلارنىمۇ كۆرگەنمەن، ـــ دېدى ئەلائىددىن نارازى ئاهاڭدا، ـــ ئەقىلنى كۆپەيتىمەن دەپ ئەقىلدىن ئادىشقاندىن يامان ئىش يوق، يۇرۇڭ، هەمراه بولۇڭ.

ـــ كىتابلار مېنى بەزلىمەكتە، ـــ دەپ جاۋاب بەردى سۇلتانمۇرات غەمكىن هالدا، ـــ بولمىغاندا، يۇرتقا كەلگەن بۇ پالاكەتلەرنى كۆرۈپ، سارالىڭ بولۇپ قېلىشىمۇ يىراق ئەمەس ئىدى.

ـــ قايغۇرۇشنىڭ هاجىتى يوق. پەلەك دېگەن بىر ئايلىنىپ تۇرغان كونا چاق. هازىرقى ۋاقىتنىلا غەنىيمەت بىلىڭ، ئۇنىڭ خۇشال ـ خۇرام ئۆتكۈزۈشكە هەرىكەت قىلىڭ. تۇغانبەگ بولسا، ئەلۋەتتە، بىزنىڭ كۆڭلىمىزنى ئاچقۇسىدۇر. هازىر بۇ كۈنلەردە ئۇنىڭ بەخت گۈلى ئېچىلغان كۈنلەردۇر...

ـــ قانداق قىلىپ؟ ـــ دەپ قىزىقىپ سورىدى سۇلتانمۇرات.

ـــ سىز بىلەتتىڭىزمۇ؟ تۇغانبەگ ئۆزى مىرزا يادىگار زامانىنىڭ قەهرىمانلىرىدىن بولىدۇ! ـــ دەپ، مەغرۇرلىنىپ جاۋاب بەردى ئەلائىددىن مەشهەدى.

سۇلتانمۇرات هازىرقى ۋەقەلەرنى ياخشى ئۆگەنمەكچى بولدى. بولۇپمۇ، نەۋائىنىڭ ھۈسەين بايقارا تەرەپدارى ئىكەنلىكىگە شۈبھە قىلمىغاچقا، ئىلگىرىكى پادىشاھنىڭ ۋەزىيىتىنى بىلىشكە قىزىقاتتى. ئۇ تۇغانبەگ بىلەن سۆھبەتلىشىپ، مەلۇمات ئېلىشنى ئويلاپ، ئەلائىددىن مەشھەدىنى ئەجەبلەندۇرۇپ، بىردىن ئورنىدىن تۇردى:

— يۇرۇڭ، بولمىسا بىر جەۋلان قىلىپ يانايلى!

كوچىلار قاراڭغۇ، ئاللىقانداق ھۈۋلاپ تۇرغان، قورقۇنچلۇق ئىدى. تېخى ۋاقىت ئەتىگەن بولۇشىغا قارىماي، قاتتىغۇچىلار شالاڭ... پەقەت ئاتلىق نۆكەرلەر ئاندا-ساندا قارا بورانده‌ك ئۇچۇپ ئۆتەتتى، پۇرقىراپ تۇرغان چاڭ-توپا دىماغنى ئېچىشتۇراتتى، نەپەسنى بوغاتتى.

ئەلائىددىن مەشھەدى تەمتىرەپ ماڭىدىغانلىقىنى ئۇچۇن، سۇلتانمۇرات ئاستا ماڭدى. بۇلارنى ئىشىك ئالدىدا قېرى قۇل نۇربابا قارشى ئالدى. ئۇ تۇغانبەگنىڭ تۇنۇگۇندىن بۇيان كەلمىگەنلىكىنى ئېيتتى. ئەلائىددىن مەشھەدى ئۇلۇغ-كىچىك تىنىپ، قاراڭغۇدا بىرئاز شۇك تۇردى-ده، سۇلتانمۇراتنىڭ ئۇنىمىغانلىقىغا قۇلاق سالمايلا، قۇلغا مېھمانخانىنى ئېچىپ بېرىشنى بۇيرۇدى:

— بىرئاز ئارام ئالايلۇق، بەلكى بەگ يېگىتىنىڭ ئۆزىمۇ كېلىپ قالار، — دېدى سۇلتانمۇراتنىڭ قولىدىن تۇتۇپ.

نۇربابا مېھمانخانىدىن شام يېقىپ چىقىپ، ئۇلارنى ئىچكىرى كىرگۈزدى ھەمدە تىنچىق ئۆينىڭ ھاۋاسىنى ئالماشتۇرۇش ئۇچۇن دېرىزىلەرنى ئېچىۋەتتى. كوچىنىڭ سالقىن ھاۋاسى كىردى. سۇلتانمۇرات كەلگىنىگە ئەپسۇسلىنىپ، قاپىقىنى تۇرۇۋالدى. ئەلائىددىن مەشھەدى شېئىر ۋە شائىرلار ھەققىده سۆزلىدى. نەۋائىنىڭ ئانا تىلىنىڭ بايلىقى، گۈزەللىكى توغرىسىدىكى پىكىرلەرنى ئۆزىچە رەت قىلماقچى بولۇپ، بىر نەرسىلەر دېدى

سۇلتانمۇرات تېخىمۇ ئەسەبىيلەندى. ئەزمە ئەلائىددىننىڭ تىلىنى كېسىش ئۈچۈن سۆزلەشكە مەجبۇر بولدى. ئۇ ھازىرقى زامانداا پارسچە يازىدىغان شائىرلارنىڭ ئوندىن توققۇزى كوپىيىچى (كۆچۈرگۈچى) بولۇپ، بىر قىسمىلا قەدىمكى ئۇلۇغ شائىرلارنىڭ ئاجىز تەقلىدچىسى ئىكەنلىكىنى ناھايىتى ئاسان ئىسپاتلىدى. ئەلائىددىن مەشھەددى ئادىتى بويىچە، بىر نەچچە ئاچچىق - سېسىق سۆزلەرنى ئېيتىپ، كۆزلىرىنى يۇمۇپ شۇك بولدى. نۇربابا داستىخان سېلىپ، مېۋە - چېۋە قويغاندىن كېيىن، شائىر بىر ئاز ئېچىلدى. تىنماستىن پىستە ۋە بادام چېقىپ «بادغىس»① نىڭ ھاۋاسىنى، تەبىئىتىنى ئۇزاق ماختىدى. داستىخان يىغىلىپ، سۇلتانمۇرات كەتمەكچى بولۇپ قوزغىلىۋىدى، دەرۋازىدىن ئاتلارنىڭ دۇپۇرلىشى ئاڭلاندى. ئەلائىددىن خۇشال بولۇپ، سۇلتانمۇراتنى يەنە ئولتۇرغۇزدى. بىر ئازدىن كېيىن تۇغانبەگ لەلەكشىپ كىرىپ كەلدى. كۆزلىرى مەستلىكتە قىزارغانىدى. مېھمانلارنى كۆرۈپ خۇشال بولدى. نۇربابا‌غا بۇيرۇق قىلىپ، دەررۇ تائام ۋە شاراب كەلتۈرگۈزدى. قەدەھلەرنى لىق توشقۇزۇپ سۇندى ۋە ئىچىشكە قىستىدى. ئەلائىددىن بىرىنچى قەدەھتىن كېيىنلا ئېچىلىپ گەپنى - گەپكە قوشماي سۆزلەپ كەتتى. ئىككىنچى قەدەھنى ئىچىپ يېنىنى كولاپ، پايەندە سۇلتان خېنىمغا ئاتاپ يازغان ئۇزۇن قەسىدىسىنى چىقىرىپ، ئوقۇپ بەردى - دە، «دەۋران نادىرەسى» بولغان ئايالغا (سۇلتان خېنىمغا) تەقدىم ئېتىش ئۈچۈن تۇغانبەگكە تاپشۇردى.

— بۇ ئايالنىڭ ئىدراك ۋە پاراسىتى توغرىسىدا پىكرىڭىز، قانداق؟ — دەپ سورىدى سۇلتانمۇرات تۇغانبەگدىن.

— ھەممىسى ئۇنى ئەقىلنىڭ خەزىنىسى دەيدۇ، — دەپ جاۋاب بەردى تۇغانبەگ كۇلۇپ، — ئاجايىپ چىرايلىق نەرسە.

① ھىرات ۋىلايىتىدىكى پىستە ۋە بادام دەرەخلىرى كۆپ ئۆسىدىغان جاي.

لېكىن مەن تېخى ئۇنىڭدا ئەقىلنىڭ نىشانىسىنى كۆرمىدىم!

ئەلائىددىن مەشھەدى كۆيۈنۈپ قارشى پىكىر ئېيتتى. لېكىن، تۇغانبەگ ئۇنىڭغا جاۋاب ياندۇرۇشنىمۇ خالىماستىن، باشقا نەرسىلەر توغرۇلۇق سۆزلەپ كەتتى. سۇلتانمۇرات گەپ ئارىسىدا، ئۇنىڭ قانداق مەنسەپ ئىشغال قىلغانلىقى، ھۆسەين بايقارانىڭ ئەھۋالى ۋە كۆچلىرى قانداق ئىكەنلىكى خۇسۇسىدا سورىدى. تۇغانبەگ ئۆز مەنسىپىنى توغرىسىدا: «ياش پادىشاھنىڭ يېقىنلىرىدىنمەن» دەپ جاۋاب بەردى. ھۆسەين بايقارانىڭ ئەھۋالىنىڭ مۇشكۈللۈكىنى، ئۇنىڭ يىگىتلىرىنىڭ ھەر كۈنى توپ ـ توپ بولۇپ قېچىپ كېلىپ، مىرزا يادىگارنىڭ خىزمىتىگە كىرىۋاتقانلىقىنى مەلۇم قىلدى. تۇغانبەگ ئاخىردا تەكىتلىگۈچى ئاۋاز ۋە ھەرىكەت بىلەن:

ــ لېكىن ھۆسەين بايقارانىڭ يېنىدا ئەلىشىر نەۋائى بار. مىرزا يادىگار ئۇ شائىردىن تولاراق قورقۇشى كېرەك! ــ دېدى.

ــ بۇ تۇغرا ئەمەس! ــ دېدى ئەلائىددىن مەشھەدى رەنجىپ، ــ ئۇ كىشى ناھايىتى ياۋاش كىشى. سىز ئۇنىڭ تونۇمايسىز.

ــ ياق، نەۋائى چوڭ كۈچ. ئۇ سىياسەتنى بىلىدۇ. ئەقىلغا باي ھەم يۇرت، پۇقرا ئارىسىدا ئابرۇيى چوڭ. راست مەن ئۇنىڭ بىلەن تونۇش ئەمەسمەن. بەلكى ئۇنىڭدىن قېچىپراق يۇرۇشكە توغرا كېلىدۇ. لېكىن ئادەمنى ئۇنىڭ ئىشى تونۇتىدۇ. بۇزچىنىڭ ھۈنىرى ئۇنىڭ توقۇغان بوزىدىن كۆرۈنىدۇ. قەسىدىگىزنىڭ تۈزى بولمىسا، ھېچكىم سىزنى شائىر دېمەيدۇ.

سۇلتانمۇرات يېنىپ ـ يېنىپ بېشىنى لىڭشىتىپ، تۇغانبەگنىڭ پىكرىنى تەستىقلىدى ھەم دېدى: «ئۇمىد قىلمىزكى، نەۋائى چاپسانراق يۇرتىنى ھالاكەت ۋە ئاپەتلەردىن قۇتۇلدۇرغۇسىدۇر!». تۇغانبەگ قاپىقىنى سىلىپ يەرگە قارىدى.

ــ يۇرت ئۇچۇن ھېچقانداق ھالاكەتلىك يوق، ــ دېدى ئۇ

سالماقلىنىپ، ــ مىرزا يادىگارنىڭ تومۇرىدىمۇ تېمۇرنىڭ قېنى بار. ئۇ ئۆز ھەققىنى دەۋا قىلدى!

سۇلتانمۇرات ئۇنىڭ بىلەن بەسلىشىشنى ئوشۇقچە كۆردى - دە، شۇڭ بولدى. تۇغانبەگ كۆپ ئىچتى. ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ئەلائىددىنمۇ ئادەتتىكىدىن كۆپ ئىچىۋېتىپ، ئاخىردا، چېكىسى ئوڭدا بولۇپ ياتتى. سۇلتانمۇرات خۇش كەيپ ئىدى. ئەلائىددىننى قالدۇرۇپ ئۆزى كەتمەكچى بولۇپ، ئورنىدىن تۇردى. تۇغانبەگ ئۇنى ئۇزىتىپ تالاغا چىقتى. چوڭ دەرەخلىك ھويلا ئاي نۇرىدا جىمجىت ئۇخلىماقتا ئىدى.

ــ نۇربابا، شام ئېچىق! ــ دەپ ۋارقىرىدى تۇغانبەگ.

ــ ھاجىتى يوق! ــ دېدى سۇلتانمۇرات.

ــ ئالدىرىماڭ، ھۇجرىڭىزغا بارارسىز. ئاۋۋال ھۆسنىگە (گۈزەلگە) سەجدە قىلىپ چىقىڭ!

سۇلتانمۇرات ھېچ نەرسىنى چۈشەنمەستىن، بوينىنى قىسىپ تۇغانبەگنىڭ كەينىدىن ماڭدى. قېرى قۇل شام ئېلىپ كەلدى. تۇغانبەگ دەرەخلەرنىڭ نېرى تەرىپىدىكى قاتار ئۆيلەرنىڭ بىرىنىڭ ئىشىكىنى ئېچىپ: «مەرھەمەت!» دەپ تەكلىپ قىلدى.

سۇلتانمۇرات يېپىق دېرىزە ئالدىدا چوڭقۇر قايغۇ بىلەن بېشىنى ساڭگىلىتىپ، غەمكىن ئولتۇرغان بىر قىزنى كۆردى: «ھۆسنى مۇكەممەل ئىكەن» دېدى ئىچىدە سۇلتانمۇرات ھەم قانداقتۇر بىر ئۇياتچانلىق بىلەن بىر - ئىككى قەدەم كەينىگە چېكىنىدى. تۇغانبەگ تەكچىدىكى لېگەنگە قاراپ قويۇپ، قىزنىڭ يېنىغا باردى:

ــ دىلدارخان، ــ دېدى ئۇ بىر ئاز ئېگىلىپ، مۇلايىم ئاۋاز بىلەن، ــ نېمىشكە غىزا يېمىدىڭ؟ باشقا غىزا كەلتۈرۈپ بېرەيمۇ؟

ــ غىزا ئىمىش! زەھەر بەرگىن، زەھەر! ــ دېدى قىز ۋارقىراپ، ئۇنىڭ كۆكرەكلىرى غەزەپ بىلەن تولۇپ ئەۋجىلەندى.

كۆزلىرى ئوتتەك ياندى.

يەرگە قاراپ، تىترىگەن قوللىرىدا شام تۇتقان قېرى قۇل غەمكىن ئاھاڭدا دېدى:

— ئاللاغا يالۋۇرغىن، قىزىم، ئۇنىڭدىنلا نىجاتلىق سورىغىن!

تۇغانبەگ مەغرۇر ھالدا مېڭىپ، سۇلتانمۇراتقا يېقىن كەلدى ۋە ئۇنىڭ قۇلىقىغا شۇرلىدى: «قانداق، يارامدۇ؟». سۇلتانمۇرات ئۇنچىقمىدى. ئىختىيارسىز رەۋىشتە قىزغا ئېچىنىش ۋە دەرد بىلەن قارىدى ـ دە، تاشقىرىغا چىقتى. بىر پەستىن كېيىن تۇغانبەگمۇ چىقىپ، قولىنى ئۇنىڭ مۇرىسىگە قويۇپ ھەجايدى.

— كىم بۇ؟ — دەپ سورىدى ئويچان ھالدا سۇلتانمۇرات.

— تۇنۇگۈن يېزىدىن ئەپچىپ كەلگەندىم، — دەپ جاۋاب بەردى تۇغانبەگ، — ئاجايىپ نازۇك ھۆسنى بار ...

— مانا مۇشۇنداق ھادىسىلەر ئېلىمىز ئۈچۈن ئاپەت ئەمەسمۇ؟

— دوستۇم، بۇ گەپلىرىڭىزنى قويۇڭ. قىز ئېلىپ قېچىش ناھايىتى كۆڭۈللۈك ۋە قىزىق بولىدۇ. يېرىم كېچە بولغانىدى. ئايدىڭدا سۈپىدا چاچلىرىنى چېچىلدۇرۇپ شېرىن ئۈيقۇدا ياتقانكەن، نېرىراقتا قېرى مومىسى خورەك تارتىپ ئۇخلاۋاتقانكەن ... ئىككى يىگىتنى ئەگەشتۈرۈپ، پۈتۈمەنلىك ئۈچىدا دەسسەپ يېنىغا كەلدىم. ئاۋۋال پىشانىسىدىن يېنىككىنە بىرنى سۆيدۈم. كېيىن ئاغزىنى باغلاپ، كۆتۈرۈپ ئېلىپ يۈگۈردۈق. باغدىن گۈل ئۈزۈپ قاچقاندەك، تامدىن ئوڭايلا سەكرەپ چىقتۇق. ئاتقا ئارتىۋېلىپ، ئاتلارنى قويۇپ بەردۇق. قانداق قىزىق كۆڭۈللۈك ئىش ـ ھە! تاڭغا يېقىن ھىراتنىڭ چېتىدە بىر تونۇشنىڭ بېغىغا قوندۇق، بۇ يەرگە بايا ئېلىپ كەلدۇق. مۇنداق ئىشلارنىڭ باشقىچە كەيپى بولىدۇ، دوستۇم، سەن ئۇقمايسەن ـ دە ...

— نېمە مەقسەت بىلەن ئېلىپ قاچتىڭ؟ بۇ بىچارىنىڭ ھالى نېمە بولماقچى؟ ئاتا ـ ئانا ئۈچۈن بۇنىڭدىن ئارتۇق، بۇنىڭدىن

دەھشەتلىك قايغۇ بولۇشى مۇمكىنمۇ؟ ، ــ دەپ تىترەپ تۇرۇپ سۆزلىدى سۇلتانمۇرات.

ــ ئىشق ئويۇنىدا كۆڭۈل بولۇشى كېرەك. بۇنى مەن ياخشى بىلىمەن، ــ ئۆزىنى توختىتىپ، جىددىي سۆزلىدى تۇغانبەگ، ــ ئىختىيار قىلمىسا، قولىنىمۇ تۇتمايمەن! خوجايىنىنىڭ ئۆيىدە يۈرۈۋېرىدۇ. لېكىن، ئەسلىدە سارايلارنى بېزەيدىغان قىزدە!

ــ ياق، سىز بۇ قىزنى ئۆز ئائىلىسىگە ئەۋەتىپ بېرىڭ. ئەڭ ئىنسانىي ئىش شۇ. ئىنسان چاپسان ئۆتۈپ كېتىدىغان ئارزۇ ـ ھەۋەسلەرگە ئويۇنچۇق بولماسلىقى كېرەك، تۇغانبەگ!

ــ قېنى، ئويلاپ كۆرەيلۇق. خەير ئەمىسە ... ــ دەپ تۇغانبەگ نېرى مېڭىپ كەتتى.

سۇلتانمۇرات قۇلۇپ سېلىنغان ئىشىككە تىكىلىپ قاراپ، بىر نەپەس ھوشسىز ئادەمدەك قېتىپ قالدى. كېيىن غەمكىن، خاپىلىق ئىچىدە ئاستا مېڭىپ چىقىپ كەتتى. شەھەر جىمجىت ئۇخلىماقتا. ئۇزاقتا ئايدىڭ ۋە تىنچ كېچىدە ھىراتنىڭ يەتتە پەشتاقلىق مەسچىتى ئۇنىڭدىنمۇ سۆلەتلىك، ئىختىيارىددىن سېپىلى يەنمۇ ھەيۋەتلىك تۇيۇلاتتى. سۇلتانمۇرات تۇغانبەگكە ۋە ئالەمدىكى بارلىق زوراۋانلارغا غەزەپ ـ نەپرەت ئوقۇپ، ئەس ـ ھوشىنى يوقاتقان ھالدا ئۆيىگە يېتىپ كەلدى ۋە ھۇجرىغا چىراغ يېقىماستىن، نېرى ـ بېرى ئورۇن سېلىپلا ياتتى. ئۇيقۇسى قاچتى. بىر ئۇ يېنىغا، بىر بۇ يېنىغا ئۆرۈلدى: پىكرى ـ خىيالى دىلدارىدا ئىدى. كۆكسىدە شېرىن بىر ئاغرىق سەزدى. لەۋلىرىنى مىدىرلىتىپ تۆۋەنكى مەزمۇندىكى بەيىتنى بىر نەچچە قېتىم تەكرارلىدى:

چەشىم ئەگەر ئىنەستۇ ئەبرۇ ئىنۇ، نارۇ ـ شۇۋەئىن،
ئالۇبدا ئۈ، ئەي ئەقلۇ دانىش، ئالۇبدا ئۈ، ئەي ئىلمۇ دىن! ①

---

① ئەگەر كۆز ۋە قاش شۇنداق بولسا، نارۇ ـ شۇۋە شۇنداق بولسا، ئۇ چاغدا ئەقىل ـ ھوش بىلەن، ئىلىم ۋە دىن بىلەن خەيرلەشمەك كېرەك.

يەتتىنچى باب

«مەيمەنە» نىڭ «چاھار» بېغىدا ھۈسەين بايقارا روھسىز ھالدا ياشىماقتا ئىدى. قېنى ئۇ، شاھانە زىياپەتلەر، قىزىق ۋە كۆڭۈللۈك بەزمىلەر؟! ئۇ باغنىڭ بىر چېتىدە نەقىشلىرى كونىراپ كەتكەن، چوڭ بىر تۆت بۇرجەكلىك ئۆيدە تولىسى يالغۇز ئولتۇرىدۇ، غەزەللەرمۇ يازمايدۇ. پۈتۈن بىر سەلتەنەتتىن ئايرىلغان ھۆكۈمدار قانداقتۇ بىر گۈزەلنىڭ قەلبىم قاشلىرى، ئاھۇ كۆزلىرى ھەققىدە ئاھ چېكەرمىدى! تاج ـ تەخت ھەۋىسى ئۇنىڭغا ئانا سۈتى بىلەن كىرگەنىدى. ئۇ ھەۋەسنىڭ كۈچىنى، دەردىنى بۇ كۈنلەردە ھۈسەين بايقارا ھەممە ۋاقىتلاردىن كۆرە چوڭقۇرراق، ئۆتكۈرەك سېزەتتى. سەرگەردان پادىشاھنىڭ كەينىدىن سۆرىلىپ، ئەگىشىپ بارغان، ئىنتىزامى بۇزۇلغان يىگىتلەر ۋە نۆكەرلەرنىڭ، باغنىڭ نېرى يېقىدا زېرىكىپ، چېلىشىشقا چۈشۈپ قىلىۋاتقان ۋاڭ ـ چۈڭلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. ھۈسەين بايقارا ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ، كىمنىدۇر سەۋرسىزلىك بىلەن كۈتمەكتە ئىدى. ئىشىك ئاغىسى كىردى.

ـ كېلىشتى، كىرىشكە ئىجازەت بولامدىكىن؟ ـ دەپ سورىدى ئۇ پۈكۈلۈپ.

ھۈسەين بايقارا بېشىنى لىڭشىتىپ، كىلرسۇن دېگەنلىكى بىلدۈردى. نەۋائى كىرىپ، ئادەتتىكى تەزىمنى بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن، پادىشاھ ئالدىراش ئورۇن كۆرسەتتىمۇ ۋە سۆزلەشكە باشلىدى:

ـ ئويۇمغا بىر پىكىر چۈشتى. ئەگەر ئاۋۋال بۇ خىلۋەتتە سىزنىڭ پىكرىڭىزنى بىلىشنى كۆڭۈل ئارزۇ قىلدى. مەن

بىلمەنكى، بۇ كۆڭۈلسىز ۋەقەلەر سىزنىڭ تولاراق تەشۋىشكە سالماقتا.

— ئىلتىماتلىرىغا كۆپ مەمنۇنمەن. ھەزرەتلىرىدىن خۇش خەۋەر ئاڭلاشقا كەلدىم، — دېدى نەۋائى.

ھۈسەين بايقارا، بۇ يەردە كىشى بولمىسىمۇ ئاستا ئاۋاز بىلەن، ئۆزىنىڭ چارلىغۇچىلىرى ئارقىلىق ھەر كۈنى دېگۈدەك ئېلىپ تۇرغان مەلۇماتلىرىنى سۆزلىدى. مىرزا يادىگارنىڭ شەۋكىتى مۈستەھكەم ئەمەسلىكى ھەققىدە تەكىتلىدى. نەۋائىمۇ ھىراتتىكى ۋەزىيەت توغرۇلۇق ئاڭلىغانلىرىنى سۆزلىدى ھەم سورىدى:

— قانداق قارارغا كەلدىلا؟

— مۇشكۈلاتنىڭ ئەسلى شۇ قارارىدا بولۇۋاتىدۇ... بۇ مەسىلىنى ياخشى مۇلاھىزە قىلىش زۆرۈر، — دەپ بايقارا بىرئاز توختاپ سۆزىنى داۋام ئەتكۈزدى: — ئەگەر بىز ھازىرقى قولىتىمىزدا بار لەشكەر بىلەن ئاتلانساق، تۈيۈقسىزلا يادىگار بەگنىڭ ئۈستىگە بېسىپ كىرسەك... سىزنىڭ پىكرىڭىز چە قانداق؟ مەقسەتكە يېتەرمىزمۇ؟

شائىر جاۋاب بېرىشكە ئالدىرىمىدى. ئۇنىڭ قاپاقلىرى سۈزۈلدى، يۈزىدە ئىنچىكە بىر كۈلۈمسىرەش بەلگىسى پەيدا بولدى. كېيىن بەكمۇ جىددىي ئاھاڭ بىلەن دېدى:

— بۇ ئەندىشىنى ماڭا ئېيتمىغان بولسىلا ياخشىراق بولارمىكىن!

— ھۈسەين بايقارا، «پىكرىم ياقمىغان ئوخشايدۇ» دەپ ئويلىدى ـ دە، ئالدىراش سورىدى:

— نېمىشكە؟ ئەجەپ ـ ھە...

نەۋائى ئۆزىنى كۈلكىدىن توختىتالمىدى:

— يوغىسى، بۇ پىكرىنى سىر قىلىپ تۇتۇش لازىم، سىر...

ھۈسەين بايقارامۇ كۈلۈمسىرىدى. لېكىن، بېشىنى چايقاپ،

ئۇنداق ئەمەس دېگەن چىراي بىلەن سۆزلىدى:
ــ جەڭ ئەربابلىرى بىلەن كېڭەشمەسلىككە چارىمىز يوقتە.
ــ ئەلۋەتتە، ئۇلار بىلەن كېڭەشمەي ئىش قىلىشقا بولمايدۇ، ــ دېدى نەۋائى، ــ ئەمما، بىر خەۋپتىن ساقلىنىش زۆرۈر! خىزمەتچىلەرنىڭ ئارىسىدىن قېچىپ بارغۇچىلار بۇ ھەربىكەتتىن دۇشمەنگە خەۋەر يەتكۈزۈپ قويىدۇ. مىرزا يادىگار ھەم ئۇنىڭ كىشىلىرى، بەگلىرى غەپلەت ئۇيقۇسىدىن كۆز ئاچىدۇ. بۇ يولدا غەيرەت ۋە ھىممەتلىرى زادىلا ئازايمىسۇن. ئەمما، بارلىق تەدبىرنى خۇپىيانە تۇتۇش كېرەك. ھىراتتا مىراخۇر ياشايدۇ، ئۇ بىزگە بۇ ئىش ئۈچۈن بەلگىلىك بىر كۈننى تەيىنلىسۇن. كېيىن ۋاقتى كەلگەندە، جەڭ ئەربابلىرىنى بۇ سىردىن خەۋەردار قىلىسىلا ياخشى بولارمىكىن دەيمەن.
ــ مۇلاھىزىگىز زەررىچە شۇبھە يوق. دېمەك، سىز جانابىگىزمۇ بۇ خۇسۇستىكى پىكىرگە قوشۇلىدىكەنسىز دە؟! ــ دەپ نەۋائىغا قارىدى ھۈسەين بايقارا.
ــ غالىبىيەتلىرى ئۈچۈن پەخىرلىرى قوللىدىن كەلگەن خىزمەتىنى ئايىمايدۇ. تەكرىم يۈرتقا، ئەلگە تىنچ ــ ئامانلىق ۋە بەخت بەخش ئەتكەي! ــ دېدى نەۋائى.
ــ ئاۋمىن! ــ دەپ ساقلىنىڭ سىلىدى ھۈسەين بايقارا.
بۇ پىلاننى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن بىرقانچە زامان يوشۇرۇن ھازىرلىق كۆرۈلدى. كېيىن كۈتۈلمىگەن بىر چاغدا، «مەيمەنە» دىن «مۇرغاپ» دەريا‌سى تەرەپكە ئاتلىنىلدى. «تاخ كۈن» دېگەن جايدا ھۈسەين بايقارا كونا شان ـ شەۋكىتىنى ئەسلىتىپ چوڭ مەجلىس ياسىدى. بەگلىرىگە يۈمشاق مۇئامىلە قىلىپ، ئاندىن ئۆز نىيىتىنى ئاشكارىلىدى ۋە ئوتتۇرىغا تاشلىدى. ئايرىم كىشىلەر قەتئىي بىر پىكىر ئېيتىشقا پېتىنمايى، شۇڭ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن نۆكەرلەرنىڭ ئارىسىدا سۆزى ئۆتىدىغان ئىش بىلەرمەن بەزى بەگلەر مەمنۇنىيەت بىلەن مۇزاكىرە قىلىشتى. زىياپەتتىن كېيىن

ھۇسەين بايقارا، ئۆز يىگىتلىرى ئەزەلدىن كۆرۈپ باقمىغان تېز سۈرئەت بىلەن يولغا چىقتى. «پىلپايان» دېگەن جايدا ئۇنىڭغا مۇھەممەت ئارلات، ئەمىر سەربان ۋە بىر قانچە ئېتىبارلىق كىشىلەر قوشۇلدى. بايقارا مۇرغاپ سۈيىنى بويلاپ ئۆزىنىڭ سەككىز يۈز ئەللىك كىشىسى بىلەن كېچىلەپ مېڭىپ كەتتى. شۇ زامانىنىڭ مەشھۇر تارىخچىسىنىڭ ئاشۇرۇپ تەرىپلىشى بويىچە ئۇ ئاتلىقلارنىڭ ھەربىرى «تاش يارغۇچى نەيزىسىنىڭ ئۇچى بىلەن ئايىنىڭ يۈزىدىكى پەردىسىنى قايرىپ ئاچاتتى!» تاڭغا يېقىن بىر مەنزىلدە قوندى، بىر ئاز دەم ئېلىشتىن كېيىن يەنە ئاتلىنىپ «بابا خاكى» يولى بىلەن مېڭىپ كەتتى.

بابا خاكى دېگەن مەشھۇر دەرۋىش شۇ ئەتراپتا، بىر تاغنىڭ غارى ئىچىدە ياشايتتى. ئۇ ياشلىقىدىن باشلاپ دۇنيادىن، بېزەپ ئادەملەردىن نېرى قېچىپ، ئۆزىنىڭ ياۋايى تاش كامىرىدا ئىبادەت بىلەن مەشغۇل ئىدى. ھۇسەين بايقارا ئۇنىڭ «ئەۋلىيالىقىغا» ئىشىنىدىغان بولغاچقا، مۇنداق ئېغىر كۈنلەردە ئۇنىڭدىن «دۇئا» ئېلىشنى لازىم كۆردى. ئەمما، بابا خاكى ئۆزىنىڭ ئادىتى بويىچە، قوبۇل قىلماسلىقى مۇمكىن، دېگەن شۇبھە بىلەن كەلمەكتە ئىدى. ئەمما بۇ شۇبھە تامامەن ئورۇنسىز بولۇپ چىقتى. پادىشاھ كەلدى دېگەننى ئاڭلاپ، ئومۇمەن ئادەملەردىن قاچىدىغان بۇ دەرۋىش، ئۆز خاھىشى بىلەن چوڭ يولدا پادىشاھنى قارشى ئالدى.

ھۇسەين بايقارا ئاتتىن چۈشتى، تەزىم قىلىپ يېقىن كېلىپ، ئۇنىڭ گۆشى يوق، ئىنچىكە قولىنى سۆيدى، دەرۋىش ئۆزىنىڭ تاش كامىرىغا تەكلىپ قىلدى. ھۇسەين بايقارا ھەربىر مىنۇتنى قىممەت كۆرسىمۇ، لېكىن دەرۋىشنىڭ كۆڭلىنى ياندۇرماي مەمنۇنىيەت بىلەن تەكلىپىنى قوبۇل قىلدى. تەخمىنەن سەكسەن ياشلارغا كىرگەن، قورايدەك ئورۇق، ئىنچىكە ۋە مۇرىسى چىقىپ كەتكەن بابا خاكى تېخى ناھايىتى تېتىك ئىدى. ئۇ ئەتراپتىكى تەرتىپسىز يانتاق يوغان، قىرلىق تاشلارنىڭ ئارىسىدا، خۇددى

ئۆچكىگە ئوخشاش، ساقىلىنى تىترىتىپ ئاجايىپ بىر چاققانلىق بىلەن ئېگىز غارغا باشلاپ ماڭدى.
تاغنىڭ بېشىدا خادا تاشلار ھازىرلا غۇلاپ چۈشىدىغاندەك ئېسىلىپ تۇراتتى. غارنىڭ ئۈستىگە ئۇچ ـ تۆت بورا سېلىنغان، بۇدۇر ـ چوقۇر تاش تاملار ئېسىلىشىپ كەتكەن يەردە پاخال ئۈستىگە سېلىنغان كونا بىر ئالچا، موزاينىڭ تاقىر تېرىسى، بىر چەتتە پاختىلىرى سالۋاراپ تۇرغان بىر يىرتىق يوتقان يىغىقلىق تۇراتتى. بۇ جاينىڭ چاۋاسى نۇرغۇن. گۈركىرەپ چىققان شامال غارنىڭ ئىچىگە كىرىپ، ساقاللارنى لەپىلدىتىدۇ، چوڭ خادىلىقتىلىن ئىنچىكە كۈمۈشكە ئوخشاش ئېقىپ تۇرغان سۇنى چېچىپ پۈركىيدۇ. تاشلىقلار، قۇرۇپ يانقان سايلار، ئېگىز ـ پەس بولۇپ سوزۇلۇپ كەتكەن ئىدىرلار، دۆڭلەر، ھاۋارەڭ پەردە ئىچىدە تۇتۇق كۆرۈنگەن ئۇزاقلىقلار كۆزلەرنى ئىختىيارسىز تارتاتتى، ئاللىقانداق يۇمشاق، ئۇيقۇدەك تاتلىق، تەۋرەتكۈچى ھېسلار كۆڭۈلنى ئويغىتاتتى.
پادىشاھ دەرۋىشنىڭ كۆڭلىنى ئېلىشقا تىرىشتى. ئۇنىڭ تاقىر تېرىسىگە ئىخلاس بىلەن ئولتۇردى. پۈتكۈل ۋۇجۇدى تاج ـ تەخت غۇۋغاسى بىلەن سۇغىرىلغان، دۇنيانىڭ سانسىز لەززەتلىرى، نېمەتلىرىنىڭ دەرياسىنى پۈتكۈل ئۈمىدە ئۇزۇشكە ئىنتىلگۈچى ھۇسەين بايقارا مۇشۇ تاپتا ئۆزىنى تازا دەرۋىشلىككە سالدى. ئۇزاق خىلۋەتتە كەچۈرگەن پېقىر ھاياتنىڭ پاكلىقى، دۇنيا قايغۇ ـ مۇشەققەتىنىڭ شەيتانى بىر مەنبەدىن تۇغۇلغانلىقى، بۇ غارنىڭ شائىرانە گۈزەللىكى ھەققىدە سۆزلەيتتى. قېرى دەرۋىش پادىشاھنىڭ ئۆزىگە ھەقىقەتەن ئىخلاس قىلىۋاتقانلىقىنى سەزدى. «ئۇلۇغ تەخىرنىڭ» يۈكسەكلىكى توغرىسىدا ئۆزىنىڭ بىسىپ رۇا ھەرىكىتى ھەم كىچىگە ئىيتقىنى مەلۇم بولمىغان سۆزلىرى بىلەن تەكتىلەشكە تىرىشتى. ئۇنىڭدىن كېيىن بىر پارچە كىر ماتانى پادىشاھنىڭ ئالدىغا يېيىپ سېلىپ، بىر قاتتىق نانىنى ئوشتۇدى. تېشى سېرىق ئالا، قىزغىر قاپاق تاۋاقتا لىقمۇلىق قىلىپ قېتىق

قۇيۇپ پادىشاھقا ئۇزاتتى. پادىشاھنىڭ كەينىدىن چىققان ۋە غارنىڭ ئىچىگە كىرمەستىن، چەترەكتە تاشقا يۆلىنىپ تۇرغان ئىككى يىگىتكىمۇ بىر سالپا چىنىگە لىق قېتىق قۇيدى. ھۇسەين بايقارا تاۋاقنى كۆتۈرۈپ، راسا ئىشتەي بىلەن، توغرىسى سەمتمىي نىيەت بىلەن غۇرتۇلدىتىپ ئىچتى، دەرۋىش غارنىڭ ئاغزىدا زوڭزىيىپ ئولتۇرۇپ، جوراشقا باشلىدى:

ــ بۇ ئۆڭكۇرنىڭ ئىچى مەن گۇناھكار بەندىنىڭ كۆڭلىگە ئوخشاش قارا بولسىمۇ، ئۇنى شاھىنشاھلارنىڭ ئالتۇن سارايلىرىدىن ئەۋزەل كۆرىمەن. بۇ يەردە مەن قۇشلار بىلەن ھەمراھىمەن، تاشلار بىلەن دەردداشىمەن. يا ئاللا! ئەمەلىكنىڭ تۇغيانى بولغان باھار كەلكۈنلىرى سېنىڭ شەپقەت دەريايىڭغا مېنى سۆرەپ ئېلىپ كەتمىدى. قىشنىڭ شىۋىرغانلىرى ۋۇجۇدۇمدىكى دات باسقان زەنجىرلەرنى ئۈزۈپ، مېنى سېنىڭ دەرگاھىڭغا ياندۇرمىدى ... ياھۇ!

ھۇسەين بايقارا قېتىقنى ئىچىپ بولۇپ، ساقال ـ بۇرۇتلىرىنى ئېرتتى. دەرۋىش سۆزىنى توختاتقاندىن كېيىن تەزىم بىلەن كېتىشكە ئىجازەت سورىدى ھەم ئۆزى ھەققىدە دۇئا قىلىشنى ئۆتۈندى. قېرى ئورنىدىن تۇرۇپ، قوللىرىنى يېيىپ، قىبلىگە قارىدى. پادىشاھمۇ ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ، دەرۋىشنىڭ كەينىدىن قول قوشتۇرۇپ، بېشىنى تۆۋەن سالدى.

ـ دۇئادىن كېيىن دەرۋىش پادىشاھقا ئازراق توختاشقا ئىشارەت قىلدى. غارنىڭ بىر چېتىگە دۆۋىلەنگەن شاخ ـ شۇمبىنىڭ كەينىدىن كونا، ئۇچى داتلاشقان بىر نەيزىنى ئېلىپ، غاردىن تاشقىرى چىقتى ۋە ئۇنى نەيزىكەش جەڭگىۋارلاردەك تۇتۇپ كۆزلىرىدە غەزەپ يانغان ھالدا، ھىرات تەرەپكە سۆندى (تەڭلىدى). دۇشمەننى سانجىغاندەك، ئۇچ قېتىم ھاۋانى سانجىدى ـ دە، ھۇسەين بايقارانىڭ قولىغا تۇتقۇزدى. بۇ ھال پادىشاھقا بەكمۇ تەسىر قىلىپ كەتتى. كۆزىگە لىق تولغان ياشنى ئېرتىپ، قېرىنىڭ ئىنچىكە قوللىرىنى كۆزلىرىگە سۈركىدى.

هۇسەين بايقارا يېنىدىكى مۇھاپىزەتچىلىرى بىلەن ئاتنى ئېتتىك ماڭغۇزۇپ، لەشكەرلىرىگە يەتتى. بەزى بەگلەرگە خۇشال ھالدا ئۆز تەسىراتىنى سۆزلىدى. دەرۋىشنىڭ نەيزىسىنىڭ دۇنيادا ئەڭ مۇقەددەس نەرسىگە ئوخشاش، قولىدا مەھكەم تۇتقان ھالدا، ھىراتقا يول تۇتتى. قونماي مېڭىپ يېرىم كېچىدە ھىراتقا يېقىن «جۇزدۇك بۇلاق» دېگەن جايغا يېتىپ، شۇ يەردە توختىدى. جىمجىت ئاي ئەسكى تاملىق يېزىنىڭ گادايلىقىنى كۆرسەتمەكچى بولغاندەك، تۇتۇق ھالدا كېچىنى يورۇتۇپ تۇراتتى. گاھىدا يىراقتىن ئىتلارنىڭ ھۇۋلىغان ئاۋازلىرى ئاڭلىناتتى.

كۈن قارايغاندىن بۇيان پادىشاھنىڭ كۆڭلى ئېچىز - پەس ئىدى. ھازىر بولسا، ئۆز تاجىنىڭ دۈشمەن قولىغا ئۆتكەن ئەڭ چوڭ گۆھىرى — ھىراتنىڭ يېنىدا، ئەڭ مەسئۇلىيەتلىك بىر پەيتتە، ئۇنىڭدا شۇبھە ۋە ئىككىلىنىش پەيدا بولدى: «قانداق بولار دۈشمەن غەپلەتتە بولماي قىقاس بىلەن قارشى چىقسا، يەنە بىر شەرمەندىچىلىك بولۇپ قالارمۇ؟!». شۇنداق ۋەھىمىلىك پىكىرلەر پادىشاھنىڭ بېشىدىن زادىلا كەتمىدى. سىپاھلار بۇ يەردە ساۋۇتلىرىنى كىيىپ، جەڭگە تەييارلانماقتا ئىدى.

نەۋائى ئاتلىق ھالەتتە پادىشاھقا يېقىن كەلدى. ئۇ ناھايىتى ئېھتىيات بىلەن ھەربىكەت قىلىش، ئالدىنئالا بەزى چارلەرنى كۆرۈش، مەسلەن، دۈشمەن تەرەپنىڭ بىرەر ئادىمىنى قولغا چۈشۈرۈش («تىل تۇتۇش») كە كىشى ئەۋەتىشنىڭ لازىملىقىنى ئۇقتۇردى. ئۇ ھارغاندەك كۆرۈنەتتى. لېكىن، ئاۋازى ئىشەنچلىك جاراڭلىدى. ھۇسەين بايقارا شۇ يەردىلا شىرىم قاراۋۇللىقى چاقىردى. شىرىم زېرەك قاراۋۇل ئىدى. چاققانلىق ۋە ھىيلىگەرلىكتە ئۆزىنى «مىھتەرباد ياللا»[1] دىن زادىلا كەم ھېسابلىمايتتى. ئۇ يېنىغا ئىككى - ئۈچ چەبدەس يىگىتلەرنى

---

① كونا «جەڭنامە» لەرنىڭ قەھرىمانلىرىدىن چۆچەكتىكى جاسۇس.

ئېلىپ، بىر دەمدىلا كۆزدىن غايىب بولدى. سىپاھلار جەڭگە ھازىرلىنىپ، مېڭىشقا ئەمر كۈتمەكتە ئىدى. گويياكى ۋاقىت چاپسان ئۆتۈپ، تاڭ ئېتىپ قالمىغاندەك تۇيۇلاتتى. ئاتلار ھارغان، ئادەملەر دەككە - دۈككىچىلىكتە ئىدى. شىرىم قاراۋۇل چالا مەست بىر كىشىنى ئالدىغا سېلىپ كەلدى. بۇ مىرزا يادىگارنىڭ ئادەملىرىدىن بولۇپ چىقتى. ھودۇقۇپ كېتىپ، ئۆلۈشكە ئازلا قالغان بۇ ئادەمدىن بەگلەر بەزى مۇھىم مەلۇماتلارنى ئېلىشقا تىرىشتى. شىرىم قاراۋۇل: «ھىراتتا غەپلەتتىن باشقا ھېچ خەۋەر ئالالمىدىم» دېگەندىن كېيىن ھۈسەين بايقارا يۈز كىشى بولۇپ، مۇزەپپەر بارلاس، ئىبراھىم بارلاس، دەرۋىش ئارلاتلارنىڭ قول ئاستىدا «قاغىلىق باغنىڭ» چوڭ دەرۋازىسىنى ئېچىشقا ئەۋەتتى. يەنە «تىل تۇتۇش» ئۈچۈن كىشىلەر بەلگىلەندى. ھىرات تەرەپتىن ھېچقانداق قىقاس - چۇقان كۆتۈرۈلمىگىنىگە ئىشەنگەندىن كېيىن ئۆزى قالغان نۆكەرلىرى بىلەن ماڭدى. «خىيابان» كوچىسىدىن ئۆتۈپ «ئىمام پەقرى» مازىرىغا يەتكەندە، سۇلتان خوجا ئۆزبەكنى، ئۇنىڭ ئۆزىگە قاراشلىق يىگىتلىرى بىلەن «قاغىلىق باغ» نىڭ «گەۋھەر شاد بېگىم» مەدرىسىسىگە يانداشلىق دەرۋازىسىنى ئوراشقا ئەۋەتتى. باشقا دەرۋازىلارغىمۇ توپ - توپ نۆكەرلەرنى تەيىنلىدى. ئۆزبېكنىڭ يېنىدا سەكسەنگە يېقىن كىشى قالدى. ئۇ مۇزەپپەر بارلاس ھەربىكەت قىلىۋاتقان دەرۋازىغا قاراپ ماڭدى. يولدا ئۇنىڭ دۇشمەن ئىچىدىكى سادىق كىشىسى مىراخور ئۇچراپ، دەرۋازىنىڭ بۈزۈلغانلىقىنى ھەم ئىچكىرى كىرىش مۇمكىن ئىكەنلىكىنى مەلۇم قىلغاندىن كېيىن ھۈسەين بايقارا يېنىكلىشىپ، ئاتنى ئىلدام چاپتۇرۇپ، توپتوغرا «قاغىلىق باغ» قا يېتىپ كەلدى، چالا قاراڭغۇلۇقتا، دەرەخلەر، مەيدانلار ئارىسىدا ھۈسەين بايقارانىڭ يىگىتلىرى تېۋىش چىقارماستىن، دۇشمەننىڭ كۈچلىرىنى ئىزدەشتى. ھېچبىر ياقتا مىرزا يادىگارنىڭ سىپاھلىرى، نۆكەرلىرى كۆرۈنمىدى. بۇ يەردىن ھۈسەين بايقارا «باغى

شۇمالغا» ـــ مىرزا يادىگارنىڭ ياتاق جايى بار باغقا ئۆتتى. بۇ يەردە تۇيۇقسىز ئويغانغان ئايرىم نۆكەرلەر، بۇ كۈتۈلمىگەن ھۇجۇمدىن ئەس ـ ھوشلىرىنى يوقىتىپ، قارشىلىق كۆرسىتىش ئەمەس، بەلكى ئۆزلىرىنى قوغداشقىمۇ ئۈلگۈرمەيدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، «غىلڭ» دېگەن ئاۋازمۇ چىقارمىدى.

يىگىتلەر ساددا دىل شاھزادىنى ئىزدىمەكتە ئىدى. مانا سېپىلدەك ئېگىز ۋە گۈزەل ساراي، ئۇنىڭ يېنىدا چېدىر تىكىكلىك تۇرىدۇ. چېدىر ئىچى بوش تۇرىدۇ ... ھۇسەين بايقارا ئېگىز دۆڭنى ئۇزاقتىن ئوراپ ئالدى. مۇشۇ دۆڭنىڭ ئۇ چېتىدىكى ئۆيدە مىرزا يادىگار بارغۇ، دەپ ئويلايتتى. لېكىن ئۇ ئۆيگە كىرىش ئۇچۇن، دۆڭدىن ئېشىپ ئۆتۈش كېرەك ئىدى ھەم شۇنداق قىلىش لازىملىقىنى سەزدى. ناۋادا دۇشمەن مۇشۇ دۆڭنىڭ دالدىسىدا تەييارلىنىپ تۇرغان بولسا، تۇيۇقسىز جەڭگە ئېتىلىپ چىقار! قاپقاراڭغۇلۇقتا سارايىنىڭ خۇمرايغان دۆڭىنىڭ ھەيۋەت جىمجىتلىقى يۇرەكنى تىترىتەتتى...

ھۇسەين بايقارا سەۋرسىزلىنىپ، باشتىن ـ ئاياغ ساۋۇت كىيگەن بەزى سىپاھلارغا دۆڭگە چىقىپ، ئۆينى بېسىشقا بۇيرۇق بەردى. لېكىن ئۇلار نە ھەرىكەت قىلمىدى، نە ئۇن چىقارمىدى! كېيىن ئۇلار، گويا كى بۇيرۇقنى چۈشەنمىگەندەك، بىر ـ بىرىگە قارىشىپ، غىمىسلاشتى. شۇئاندا شائىر ئاتتىن ئەسكەردەك كەسكىن، چاققان ھەرىكەت بىلەن سەكرەپ چۈشتى ـ دە، چۇلۇۋرىنى ئۆز نۆكىرى بابا ئەلىگە تۇتقۇزدى. پادىشاھقا يېقىن كېلىپ، پىداكارلىق بىلەن: «بىزگە ئىجازەت بەرسىلە!» دېدى. ھېچبىر بەگ، ھېچبىر نۆكەر نەۋائىدىن بۇنى كۈتمىگەنىدى. نۇرغۇنلىرى ئۈيلىپ باشلىرىنى ئېگىپ، بوشىشىپ، تىترىشىپ كەتتى. لېكىن ۋاقىت ئۆتكەن، ھەر كىم قانچە ئارزۇلۇق بولسىمۇ شۇ تاپتا ئۆز باتۇرلۇقىنى كۆرسىتىشكە ئاجىز ئىدى...

ھۇسەين بايقارا بىر سېكۇنت ئۆزىنى يوقىتىپ، يەنە ئۆزىگە

كەلدى ھەم ئەتراپىدىكى يىگىتلەرگە كۆزىنى ئالايتىپ قاراپ قويۇپ، شائىرغا ئىجازەت بەردى. نەۋائى قىلىچىنى قىنىدىن سۇغۇرۇپ ئالدى (بۇ قىلىچنىڭ بىرىنچى ۋە ئاخىرقى قېتىم سۇغۇرۇلۇشى ئىدى!) ۋە غەيرەت بىلەن چامداپ ماڭدى. لېكىن ئۇ دۆڭگە ھەممىسى مۆلچەرلىگەن ياق بىلەن ئەمەس، باشقا يول بىلەن چىقىشقا باشلىدى. شۇ چاغدا كىمدۇ بىرى بىر شامنى ياندۇرۇپ ئېگىز كۆتۈردى. ھەممىنىڭ كۆزى قىلىچنى ھاسسىغا ئوخشاش يەرگە سانجىپ، دۆڭگە چىقىپ كېتىۋاتقان شائىردا ئىدى. ئۇنىڭ كۆلەڭگىسى كۆزدىن غايىب بولغىچە بولمايلا، نۆكىرى بابائەلى كەينىدىن قىلىچنى يالىڭاچلاپ يۇگۇردى. كۆزنى يۇمۇپ-ئاچقۇچە ئونلىغان يىگىتلەر، قورغانغا ھۇجۇم قىلغاندەك، شىجائەت ۋە چاققانلىق بىلەن، شائىرنىڭ ئىزىدىن دۆڭگە يۇگۇرۇشتى.

نەۋائى قىلىچنى ھاسسىغا ئوخشاش تۇتۇپ، تىك دۆڭدىن تېزلىكتە پەسكە چۈشتى ۋە توپتوغرا ئۆيگە قاراپ يۇگۇردى. شۇ ئاندا ئۆينىڭ نېرى يېقىدىن بىرنەچچە قوراللىق نۆكەرلەر ئالدىراش ۋە تېپىچەكلىگەن ھالدا يۇگۇرۇشۇپ ئالدىدىكىسى ئاچچىق ئاۋاز بىلەن ۋارقىراپ: «بۇ كىم؟ ھازىرلىنىڭلار!» دېدى ۋە بىر نەچچە ئادەم نېرى ياقتا قىلىچ كۆتۈردى. نەۋائى قىلىچنى كۆتۈرمىگەن بولسىمۇ، لېكىن زەربىگە تەييار ھالدا ئۆزىنى توختىتىپ، جىددىي ۋە كەسكىن بۇيرۇق شەكىلدە سۆزلىدى: «قىلىچلىرىڭلارنى قىنىڭلارغا سېلىپ، ھازىر مەشھەدە تەسلىم بولۇڭلار!» ئىككىنچى نۆكەر يېقىن كېلىپ، بوينىنى سوزۇپ قارىدى: «سىلەر كىم، نېمىشكە «تەسلىم بولىمىز؟» دەپ سوردى ئۇ. شائىر زەردە قىلىپ: «مەن ئەلىشىر نەۋائى!» دېيىشى بىلەنلا نۆكەرلەرنىڭ نەپەسلىرى تۇتۇلدى. نەۋائى كەسكىن رەۋىشتە ئۇلاردىن بۇرۇلۇپ، ئۆيگە ئېتىلدى. دالاندا، قاراڭغۇدا تەمتىرەپ، يول ئىزدەپ، چوڭ بۆلمىنىڭ ئىشىكىگە يەتكەندە، كەينىدىن ھاسىراپ-ھۆمۈدەپ بابا ئەلى يېتىپ كەلدى. ئىشىكنى ئاستا ئېچىپ، ئىچكىرىسىگە

كىردى. دېرىزلىرى ئوچۇق، چوڭ بۆلمىنىڭ ئوتتۇرىسىدا، يۇمشاق گىلەملەر، مەخمەل ـ كىمخاب كۆرپىلەردە تۆت كىشى ھەر تەرەپكە قاراپ يېتىپ، ئۇخلىماقتا ئىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە بىر ياش ئايال دېرىزىنىڭ تۈۋىدە ئاپئاق ياستۇقتا چاچلىرىنى يېيىپ، جىمجىت ئۇخلاۋاتاتتى. نەۋائى ئېگىلىپ، يانتاقلارغا قارىدى ھەم ئاستا ئاۋاز بىلەن بۇيرۇدى: «تۆت مۇنۇنى!» بابا ئەلىنىڭ پۇتى ئاستىدا قەدەملەر، شېشىلەر، چىنىلەر سۇندى. ئۇ شاھزادىلەرنىڭ قوللىرىنى سىلكىپ، تارتىپ تۇرغۇزۇۋاتاتتى. باشلىرىنى بىر ـ بىرىگە تەگكۈزۈپ، قارشى ياقتا ئاياغلىرىنى ئۇزىتىپ ياتقان ئىككى سىپاھى چۆچۈپ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى ۋە ئۆي ئىچى قىيا ـ چىيا بولۇپ كەتتى. ياش ئايال «ۋاي!» دەپ، دېرىزىدىن ئۆزىنى يەرگە تاشلىدى. بابا ئەلىنىڭ تۆمۈردەك بەش قولىدا مىجىلغان مىرزا يادىگار ھودۇقۇپ كەتتى، جۆيلۈپ بىر نەرسىلەر دەيتتى. ئۆيگە، دالاغا يىگىتلەر توشتى. نەۋائى مىرزا يادىگارنى زەھەرلىك زاڭلىق قىلىپ، ئۇنى ئېلىپ چىقىشقا بۇيرۇدى ھەم كەينىدىن بېيىت بىلەن دېدى:

پادىشاھ مەست بولسا،
دۇنيا خاراب بولىدۇ؛
ئارقا سەپنىمۇ
دۇشمەن باسىدۇ!

نەۋائى باشلىق بابا ئەلى ۋە بىر توپ يىگىتلەر مىرزا يادىگارنى سۆرەپ دۆڭدىن چۈشتى ھەم ھۈسەين بايقارانىڭ ئېتىنىڭ ئايىغىغا تاشلىدى. شاھانە كىيىملىرى بىلەن، كېچىلىك بەزمىدە مەست بولۇپ، تىك چۈشكەن شاھزادە، ئەس ـ ھوشىنى بىلمەي، ئەتراپقا قارىدى. كېيىن بېشىغا يەتكەن بالانى ئۇقۇپ، تىلى كالۇشلىشىپ ئورنىدىن تۇردى، قوللىرىنى مەيدىسىگە قويۇپ، تىترەپ، ئۆز

دۇشمىنىگە قارىدى. ئۇنىڭ كۆزلىرىدە مەنىسىز قورقۇش، ئاجىز بىر يالۋۇرۇش ئىپادە قىلىناتتى. ھۇسەپىن بايقارا ئاتلىق تۇرۇپ، ئەسىرگە بىر قانچە ئاچچىق سۆزلەر ئېيتتى ھەم نۆكەرلەرگە قولى بىلەن شەرەت قىلىپ، ئېلىپ مېڭىشقا بۇيرۇدى.

ھىرات، سېپىللاردىن، ئۆگزىلەردىن ياڭرىغان ناغرا - سۇناي ئاۋازلىرىدىن ئويغاندى. مىرزا يادىگارنىڭ بېشى كېسىلدى. ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى جانلىرىنى قۇتۇلدۇرماق بولۇپ، تۆشۈكلەرگە كىرىۋېلىشتى...

سەككىزىنچى باب

بىر ھەپتىدىن بۇيان كوچىغا چىقىشقا پېتىنالماي ھەم پادىشاھ بىلەن سەپەردىن يانغان خوجايىنىغا كۆرۈنۈپ، خاتاسىنى ئىقرار قىلىشقا چوڭچىلىقى يول قويمىغان، يۈزىنىڭ تايىنى يوق تۇغانبەگ ئۆزىنىڭ ياساقلىق بۆلمىسىدە غەمكىن ھالدا ئولتۇراتتى. كاشكى مىرزا يادىگارنىڭ پارقىراپ تۇرغان كۆنسىنى بىردىن بۇلۇت بېقىپ كېتىشىنى ئويلىسىچۇ! «ئوسما قويغان ئەقىلسىز سەتەڭ!» دەپ پايەندە سۆلتان خېنىمنى تىللاپ، مۇنداق ۋەقەلەرگە كۆز ـ قۇلاق بولمىغان تۇركمەن بەگلىرىگە لەنەت ئوقۇدى. ئۇ بىر كېچىلدە تۇركمەن ئەسكەر باشلىقلىرىنىڭ بېشىنى ئېلىپ مىرزا يادىگارغا مەقسىتىنى ئوچۇق ئېيتىپ، ئۆزىنى باش ۋەزىر قىلىش غەرىزىنى چاپسان ئەمەلگە ئاشۇرمىغانلىقىغا ئەپسۇسلىناتتى. توپىلاڭ كۈنى قىزىقچىلىقتا توقلى مەرگەن بىلەن ھىراتتىن قېچىپ كەتمىگەنلىكى ئۈچۈن پۇشايمان يېدى. يىراق جايلارغا باش ئېلىپ كېتىش توغرۇلۇق ئويلاپ باش قاتۇرسىمۇ، لېكىن ھىراتتىكى ھاياتتىن كۆڭلىنى ئۈزەلمىگەنلىكتىن، بۇ ھەقتىكى ھەممە پىلانلاردا بىرەر كەمچىلىك ياكى مۇشكۈلات تېپىشقا تىرىشتى.

تۇغانبەگ دىمى سىقىلغاندەك ئېغىر نەپەس ئېلىپ، دېرىزىنىڭ ئىككىلا ئىشىكىنى ئېچىۋەتتى. بۆلمىنىڭ ئىچىگە ئىللىق ھاۋا كىرىپ كۈننىڭ يورۇق نۇرى چۈشتى. تۇغانبەگ «چىرت» تىلدە قىلىپ تاشقىرىغا تۆكۈرۈپ تاشلاپ، سايىسىگە قاراپ قويۇپ، دىلدارىدىن خەۋەر ئېلىش ئۈچۈن قوزغالدى. پەقەت شۇئاندا ئىشىك قىيا ئېچىلدى، نۇربابىنىڭ ئاپئاق ساقىلى، ھەر ۋاقىتتىكىدەك مۇلايىم يۈزى كۆرۈندى. ـ تۇغانبەگ بېشى بىلەن «نېمە دەيسەن؟»

دەپ ئىشارەت قىلدى. بوۋاي يۇمشاق ئاۋازى بىلەن خوجايىنىنىڭ چاقىرىۋاتقانلىقىنى ئېيتىپ، كۆزدىن غايىب بولدى. تۇغانبەگ بىر ئاز ئويلىنىپ قالدى. كېيىن يەرنى ئاستا دەسسەپ، تۆش چىقارماي مېڭىپ كەتتى.

مەجبۇرىدىن تۇغانبەگنى مېھمانخانىدا قوبۇل قىلدى. تۇغانبەگ ئېھتىرام بىلەن خوجايىنىنىڭ قولىنى سىقىپ، ئولتۇرۇشى بىلەنلا، مەجبۇرىدىن ئۇنىڭ ناماقۇل ھەرىكەتلىرىنى يۈزىگە سېلىشقا باشلىدى. تۇغانبەگ كۆزلىرىنى بىر نۇقتىغا تىكىپ، يەرگە قاراپ دومسىيىپ ئولتۇرۇپ تىڭشىدى. خوجايىنى ئۇزۇك سېلىنغان بارماقلىرىنى قارسىلدىتىپ بولغاندىن كېيىن تۇغانبەگ ئاستا سۆزلىدى:

— تىلغا ئالغۇدەك بىرەر ئىشمىغۇ قىلمىغانىدىم. ھېراتنىڭ خەلقى بىھۇدە سۆز تارقىتىشقا ئۇستىكەن — دە!

— خوش، ئەلىشىر نىڭ قولىدىن قۇتۇلدىڭىز؟ ئاۋام خەلق ئۇستىڭىزدىن شىكايەت قىلغان، بەزى زاتلار بۇ ھەقتە ماڭا خەۋەر يەتكۈزدى.

— مەن جانابلىرىنىڭ خىزمىتىنى چىن كۆڭۈل بىسىلەن ئورۇندىشىقا تىرىشتىم، ئادىتىم شۇ، ئىشنىڭ چالا قىلىشىنى ياماق كۆرىتىمەن. پۇلنى سۆزسىز بەرگەنلەرگە، خۇدا ھەققى، ئاغزىمنى ئاچمىدىم، ئەمما تەخەشلىك قىلغانلارنى، سۆز ئاڭلىتمىسا، قامچىلىدىم. ئۆزلىرىگە مەلۇمكى، خەلق بىلەن بولىدىغان ئىشلاردا بۇنىڭسىز بولمايدۇ. ئەمما، جانابلىرى خاتىرجەم بولسۇنكى، ئۆزلىرىنىڭ نامىغا داغ چۈشمىدى. مەن ئەبۇلزىيانىڭ ئادىمى بولۇپ ئىش قىلدىم! نەۋائى دېگەنلىرى، خەلق نېمە دېسە، شۇنىڭغا قۇلاق سېلىپ، بۇ يەردە چوڭ غەلۋە تېرىۋەتتى. ۋاي — ۋۇي شائىر دېگەنمۇ مۇنداق غەيرەتلىك، ئابرۇيلۇق بولىدىكەن! مەن ئۇ كىشىگە ھەيران قالدىم! لېكىن مۇنداق ئىشلاردا مەنمۇ بوش كەلمەيمەن. كونا جۇۋامنى كىيىۋېلىپ، كېچە — كۈندۈز شارابخانىدا

يېتىۋەردىم. قېنى تۇغانبەگنى تاپسۇنچۇ!

شائىرغا بېرىلگەن باھا تەكەببۇر مەجدىددىنگە ياقمىدى. ئۇ ئۆزىنى بىر ئاز چەتكە ئۇرۇپ، سالقىن چىراي بىلەن دېدى:

ــ نەۋائى خەلق ئالدىدا ئۆزىنىڭ ئابرۇيىنى كۆتۈرمەك بولۇپ شۇنداق قىلغان. بۇ سىياسەتنىڭ ئەسلىي مەزمۇنى ماڭا مەلۇمدۇر.

تۇغانبەگ خوجايىنىغا ئالاھىدە دىققەت بىلەن قاراپ، دېدى:

ــ خەلقپەرۋەرلىكنىڭ تېگىدە باشقا مەنە بار. دېمەكچى بولسىلا كېرەك. ھەر ھالدا بىر سەۋەب بار.

مەجىددىن ئويلىنىپ ئاستا ئۇن بىلەن دېدى:

ــ تۇغانبەگ، چوڭ كىشى بولماق بولسىڭىز ھەر قەدەمنى ئويلاپ ئېھتىيات بىلەن بېسىڭ. سىزدەك باھادىر يىگىتتىن ئايرىلىپ قېلىشقا كۆڭۈل ئۇنىمايدۇ. ئېتىكىمنى مەھكەم تۇتسىڭىز «سىرات كۆۋرۈكىدىنمۇ» ئامان ئۆتكۈزۈپ كېتىش قولۇمدىن كېلىدۇ. لېكىن بۇ ۋەقەلەر بېسىلغۇچە كۆپ ئەمەس، بىر ــ ئىككى ئاي، باشقا ۋىلايەتلەردە يۈرۈپ تۇرۇڭ. سۆھبەتلەردە تىلىڭىزغا ئېھتىيات بولسىڭىز بولدى.

تۇغانبەگ يېنىكلىشىپ تەشەككۈر بىلدۈردى. لېكىن بۇ ئىلتىپات ئۇنى قانائەتلەندۈرمىدى. چۈنكى ئۇ پەقەت نەۋائىنىڭ «دەستىدىنلا» قۇتۇلۇش ئۈچۈن كېتىشكە رازىلىق بەردى. ئۇنىڭدىن كېيىن، بۇ ۋەقە كېيىنكى توپىلاڭلار بىلەن خېلىلا كۆنىراپ قالغانىدى. مۇنداق گۇناھلار ئۈچۈن جەرىمانە تۆلەپلا قۇتۇلۇش مۇمكىن ئىدى. لېكىن، مىرزا يادىگارنىڭ پىتنىلىسىگە قوشۇلۇپ قويغان ئىش ئېغىر ئىش ئىدى، تۇغانبەگ بىر نەچچە كۈن دەۋران سۈرگىنى ئۈچۈن بېشىمدىن ئايرىلسۇنمۇ ياكى يىللاپ تۇلۇمچاشقاندەك، زىندان تېگىدە چىرىپ كەتسۇنمۇ! بۇ ئەيىبىنى مەجىددىنگە ئېچىپ ئېيتىشقا پېتىنالمىدى ۋە: «بۇ ئادەم ھۈسەين بايقارانىڭ سادىق بەندىسى» دەپ ئويلىدى. تۇغانبەگ ئۆز ئىچىدە: «ئۆز ساداقىتىنى بىلدۈرمەك غەرىزىدە قولۇمدىن تۇتۇپ، جاللاتقا

تاپشۇرۇشىمۇ مۇمكىن ياكى چوڭ مەرھەمەت قىلسا، دەرھال مېنى كوچىغا تاشلايدۇ: ئۇستا بولسا‌ڭ، ئاپەت دەرياسىدا ئۈزۈپ، قىرغاققا سالامەت يېتىسەن، بولمىسا، چۆكۈپ كېتىسەن ...»

تۇغانبەگ شۇ مىنۇتتا بىر ئات، بىر قامچا بولۇپ، ئىراققىمۇ، ئەزەربەيجانغىمۇ ياكى ئۇزاق دەشتى قىپچاققىمۇ، جۇڭگوغىمۇ مېڭىپ كېتىشنى يەنە ئويلىدى. قىلغانلىرىم قۇلىقىغا يەتكەن بولسا، ئۆزى سۆز ئاچار، دېگەن ئوي بىلەن شۇك ئولتۇردى. ئەمما، مەجبىددىن زاكاتلار ھەققىدە سۇرۇشتۇردى. تۇغانبەگ قانچە پۇل يىغىلغانلىقى، قەيەرلەردە قانچە پۇل يىغىلمايى قالغانلىقى ھەم يىغىلغان پۇللارنى، ئۇنىڭ بۇيرۇقىغا مۇۋاپىق ئەبۇلىزىياغا تاپشۇرغانلىقى توغرۇلۇق، ئالدىرىماستىن چۈشەندۈرۈپ سۆزلىدى. مەجبىددىن ئالغانلىرىنى ئويلاپ، دېدى:

ـــ ئاپىرىن! سىزدەك يەتتە يىگىتىم بولسا، يەتتە ئىقلىمنى زەبت ئېتەلەر ئىدىم. ئىنشائاللا، كەلگۈسىدە سىز بىلەن بىرلىشىپ ياخشى ئىشلار قىلارمىز..

بۇ سۆزلەرنى ئاڭلىغان تۇغانبەگنىڭ كۆزلىرى ئويناپ كەتتى. ئۇ كۆزلىرىنى ئايرىقچە بىر قىياپەتتە قىسىپ، دېدى:

ـــ تەقسىر، بۇ ئەدەپسىز قۇللىرىدىن بىر ئەيىب سادىر بولدى، جانابلىرىغا ئېيتىشقا تىلىم بارمايۋاتىدۇ ...

ـــ تۇنىسىز كۇن يوق، داغسىز لەيلە يوق دېگەن گەپ بار، نېمە ئىش ئىدى ئۇ؟

ـــ ئادەملەرنىڭ ئاغزىدا، ـــ دېدى ئۇ ئاستا ئاۋاز بىلەن، ـــ شۇنداق خەۋەرلەر تارقاپ كەتتىكى، گويا كى سۇلتان ھۈسەين بايقارا بارلىق لەشكىرىدىن مەھرۇم بولۇپ، قولغا چۈشۈپ قالماي دەپ، بىرقانچە يىگىتلەر بىلەن ھىندىستان تەرەپكە قېچىپ كېتىپتۇ، بارلىق خىزمەتچىلىرى، بەگلىرى مىرزا يادىگارغا ساداقەت بىلدۈرۈپتۇ ... دېيىشتى. مەن ساددا كۆڭۈل ئادەم بولغاچقا، مۇنداق گەپلەرگە ئىشىنىپ مىرزا يادىگارنىڭ خىزمىتىگە

كىردىم. بەش ـ ئون كۈن ئات چېپىپ يۈردۈق، ئاقىۋىتى چاتاقراق بولۇپ چىقتى، مانا! ـــ دەپ، تۇغانبەگ يەر ئاستىدىن مەجدىددىنگە كۆزىنىڭ قىرىنى سالدى. خوجايىنىنىڭ كۆزلىرىدە غەزەپ ئەمەس چوڭقۇر تەشۋىش سېزىلدى.

مەجدىددىن تىترەپ، توڭلۇق بىلەن دېدى:

ـــ يىگىت، بۇنىڭدىن ئوشۇقمۇ شەرمەندىلىك بولامدۇ!

ـــ تەقسىر، ئىشەنسىلە، خۇدا ھازىر، سىلىنىڭ ھېچ خاتىرەمدىن چىقارمىدىم. بەزى بىر ئويلىرىم بار ئىدى، ـــ تەڭرى يار بەرمىدى. قانداق قىلاي!

مەجدىددىن بۇ سۆزنىڭ مەنىسىنى چاپسانلا چۈشەندى. لېكىن قاپىقىنى سېلىپ ئاچچىقلانغان ئاۋاز بىلەن سۆزلىدى.

ـــ بۇ قانداق ئىش! پۈتكۈل ئالەم بىلىدۇكى، مەن خاقانىڭ سادىق بىر ئىتى! ئۇ جانابىي ئالىيغا ۋە ئۇنىڭ خانلىقىغا ئۆلگۈچە خىزمەت قىلىشنى ئارزۇ قىلىمەن. سىز بۇ سۆزنى ئېككىنچى قېتىم زادىلا ئاغزىڭىزدىن چىقارماڭ!

تۇغانبەگنىڭ ئۈمىدى ئۈزۈلدى. ئۇ بۇگۈن، يە ئەتە تاقىر جۇۋىنى كېسىپ، ئۇزاقلارغا قېچىشتىن باشقا ئىلاج يوق ئىكەن، دەپ ئويلىدى. ئۇ بۇرۇتىنى سىلاپ، شۇك ئولتۇردى. كېيىن ئورنىدىن قوزغىلىۋېتىپ مەجدىددىنىڭ چىن كۆڭلىنى بىلىش ئۈچۈن ئۆز ـ ئۆزىگە دېگەندەك قىلىپ، غودۇڭشىپ: «خوراساندىن رىزقى ـ نېسىۋىمىز ئۈزۈلگەنىكەن، ئىلاج قانچە؟» دەپ قويدى.

ـــ ئولتۇرۇڭ، قاچاقچىمۇ سىز؟ ـــ دەپ تەئەددى كۆلكىسى بىلەن كۈلۈپ، قارىندى مەجدىددىن.

تۇغانبەگ يەنە ئولتۇردى.

ـــ خۇدايىم ئېتىمىنىڭ تۇۋىقىغا قۇۋۋەت بەرسە، بىر تىنچ جاي تاپارمەن.

ـــ مۇنداق ئەندىشە، بىسەرەمجانلىققا ئورۇن يوق، ـــ دېدى مەجدىددىن، ـــ شەھەردە مىرزا يادىگارنى قولتۇقلاپ، قوللاپ

يۇرگەن ئۇلۇغ زاتلارمۇ بار. ئۇنىڭ بىلەن ھەمتاۋاق بولۇپ بىللە بەزمە قىلغانلارمۇ، ئاز ئەمەس ... مەن سىزگە ھازىرچە ئەل كۆزىدىن چەتتىرەك بولۇپ تۇرۇڭ، دېدىم. ھەر جايدا، ھەر سۆزدە پادىشاھقا ساداقەتسىزنى بىلدۈرۈشكە تىرىشىڭ. كېيىنرەك، سىزنى بىر مەنسەپكە تەيىن قىلارمىز. ۋەزىپىسىزنى ئىخلاس بىلەن ئورۇندارسىز. يەنە نېمە كېرەك!

تۇغانبەگ: «رەھمەت ـ تەزىم» دېدى. كېيىن ئورنىدىن تۇرۇپ: «سىزگە كىچىككىنە سوۋغىتىم بار ئىدى» دېيىشىگىلا، مەجبۇددىن ئۇنىڭ قوينىغا قاراپ: «قېنى چىقىرىڭ. ھە، خەۋىرىڭىز بارمۇ، يادىكار مىرزا ۋاقىتدا ‹قاغىلىق باغدىن، نۇرغۇن ئېسىل بۇيۇملارنى تالاپ كېتىشىپتۇ ...› دېدى.

تۇغانبەگ كۈلۈپ: «سوۋغىتىم ئۆزى مېڭىپ كېلىدۇ!» دەپ تاشقىرىغا چىقتى. ئاتخانىنىڭ ئالدىدىكى ھوجرىنىڭ ئىشىكىگە بېرىپ توختىدى.

ـــ ھەي نەدىسەن، چولاق قارغا؟ ئاچقۇچنى بەرگىن، ـــ دەپ ۋارقىرىدى ئۇ نۇربابا‌غا.

نۇربابا ئاتخانىدىن چىقىپ، تۇغانبەگكە گۇمانلىق نەزەر بىلەن قاراپ، بەلۋېغى ئارىسىدىن ئاچقۇچنى ئېلىپ بەردى. تۇغانبەگ ئالدىراش ئىشىكنى ئاچتى. بۇرجەكتە ئولتۇرغان دىلدارنىڭ كۆزلىرى غەزەپ ئوتى بىلەن ياندى.

ـــ چىرايلىق قىز، تۇر ئەمدى، ياخشى خوپ بولمىمىز، ـــ دەپ كۈلۈپ، مۇلايىم سۆزلىدى تۇغانبەگ.

ـــ كەت، يېنىمغا كەلمە، بېشىڭنى يېگۇر! ـــ دەپ ۋارقىرىدى قىز ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ.

ـــ ئاچچىقىڭنى قىلى، جېنىم! ـــ دەپ يېلىندى تۇغانبەگ، ـــ مەن ساڭا قولۇمنى تەگكۈزمىدىم. ھەربىر شەرتىن سۆزۈمگە مېڭىلاپ قارىغىش ئاڭلىدىم. مېنىڭ كۆرسەڭ، ياۋا مۇشۇكتەك چاچرايسەن، پىستە ـ بادام كىرگۈزسەم، قوينىڭ

قۇمىلىقىدەك چاچسەن. جۇر، ئەمدى بۇ زىنداندىن قۇتۇلدۇراي سېنى ...

تۇغانبەگ قىزنىڭ بىلىكىدىن چىڭ تۇتۇپ سۆزىدى. تارتىپ ئىشىكتىن چىقىرىۋاتقاندا، نۇرىبابانىڭ رەھمى كېلىپ، يارەم كۆرسىتىشكە ئىلاج يوق، دەرد بىلەن بوغۇلۇپ ۋارقىرىدى:

— قىزنىڭ قولىنى سۇندۇرىسەن، بەس ئىنىساپ كېرەك، — دېدى ھەم قىزنىڭ غولىغا قېقىپ قورقما، قىزىم، ھېچقانداق خەۋپ - خەتەر يوق، — دېدى.

— جېنىم تاغا، — دېدى دىلدار يىغلاپ، يالۋۇرۇپ، — ئېيتىڭا، مېنى نەگە ئېلىپ بارماقچى بۇ زالىم؟ سىزدىن ئايرىلمايمەن تاغا، قورقمەن.

— سۆزۈمگە ئىشەن قىزىم، ئىنشائاللا، ساڭا ھېچقانداق يامانلىق قىلىنماس.

تۇغانبەگ بىر يېلىنىپ، بىر قورقۇتۇپ، دىلدارنى يېتىلەپ ماڭدى. مېھمانخانا ئىشىكىدە ئۇنىڭغا شۇنداق دېدى:

— ھازىر چوڭ ۋەزىرگە كۆرۈنىسەن، يىغا - پىغاڭنى قوي. ئۇ جانابىڭ كۆڭلىنى رەنجىتىسەڭ بېشىڭ كېسىلىدۇ، ئۇقتۇڭمۇ؟ ئەدەپ بىلەن سالام بەرگىن!

دىلدارنىڭ يۈرىكى توختاپ قالغاندەك، تېپتىنچ بولدى. تۇغانبەگ ئىشىكنى ئېچىپ، قىزغا قارىدى. ئەگەر ئۇ ماڭمىسا، كۆتۈرۈپ ئېلىپ كىرىشكە ھازىرلاندى. دىلدار غەيرەت بىلەن بېسىلىپ، ئىچكىرىگە كىرىپ، ئۇچ - تۆت قەدەم مېڭىپ، يۇمشاق گىلەمگە ئولتۇردى. پۈتۈن ۋۇجۇدى تىترەپ، قورقۇش ۋە ئۇياتتىن ئۆزىنى يەرگە ئۇرۇشقا تەييار تۇرسىمۇ، «چوڭ ۋەزىر» دىن قورقۇپ، ئۆزىنى تۇتۇشقا تىرىشتى.

مەجبۇرىدىن ياستۇقتىن بېشىنى كۆتۈرۈپ، ياخشى بىر ئەسۋابقا قاراپ قىزىققانىدەك ياكى ئېسىل بىر گۈھەرنى كۆرگەندەك، قاپاقلىرىنى سۈزۈپ، قىزنىڭ بىر بېشىغا، بىر ئايىغىغا سەپسالدى.

كېيىن تۇغانبەگكە شەرەت قىلىپ، شۇبرلىدى: «پەرىلەر گۈلخانىسىنىڭ گۈزەل گۈلى ئىكەن ... باھاسىمۇ يۇقىرى بولسا كېرەك؟». تۇغانبەگ كۈلۈپ بېشىنى چايقىدى:

— باھاسى؟ — دېدى شۇبرلاپ، — قۇلىڭىز ئالتۇن سانداقى بار بايى ئەمەس. مىرزا يادىكار بىزنىڭ قولىمىزنى شۇنچە ئۇزۇن قىلغانىدىكى، ئۇ قول يۇرتىنىڭ بىر قىزىنىڭ ئەمەس، ئاسماندىن خۇدانىڭ ئاي ۋە يۇلتۇزىنى ئۈزۈپ ئېلىشقا يېتەتتى، دەپ تۇغانبەگ بىر مەجبۇرىيەتنىڭ بىر قىزغا قارىدى.

— مەجبۇرىيەتنى ساختا تەنبىھلىگۈچى ئاۋاز بىلەن دېدى: —

— مۇنداق ئىشلارنى قىلىش سەت بولىدۇ، يېگىت!

دىلدار دەررۇ مەجبۇرىيەتنىڭ قارىدى. ئۇنىڭ كۆڭلىدە قۇتۇلۇش ئۇمىدى تۇغۇلدى. كۆزلىرىدە قانداقتۇر بىر سائادەت ئىشەچ ئوتلىرى يېنىپ كەتتى. سەممىي يېلىنىش، ھەتتا بالا ئۈزۈ ئاتىسىغا سۆزلىگەندەك شېرىن ئەركىلەش بىلەن:

— سىلى دۆلەتنىڭ چوڭ ئادىمى. بىز ھەممىمىز سىلىنىڭ پەرزەنتلىرى، تەڭرىم سىلىنى ئىككى دۇنياغا قوللىسۇن، — مېنى ئۈزۈ يۇرتۇمغا ئەۋەتىۋەتسىلە. ياخشىلىقلىرىنى ئۇمرۇمدە كۆڭلۈمدىن چىقارمايمەن، — دېدى ۋە ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ئىختىيارسىز ياش قۇيۇلدى.

— ئىختىيارىڭ بىزدە ئەمەس، ئاپئاق قىز، — دېدى مۇلايىم ئاۋاز بىلەن مەجبۇرىيەتنى، — سەن ماڭا مۇشۇ يېگىتكە قاراشلىق. خوش، ئۈزۈ يۇرتۇڭغا نېمە راھەت كۆرسۈڭ؟ بىزنىڭ ئائىلىدە ياشىسالا، بەختلىك بولىسەن. ھەربىر كۈنۈڭ يېڭى - يېڭى گۈللەر بىلەن زىننەتلىنىدۇ. ئۈزۈڭگە تەڭتۇش رەپىقىلىرىڭمۇ بار.

دىلدار ئۆكسۈپ - ئۆكسۈپ يىغلاپ، بېشىنى تۆۋەن سالىڭغىلاتتى. مەجبۇرىيەتنى قىزنى ئۈزۈ خانىمىغا ھەدىيە قىلىپ تاپشۇرۇش ئۈچۈن نۇرباباغا تاپشۇرۇشنى بۇيرۇدى. تۇغانبەگ قىزنىڭ بىلىكىدىن تۇتۇپ، تۇرغۇزماق بولۇۋىدى، قىز چاچراپ

ئورنىدىن تۇردى. بوشاپ جانسىزلانغان پۇتلىرىنى ئارانلا كۆتۈرۈپ بېسىپ، تۇغانبەگنىڭ كەينىدىن چىقتى. خۇشال، جانلانغان مەجبىددىن ئالدىراش ئورنىدىن تۇردى ۋە ئۇزۇن، ئېسىل چاپانىنى كىيىپ، بېشىغا چوڭ سەللىنى يۆگەپ، پادىشاھ سارىيىغا مېڭىپ كەتتى.

«قاغىلىق باغ» ھەر كۈندىكىدەك گۈزەل بېزەلگەنىدى. خىزمەتچىلەر ئەھلى بۇ ئالىي دەرگاھنىڭ لايىقىنىنى بۇزماسلىق ئۈچۈن، ئالدىرىماي، چوڭ پېئىللىق بىلەن ئۆز ئىشلىرىنى قىلاتتى. قىلىچ، ئوقيا تاقىغان، ساداقلىرىغا ئوق توشقۇزغان يىگىتلەر ئېغىر قەدەم تاشلاپ، ئۇياق ـ بۇياققا مېڭىپ تۇرماقتا. ئاق ساقىلى مەيدىسىنى قاپلىغان قېرى دەرۋازىچى نەيزىسىگە تايىنىپ، ئۆزىنىڭ ياش شېرىكىگە كونا جەڭلەر ھەققىدە تامشىپ ھېكايىلەر سۆزلەيتتى.

مەجبىددىن ھىندىستاندىن كەلگەن پىللارنى ئۇزاقتىن تۇرۇپ كۆرۈپ تاماشا قىلدى ھەم قىرىق تۆۋرۈكلۈك سارايغا ماڭدى. ئەتراپى دەرەخلەر، گۈللەر بىلەن ئورالغان يېنىك بىر ئىمارەتتە خوراسانلىق مەشھۇر بىر ئالىمنىڭ ياش شاھزادىلەرگە دەرس بەرمەكتە. باشتىن ـ ئاياغ نەپىس، جۇڭگو شايىسىغا ئورالغان گۈزەكلەر مۇللىسىنىڭ ناھايىتى ئالدىرىماي سۆزلىگىنى ئۇچۇنمۇ ياكى مەنىسى ئاڭلىشىلمىغان قۇرئان سۆزلىرىنى قىرائەت بىلەن قائىدىگە مۇۋاپىق، ئۇزاق تەكرارلىغانلىقتىنمۇ، دەرسنىڭ تۈگىشىگى سەۋرسىزلىك بىلەن كۈتەتتى. دەرەخلەر ئارىسىدىكى ئۆزلىرىگە ئوخشاش ياسانغان، خىلمۇخىل رەڭلىك، قاناتلىرىنى سوزۇپ ئۇچىناپ يۈرگەن توزلارغا ھەم كۈن نۇرىدا قارىغا ئوخشاش كۆرۈنگەن ئاپئاق غازلارغا ھېلىدىن ـ ھېلىغا قارىشىپ قويىاتتى.

مەجىددىن قىرىق تۆۋرۈكلۈك سارايغا يېقىن كېلىپ، پادىشاھنىڭ ۋە باشقا ئۇلۇغلارنىڭ قىلىقىنى بىلدى ـ دە، مەيدانچىلەردە ئايلىنىپ يۈرۈپ ئاستا دۆڭگە چىقتى. دۆڭنىڭ

ئارقىسىدا چوڭ تەكشى مەيدانداﺀ قىرىق - ئەللىكچە ئاجايىپ گۈزەل كىيىنگەن ياش - ياش يىگىتلەر، بەگزادىلەر، ھىراتنىڭ داڭلىق ئائىلىلىرىنىڭ ئەركىلىرى بىلەن بىللە تاج - تەختنىڭ مىراسخورى، ھۈسەين بايقارانىڭ چوڭ خوتۇنى بىكە سۇلتان خېنىمدىن تۇغۇلغان تۇنجى پەرزەنتى بەدئىۇززامان ئوقيا ئېتىپ، يېرىم ئويۇن، يېرىم جىددىي ھەربىي مەشقلەر بىلەن مەشغۇل ئىدى. بەدئىۇززامان ئون ئىككىﺀ ئون ئۈچ ياشلىق نازۇك، خۇش - خۇي، چىرايلىق بالا ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىدە پارقىراپ تۇرغان ئالتۇن، كۈمۈش گۈللۈك شايى چاپان، بېلىدە قىممەتلىك تاشلار يېنىپ تۇرغان بەلۋاغ، بەلۋاغقا قادالغان پارقىراپ تۇرغان خەنجەرنىڭ قىنى ھەيكارەڭ ئوتتەك يېنىپ كۆزنى چاقنىتىدۇ. شاھزادىنىڭ بېشىدىكى ئاق شايى سەللىنىڭ ئۈچىغا بېكىتىلگەن ئالتۇن پۆپۈك لەپىلدەپ تۇرىدۇ. پېشانىسىنىڭ ئۈستىدە سەللىگە ئۈستىلىق بىلەن قادالغان چوڭ گۆھەر تۇرىدۇ. پۈتلىرىدا چاققان، گۈللۈك ئۆتۈك ... بەدئىۇززامان تولىسى ھەسمىي ئولتۇرۇشلاردا ئاتىسى بىلەن پاراڭ سېلىشاتتى. ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ خەزىنىسى، بەگلىرى، يىگىتلىرى، شائىرلىرى، ھەمسۆھبەتلىرى بار ئىدى. ئۇ شېئىرنى، نەغمىنى ياخشى كۆرەتتى، ئۆزىمۇ گاھىدا بىرەر پارچە يېزىپ قويۇاتتى. تەنتەنىلىك زىياپەتلەر، بەزمىلەر ئۆتكۈزەتتى. مەينىڭ (ئىچكىلىك) تاتقىنى ۋە قىنى ياخشى ئۇقاتتى. ياشلىقنىڭ قارىماستىن، شاھانە تەنتەنىلەرنى ناھايىتى ئۈستىلىق بىلەن تەشكىل قىلاتتى. تەشۋىشسىز، شاھانە ھاياتنى كەيپى - ساپا دېگىزىدا ئۇ ئۆز ئۆمرىنىڭ ئۇلۇغ كۈنىنى، يەنى ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ رەسمىي قائىدىسى بويىچە تاق كىيگۈزدە ئولتۇرۇپ، تاج كىيىش كۈنىنى خىيال قىلاتتى.

مەجبۇرىيەت ھېجىيىپ كۈلۈپ، زوق بىلەن ئويۇنغا قاتىدى. شاھزادىنىڭ ئەتراپىدا ئايلىنىدىغان ئۇلۇغلارنى، تەربىيىچىلەرنى ئېسىگە ئالدى. ئومۇمەن شاھزادىلەر بىلەن بولغان ئالاقىنىسى

مۇستەھكەملەش توغرۇلۇق ئويلاپ قالدى ـ دە، دۆكدىن پەسكە چۈشتى. يىراقتىن، گۈلزار ئەتراپىدا ھەر قېتىمدىكى ھەمسۆھبەتلىرى، يېقىنلىرى ۋە بەزى بەگلەر بىلەن كېزىپ يۈرگەن ھۈسەين بايقارنى كۆرۈش بىلەن، ھودۇقۇپ، چىرايى تاتىرىپ كەتتى. ئىلدام مېڭىپ، ئۇن بەش ـ يىگىرمە قەدەم جايدا ئىخلاس بىلەن ھۈسەين بايقاراغا قاراپ ئېڭىشىپ تەزىم قىلدى. كېيىن يەنە تازىم بىلەن يېقىن باردى ھەم كىچىك مىرزىنىڭ گويا كى ئۇنىڭغا سالام ئېيتقىنىنى بىلدۈردى. كەيپى خۇش ھۈسەين بايقارا ئۇنى كۆرۈپ: «بىز بىلەن بىللە بولۇڭ!» دەپ ئىلتىپات بىلدۈردى. مەجبۇرىدىن باشقىلارنىڭ نارازىلىق بىلەن قارىغانلىقلىرىنى سەزسىمۇ، يەرنى سۆيگەندەك ئېڭىشىپ قوللۇق قىلدى.

بۈگۈن ھۈسەين بايقارانىڭ كەيپى خۇش ئىدى. ئۇ بىپەرۋا ئېچىلىپ، يېيىلىپ ماڭدى. مەينىڭ تەسىرىدىن ئۆتكۈرلەشكەن كۆزلىرى بىلەن ھەر تەرەپكە چاچراپ قارايتتى. ئادەتتىكىسىگە ئوخشاش، ئەرزىمەس بىر نەرسىگە رەنجىگەنلىكىنى بۇ قېتىم بىلدۈرمىدى. سايىدە كۈننىڭ شولىسى ئالتۇن ھالقا بولۇپ ئويناپ تۇرغان باغ يوللىرىنى ئارىلاپ، پادىشاھ «كەبۈتەرخانە» (كەپتەرخانا) تەرەپكە بۇرۇلدى. ئۇنى قورشىغانلارنىڭ ھەرقايسىسى ھازىر ئەمدى پادىشاھقا تازا ياقىدىغان بىرەر سۆز تېپىشقا تىرىشاتتى. قىزىق، كىشىنىڭ يادىدا يوق، كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان سۆزلەرگە تامامەن قابىلىيەتسىز بولغان مەجبۇرىدىن باشقىلارغا ھاي بارىكاللىچى بولۇشقا تىرىشتى، بارلىق ھەرىكىتى، مۇئامىلىسى بىلەن پادىشاھقا سەمىمىيەت ۋە ساداقىتىنى بىلدۈرۈشكە تىرىشاتتى. كەپتەرخانىغا يانداش ئۆينىڭ ئىچىدىن چىرايلىق كۆكنارچەك، كۆزلىرىگە سۈرمە سۈرگەن، ئورۇققىنا بىر قېرى چېقىپ تەزىم قىلدى. ھۈسەين بايقارا مېۋىلىك دەرەخلەر ئارىسىدىكى سۈپىنىڭ چېتىگە، كىچىك ئىپەك گىلەمگە ئولتۇردى. قېرى بىر يوغان تاۋاققا لىق توشقۇزۇپ تېرىق ئېلىپ چىقىپ، كەك

يەرگە چاچتى. ئاندىن كەپتەرخانىنىڭ ئىشىكلىرىنى ئېچىۋەتتى. مىغىلدىغان كەپتەرلەر ئۇچۇپ چىقىپ، ئۆزلىرىنى دالىغا ئاتتى. ئاق، چىپار، كۆك، قارا ۋە باشقا رەڭلىك كەپتەرلەر چۇرۇلدىشىپ دان تېرىۋاتقاندا، ھۇسەين بايقارا بالىلارچە خۇشال بولۇپ كەتتى. كەپتەرلەرنىڭ تولىسىنىڭ پۇتلىرىدا ھالقىلىرى بار ئىدى. ھۇسەين بايقارا ئەمدى خۇشامەت گەپلەرگە قۇلاق سالماي، كەپتەرلەر ھەققىدە ئۆزى سۆزلەشكە باشلىدى. گاھىدا ئۇ قېرى كەپتەرچىنىڭ كەپتەرلەرگە تېگىشلىك سۆزلىرىگە قۇلاق سالدى. بۇ قېرى ئۇنىڭ قەدىردان كىشى ئىدى. ھۇسەين بايقارا بالا چاغلىرىدا ئاتايىن ئۇنىڭ ئۆيىگە بېرىپ كەپتەر سېتىۋالاتتى.

يەردە دان تۇگىگەندىن كېيىن قېرى بىر ئۇزۇن ياغاچنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ چايقاپ، ئايلاندۇرۇپ ۋارقىراپ، بىر نەرسىلەر دېدى. كەپتەرلەر گۇرىرىدە قىلىپ ئۇچۇپ ئاسمانغا كۆتۈرۈلدى... ھۇسەين بايقارا ئەمدى ئىختىيارسىز ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى. يەردە دان ئىزدەپ ئۇچماي قالغان بىرمۇنچە كەپتەرلەرنى چاۋاك چېلىپ ئۇچۇردى. ئىككى قولىنى كەينىگە تۇتۇپ ئاسمانغا قاراپ، كەك كۆكسىنى كۆتۈرۈپ ھەر تەرەپكە ئايلاندى. ھىراتنىڭ تىنىق، قىزىق ھاۋاسىدا رەڭگارەڭ بولۇپ، سۈزۈلۈپ، شوق ئويناپ ئۇچۇپ يۈرگەن كەپتەرلەرنىڭ ئاجايىپ «ئاسمان ئۇسسۇلى» دىن كۆز ئالمىدى. يېرىم چاقچاق، يېرىم جىددىي رەۋىشتە ئۆزىنى «پادىشاھ كەپتەرخانىسىنىڭ يولباشچىسى» دېگەن ئۇنۋان بىلەن ئاتاپ يۈرگەن كۆكنارچىدەك قېرىنىڭ قېشىغا بېرىپ، ئۇنىڭ ئىزاھلىرىنى تىڭشىدى. كۆزى ئاسمانغا قادالغان ھالدا لەۋلىرىنى مىدىرلىتىپ: «بۇ قۇشلار ئاسماندا ئۆزلىرىنىڭ جەۋلان قىلىپ ئۇچۇشلىرى بىلەن كىشىنىڭ كۆڭلىنى كۆتۈردى!» دېدى. بۇ چاغدا ئەتراپتىكىلەردىن كىمدۇر بىرى ئۇنلۇك ئاۋازدا ئاتتارىنىڭ «قۇشلار تىلى» («مەنتىقۇتتەير») دېگەن كىتابىدىن كەپتەرلەر ھەققىدىكى بىر بېيىتنى ئوقۇدى. بېيىت ھۇسەين بايقارا غا بەكمۇ يېقىپ كەتكەچكە،

بېشىنى ئىرغىتىپ، بېيىتنى بىر - ئىككى قېتىم تەكرارلىدى. قاناتلىق ئۇسسۇلچىلار ئاسمان سەھنىسىدىن يېنىپ ئۆز ماكانى ئەتراپىغا قونۇشقا باشلىدى، پادىشاھ ئاغرىغان بوينىنى ئۇۋۇلاپ، بۇ يەردىن مېڭىپ كەتتى.

«ئىچكىي»لەر[1] زىياپەت ئۇستىلىنىڭ تەييار ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى. ئولتۇرۇش، ھەر كۈندىكىگە ئوخشاش «قاغىلىق باغ» نىڭ ئەڭ چوڭ، ھاۋالىق ۋە زىننەتلىك بىر بىناسىدا بولدى. تۆردىكى قات - قات كىمخاب كۆرپىلەر ئۈستىدە ھۈسەين بايقارا باداشقان قۇرۇپ ئولتۇردى. ئۇنىڭ ئەتراپىدا بىر خىل كىيىنگەن، ياشلىرىمۇ بىر دېمەتلىك، چىرايلىق ياش يىگىتلەر چۆرىدەپ ئولتۇرۇشتى. بۇلار پادىشاھنىڭ تەنتەنىسى ۋە مەجلىسىنىڭ زىننىتى بولۇپ خىزمەت قىلاتتى. ھۈسەين بايقارانىڭ ئوڭ ۋە سول ياقلىرىدا خانلىقنىڭ ئۇلۇغ مەنسەپدارلىرى ۋە تۇرلۇك سەۋەبلەردىن قېچىپ كېلىپ، بۇ دەرگاھنى پاناھلىغان گايىبىر ئامەتسىز شاھزادىلەر ۋە بەگلەر، ئۇلۇغ مەنسەپدارلار، ھەمسۆھبەتلەر ۋەھاكازالار ھەر كىم ئۆزىنىڭ لايىقىدا ئورۇن تۇتتى. مېھمانلارنىڭ ئارىسىدا ھىراتنىڭ ئالىملىرى، شائىرلىرى ۋە مەشھۇر سازەندىلىرى، غەزەلچىلىرىمۇ بار ئىدى. بۇ يەردىكى ئادەملەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مەجلىسلەرگە كۆپ قاتنىشىپ، مەجلىسنىڭ ئەدەپ ۋە تەرتىپىنى ناھايىتى ياخشى بىلگەنلىرى ئۈچۈن، ئولتۇرۇش ھەر قېتىمدىكى رەسىم - يوسۇنلار بىلەن باشلىنىپ، ئاستا - ئاستا قىزىدى. دەسلەپ ھۈسەين بايقارا ئۆزىنىڭ يېڭى شېئىرىنى مەجلىسكە تەقدىم ئەتتى. شېئىرنى ياخشى ئوقۇيدىغان ۋە ناھايىتى ئىنچىكە چۈشىنىدىغان مەنسەپدار خوجا ئابدۇللا مەرۋارىي ئوقۇپ بەردى. تەبئىي، شېئىرنى ھەممە گۈزەل دەپ تاپتى. ھەتتا، پارس پەرەست شائىرلارمۇ ئۇ ئۆزبېك تىلىدىكى شېئىرنى

---

① ساراي ئىشلىرىنى بەجا كەلتۈرىدىغان مەخسۇس بەگلەر.

ئەڭ ئەلا بەدئىي دەرىجىلەرگە كۆتۈرۈپ ماختىدى. شېئىرغا ئاشىق بولغان بەزى باھادىرلار شېئىرنىڭ ئايرىم مىسرالىرىنى تەكرارلاپ، بىر - بىرى بىلەن مۇزاكىرە باشلىدى. ھۇسەين بايقارا ھەممە شائىرلاردىن بۇ شېئىرنى ئوقۇپ، ئۇنىڭغا جاۋاب يېزىشنى سورىدى. بىرئاز ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن سورۇننىڭ قىزىقچىسى سۆزلەشكە باشلىدى. مەجلىس تىنماستىن قاقاقلاپ كۈلۈشتى. بولۇپمۇ، ھۆرمەتلىك ئابدۇلۋاسى دېگەن مەشھۇر ھەجۋىچى، لەتىپىچىنىڭ سۆزى ۋە ھەرىكەتلىرى ھەممىنىڭ ئۇچەيلىرىنى ئۈزدى. ئابدۇلۋاسىدىن كېيىن باشقا كۈلدۈرگۈچىلەر يېڭى بىر نەرسە دەپ ئوتتۇرىغا چىقىشقا پېتىنالمىدى. داستىخانچىلار ئاياغ ئۇچى بىلەن مېڭىپ، چاققانلىق بىلەن داستىخان سالدى. غاز كاۋېپى، قوي گۆشى، مانتا قاتارلىق خىلمۇخىل تاماقلار تارتىلدى. ھۇسەين بايقاراغا مەخسۇس ئالتۇن لېگەندە ئالاھىدە تاماق كەلتۈرۈپ، خىزمەتچىلەر كۈمۈش پەتنۇسلارغا ئالتۇن ۋە ياقۇت قەدەھلەرنى تىزىپ، تەزىم بىلەن مەي تۇتۇشقا باشلىدى. دەسلەپ ئالتۇن قەدەھنى ھۇسەين بايقارا قولىغا ئېلىپ، مەجلىسكە ئىشارەت قىلدى. ھەممە قەدەھلەر ئۇنىڭ شەرىپىگە كۆتۈرۈلدى. ھۇسەين بايقارا دۆلەت ئىشلىرىدا تېمۇرنىڭ يولىيورۇقلىرىنى ئاز تۇتسىمۇ، مۇنداق ئولتۇرۇشلاردا ئۇلۇغ بوۋىسىنىڭ دەستۇرلىرىغا سادىق ئىدى. ئەمما ئۇ تەقلىدكە قانچە ئۇرۇلمىسۇن، زامان ۋە مۇھىت بۇ بابتىمۇ چوڭ ئۆزگىرىشلەر كىرگۈزگەنىدى. ئاقساق جاھانگىرنىڭ سارىيىدىكى بۇ ئولتۇرۇشتا سەھرايى ساددىلىق بىلەن پەۋقۇلئاددە خۇشامەت ۋە تەنتەنە بىرلەشكەنىدى. بۇ چاغدا ئاشپەزلەر پۈتۈن پىشۇرۇلغان سېمىز ئاتلارنىڭ ئالامەت چوڭ تەڭنىلەرگە سېلىپ، ئوتتۇرىغا تاغدەك تىزىۋەتتى. كېيىن، بىلەكلىرىگىچە تېرە پەلەي كىيگەن كۈتۈمچىلەر، ھەممىنىڭ كۆز ئالدىدا، چەبدەسلىك بىلەن ئاتلارنى پارچىلاپ مېھمانلارغا بۆلۈپ بەردى. ھەر كىم ئۆزىگە تەگكەن ئۇلۇشنىڭ بىر قىسمىنى ئۆيىگە

ئېلىپ كېتىشكە مەجبۇر ئىدى ۋە سۆڭەكلەرنى تالىشىپ ـ تارتىشىپ غاجىلاشمۇ ئادەت ھېسابلىناتتى. يەنە ھەر بىر زىياپەتتە ئىچىملىك ئىچىلىۋەرمەيتتى، ئىچكىلىك بەزمە شالاڭ بولاتتى. لېكىن بىر ئىچىشكە كىرىشىلسە، خۇددى يايلاقتا قىمىز ئىچىلگەندەك، ھەددى ـ ھېسابسىز ئىچىلەتتى. تولىسى موڭغۇلچە كىيىنگەن سالپاق ـ سۇلپاق، چوڭ گەۋدىلىك، قەھرىلىك، ساددا باھادىرلار ئىچكىلىكتە مەردلىك، چىداملىق ۋە ئۆكتەملىك تەلەپ قىلاتتى. كىمنىڭ چىنىسىدە بىر تامچا قالسا، ئۇ توققۇز چىنىنى كەينى ـ كەينىدىن دەم ئالماستىن ئىچەتتى. ئەگەر كىيىنكى چىنىدىن يەنە بىر تامچا قەپ قالسا يەنە توققۇز چىنە قوشۇلاتتى. ھۇسەين بايقارا زامانىدىمۇ بىر تامچا قالدۇرماستىن سۇمۇرۇش قائىدە ھېسابلانسىمۇ، لېكىن تولا ۋاقىتلاردا بۇنىڭغا رىئايە قىلىنمايتتى. جازا بولسا ئايرىم كىشىلەرگە ۋە مەجلىسنى جىقراق قىزىتىش ئۈچۈنلا قوللىنىلاتتى...

ئىچىملىك تىللارغا ۋە ھەربىكەتلەرگە غەيرەت ۋە قورقۇمسىزلىق بەردى. گاھى بىر شائىرلار ئورۇنلىرىدىن دەست تۇرۇپ ياكى ھازىر مەستلىكتە توقۇغان، ياكى ئەتەيلا، مۇشۇ پۇرسەت ئۈچۈن توقۇپ قويغان شېئىرلىرىنى ئوقۇپ، تەنتەنە بىلەن قەدەھ كۆتۈرۈشكە باشلىندى. غىجەك، تەنبۇر، نەي، ئۇد، داپ ۋە باشقىلاردىن ئىبارەت بولغان مۇزىكا پارس، ئۆزبېك مۇقاملىرىنى ۋاژىلداتتى. ھاپىزلار ناخشا ئېيتتى. ئاجايىپ كىيىملەر كىيگەن ئۇسسۇلچىلار ئۇسسۇلغا چۈشتى.

كەچ كىرگەندە ئالتۇن شامدانلارغا «قىرىق چىراغ» دەك شامىلار قويۇلدى. ھەممە نەرسە: گىلەملەر، قەدەھلەر، قىزىل رەڭلىك مەي، تامىلار، تورۇسلاردىكى نەقىشلەر چوغدەك يانىدى. مەجلىسنىڭ شوقى ـ ساپاسى ئۆرلىدى. كۆپ ئىچىدىغانلار مۇنداقراقلىرىغا بىر نەپەس ئارام بەرمەي ئۈستى ـ ئۈستىگە قۇيىدى. ھۇسەين بايقارا كۆپ ئىچكەن بولسىمۇ، لېكىن خېلىلا تېتىك

ئىدى. ئۇ پات - پات كۆز ئاستىدىن ھەر كىمنىڭ سۆزىگە، ھەربىرىگە، رەۋىشىگە قاراپ بايقاپ ئولتۇراتتى. بىر دەمدىن كېيىن ئادىتى بويىچە، چوقانسىز، تازا ھاۋادا بىر نەپەس ئارام ئېلىش ئۈچۈن ئورنىدىن قوزغىلىپ ئارقا ئىشىكتىن چىقىپ كەتتى. كۆپ كىشىلەر بۇنى سەزمەي قالدى. مەجلىسدىن مۇشۇ پۇرسەتتىن كۇتۇپ تۇرغاندەك، ئۇنىڭ كەينىدىنلا چىقتى. دەرھالەر ئارىسىدىن چوشكەن ئالا چىپار ئايدىڭدا تۆت تەرەپكە قاراپ، كېزىپ يۈرگەندە بىردىنلا ھۇسەين بايقارنىڭ يولۇقتى. مەجلىسدىن ئۇنىڭ قېشىغا كېلىپ، چوڭقۇر ئېگىلىپ قوللۇق قىلدى ھەم ئۇنىڭغا بىر نەپەس ۋاقىت بېرىشنى ئۆتۈندى. ھۇسەين بايقارا بىپەرۋالىق بىلەن: «قېنى يۈرۈڭ، ئەرزىڭىزنى تىڭشاي!» دەپ، كىچىككىنە بىر ئۆي تەرەپكە باشلىدى. شۇ ئاندا ئون قەدەمچە نېرىدا قارا ياغاچ كەينىدىن ئىككى ھەيۋەتلىك كۆلەڭگە كېلىپ چىقتى. مەجلىسدىن سەسكىنىپ، مېڭىشنىمۇ، توختىشنىمۇ بىلمەي تۇرۇپ قالدى. ئۇلار پادىشاھنىڭ قورۇقچىلىرى بولىنە، دولانە دېگەنلەر ئىدى. ئۇلار پادىشاھ قەيەردە بولسا، ھەمىشە ئۇنىڭ ئەتراپىدا، بولۇپمۇ كېچىلىرى يېنىدا چەمبەرچەس تۇراتتى، كىشىلەر: «بودانە بىلەن دولانەنىڭ يەتتە ئاتىسى جاللاد، يەتتە ئانىسى يالماۋۇز» دەپ تەرىپلەيتتى. ئۇلار ۋەھشىي كۈچىنىڭ جانلىق مىسالى بولۇپ، كىشىلەر ئۇلارنىڭ ئىسمىنى ئاڭلاش بىلەنلا تىترەپ كېتەتتى. پادىشاھ سىرلىق، قانلىق ئىشلىرىنى شۇلار ئارقىلىق بەجا كەلتۈرەتتى.

ھۇسەين بايقارا مەجلىدىنگە قاراپ زاڭلىق قىلغاندەك قىلىپ كۈلۈپ قويدى. بودانە ھەم دولانە كۆز يۇمۇپ - ئاچقۇچە غايىب بولۇشتى. پادىشاھ ئاستا مېڭىپ، كىچىككىنە بىر ياساقلىق ئۆيگە كىردى. تېخىچىلا پۈتلىرى تىترەپ تۇرغان مەجلىدىن پادىشاھتىن رۇخسەت سورىمايلا، ئۇنىڭ ئالدىغا تىز پۈكتى. ھازىر ھۇسەين بايقارانىڭ كەيپى خېلىلا كۈچەيگەنىدى. ئۇ مەستلەرچە قاش -

كىرپىكىنى سۈزۈپ، قىزىق پاراڭغا كىرىشتى. بىردەم دۆلەت ئىشلىرىدىن، بىردەم شەخسىي ئارزۇلىرىدىن ۋە ئەستەرلىك سۆزلەر بىلەن بەزى يېقىنلىرى ئۈستىدىن شىكايەت قىلدى. بەزى بەگلەرنى ئاساسسىز ماختىدى. پادىشاھنىڭ مەست ۋاقتىدا بولسىمۇ، مۇنداق ئوچۇق سىردىشىۋېلىش، مەجنۇندىن ئۈچۈن تولىمۇ ئەھمىيەتلىك غەنىيمەت ۋە پۇرسەت ئىدى. «تۆمۈرنى قىزىقىدا سوق» دېگەن تەمسىلگە ئەمەل قىلىپ، ئۇنىڭ گېپىنى ماختاشقا باشلىدى. ئۇ قولىنى كۆكسىگە قويۇپ: «ئالىي ھۈزۇرلىرىنىڭ ئەڭ ۋاپادار ئىتىمەن!» دېگەن سۆزلەرنى تولا تەكرارلىدى. ھۈسەين بايقارا: «ۋاپادار ئىنسانلار مەندىن ھېمىشە ياخشىلىق كۆرىدۇ. تۈزۈنى ھالالمىغانلارنىڭ ھالىغا ۋاي!» دېدى. مەجنۇندىن گۈياكى مېھرى - مۇھەببىتى ئىچىگە سىغماي قالغاندەك، ئورنىدىن تۇرۇپ، قول قوشتۇرۇپ، ئېگىلىپ تۇرۇپ دېدى:

— ئۇلۇغ خاقان، پېقىر ناچار قۇللىرىنىڭ ھەزرەتلىرىگە بىر تارتۇقى بار ئىدى ... ئۈمىد قىلمەنكى، قوبۇل قىلسىڭ، بۇ بەندىلىرىنىڭ كۆڭلىنى يەردىن ئاسمانغا كۆتۈرگەيلا ...

— سوۋغات بەرمەكمۇ، سوۋغات قوبۇل قىلماقمۇ چەكسىز ساۋاپ ئىش، — دېدى كۈلۈپ ھۈسەين بايقارا.

— گۈزەل باغنىڭ بىر پاك گۈلىنى، — دەپ باشلىدى سىرلىق ئاۋاز بىلەن مەجنۇندىن، — تەقدىر شامىلى بىزگە كەلتۈرگەنكەن؛ ئۇنى تەرىپلەشكە قۇللىرىنىڭ تىلى ئاجىزلىق قىلىدۇ. ئۇ پەرىگە كۆزۈم چۈشۈشى بىلەن خاقانىمغا لايىق كۆردۈم.

ھۈسەين بايقارا مەست كۆزلىرىدىكى خۇشاللىق ئارزۇ بىلەن:

— ماڭا بىر مەملىكەت بەخش ئېتىلگەندىن ئوشۇقراق مەمنۇنمەن، — دېدى.

— قۇللىرىنىڭ ئەرزىنەمىس، كىچىككىنە بىر سوۋغىتى، — دېدى كىچىك پېئىل ئاھاڭ بىلەن مەجنۇندىن.

— مەن توغرا ئېيتتىم. ھازىر شىرازنىڭ مەشھۇر غەزىلى

خاتىرىگىزدىمۇ؟

ـــ يوغسۇ، پادىشاھىم ئالەم!

ھۇسەين بايقارا بېشىنى ئاستا لىڭشىتىپ ئوقۇدى:

ئەگەر ئۇ تۇرك گۈزەلى قولىغا ئالسا كۆڭلۈمنى،

قارا خالىغا بەرگەيمەن سەمەرقەندۇ بۇخارانى.

ـــ ھەھ، يادىمغا چۈشتى، ـــ دېدى خۇشال بولۇپ مەجدىددىن، ـــ بۇ توغرۇلۇق شائىر بىلەن ئۇلۇغ بوۋىلىرى خاقان تېمۇر ساھىپ قىران ھەزرەتلىرى ئارىسىدا بولغان ھېكايىنىمۇ ئاڭلىغانسىدىم.

ـــ بۇ ۋەقە ئەل ئارىسىدا مەشھۇرغۇ.

مەجدىددىن ئۆزىنىڭ «سوۋغىتى»نى كېنىزەكلەر ھويلىسىغا قايسى يوسۇندا ئەۋەتىش توغرۇلۇق بىر نەچچە ئىبغىز سۆزلەشتى.

ھۇسەين بايقارا بىر ئاز شۇك ئولتۇردى ـ دە، بىردىن ئورنىدىن تۇردى، ئىشىكتىن چىقىپ كېتىۋېتىپ، توختاپ تۇرۇپ، دېدى:

ـــ كىچىكى مىرزادىن سىزنى مەن سوراپ ئالارمەن.

ـــ تەختلىرىنىڭ پۈتى ئاستىدا خىزمەت قىلىش تۇرماق، بەلكى ئاددىي نۆكەرلىرى بولۇش بىلەنمۇ پەخىرلىنىمەن، ـــ دېدى مەجدىددىن.

ئۇلار كىرگەن چاغدا بەزمە ناھايىتى قىزىپ كەتكەنىدى. پادىشاھنىڭ ئارقىسىدىن مەغرۇر ھالدا كىرگەن مەجدىددىن ئاۋۋالقى ئورنىغا بېرىپ ئولتۇردى، بارلاسلار، سىرقانچە بەگلەر، مەنسەپدارلار بىر ـ بىرلىرىگە مەنىلىك ئىمالاش بىلەن قارىشىۋېلىشتى. تاڭ ئاتقۇچە بەزمە ۋە زىياپەت داۋام ئەتتى. مەجدىددىن ئۇيقۇسىزلىقتىن ۋە ھاراقتىن قىسىلغان كۆزلىرىنى ئۇۋۇلاپ، ئۆيىگە يېنىپ كېتىۋاتقان چاغدا، چوڭ مەسچىتنىڭ ئېگىز مۇنارلىرىدىن مەزىنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى. «دەرۋازەئى

مۇلىك» كە باردىغان چوڭ يولدا دەرۋازىدىن ئاۋۋال كىرگەن دېھقانلار، باغۋەنلەر ئاتلارغا، ئېشەكلەرگە ئارتىلغان ئاشلىق، مېۋە - چېۋە ياكى باشلىرىغا قويۇلغان چوڭ سېۋەتلەردىكى ئۈزۈم ۋە باشقا مېۋە - چېۋىلەر بىلەن ئالدىراش بازارغا كېتىپ باراتتى.

مەجدىددىن ئۆيىگە كېلىپ، تېخى يۈز - كۆزىنى يۇمىغان خوتۇنىنى مېھمانخانىغا چاقىردى، پادىشاھنىڭ كېنىزەكخانىسىغا (ھەرەمگە) بۇگۈن ئۈزىتىلىدىغان دىلدارنىسى، يۈيۈندۇرۇپ، تاراندۇرۇپ، ئەڭ ئېسىل كىيىملەرنى كىيىندۈرۈپ، ئالتۇن - بېزەكلەر تاقىغۇزۇشنى بۇيرۇدى - دە، چالا يېشىنىپ يېتىپ قالدى. چۈش بولاي دېگەن مەزگىلدە، ئۇنى خۇش خەۋەر ئويغاتتى: مەجدىددىن ئالىي پەرمان بىلەن «پەرۋانىچى» بولۇپ تەيىنلەنگەنىدى.

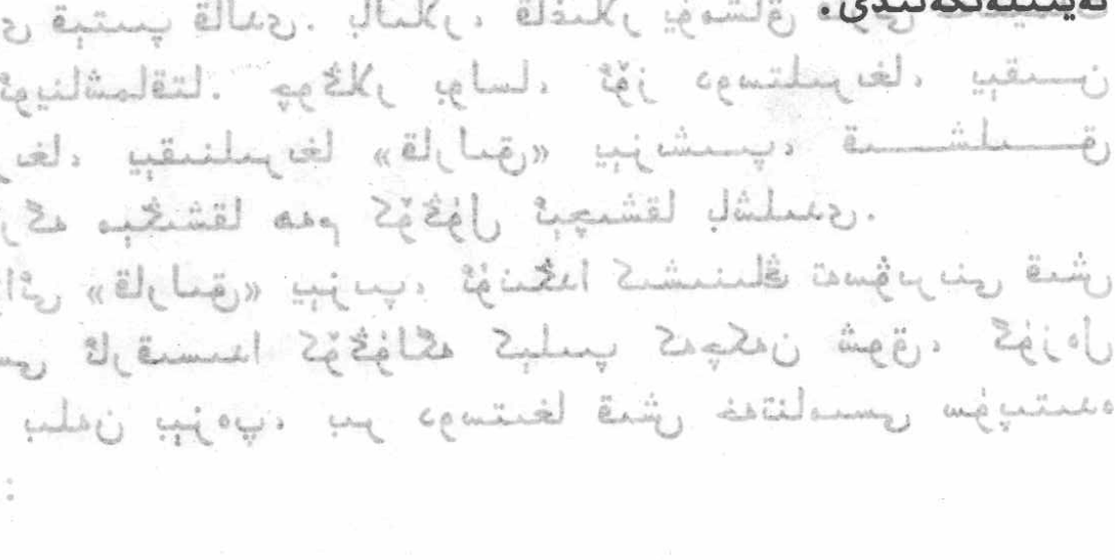

---

① ئاتلىق، بالىلىق.
② ئېشەك.
③ ئېغىل (ئېغىل).

توققۇزىنچى باب

I

ئۇزاقتىن بېرى كۆتكەن قار ئاخىر تۆت ئىلىك بولۇپ ياغدى. سىرت خېلىلا سوغۇق بولۇپ، بۇ قار ئىككىسى كۈندىن بۇيان ئېرىمەستىن تۇردى. دەرەخلەر، تاملار ئاقاردى، كوچىلارنىڭ پاتقاقلىرى قېتىپ قالدى. بالىلار، قاغىلار يۈمشاق قارنى غەنىيمەت بىلىپ ئويناشماقتا. چوڭلار بولسا، ئۆز دوستلىرىغا، يېقىن تونۇشلىرىغا، يېقىنلىرىغا «قارلىق» يېزىشىپ، قىشلىق زىيارەتلەرگە مېڭىشقا ھەم كۆڭۈل ئېچىشقا باشلىدى.

نەۋائى «قارلىق» يېزىپ، ئۇنىڭدا كىشىنىڭ تەسىرىنى قىش مەنزىرىسى ئارقىسىدا كۆڭۈلگە كېلىپ كەچكەن شوق، گۈزەل ئۇسلۇب بىلەن بېزەپ، بىر دوستىغا قىش خەتنامىسى سۈپىتىدە يوللىدى:

تۇزۇلگەي يار بىلەن بەزمى ۋىسالى،
ۋەلې ئەغياردىن① ئۇ بولسا خالى.
ساقىيا، دەي② شىددەتىدىن ئەقل خۇش بىتاب ئېرۇر،
چارەسى جامى بىلۇرىن ئىچرە لەئلى ناب③ ئېرۇر.
خۇشا، بەزم ئارا ئوتۇ، مەي بولسا دەي،

---

① باشقىلار، بىگانىلار.
② قىش.
③ قىزىل (ۋىنو).

مەي ئانداقكى ئوت، ئوت ئانداقكى مەي.

زوقكەش ئاقسۆڭەك ھىرات بۇ ئالتۇن مىسرالاردا ئىپادىلەنگەن روھ ۋە كەيپ بىلەن ياشىماقتا ئىدى.

«قارلىق» خەت مۇناسىۋىتى بىلەن دوستى ئۇنى بۇگۈن زىياپەتكە چاقىرغانىدى. لېكىن شائىر ئىشقا بېرىلىپ كېتىپ، ئوت ۋە مەيگە ئوخشاش قىزغىن، كۆڭۈللۈك بولۇشى كېرەك بولغان ئۇلپەتچىلىكىنىمۇ ئۇنتۇدى. شائىر دۆلەت ئىشلىرىدىن بوشىغان دەم ئېلىش چاغلىرىدا بىكار ئولتۇرمايتتى. يەنى شېئىر ئوقۇيتتى ۋە يازاتتى، بەزىدە خەتتاتلىق قىلاتتى ياكى مۇزىكىدا يېڭى ئاھاڭلارنى ئىجاد ئېتىشكە ئۇرۇناتتى، ھەتتا بەزى ۋاقىتلاردا رەسىم سىزىپ، پىكرىنى بويالار بىلەن ئىپادىلەش بىلەنمۇ مەشغۇل بولاتتى. پىكىر قىلىش، ھەربىر ئەت قىلىش ئۇنىڭ مەڭگۈلۈك ھەمراھلىرى ئىدى. ئۇ «بىر سائەت پىكىر قىلىش بىر يىللىق تائەتتىن ئەۋزەل» دېگەن دەستۇرنى تولا چاغلاردا تەكرارلاشنى ياقتۇراتتى.

دېرىزىلىرى يېپىق ۋە جاھازلىرى جايىدا ھەم ئىچكى بىر ئاھاڭ بىلەن سەرەمجانلانغان ئۆينىڭ ئوتتۇرىدا ئاتەشدان قىپقىزىل چوغدەك بولۇپ يانماقتا. دېرىزىلەرنىڭ يۇقىرىقى ياقلىرىدىكى رەڭلىك ئەينەكلەردە قىش كۈنى (قۇياش) ئوينىماقتا ئىدى. نەۋائى ئاتەشدانغا يېقىن، تىزىغا قويۇلغان كىتاب ئۈستىدە ھەپرەڭ رەڭلىك قەغەز، سەللىسىز، ئۇچلۇق دوپپا كىيگەن، بېشى بىرئاز ئېگىلگەن ھالدا ئولتۇردى، ئۇنىڭ قەلىمى يېنىك مېڭىپ، قەغەز ئۈستىگە چىرايلىق ھەرپلەرنى چۈشۈرمەكتە.

ئىجادىيەتنىڭ ئېغىرلىقىنى تۇغۇتنىڭ ئېغىرلىقى بىلەن تەڭلەشتۇرىدۇ، ئىجادنىڭ دەردى كۆڭۈلنىڭ تېگىدە ئويغىنىپ، پۈتۈن ۋۇجۇدىنى قاپلىغان بۇ ئاغرىق، نەۋائى ئۈچۈن ئەڭ شېرىن، لەززەت، ئانىنىڭ ئەللەي ئېيتىشىغا ئوخشاش بەزلىگۈچى، كۈنگە ئوخشاش ھايات ۋە خۇشاللىق بېغىشلىغۇچى بىر كۈچ ئىدى. شۇڭا

ئۇ سەمىمىي، تەبىئىي بىر شوق بىلەن ئوكۇلاي يازماقتا ئىدى. ئۇ ھەقىقەتەن سۆز سېھرىگىرى! ئۇ ھەرقانداق مەۋھۇم پىكىرنى، روھنىڭ ئەڭ ئىنچىكە، ئەڭ نازۇك جىلۋىلىرىنى، يۈرەكتىكى ھېسلارنىڭ مۇجۇلۇشلىرىنى گۈزەل سۆز بىلەن ئاجايىپ روشەن تەسۋىرلەپ ئېيتالايتتى، قەتىردىن (تامچىدىن) دەريالارنى پەيدا قىلاتتى، ئۇچقۇندىن ئوتلارنى پەيدا قىلاتتى، ئىشقىدىن ھاياتلىق ھاسىل قىلاتتى، ئاددىي ھاياتتىن بولسا، ئۇلۇغ، چوڭقۇر ھېكايە - چۆچەكلەر توقۇيتتى... ئۇ مىڭلارچە يىللىق مەدەنىيەتنى، ئەسىرلەرنىڭ پىكىر بايلىقىنى سۈمۈرۈۋالغان شائىر ئىدى. ئۇنىڭ شېئىر خەزىنىسى ئەرەب، ئىران ۋە تۈركىي خەلقلىرىنىڭ سەنئەت، پىكىر زېمىنىگە چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ، ئۇنىڭ ئەبەدىي كۈچى بىلەن گۈللەنگەنىدى.

ئۇ تۈرلۈك شائىرلارنىڭ تۈرلۈك - تۈمەن ئەسەرلىرىدىن ئون مىڭچە بەيىتنى يادقا بىلەتتى. ئۇ ئۇچ - تۆت يېشىدىن باشلاپلا گۈزەل شېئىرلارنى يادلىغان. سەككىز ياشلىرىدا پۈتۈن ئىلمىي، پەلسەپىۋى شېئىرىي ئەسەرلەرنى ناھايىتى قىزغىن زوق بىلەن مۇتالىئە قىلغان. بالا چېغىدىلا، پېشقەدەم شائىرلار بىلەن شېئىر ھەققىدە كەسكىن مۇنازىرىلەر قىلاتتى!

قەلەم ئىتتىئەتلىك ھالدا يۈگۈرمەكتە. سۆزلەر شېئىرنىڭ ئالتۇن يىپىغا ئەركىن تىزىلماقتا. مىسرالاردا سۆزلەر گۈھەرگە ئوخشاش يانىدۇ، يېڭى رەڭلەر يېڭى جىلۋىلەر بىلەن جارالايدۇ. شائىر ئۆزىنىڭ ئاتا - بوۋىسىنىڭ تىلىنىڭ ساددا ۋە پاك گۈزەللىكىنى چوڭقۇر سېزىپ، خۇشال بولاتتى. مانا مىسرالار قەغەز ئۈستىگە توشتى. ئانا تىلىدا شېئىرنىڭ يەنە بىر گۈلدەستىسى تىزىلدى. شائىر قەلەمنى چەتكە قويۇپ، ئىچىدە ئوقۇدى:

ئاچماغاي ئېردىك جەمالى ئالەم ئارا كاشكى،
سالماغاي ئېردىك بارى ئالەمدە غەۋغا كاشكى.

چۈن جەمالىڭ جىلۋەسى ئالەمگە سالدى، رۇستەخىز،
قىلماغاي ئىردى كۆزۈم ئانى تەماشا كاشكى،
بولماغاي ئىردى كۆزۈم ئوتلۇق يۈزۈڭ كۆرگەن زەمان
ئىشقىڭ ئوتى شۇئلەسى كۆڭلۈمدە پەيدا كاشكى.
ئەيلەگەچ ئىشقىڭ بەلاسى زار كۆڭلۈمنى ھەزىن،
قىلماغاي ئىردى مەنى مەھزۇنغە پەرۋا كاشكى.
چۈشمەگەي ئىردى فەرىب ئامىز لۇتفۇڭ بىلمەيىن،
ناتەۋان كۆڭلۈمگە ۋەسلىڭدىن تەمەننا كاشكى.
لۇتف ئىلە كۆڭلۈمنى ۋەسلىڭدىن تاماگەر ئەيلەبان،
قىلماغاي ئىردىڭ يەنە زۇلم ئاشكارا كاشكى.
بىۋەفالىق ئاڭلىغاچ ئىشقىڭنى كۆڭلۈم تەرك ئېتىپ،
قىلماغاي ئىردى ئۆزىن ئالەمدە رەسۋا كاشكى.
ئەمدىكىم دىۋانەۋۇ رەسۋايى ئالەم بولمىشەم،
ۋەسل ئۈچۈن مۈمكىن يوق، ئۆلتۈرگەي بۇ سەۋدا كاشكى.
ئەي نەۋائى، بىۋەفادۇر يار، بەس نې پايدا،
نېچەكىم دېسەڭ ئەگەر ياخۇد مەگەر يا كاشكى

شائىر غەزەلنى كىتاب ئارىسىغا سالدى. يېنىڭ بولۇپ ئورنىدىن تۇردى ۋە قەلەم - دۇۋىتىنى تەكچىگە ئېلىپ قويدى. تەكچىلەردىكى چىرايلىق خەنزۇ قاچا - قومۇچلىرىغا، پىل چىشىدىن ياسالغان ئاجايىپ، مۆجىزىلىك قۇتىلارغا سەپسالدى، ئۇ چىرايلىق نەرسىلەرنى، نەپىس سەنئەت نەمۇنىلىرى بولغان جابدۇقلارنى ياخشى كۆرەتتى. ئۇ ئويغا چۆكتى: «خوراساندا سەنئەتنىڭ تۇرلۇك تارماقلىرىدا ئاجايىپ ماھىر سەنئەتكارلار بار. ھۇنەرۋەنلەر ئارىسىدا ئاجايىپ تالانتلىق، ئۆتكۈر ھەۋەسكار كىشىلەر بەكمۇ تولا. نېمىشقا مەسىلەن، خەنزۇ جاناناللىرىنى، خەنزۇ شايىللىرىنى، كەشمىر شاللارنى ھىراتنىڭ ئۆزىدە ئىشلەپ چىقىرىشقا بولمايدۇ! بۇلارنى سەنئەت ۋە ھۇنەرنىڭ ئالىي ئورۇنلىرىغا تەشۋىق ئېتىش لازىم،

بۇلار ئۇچۇن كېرەكلىك ئەسۋاب ـ جابدۇقلارنى تېپىپ بېرىش لازىم!» نەۋائى يېقىندا ھۇنەرۋەنلەرنىڭ بىر بايرىمىدا ئۇلار تەرىپىدىن ياسىلىپ، خەلقنى ھەيران قالدۇرغان، ئاجايىپ غەلىتە جابدۇقلارنى يادىغا ئالدى. ئۇزاق ئۆلكىلەردىن ئېسىل مالالار سۇپىتىدە كەلتۇرۇلىدىغان نۇرغۇن نەرسىلەرنى ئاستا ـ ئاستا ھېراتنىڭ ئۆزىدە ياساشنىڭ مۇمكىن ئىكەنلىكىگە ئىشەندى.

سوغدىن بەدەنلىرى جۇغۇلدىدى. ئاتەشدان يېنىغا كېلىپ ئولتۇردى. ئۇستىنى نېپىز كۇل بېسىشقا باشلىغان چوغنى مىس گۇرجەك بىلەن ئاستا يانجىپ، قوللىرىنى ئوتقا قاقلىدى ۋە يەنە شائىرلىق خىيالىغا، پىكرىگە چۆكتى: «بىر سائەت پىكىر قىلىش بىر يىللىق تائەتتىن ئەۋزەل!» ئۇ ئۆز ئانا تىلىنىڭ قۇدرىتىنى، گۈزەللىكىنى نامايان قىلالايدىغان چوڭ داستانلار يارىتىشنى ئارزۇ قىلاتتى. ئۇنىڭ خىيالى تۇرلۇك چۆچەك ھېكايىلەرنىڭ باغلىرىدا سەيلە قىلاتتى. نېمىشقا ئۇ باغلارنىڭ ئالتۇن دەرۋازىلىرى ئۇنىڭ خەلقى ئۇچۇن يېپىق؟! ئەرەبلەردىن، ئىرانلىقلاردىن ئۇنىڭ خەلقنىڭ قەيىرى كەم؟! ياق، ئۇ ئۆز خەلقى ئۇچۇن شېئىرنىڭ ئۆلمەس گۈلزارلىرىنى يارىتىشى كېرەك!

ئىشىك ئاستا ئېچىلدى، يېقىندا شائىرغا خىزمەتكە كىرگەن شەيخ بەھلۇل پەيدا بولدى، ئۇ خېلى ئوقۇغان، ھەمىشە كىچىك پېئىل، ياۋاش، مۇلايىم يىگىت ئىدى. شەيخ بەھلۇل ئۆز خوجايىنىنىڭ پەزلۇ ـ كامالىتىنى تەقدىرلەپ ئۇنىڭغا خىزمەت قىلىشنى ئۆزى ئۇچۇن بىر شەرەپ دەپ ھېسابلايتتى.

ـ قېنى بۇيرۇڭ، نېمە دېمەكچىسىز؟ ـ دەپ ئوچۇق چىراي بىلەن سورىدى نەۋائى.

ـ تەرەبخانىدا[1] سۇلتان ھەزرەتلىرى ئۆزلىرىنى چاقىرتقانىكەن، ـ دەپ جاۋاب بەردى شەيخ بەھلۇل.

---

① ھېراتتا بىر سارايىنىڭ نامى.

نەۋائى بىرئاز بېشىنى ساڭگىلىتىپ، شۇك بولدى. كېيىن رەنجىگەنلىكىنى ئىپادىلىگەن ئاۋاز بىلەن: «ئېيتىڭ، چاپسان يېتىپ بارىمەن» دېدى. شەيخ بەھلۇل «خوپ» دەپ چىقىپ كەتتى. شائىر ئۇزۇلگەن خىياللىرىنى يەنە يادىغا ئېلىپ، بىرئاز ئولتۇردى. كېيىن شايى چاپانىنىڭ ئۇستىدىن يېنىك قۇندۇز جۇۋىنى كىيىپ ئاتقا مىنىپ، سارايغا ماڭدى.

تەرەبخانىدا ساراي خىزمەتچىلىرى، ھەر قېتىمدىكىدەك، ھۆرمەت بىلەن قارشى ئالدى. تەرەبخانا — چوڭ باغلارنىڭ ئوتتۇرىسىغا سېلىنغان كىچىكرەك، لېكىن ناھايىتى كۆركەم ئىككى قەۋەتلىك بىنا ئىدى؛ بۇ يەرنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن زەھىرىددىن مۇھەممەت بابىرنىڭ تەبىرىچە «بەكمۇ شېرىن» ئىمارەت ئىدى. بۇنى ئەبۇلقاسىم بابىر سالدۇرغانىدى.

شائىر ئىككىنچى قەۋەتكە چىقتى. تۆت تەرەپتە نەپىس نەقىشلىك تۆت بۆلمە بار ئىدى؛ بۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى چوڭ بۆلمىدە ھۈسەين بايقارا نەۋائىنى قوبۇل قىلدى. بۇ ئۆينىڭ تاملىرىغا ئەبۇسەئىد مىرزا ئۆزىنىڭ جەڭلىرى ۋە سەپەرلىرىنىڭ تەسۋىرىنى ئىشلەتكۈزگەنىدى. نەۋائى، ئادەتتىكىچە، رەسمىي تەزىم قىلىپ، ھال - ئەھۋال سوراشتۇرغاندىن كېيىن، كۆزلىرىنى ئىختىيارسىز رەۋىشتە تاملاردىكى رەسىمگە تىكىپ، رەسىمدە ئات چېپىپ كېتىۋاتقان، ئوقيا ئېتىۋاتقان، قالقان تۇتۇپ، ئۆزىنى زەربىدىن ساقلاشقا ئىنتىلىۋاتقان، دۈشمەنگە قىلىچ كۆتەرگەن باھادىرلار، بېشى كېسىك، قانغا بويالغان گەۋدىلەر، سېپىلغا ھۇجۇم قىلىۋاتقان جەڭگىۋارلارنىڭ جەڭ مەنزىرىلىرى تەسۋىرلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن نۇرغۇن سۈرەتلەردە جانلىق كۆرۈنۈش، تەبىئىيلىك يوق ئىكەن، دېدى. ھۈسەين بايقارامۇ رەسىملەرگە قاراپ، مەرھۇم رەسسام ھەققىدە ئاڭلىغان بەزى قىزىق گەپلەرنى نەۋائىغا ئېيتىپ بەردى. ئاندىن كېيىن نەۋائى ھۆكۈمەت ئىشىدىكى بەزى كەمچىلىكلەر توغرۇلۇق شىكايەت قىلدى. نەۋائى

بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئەلنى ئىداره قىلىش ھەققىدىكى ئۆزىنىڭ پىكىر ۋە ئارزۇ - ئارمانلىرىنى سۆزلەپ، پادىشاھقا توغرا يول كۆرسىتىشكە تىرىشتى. ئۇ ئەلنىڭ كەلگۈسى، دۆلەتنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن زىرائەتكە، تۇرلۇك ھۈنەرلەرگە چوڭ ئەھمىيەت بېرىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تولۇق چۈشەندۈردى. بولۇپمۇ يۇرتتا ئىلىم شېئىر ۋە باشقا سەنئەت خادىملىرىنىڭ تۇرمۇش ھالىنى ياخشىلاش ئۈچۈن، ئۇلارغا ھەمىشە ھامىيلىق قىلىش كېرەكلىكىنى بەك تەكىتلىدى. پادىشاھنىڭ يالغۇز پايتەختىنىڭ ئەمەس، بەلكى بارلىق ۋىلايەتلەرنىڭ ئىشلىرىدىن ھەر كۈنى خەۋەردار بولۇپ تۇرۇشى، ھەممە مەنسەپدارلارنىڭ ئىشلىرىنى تەپتىشلەپ تۇرۇشى زۆرۈر، دەپ ئېيتتى. ھەتتا پادىشاھقا ھەر كۈننىڭ قايسى سائىتىدە قايسى ئىشلار بىلەن مەشغۇل بولۇش كېرەكلىكىنىمۇ ئۇقتۇردى. ھۈسەين بايقارا دىققەت بىلەن تىڭشىدى. لېكىن ئاخىرىدا بۇ پىكىرلەر توغرۇلۇق بىر ئېغىزمۇ سۆز قىلمىدى. تېشى قاراكۆل، قېلىن، چىرايلىق قۇندۇز تۇمىقىنى بىر ئاز كۆتۈرۈپ قويدى - دە، كۈلۈپ، شائىرنىڭ چاقىرىشتىن مەقسەت نېمە ئىكەنلىكىنى سۆزلىدى، ئەمىر سۈپىتىدە دىۋاندا ۋەزىپە ئۆتەشكە تەكلىپ قىلدى.

— بۇ مۇشكۈل مەسىلىنى يەنە ئوتتۇرىغا قويدىلا، — دېدى نەۋائى تەشۋىشلىنىپ، — بۇ خۇسۇستا پىقىرنىڭ رازى ئەمەسلىكى ھەزرەتلىرىگە روشەن ئىدىغۇ.

ھۈسەين بايقارا نارازى بولۇپ، قاشلىرىنى تۇردى.

— سىزنىڭ رازى ئەمەسلىكىڭىزنى مۇھاكىمە قىلدۇق. ئەمما، دەلىللىرىڭىزنى ھەقىقەتەن ئورۇنسىز دەپ كۆردۇق. سەلتەنەتىمىز سىزگە ئوخشاش ئالىي شەخسنى ئەمرلىك ئۇلۇغ ۋەزىپىسىگە تەيىنلىمىگۈچە، كۆڭلىمىز ئارام تاپمايدۇ. ئىنشائاللا بۇ تەدبىرىمىز ياخشى مېۋىلەر بېرەر.

— شاھانە مەرھەمەتلىرى ئۈچۈن رەھمەت، — دېدى نەۋائى

قەتئىي ھالدا، ــ ئىلاج بولسا مېنى ھەر قانداق رەسمىي مەنسەپلەردىن ئازاد ئەتسىلە ... ئەمرلىك ۋەزىپىسى ۋە دىۋاندا مۆھۈر باسماقلىق، ئەلۋەتتە شەرەپلىك ئىش بولسىمۇ، كۆڭۈل ئەركىنلىككە تولاراق مايىلدۇر. مەن دۆلەتكە، خەلقگە خالىس كۆڭۈل بىلەن خىزمەت قىلىشنى ئارزۇ قىلاتتىم. بۇ خۇسۇستا رازى بولمىغانلىقىم، بەلكى، مۇنداق قارىغاندا مەنسەزدەك كۆرۈنگەندۇر، لېكىن چوڭقۇرراق ئويلانسا، ئۇنىڭ مەنىسى ئايدىڭلىشىدۇ، بۇنىڭغا ئىمانىم كامىل. ھەقىقەتەن، ئەمرلىك ۋەزىپىسىنى قوبۇل قىلسام، بەزى ئۇلۇغ زاتلارنىڭ كۆڭلى رەنجىيدۇ. ئۇلاردا بىھۇدە سۆز كۆپىيىدۇ. دوستلۇق ئورنىغا ئارازلىق ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. ئىنسان دېگەن روھىي ئاجىزلىقلاردىن خالىي ئەمەس...

ھۇسەين بايقارا قولى بىلەن «مەسىلە ھەل بولغان» دېگەن ئىشارەتنى قىلدى:

ــ بىز بۇ ئىشنى ئارزۇ قىلغاندىن كېيىن، ھەر قانداق قارشى پىكىرنى رەت قىلمىز، ــ دېدى ئۇ كۈلۈمسىرەپ، ــ شۇنداق پەرمان بېرۈرمىزكى، ئەمرلەردىن ھېچبىرى مەجلىسلەردە سىزدىن ئاۋۋال ئولتۇرمىغاي. ئەمما، ئىجازەت بەرسىڭىز، مۆھۈر بېسىشتا يالغۇز ئەمىر مۇزەپپەر بالاسلا سىزدىن ئاۋۋال بولسۇن. ئەمدى ئىش سەييارىلەردە قالدى. پەلەك دانىشمىنى (مۇنەججىم) ئىقبال سائىتىنى تەيىن قىلغاندىن كېيىن، ئۇ چاغدا سىز مۆھۈر باسۇرىسىز.

نەۋائى يەنە رازىمەنلىكىنى بەرمەسكە، يەنە يېڭى دەلىللەر كەلتۈرۈشكە تىرىشىپ كۆردى. ھۇسەين بايقارا قاتتىق تۇرۇۋالدى، ھەتتا تىڭشىغۇسىمۇ كەلمىدى. ئاخىردا، نەۋائى ئىلاجسىزلىقتىن، ئۆز ئارزۇسىغا قارشى، كۆرسىتىلگەن مەرھەمەت ئۈچۈن پادىشاھقا تەشەككۈر بىلدۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. ھۇسەين بايقارا ئۇنىڭ بۇگۈنكى كۆڭۈل ئېچىش مەجلىسىگە تەكلىپ قىلدى.

شائىر «تەرەبخانا» نىڭ بىرىنچى قەۋىتىگە چۈشتى. بۇ يەردىكى بۆلۈملەرنىڭ بىرىدە مۇھەممەت سەئىد پالۋان ۋەزىر خوجا ئاتا، خوجا ئابدۇللا مەرۋارى ۋە باشقىلار ئولتۇرۇشاتتى. ھەممىسى ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ، شائىرنى سەممىي قارشى ئېلىشتى. خوجا ئاتا مۇلايىم كىنچىك پېئىل كىشى ئىدى. ئۆز ۋەزىپىلىرىنى چۈقانسىز، ياخشى بەجا كەلتۈرەتتى. ھەربىر ئىشتا ئۇ ياۋاشلىق بىلەن ئۆز مەسلىھەتىنى بېرەتتى. مۇھەممەت سەئىد ساراي پالۋانلىرىنىڭ ئەڭ چوڭى ۋە ئەڭ ماھىرى ئىدى، ئۇ كەڭ غوللۇق، ئازادە كۆكرەكلىك بولۇپ، ئۇنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدىدىن قۇۋۋەت يېغىپ تۇراتتى. ھۇسەين بايقارا ئۇنىڭغا «پالۋانى ئالەم» دېگەن ئاتاقنى بەرگەن بولۇپ، خوراسانغا چەتلەردىن پالۋانلىق داڭقى بىلەن كېلىپ تۇرىدىغان كاتتىلاردىن ھېچبىرى تېخى ئۇنىڭ يانپېشىنى يەرگە تەگكۈزگەن ئەمەس. لېكىن، نەۋائىنىڭ يېقىن دوستلىرىنىڭ بىرى بولغان بۇ كىشىنىڭ پەزىلىتى بۇنىڭدىلا ئەمەس ئىدى. مۇھەممەت سەئىد شۇ زاماندا، تۇرلۇك ئىلىملاردا ئۇنداق - مۇنداق ئالىملارغا سۆز بەرمەيتتى. ئۆزى ياخشى سازەندە بولۇپ، يېڭى - يېڭى ناخشىلارنى چىقىراتتى. يۇرۇپ - يۇرۇپ ئۇنىڭ قۇدرەتلىك قوللىرى قەلەم تۇتۇپ، چىرايلىق غەزەللەر، شېئىرلار ئىجاد ئېتەتتى. پالۋاننىڭ بۇ خىسلەتلىرىنى يىراقتا ئاڭلىغانلار ئىشەنمەيتتى، لېكىن، يېقىندىن تونۇيدىغانلار ئۇنىڭ خاسىيەتلىرىنى ھۆرمەتلەيتتى.

نەۋائى ئۇلارنىڭ قاتارىدا ئولتۇردى. جانلىق سۆھبەت باشلىنىپ كەتتى. پالۋان قېلىن لەۋلىرى بىلەن ئۆلچەپ كېسىپ، «كۇشتىنگىرلىك»[1] ئىلمى ھەققىدە قىزىق مەلۇماتلار بەردى. ھازىر ئۆزىنىڭ ئون سەككىز ياشلىق جىيەنىنى ۋاقىتلىق مەدرىسىدىن ئېلىپ، ئەتىيازدا چەتتىن كېلىدىغان مەشھۇر پالۋانلار

① پالۋانلىق بەدەن تەربىيىسى ھەققىدىكى ئىلىم.

بىلەن چىلىشىشقا سىلىش ئۇچۇن ئۇنى مەشىق قىلدۇرۇۋاتقانلىقى، بۇ ئىشتا قانداق ئۇسۇللار قوللىنىۋاتقانلىقى ھەققىدە سۆزلىدى. كېيىن سۆز شېئىر، مۇزىكا، دەرۋىشلىك پەلەسەپىسى ۋەھاكازالارغا يۆتكەلدى. خوجا ئەپزەل كىرىپ، نەۋائىنى پادىشاھنىڭ يېڭى قارارى بىلەن تەبرىكلىدى. پالۋان ۋە باشقىلار نەۋائىنىڭ ئەمر بولۇشى ھەققىدىكى خەۋەرنى بەكمۇ خۇشاللىق بىلەن قارشى ئېلىشتى. بۇ خەۋەرنىڭ دەررۇ تارقالغىنىغا نەۋائى ھەيران قالدى. پالۋان ئۆتكۇر يىرىك ساقاللىق كەڭ يۈزلىدىكى سەممىي كۇلۇمسىرىشى بىلەن ھاياجانلانغان ھالدا مۇنداق دېدى:

— بۇ كونا خوراسان تارىخىنىڭ ئالتۇن سەھىپىسىدۇر!

— ئەل بەختىنىڭ تۇغۇلغان كۇنى! — دېدى خوجا ئەپزەل.

ھەر كىم ئۆز خۇشاللىقى ۋە ئارزۇلىرىنى بىلدۇرۇپ تۇرغاندا مەجلىسدىن، نىزامۇلمۇلۇك، ئەمىر موغۇل ۋە بىر قانچە بەگلەر، ئەمەلدارلار كىرىپ كەلدى. ئۇلار شائىر بىلەن، گويا كىچىنىمىدىن خەۋەرسىزدەك بولۇپ كۆرۈشتى. لېكىن كۆزلىرىدىن تەشۋىشلىك، چىرايلىرىدىن بوشاشقان ھەرىكەتلىرىدىن ئۇلارنىڭ ۋەقەدىن خەۋەردار ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇراتتى. پەرۋانىچى مەجلىسدىن ھازىر ھەممە ۋاقىتتىكىدىن كۆرە تولاراق گىدىيىشكە تىرىشتى. قىمارۋاز ئەمىر موغۇل پەرۋانىچىگە قاراپ، مەست كۆزلىرىنى مەنىلىك قىسىپ قويدى. مەجلىسدىنمۇ ئۇنىڭغا ئىملاپ جاۋاب بەردى. گاھى بارلاس بەگلەر يەر ئاستىدىن سىنچىلاپ قارىشاتتى. ھەر ۋاقىت ئۆزىنى ياساپ ـ تاراپ گىدىيىپ يۈرىدىغان، تاۋۇس قۇشتەك سۆلەتلىك، ھىيلىگەر نىزامۇلمۇلۇكلا ئۆزىنى نەۋائىغا سىرداش قىلىپ كۆرسىتىشكە تىرىشتى، ئۇنىڭغا يېقىن كېلىپ، پىچىرلاپ تەبرىكلىدى. شائىر كۇلدى ھەم ھەممىگە ئاڭلىتىپ دېدى: «مېنىڭ ئويۇمچە مەنسەپ ۋە ئەمەلنىڭ چوڭ ـ كىچىكى يوق. ئەل خىزمىتىدە ھەممە ئەمەللەر شەرەپلىكتۇر. يۇرت ئۇچۇن ھەتتا نۆكەرلىكىنىمۇ پەخىرلىنىپ بويىنۇمغا ئالار

ئىدىم!». نىزامۇلمۇلۇكنىڭ ھىيلىگەر كۆزلىرى ئالاق - جالاق بولۇپ، ئەتراپقا قارىدى، چوڭ ياقۇت كۆزلۈك ئۇزۇكلەر تاقىغان بارماقلىرى بىلەن ساقىلىنى سىيپاپ، بېشىنى لىڭشىتىپ:

— ئەلۋەتتە، شۇنداق بولۇشى كېرەك! — دېدى.

شۇئاندا خىزمەتچىلەر كىلىپ، بەزمە مەجلىسىگە تەكلىپ قىلىشتى، ھەممە دۇررىدە قىلىپ ئورۇنلىرىدىن قوزغالدى.

II

ئۇچىنچى كۈنى نەۋائىنىڭ ئۆيىدە چوڭ تەنتەنە بولدى. ئۆيگە ئادەم لىق توشقان بولۇپ، خىزمەتكارلار ئۆز ئىشلىرىنى پەخىرلىنىپ ناھايىتى ياخشى بەجا كەلتۈرۈۋاتاتتى. ئۆي ئىگىسى شائىر، ئۆز ئادىتى بويىچە، ھېچ دەم ئالماستىن، كەلگۈچىلەرنى ئوچۇق چىراي بىلەن قىزغىن كۈتۈۋالدى. نەۋائى بىر دەم ئاشخانىغا كىرىپ، ئاشپەزلەرنىڭ ئىشلىرىنى كۆزدىن كەچۈرسە، بىر دەم بۆلۈملەرگە بېشىنى تىقىپ، ئۇ يەرلەردە تەييارلىنىۋاتقان ھالۋا، ھەر قىسما تاتلىق تائاملارنىڭ قانداق ھازىرلىنىۋاتقانلىقىدىن خەۋەردار بولىدۇ ۋە ياخشىراق، مولراق تەييارلاشنى جېكىلەيدۇ. ئۆز ئۆيىدە ئادەم توپلانغان چاغلاردا ئۇ تولىسى شۇنداق كۆيۈپ - پىشىپ، قولىدىن كەلگىنىچە، مېھماندوستلۇق قىلىشقا، ئىلتىپاتى، مۇئامىلىسى بىلەن ھەر كىمنىڭ كۆڭلىنى كۆتۈرۈشكە تىرىشاتتى.

ياساقلىق چوڭ ئۆيدە بەگلەر، يۇقىرى مەنسەپدارلار، داڭلىق شائىرلار، ھىراتنىڭ، ئىراقنىڭ، ئەزەربەيجاننىڭ ئالىملىرى ئولتۇرۇشماقتا ئىدى. ئادەم كۆپ بولغانلىقتىن سۆھبەت ئومۇمىي ماۋزۇغا كۆچمىدى؛ ھەر كىم ئۆز ئەتراپىدىكىلەر بىلەن پاراڭلىشاتتى. تۆردە باش بەگ مۇزەپپەر بارلاس بىلەن مۇھەممەت بۇرۇندۇق بارلاس ۋە جاھانگىر بارلاس جەڭ ھەم قوش بىلەن ئوڭ

ئوۋلاش هەققىدە سۆزلىشۋاتاتتى. سۇلتانمۇرات بىر ئىراق ئالىمى بىلەن ئەرەب تىلىدا ئاستا سۆھبەتلەشمەكتە، چىگىدەكتەك بولۇپ قالغان، كىچىككىنە، قەبرى مۇنەججىم بولسا يوغان گەۋدىلىك مۇھەممەت سەئىد پالۋان بىلەن ناھايىتى قىزغىن پاراڭلاشماقتا ئىدى. پادىشاھنىڭ بۇ قەبرى مۇنەججىمىي بەخت ۋە پالاكەت، ياخشىلىق ۋە يامانلىق، ئوڭۇشلۇق ۋە ئوڭۇشسىزلىق ھەممىسىنىڭ ۋاقتى ـ سائىتىنى يۇلتۇزلارنىڭ سىرلىق ۋە پايدىسىز مەسلىھىتى بىلەن، جاپا تارتماستىنلا، چاپسانلا ئايرىپ، بەلگىلەپ بېرەتتى. نەۋائىنىڭ تەبرىچە، ئۇلۇغبەگ ئۆزىنىڭ تەكشۈرۈشلىرى بىلەن، ئاسمانىنى پەسكە چۈشۈرگەن، يەنىي يۇلتۇزلارنىڭ ھەربىرىنىڭ قانۇنلىرىنى ئىنسانلارغا تونۇتقان بولسا، بۇ قەبرى ئاسمانىنىڭ چەكسىز ئۇزاقلىقىغا يەنە ھېسابسىز ئۇزاقلىق قوشۇپ، ئۇنى قېلىن سىر پەردىسىگە ئورىۋەتكەنىدى. كەمبەغەل ئۆزبەكنىڭ ماتا ئىشتىنىنى قاچان پىچىپ، قاچان كىيىش كېرەك، پادىشاھ ئالتۇن تەختىگە قايسى كۈن، قايسى سائەتتە ئولتۇرۇشى كېرەك، مەشۇقە قىزغا قايسىي سائەتتە «مۇھەببەتنامە» يېزىش كېرەك، دۇشمەننىي ئۆلتۇرۇش ئۈچۈن قايسى سائەتتە زەھەر تەييارلاش كېرەك، قەبرى بۇلارنىڭ ھەممىسىگە يۇلتۇزلارنىڭ جاۋابىنى ئېلىپ بېرەتتى. سارايدا چوڭ تەنتەنىلىك ئىشلار، ئەزەلدىن بۇيان مۇنەججىملەرنىڭ كۆرسەتكەن ۋاقتىدا بەجا كەلتۇرۇلۇشى بىر ئادەت بولۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن، بۇگۈن نەۋائىنىڭ ئەمر سۇپىتىدە مۆھۈر باسىدىغان كۈن ۋە سائىتىنىمۇ ئۇ تەيىنلىگەنىدى.

— بىزنىڭ ئىلمىمىزدە تەڭرىنىڭ ھەر كۈنى ئۈچۈن بىر يۇلتۇز پادىشاھ، بىر يۇلتۇز ۋەزىر بولىدۇ، — دېدى كۆرسەتكۈچ بارمىقى بىلەن تەكىتلەپ مۇنەججىم، — بۇگۈن كائىناتتا (ئاسماندا) شەمسى (كۈن) پادىشاھ، قەمەر (ئاي) ۋەزىردۇر. ئەسلىي ماھىيىتىگە دىققەت قىلىڭ، ھەممە شۆھرەتلىك ئىشلارنىڭ كۈنى مۇشۇدۇر. ئەلىشىر نەۋائى جانابلىرىنىڭ مۆھۈر بېسىش

سائىتىگە زۇھرانى (زوھرا يۇلتۇزى) تەيىن قىلدىم. جىمىكى ياخشى ئىشلارنىڭ سائىتى مۇشۇ. زۇھرا بۇگۈن ئەۋجدە، يەنى يەتتىنچى ئاسماندىدۇر. ئۇنىڭ سۈرىتىمۇ ئاساسىي مەقسەتكە، ئەلشىرنىڭ تەبىئىتىگە مۇۋاپىق كېلىدۇ. زۇھرانىڭ سۈرىتى قولىدا چاڭ (ساز) كۆتۈرگەن پەرىزات ئويۇنچى بىر قىزدۇركى، بۇ بولسا ھۆسنىگە، سەنئەتكە، خۇشال - خۇرام ھاياتقا ئىشارەتتۇر.

پالۋان مۇھەممەت سەئىد كۇلۇپ، قەبرىنى يەنە گەپكە سالماقچى بولۇۋاتقاندا، سارايدىن مەخسۇس خىزمەتچىلەر يېتىپ كېلىشتى. ئۇلار، ئەمىرلەرگە خاس بولغان «جۇببەئى تىللا دوزى ۋە كۇلاھى نەۋروزى»① نى نەۋائىغا تەقدىم ئېتىشتى. نەۋائى بوپىنى ئېچىپ، خىجالەتلىك ۋە كىچىك پېئىللىق كۇلۇمسىرەش بىلەن ئەمىرلىك كىيىمىنى كىيىدى. دوستلار خۇشال بولۇپ، سەمىمىي تەبرىكلەشكە باشلىدى، پەقەت بارلاس بەگلەر، مەجبۇرىدىن ۋە ئۇلارنىڭ كۆڭلىگىسىدە يۇرىدىغان بەزى مەنسەپدارلارلا كۆزلىرىدىكى ھەسەت تۇيغۇسىنى يوشۇرۇشقا تىرىشىپ، قانداقتۇر رەسمىي، قۇرۇق سۆزلەر بىلەن چەكلەندى. سارايدىن كەلگەنلەرنىڭ بىرى دەسلەپ قەغەزنى باشتىن يۇقىرى كۆتۈرۈپ، كېيىن تەزىم بىلەن نەۋائىغا تاپشۇردى، بۇ «ئەبۇلغازى سۇلتان ھۇسەين بايقارا سۆزىمىز» دەپ باشلانغان رەسمىي بىر يارلىق ئىدى. يېڭى ئەمىر بۇ تەنتەنىلىك مەجلىستە بىرىنچى قېتىم ئۆز مۆھۇرىنى بېسىش كېرەك ئىدى. ھەممە جىمجىت، لېكىن دولقۇنلانغان، ھەممە كۆزلەر تۇرلۇك مەنە ۋە ھېسلارنى ئىپادىلىگەن، بېشىنى بىرئاز تۆۋەن سېلىپ، قانداقتۇر بىر تەڭقىسلىقتا ئولتۇرغان نەۋائىدا ئىدى. شۇئاندا بەگلەرنىڭ، مەنسەپدارلارنىڭ كۆزلىرى بىر - بىرىگە بېقىشۇالدى. بىر چاغلاردا كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۈچۈن پادىشاھ يېنىدا ئۆزىنى بەكمۇ ئەركە، بەكمۇ كۇچلۇك سەزگەن، ھەتتا نۇرغۇن ئىشلاردا پادىشاھقا بويسۇنۇشقا ناز قىلىدىغان مەغرۇر مۇزەپپەر بارلاسنىڭمۇ

① ئۇ زاماندا ئەمىرلەر كىيىدىغان مەخسۇس چاپان ۋە باش كىيىمى.

ئۆڭى ئۆچتى. ئەجبا، بۇ شائىر مۆھۈرىنى ھەممە ئەمىرلەردىن يۇقىرىسىغا باسامدۇ؟ ــ دېگەن ئەندىشە ئۇنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدىنى ئازابلىماقتا ئىكەنلىكى ئۇنىڭ چىراي ـ ھالىتىدىنلا بىلىنىپ تۇراتتى. مەجبۇرىدىن ئۇنىڭ كۆزىنى ئۇچرىتىپ، كالپۇكىنى بەكمۇ مەنىلىك قىلىپ پۈرۈشتۈرۈپ قويدى.

دۆلەتتە ھەر بىر ئەمىر ـ بەگ ئۆز مۆھۈرىنى ئۆز دەرىجىسىگە قاراپ مەلۇم ئورۇنغا بېسىش كېرەك ئىدى. نەۋائى يارلىقا مۆھۈرىنى بېسىش بىلەنلا ھەممە بىردىن نەپەس ئېلىپ باشلىرىنى كۆتۈردى ۋە پەۋقۇلئاددە ئەجەبلىنىش ۋە دولقۇنلىنىش ئىچىدە قالدى. تىللار گويا كى سۆزلەشتىن ئاجىز ئىدى. ھەممە بىر ـ بىرىگە قاراشتى ۋە شۇك بولۇشتى. چۈنكى نەۋائى ئۆز مۆھۈرىنى يارلىقىنىڭ شۇنداق بىر جايىغا باستىكى، ھېچبىر ئەمىر نەۋائىنىڭ مۆھۈرىدىن پەسكە مۆھۈر بېسىشقا جاي تاپالماس ئىدى![1] شائىرنىڭ يۇقىرى روھى، كىچىك پېئىللىقى، ئالىيجانابلىقى ئالدىدا مەجبۇرىدىن ۋە باشقىلار بەگلەر، مەنسەپدارلانىڭ باشلىرى ئېغىر يۈكنىڭ ئاستىدا قالغاندەك، ئۇزاق ئېگىلىپ تۇردى. ئۇلار سەرسان كۆزلىرىنى قەيەرگە يوشۇرۇشنى بىلمەي قېلىشتى.

شائىرلاردىن ھۆرمەتلىك ئاتائۇللا ھەم مەشھۇر ئالىم ھۆرمەتلىك بۇرھانىددىن بۇ مۇھىم ۋەقە مۇناسىۋىتى بىلەن يازغان «تارىخ» لىرىنى ئوقۇپ بېرىشتى. ئۇلاردىن كېيىن ئونلىغان شائىرلار نەۋائىغا بېغىشلىغان قەسىدىلەرنى ئۇنلۇك ۋە ھاياجانلانغان ھالدا ئوقۇدى، بۇ شەرەپلىك تارىخىي كۇندە شائىرنى تەبرىكلەش ئۈچۈن دوستلىرى، يېقىنلىرى، ئاددىي خەلق ۋەكىللىرى ئارقا ـ ئارقىدىن كېلىپ تۇرۇشتى. چوڭ خۇشاللىق ۋە قىزغىن زىياپەتتىن كېيىن، مەجلىس تارقالدى.

---

① نەۋائى دەسلەپ مۆھۈر باسقان جاي كېيىن گويا كى تەۋرۈكتەك بولۇپ قالدى. ئەمدى ئەمىر بولغانلار ئۆز مۆھۈرلىرىنى دەل شۇ نەۋائى باسقان جايغا بېسىشنى ئۆزلىرى ئۈچۈن شەرەپ دەپ بىلىدىغان بولغانىدى.

ئونىنچى باب

I

جۇمە نامىزىدىن كېيىن «گۆھەر شاد خېنىم» مەدرىسىنى كۆيۈۋاتقان ئوتقا سۇ قۇيغاندەك جىمجىت بولۇپ قالدى. مەدرىسە ئەھلىنىڭ تولىسى سەيلە قىلىپ كېلىش ئۈچۈن شەھەرگە يېڭى يار - بۇرادەرلىرىنىڭكىگە كەتكەنىدى. سۇلتانمۇرات ھۇجرىدا يالغۇز ئولتۇراتتى. ئۇ ئەمدى خۇراسانىڭ مەشھۇر ئالىملىرى بىلەن ئۇچرىشىدىغان، ئىلمىي مۇنازىرىلەرگە قاتنىشىدىغان بولۇپ قالدى. ئۆزىنىڭ قابىلىيىتىنىڭ، بىلىملىرىنىڭ چوڭقۇرلۇقىنى بىلەن كۇندىن - كۈنگە كىشىلەرگە تونۇلماقتا ئىدى. نەۋائى بىلەن پات - پات كۆرۈشۈپ تۇراتتى. ئۇنىڭدىن دەرس ئالىدىغان بىرقانچە ياش «تالىبىل - ئىلىملەر» ئۇنىڭ ئېتىكىگە يېپىشۋالسىمۇ، لېكىن تېخى بىرەر مەدرىسىدە مۇدەررىس سۈپىتىدە دەرس بېرىشكە باشلىمىغانىدى. ئۇ مۇدەررىسلىك ۋەزىپىسىنى ئارزۇ قىلسىمۇ، ھىراتتا ئالىملارنىڭ نۇرغۇنلىقىدىن، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا رىقابەت، ھەتتا ئوچۇق دۇشمەنلىك بولغانلىقى ئۈچۈن سۇلتانمۇرات ئۆز ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا ئالدىرىمىدى. ئوتتۇز يىللاپ، قىرىق يىللاپ دەرس بېرىپ داڭقىنى چىقارغان ۋە قىسمەن ئۆزىنىڭ مۇئەللىملىرى بولغان چوڭ قېرىلار بىلەن كۆرەش قىلىشقا پېتىنالمايتتى. ھىراتنىڭ بارلىق كەمبەغەل ئوقۇغۇچىلىرىغا يار - يۆلەكچىلىك قىلغان نەۋائى ئۇنىڭغا ئالاھىدە ئىلتىپات ۋە يارەدەم كۆرسىتىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، موھتاجلىقتىن تامامەن قۇتۇلغانىدى.

بۇگۈن جەمئىيەت مەدرىسىدىكى كىچىككىنە ھۇجرىدا ئۇنىڭ قايغۇسى ئىچىگە پاتمىدى. ئۇنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدىنى تا سۆڭەكلىرىگىچە دىلدارنىڭ ھەسرىتى ئېزىپ ئاغرىتاتتى. بىر كېچىسى، بىرنەچچە مىنۇتلار كۆرگەن ئۇ ئەسرە قىزنىڭ ئىشقى بىر دەرد، بىر ئۇت، بىر ئاپەتكە ئوخشاش ئۇنىڭ يۈرىكىدە يانماقتا ئىدى. سۈلتانمۇرات ئۇ قىزنىڭ ئەبەدىي قولدىن كەتكەنلىكىگە ئىشىنەتتى. لېكىن ئۇنىڭ تۇيغۇلىرى ئەقىل ۋە مەنتىق سۆزىگە قۇلاق سالمايتتى. ئىشق دەردىنى تاتلىق ياغدەك سۈمۈرۈپ، گويا كى ئۇنىڭدىن لەززەتلىنەتتى، گاھىدا ھەسرەتتىن سىقىلىپ، جانسىزلىناتتى. ئۇنى ئۇنتۇش ئۈچۈن ھۇجرىغا بېكىنىۋېلىپ، كېچە ـ كۈندۈز كىتاب مۇتالىئە قىلاتتى. ئونلىغان كىتابنى ھەزىم قىلغاندىن كېيىن، يەنە ئۆز ئىشقىنىڭ ئەلەملىك، تۇگىمەس داستانىغا چۆكەتتى ...

بۇگۈن ئەتىگەندىن بۇيان ئۆز خاپىلىقىنى ئازايتىش، ئۆزىنى بەزلەش ئۈچۈن بىر نەچچە قېتىم كىتابلارغا مۇراجىئەت قىلدى. شوخ، يېنىك غەزەللەردىن باشلاپ، باش قاتۇرىدىغان ئەڭ ئېغىر مەسىلىلەرگە دائىر ئەسەرلەرنى ۋاراقلىدى. لېكىن بىر ئازدىن كېيىن يەنە تاشلىدى، بىردىن قەغەز ـ قەلەم ئېلىپ، دىلدارغا خەت يېزىشقا باشلىدى. دەردلىك سۆزلەر قەغەزدىن ـ قەغەزگە تاشتى. ئاددىي قىشلاق قىزىغا يېزىلغان «مۇھەببەتنامە» نىڭ تۇرلۇك شائىرلاردىن ئونلاپ گۈزەل بېيىتلار، ئونلاپ ئىشققا دائىر چوڭقۇر مەنىلىك شېئىرلارنىڭ گۆھەرلىرى بىلەن زىننەتلىدى. شۇندىن كېيىن ئىچى بىر ئاز بوشىدى. كېيىن خەتنى ئوقۇدى. كۆزلىرىدىن قاينىاق ياش تامچىلىرى ئاقتى ۋە ئىچىدە: «نېمە پايدىسى بار بۇنىڭ؟ بۇ سۆزلەر ئۇنىڭ قۇلىقىغا ئەسلا يەتمەيدۇ! ھۆكۈمدار گۈلنى مىجىقلاپ ئەزدى، كېيىن بىرەر خۇشامەتچى مەنسەپدارنىڭ ياكى سادىق نۆكەرنىڭ قۇچىقىغا تاشلىدى!» دەپ ئويلىدى ـ دە، بىر دەستە قەغەزنى، يەنى ھەربىر نۇقتىسىدا قەلبىنىڭ كانى ئۇچقۇنلانغان

خەتنى تەكچىگە تاشلاپ، ھالسىزلىنىپ ياستۇقتا باش قويدى.
تالادىن ناخشا ئېيتىپ، زەينەددىن خۇشال كىرىپ كەلدى.
ئۇنىڭ كۆزلىرى شىر كەيپلىكتە سۈزلەيتتى.
ــ ئەسسالام ھەزرىتى ئالىم!
ــ كەل، جېنىمنىڭ گۈلشىنى! ــ دەپ يېنىكلىنىپ
بېشىنى كۆتۈرۈپ ئولتۇردى سۇلتانمۇرات.
زەينەددىن ئۆز دوستىغا تىكىلىپ قاراپ، ئۇنىڭ ئالدىدىكى
تېرىگە ئولتۇردى. ئۇ بىر ھەپتىدىن بۇيان ھەر كۈنى گاھىدا
شائىرلار بىلەن، گاھىدا خەتتاتلار بىلەن، گاھىدا باشقا خۇراسان
خەلقى بىلەن تۇرلۇك مەجلىسلەردە ۋاقىت ئۆتكۈزۈپ، بۈگۈن يولدا
ئۆتۈپ كېتىپ بېرىپ، يار ـ بۇرادەرلىرىدىن خەۋەر ئېلىش ئۈچۈن
مەدرىسىگە كىرگەنىدى. ئۇ ئەمدى دەرسلىرى بىلەن ناھايىتى شالاڭ
مەشغۇل بولۇپ، خەتتاتلىق سەنئىتىدە ماھىرلىقىنى ئاشۇرۇشقا
تىرىشاتتى، مۇزىكا بىلەن تولاراق مەشغۇل بولاتتى. لېكىن،
چىرايلىق يېزىلغان كىتابلارنى قەدىرلەيدىغان كىشىلەر نۇرغۇن
بولغان ھىراتتا ئۇستا خەتتاتلار مۇ ئاز ئەمەس ئىدى. زەينەددىن بۇ
سەنئەتتە چوڭ قابىلىيەت، تالانت كۆرسەتكەن باشلىغان بولسىمۇ،
لېكىن ئويۇنچىدەك شوخ، قۇشتەك يېنىك بولغانلىقىدىن، بىر
نەچچە كۈن ئىچىدە قېلىن ۋە يوغان بىر كىتابنى خاتاسىز ۋە
چىرايلىق كۆچۈرىدىغان تەجرىبىلىك، چىداملىق خەتتاتلار ئاز بىسىدا
ئابرۇي ھەم پۇل تېپىشى ناتايىن ئىدى. زەينەددىن بەزى تونۇش
شائىرلارنىڭ توپلاملىرىنى كۆچۈرەتتى، گاھىدا كىتابپۇرۇشلارنىڭ
بۇيرۇتمىسى بويىچە تەرمە كىتابلارنى يېزىپ بېرەتتى.
ــ بىر يېرىڭ ئاغرىمدۇ؟ ــ دەپ تەشۋىشلىنىپ سورىدى
زەينەددىن.
ــ ياق، پەقەت غېرىبىمەن ... ــ دەپ جاۋاب بەردى زورلاپ
كۈلۈمسىرەپ سۇلتانمۇرات.
ــ دوستۇم، سېنىڭ كۆڭلۈڭدە ھەسرەت ۋە پىراق بار، ــ

دېدى زەيننەدىن ئېچىنىپ، — ئۇزاقتىن بېرى سېزىۋاتىمەن. ئۆزۈڭنى ئېيتمىدۇڭمۇ دەپ، سوراپمىغانىدىم. ئىچىڭدىكى ئوت بۇگۈن يۈزلىرىڭدە يالقۇنجاپ تۇرىدۇ. يوشۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق!

سۇلتانمۇرات كۆزلىرى يېرىم يۇمۇق ھالدا، ئاستا ئۇلۇغ - كىچىك تىندى. ئۇ دەردىنى ئېچىشقا قورققاندەك قىلىپ ئوڭايسىزلاندى. زەيننەدىن دوستلۇقنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، كۆڭۈل ئاغرىش قىلىپ، قىستاپ تۇرۇۋالدى. سۇلتانمۇرات ئورنىدىن تۇرۇپ، تەكچىدىن ھېلىقى خەتنى ئېلىپ، دوستىغا تۇتقۇزدى.

— بۇ تۇزەلمەس دەردىمنىڭ ناھايىتى ئاز تەرىپىدۇر، — دېدى ئۇ بېشىنى تۆۋەن سالىڭغىلىتىپ.

زەيننەدىن سەككىز ۋاراقنى يېزىلغان بۇ خەتنى دىققەت بىلەن ئىچىدە ئوقۇشقا باشلىدى. ئاستا - ئاستا قوللىرى تىترىدى، يۈزلىرىگە غەم قوندى. خەتنى ئوقۇپ تۈگەتكەندىن كېيىن، ئېچىنىش بىلەن دوستىغا قارىدى. ئۇ گويا بىھۇش كىشىدەك بولۇپ قالدى.

— بۇ قانداق تارتىنچاقلىق! — دەپ كۆيۈنۈپ سۆزلىدى زەيننەدىن، — نېمىشكە بۇ كەمگىچە ماڭا ئېچىپ ئېيتمىدىڭ؟

— تەقدىرنىڭ تۆمۈر قولىنى ياقاڭدىن ئاجرىتالايتىڭمۇ؟ — دېدى بىرئاز شۇك تۇرغاندىن كېيىن سۇلتانمۇرات.

— مۇمكىن ئىدى؟ — دەپ قەتئىيلىك بىلەن جاۋاب بەردى زەيننەدىن، — مېنىڭ ئۇ سەھرا گۈزىلىنىڭ بوينىدىن زۇلۇم قىلىتىقىنى ئۈزۈپ تاشلاش قولۇمدىن كېلەتتى. تۇغانبەگ ئۇ چاغلاردا ئېغىر كۈنلەردە قالغانىدى. مەن ئۇ جاھىلنى ھەر مۇقامغا يورغىلىتالايتتىم.

— ئاھ! — دېدى سۇلتانمۇرات، — مۇھەببىتىمىڭ گۈلى ئۆزىنىڭ رەڭگى ۋە پۇرىقىنى يىلتىزلىرى بىلەن ھەسرەت مەنبىسىدىن ئالغانىكەن! دەرد - قايغۇ پۈتۈن ئۆمرۈمگە يېتىپ ئاشىدۇ، ئىلاجىم يوق!

— بۇ خېتنىڭ ئاشقلارنىڭ مۇقەددەس كىتابچىسى بوپتۇ، — دېدى زەينەددىن قەغەزگە قاراپ، — ئەۋەتمەكچىمۇسەن؟

— ياق مۇمكىن ئەمەس ھەم پايدىسىمۇ يوق! — دەپ جاۋاب بەردى سۇلتانمۇرات.

زەينەددىنمۇ بېشىنى لىڭشىتىپ بۇ پىكىرنى تەستىقلىدى. ئىككى دوست شۇك ئولتۇرۇشتى، بۇ ئېغىر، قايغۇلۇق مىنۇت ئىدى. ئاخىردا سۇلتانمۇرات ھىرات يېڭىلىقلىرى توغرۇلۇق پاراڭ قىلىشنى دوستىدىن سورىدى. ھەر خىل يېڭى ۋە قىزىق ۋەقەلەر، مەيلى ئۇ ۋەقەلەر پۇقرا ئارىسىدا بولسۇن، مەيلى يۇقىرى ئاقسۆڭەكلەر ئارىسىدا بولسۇن، چاپسانلا زەينەددىنىڭ قۇلىقىغا يېتەتتى. بۇ ۋەقەلەر خۇسۇسىدا ئۇ ناھايىتى قىزىق قىلىپ سۆزلەپ بەردى. سۇلتانمۇراتنى تولاراق ئالىملار، شائىرلار مۇھىتىدىكى يېڭىلىقلار قىزىقتۇرىدىغانلىقىنى بىلسىمۇ زەينەددىن ئۇنىڭ كۆڭلىنى كۆتۈرمەك بولۇپ، بۇ قېتىم ئەتەيلا ئۇششاق ۋە قىزىق نەرسىلەرنى ئېيتماقچى بولدى.

— ئالەمدە ھىراتتەك ئۇلۇغ شەھەر يوق، دەپ ئەل بىكارغا دېمەيدۇ، — دەپ سۆز باشلىدى ئۇ خۇشخۇيلۇق بىلەن، — چۈنكى بىر ھەپتە ئىچىدە سادىر بولغان ئەڭ ياخشى ھادىسىلەرنى تامامەن سۆزلەپ چىقىشقا مېنىڭ ئۆمرۈمۇ يەتمەس ... مەيلى دەريادىن بىر تامچىدەك بولسىمۇ سۆزلەپ بېرەي: ھازىر مۇشۇ كۈنلەردە شەھىرىمىزدە بىر ئېشەك پەيدا بولدى. ئۇنى تەرىپلەپ گاھى بىر شائىرلىرىمىز شېئىرلارمۇ يېزىپتۇ. قانداق ئاجايىپ ئېشەك! شامالدىن چاپسان، سۇدىن سىلىق ماڭىدۇ. ئۇنىڭغا ئوت - بوغۇز ئورنىدا ئىشمىش بېرىلسە زادىلا زايا كەتمەيدۇ دېيىشىدۇ. ئۇنىڭ باھاسى ھازىر مىڭ تەڭگىگە چىقىپتۇ. مەن تېخى كۆرمىدىم. لېكىن گۇۋاھچىلار تولىراۋاتىدۇ ...

— دېمەك، بۇ ئېشەكنىڭ ئىگىسى ھەزرەت ئىسادىن كۆرە

تېخىمۇ بەختلىكرەك ئىكەن[1] ـ دە، ـــ دېدى سۇلتانمۇرات.
ـــ ھەئە، دەل شۇنداق! ـــ دەپ بېشىنى لىڭشىتىپ سۆزىنى داۋام ئەتكۈزدى زەينەددىن، ـــ ئۇ كۈنى بەدئۈززامان مىرزا ئۆز ساراينىدا ئاجايىپ بىر مەجلىس زىياپەت بەرگەنىكەن. ئۇنىڭدا جاھاننىڭ شۇنداق ئەلا دەۋرانلىرى، شۇنداق قىزىق سۆھبەت ئۆتكۈزگەنكى، ئۇنداق مەجلىس جاھان يارتىلغاندىن بۇيان نە مەغرىپتە، نە مەشرىقتە ھېچبىر شاھزادە تەرىپىدىن بولمىغانمىش. سازەندىلەردىن ئۇستاز قۇلمۇھەممەت ئۇدى، شەيخ نايىلار بولغان. شەيخ نەيدە بىر مۇڭلۇق مۇقامنى ناھايىتى گۈزەل چالغانمىش. ئۇستاز قۇلمۇھەممەت بۇ مۇقامنى غىجەكتە چېلىشقا ھەرىكەت قىلغانىكەن، ئەمما سىلىق چىقماپتۇ. قۇلمۇھەممەت غىجەك بۇزۇق دەپتۇ. شەيخ نايى دەررۇلا غىجەكنى ئۇستازنىڭ قولىدىن ئېلىپ، ئۇ مۇقامنى شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن چالغىلى تۇرۇپتۇكى، مەجلىس ئەھلى داد، پەريادلاپ كېتىپتۇ.
ـــ شەيخنىڭ نېيىدىن ئادەمزات تۇرماق، ئاسماندىكى يۇلتۇزلارمۇ ئېرىپ، تامچا ـ تامچا بولۇپ ئېقىپ كېتىدۇ ـ دە! ـــ دېدى سۇلتانمۇرات يېنىكلىنىپ، ـــ ئەمما ئۇستاز قۇلمۇھەممەتنىڭمۇ ماھىرلىقى چوڭ. ئۇ مۇزىكىدا ئىجادچىدۇر. غىجەككە ئۇچ قىلنى تاقىغان شۇ ئەمەسمىدى؟ نەۋائى جانابلىرىنىڭ زوقى، مۇزىكىدىكى بىلىملىرىنىڭ سايىسىدە ئۇلار نۇرغۇن ئاجايىپ نەرسىلەر چىقىرىدۇ، تېخى ...
ـــ ئۇ راست، بۇ ھەقتە بەسلىشىش ھاجەت ئەمەس، ـــ دېدى زەينەددىن.
ـــ قېنى پاراڭ قىلىۋەر، دوستۇم، پاراڭلىرىڭ پۇرلىشىپ

---

① بۇ يەردە سۇلتانمۇرات تۇۋەندىكى مەشھۇر ھېكمەتلىك سۆزلەرگە ئىشارە قىلىدۇ:
ئىلاھا، قارايسۇن پەلەكنىڭ يۈزى،
جاپا بىرلە جۇپتۇ، ۋاپا بىرلە تاق
ئىسادەك كىشىگە ھېرىپ بىر ئېشەك،
ئېشەكتەك كىشىگە بىرۇر مىڭ بۇراق!

كېتىپ بارغان كۆڭۈل غۇنچىلىرىنى جانلاندۇرماقتا!

ـــ مىرزا پىرىمنى تونۇمسەن؟ ـــ دەپ سوردى زەينىددىن.

ـــ چىراي يېقىغا كەلگەندە ئۇنىڭ ئالدىغا ئۆتىدىغان كىشى يوق دېيىشىدۇ، لېكىن كۆرمىدىم، ـــ دەپ جاۋاب بەردى سۇلتانمۇرات.

ـــ چىرايىدىن تاشقىرى، ئۇنىڭ يەنە نۇرغۇن پەزىلەتلىرى بار. قالۇن چېلىشتا ھېچبىر ئۇستاز ئۇنىڭغا يېقىن يولىيالمايدۇ. مىرزا پىرىم شۇنچىلىك خۇشخۇي يىگىتكى، بىر قېتىم ئۇنىڭ سۆھبىتىدە بولغان ئادەم، باشقا كىشى بىلەن سۆھبەتلىشىشنى ئارمان قىلمايدۇ. ئاڭلىسام، بۇ يىگىتنى مەرھۇم پادىشاھ ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ خانىمى رۇقىيە خېنىم ئۆز خىزمىتىگە ئالغانكەن. رۇقىيە خېنىم ئاغزىدا بىر تال چىشى قالمىغان، چېچىدا بىر تال قارىسى قالمىغان بىر موماي ... شۇنداق بولسىمۇ بۇ موماي شوق بەزمىلەر ياساپ، مەي ۋە مۇزىكا ئالىمىدە ياشايدۇ، پەردىسىز شېئىرلارنىمۇ ئېيتىدۇ. ئۇنىڭ مەجلىسىدىن ئەركەكلەرمۇ شەرمەندە بولۇپ چىققۇدەكمىش. رۇقىيە خېنىم مىرزا پىرىمگە ئوت - چوغدەك كۆيۈپ قالغانكەن. شۇڭا، يۇزىگە تۇرلۇك ئۇپا - ئەڭلىك يېقىپ، مۇزدىن ئوت ياندۇرماق بوپتۇ. يىگىتلىك چىراي ۋە كۆڭۈل غۇرۇرلۇقىنى ھەركىمدىن يۇقىرى ھېسابلايدىغان مىرزا پىرىم ئۇ دەللىنىڭ ناز - جىلۋىلىرىدىن نەپرەتلىنىپ، ئۇ مەككارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالماي دەپ، ھىراتتىن كېتىپ بەلخ ئاستراباد، نىشاپۇر تەرەپلەردە مۇساپىر بولۇپ ياشاپتۇ ... رۇقىيە خېنىم بۇنى بىلگەندىن كېيىن كىشى ئەۋەتىپ، ئۇ بىچارە يىگىتنى ھىراتقا ئېلىپ كەپتۇ ۋە مىرزا پىرىم مېنىڭ ئۇچ يۇز مىڭ تەڭگەمنى بىھۇدە سەرپ قىلىۋەتتى، دەپ بەتنام چاپلاپتۇ. بۇ تۆھمەتتىن ھازىر يىگىتنىڭ ئەھۋالى ناھايىتى مۇشكۈل، ئاقىۋىتى نېمە بولىدۇ، بىلمەيمەن.

ـــ ئەستەغپۇرۇللا! ـــ دەپ ياقىسىنى تۇتتى سۇلتانمۇرات.

زەينىددىن رۇقىيە خېنىم ھەققىدە بىر شائىرنىڭ شېئىرىنى ئوقۇپ بەردى. بۇ شېئىر شۇنداق ھاياسىز ھەم رۇقىيە خېنىمنىڭ سۈپىتىگە شۇنچىلىك توغرا كېلەتتىكى سۈلتانمۇرات ئىختىيارسىز قاقاقلاپ كۈلدى. زەينىددىنمۇ كۈلكىدىن ئاققان ياشلىرىنى قولياغلىقى بىلەن ئېرتىپ، دېرىزىدىن تاشقىرىغا قارىدى. ھاۋانىڭ تۈتۈقلۇقىدىن ۋاقىتنى بىلمەي، سۈلتانمۇراتتىن كېتىشكە رۇخسەت سورىدى.

— بۈگۈن مېنىڭ يېنىمدا بولارسەن دەپ ئۈمىد قىلغانىدىم، — دېدى سۈلتانمۇرات نارازىلىق قىياپەت بىلەن، — پاراڭ قىل، يەنە نېمە سۆزلەر بار؟ — دەپ سۈلتانمۇرات دوستىنىڭ قولىدىن تۇتۇپ يەنە ئولتۇرغۇزۇۋالدى.

— بوپتۇ، يەنە ئازراق ئولتۇراي. لېكىن شۇ شەرت بىلەنكى، مەن قەيەرگە بارسام ماڭا ھەمراھ بولىسەن جۇمۇ!

سۈلتانمۇرات، قېنى كۆرەرمىز، دېگەندەك قىلىپ بېشىنى لىڭشىتتى.

سۈلتانمۇراتنىڭ قىستىشى بىلەن زەينىددىن يەنە نۇرغۇن پاراڭلارنى، لەتىپىلەرنى سۆزلەپ ئاخىردا، ئورنىدىن تۇردى.

— بول، سەللە - پەرىجەڭنى كىيگىن!

— قەيەرگە؟ — دەپ قوزغالغۇسى كەلمەستىن سورىدى سۈلتانمۇرت.

— ئۆمرۈڭدە كۆكسۈڭگە يېغىلغان زەردابلىرىڭنى يوقاتقۇڭ كەلسە، قەيەرلىكىنى سورىمايلا ماڭ، بول!

— شوخ، قىقاس - چۈقانلىق سۆھبەتلەرگە كۆڭلۈم مايىل ئەمەس، سەن بىر نەپەس كۆڭلۈمگە ئارام بەردىڭ، شۇمۇ كۇپايە، دوستۇم.

— سېنىڭ دىلدار گۈزىلىڭ باشقىلارغا دىلدارلىق كۆرسەتمەكتە. تەقدىرگە تەن بەرگىن، — دېدى قوللىرى بىلەن جېكىپ، — سەن ئەمدى ئۇنى ئۇنۇت! ئەگەر خالىساڭ، مەن سېنى

ھىراتنىڭ پەرى قىزلىرى بىلەن تونۇشتۇراي. ئون گۈلنى پۈراپ كۆرۈپ، بىرىنى ئۈزىسەن!

ــ ئۇنى ئۇنتۇش مۇمكىن بولسىچۇ كاشكى، ــ دېدى دەرد بىلەن سۇلتانمۇرات، ــ دىلدار گۈزەللىك ئاسمىنىنىڭ قۇياشىدۇر!

ــ ئۇ قۇياشنى بۇلۇتلار قاپلىغان!

سۇلتانمۇراتنىڭ كۆزلىرىگە يەنە قايغۇ ـ ئەلەم توشتى. ئۇنىڭغا سۆز كار قىلماسلىقنى سەزگەن زەينەددىن، ئۇنىڭ قولىدىن تارتتى.

ــ سەن تېخى ھىراتنىڭ خۇشاللىقلىرىدىن خەۋەرسىز بولساڭ كېرەك، ــ دېدى ئۇ كۆيۈنۈپ، ــ قېرىلار دەيدۇكى، ھازىرقى ھىراتنىڭ ھاياتى ئەمىر تېمۇر ۋە ئۇلۇغبەگ مىرزا دەۋرىدىكى سەمەرقەند ھاياتىغا ئوخشىماقتا ... يۇر، مەن سېنى پاھىشىلەر بەزمىسىگە ئەمەس، ئاجايىپ بىر جەمئىيەتكە ئېلىپ بارای: شاھمات ئۇستىلىرى بىلەن تونۇشتۇرىمەن.

سۇلتانمۇرات ئورنىدىن تۇرۇپ، يېقىندا بىر خىزمەتچى ئارقىلىق نەۋائى ئەۋەتكەن قىممەت باھالىق شايى چاپانىنى كىيدى. قوزۇقتىكى سەللىنى بېشىغا ئوراۋېتىپ، دېدى:

ــ بىر چاغلاردا سەمەرقەندتە ھەتتا شەيخۇلئىسلام[1] ئۆزىنىڭ زىياپەتلىرىگە پەردەك ئايال سازەندىلەرنى تەكلىپ قىلىدىكەن، مەي ئىچىشىدىكەن، شاھمات ئوينايدىكەن. شۇ يەردە ئوقۇۋاتقان چېغىمدا، شۇ ئاۋازالقى زامان ھاياتى توغرۇلۇق ئاجايىپ ھېكايىلەر ئاڭلايتتىم.

مەدرىسە يېنىدىكى مەيداندا بىر توپ خەلق ھىراتنىڭ مەشھۇر دىۋانىسى «ھۆرمەتلىك دەرۋىش شەمرىز» نى قورشۇۋلىشىقان، چاچلىرى ئۆسۈپ مۇرىسىگە چۈشكەن، كۆزلىرىدىن ئوت يېنىپ

---

① خانلار زامانىدا بارلىق دىنىي ئىشلارنى ئىدارە قىلغۇچى كىشى.

تۇرغان، جۇل ـ جۇل كىيىملىك دېڭانىنىڭ شۆھرىتى يۇقىرى ئىدى. ئۇنى تولا ئادەملەر «كارامەتچى»، «ئۇلۇغ كىشى» دەپ ھۆرمەت قىلسا، باشقىلار ئۇنىڭ گۇزەل لەتىپىلىرى، ھېكمەتلىك سۆزلىرى، ئۆتكۈر چاقچاقلىرى ئۈچۈن ياخشى كۆرەتتى. دېڭانە ۋارقىراپ تۇرۇپ غەزەللەر ئوقۇيتتى، ئەخلاقسىز پىكىرلەر سۆزلەيتتى، گاھىدا بىر دىنلا ئۆتكۈر لەتىپە، چاقچاققا ئۆتۈپ، ھەتتا بىئەدەپ سۆزلەرنى ئوچۇق سۆزلەپ، خەلقنى تولا كۈلدۈرەتتى. سۇلتانمۇرات بىلەن زەينىددىن دېڭانە ئەتراپىدىكى خەلقنىڭ كەينى تەرىپىدە بىر ئاز تۇرۇپ، كېيىن يولغا چۈشتى. ئۇلار «قارارگاھ»① نىڭ چوڭ يولىغا، «چەشمەئى ماھىيان» غا قاراپ ماڭغانىدى. يولنىڭ ئىككى ياقىسىدا بىر ـ بىر يىگە تۇتاش باغلار، كىچىك ـ كىچىك تېرىلغۇ مەيدانلىرى، مېۋەزارلار، چىمەنلەر ... مانا شۇلارنىڭ ئارىسىدا، يوپۇرماقلىرى تۆكۈلگەن دەرەخلەر ئوتتۇرىسىدا، ئىككى قەۋەت، چىرايلىق نەقىشلەنگەن يازلىق ئۆيلەر، بەگلەرنىڭ، دۆلەتمەنلەرنىڭ مۇستەھكەم، ھەيۋەت ئىمارەتلىرى، پۇقرانىڭ ئېگىز ـ پەس، ئەسكى تام ئۆيلىرى كۆرۈنەتتى. يولدا مېڭىۋاتقانلار جىق ئىدى. شارابخانىلاردا چۇقان: ئۆزبېك، پارس ناخشىلىرى چاڭ كەلتۇرۇلگەن. ئۇلار بىر سائەتچە ماڭغاندىن كېيىن، زەينىددىن سول ياقتىكى مەھەللىنىڭ كوچىسىغا بۇرۇلدى. ئىككى تەرىپىدە ئاددىي، بىر قەۋەت پۇقرا ئۆيلىرى بار قىزغىنر كوچىنىڭ بېشىدا ھارۋا پاتىدىغان چوڭ، بويىقلىق دەرۋازىدىن ھويلىغا كىردى ۋە قاتار ئۆسكەن سۇۋادانلارنى ياقىلاپ مېڭىپ، قىش كۈنىمۇ يازدىكىگە ئوخشاش كۆرۈنگەن چوڭ بىر باغدىن ئۆتتى. خىشتىن ياسالغان، بىر قەۋەت يېڭى ئىمارەتكە يەتكەندە، پال ـ پۇل كىيىم كىيگەن بىر ياش يىگىت چىقىپ، ئۇلارنى چوڭ سۇپەت كۈلكە بىلەن قارشى ئالدى. بۇ يىگىت مۇشۇ

① ھىراتتا بىر خانىقانىڭ نامى.

شەھەرنىڭ چوڭ مۇلۇكدارلىرىنىڭ ئوغلى ئىدى. ھىرات بازىرىدىكى نۇرغۇن دۇكانلارنىڭ ئىگىسى بولغان بۇنىڭ ئاتىسى گاھى ۋاقىتلاردا، قانداقتۇر بىر شاھزادىنىڭ مېھمانغا چاقىرىپ، داستىخانغا تۇرلۇك ھالۋىلاردىن مىڭ تاۋاق قويۇپ، شاھزادىنى ھەيران قالدۇرغانلىقى بىلەن شۆھرەت قازانغانىدى. بۇ بايۋەچچە بەزى ئولتۇرۇشلاردا ئۇچرىشىپ، سۆھبىتىى يېقىپ قالغان زەيىنىددىن بىلەن تەكەللۇپسىزلا كۆرۈشتى. زەيىنىددىن ئۇ يەنە سۇلتانمۇراتقا چوڭچىلىق قىلىپ، تەكەببۇرلۇق بىلەن ئىلتىماتسىزلىق قىلمىسۇن دەپ، دەررۇ ئۆز دوستىنى تەۋسىيە قىلدى ھەم ئۇنىڭ ئالىملىقىنى ئۇستىلىق بىلەن ماختاپ كەتتى. سۇلتانمۇرات بايۋەچچە بىلەن بىپەرۋا كۆرۈشۈپ، قىزىرىپ، زەيىنىددىننىڭ ماختاشلىرىنى چاقچاققا ئايلاندۇرۇشقا تىرىشتى. بايۋەچچە ئەمدى ئۇلارنى خۇش مۇئامىلە بىلەن ئۆيگە باشلىدى.

جۇڭگو ئەسۋابلىرى، ئىران ۋە ھىندىستاننىڭ ئىپەك ماللىرى ۋە ئېسىل جابدۇقلار بىلەن بېزەلگەن بۇ ئۆيدە ئادەم كۆپ ئىدى. بۇلارنىڭ ئارىسىدا ھىراتنىڭ تېخى تونۇلمىغان ياش شائىرلىرى، ئىپەك ۋە زەرباپ چاپانلىق بەگزادىلەر، دۆلەتمەن ئائىلىلەردىن بولغان شوخ ھاكاۋۇر يىگىتلەر ھەم بىر مۇنچە شاھمات ئۇستىلىرى ۋە ھەۋەسكارلار بار ئىدى. بىر تۇرۇپ پادىشاھنىڭ يېڭى سالدۇرۇۋاتقان سارىيى «باغى جاھان ئارا» ھەققىدە، بىر تۇرۇپ نەۋائىنىڭ يېڭى بىر بېيىتى ۋە ئۇنىڭغا خوجا ئابدۇللا مەرۋارى تەرىپىدىن چىقىرىلغان ناخشا ھەققىدە، بىر تۇرۇپ ئىسلام بارلاسنىڭ شاھمات ئويىنىغاندىكى قىلىقلىرى ھەققىدە سۆزلەشمەكتە ئىدى. ئاخىر، سەۋرسىزلىك بىلەن كۈتۈلگەن شاھمات ئويناش ۋاقتى يېتىپ كەلدى. ئوتتۇرىغا بۇرجەكلىك شال رومال يېيىلىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە شاھمات تاختىسى ھەم بىر داپ ۋە بىر ئىخچام چىرايلىق خەنجەر قويۇلدى. ئاتاقلىق ئۇستىلاردىن ھۆرمەتلىك خوجا بىلەن ئەمىر خىلىل بىپەرۋالىق بىلەن باداشقانىنى قۇرۇپ، پىل

چىشىدىن ئىشلەنگەن شاھمات دانلىرىنى تاختىغا تىزىشقا باشلىدى. ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى ئوتتۇرا ياشلىق بولۇشلىرىغا قارىماستىن، شوخ، تېتىك ئىدى، يىگىتلەردەك ھەيۋەتلىك كىيىنگەنىدى. ئادەملەر دۆگىلەك بولۇپ، ئويۇنچىلارنى قورشىدى. سۇلتانمۇرات زەينىددىننىڭ تىزىنى تۇرتۇپ، ئەجەبلەنگەن ھالدا كۆزلىرى بىلەن خەنجەر ۋە داپقا ئىشارەت قىلدى. زەينىددىن كۈلۈپ ئۇنىڭ قۇلىقىغا شۇڭىرلىدى:

ــ ئويۇن ۋاقتىدا ئۇستىلارغا لوقما تاشلاپ يۈرمە، يەنە! سۇلتانمۇرات تېخىمۇ ئەجەبلەندى.

ــ ئۆگىتىپ، لوقما سالغانلارغا خەنجەر ئۇرمىسىمۇ، لېكىن قاتتىق رەنجىيدۇ ... ــ دەپ شۇڭىرلىدى زەينىددىن.

ــ داپچۇ؟ ئۇقتۇرساڭچۇ! ــ دەپ يەنە نوقۇدى سۇلتانمۇرات.

ــ سەۋر قىل، جېنىم دوستۇم، كۆرىسەن ...

ئويۇن باشتا ئۇنچە قىزىق بولمىسىمۇ ئۇستازلار ئويناۋاتقاچقا، ھەممىنىڭ كۆزى شاھمات تاختىسىغا تىكىلگەنىدى. ئويۇن بارغانسېرى قىزىپ كەتتى. ئەمىر خېلىل ھوجۇمغا ئۆتتى. قاراپ تۇرغانلار بىئارام بولۇشۇپ، ئۇلارنىڭ كۆزلىرىدە ئوت يېنىشقا باشلىدى. ئەمىر خىلىل ئۆزىگە قارشى ئويىنغۇچىنىڭ چوڭقۇر تەرەددۇتكە سېلىپ، ئالدىرىتىپ قويدى ــ دە، ئۆزى ئازراق ھېچىنىپ، ئەتراپقا مەغرۇرلۇق بىلەن قارىدى ھەم بىردىنلا شاھمات ئويۇنىنىڭ دەل ھازىرقى ھالىتىگە دائىر بىر بېيىتنى خۇش ئاۋاز بىلەن ئوقۇدى.

ئويۇنغا قاراپ تاماشا قىلىپ تۇرغانلارنىڭ ھاياجانلىرى يەنە كۈچەيدى. قوشۇمىسىنى تۇرۇپ، ئويلاپ ئولتۇرغان ھۆرمەتلىك خوجا ئېغىر ئەھۋالدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن بىردىنبىر توغرا يولنى تاپتى. پۈتۈن پىكرى ــ ۋۇجۇدى بىلەن ئويۇنغا سەپسېلىپ تۇرغان سۇلتانمۇرات دوستىغا مەنىلىك قاراپ، ئويۇنچىغا قايىل

بولغانلىقىنى بىلدۇردى. ھۆرمەتلىك خوجا ئويۇنىنىڭ شۇ دەرىجىسىنى ۋە قۇتۇلۇشنى ماھىرلىق بىلەن تەسۋىرلىگەن بىر بەيىتنى ئوقۇدى. بۇنى بىرىنچى قېتىم ئاڭلىغانلار زوقلىنىپ، بىر - بىرلىرىگە پىچىرلىشىپ، بەيىتنى تەكرارلاپ، يادلاشقا تىرىشتى. ئەمىر خېلىل قاپىقىنى سېلىپ، ئۆزىنىڭ مېڭىش يوللىرىنى ئويلاپ تۇراتتى، ھۆرمەتلىك خوجا ئورنىدىن ئىرغىپ تۇردى. داپنى داراڭلىتىپ چېلىپ چوڭ ئۆينى چاڭ كەلتۇردى. ئادەملەر كەينىگە شوخشۇپ، ئوتتۇرىنى كېڭەيتتى. ھۆرمەتلىك خوجا داپنى ئۆزى چېلىپ ئۆزى شۇنداق چىرايلىق ئۇسسۇل ئويناپكى، ئولتۇرغانلار ئىختىيارسىز دوست تارتىشتى. ئۇ ئۆتكۈر مەنىلىك ۋە باشقا ئادەملەر تەرىپىدىن تەكرارلىنىشى مۇمكىن بولمىغان ھەرىكەتلەر بىلەن ئويناپ كېلىپ، ئۆز ئورنىغا ئولتۇردى. ئويۇن بەكمۇ كەسكىنلىشىپ كەتتى. ھەر ئىككى ئۇستاز شاھمات توغرۇلۇق بەيىت ۋە شېئىرلارنى ياغدۇردى. شاھمات دانىلىرىنىڭ بىرىنى ئارتۇق ئالغىنى ئۇسسۇل ئويناشتىن تاشقىرى، شاھمات ھەققىدە بىرنەچچە بەيىتلارنى ئوقۇيتتى. ئۇلار پەقەت شاھماتتىكى ماھىرلىقىنى كۆرسىتىش ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى ھەم يەنە شاھماتقا دائىر شېئىرلارنى نۇرغۇن بىلگەنلىكلىرىنى ۋە ئۇلارنى ئورنىدا ئىشلىتىشنى بىلگەنلىكلىرىنى كۆرسىتىش ئۈچۈنمۇ كۈرەش قىلماقتا ئىدى. ئويۇن كۆرگۈچىلەرمۇ تولاراق ئويۇندىنمۇ شۇ تەرەپنى ياخشى كۆرەتتى ۋە شۇنىڭ ئۈچۈن توپلانغانىدى. مانا ئەمىر خېلىلنىڭ ئويۇنى سەل ياخشىلانغانىدى، ئۇ داپ چېلىپ، ئۇسسۇل ئويناپ، بەيىت ئوقۇپ، شۇنداق مەنىلىك ھەرىكەت قىلدىكى، ئادەملەرنىڭ كۇلۇپ ئۈچەيلىرى ئۈزۈلگۈدەك بولدى. ئاخىردا ئويۇن ھەر ئىككى تەرەپكە تەڭ ئۇتۇق بىلەن تۈگىدى. ئۇستازلار سەممىي رەۋىشتە ھىجىيىشىپ، بىر - بىرىنىڭ قوللىرىنى سىقىشتى. ھەممە ئۇلارنى قىزغىن تەبرىكلىدى.

غەزادىن كېيىن كىشىلەر بىرلەپ - بىرلەپ تارقىلىشقا باشلىدى. سۇلتانمۇراتمۇ ئورنىدىن تۇردى. ئۆي ئىگىسىنىڭ ھەم بۇ يەردىكى بىر مۇنچە دوستلىرىنىڭ يېنىدا قالغان زەينىددىن بىلەن خوشلىشىپ چىقىپ كەتتى. گۈگۈم چۈشكەندە ئۇ مەدرىسىنىڭ ئالدىدا كەيپسىز ئولتۇراتتى، ئۇنىڭ يېنىغا بىر ئاددىي، يېزا يىگىتى كەلدى. بۇ ئارسلانقۇل ئىدى.

— تەقسىر، تۇغانبەگ دېگەننىڭ تونۇمدىلا؟ — دەپ تارتىنچاقلىق بىلەن ئاستا سورىدى ئارسلانقۇل.

سۇلتانمۇرات «تونۇيمەن» دەپ بولۇپ، گۇمانلانغان ھالدا سورىدى: «مېنىڭ ئۇنى تونۇيدىغانلىقىمنى قەيەردىن بىلدىڭىز؟».

— مۇشۇ مەدرىسىدە بىرقانچە تونۇشلىرى بار دەپ ئاڭلىغانىدىم. ئۇ ھازىر نەدە؟

— نېمە ئىشىڭىز بار ئىدى ئۇنىڭدا؟ — دەپ قىزىقىپ سورىدى سۇلتانمۇرات.

— ھە تەقسىر، بۇ توغرۇلۇق ھېكايىمىز بەك ئۇزۇن ...

سۇلتانمۇراتنىڭ قىزىقىشى يەنە ئاشتى. «ئۇزۇن ھېكايىنى» ئاڭلاشقا ۋاقتىمۇ يېتەرلىك ئىدى. يىگىتنى باشلاپ ئۆز ھۇجرىسىغا ئېلىپ كىردى، تەكچىدىن چاقماق تاشنى ئېلىپ، ئاران بىر نېمىلەر قىلىپ چىراغنى يانداۋردى. بىردەم ئۇنىڭغا، بىردەم تەكچىدە ياتقان قېلىن كىتابلارغا قاراپ تۇرغان ئارسلانقۇلغا كۆلۈپ قاراپ دېدى:

— قۇلىقىم سىزدە، سۆزىڭىزنى باشلاۋېرىڭ قېنى.

ئارسلانقۇل ئاۋۋال ئۆزىنىڭ يېزىسى، ئۆزىنىڭ ئوقەت - ئەھۋالى، مەشۇقى توغرىسىدا سۆزلەپ كېلىپ، دىلدارىنىڭ نامىنى ئاغزىغا ئېلىشى بىلەنلا، سۇلتانمۇراتنىڭ چىرايى تاتىرىپ، ئۇنىڭغا تىترەك ئولاشتى. ئارسلانقۇل ئۆز دەردى بىلەن قورۇلۇپ يەرگە قاراپ سۆزلەۋاتقاچقا، ئالىمنىڭ تۇرقىدىكى بۇ ئۆزگىرىشنى سەزمەي قالدى. مىرزا يادىگار ۋەقەسى كۆنلىرىدە بىر كېچىسى

نامەلۇم ئادەملەر ئېلىپ قېچىپ كەتكەن ياكى ھەققىدە سۆزلەۋاتقاندا، ئۇنىڭ (ئارسلانقۇلنىڭ) يوغان گەۋدىسىگە دەرد ـ ئەلەملەرنىڭ تولۇپ تاشقانلىقىنى سۇلتانمۇرات پەملىدى. كېيىن ئارسلانقۇل دىلدارنى تۇغانبەگنىڭ ئېلىپ قاچقانلىقىنى ئاڭلاپ، ھىراتقا كەلگەنلىكىنى، بۇ يەردە تاپالمايلا، بەزى ئادەملەرنىڭ گۇمانى بويىچە ئاسترابادقا بارغانلىقىنى، ئۇ يەردىن بەلخكە ئۆتكەنلىكىنى، يوللاردا تارتىپ كەتكەن جەبىر ـ جاپالىرىنى سۆزلەپ، ئۇھ تارتىپ، بېشىنى كۆتۈردى.

ـــ تەقسىر، تاۋلىرى يوقمۇ نېمە؟ ـــ دەپ سورىدى ئارسلانقۇل سۇلتانمۇراتقا قاراپ.

بۇ سوئالغا نېمە دېيىشىنى بىلمىگەن سۇلتانمۇرات ئالاقزادە بولۇپ قالدى. بېشىنى تۆۋەن ساڭگىلىتىپ تامىقىنى بوغۇۋالغان دەرد بىلەن جاۋاب بەردى:

ـــ راست، بىرئاز تاۋىم يوقراق ...

... ئارسلانقۇل بىرئاز شۇك ئولتۇردى ھەم ئورنىدىن تۇرۇۋېتىپ، سورىدى:

ـــ تۇغانبەگنىڭ نەدە ئىكەنلىكىنى بىلمەيدىغان ئوخشايلا؟

ـــ ئولتۇرۇڭ، ئولتۇرۇڭ، پاراڭ سېلىشىمىز، تۇغانبەگنى نېمە قىلماقچىسىز؟

ـــ مەن ئۇ ئىتنى تېپىپ، قىزنىڭ نەدە ئىكەنلىكىنى، ئۆلۈكمۇ، تىرىكمۇ ياكى بىرەر جايغا سېتىۋەتتىمۇ، شۇنى سوراپ بىلمەكچىمەن. قىلغان يامانلىقىغا ئۇچۇن يامانلىق كۆرسەتمەكچىمەن، ئەلۋەتتە!

سۇلتانمۇرات ئۆزىنى تۇتۇشقا تىرىشىپ، دېدى:

ـــ تۇغانبەگ نۇرغۇن ئايلاردىن بۇيان ئىز ـ دېرەكسىز يوقالغانىدى، مۇشۇ يېقىندا يەنە پەيدا بولۇپ قالدى. ئۇ دۆلەتنىڭ ئۇلۇغ ئادەملىرى بىلەن ناھايىتى ئىناق. بىلمىدىم، ئۇنىڭدىن ئۆچ ئېلىشقا بولامدۇ، يوق ... لېكىن ئاشىق قىزنىڭز ئۇنىڭ قولىدا

ئەمەس.

— سىلى ياخشى بىلەمدىلا؟ — دەپ سورىدى كۆزلىرىگە لىق ياش تولغان ئارسلانقۇل.

— بىلمەيمەن.

— قىزنىڭ ھالى نېچۈك بولغانلىقىدىن خەۋەرلىرى بارمۇ؟ سۇلتانمۇرات گويا كى بېشى يېرىلىپ كېتىۋاتقاندەك، قولى بىلەن پېشانىسىنى تۇتتى. خېلى ۋاقىت شۇك ئولتۇرۇپ، خىيال سۈردى. بىر ھازادىن كېيىن، گەرچە ئېغىر بولسىمۇ، ھەقىقەتنى بىلدۈرۈشكە قارار قىلدى:

— قىزنى پادىشاھقا سوۋغات قىلىۋەتتى، — دېدى ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ.

ئارسلانقۇلنىڭ چىرايىدا قان قالمىدى. كۆزلىرى ئاللىقانداق ئالاق - جالاق بولۇپ، قاراڭغۇلاشتى.

— ۋاي، تەتۈر پېشانەم! — دېدى ئۇ تىترەك ۋە مىسكىن ئاۋاز بىلەن، — دىلدار دىن ئەبەدىي ئايرىلغانىكەنمەن - دە ... ئاڭلىغانمەن، چىرايلىق قىزلارنى سوۋغات قىلىپ، چوڭ ئەمەل ئالىدۇ! خەير، ۋاقتى - سائىتى كەلگەندە، تۇغانبەگ بىلەن ھېسابلىشىۋالارمىز!

سۇلتانمۇرات غەمكىن ئاھاڭ بىلەن سۆزلەپ، ئارسلانقۇلغا تەسەللى بېرىشكە تىرىشتى.، جەبىر - زۇلۇمنى قارغىدى. ئارسلانقۇل كەتمەك بولۇپ ماڭدى، سۇلتانمۇرات ئۇنىڭ تالاغا ئۇزىتىپ چىقىپ، دېدى:

— ئەمدى تونۇش بولۇپ قالدۇق. كېلىپ تۇرسىڭىز مىننەتدار بولىمەن.

ئارسلانقۇل رەھمەت ئېيتىپ، قاراڭغۇلۇقتا كۆزدىن غايىب بولدى. سۇلتانمۇرات چىراغ ئالدىدا ئولتۇرۇپ، تامامەن خۇشى يوق ھالدا ئۆتكەن - كەچكەنلەرنى ئويلىدى، بېشى ئايلىنىپ، كۆزى قاراڭغۇلاشتى. «بۇ ناتونۇش يىگىت قەيەردىن پەيدا بولدى؟ كىم

يولۇقتۇردى. نېمىشقا ئۇ مېنىڭ دىلدارىمغا ئاشىق؟» ھازىرقى پەيتتە بولۇپ ئۆتكەن بۇ پۈتكۈل ۋەقە ئۇنىڭغا ئاللىقانداق چۈش، خىيال ئىپادىدەك تۇيۇلاتتى ...

قوشنا ھۈجرىنىڭ ئىگىسى كىرىپ ئۇنىڭدىن بىر نەرسىنى سورىۋىدى، بېشى گاراڭ بولغاچقا، ئۇقماي ئۇنىڭغا قاراپلا قالدى. ئۇ نەۋائىنىڭ كىشىلىرىدىن بىرى نامازدىگەردە كېلىپ، ئۇنى (سۇلتانمۇراتنى) تەكلىپ قىلىپ كەتكەنلىكىنى ۋە بۇنى ئېيتىشقا ئۇنتۇپ قالغىلى تاس قالغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، چاپسانراق بېرىڭ دەپ قويۇپ، چىقىپ كەتتى. سۇلتانمۇرات ئۆز ھالىنىڭ پەرىشانلىقىنى بىلىپ، بارايمۇ - بارمايمۇ دەپ، ئىككى خىيال بولدى. لېكىن، نەۋائىنىڭ چاقىرىشىنى يەردە قالدۇرۇش ئەدەپسىزلىك ۋە گۇناھ دەپ بىلىپ، ئۇنىڭ سۆھبىتى بىلەن كۆڭلىنى بەزلىمەك بولۇپ، ھۈجرىدىن چىقتى ھەم لاي - پايغا قارىماستىن، قاراڭغۇدا مېڭىپ كەتتى.

... شائىرنىڭ ئادەتتە سۆھبەت ئۆتكۈزىدىغان بۆلمىسىگە كىرگەندە پاراڭ قىزىق كېتىۋاتاتتى. سۇلتانمۇرات كېچىككەنلىكى ئۈچۈن ئۆزرە ئېيتىپ، ھەممىسى بىلەن كۆرۈشتى. نەۋائى ئۇنىڭغا ئۆز يېنىدىن جاي بەردى. ھەر خىل تائاملار، تاتلىق نەرسىلەر، ياخشى ساقلانغان ئانار، ئالما، ناكلار بىلەن تولغان داستىخانغا تەكلىپ قىلدى. مەجلىستە پۈتكۈل خۇراسانغا ۋە باشقا ئەللەرگە داڭقى كەتكەن ئۇلۇغ ئالىملار ھەم ئۇزاق ۋاقىت شائىر بىلەن بىللە يۈرگەن شائىر ئەمىر شەيخىم سۇھەيلى، شائىر ھاپىز يارى، ھىلالى، دەرۋىش تەبىئەتلىك قارى ھەسەن ئەردەشىر ھەم نەۋائىنىڭ خىزمىتىدە بولغان پەزىلەتلىك بەزى خىزمەتچىلەر بار ئىدى.

ئۇنىڭ ئالتۇن ھەللىك «شەمسە» سىنى[1]، تاماللاردىكى رەڭگارەڭ نەقىشلەر يوغان شامدانلاردا قوش - قوش بولۇپ يېنىپ

① ئۆينىڭ تورۇسىغا كۇن شەكلىدە چۇشۇرۇلگەن نەقىش.

تۇرغان شاملارنىڭ نۇربدا تېخىمۇ كۆركەم كۆرۈنۈپ، كىشىنى شېئىرغا ۋە مۇزىكىغا ئوخشاش، ھېس - تۇيغۇغا ئىگە قىلاتتى.

مەجلىس ئەھلىنىڭ تولىسى ئۇچ تىلدا، يەنى ئۆزبېكچە، پارسچە، ئەرەبچە، بەزىبىرلىرى توغرا كەلسە ھەر ئۇچ تىلدا ئوخشاش سۆزلەشمەكتە ئىدى. بۇ ئالىملارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۆز ئىلىملىرىدىن تاشقىرى كۆپ بىلىملەرنى چوڭقۇر بىلەتتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئىلىم بىلەن سەنئەتنى بىرلەشتۇرگەنلەر، مەسىلەن، گۈزەل ئۇسسۇلچىلار، سازەندىچىلىكتە يېڭى ئاھاڭلار ئىجاد ئەتكەنلەر، نەپىس، ماھىر نەققاشلار بار ئىدى.

نەۋائى، ئۆز ئادىتى بويىچە، مېھمانلاردىن تۆۋەن ئولتۇردى. ئۇ ئېغىر - بېسىق، كىچىك پېئىل، لېكىن ئۇلۇغ سۈپەت ئىدى؛ بارلىق ئالىملار ئۇنىڭ جىمىكى ئىلىملەردىن ناھايىتى چوڭقۇر مەلۇماتلىق ئىكەنلىكىگە قايىل بولۇشۇپ، ھەر يەردە تەرىپلەپ يۈرسىمۇ، نەۋائى بىلىمنى كوزا - كوزاڭ قىلمايتتى، ئىلىم ساھەسىدە تولاراق ئۆز كەمچىلىكلىرىنى ئېيتاتتى. ئۇ ھەر كىمنىڭ پىكرىنى سەۋر ۋە دىققەت بىلەن تىڭشايتتى.

بىرەر مەسىلىدە، بىرلىرى خاتا سۆزلىسە، ياراتماسلىق قىلماستىن، تولاراق: «پېقىرنىڭ ئويىچە بۇ نۇقتىنى شۇنداق ئىزاھلاش مۇمكىن بولسا كېرەك»، دەپ خاتانى تۈزەشكە كىرىشەتتى.

سۆھبەت ھەر تەرەپلىمە، مەزمۇنلۇق، قىزىق داۋام ئەتتى. سوقراتنىڭ[1] ئەخلاققا دائىر تەلىماتى، ئۇنىڭ ئىنسانىي پەزىلەتلىرى ئەرەستۇنىڭ[2] ئەسەرلىرى «ئاناسىر ئەربەئە[2]» سى، ئىبن سىنانىڭ[3] تېببىي ئىلىمگە دائىر نەزەرىيىلىرى، ئۇلۇغبېگنىڭ «زىج»[4]، ئەدلىيە نەزەرىيىلىرى ۋەھاكازالار

---

① ② قەدىمكى يۇنان پەيلەسوپلىرى.
② تۆت ئېلېمېنت: سۇ، تۇپراق، ھاۋا، ئوت.
③ شەرقتە مەشھۇر ئالىم، تېببىي ئىلىمغا دائىر ئەسەرلىرى ساقلانغان.
④ ۋاقىتنى بەلگىلەش سىستېمىسى.

ئۇستىدە جانلىق سۆھبەت ۋە تالاش - تارتىشلار بولدى.
سۇلتانمۇرات شۇنداق سۆھبەتلەردىن چىققان چاغلىرىدا، تولاراق ئۆز تەسىراتىنى مۇنداق بايان قىلاتتى: «پەلسەپە ۋە ئىلمىي مەنتىقىدىن باشلاپ تا چۇشىنىكى تەبىرى ۋە ئىلمىي رومغا[1] قەدەر، ھەر ساھەدە ناھايىتى پايدىلىق سۆھبەت بولدى.»
مەجلىسكە يېڭى مېھمانلار كەلدى، بۇلار شاھابىددىن بىلەن شائىر بىنائى ئىدى. شاھابىددىن خۇراسان ئالىملىرى ئارىسىدا ئىلىمدە ئەڭ تۆۋەن، لېكىن ئەڭ تەكەببۇرى ئىدى. ئۇ پەقەت شالاقلىق بىلەنلا بىلىم دۇنياسىغا كىرگەن. بىنائى بولسا، تالانتلىق شائىر، لېكىن پىتىنە - پاساتچى، تىلى ئاچچىق، ئاچ كۆز، تۇرمۇشتا ھالال - ھارامنى پەرق قىلمايدىغان كىشى ئىدى.
شاھابىددىن پارقىراپ تۇرغان چاپىنىنى لەپىلدىتىپ، تۆرگە ئۆتتى. گويا كى شاگىرتلار ئارىسىدىكى دامولللىغا ئوخشاش گىدىيىپ ئولتۇراتتى. پاكار بويلۇق، كىچىككىنە، لېكىن ماغدۇرلۇق، گەۋدىسى كەڭ، ئىچىگە ئولتۇرۇشقان كۆزلىرى بىئارام ئويناپ تۇرغان، ساقىلى پاخپايغان، چىرايلىق ياسانغان بىنائى بولسا، يالغان كۇلكە ۋە ساختا كىچىك پېئىللىق بىلەن كۆرۈشتى ھەم ئۆينىكى تۆۋۈنىدە توغرا كەلگەن بىر جايدا ئولتۇردى. نەۋائى ھەممىگە كۆرسەتكەن خۇش مۇئامىلە بىلەن ئۇلارنى مېھمان قىلىشقا تىرىشتى. بىنائى خېلى ۋاقىتقىچە پاراڭغا ئارىلاشماي، قويۇلغان تائاملاردىن تاللاپ يەپ، قورساقنى ئىشلىدى. شاھابىددىن بولسا، ئەكسىچە، ئاق چۇنچە داستىخانغا قىيا كۆزىنى سالمىدى. گويا كى مەسىلىنى ئاخىرىدا يالغۇز ئۆزى يېشىپ بېرىدىغان ئادەمدەك قىلىپ، «غىرىك» قىلىپ ئاۋاز چىقارماستىن، دانىشمەنلىك قىياپەتتە ئولتۇرۇپ، مۇنازىرىگە قۇلاق سالدى. مەجلىس بولسا، يېڭى - يېڭى مەسىلىلەرگە كۆچتى. شاھابىددىن بولسا لەۋلىرىنىمۇ

---

① پال سېلىش.

مىدىرلاتماستىن ئولتۇردى.
شائىرلار «ئىلمى بەدىئىي» توغرۇلۇق سۆز ئاچتى. كىمدۇر بىرى ھۆرمەتلىك لۇتپىنىڭ شوق - ئوچۇق مۇزىكىلىق غەزىللىدىن بەزى بېيىتلىرىنى يادقا ئوقۇپ ماختاشقا باشلىدى. يەنە بىرى نەۋائىنىڭ پۈتكۈل ھىرات ئېيتىمدىغان بىر غەزىلىنى ۋە ئۇنىڭ ئاھاڭىنى ماختىدى. شاھابىددىن بۇ سۆزلەردىن زېرىككەندەك قىلىپ، سوزۇق ئاۋاز بىلەن زاڭلىق ئارىلاش:
— بىلمىدۇك، تۈركىي شېئىرنىڭ ئىستىقبالىنى قانداق بولاركىن، — دېدى ئۇ يېڭىدىن ئاق كىرگەن چىرايلىق ساقلىنى تىترىتىپ ۋە كۈلۈپ، — ھەر ھالدا بەزى شائىرلارنىڭ بۇ ساھەدىكى ھەرىكەتلىرىدىن مەن مەنە كۆرەلمىدىم ... سوزۇق تاش بىلەن بەدەخشاننىڭ ھېقىق ياقۇتى بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ!
— ھەي تەقسىر، — دېدى ئۇنىڭغا دەرۋىش تەبئەتلىك ھەسەن ئەردەشىر، — تۈركىي تىلدىكى شېئىرنىڭ بالاغەت ۋە كامالىتى ھۆرمەتلىك لۇتپىنىڭ، خۇسۇسەن ئەلىشىر جانابلىرىنىڭ غەزەلىياتلىرىدا ئاپتاپقا ئوخشاش نۇر چاچتى. بۇ يېڭى شېئىرلارنىڭ سېھىرلىك سادالىرى پارس تەرەپدارلىرىنى ھەيران ۋە سەرسان قىلماقتا. زوق ۋە ئىدراك ئىگىسى بۇ ھەقىقەتنى زادىلا ئىنكار قىلمايدۇ.
— فىردەۋسى ھەم نىزامىنىڭ[1] زۇۋانى ئەزەلدىن ئىلھام ۋە شېئىر ئۇچۇن يارىتىلغان بولۇپ، بۇ ھەقىقەتكە پۈتكۈل تارىخ گۇۋاھدۇر، پۈتكۈل جاھان ئۇنىڭغا قايىلدۇر. بۇنىڭغا ئىسپاتنىڭمۇ ھاجىتى يوق، — دېدى غادىيىپ شاھابىددىن.
بىنائىنىڭ ئولتۇرۇشقان كۆزلىرىدە زاڭلىق ئوتى ياندى. ئۇ تەرتىپسىز ئورالغان چوڭ سەللىلىك بېشىنى كۆتۈردى.
— ئۇلۇغ زاتلار، — دېدى ئۇ مەجلىسكە مۇراجىئەت

---

① فىردەۋسى - ئىراننىڭ ئۇلۇغ شائىرى «شاھنامە» نىڭ مۇئەللىپى. نىزامىي - ئەزەربەيجاننىڭ ئۇلۇغ شائىرى، شېئىرلىرىنى پارس تىلىدا يازغان.

قىلىپ، ــ سىلەرنىڭ ھەممىڭلار «چار سۇنىڭ» كەينىدىكى بىزنىڭ چەبدەس تومۇرچىلەرنىڭ كوچىسىدىن ئۆتتۈڭلار، ئۇلارنىڭ «تاق - تۇقى» ئاۋازى قۇلاقلارغا سىخ قاققاندىن بەتەر سېزىلىدۇ.
تۈركمې - ئۆزبېك غەزەللىرىنى ئاڭلىغاندىمۇ ئەنە شۇنداق ئازابنى ھېس قىلىمەن!
تۈركمې - ئۆزبېك تىلىنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى بولغان بىنائى ئۆزبېك تىلى ۋە شېئىرى ھەققىدە سۆز چىقسا، ھەمىشە مۇشۇ رەۋىشتە سۆزلەيدىغان بولغاچقا ھەم كىشىلەر ئۇنىڭدىن يەنە بۇنىڭدىنمۇ قوپالراق، بۇنىڭدىنمۇ ھاياسىزراق پاراڭ كۈتكەچكە، ئەمەلىيەتسىز كۈلۈپلا قويدى. ئومۇمەن پۈتكۈل خوراسان، ماۋەرائۇننەھر ئالىملىرىغا ئوخشاش، بۇ مەجلىستىكىلەرنىڭمۇ ئوندىن توققۇزى پارس پەرەستلەر ئىدى. ئۇلار ئۇچۇن ئۆزبېك تىلى گويا كى قەلەمگە يات ئىدى. پارس تىلىنىڭ گۈزەللىكى، بايلىقى، شېرىنلىقى ھەققىدىكى ئېتىقاد ئۇلارنىڭ قانلىرىغا سىڭىپ كەتكەنىدى. ھەتتا نەۋائىنىڭ غەزەللىرىنى ھەرقانداق ئۇلۇغ پارس شائىرنىڭكىدىن يۇقىرى سانايدىغان ھەم نەۋائىنىڭ سازىدا ئۆز ئانا تىلىنىڭ جانلىق، قۇدرەتلىك مۇزىكىسىنى سېزىدىغان سۇلتانمۇراتمۇ ھەر قاچان قولىغا قەلەم ئالسا، ئىختىيارسىز ھالدا پارس يا كى ئەرەب تىلىدا يازاتتى.
يېقىندىلا ھېراتقا كېلىپ، تېخى نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن ياخشى تونۇشۇپ بولالمىغان ئالىم موللا مادەر زادەئى موللا ئوسمان ھەممە كۆزلەردىن ئۆزىگە «ئاپىرىن!» ئالامىتىنى كۆرمەك بولۇپ قاراۋاتقان بىنائىغا نەپرەت بىلەن قارىدى - دە، نەۋائىغا قاراپ، دېدى:
ــ ئەلىشىر جانابلىرى، سىلى ئىككى تىللىق زات، سىلى ئۇچۇن پانى يېقىملىقمۇ يا كى نەۋائى① يېقىملىقمۇ؟

---

① نەۋائى ئۆزبېك تىلىدا يازغان ئەسەرلىرىگە «نەۋائى» دەپ، پارس تىلىدا يازغان ئەسەرلىرىگە «پانى» دەپ ئىمزا قويۇاتتى.

ـــ هەق سۆزنى ئېيتماق بولساق، ـــ دېدى نەۋائى جىددىي، لېكىن نەپىس كۆلۈمسىرەش بىلەن، ـــ بىز ئۇچۇن ئۆز تىلىمىز يېقىملىق، دېمەك «نەۋائى» يېقىملىق.

ـــ نېمىشكە؟ ـــ دەپ ئالدىراپ سورىدى موللا مادەر زادەئى موللا ئوسمان.

ـــ «پانى» گۈزەل، پانى! ـــ دەپ ۋارقىرىدى بىنائى ئاغزىدىكى تاماقنى چاچرىتىپ.

نەۋائى ئۆتكۈر نارازىلىق بىلەن بىنائىغا بىر قاراپ قويۇپ، سۆزىنى داۋام قىلدى:

ـــ بىز پارس تىلىنىڭ قۇدرەت ۋە ئەھمىيىتىنى، ئۇ تىلدىكى ئەسەرلەرنىڭ گۈزەل ۋە قىممىتىنى ھېچقاچان ئىنكار قىلمىدۇق. تاكى ياشلىقىمىزدىن بۇيان پارس تىلىدىمۇ يېزىپ كېلىۋاتىمىز. ئەمما ئۆز تىلىمىزنىڭ ئەۋزەللىكى بىز ئۇچۇن ئۇلۇغ ھەقىقەتتۇر. بىز ياش چېغىمىزدا بۇ ھەقىقەتنىڭ ئىشقىنى كۆڭلىمىزگە توقۇپ ئالغان، تا ئۆلگۈچە بۇ ئىشقنى ساقلايمىز! شەھەرلەرنى، يېزىلارنى، چۆل ۋە تاغلارنى توشقۇزغان ئەل ـ يۇرتىمىز، ئۇرۇق ـ ئايمىقىمىز بار، ئۇنىڭ ئۆز زوقى، پەم ئىدراكى بار. بىز ئىلىمىزنىڭ زوقىنى، تەبىئىتىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇنىڭ ئۆز تىلىدا يازايلۇقكى، ئۇنىڭ كۆڭلى پىكىر گۈللىرى بىلەن توشسۇن. تۇركىي سۆز بىلەن ئېلىمىزنىڭ يۇرىكىگە ماغدۇر، ئاڭ ـ سېزىمىغا ئوزۇق بېرەيلۇق. ئۆزگە ئەللەر قاتارىدا بىزنىڭ ئېلىمىزمۇ سۆز گۈلشىنىدىن بەھرى ئالسۇن. پارس شېئىرىنى ئېلىمىز ياخشى چۈشەنمەيدۇ. ئەمدى ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز سۆزلەپ كەلگەن ئانا تىلىمىزغا نەزەر سالساق، ئۇنىڭ پارس تىلىدىن يۇقىرى دەرىجىدە ئىكەنلىكى ھەقىقەتتۇر. قەدىمكى شېئىرلاردا بۇ تىل ئورۇن ئالغان. تىلىمىزدا ئىنچىكە مەنىلىك سۆزلەر نۇرغۇن. لېكىن بۇ كەمگىنچە ھېچكىم بۇنىڭ ھەقىقىتىگە نەزەر سالماپتۇ. ئەپسۇسكى، يۈلتۇزلاردىن يورۇقراق گۆھەرلەر يوشۇرۇن قېلىپ، ھەتتا

ئۇنتۇلۇش دەرىجىسىگە يەتكەن. ئېلىمىزنىڭ شائىر يىگىتلىرى ئاسان يولنى كۆزلەپ، يالغۇز پارس تىلىدىلا يېزىپ ئوقۇيدۇ. تىلىمىزدا نازۇك مەنىلەرنى، روھنىڭ ھەممە جىلۋىلىرىنى ئىپادە قىلىدىغان سۆزلەر ۋە شەكىللەر شۇنداق نۇرغۇنكى، پارس تىلىدا ئۇلارنىڭ بىرسىمۇ تېپىلمايدۇ. پارس تىلى تەرەپدارلىرى تىلنىڭ گۈزەللىكى دەۋاسىنى قىلىپ قانچە لاپ ئۇرسىمۇ، تىلىمىزنىڭ بايلىقى، كەڭلىكى، گۈزەللىكى ئالدىدا سۆزلەشكە ئاجىزلىق قىلىدۇ.

نەۋائى چوڭ پەخىرلىك بىلەن، روھلىنىش ۋە جىددىيلىك بىلەن سۆزلىدى. سۆزىنى تامام قىلغاندىن كېيىن، نۇرغۇن كىشىلەر، ئۇنىڭ سۆزىنىڭ داۋامىنى كۈتكەندەك شۇپشۇك بولۇپ ئولتۇرۇشاتتى. پارس پەرەستلەرنىڭ دەملىرى ئىچىگە چۈشۈپ كەتتى. ھەتتا ھەمىشە تىلى بىلەگلىك تۇرىدىغان بىنائىمۇ دەي دەپ تۇرغان گۈمبىنى دېيەلمەي قالدى. پارس پەرەستلەر پارس تىلىنىڭ شېرىنلىقىنى خۇددى شۇ تىلدا ئاجايىپ ياخشى شېئىرلار يېزىپ كۆرسەتكەن نەۋائىغا تەرىپلەپ ئولتۇرۇشسۇنمۇ، ئەمدى!

دەرۋىشلەرچە خىيالچان، توختاشلىق، يۇمشاق مىجەزلىك ھەسەن ئەردەشىر نەۋائىنىڭ پىكرىنى قۇۋۋەتلىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن سۇلتانمۇرات ئۆزبېك تىلىدىكى شېئىرلارنىڭ رەڭ، مەنە، خىيال نەقىشلىكى ۋە باشقا جەھەتلەرىن ئۇلۇغ پارس شائىرلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىن تۆۋەن ئەمەسلىكى ھەققىدە سۆزلەپ، بىر نەچچە نەمۇنىلەر كەلتۇرۇپ ئىسپاتلاشقا تىرىشتى.

ــ ھازىرقى زامان پارس شېئىرىنىڭ، ــ دېدى سۇلتانمۇرات ئاخىرىدا، ــ ئۇلۇغ ئۇستاز ھۆرمەتلىك جامى ھەزرەتلىرىنىڭ مۇبارەك كۆڭلىنى ئۆزبېك شېئىرى ئەسىر ئەتمەكتە. ئۇ جانابنىڭ پىكرى، زوقى، ئىلتىپاتى تىلىمىزنىڭ غالىبىيىتىدۇر!

نەۋائى مەجلىس ئەھۋالىنى تالاش ـ تارتىشتىن قۇتۇلدۇرۇپ، دوستانە ھالدا روھلاندۇرۇش ئۈچۈن، ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن

سۆھبەتنىڭ ماۋزۇسىنى ئۆزگەرتىۋەتتى.

ئۇ ساختا بىر قەلەندەر ھەققىدە ناھايىتى مەزمۇنلۇق، قىزىق بىر ھېكايە سۆزلەپ بەردى. نەۋائى ھېسابسىز نۇرغۇن ھېكايىلەرنى بىلەتتى. كۆندىلىك ھايات ۋەقەلىرىدىن ئاجايىپ مەنتىقلىك لەتىپىلەر، ئىبرەتلىك ھېكايىلەرنى توقۇيالايتتى ھەم ئۇلارنىڭ شۇنداق جانلىق ۋە يېقىملىق ئېيتىپ بېرەلەيتتىكى، ھەرقانداق ناھايىتى قىزىقسىز ۋە چوڭ ئىشتىياق بىلەن تىڭشايتتى.

مۇدەررىس ھۆرمەتلىك پەسسەددىن قىسقا، مەنىلىك بىر ھېكايە سۆزلىدى. تەببىي ئالىم بولسا ئىبن سىنا توغرىسىدىكى قىزىق چۆچەكلەردىن بىرنى ئېيتتى. سۇلتانمۇرات ئىسكەندەر زۇلقەرنەين توغرىسىدا لەتىپە سۆزلىدى. بۇ نەۋائىغا بەكمۇ ياقتى. بىر - بىرىدىن قىزىق، بىر - بىرىدىن رەڭدار لەتىپىلەر، ھېكايىلەر يىغىلدى. كىشىلەر قاقاقلاپ كۈلۈشۈپ، كۆزلىرىدىن ياشلار ئاقتى.

تازا تۇن يېرىمىدا كىشىلەر ئۆيلىرىگە تارقاشتى. نەۋائى سۇلتانمۇراتنى توختىتىپ:

— مەن سىزگە بىرەر مەدرىسىدە دەرس بېرىشنى تەكلىپ قىلىمەن، نېمە دەيسىزكىن؟ — دەپ سورىدى.

سۇلتانمۇرات جاۋاب بېرىشكە قىينالدى.

— تېخى ۋاقتى بارمىكىن، — دېدى ئىككى ئويدا.

— ھېراتنىڭ ئەڭ پېشقەدەم ۋە تالانتلىق تالىبلىرى سىزدىن دەرس ئېلىشقا خۇمار.

— ئەگەر سىلى لايىق ۋە لازىم دېسىلە، ئۇ چاغدا قارشىلىقىم يوق، — دېدى سۇلتانمۇرات يەرگە قاراپ.

— ھە، بۇ ياخشى ئىش بولدى، — دېدى نەۋائى خۇشال بولۇپ، — ئىككى - ئۈچ كۈندە تەيىن قىلىمىز. پەقەت شۇنى ئېيتماقچىمەنكى، ۋەزىپىڭىزگە تامام ئىخلاس بىلەن كىرىشكەيسىز، شاگىرتلىرىڭىزنىڭ كۆڭلىگە مەرىپەت ئىشقىنى سالغايسىز، مال -

دۆلەت ئۈچۈن ئىلمىڭىزنى ساتمىغايسىز. ئىنسان ئۈچۈن كۆڭۈلنىڭ ساپلىقى، بايلىقى كېرەك. گۈلنىڭ رەڭگى قىزىق تۈرلۈك بولسىمۇ، ئۇ گۈلدۇر! ئىلىمنى خەلقە بېرىڭ. تىرىشىپ ۋە پىكىر قىلىپ ئىلىمنى كېڭەيتىشكە تىرىشىڭ. ئىلىم كۆمۈكلۈك خەزىنە ئەمەس، جانلىق دەرەخدۇر، ئۇ ئۆسۈش، گۈللەش، مېۋە بېرىش كېرەك!

— پېقىرمۇ پەقەت شۇ ئارزۇلار بىلەن ياشايدۇ، — دېدى سۇلتانمۇرات روھلىنىپ.

— خەير، كۆرۈشكۈچە سالامەت بولۇپ تۇرۇڭ!

سۇلتانمۇرات قاراڭغۇ كېچىدە قاناتلانغاندەك، مەدرىسىگە قاراپ ئۇچتى.

II

نەۋائى بامدات نامازىدىن كېيىن، بەزى يېقىنلىرى بىلەن ناشتا قىلدى. ئۇ ئۆزىنىڭ تۇرلۇك ئىشلىرىنى، تاپشۇرۇقلىرىنى ئورۇنلىغۇچى خىزمەتچىلەرنى قوبۇل قىلىپ، ئۇلارغا كېڭەش بېرىپ بولۇپ، «قاغىلىق باغقا» مېڭىپ كەتتى. قىشتىكى «قاغىلىق باغ» بۇلۇتلار ئارىسىدىن ماراپ تۇرغان كۈننىڭ سوغ نۇرلىرىدا چىمەنزارلارنىڭ، مەيدانچىلارنىڭ خازان بولغان ھۆسنى ۋە چوڭ كۆللەرنىڭ نېپىز كۆك مۇز ئەينىكى بىلەن كۆزلەرنى ئىختىيارسىز ئۆزىگە تارتاتتى. نەۋائى «چىھىل تۇۋرۇكلۇك» ئىمارەتكە كېلىپ، كىمخاب چاپانلىق، مەغرۇر «ئىشىك ئاغا» غا پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىغا كىرمەكچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى. «ئىشىك ئاغا» كۆزدىن غايىب بولۇپ، بىر ئازدىن كېيىن، چىقىپ دۇگىلەك دالانغا قارىغان ئىشىكلەردىن بىرىگە ئىشارەت قىلدى. بۇ تاملىرى قېپىنى گۈللۈك قىزىل شايى بىلەن قاپلانغان، كىچىكرەك، تۆت بۇرجەكلىك بۆلمە ئىدى. نەۋائى قات - قات كىمخاب كۆرپىلەر

ئۇستىدە سۆسەر جۇڭا كىيىپ ئولتۇرغان ھۇسەين بايقاراغا رەسمىي تەزىم قىلىپ ئولتۇردى ۋە بىر نەچچە كۈندىن بۇيان ئىشلەنگەن مۇھىم دۆلەت ئىشلىرىدىن تولۇق مەلۇمات بەردى. ھۇسەين بايقارا ئىراقتىكى سىياسىي ئەھۋاللار ھەققىدە سۆزلىدى. نەۋائىي بۇ ئۆلكىگە ھوشيار ئادەملەردىن ئەۋەتىپ، شۇلار ئارقىلىق بارلىق ۋەزىيەتتىن ھوشيار بولۇپ تۇرۇش كېرەكلىكىنى ئېيتىپ تەكلىپ بەردى. بۇ تەكلىپ ھۇسەين بايقاراغا ماقۇل كەلدى. كېيىن ئۇ يېقىندا ۋاپات بولغان ھىرات قازىسىنىڭ ئورنىغا كىشى تەينىلەش توغرىسىدا كېڭەشتى. نەۋائى بۇ مەنسەپنىڭ خەلق ئىشىدا مۇھىم ئىكەنلىكىنى ئېيتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ شارائىتىنى ياخشى بىلگەن ھەم خەلق ئارىسىدا ياخشىلىق بىلەن نام چىقارغان بىر نەچچە ئالىملارنىڭ ئىسىملىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

— بۇ مەنسەپنىڭ ئىگىسى، — دېدى نەۋائى كۈلۈپ، — ئاقنى قارا دېمىسۇن، پارىخور بولمىسۇن، ھەتتا ئۆز ئوغلى گۇناھ قىلسا، ئۇنى قانۇن ـ قائىدىگە مۇۋاپىق جازالايدىغان كىشى بولسۇن!

ھۇسەين بايقارا بۇ تەۋسىيە ئېتىلگەن كىشىلەرنىڭ بىرى ھەققىدىمۇ سوراشتۇرمىدى ھەم «يەنە ئويلاپ كۆرىمىز» دېدى.

نەۋائى ۋەزىرلەر توغرىسىدا سۆز ئاچتى. ئۇنىڭ كىرىشتىكى مەقسىتىمۇ ئەسلى شۇ ئىدى. دۆلەت ئىشلىرىنى تەرتىپكە سېلىش ئۈچۈن ئىش بىلەرمەن ۋەزىرلەرگە ئېھتىياج بار ئىدى. ھازىرقى ۋەزىرلەرنىڭ ئىككىسى خوجا ئاتا ھەم ئابدۇلخالىق دۇاندىكى ئىشلارنى باشقۇرۇپ ئۇلگۈرەلمەيتتى. نەۋائى خوجا ئەپزەلنى بۇ مەنسەپكە لايىق كۆرەتتى، ئۇزاقتىن بۇيان پادىشاھقا ئۇنى تەۋسىيە قىلىپ كېلىۋاتاتتى. بۇ قېتىم خوجا ئەپزەل مەسىلىسىنى قەتئىي بىر ياقلىق قىلماق بولدى.

— نىزامۇلمۇلۇك خەۋاپىبۇ ئالىي مەنسەپكە بەكمۇ مۇۋاپىق ئەمەسمۇ؟ — دېدى سىناش كۆزلىرى بىلەن نەۋائىغا تىكىلىپ،

هۇسەين بايقارا.

ـــ بۇ مەنسەپكە ھېچكىم خوجا ئەپزەلدەك لايىق بولماس!

ـــ ئۇنداق بولسا، ھەر ئىككىسىنىلا ۋەزىرلىك ئۇنۋانى بىلەن تەيىنلەيمىز، ـــ دېدى قەتئىي ھالدا پادىشاھ، ـــ نىزامۇلمۇلۇكنىڭ ئۇلۇغ پەزىلەتلىرى ياخشى ئايان.

نەۋائى ئۇچۇن تالىشىشقا يول قالمىدى. شۇ ئاندا پەرۋانىچى مەجبۇرىدىن قەغەز، قەلەم دۇگەت كۆتۇرگەن ئۇچ - تۆت كاتىپلار بىلەن كىرىپ كەلدى. بۇلار بايقارانىڭ تۇرلۇك ئىشلار ھەققىدىكى بۇيرۇقلىرىنى ياكى مەكتۇپلىرىنى يېزىۋېلىشقا كىرگەنىدى. نەۋائى رۇخسەت سوراپ تاشقىرىغا چىقتى.

مەجبۇرىدىن ئۆز كاتىپلىرى بىلەن ئىككى سائەتكە يېقىن پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىدا ئىشلىدى. يارلىقلار، خەتلەر يېزىلىپ بولغاندىن كېيىن كاتىپلارغا چىقىشقا ئىجازەت بېرىلدى. مەجبۇرىدىن ۋاپادار ئىتتىپاقداشلىرىنىڭ كۆزلىرىگە ئوخشاش كۆزلىرى بىلەن پادىشاھقا قاراپ، خۇشامەت بىلەن دېدى:

ـــ پادىشاھى ئالەم، شەھەر قازىسى مەنسىپى ئۇچۇن مۇبارەك كۆزلىرى قايسى بەختىيارغا چۇشتىكىن؟

ـــ ھازىرچە تېخى ھېچكىمگە.

ـــ پېقىر قۇللىرى خاقان ھەزرەتلىرىنىڭ جەننەتتەك پايتەختلىرىنىڭ شەرىپىگە مۇۋاپىق ۋە مۇناسىپ بىر دانىشمەننى تەكلىپ قىلماقچى ئىدى.

ـــ ئۇ كىم؟ ـــ دەپ قىزىقسىپ سورىدى ھۇسەين بايقارا.

ـــ خوراسان ئالىملىرىنىڭ ئەڭ ئىلغارى ھۆرمەتلىك شاھابىددىن، ـــ دەپ جاۋاب بەردى پەرۋانىچى.

ھۇسەين بايقارا ئەجەبلىنىپ قاشلىرىنى مەنىلىك تۇرۇپ قويدى.

ـــ خوراساننىڭ ئۇلۇغ ئالىملىرىنى ياخشى بىلىمەن. ئەمما، شاھابىددىن دېگەن زاتنى خاتىرەمگە كەلتۇرەلمىدىم.

ـــ بەلكى خاتىرە شەرىپلىرىدىن چىقىپ قالغاندۇر، ـــ دېدى مەجدىدىن، ـــ ئۇنىڭ ئۇستىگە ھۆرمەتلىك شاھابىددىن ناھايىتى كىچىك پېئىل ۋە كۆزگە تولا چۇشۇمۇرمەيدىغان زات.

ھۇسەين بايقارا كەينىدىكى دېرىزىدىن باغقا بىر قاراپ، كۆزلىرىنى يۇمۇپ شۇك بولدى. مەجدىدىن ئۆز دوستىنى ماختاپ كەتتى. ئالىملار ئارىسىدا جاھىللىقى بىلەن تونۇلغان شاھابىددىننى « زامانىمىزنىڭ ئەپلاتۇنى» دەپ تەرىپلىدى. بىر چاغلاردا ئەبۇسەئىد مىرزا دەۋرىدە ئون مىڭ دىنارلىق ۋەقپە مۇلكىنى يەپ قويۇپ شەرمەندە بولغان كونا يەمخورنى « ئىنسانپ، ئادالەت، ۋىجدانىنىڭ ئۇلۇغ نەمۇنىسى» دەپ كۆرسەتتى. ئەگەردە پادىشاھ ئۇنىڭ سۆزلىرىدىن زەررە قەدەر شۇبھىلەنسە، بۇ ئادەم توغرىسىدا ئەمىر موغۇلنىڭ ھەم مۇزەپپەر بارلاس، مۇھەممەت بۇرۇندۇق بارلاسلارنىڭ پىكرىنى بىلىش مۇمكىنلىكىنى ئالاھىدە تەكىتلىدى. مەجدىدىن سۆزلەپ توختىغاندىن كېيىن ھۇسەين بايقارا كۆزىنى ئېچىپ ئۇنىڭدىن ھۆرمەتلىك شاھابىددىننىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە سورىدى. مەجدىدىن ئۇنىڭ بوۋىلىرىنىڭ ئىچىدە داڭلىق، نامىلىق كىشىلەر نۇرغۇن ئۆتكەچكە، ئۇ بۇ توغرۇلۇق لاپ ئۇرۇشنى زۆرۇر تاپمىدى ۋە راستىنى سۆزلىدى. ھۇسەين بايقارا ناھايىتى قىزىقتى. ئەگەر بارلاسلار مۇ لايىق كۆرسە، ئۇنى قازى تەيىن ئېتىشكە ۋەدە قىلدى ـ دە، پەرۋانىچىنى بىللە ئېلىپ، ھەمسۆھبەتلىرى بىلەن بولىدىغان ھەر كۇندىكى دۇچكى ـ داراسلىق بەزمىگە بېرىشقا ئالدىرىدى.

ئەلىشىر نەۋائى دىۋانخانىغا كەلدى. بىر ـ بىرىگە تۇتاش قاتار كەڭ بۆلمىلەردە دىۋانباشلىرى ۋە تۇرلۇك دەرىجىدىكى ئەمەلدارلار ئۆزئارا گەپ سېتىشىپ، ۋەزىپىلىرىنى خۇشياقماسلىق بىلەن ئورۇنلاۋاتاتتى. ھەر بۆلمىدە بەشلەپ، ئونلاپ كاتىپلار، خەتتاتلار سوغۇققا چىدىماي قوللىرىنى ئۇۋۇلاپ، ئېچىشىپ يېزىق يازماقتا ئىدى. ھەربىرى مەلۇم ۋەزىپىلەرنى ئېلىپ باردىغان

دىۋانبەگلىرىنىڭ تولىسىنىڭ ئورۇنلىرى بوش تۇراتتى. نەۋائى قاپىقىنى تۇرۇپ: «ئەلۋەتتە، ئۇلار شارابخورلۇق بىلەن مەشغۇل بىھايالار!» دەپ قارغىدى ئىچىدە. ئۇ ھەر بىر دۆلەت ئەربابى ھەر كۈنى دىۋاندا ھازىر بولۇپ، پۇقرانىڭ ئىشى بىلەن شۇغۇللىنىشى كېرەكلىكىنى ۋە بۇگۈن تۈگەيدىغان ئىشنىڭ ئەتىگە قالدۇرۇلماسلىقىنىڭ مۇھىملىقىنى پادىشاھقا نەچچە قېتىم ئېيتىپ چۈشەندۈردى! «تەپتىش يوق، تەرگەش يوق، شۇنىڭ ئۈچۈن مەسئۇلىيەتمۇ يوق!» دېدى ئىچىدە.

نەۋائى ناھىيە ۋە يېزىلارغا دائىر ئىشلارنى كۆزدىن كەچۈردى. ئەرز ۋە شىكايەتلەرنى تېگىشلىك مەھكىمىلەر ۋە ئۇلارنىڭ باشلىقلىرىغا تاپشۇرۇپ، ئىلدام ھەل قىلىشنى تەلەپ قىلدى. ئاددىي كىشىلەردىن ۋە ھەر خىل ئىش ۋە تەلەپلەر بىلەن كەلگەن ئادەملەردىن نۇرغۇن ئادەم قوبۇل قىلدى. كېيىن سەدىرلەر[1] دىن بىر نەچچىسىنى يىغىپ، ۋەقپە ئىشلىرىنىڭ ئەھۋالى توغرۇلۇق مەلۇمات ئالدى ھەم ۋەقپە مۇلۇكلىرىنى تۈزىتىپ، ياخشىلاپ تەرتىپكە سېلىش ۋە ئوشۇق مەبلەغلەرنى يېڭى قۇرۇلۇشلار ئۈچۈن سەرپ قىلىش توغرىسىدا ئۇزاق سۆھبەتلەشتى. پىشىندىن كېيىن، ئۆيگە يېنىش ئالدىدا سۇلتانمۇرات يادىغا چۈشتى. شەيخۇل - ئىسلامغا خەت يېزىپ، ياش ئالىمنى «شاھ رۇخ مەدرىسىسىگە مۇدەررىس قىلىپ تەينىلەشنى جېكىلەپ، ئەگەر ئىش ھەققىنى مەسىلىسىنى ھەل قىلىشتا مۇشكۈلات كېلىپ چىقسا، ئىش ھەققىنى ئۆز يېنىدىن تۆلەشكە رازىلىقىنى بىلدۈردى. ئۆيگە يانغاندىمۇ، بىر مۇددەت تىنىم ئېلىشقا ئىمكانىيەت تاپمىدى. تۇرلۇك قاتلاملارغا تەئەللۇق بولغان ئونلىغان كىشىلەر ئۇنىڭغا ھەر كۈنى ئەرز - شىكايەت بىلەن كېلىپ تۇراتتى.

چىراغقا ئوت يېقىلغاندىن كېيىن، شام ئالدىدا ئولتۇردى،

---

① ۋەقپە ۋە دىنىي ئىشلارنى باشقۇرغۇچى مەمۇرىيلار.

قەغەز ـ قەلەم ئېلىپ، ئىلھامغا بېرىلدى. بىر غەزەل، بىر «تۇيۇق» يازدى، «تۇيۇق» دىن خۇشال بولدى. بۇنىڭدا ئانا تىلى بايلىقىنىڭ ۋە ئىمكانىيىتىنىڭ بىر جىلۋىسىنى كۆرگەندەك بولدى. ۋاقىت تۇيۇقسىزلا ئۆتتى. قورادا خىزمەتكارلارنىڭ يۇرۇشلىرى، ئاۋازلىرى توختىدى. دېرىزىدىن ھىراتنىڭ توخۇلىرىنىڭ ئىككىنچى قېتىم قىچقىرىۋاتقانلىقى ئۇنىڭ قۇلىقىغا كىرىپ تۇردى. يېشىندى، شامنى پۈۋلىدى، خىزمەتكار سېلىپ قويغان ئورۇنغا كىرىپ ياتتى ...

ئەتىگەنلىكى مىرەك نەققاش① كەلدى. نەۋائى ئۇنى «بىنەپشە باغ» دىكى يازلىق ئۆيگە نەقىش سالدۇرۇش توغرىسىدا گەپلىشىشكە چاقىرتقانىدى. مىرەك نەققاش ھىراتتىكى يۇزلىگەن نەققاشلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ ياخشىلىرىدىن ھېسابلىناتتى. ھىراتتىكى گاھى بىر ئىمارەتلەرنىڭ غايەت نەپىس نەقىشلىرى شۇنىڭ قولى بىلەن ئىشلەنگەنىدى. ئۇنىڭدا ئىزلىگۈچى پىكىر بار ئىدى. ئۇ باشقا ساھەلەردىمۇ ئاجايىپ نەرسىلەرنى كەشىپ ئېتىشكە ئۇرۇناتتى.

مىرەك نەققاش سۆز ئارىسىدا ئۆزىنىڭ ئاجايىپ تالانتلىق بىر شاگىرتىنى ئەسلىتىپ ئۆتتى. ئۇ سەممىي پەخىرلىنىش بىلەن شاگىرتىنىڭ نەققاشلىقتىنمۇ، رەسىم سىزىشقا ئۇستا بولۇپ كېتىۋاتقانلىقىنى، ئاجايىپ رەسىملەرنى سىزىدىغانلىقىنى ئېيتتى. نەۋائى بۇنىڭغا بەكمۇ قىزىقتى. باشقا گەپلەرنى توختىتىپ، ئۇنى سۇرۇشتۇرۇشكە باشلىدى.

— ئۇ بىزنىڭ كامالىددىن بېھزات ھىراتلىق بىر يېتىم بالا ئىدى، — دېدى مىرەك نەققاش، — رەھمىم كەلدى. باشقا شاگىرتلىرىم قاتارىدا نەققاشلىقنى ئۆگىنىپ ئالسا، يېتىم بالا تىرىكچىلىكنىڭ يولىنى تېپىپ كېتەر دېگەن ئۈمىد بىلەن ئۇنى شاگىرتلىققا ئالدىم. زېھنى تازا، قولى ئالتۇن ئىكەن. سەنئەتتە

---

① نەقىش سالغۇچى ئۇستا.

ناھايىتى چاپسان ئىلگىرىلەپ كەتتى.

— يۇرۇڭ مەخسۇم، مېنى باشلاڭ، — ئورنىدىن تۇردى نەۋائى، — شاگىرتىڭىز بىلەن تونۇشتۇرۇڭ، تەسۋىر سەنئىتىنىڭ ئۇستازلىرى بىزدە يوقنىڭ ئورنىدا.

مىرەك نەققاش نەۋائىنىڭ سەنئەت ئەھلىگە چوڭقۇر مۇھەببىتى بارلىقىنى بىلسىمۇ، يەنىلا ھەيران قالدى ۋە بىر تۇرلۇك خۇشاللىق ۋە ئىپتىخار بىلەن كۆلۈپ نەۋائىنىڭ كۆزىگە قارىدى. نەۋائى نارازى بولغاندەك قىلىپ سورىدى:

— دېگەنلىرىڭىز راستمىدى؟

— جانابلىرى پېقىرنى يالغانچى دەپ ئاڭلىغانمىدىلە؟

— ئانداق بولسا، نېمە ئۈچۈن ئېيىز - پەس بىر ھالغا چۈشۈپ قالغاندەك تۇرىسىز؟

مىرەك نەققاش ئۇچى ئۇزۇن دوپپىسىنى يۇقىرىسىغا ئىتتىرىپ بېشىنى تاتىلىدى.

— ماقۇل، تونۇشتۇراي، — دېدى كۆلۈپ ئۇ، — لېكىن جانابلىرىنى ئاۋارە قىلىشقا ھاجەت يوق. كامالىددىن بېھزاتنى مەن ئۆزۈم باشلاپ كېلەي. ئۆزلىرىنى زىيارەت قىلىش ئۇنىڭ ئۈچۈن تۇغسىمەس بەختتۇر.

نەۋائى بۇگۈن كەچقۇرۇن ئېلىپ كېلىشنى سورىدى. كېيىن «بىنەپشە باغ» دىكى يازلىق ئۆيىنىڭ نەقىشلىرى توغرۇلۇق سۆزلەشتى.

* * *

نەۋائى دىۋانغا بېرىپ ھەر كۈندىكى ئىشنى بەجا كەلتۇردى. خوجا ئەپزەلنى ئالىي پەرمان بىلەن تەبرىكلىدى، لېكىن ئۇنىڭدىن شاھابىددىنىڭ شەھەر قازىسى بولۇپ تەينىلەنگەنلىكىنى ئاڭلىدى. كۆتۈلمىگەن بۇ خەۋەر ئۇنى قاتتىق غەزەپلەندۈردى. بۇ ۋەقەنىڭ

تېگىنى سۈرۈشتۈرمەستىنلا دۈاندىن چىقىپ، ئاتقا مىنىپ مېڭىپ كەتتى ۋە ھۈسەين بايقارا ياستىۋاتقان «باغى جاھان ئارا» دىكى سارايلار، ئىمارەتلەرنىڭ ئىچكى زىننەتلىرىنى كۆرۈپ يۈردى. نامازدىگەرگە يېقىن ئۆيىگە يانغاندا، مىرەك نەققاش ئۆز شاگىرتى بىلەن ساقلاپ ئولتۇراتتى. نەۋائى كامالىددىن بېھزات بىلەن ئۇلۇغ ئەربابلار بىلەن كۆرۈشكەندىكى سەمىمىي مېھرىبانلىق بىلەن كۆرۈشتى. ياش رەسسام ئۇزۇن بوي ۋە ئىنچىكە گەۋدىسىدە نازۇكلۇق ۋە پىششىقلىق قوشۇلغان، ئون بەش - ئون ئالتە ياشلىق بالا ئىدى. ئۇنىڭ پىكىر، ئىلھام ئۇرغۇپ تۇرغان قارا كۆزلىرىدە ئۇياتچانلىق ۋە پاكىز، ئۇلۇغ روھقا خاس قانداقتۇر بىر مۇلايىملىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى. نەققاشنىڭ سەرگەز چاپانلىق شاگىرتى مەشھۇر شائىرنىڭ ۋە دۆلەتنىڭ ئۇلۇغ ئادىمىنىڭ ئالدىدا قىزاردى.

نەۋائى ئۇلارنى ئۆز بۆلمىسىگە ئەگەشتۈرۈپ كىردى. مىرەك نەققاش قەغەزلەرگە سىزغان رەسىملىرىنى شائىرغا بىر - بىرلەپ كۆرسىتىشكە باشلىدى. نەۋائى بىرىنچى ۋاراقنى قولىغا ئېلىپ، بىر ئاز دىققەت بىلەن قاراپ تۇردى. كېيىن مىرەك نەققاشقا مەنىلىك قاراپ قويۇپ، كۆزلىرىنى سۈزۈپ رەسىمگە يەنە تىكىلىپ ئۇزاق قارىدى. مىرەك نەققاشنىڭ تەرىپىچە قولى ئالتۇن بالىنىڭ سىزغان تۇرلۇك - تۇمەن خىل گۈللىرى، بەرگى ۋە شاخلىرى، سىزىقلارنىڭ نازۇكلۇقى، جانلىقلىقى، مىسلىسىز ھېسسىياتى بىلەن گويا كى ئۇنىڭ كۆزلىرىنى، روھىنى سېھىر قىلىۋالغاندەك ئىدى. بۇيىاقلارنىڭ نەپىس كۆرۈنۈشى، سەھەردىكى ئۇپۇقلارغا تارام - تارام بولۇپ يۈگۈرگەن نۇرلاردىكىگە ئوخشاش، ناھايىتى يېقىملىق تۇيۇلاتتى! نەۋائى ھۈزۈر ۋە ھاياجان بىلەن چوڭقۇر نەپەس ئالدى. ئاندىن ئىككىنچى رەسىمنى كۆردى. بۇ رەسىم تېخىمۇ مەزمۇنلۇق، تېخىمۇ نەپىسرەك ... مانا ئۇۋ ئۇۋلاش تەسۋىرى. ئاق قۇرلار گويا كى قەغەزدىن چاچراپ ئۇچۇپ چىقىپ ئۇيناپ كېتىۋاتقاندەك تۇيۇلىدۇ. بۇنىڭدىكى ھەربىر چېكىتمۇ

گویاکی کۆزگه ئوخشاش تىرىك ئىدى. نەۋائى ئونغا يېقىن رەسمنى ناھايىتى زوقلىنىپ قاراپ چىقتى.

كامالىددىن بېھزات ئىچكى ھاياجان بىلەن يەرگە قاراپ ئولتۇراتتى. گاھىدا نەۋائىغا چاپسان كۆز تاشلاپ قويياتتى. مىرەك نەققاش بولسا تولىسى ئۆزىنىڭ كۆز ئالدىدا ئىجاد ئېتىلگەن بۇ رەسىملەرنى بىرىنچى قېتىم كۆرگەندەك قىزىقىپ قارىدى، نەۋائى بىلەن پىكىر ئېلىشىشقا تىرىشتى. ئاخىردا شائىر ناھايىتى خۇشال بولۇپ ياش رەسسامنى تەبرىكلىدى:

— بۇ كونا جاھان، — دېدى ئۇ شوخ بىلەن، — سىزگە ئوخشاش سەنئەتكارنى زادىلا كۆرمىگەنىدى. قەلبىمىزنىڭ ياخشىلىقى ھەرقانداق تەرىپتىنمۇ يۇقىرى ئورۇن تۇتىدۇ. بۇ كامالەتنى ئالىيلاشتۇرۇش يولىدا يەنمۇ تىرىشىپ، سەمىمىيەت بىلەن ھەربىكەت قىلغايسىز.

كامالىددىن بېھزاتنىڭ چىرايى يورۇپ كەتتى، ئۇ تىترەك لەۋلىرى بىلەن دېدى:

— ئۇلۇغ ئىلتىپاتلىرى ئۈچۈن قانداق تىل بىلەن تەشەككۈر ئېيتىشنى بىلمەيمەن، بۇ تەسۋىرلەر پېقىر شاگىرتلىرىنىڭ مەشىقلىرىدۇر. قەلىمىم ئۇستازلارنىڭ تەلىمىگە بەكمۇ موھتاجدۇر.

— ھېچقاچان تەلىم ئېلىشتىن باش تارتماڭ! — دېدى جىددىي ھالدا نەۋائى.

شائىر نامازشامدىن كېيىن مىرەك نەققاشقا ۋە ئۇنىڭ ئاجايىپ شاگىرتىغا زىيارەت بەردى. غىزا ئۈستىدە ھىراتتىكى باشقا رەسسامىلار ھەققىدە سۆزلەشتى. داستىخان يىغىلغاندىن كېيىن نەۋائى شامنىڭ يورۇقىدا يەنە بېھزاتنىڭ رەسىملىرىگە قاراشقا باشلىدى. ھەربىر سىزىقىغا، بويالغانلىرىغا ۋە سىڭىشلىرىگە قەدەر دىققەت بىلەن قارىدى. رەسىم سەنئىتىنىڭ چوڭقۇر چۈشىنىدىغان ۋە رەسىمگە تولىمۇ زوقلىنىدىغان ئادەملەرلا

كۆرەلەيدىغان بەزى نۇقسانلارنى نەۋائى كۆردى ۋە بېھزاتقا كۆرسەتتى. ئۇنىڭ قەلبىنىڭ قۇدرىتى ۋە نەپىسلىكى نېمىدە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈشكە تىرىشتى. بېھزات نەۋائىنى پەقەت شائىر دەپلا تونۇيتتى، ئەمدى ئۇنىڭ رەسىم ھەققىدىكى پىكىرلىرىنىڭ توغرىلىقى ياش رەسسامنى ھەيران قالدۇردى. شائىرنىڭ ھەربىر سۆزىنى زىر - زەۋەرگىچە چۈشىنىۋېلىشقا تىرىشتى.

خېلى ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، نەققاش بىلەن رەسسام يانماقچى بولۇپ قوزغالدى. نەۋائى بېھزاتقا قويۇق دوست بولغانلىقىنى بىلدۈردى ھەم ھەرقاچان كېلىپ ئۇنى خۇشال قىلىپ تۇرۇشىنى سورىدى. كېيىن مىرەك نەققاشنى دالاندا توختىتىپ شۇنداق دېدى:

— ئەتىگە مېنىڭ يېنىمغا كېلىڭ! ئەلۋەتتە، كەلمەي قالماڭ، جۇمۇڭ!

— يەنە بىر ئىش - پىشىلىرى بارمىدى؟ — دەپ سورىدى نەققاش.

— بۇ پەۋقۇلئاددە تالانت ئىگىسى نېمىگە موھتاج، ئۇنى تەربىيىلەش ئۈچۈن نېمىلەر قىلىشىمىز كېرەك، — مۇشۇ مەسىلىنى تولۇق مۇھاكىمە قىلىشىمىز كېرەك، — دېدى نەۋائى.

— تولىمۇ توغرا پىكىر، رەھمەت! ئەلۋەتتە ئەتە كېلىمەن، — دېدى - دە، خۇشال ھالدا خوشلىشىپ چىقىپ كەتتى.

ئون بىرىنچى باب

I

پادىشاھنىڭ خانىملىرى تۇرىدىغان بىنا (ھەرەم) بۇگۈن چۈقان - قىقاسسىز ئىدى. پادىشاھنىڭ بىر - بىرىگە يېقىن، لېكىن ئايرىم - ئايرىم سارايلاردا ياشايدىغان خانىملىرى شاھ خانلىقىدىن بولغان بىر شاھزادىنىڭ تويىغا كېتىشكەنىدى. كېنىزەكلەرنىڭ تولىسى سۇلتانىنىڭ ياخشى كۆرىدىغان خانىمى خەدىچە خېنىمغا ھەمراھ بولۇپ تويغا كەتكەنلىكى ئۈچۈن «باغى سەپىد» دە، ئاق چاچلىقلارنى ھېسابلىمىغاندا، يىگىرمىگە يېقىن ئايال قالدى.

باھارنىڭ گۈللىگەن چېغى ... ئېگىز ۋە گۈزەل سۇۋادانلار، كۆركەم مېۋىلىك باغلار، تۈرلۈك - تۈمەن گۈللەر بىلەن قاپلانغان كەڭ گۈلخانىلار ئىچىدىكى بۇ چوڭ - كىچىك ئۆيلەر ئاللىقانداق خىيالىي تۇيغۇغا ئىگە بولۇپ تۇرماقتا ئىدى. كۈن نۇرىدا ئۆيلەرنىڭ نەقىشلىرى خۇددى جانلىق چىمەنلەر بىلەن رىقابەتكە چۈشكەندەك، ئۆينى رەڭگارەڭ شوللىلار بىلەن توشقۇزۇپ تۇراتتى. مەيىن شامالدا سەل ئىرغاڭلىشىپ تۇرغان دەرەخلەر ئارىسىدىن قارىغان كىشى ئۆيلەرنىڭ تاملىرىنى گۈلزارلىقنىڭ داۋامى دەپ ئويلايدۇ ...

دىلدار بۇگۈن «ئاغرىپ قالدىم» دەپ خەدىچە خېنىمنىڭ تەنتەنىلىك يۇرۇشىدىن ئايرىلىپ قالدى. ئۇ ئىككى قەۋەتلىك بىنانىڭ پەستىكى قەۋىتىدىكى بۆلمىدە، ئوچۇق دېرىزىنىڭ ئالدىدا تەنھا ئۆزى ئولتۇردى. يۇرىكى سىقىلغان، قانداقتۇر دەردلىك ئاھۇ پىراق تۇيغۇلىرى ئەۋج ئالغان ...

پادىشاھنىڭ خۇشامەتچىسى مەجبۇرىدىن پەرۋانىچى تەرىپىدىن

سارايغا سوۋغات قىلىنغان دىلدار ياسانغان، زىننەت ئىچىدىكى هاياتتا، چۆچەكلەردىلا ئاڭلايدىغان زىياپەتلەر، بەزمىلەر، پاراڭلار ئارىسىدا، ياتسىنىپ، قايغۇلۇق هالەتتە، بىر نەپەسمۇ ئىچىلىپ - يېيىلماي ياشايتتى.

شۇنداق ئايالار بولىدۇكى، ئۇلار ئىشقى - مۇهەببەتنى ئېتىقادقا ئوخشاش مۇقەددەس دەپ بىلىدۇ. مۇنداق ئايالار كۆڭۈلنىڭ ئۇلۇغ ئارزۇسى ئۈچۈن، گاداي يىگىتنىڭ خاراب گەمىسىنى پادىشاهنىڭ سارايلىرىدىن ئوشۇق كۆرىدۇ. ئۇ جۇل - جۇل چاپانلىق قويچىنى شاهزادىلەرگە تېگىشمەيدۇ. ئۇلار بارلىق ۋۇجۇدلىرى بىلەن بىر مەقسەتكە ئىنتىلىدۇ. ئەگەر مەقسىتى ئەمەلگە ئاشمىسا، ئۆزىنىڭ دەرد - هەسرىتىنى پۈتۈن ئۆمرىگە جورا قىلىشقا لايىقدۇ. دىلدار شۇنداقلاردىن ئىدى. زىننەت، مەي (ئىچىملىك)، بەزمە، غەيۋەت - شىكايەت قاينىمىدىكى هايات، ئۇنى ئېزىقتۇرالمىدى، ئۇنىڭ كۆڭلىدىكى پاك مۇهەببىتىگە كىر يۇقتۇرالمىدى.

دىلدارنى سارايىنىڭ مەخسۇس خىزمەتكارلىرى مەجبۇرىيىتىنىڭ ئۆيىدىن بىر ئاخشىمى ئېلىپ كېلىپ، چىرايلىق ياسالغان بىر بۆلمىگە كىرگۈزدى. دىلدار بۇ ئۆينىڭ مۇنداق ياخشى بېزەلگىنىدىن هەم ئۆزىگە ئوخشاش ياش قىزلار ئۈنى ئورۇۋېلىپ، خۇش مۇئامىلە قىلىشلىرىدىن چۆچۈدى: «بىر ئەركسىز ئايالغا شۇنچە ياساقلار! ياق، بۇنىڭدا باشقا بىر سىر بولۇشى مۇمكىن...» مەجبۇرىيىتىنىڭ ئۆيىدىكىلەر دىلدارنى ئەڭ قىممەت باها كىيىملەرگە ئوراپ ئۇزاتقان بولسىمۇ، بۇ يەردىكى قىزلار ئۈنى يېشىندۇرۇپ، يېڭى ئۇستۇاش كىيگۈزدى. بېشىغا كەشمىر رومال ئوراپ، بىلەكلىرىگە ئالتۇن بىلەزۈك بارماقلىرىغا ئېسىل تاش كۆزلۈك ئۈزۈكلەر سالدى. ئاندىن كېيىن ئۈنى قات - قات شايى كۆرپىلەرگە ئولتۇرغۇزۇپ، ئالدىغا داستىخان سالدى. داستىخاننىڭ ئوستىگە بىر دەمدىلا تۇرلۇك - تۇمەن خىل تاماقلار، يەل - يېمىشلەر توشۇپ كەتتى.

دىلدار بۇ تاتاملاردىن گويياكى ئۆلۈم ھۆكمىنى كۈتكەنگە ئوخشاش، بىر چىشلەمگۇ ئاغزىغا سالمىدى. قىزلار بىر - بىرلىرى بىلەن شۇبرلىشىپ داستىخاننى يىغىۋالغاندا، كىچىسى خېلى ۋاقىت بولغانىدى، بىردىن ئىشىك ئېچىلىپ بىر ئايال كىردى. دىلدار چۆچۈپ يالت قىلىپ ئۇ ئايالغا قارىدى. ئايال ئاتمىش ياشلاردا، يۈزى قورۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئوتتۇرا ياشلىق ئايالىلارغا ئوخشاش ئۆزىنى ياسىغانىدى. دىلدار بايا قىزلار ئۆزئارا سۆزلەشكەندە قانداقتۇر بىر قورقۇش ۋە ئېھتىرام بىلەن: «گۈلچېھرە خېنىم ئۆزى شۇنداق دەپ بۇيرۇدى» ياكى سىرلىق ئاۋاز بىلەن ئاستا: «گۈلچېھرە خېنىم قىچقىرىۋاتىدۇ» دەپ يادلىغان ئايال مۇشۇ بولسا كېرەك، دەپ پەملەپ، ئىختىيارسىز رەۋىشتە ئورنىدىن تۇردى. مومايى يېقىن كېلىپ، تەجرىبىلىك قاراش بىلەن قىزنى باشتىن - ئاياغ نەزەردىن ئۆتكۈزدى. ئۇنىڭ كەشىمىر روملىنى قولىنىڭ ئۇچى بىلەن تۇزەپ تۇرۇپ:

— ئېتىڭىز نېمە؟ — دەپ سوردى مومايى ساختا مۇلايىملىق بىلەن.

— دىلدار، — دېدى قىز ئاستا يەرگە قاراپ.

— قىردىنمۇ سىز؟

— ھەئە.

— ئېتىڭىز ياخشى، لېكىن ھۆسنىڭىزگە ئانچە لايىق ئەمەس، — دېدى مومايى كۈلۈپ، — ئەمدى بىرى سورىسا، دىلدارخان خېنىم دەڭ، ئولتۇرۇڭ جېنىم.

دىلدار بىلەن مومايى بىر - بىرىگە يۈزمۈيۈز ئولتۇرۇشتى. مومايى ئۇنىڭغا يۈرۈش - تۇرۇش، كىيىنىش ۋە سارايدىكى تەرتىپلەر ھەققىدە سۆزلىدى. پادىشاھنىڭ ئالدىغا كىرگەندە، ئۆزىنى قانداق تۇتۇش ۋە ئۇنىڭغا مۇئامىلە قىلغاندا «قانداقلا قىلىپ بولسىمۇ نازۇكلۇق كۆرسىتىپ، ھەزرەتنىڭ مۇبارەك كۆڭلىنى ئېلىش» توغرىسىدىكى نۇرغۇن نەرسىلەرنى ئۆگىتىشكە تىرىشتى

دىلدار ئۇنچىقمىدى. يۇرىكى سىقىلىپ، ئاللىقانداق ھوشسىز ئادەمدەك بولۇپ ئولتۇردى. مومای تاشقىرىدىن بىر قىزنى چاقىرىپ ئورۇن سالدۇردى. كېيىن چىقىپ كېتىش ئالدىدا: «قىزىم، تىنچ يېتىپ، ھېچ نەرسىدىن قايغۇ قىلماي ئۇخلاڭ، ئەتراپىڭىز ئادەم بىلەن تولغان؛ بىرەر ئىشىڭىز بولسا، ئىشىكتىكى قوڭغىراقنى چىقىرىڭ» دېدى.

بۇ كېچىسى دىلدار قورقماي، لېكىن گاراڭ بولۇپ ئۇخلاپ ئۇيقۇزدى. ئەتىگەنلىكى قىزلار كىردى، دىلداردىن ھال ـ ئەھۋال سوراشتى. ئۇنىڭ رەڭگىگە قاراپ: «يا تىراپ تۇرىسىز، كېيىنرەك ئۇيغىنىپ قالمىسىز. بىزمۇ باشتا شۇنداق بولغانمىز» دېيىشتى. ناشتا قىلغاندىن كېيىن دىلدارنىڭ ئۇنىمىغىنىغا قارىماي، باغقا ئېلىپ چىقتى. چوغدەك گۈللەر، ئاجايىپ ئىمارەتلەر، كۆمۈشكە ئوخشاش كۆللەر، چىرايلىق قەپەستىكى قۇشلار، بۇلارنىڭ ھېچقايسىسى دىلدارنى قىزىقتۇرالمىدى. چۈرقىرىشىپ يۈرگەن قىزلارنىڭ ئارىسىدا ئازراق كېزىپ يۈرۈپ، كېيىن بۆلمىسىگە كىرىپ بېكىنىۋالدى. ئۇ دەھشەتلىك سائەتنى ئەنە ـ مانا دەپ كۈتەتتى، ئۇنىڭغا تىترەك ئولىشاتتى.

ئۇچىنچى كۈن كېچىسى گۈلچېھرە خېنىم كىردى. ئۇنىڭ چاچلىرىنى يۇيۇپ، گۈل سۈيى بىلەن پەردازلاپ، يېنىك، نېپىز شايى كۆڭلەك كىيگۈزدى. دىلدار ۋەھىمىگە چۆكتى. تاشقىرىدىن ئاڭلانغان ھەربىر قەدەم تىۋىشى ئۇنىڭ پۈتكۈل ۋۇجۇدىنىسى تىترىتەتتى. كۆزلىرى قايناق ياشلار بىلەن ياندى. لېكىن، يېرىم كېچىدە مومای كىرىپ، ئۆز ـ ئۆزىگە سۆزلىگەندەك قىلىپ، نارازى ئاھاڭدا: «سۇلتان ھەزرەتلىرى بەك كەيپ بولۇپ قالغانكەن. پۈتلىرىنى دەسسەپمۇ تۇرالمايۋاتىدۇ» دەپ كوتۇلدىدى ھەم دىلدارنى يېتىپ ئۇخلاشقا بۇيرۇدى، دىلدار ھەر ئاخشامنى مانا مۇشۇنداق غەم ـ قايغۇ بىلەن قارشى ئالاتتى. ئەمما ئۇنىڭ پادىشاھنىڭ قوينىغا سېلىش مومايغا مۇيەسسەر بولمىدى. بىر

هەپتىدىن كېيىن، ھۈسەين بايقارانىڭ ئۈزاق ئوۋغا ئاتلانغانلىقى توغرۇلۇق خەۋەر تارقالدى. شۇ ئارىدا دىلدارنىڭ چىرايلىقلىقىنى قىزلاردىن ئاڭلىغان خەدىچە خېنىم ئۇنى ئۆز يېنىغا چاقىرتتى. دىلدارنى كۆرۈش بىلەن مەلىكە ئۇنى ئۆزىنىڭ خاس كېنىزەكلىرى قاتارىغا قوشتى. خەدىچە خېنىم پادىشاھنىڭ ياخشى كۆرىدىغان ۋە ئەتىۋارلىق خانىمى ئىدى. ئۇ ناھايىتى ھېيلىگەر، ئىچى چىڭ ئايال بولۇپ، ۋەزىرلەر، بەگلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ سىياسەتتە ئۆز پىكرىنى ئۆتكۈزۈشكە، پادىشاھنى ئۆز قولىدا ئويىنىتىشقا تىرىشاتتى. خەدىچە خېنىم تېخى رەڭگى بۇزۇلمىغان، نازۇك ھۆسنىلىك ئايال بولسىمۇ، ئەمما ياش، چىرايلىق قىزلارنىڭ پادىشاھقا يولۇقۇشىدىن قورقاتتى. چۈنكى ئۇمۇ بىر چاغلاردا ئۇنىڭ ئۆزىمۇ پەقەت سارايىنىڭ گۈزەل خانىملىرىنىڭ بىرىلا ئىدى. مانا ئەمدى ئۆزىنىڭ چىراي ـ شەكلى، ناز ـ خۇلقى بىلەن، تولاراق ھېيلە ـ مىكرى بىلەن پادىشاھنىڭ ياخشى كۆرىدىغان ئايالى (خوتۇنى) بولۇۋالغانىدى. باشقىلار بۇ دەرىجىگە كۆتۈرۈلەلەيتتىمۇ؟ دىلدار ئۆزىنى قاراڭغۇ دەھشەتلىك كېچىدەك قاپسىۋالغان ۋەھىمىدىن قۇتۇلدى. راست شۇ كۈندىن باشلاپ ئۇنىڭ ئىتىبارى پەسەيدى: ئەمدى ئۇنىڭغا قىزلار خىزمەت قىلمايدۇ، ئۇنىڭ ئۆزى باشقا قىزلار قاتارىدا خەدىچە خېنىمنىڭ خىزمىتىنى لام ـ جىم دېمەي بەجا كەلتۈرىدۇ. ئۇ ئەمدى ئاۋۋالقىدەك، ئالاھىدە بۆلمىدە ئەمەس، بىر قانچە كېنىزەكلەر بىلەن بىللە ياسالمىغان بۆلمىدە ياشايدۇ. ئۇ شۇنداق تەقدىرگە ناھايىتى خۇشال.

دىلدارنىڭ بىردىنبىر ئارزۇسى، بىردىنبىر مەقسىتى ئارسلانقۇل بىلەن قوشۇلۇش ئىدى. لېكىن، ئىلاج قانچە، بۇ جايدىن قېچىش مۇمكىن ئەمەس. پادىشاھنىڭ نىكاھىدا بولغان خېنىملىرى، غەيرىي رەسمىي خېنىملىرى شۇ يەردىكى ئەركەك خىزمەتچىلىرى بىلەن پەرقسىز يېقىنلىشىپ، مۇشۇلارنى قولغا چۈشۈرۈپ، شۇنىڭ بىلەن كۈن كەچۈرىدۇ. لېكىن،

كېنىزەكلەرنىڭ ھەربىر قەدىمى، كۆزلىرىنىڭ ھەربىر جىلۋىسى قاتتىق نازارەت ئاستىدا...

ئاشىق يىگىتنى نەدە، مېھرىبان مومىسىنىڭ ھالى نېچۈك بولدى، بۇلاردىن دىلدارنىڭ زادىلا خەۋىرى يوق. ئۇ ئۆزى بىلەن بىللە يۈرگەنِ قىزلارنىڭ ئىچىدىكى كۆڭلى يېرىم قىزلار بىلەن ھەسرەتلىشەتتى. كىشى يوق يەرلەردە كۆز ياشلىرىنى تۆكۈپ يۈرۈپ، ئىككى يىلنى ئۆتكۈزدى.

دىلدار قالغان شېرىكلىرىنىڭ بىرەرسىنى يولۇقتۇرۇپ، مۇڭدىشىش ئۈچۈن تاشقىرىغا چىقتى. ۋاڭ - چۇڭسىز سارايدا زېرىككەنلىكتىن بولسا كېرەك، ئادەتتە گەپ قىلمايدىغان، توك، قوپال، زەھەرلىك ئاختىلانغان قۇل دەرەخنىڭ نېرىسىدىن پەيدا بولدى، دىلدارنىڭ ئۇدۇلىغا كېلىپ توختىدى، كۇلۇمسىرەپ گەپكە تۇتۇشقا تىرىشتى. قۇلاقلىرىغا ھالقا سېلىنغان بۇ ئاختا قۇل يېشى قىرىقتىن ئاشمىغان بولسىمۇ، يۈزلىرى قورۇلۇپ كەتكەن، مۇرىسى دۇمچەيگەن، بىچارە بىر مەخلۇق ئىدى. ئۇنىڭ خىرە كۆزلىرى بۇ يەردە پايلاقچىلىق قىلىدىغان باشقا بەختسىز ئاختا قۇللارنىڭكىگە ئوخشاش، ھەمىشە ئىلاجسىز غەزەپ بىلەن يانىتتى. بۇ قۇللارنىڭ يۈزلىرىدە، كۆزلىرىدە، ئازراق بولسىمۇ، شادلىق ئۇچقۇنى يانمايتتى. ئۇلارنىڭ بارلىق ئەلپازىدا، ھەربىكەتلىرىدە ئىچكىي ئازابلىق، بىر دەردلىك غېمى ئوچۇق سېزىلىپ تۇراتتى. بۇ بىچارە بەختى قارا ئادەملەر سارايىنىڭ تۇنقۇن قىزلىرىنىڭ بېشىدىكى بىر بالا ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى مەيلى يېشى، مەيلى قېرىنسى بولسۇن، رەھىمسىز، چېقىمچى، زالىم ئىدى؛ ئۇلار مۇھەببەت، ھايات، ئەركىنلىك دېگەن سائادەتلىك سۆزلەرنىڭ دۇشمەنلىرى ئىدى...

دىلدار ھەر قاچان بۇلاردىن نەپرەتلەنگىنى ئۈچۈن، ھىجايغان ئاختا قۇلغا قۇلاق سالماستىن ئۆتۈپ كەتتى. قۇل ئاچچىقىدا لوپۇرلاپ بېرىپ، دىلدارنىڭ يولىنى توستى:

ـــ هەددىڭىزدىن ئاشماڭ، خېنىم، ھەممە سىرىڭىز ماڭا مەلۇم، مىش ـ مىش يىغلايسىز، ھېيتتا كىيىمىسىز قالغان قىزدەك ئۆكسۈيسىز، قولىڭىزنى مەيدىڭىزگە تىرەپ ئاھ تارتىسىز. مانا ھازىر بۇ يەردە نېمىلەرنى ئويلاپ خىيال سۈردىڭىز؟ كۆزۈمدىن قېچىپ قۇتۇلالمايسىز.

ـــ يوقالغىنا كۆزۈمدىن، بىر نەپەس ئارام ئالغىلى قوي! ـــ دېدى يىرگىنىپ دىلدار.

ـــ كوچىدا ئاشىق ئاختۇرىدىغان ئوخشايسىز، بىلىمەن ... دىلدار بۇ تۆھمەتچى بىلەن غىژلىدىشىپ تۇرۇشنى خالىمىدى. ئۇنىڭغا قاپىقىنى تۇرۇپ قويۇپ كېتىۋەردى. ئۇ كۆل بويىغا كەلگەندە قىزلارنىڭ ئۇنىنى ئاڭلىدى ۋە گۈلزارلىقنى ياقىلاپ ماڭدى. «كەل، يۈرىكىڭ قانغا توشمىدىمۇ؟» دەپ قارشى ئالدى كېنىزەكلەر.

بۇ يەردە خەدىچە خېنىمنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك كېنىزىكى دۆلەتبەخت، ئىككى تۈركمەن گۈزىلى ـــ خۇمار ۋە ھەسەلخان ھەم ئىرانلىق نەپىس ئايال زۈلپىزار ئولتۇرۇشاتتى. دۆلەتبەخت خەدىچە خېنىمنىڭ بەزى بىر مەخپىي ئىشلىرىنى ئورۇنلاش ئۈچۈن بۇ يەردە قالغانىدى. تۈركمەن قىزلىرى ھۆسەين بايقارنىڭ ئاپئاق خېنىم دېگەن ئايالىنىڭ كېنىزەكلىرى بولۇپ، قوشنا بىنادا تۇرغانلىقلىرى ئۈچۈن تولاراق بۇ تەرەپلەرگە چىقىشىپ تۇرۇشاتتى. يىپەكلەرگە ئورالغان كېنىزەكلەر، بىرىنچى قاراشتا بىپەرۋا ـ بېغەم، تەقدىرگە تەن بەرگەن بولۇپ كۆرۈنسىمۇ ئۇلارنىڭ چىرايلىرىدا قانداقتۇر بىر سىقىلىش، ئازاب، كۆزلىرىدە قايغۇ، ھەربىكەتلىرىدە ھارغىنلىق تۇيۇلاتتى. يۈرەكلىرىگە تولغان دەرد ـ ئەلەم، قانمىغان ئارزۇ ـ ھەسرەت ئۇلارنىڭ ياش، گۈزەل ھۆسنىگە كۆلەڭگە بولۇپ تۇراتتى. بوش ۋاقىتلىرىدا ئۇلار ئىشق ـ مۇھەببەت، كونا ۋە ھازىرقى چۆچەكتىكىگە ئوخشاش يارلىرى، مەردانە لەشكەرلەر توغرۇلۇق پاراڭ سېلىشاتتى. كېچىلەرنى مۇڭلۇق ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىشلار

بىلەن ئۆتكۈزەتتى.

— يەنە كىم توغرىسىدا كوتۇلدىشۇاتىسىلەر؟ — دەپ نارازىلىق بىلەن ئۇنلۈك دېدى دىلدار.

— ئولتۇر، ھازىر بىلىسەن، — دېدى خۇمار.

دىلدار ئىران گۈزىلى زۇلپىزارنىڭ يېنىدا ئولتۇردى. سۆز پادىشاھنىڭ بەزى خېنىملىرىنىڭ يوشۇرۇن مۇھەببىتى، بەزى غۇنچەچىلەر[1] بىلەن خېنىملار ئارىسىدا بولغان ماجىرالار، زۇبەيدە ئاغچا دېگەن بىر غۇنچەچىنىڭ ئېغىر ئاياغ بولۇپ قالغانلىقى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش سارايىنىڭ (ھەرەمنىڭ) ئىچكى ھايات توغرۇلۇق بولۇۋاتاتتى. دىلدار تەتۈر قارىدى.

— قويۇڭلار! نېرى، بۇنداق گەپلەردىن نېمە پايدا بار! ئۇھ، يۈرىكىم شۇنداق سىقىلىپ كەتتىكى...

— يۈرىكىڭنىڭ دەردىنى دەرتلىشىش باسىدۇ، قۇلاق سال! — دېدى دۆلەتبەخت قەلەم بىلەن سىزغاندەك ئىنچىكە قاشلىرىنى ئويناتىپ.

— ياق، دۆلەتبەخت ھەدە، ئەڭ ياخشىسى بىر ئاز چالغۇ چالايلى.

— بۇ تەكلىپكە مەنمۇ تەرەپدارمەن، — دېدى چولپان كۆزىنى سۈزۈپ تۇرك گۈزىلى خۇمار.

دىلدار يۈگۈرۈپ بېرىپ دۆلەتبەختنىڭ بۆلىمىسىدىن غىجەك، تەمبۇر ئېلىپ كەلدى. دۆلەتبەخت تەمبۇرنى، نازۇك، ھالسىز، غەمكىن، خىيالچان ھەسەلخان داپنى، زۇلپىزار غىجەكنى ئالدى. چالغۇلارنى چېكىپ ساز قىلىۋاتاتتى، دىلدارنى ئاۋارە قىلغان ھېلىقى قۇل بۇ يەردىن دومسىيىپ ئۆتۈپ كېتىۋاتاتتى. دۆلەتبەخت ئۇنى ساختا كۈلۈمسىرەش بىلەن شەرەت قىلىپ چاقىرىۋالدى ۋە قۇلىقىغا بىر نەرسە دەپ شۇبرلىۋىدى، ئۇ يۈمشاپ، ئېچىلىپ

① پادىشاھنىڭ نىكاھىدا تەمەس بولغان سارايى خېنىملىرى.

قالدى ۋە ئۇچى ئاستا مىدىرلاپ تۇرغان سۇۋادانغا بېرىپ يۆلىنىپ ئولتۇرۇپ، مۇڭدىدى.

— نەۋائى جانابلىرىنىڭ يېڭى بىر غەزىلىنى ئاڭلىدىم. ئاھ، كۆڭلۈمگە شۇنداق ياقتىكى، داد - پەريياد دەۋەتكۈدەك يەرگە يەتتىم، — دېدى دۆلەتبەخت تەمبۇرنىڭ قۇلىقىنى بۇراپ، چېكىپ تۇرۇپ، — سۆزىنى بىلسەم سىلەرگە ئېيتىپ بېرەتتىم.

— قەيەردە ئاڭلىدىڭىز؟ — دەپ قىزىقىپ سورىدى دىلدار.

— ئۇ كۈنى خەدىچە خېنىمنىڭ خاس زىياپىتىدە خىزمەت قىلغانىدىم. ئۇ يەردە ھىراتنىڭ ئەڭ ئۇستا سازەندىلىرى، ھىراتنىڭ ئەڭ ئويۇنچى بەگزادىلىرى بار ئىدى. ئۇلار شۇنداق ياخشى يىگىتلەر ئىدىكى، ئۇلارنىڭ بىر قاراشلىرىغا ئۆمۈرۋايەت قۇل بولۇپ كېتەر ئىدىم. مەجلىستە ناھايىتى يېقىملىق غەزەللەر ئېيتىلدى. ئەمما، نەۋائى جانابلىرىنىڭ غەزىلى كۆڭلۈمنى تارتىۋالدى ... غەزەل مانا مۇنداق باشلىنىدۇ، توختاڭلار.

دۆلەتبەخت قەلەم قاشلىرىنى بىر - بىرسىگە تەگكۈزۈپ ئويلىدى، ئاستا - ئاستا ئىنچىكە ئاۋاز بىلەن ئوقۇدى:

دىن ئاپەتى بىر مۇغبەچەئى ماھلىقادۇر،
مەيخارەيۇ بىباك.
كىم ئىشقىدىن ئانىڭ ۋەتەنىم دەيرى پەنادۇر،
سەرمەستۇ ياقام چاك ...

دۆلەتبەخت چىرايلىق چوڭ كۆزلىرىنى خىيالچان سۈزۈپ شۇك بولدى. دىلدار: «يەنە ئاخىرىچۇ؟» دەپ قىستىدى. دۆلەتبەخت سىلىق، قارا چاچلىق بېشىنى ئەپسۇس بىلەن چايقىدى. قىزلار ناخشىنىڭ ئاخىرى ئېيتىلماي ئۇزۇلۇپ قالغىنىغا قايغۇ يېدى. كېيىن غەزەلنىڭ شۇ باشلانما قىسمىنى ئەسته قالدۇرۇش ئۈچۈن ھەربىرى ئۆزىچە تەكرارلاشقا باشلىدى. دىلدار دۆلەتبەختكە

يىلىندى:
ــ «كۆرگەلى ھۇسنۇك» نى ئېيتىڭ!
ــ ياق، ھاپىز شىرازىنىڭ غەزىلىنى ئېيتايلى، نەۋائىنىڭ غەزەللىرىگە نېمانداق ئىشقىڭىز چۈشكەن ـ ھە! ــ ئۆزىنى بىلىمجان كۆرسىتىپ، گىدىيىپ سۆزلىدى زۇلپىزار.
ــ يالغۇز ماڭا ئەمەس، نەۋائى پۈتكۈل ئېلىمىزگە ياقىدۇ، ــ دېدى ئاچچىق قىلىپ دىلدار، ــ نېمىشكە دېسىڭىز، نەۋائىنىڭ سۆزلىرىنى چۈشىنىمىز. ھەربىر سۆزى كۆڭلىمىزگە ئوتتەك يېپىشىدۇ. سىز دېگەن شائىرلارنىڭ ھەممىسى تامام تاجىكىي قىلىپ يېزىشقان.
مەلۇماتلىق، شېئىرنى چۈشىنىدىغان دۆلەتبەخت كۈلۈمسىرەش بىلەن دىلدارنىڭ پىكرىنى تەستىقلىدى:
ــ راست، مەن پارسچە شېئىرلارنى خېلى ئوقۇغان ۋە ياخشى كۆرىمەن. ئەمما، نەۋائى جانابلىرى ئالاھىدىلا بىر ئادەم ... ھەززىتى جامىدىنمۇ ئەۋزەل كۆرىمەن.
مۇزىكا ئەسۋابلىرى ساز بولۇپ چېلىنىشقا باشلىدى. بارغانسېرى قىزىپ كەتتى. تەمبۇر چالغان دۆلەتبەخت خۇمار كۆزلىرىنى بىر نۇقتىغا تىكىۋېلىپ، بۇلبۇلنىڭ ئاۋازىدەك تازا، ئىللىق ئاۋازى بىلەن سايراپ كەتتى:

كۆرگەلى ھۇسنۇڭنى زارۇ مۇبتىلا بولدۇم ساڭا...
نې بەلالىق كۈن ئىدىكىم ئاشىنا بولدۇم ساڭا ...

سېھىرلىك سادالار تەسىرىدىن ئولتۇرغانلارنىڭ باشلىرى ئاستا چايقالدى. دىلدار خېنە قويۇلغان بارماقلىرى بىلەن داپنى چېكىپ تۇرۇپ، دەردلىك كۆزلىرىنى سۈزۈپ، ئىختىيارسىز رەۋىشتە ناخشىغا قوشۇلدى.
ساز ۋە ناخشىنى ئاڭلاپ، ئەتراپقا يىغىلغان كىشىلەرمۇ قىزلار

ئاستا بىر - بىرلىرىنى تۇرتۈپ، دىلدارغا ئىشارەت قىلىپ: «ھوي، بالاغۇ بۇ!» دەپ شۇنىرلىدى. ناخشا توگىگەندە ئۇلار دىلدارنى قۇچاقلىشىپ تەبرىكلىدى. چۈنكى، دىلدار شۇ كەمگىچە ئۆزى يالغۇز يەرلەردە ناخشا ئېيتىپ يۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن كۆپچىلىك ئالدىدا، ناخشا ئېيتىپ باقمىغانىدى.

بارغانسېرى ناخشىچىلار كۆپەيدى. تۈركىي ۋە پارس تىلىدىكى ئەڭ مەشھۇر غەزەللەر بىرىنىڭ كەينىدىن - بىرى ئېيتىلىشقا باشلىدى. لېكىن ھەرەم باشلىقى بىردىن كېلىپ قېلىپ، ئوچۇق، نۇرلۇق كۆننى بۇلۇت قاپلىغاندەك بولدى. قىزلارنىڭ كۆڭۈللۈك ئولتۇرۇشى بۇزۇلدى.

— بەس، بولدى! نېمانچە ھەددىڭلاردىن ئېشىپ كەتتىڭلار، ئەدەپسىزلەر! — دېدى ھەرەم باشلىقى ۋارقىراپ. بۇ ئاچچىقى يامان قېرى قۇلدىن قىزلار بەكمۇ قورقاتتى. پەقەت كېنىزەكلەرلا ئەمەس، بەلكى سۇلتانغا ياخشى كۆرۈنگەن غۇنچىلەرمۇ، ھەتتا پادىشاھنىڭ خانىملىرىمۇ ئۇنىڭدىن قورقاتتى.

قىزلار غىڭ قىلماستىن، مۇزىكا ئەسۋابلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ، قورقۇشۇپ ھەر ياققا تارىلىپ مېڭىشىدى، ھېلىقى قېرى قۇل يەنە ۋارقىرىدى:

— خەدىچە خېنىمنىڭ ئالدىغا چىقىپ، ئۇنى قارشى ئېلىشقا تەييارلىنىڭلار!

دۆلەتبەخت ئېسىنى يىغىپ، ھەممە قىزلارنى توپلاپ، ھەر قايسىسىغا ئايرىم ۋەزىپە تاپشۇردى.

خەدىچە خېنىم ھەر قېتىمدىكىگە ئوخشاش تەنتەنە بىلەن كىرىپ كەلدى. ئۇنىڭ ئۈستىدە ئالتۇن گۈللەر چېكىلگەن قېنىق قىزىل رەڭلىك خەنزۇ شايىسىدىن ناھايىتى ئۇزۇن ۋە كەڭ كۆڭلەك بار ئىدى. ئۇنىڭ ئېتەكلىرىنى بىر مۇنچە قىزلار قوللىرىنىڭ ئۇچى بىلەن تۇتۇپ كۆتۈرۈپ كېلىۋاتاقتا ئىدى. بېشىغا كۆكۈش شايىدىن سەللە - رومال ئورىغان بولۇپ، بۇ قىزىل شايى كۆڭلەك

بىلەن خەدىچە خېنىمنىڭ قەددى - قامىتىنى تېخىمۇ يۇقىرى قىلىپ كۆرسەتكەنىدى. رومالغا رەڭگارەڭ ئېسىل تاشلار - لەئىل، ياقۇت، مەرۋايىتلار، چوڭ ئېسىل مارجان ۋە گۆھەرلەر ناھايىتى ماھىرلىق بىلەن قادالغانىدى. رومالنىڭ ئۇچىدىكى ئالتۇن چۇچىلار گۈزەل، يېنىك يەلپۈنۈپ تۇراتتى. خەدىچە خېنىمنىڭ يۈزى ئۇپا - ئەڭلىك بىلەن شۇنداق جىق بېزەلگەنكى، ئۇنىڭ ئەسلى رەڭگىنى زادىلا ئايرىۋالغىلى بولمايتتى.

ھەرەمدىكى بارلىق ئاياللار تەزىم قىلىپ كېلىنلەردەك، ئېڭىشىپ قارشى ئېلىشتى. خەدىچە خېنىم ھېچكىمنى كۆرمىگەنگە ئوخشاش، مەغرۇر ۋە بىپەرۋا ئىدى. ئۇ ئۆز ئارقىسىدىن ئەگىشىپ كېلىۋاتقان ھەممىسى دېگۈدەك ئوخشاش كىيىنگەن يۈزلەرچە گۈزەل كېنىزەك قىزلار ۋە نۇرغۇن رودۇپاي ئاختا قۇللار بىلەن ئاستا مېڭىپ كېلىپ، باغنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئىككى قەۋەت ئىمارەتكە كىردى.

شامدىن كېيىن خەدىچە خېنىمنىڭ زىياپىتى باشلاندى. تۆردە، يىپەك كۆرپىلەر بىلەن ئېگىز بولغان جايدا خەدىچە خېنىم ئولتۇردى. ئۇنىڭ ئارقىسىدا بىر گۇرۇھ قىزلار ئۆرە تۇرۇشتى. ئوڭ ۋە سول تەرەپلىرىدە پادىشاھقا مۇناسىپ بولغان ئەتىۋارلىق ئاياللار... بۇلاردىن پەستىرەك جايدا بەگلەرنىڭ، ۋەزىرلەرنىڭ خېنىملىرى ھەم ھىراتنىڭ ئۇلۇغ، مەشھۇر ئائىلىلىرىدىن كەلگەن گۈزەللەر ئولتۇرۇشتى. تاملىرىغا ئالتۇندىن نەقىش - گۈللەر ئىشلەنگەن، تۇرلۇك ئېسىل - جابدۇقلار، گىلەم ۋە يىپەكلەر چوغدەك يېنىپ تۇرغان بۇ چوڭ ئۆينىڭ ياساق ۋە زىننەتلىرى پەقەت بىرىنچى قېتىم كۆرگەنلەرنىلا ئەمەس، بەلكى بۇ يەردە يۈزلەرچە قېتىم تاماشا قىلغانلارنىمۇ ھەيران قالدۇردى. چۈنكى بۇ يەردە ھەر قاچان كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان يېڭى - يېڭى زىننەتلەرنى كۆرۈشكە بولاتتى. بۇگۈن ھەممىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلغان نەرسە خەدىچە خېنىمنىڭ يېنىدىكى خان تاختىغا، چوڭ

كۆموش قاچا ئۇستىگە ئولتۇرغۇزۇلغان ئاجايىپ دەرەخ ئىدى. ئېگىزلىكى تەخمىنەن ئۈچ گەز، يوغانلىقى ئادەمنىڭ يانپىشىدەك بولغان بۇ دەرەخ پۈتۈنلەي ئالتۇندىن ئىشلەنگەنىدى. كۆموش قاچىدىن ئۆسۈپ چىققان ئالتۇن دەرەخ چوڭ - كىچىك شاخلىرىنى ھەر ياققا يايغان. ئۇنىڭ يوپۇرماقلىرى يېشىل ھېقىقتىن بولۇپ، شاخلىرىنىڭ ئۈچلىرىدا سارغۇچ مەرۋايىت، ياقۇتتىن ياسالغان مېۋىلەر ساڭگىلاپ تۇراتتى. ئالتۇن دەرەخنىڭ پۈتاقلىرىدا كىچىك، چىرايلىق قۇشلار قونۇپ ئولتۇرۇشاتتى. قۇشلار پۈتلىرىدىن تۇمشۇقلىرىغىچە رەڭگارەڭ قىممەتلىك تاشلاردىن، خۇددى تىرىكتەك قىلىپ ئىشلەنگەن. بەزى قۇشلارنىڭ قاناتلىرى يېيىلىپ، ئۇلار گويا كى ئۈچۈپ چۈشىدىغاندەك قىلىپ تۇرىدۇ... گاھىلىرى بولسا، تۇمشۇقلىرى بىلەن گۈزەل مېۋىلەرنى چوقۇپ تۇرىدۇ.

داستىخان خىزمەتچىدىكى قىزلار خىلمۇخىل غىزالار بىلەن داستىخانىنى توشقۇزۇۋاتاتتى. دىلدار، خۇمار ۋە ھەسەلخانلار ئىچىملىك (مەي) قۇيۇشقا باشلىدى. ئۇلار قاپاقلىرى چوڭ ھېقىق ياكى ئوتتەك يانغان گۆھەر شۇمەكلىرىنىڭ ئۈچىغا ياقۇت ياكى مەرۋايىت قادالغان، قورسىقى تۇرلۇك ئېسىل تاشلار بىلەن بېزەلگەن كىچىككىنە كوزىلاردىن ئالتۇن پىيالىلەرگە مەي قۇيۇپ، كۆموش پەتنوسلارغا تىزدى. ئاۋۋال خەدىچە خېنىمنىڭ ئالدىغا بېرىپ، ئۈچ قېتىم ئېگىلىپ تەزىم قىلىپ، قەدەھنى تۇتتى. ئاندىن كەينىگە بۇرۇلماستىن، شوخشۇپ ئاستا ياندى. باشقىلارغا بولسا ئېگىلمەستىنلا، نازۇك تەزىم بىلەن قەدەھ تۇتتى. خەدىچە خېنىم مەينى كۆپرەك ئىچىپ، بىر مۇنچە يېنىكلىكلەرنى قىلىشقا باشلىغاندىن كېيىن، سارايدىكى «بېشى قاتقان» قېرى ئاياللار ئۆزئارا بىر - بىرىگە شەرەت قىلىشىپ، مەينى توختاتتى. دىققەتنى باشقا ياققا بۇراش ئۈچۈن، چالغۇچىلارغا، ئۇسسۇلچىلارغا ئىشارەت قىلىشتى. ھىراتنىڭ مەشھۇر سازەندىلىرى تاماشا قىلىشقا

باشلىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە يېڭىدىن بەدىنى، ھۆسنى تولۇپ يېتىشكەن ياش ئاياللار، چىشلىرى چۈشكەن سەتكۈلەر بار ئىدى. غىجەك، تەنبۇر، چاڭ، قالۇن، نەي، داپ ۋە باشقىلار ۋاژنلىدى. تاخشىچى ئاياللار پارس، تۈركىي غەزەللەرنى ئاياللارغا خاس مۇڭ ۋە زار بىلەن ئېيتىشتى. سارايدىكى ئۇسسۇلچىلىرى، گۈرۈھ - گۈرۈھ بولۇپ ھەر گۈرۈھ باشقىچە كىيىمدە، تۈركىي، ھىندى، ئەرەب، ئىران ئۇسسۇللىرىنى ئويناندى، بەزمە ئەۋج ئېلىپ كەتتى، چاۋاكلار ئۈستى - ئۈستىگە چېلىندى. گاھى بىر ئاياللار گۈزەللەرنىڭ شوخ ئۇسسۇللىرى ۋە كۈچلۈك مەي تەسىرىدىن لەيلىشىپ كەتتى، دوست تارتىشىپ دادلاشتى. مەستلىك قاقاقلاپ كۈلۈشلەر ئۆينى كۆتۈردى. پەرداز بىلەن قىزارتىلغان يۈزلەرنى مەي تېخىمۇ ئوتتەك قىزارتتى. سۈرمىلىك كۆزلەرنىڭ قارا شولىسى تېخىمۇ ياندى. ئۇسسۇلچىلار ناز ۋە قىلىق بىلەن مۇقامغا كەلتۈرۈپ، خېنە بىلەن گۈللەنگەن بارماقلىرىنى لەۋلىرىنىڭ چېتى بىلەن يېنىك چىشلەپ، ئاۋۇال خەدىچە خېنىم ئالدىدا كۆزلىرىنى سۈزۈپ، قاشلىرىنى ئۇچۇرۇپ، يۇمىلاق كۆكرەكلىرىنى تىترەتتى. كېيىن يەنە چوڭ ئۆينىڭ سەھنىسىدە، يىگىرمە گىلەملەردە ھەر ياققا ئۇچۇپ ئويناندى. ئۇسسۇلچىلارنىڭ ئىككىنچى گۈرۈھى ئەتلەس كۆڭلەكلىرىنى يەلپۈتۈپ پىرقىرىغاندىن كېيىن، تەزىم بىلەن ئوتتۇرىدىن چىقتى. كۆزلەر سەۋرسىزلىك بىلەن يېڭى ئۇسسۇلچىلارنى كۈتمەكتە ئىدى، خەدىچە خېنىمنىڭ ئىشارىتى بىلەن بىر نەچچە بوغۇجۇما كەلتۈرۈلۈپ، ئۇنىڭ يېنىغا قويۇلدى. بۇ ھەر خىل ئاياال كىيىملىرى (سەرۇپاي) ئىدى. خەدىچە خېنىمغا يېقىپ قالغان چالغۇچىلارغا، ناخشىچىلارغا بۇ كىيىملەردىن بىرنەچچە قۇرنى ئىنئام سۈپىتىدە تەقسىم قىلدى. بۇ ئىشلار تۈگىگەندىن كېيىن خەدىچە خېنىم ئورنىدىن قوزغىلىۋىدى، «خەدىچە خېنىم ھېرىپ قاپتۇ»، «خەدىچە خېنىمنىڭ بېشى ئاغرىۋاتقۇدەك» دېگەن پاراڭلار كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە قۇلاقتىن

قۇلاققا تارالدى ۋە مەجلىس ئەھلى ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى. خەدىچە خېنىم ئەتىۋارلىق ئايالالرغا، مېھماندوستلۇق كۆرسىتىپ، يېقىملىق بىرنەچچە ئېغىز سۆز قىلدى ھەمدە ھەممىسىگە «خوش ئەمسە»، دەپ چوڭ سۇپەت مىجەز بىلەن ئىشىككە قاراپ ماڭدى. ھويلىدا دەستە ـ دەستە شاملارنى ئېگىز كۆتۈرگەن خىزمەتچىلەر خەدىچە خېنىمنىڭ ئىككى تەرىپىگە ئۆتۈپ ماڭدى. كېنىزەكلەر ئۇنى ئۆز ئۆيىگە ئۇزىتىپ قويۇپ ياندى.

ئۆيىدە خەدىچە خېنىمنى قىزلار يېشىندۇرۇپ، كېچىلىك كىيىملىرىنى كىيدۈردى. خەدىچە خېنىم پەي ياستۇقىغا يانپاشلىغاندىن كېيىن دىلدار دەررۇ ئۇنىڭ پۇتلىرىنى تۇتۇپ ئۇۋۇلىدى.

ـ بەس ئەمدى، كېتىڭلار، دۆلەتبەخت سەن قالغىن! ـ دەپ بۇيرۇدى خەدىچە خېنىم.

قىزلار كەينىچە مېڭىپ ئىشىككە بارغاندا، ئېڭىشىپ تەزىم قىلىشىپ، چىقىپ كەتتى.

دۆلەتبەخت خەدىچە خېنىمنىڭ ئىشارىتى بىلەن ئىشىك ۋە دېرىزىلەرنى ئەتتى ھەم ئۇنىڭ يېنىغا كېلىپ ئولتۇردى.

ـ ھېچنېمە ئاڭلىمىدىڭمۇ؟ ـ دەپ سورىدى خەدىچە خېنىم تورۇسقا قاراپ.

دۆلەتبەخت شۇرلىدى:

ـ ھەزرىتى پادىشاھنىڭ كۆڭلىنى يېڭى بىر غۇنچەچى ئەسىر ئېتىپتۇ. ھەر كۈنى شۇنىڭ بىلەن ئىكەن ...

ـ قەيەردىن ئاڭلىدىڭ؟ ـ دەپ بېشىنى كۆتۈرۈپ جىددىي ھالدا سورىدى خەدىچە خېنىم.

ـ خانزاباد بېگىملەرنىڭكىدە ...

ـ پادىشاھنىڭ بەختىگە خۇراساندا گۈزەللەر كۆپ، قانداق قىلىمىز؟ ـ دېدى خەدىچە خېنىم ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ، ـ خەير، ئەمدى ئۇ يەردە مېنىڭ توغرۇلۇق بىر نەرسىلەر

دېيىشمىدىمۇ؟

— سىزنى يامان دېيىشتى، بەزى ۋەزىرلەرنى قولغا ئېلىۋالدى دېيىشتى ...

خەدىچە خېنىم كالپۇكىنى چىشلىدى ھەم سەل ئەندىشە بىلەن سورىدى:

— ئوچۇقراق ئېيت، قايسى ۋەزىرلەرنى دەيدۇ. مەن ئۇلار بىلەن نېمە ئىش قىلىپتىمەن؟

— ياخشى ئۇقالمىدىم، ناھايىتى يوشۇرۇن پاراڭ قىلىشتى ...

— مەن ھەرقاچان ساڭا دەيمەنغۇ، — دېدى خەدىچە خېنىم ئاچچىق قىلىپ، — دۈشمەنلەرنىڭ ئارىسىغا كىرگەندە، ھېچنېمە ئۇقمايدىغان بولۇڭال، لېكىن ھوشيار بول، دەپ ...

دۆلەتبەخت گۇناھكارلاردەك بېشىنى تۆۋەن سالقىلاتتى، ياغلىقىنىڭ ئۇچىنى يىمىرىپ، شۇڭ ئولتۇردى. خەدىچە خېنىم بېشىنى يەنە ياستۇققا تاشلىدى.

— مىرزا بۇ كېچە قەيەردە بولىدۇ؟

— پاپا ئاغچىنىكىدە ...

— بۇنى تۇغرى سېزىپسەن، — دەپ كۈلدى خەدىچە خېنىم، — ئەمدى چىقىپ كەت، مەن بىرئاز ئارام ئالاي. سەن ئۇخلىما، بۇگۈن كېچە ئىشىڭ بار، مەن قىچقارغاندا دەررۇ كىر!

ئون ئىككىنچى باب

I

«بىنەپشە باغ» كۆكلەمنىڭ نۇرىغا چۆمۈلگەن. ھىندىقۇش تاغلىرىدىن چىقىدىغان شامالنىڭ تەسىرىدە ھىرات ۋىلايىتى ناھايىتى سالقىن ئىدى. پۈتۈن كائىنات كۆكەرگەن بولۇپ، دەرەخلەرگە چىرماشقان يۆگىمەچ گۈللەر ئوچۇق ھاۋادا يېڭى قاردەك ئۇچقۇنداپ تۇراتتى. ياپيېشىل كۆكلەملەردىن ئۇقا تۇتقان ۋە توپ دەرەخلەرنىڭ ئىچىگە كىرىپ كەتكەن پاكىز يوللارنى بويلاپ ئېچىلغان ئاق لەيلى گۈللەر كۆزنى چاقاتتى.

نەۋائى باغنىڭ ئىچىدە ئۆزى يالغۇز سەيلە قىلىپ يۈردى. ئۇ بىرئاز ھارغان، ھەر كۈندىكىگە ئوخشاش بۈگۈنمۇ بىر تالاي كىشىلەرنى قوبۇل قىلىپ، ئۇلارنىڭ مۇڭ - زارىنى ئاڭلاپ تېخى ئەمدىلا بوشىغانىدى. ئۇنىڭغا ھەممىسى ئالىملار، شائىرلار، مەنسەپدارلا، دېھقانلار، كەمبەغەل ئوقۇغۇچىلار، مۇساپىرلار، نۆكەرلەر ۋە باشقىلار يارەەم، نىجات ئۈچۈن ياكى بولمىسا پاناھ ئىلىش ئۈچۈن ياكى دەرد - ئەھۋاللىرىنى ئېيتىش ئۈچۈن مۇراجىئەت قىلاتتى.

شائىر ئالا - كۆلەڭگە يولدا، كۆلەڭگە بىلەن كۈننىڭ شائىرانە ئويۇنى تولغان يولدا ئاستا - ئاستا مېڭىپ، ئوچۇق سەھنىگە چىقتى. بىرئازدىن كېيىن ئۇ بېشىنى كۆتۈرۈۋىدى بۇ يەردە مەشھۇر باغۋەن دەرۋىش ھاجىنىڭ شاپتۇل، نەشپۈت كۆچەتلىرىنى ئولتۇرغۇزۇۋاتقانلىقىنى كۆردى ۋە خۇش تەبەسسۇم بىلەن:

— ھارماڭ ھۆرمەتلىك دەرۋىش! — دېدى.

ـــ ئەسسالام، مەرھەمەت قىلسىلا، تەقسىر، ـــ دەپ ئىشتىن قول ئۇزمەي جاۋاب بەردى دەرۋىش ھاجى.

ـــ كەيپلىرى قانداق؟ ـــ دەپ سورىدى.

ـــ ئەلھەمدۇلىللا، دۆلەتلىرى سايىسىدە ھېچ غەم ـ قايغۇمىز يوق، ـــ دېدى دەرۋىش ھاجى.

ئەمگەكنى، ھەممىدىن تولاراق ئەمگەكتىكى ماھىرلىقنى ياخشى كۆرگەن شائىر زامانىمىزنىڭ باغۇەنلىرىنىڭ ئۇستازى ھېسابلانغان دەرۋىش ھاجىنىڭ، يەنى كىچىككىنە، ئورۇق، چاپسان، ھەربىكەتچان، كەكە ساقال قېرىنىڭ ئىشىغا دىققەت بىلەن قاراپ تۇردى. ئۇنىڭ ياسىغان كۆچەت ئورىلىرىنى بىر ـ بىرلەپ كۆزدىن كەچۈردى. بەزى مەسلىھەتلەر يادىغا چۈشسىمۇ، لېكىن باغۇەننىڭ مىجەزىنى ياخشى بىلگەنلىكتىن، ئېيتىشقا پېتىنالمىدى ھەم ئۆز ـ ئۆزىگە يەر ئاستىدىن كۈلۈپ قويدى. دەرۋىش ھاجى ھېچكىمنىڭ پىكرى بىلەن كېلىشەلمەيدىغان، مۇنەججىم، كاج ئادەم ئىدى.

بىر چاغلاردا بۇ باغۇەن نەۋائىنىڭ «فىغانىيە» بېغىدا ئىشلىگەندە، ئارىلاپ ـ ئارىلاپ جامى كېلەتتى ھەم كۆچەتلەرنى قەيەرگە ۋە قانداق ئولتۇرغۇزۇش توغرىسىدا ئۆز پىكرىنى سۆزلەيتتى. دەرۋىش ھاجى بولسا ئۇلۇغ شائىرنىڭ ھېچبىر سۆزىگە ئۇنىمايتتى، ئۇنىڭ بىلەن سۆز تالىشاتتى. كېيىن نەۋائى بۇ ۋەقەنى ئاڭلاپ دەرۋىش ھاجىغا ناھايىتى قىزىققان. جامى بۇ ۋەقەنى كۆپ يەرلەردە كۈلۈپ ھېكايە قىلىپ بەرگەن.

نەۋائىنىڭ سۆزلەشكە پېتىنالماي تۇرغانلىقىنى سەزگەن دەرۋىش ھاجى ئۆزى سۆز ئاچتى. ئۇ ئادەتتى بويىچە ئۇ يەردىن بۇ يەردىن سۆزلەپ گەپنى يەنىلا مېۋە كۆچەتلىرى توغرىسىدىكى مەزمۇنغا يۆتكىدى. كېيىن بىردىنلا سۆزىنى ئۇنتۇپ قالغان كىشىگە ئوخشاش ئىشقا كىرىشىپ كەتتى. نەۋائى يېنىپ، گۈلزار ئالدىغا سېلىنغان يىپەك گىلەمگە ئولتۇردى. دەرەخلەر ئارىسىدىن چۈشكەن

كۈننىڭ ئالتۇن نۇرلىرى گىلەمدە ئويناۋاتاتتى. ئالما، ئامۇتلارنىڭ گۈللىرى يەرگە، گىلەمگە شائىرنىڭ يىپەك چاپىنىغا قار پارچىلىرىدەك لەپىلدەپ چۈشۈپ تۇردى. توزلار چىرايلىق قاناتلىرىنى يەلپۈگۈچكە ئوخشاش يېيىپ، ئاستا مەغرۇر مېڭىپ يۈرەتتى.

ساھىپ دارا① بىر قۇچاق كىتاب كۆتۈرۈپ يېتىپ كەلدى. قوپالراق ئۇرالغان چوڭ سەللىلىك، ئەدەپلىك، كىچىك پېئىل، ئوقۇمۇشلۇق بولغان بۇ خىزمەتچى كىتابلارنى ئاۋايلاپ نەۋائىنىڭ ئالدىغا قويدى. بۇ كىتابلار ئەڭ ياخشى خەتتاتلارغا بېرىلىپ، كۆچۈرۈلگەن تۇرلۇك ماۋزۇلاردىكى چوڭ - كىچىك ئەسەرلەر بولۇپ، شائىر بۇ كىتابلارنىڭ مەزمۇنىنى ياخشى بىلگەچكە، تولاراق، شەكىلگە دىققەت قىلدى. گۈللۈك بۇلغار مۇقاۋىلارنىڭ ھۆسنى ۋە پىششىقلىنىشىنى ئىنچىكىلىك بىلەن كۆرۈپ، ئاستا ۋاراقلاپ كىتابنىڭ خېتىنى، ئالتۇن بىلەن يېنىپ تۇرغان سىزىقلارنى، يېزىقنى جانلاندۇرغان رەسىملەرگە قىزىقىپ قارىدى. ھەربىر سەھىپە جانلىق چىمەنزارغا ئوخشاش كۆزنى چاقنىتاتتى. بەزى كىتابلار بېھزاتنىڭ مىسلىسىز نەپىس، سېھىرلىك بويياقلىرى بىلەن زىننەتلەنگەنىدى. نەۋائى بېھزاتنىڭ سەنئىتى ھەققىدە ھاياجانلىنىپ سۆزلىدى. ساھىپ دارامۇ ياش رەسسامغا ناھايىتى چوڭ باھا بېرىپ ئۇنى تەرىپلىدى.

گۈلزارنى ئارىلاپ ياش يىگىت ھەيدەر چىقىپ كەلدى. بۇ نەۋائىنىڭ مەرھۇم تاغىسىنىڭ ئوغلى ئىدى. شائىر ئۇنى ئۆز ئوغلىدەك كۆرەتتى. قىممەت باھا يىپەك كىيىملەرنى پەرۋاسىزلىق بىلەن كىيگەن، خۇمار كۆزلىرى ئويناپ تۇرغان ھەيدەر شائىر بىلەن ھەر قېتىمدىكىدەك، ئېھتىرام بىلەن لېكىن تەكەللۇپسىز كۆرۈشتى - دە، كىتابلارنى ئالدىراش كۆزدىن كەچۈرۈشكە

① نەۋائىنىڭ يېقىن خادىملىرىدىن بىرى. ئوقۇمۇشلۇق شائىر كىشى ئىدى.

باشلىدى. نەۋائى يۇرىكىدە ئوتى يوق، يېنىك تەبىئەتلىك ياش يىگىتكە قاراپ كۈلۈپ تۇرۇپ سورىدى:

ــ بۇ ئىشلار توغرۇلۇق قانداق پىكىر بېرىسەن؟

ھەيدەر كىتابلاردىن ئۇنى - بۇنى كۆرۈپ، ساھىپ داراغا بەردى - دە، بىرئاز ئويلىنىپ جاۋاب بەردى:

ــ بېھزات ھەممە نەرسىنى جانلاندۇرىدۇ. ئۇنىڭ سەنئىتى مۆجىزىدۇر. ئەمما، بۇ كىتابلارنى پۈتكەن پۈتۈكچىلەر نۇقساندىن خالىي ئەمەس. خەتتاتلارنىڭ سۈلتانى سۈلتان ئەلى قاچان مەشھەتتىن كېلىدۇ؟ ھازىر ئۇنىڭ قەلىمى شۇنداق چۈقان كۆتۈردىكى، ھىراتتا قەيەرگە بارسا، سۈلتان ئەلى ھەققىدە پاراڭ.

ساھىپ دارا ھىراتتىمۇ سۈلتان ئەلىگە ئوخشاش گۈزەل خەتتاتلارنىڭ بارلىقىنى ئېيتتى، لېكىن ھەيدەر بىلەن سۆز تالىشىپ ئولتۇرۇشنى خالىماستىن كىتابلارنى قولتۇقلاپ، ئىلدام چىقىپ كەتتى. نەۋائى سۈلتان ئەلىنىڭ ھىراتقا چاقىرتىلغانلىقىنى ئېيتتى. يېزىش سەنئىتىدە سۈلتان ئەلىنىڭ تالانتى ۋە ئۇنىڭ ئۈستازى ئەزھەر ھىراتى ھەققىدە شائىر قىزىق مەلۇمات بەردى. كېيىن ھەيدەرنىڭ دەرسلىرى ھەققىدە سۆزۈشتۇردى. مۇزىكىدا بىلىمنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشنى جېكىلىدى. ھەيدەر ئۆزىنىڭ يېڭى غەزەللىرىنى يادقا ئوقۇپ بەردى. نەۋائى ئۇنىڭ شوخ، ئىشقى شېئىرلىرىنى ياقتۇردى. لېكىن، چوڭ شائىر بولۇش ئۈچۈن بىلىم كېرەكلىكىنى، شۇڭلاشقا كۆپ ۋاقىتنى مۇتالىئەگە بېرىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئۇقتۇردى. ھەيدەر بىردىنلا ئۆزىنىڭ ئەسكەر بولۇش ئارزۇسىنىڭ بارلىقىنى ئېيتىپ، كېڭەش سورىدى. نەۋائى ئۇنىڭ ئارزۇسىنى، ئۇنىڭ ئۆزىنى توختىتىۋالالمىغانلىقىنىڭ نەتىجىسى دەپ بىلگەچكە، ئاۋۋال قاپىقىنى سېلىپ گەپ قىلمىدى. لېكىن، ھەيدەر پۈتۈن كۆڭلى ئەسكەرلىك ئىشقى بىلەن تولغانلىقىنى ئىسپاتلاشقا تىرىشتى:

ـــ ئاتا ـ بوۋلىرىم، ـــ دېدى شوخ هالدا ئۇ، ـــ شېئىر ۋە مۇزىكا بىلەن قىلىچ ۋە ئوقيانى ناھايىتى ياخشى بىرلەشتۇرۇپ پايدىلانغان. مەنمۇ شۇ يولنى تاللىدىم. قانداق، مۇمكىن ئەمەسمۇ؟

ـــ نېمىشكە مۇمكىن بولمىسۇن؟ ـــ دېدى نەۋائى جىددىي قاراپ، ـــ جەك مەيدانى يىگىتلەرگە ھۆسن بېغىشلايدۇ. يىگىت ئۇچۇن مەردانىلىك، قەھرىمانلىقتىن باشقا ئۇلۇغراق، ئالىيراق بىر پەزىلەت بارمۇ؟ يۇرت ۋە دۆلەت ئۇچۇن ئوت ۋە سۇ كېچىپ، غالىب تۇغلىرىمىزنى كۇن تۇغدەك ئېگىز كۆتۇرىدىغان ئالىيجاناب باھادىرلار كېرەك. لېكىن، ئىنسان بالىسى ھەربىر ھۇنەرگە، ھەر بىر مەشغۇلاتقا خالىس نىيەت بىلەن، سەممىيەت ۋە ئىشق بىلەن كىرىشمىكى لازىم. ئىشق بولمىسا، كىشى ھېچبىر ئىشتا مۇۋەپپەقىيەت كۆرەلمەيدۇ. ئەگەر يۇرتىمىزغا جەڭگىۋارلىق بىلەن خىزمەت قىلىشنى چىن قەلبىمىزدىن تىلىسەكمىز، ئەسكەر بولۇك، مەن سىزنى تەبرىكلەيمەن.

ھەيدەر خۇشال بولۇپ، قىلىچقا ئۇستا، مەردانە يىگىتلەر ھەققىدە سۆزلەۋاتاتتى، لېكىن بىر نەچچە خىزمەتچىلەر كېلىپ قالدى. ھەيدەر ئۇلارغا قاراپ، ئۇلارنىڭ ئىشلىرىنىڭ زۆرۇرلۇكىنى سەزدى ـ دە، سۆزىنى چالا ـ بۇلا تۇگىتىپ نەۋائى بىلەن خوشلىشىپ، چوڭ باغنىڭ ئىچىدە غايىب بولدى.

بۇ كەلگەن خىزمەتچىلەر نەۋائىنىڭ ئاتا ـ بوۋىسىدىن قالغان يەرلەردىكى دېھقانچىلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ئىدى. شائىر ئۇلار بىلەن قوش ۋە تېرىلغۇ توغرۇلۇق، دېھقانلارنىڭ تىرىكچىلىكى ۋە نەرخ ـ ناۋالار توغرۇلۇق ئۇزاق ۋە ئۇجۇر ـ بۇجۇرغىچە سۆزلەشتى ۋە ئامبارىدا قالغان ئۆتكەن يىللىق ئاشلىقنىڭ بىر قىسمىنى ئەسكەرلەرگە، بىر قىسمىنى يېتىم ـ يېسىرلارغا بۆلۈپ بەرمەكچى بولغانلىقىنى ئۇقتۇردى ھەم بۇ ئىشقا تەييارلىق كۆرۈشكە بۇيرۇدى. شائىر بىرئاز ئارام ئېلىش ئۇچۇن پاكىز، ئازادە ۋە ھاۋاسى تازا بىر بۆلمىگە كىردى.

پىشىندىن كېيىن يەنە مېھمانلار كەلدى. بۇلارنىڭ تولىسى نەۋائى بىلەن ھەر ۋاقىت ھەمسۆھبەتتە بولىدىغان ئالىملار، شائىرلار، سازەندىلەر ئىدى. بەزىلىرى بۇ ئۇچ تۇرلۇك ھۈنەرنىڭ ھەممىسىنىلا ياخشى بىلەتتى. ھەر ھالدا بۇ مېھمانلارنىڭ ئارىسىدا ئاجايىپ كېلىشكەن ۋە قابىلىيەتلىك ئادەملەر بار ئىدى. ئاۋۇ تۆردە بىر ئېغىز سۆزلەپ، ئون قېتىم كۈلۈپ ئولتۇرغان سۆلەتلىك ئالىم مىر مۇرتاز ئىدى. ئۇ ياشلىقىدىن باشلاپ تۇرلۇك ئىلىملەر بىلەن شۇغۇللانغان بولۇپ «كېچىسى تاڭ ئاتقۇچە، كۈندۈزى كەچ كىرگۈچە» مۇتالىئە قىلاتتى. بىرى بىلەن مەسىلە تالاشسا، ئۆزىنىمۇ، ۋاقىتنىمۇ ئۇنتۇپ، يەڭمگۈچە بولدى قىلمايتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ شاھمانتقا شۇنداق ئامراقكى، ئەگەر بىرەر ئويۇنچى توغرا كېلىپ قالسا، ئۇنىڭدىن قېچىپ قۇتۇلالمايتتى. ئەگەر ئىككى ئويۇنچى يولۇقۇپ قالسا، بىرى بىلەن ئويناپ ئولتۇرۇپ، يەنە بىرىنىڭ ئېتىكىنىنى مەھكەم تۇتۇپ تۇرۇپ: «ئالدىرىما، ئويناپ كەت!» دەيتتى. يۈرۈپ - يۈرۈپ شېئىرمۇ يېزىپ قويىاتتى. ئۇنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان ئوتتۇرا ياشلىق، قاتاڭغۇر، كۆزلىرى شوخ ئالىم ئەزەربەيجانلىق خوجا غىياسىددىن دىھدار ئىدى. ئۇنىڭ ئاجايىپ خىسلەتلىرىنى گاھى بىرلىرى توققۇزغا، بەزىبىرلىرى ئون ئىككىگە يەتكۈزىدۇ. غىياسىددىن دىھدار ھەرقايسى پەندە قىزغىن ۋە قابىلىيەت بىلەن سۆھبەتلىشىدۇ. ناخشىنىمۇ ناھايىتى تەسىرلىك ئاۋاز بىلەن ئېيتىدۇ. قىسسىلەرنى يادقا ئېيتقاندا، ھەممىنى ھەيران قالدۇرىدۇ. ياڭزا - ياڭزا غىزا راسلاشتا ھەرقانداق ئاشپەزنى يولدا قالدۇرىدۇ. ئۇ يەنە مۇسىلى يوق تەقلىدچى. بىر چاغدا، نەۋائىنغا ئاۋۋال باشلاپ مېھمان بولغان كۈنى، ئۇ ئۆز قابىلىيەتلىرىنى بىر - بىرلەپ كۆرسىتىپ كېلىپ، ئاخىردا، بىر چەتتە تۇرغان قۇل بىلەن چۆرىنى تەقلىد قىلغاندا، مەجلىستىكىلەرنىڭ ھەممىسى كۈلۈپ كەتكەندى ۋە بۇ ۋەقە شۇ كۈنىلا پۈتۈن ھىراتقا پۇر بولۇپ كەتكەندى. شائىر سادىر كاتىپ

بولسا، همىشه شىر كەيپ بولۇپ يۈرەتتى. ئۇنىڭ نە ھەرىكىتىدە، نە سۆزىدە تەبىئىيلىك بولسىچۇ! ھۆرمەتلىك شائىر ئايازى بولسا، ئۇ ئۆز شېئىرىنى مەجلىسكە ئوقۇپ بېرىشتىن ئاۋۋال ئۇنى شۇنداق دەۋا بىلەن ماختاپ ئېيتاتتىكى، شېئىرنىڭ روشەن نۇقسانلىرىنىمۇ تەنقىد قىلىشقا كىشى ئىلاج تاپالماي قالاتتى.

نەۋائى شەيخ ھۈسەينى جەررahقا قاراپ دېدى:

— ناھايىتى نازۇك ئوپېراتسىيىلەر قىلغانمىش دېيىشىدۇ، سىلىنى، بىزنىمۇ بۇ ھەقتە خەۋەردار قىلسىلا.

ياۋاش، كۆپ سۆزلىمەيدىغان مويسىپىت جەرراھ (تېۋىپ) قويۇق قاشلىرى ئاستىدىن ئۆتكۈر قارايدىغان كۆزلىرى بىلەن مەجلىسكە بىر قاراپ قويۇپ، باشقىلارنىڭ دىققىتىنى ئۆزىدە ئىكەنلىكىنى بايقاپ: «ئېغىزغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغان ھېچ نەرسە يوق» دەپ قويدى — دە، ھەربىر سۆزنى ئۆلچىگەندەك، ئاستا چۈشەندۈرۈشكە باشلىدى. ئۇ ساراي پالۋانلىرىدىن بىرنىگە رىقابەتچىلىرى ئون سەككىز جايدىن خەنجەر ئۇرغانلىقى، ھەممە جاراھەتلىرىنى ئەملەپ ساقايتىشنىڭ ئۇڭاي ئىمكانىيىتىنى تېپىپ، قوللانغان يېڭى ئۇسۇلىنى سۆزلەپ بەردى.

— ئۇ ئاغرىقنىڭ ھالى ھازىر قانداق؟ — دەپ سورىدى ئېچىنىپ نەۋائى.

— بارغانسېرى ياخشى بولۇپ كېتىۋاتىدۇ، — دېدى ئىشەنچ بىلەن تېۋىپ.

— پۈتۈن ھىرات ياردىار پالۋانىنىڭ پات - يېقىندا ساقىيىشىنى، ھەۋزى ماھىياندا ئۆز رەقىبلىرى بىلەن چېلىشىپ يىقىتىشىنى چوڭ ئىشتىياق بىلەن كۈتمەكتە، — دېدى شائىر ھاپسز يارى.

ئومۇمەن تېببىي ئىلىم ۋە جەررahلارنىڭ ھۈنىرى ھەققىدە ناھايىتى قىزىق ۋە مەنىلىك سۆھبەت باشلاندى. شەيخ ھۈسەينىنىڭ ۋە باشقا جەررahلارنىڭ ئەڭ ياخشى ئوپېراتسىيىلىرى توغرىسىدا

قىزىق ۋەقەلەر سۆزلەندى.

ئەمدى پاراڭنىڭ تېمىسى شېئىرغا يۆتكەلدى. شائىر ھىلالى يېڭى غەزىلىنى ئوقۇدى. نەۋائى ئىنچىكە زوقىنى ئىپادىلىگەن بىر قاراش، بىر تۇر بىلەن تەكشىغان ھالدا، خۇشال بولۇپ باھا بەردى:

«سىز شېئىردا ئەمدى ھىلال[1] ئەمەس، تولۇن ئاي بولۇپسىز!» بۇ سۆزنى مەجلىستىكىلەر ماقۇللىدى «راست، توغرا» دەپ كۆلۈشتى.

شائىرلارنىڭ ئىچى قىزىپ كەتتى. زەرگەرلارچە دىققەت بىلەن چىرايلىق پۈتۈلگەن تۇرلۇك ماۋزۇ، تۇرلۇك شەكىلدىكى شېئىرلار توغرۇلۇق ئاخىرقى ۋە قەتئىي باھانى ھەر كىم نەۋائىدىن كۈتەتتى. شائىر مەيلى مەنە يېقىدىن، مەيلى خىيال يېقىدىن ئەسەرنىڭ بەدىئىي قىممىتىنى بەلگىلەيتتى. ئۇنىڭ ۋەزنى، قافىيە تەركىب ۋە باشقا جەھەتلىرىدىكى ئەڭ يوشۇرۇن خاتالارنى، ئەڭ مۇرەككەپ نۇقسانلارنى دەررۇ سېزەتتى ھەم شۇنداقلا سۆزنىڭ، پىكىرنىڭ ئەڭ نازۇك جىلۋىلىرىنى، خىيالنىڭ ئەڭ نازۇك رەڭلىرىنى، ئويۇنلىرىنى چوڭقۇر چۈشىنەتتى. خاتالارنى مۇلايىم كۈلۈمسىرەش بىلەن ئاستا ۋە يۇمشاق مۇئامىلە بىلەن كۆرسىتەتتى.

شائىر ئايازى بىر پارچە قەغەزنى تۇتۇپ سەۋرسىزلىنىپ تۇرغاندا، ئۇنىڭدىن نەۋائى سورىدى:

— مەخسۇم، سىلى قانداق سۆزغات بىلەن كەلدىلە؟

ئولتۇرغانلار ھېجىيىشىپ شائىرغا قاراشتى. شائىر ئايازى قەغەزنى پۈكلەپ تىزىغا قويدى ـ دە، ئادەتتى بويىچە، ئۆز غەزىلىنىڭ (شېئىرنىڭ) بەدىئىي خۇسۇسىيەتلىرى ھەققىدە ئالدىرىماستىن سۆزلەشكە باشلىدى.

— بىزگىمۇ بىرەر ئېغىز سۆز قالدۇرامدىلا؟ — دېدى كۈلۈپ نەۋائى.

---

① ھىلال — يېڭى تۇغۇلغان ئاي، يېرىم ئاي.

ـــ بىرئاز سەۋر قىلسىلا، ـــ دېدى بىپەرۋالىق بىلەن ئايازى، ـــ بۇنى ئۇقتۇرۇپ ئۆتۈش بەكمۇ زۆرۈر.
ـــ بىز شائىرلار مەجلىستىمۇ، يا بولمىسا بازارچىلارنىڭ ئارىسىدىمۇ؟ ـــ دەپ تەنە قىلدى چاقچاقچىلاردىن بىرى.
ـــ ھۆرمەتلىك ئايازى بولغۇسى ھۈجۈملاردىن ساقلىنىشقا سېپىلىنىڭ تېمىلىنى سوقۇۋاتسا كېرەك! ـــ دېدى يەنە چالغۇچىلاردىن بىرى.
ـــ ھۆرمەتلىك ئايازى، ئۆز ئادىتى بويىچە، تامنى قۇم ئۈستىگە سوقۇۋاتماقتا، ـــ دېدى چاقچاق قىلىپ نەۋائى.
مەجلىستىكىلەر مانا مۇشۇنداق تەنە ئارىلاش چاقچاق قىلىسىمۇ، ئايازى ئۆز غەزىلى توغرىسىدا تەپسىلىي ئىزاھلاش بېرىۋەردى ۋە ئىزاھلاش تۈگىگەندىن كېيىن غەزىلنى ئىنچىكە ئاۋاز بىلەن ئوقۇدى. شېئىرنىڭ ھەربىر مىسراسىدا خاتالىق بار ئىدى. تىڭشىغۇچىلارنىڭ ھەممىسى بىردەكلا «بارىكاللا!» دەپ ۋارقىراشتى. شائىر بۇ زاكىلىق قىلىشنى ماختاش دەپ چۈشەنگەن بولسا كېرەك، پەخىرلىنىپ مەجلىسكە قاراپ قويدى. نەۋائى ئۈنسىز ئاجىزلىقىغا ئېچىندى. ئەدەبىي سۆھبەت ناھايىتى قىزىق داۋام ئەتتى. ھاپىز ياري، ئاسىپى، شەيخىم سۈھەيلى ۋە باشقىلار ئۆز شېئىر ۋە قەسىدىلىرىنى ئوقۇدى.
داستىخان سېلىندى. چىنە، قەدەھلەرنىڭ گۈللىرى باھارنىڭ چىمەنلىرىدەك باي، نەپىس رەڭلەر بېرىپ تۇراتتى. ئىككى - ئۈچ قەدەھتىن مەي ئىچىلدى. قىزىل گۈلدەك تازا مەي كۆزلەرگە ماغدۇر، سۆھبەتكە قىزغىن جانلىنىش بەردى. ئۈستاز قۇل مۇھەممەت، شەيخ نەيچى ۋە بۇ مۇزىكا ئۈستازلىرىنىڭ تەربىيىسىدە ئۆسكەن بىر توپ چالغۇچىلار گۈلزارلارنى، ئىللىق ئالتۇندەك ھاۋانى سېھىرلىك سادالارغا توشقۇزدى. يەنە چىرايلىق، بوغماق بەل كوزىلاردىن «بۇلۇق - بۇلۇق» قىلىپ مەي قۇيۇلۇپ، قەدەھلەر «لىپمۇلىق» بولدى. مەيخور شوخ شائىرلار ئۈلپەتچىلىككە دائىر

بېيىتلارنى توقۇپ ئېيتىپ، مەينى شېئىر بىلەن خۇشال ـ خۇرام سۇمۇرۇۋەتتى. زوقلانغان قېرى ئالىملار، مۇدەررىسلەر كونا شائىرلارنىڭ مەيگە، ئۇزۇمگە دائىر ئېيتقان ئەڭ گۈزەل بېيىتلىرىنى، شېئىر ـ قوشاقلىرىنى قوشۇپ ئېيتىپ ئىچىشتى. نامى ئۆلمەس ھەييامنىڭ[1] شېئىر گۈلزارىدىن تېرىلمىگەن بىر گۈل قالمىدى!

ئىبرەتلىك چاقچاق باشلاندى. ھەممە مېھمانلارغا ئوخشاش نەۋائىمۇ مەينى كۆپ ئىچتى. ئۆزىگە قارىتىلىپ ئېيتىلغان چاقچاقلارغا سۆزنىڭ ئۆتكۈر، پارلاق تېغلىرى بىلەن جاۋاب بېرىپ تۇردى. خوجا غىياسىدىن ئۆزنىڭ ماھىرلىق تالانتىنى كۆرسەتتى. ئۇ شوخ، ياش يىگىتكە ئوخشاش ئەدەپ ۋە سىلىقلىق بىلەن ئۇسسۇل ئوينىدى، پارس، تۈركىي ناخشىلارنى ئېيتتى. ئاخىردا، ھېراتتىكى بەزى مەشھۇر زاتلارنى شۇنداق دوراپ كەلدى (تەقلىد قىلدى)، ئولتۇرغانلار كۈلۈپ تېلىقىپ قالدى.

مېھمانلار تارقاشتى. ئۇلارنىڭ چىقىشىغا خوجا ئەپزەل، دەرۋىش ئەلى يەنە شائىرغا يېقىن بىر نەچچە مەنسەپدارلار كىرىپ كېلىشتى. نەۋائى ئۇلارنى يازلىق، ساپ ھاۋالىق، نەقىشلىرى كۈنىنىڭ نۇرىدا چوغدەك بولۇپ يېنىپ تۇرغان يازلىق ئىمارەتكە باشلاپ ئېلىپ كىردى. دوستلارنىڭ ھال ـ ئەھۋالىنى سورىدى ۋە ھازىر تارالغان ئولتۇرۇشتىكى بەزى پاراڭلارنى سۆزلەپ، ئۇلارنى كۈلدۈردى. كېيىن پەنجىرىگە يۆلىنىپ تاشقىرىغا، شامالدا ئاستا ئىرغاڭلاپ تۇرغان دەرەخلەرگە ۋە ئاي شولىسى چۈشۈپ تۇرغان باغقا قارىدى. كۆك ئاسماندا ماموق بۇلۇتلار ئاستا ئۈزمەكتە ... شائىر بىردىن بېشىنى كەسكىن بۇراپ، خوجا ئەپزەلگە قاراپ:

ـ ئەپۇ قىلىسىلا، پەرىشانلىق ... بەلكى بىسىر نەرسە دېمەكچىدىلىمۇ؟ ... ـ دېدى.

---

① مەشھۇر شائىر ۋە پەيلاسوپ.

ـــ جانابلىرىنى بەزى ئىشلاردىن ئاگاھلاندۇرماقچى ئىدۇق، مەن ياخشى بىلمەنكى، بارلىق سىرلار بىزگە قارىغاندا ئۆزلىرىگە تولاراق ئايانداۇر، ـــ دېدى خوجا ئەپزەل نەۋائىغا قاراپ.

ـــ ۋاقتىدا ئاگاھلاندۇرۇش، دوستلارنىڭ ئىشى، ـــ دېدى نەۋائى جىددىي چىراي بىلەن.

خوجا ئەپزەل ئېچىنغان ھالدا مەجبۇرىدىن مۇھەممەت پەرۋانچىنىڭ ئۆز دوستى قىمارۋاز ئەمىر موغۇلنىڭ ئاستراباد ھاكىمى قىلىپ تەينىلەشكە جان تىكىۋاتقانلىقىنى، ۋەزىر نىزامۇلمۇلكنىڭ ناتوغرا ھەرىكەتلىرى، قازى شاھابىددىننىڭ ۋە شەھەر دارغو① سىنىڭ ئېپلاس ئىشلىرى ۋە باشقىلار توغرۇلۇق سۆزلىدى. ئاخىردا، پادىشاھنىڭ ئەتراپىنى نالايىق، مەنسەپپەرەست ئادەملەر ئوراپ ئالغانلىقىنى ئېيتتى.

ـــ پادىشاھنىڭ يان يېقىنى بىر گۇرۇھ تەلۋە ئىتلار قورشاپ ئالغان دېسەكمۇ، تېخىمۇ توغرا بولاتتى، ـــ دېدى خاپا بولۇپ نەۋائى، ـــ ئۇلار تۇنلەردە پاھىشىلىق، پىسىقى-پاسات ۋە تۇرلۇك ھايۋانلىقلارنى قىلىپ، كۈندۈزلىرى شەھەرلەرنى، يېزىلارنى كېزىپ، ئەلنى تالايدۇ. پادىشاھ ئۇ ئىتلارنىڭ ئارىسىدا ئۆزىنى قاپلان دەپ ھېس قىلىپ، ئۇلارنىڭ يامانلىقلىرىغا شېرىك بولماقتا! بۇ سۆزلەردىن چۆچۈپ كەتكەندەك، ھەممىسى يەرگە قاراپ شۇك ئولتۇردى. بىر ھازادىن كېيىن دەرۋىش ئەلى بۇ جىمجىتلىقنى بۇزدى.

ـــ پادىشاھ ھەزرەتلىرى غەپلەتتە ... ـــ دېدى ئۇ تەكشى پېشانىسىنى سىلاپ.

ـــ غەپلەتتىن ئويغىتىشقا، ئادالەت ۋە ھەقىقەت يولىغا يېتىلەشكە يەنىمۇ غەيرەت قىلىش لازىم! ـــ دېدى ئىشەنچ بىلەن نەۋائى.

---

① شەھەر باشلىقى.

ـــ ئەلىشىر جانابلىرى! ـــ دېدى دېۋانىلىق ياش بىر خىزمەتچىسى، ـــ ئۆزلىرىنىڭ كۆڭلى ئاپتاپتەك ساپ، لېكىن دۇشمەنلەر پادىشاھقا يورۇق يۈلتۈزلارنى قارا، پاك نىيەتلەرنى چىرىك قىلىپ كۆرسىتىشكە تىرىشىۋاتىدۇ.

ـــ ھەر يەردە پىتنە ـ پاسات ئۇرۇقىنى سەپمەكتە! ـــ دەپ گەپكە ئارىلاشتى بىر قېرى، كۆزى زەئىپ مەنسەپدار.

ـــ بىزنىڭ يۈرتتا بىر ياخشى تەمسىل بار، ـــ دېدى نەۋائى كۈلۈمسىرەپ، ـــ ئىت ھۈرەر، كاروان يۈرەر!

دەرۋىش ئەلى بىردىن بېشىنى كۆتۈرۈپ، بۇرۇتىنى چىشلىدى. ئۇ ئۆز ئاكىسىدىن مۇنداق يۇمشاقلىقنى ئەمەس، بەلكى كەسكىنلىكنى ۋە قەتئىي دولقۇنلۇق بىر نۇتۇقنى كۈتكەنىدى. ئۇ ئۆز ھېسلىرىنى يوشۇرماستىن تىترەپ تۇرۇپ سۆزلىدى:

ـــ سىزگە قەستلىك بىلەن قارىشىدۇ، سىزنى كۆرەلمەيدۇ. مەجبۇرىدىن پەرۋانىچى ھەر قەدەمدە سىزگە تاش ئاتىدۇ!

خوجا ئەپزەل چوڭ يېپەك سەللىلىك بېشىنى لىڭشىتىپ تەستىقلىدى. نەۋائى دەرۋىش ئەلىگە تەنقىد كۆزى بىلەن قاتتىق قارىدى:

ـــ ئىنىم، بۇ تائىپەنىڭ نىيەتلىرىدىن بىزنى بەخەۋەر دەمسىز؟ ـــ دېدى ئۇ جىددىي ۋە قىزغىن ھالدا، ـــ مەجبۇرىدىن مۇھەممەت كىسىم؟ ئۇنىڭدىن بەتەرلىرىمۇ بار. يۇزمىڭ تەڭگە مائاشنى ئاز دەپ ھەر بۇرجەكتە سىياسەپ يۇرىدىغانلار بار. ۋەتەننىڭ تەقسىملەش ئارزۇسىدا بولغان خائىنلارنىمۇ بىلىمىز، ئۇلارنى، ئەلۋەتتە يوقىتىش كېرەك. لېكىن بۇ ئىشتا مەردانە ۋە ئاق نىيەت بولۇش زۆرۈر. ئۆزگىلەر ئەگرى يولغا چۈشسە، بىز ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن ئەگەشمەيلى. چاقماق قانچە ئېگىزدە تۇرۇپ چېقىلسىمۇ، ئەگرى بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇ يەرنى يورۇتۇپ تۇرالمايدۇ. چىراغ توغرا بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ پىلىلداپ كۆيسىمۇ، باشتىن ـ ئاياغ نۇر ياغدۇرۇپ تۇرىدۇ.

ـــ مەيداننى دۇشمەنلەرگە قويۇپ بېرىپ، تەسلىم بولۇش ياخشى ئەمەس دېمەكچىدىم، ـــ دېدى دەرۋىش ئەلى قىزىرىپ.
ـــ ناھايىتى توغرا پىكىر، ـــ دېدى نەۋائى قول ھەرىكىتى بىلەن تەستىقلاپ، ـــ لېكىن بۇنىڭ شەخسىي ئاداۋەتكە ئايلاندۇرمايلى، ھەربىر مەسىلىگە توغرا، خالىس نىيەت بىلەن كىرىشمەك لازىم.
ـــ ئەلۋەتتە! ـــ دېدى بىر نەچچە كىشى بىردىنلا.
ـــ بىز ئېلىمىزنىڭ ئاسمىنىدىن قارا بۇلۇتلارنى قوغلىشىمىز كېرەك، ـــ دەپ سۆزىنى داۋام ئەتكۈزدى نەۋائى، ـــ كىمدىن خەلقە جەبىر - زۇلۇم سادىر بولسا، ئۇ بىزنىڭ ئەشەددىي دۇشمىنىمىز بولغۇسىدۇر. ئەلھەمدۇلىللا، مەن زۇلۇم تىغىنى قولۇمدىن كەلگىنىچە ئوشتۇپ تاشلاشقا بەل باغلىغانمەن. بۇ مۇقەددەس ئىشتا ھەممىمىز بىر دىل بىر تەن بولۇشىمىز لازىم. ئۆز مەنپەئەتلىرىمىزنى ئەمەس، پەقەت خەلق پايدىسىنى نەزەردە تۇتۇشىمىز كېرەك. پېقىرىكلار ئۈچۈن بۇ ھەقىقەتنىڭ ھەقىقىتىدۇر.

II

نەۋائى ھەر كۈنى دىۋاندا ۋە باشقا دائىرىلەردە دۇشمەنلەرنىڭ ئەڭ يېڭى يامان ھەرىكەتلىرىنى كۆرۈپ بىلىشكە باشلىدى. دىۋاندا ھەم باشقا دائىرىلەردە ئۆزىگە ھەم ئۆزىنىڭ ئىشىغا قارشى چوڭقۇر قانات يايغان ئىش - ھەرىكەتلەرنى كۈندىن - كۈنگە روشەنرەك سەزمەكتە ئىدى، مەجبۇرىدىن پەرۋانچىنىڭ بېشى كۈندىن - كۈنگە تەكەببۇرلۇق بىلەن كۆتۈرۈلمەكتە ئىدى. نىزامۇلمۇلۇك ئۇزاقنى مۆلچەرلەپ، ناھايىتى مەخپىي رەۋىشتە پىتنە ئۇرۇقىنى سەپمەكتە ئىدى. ئۇلار مۇھىم دۆلەت ئىشلىرىنى نەۋائىنىڭ ئىشتىراكىسىز ھەل قىلىشقا تىرىشاتتى. بىر چاغلاردا جىنايەتلىرى ئۈچۈن نەۋائى

تەرىپىدىن مەنسەپتىن قوغلانغان ئەمەلدارلار يەنە يۇقىرى ئورۇنلارغا ئۆرلەشكە باشلىدى.

دۇشمەنلەرنىڭ دۆلەت ۋە خەلق مەنپەئىتىگە زىيانلىق بولغان ھەر بىر ھەرىكىتىگە ۋە چارە ـ تەدبىرلىرىگە نەۋائى نەپرەت بىلدۇردى. لېكىن دۇشمەنلەر ئۇنىڭ بىلەن ھېسابلىشىشقا مەجبۇر بولسىمۇ، ئۇنىڭ زەربىسى نەتىجىسىدە يېنىپ ـ يېنىپ سۇلتان قوراللىرىنى تاشلىمىدى، بەلكى يەنە يىغىشتۇرۇپ ئېلىپ، قارا ئىشلىرىنى داۋام ئەتكۈزدى.

بىر كۈنى زاكات مەسىلىسىدە نەۋائى مەجبۇرىدىن بىلەن كۆچلۈك دېيىشىپ قالغاندىن كېيىن، ئۇ بايقاراغا مۇراجىئەت قىلدى. پادىشاھ تولا چاغلاردىكىگە ئوخشاش ئۇنى خۇش چىراي بىلەن قوبۇل قىلدى. شائىر ئۇنىڭ (پادىشاھنىڭ) نامىدىن قىلىنىۋاتقان يامان ئىشلار ھەققىدە تولۇق مەلۇمات بېرىپ، ئاپەتنى يېلتىزىدىن قۇرۇتۇش توغرۇلۇق مەسلىھەت بەردى. ھۈسەين بايقارا شائىرنىڭ سۆزىنى دىققەت بىلەن تىڭشىدى. ئاندىن كېيىن ئاللىكىملەر بىلەندۇر ھېسابلىشىش لازىم ئىكەنلىكى، ئاللىكىملەرنىڭدۇر كۆڭلىنى رەنجىتمەسلىك لازىم ئىكەنلىكى ھەققىدە تايىنى يوق مۇجمەل سۆزلەرنى قىلىپ ئورنىدىن تۇردى ـ دە، شائىرنى زىياپەت بەزمىسىگە تەكلىپ قىلدى. نەۋائى ئۆزرە ئېيتىپ بارالماسلىقىنى بىلدۇردى ۋە سالقىن رەۋىشتە خوشلىشىپ سارايدىن چىقتى. ئۇ ئېتىنى مىنىپ «خىيابان بېشى» غا قاراپ «چۇ!» دېدى ۋە بىردەمدىلا سەئىدىدىن قەشقەرىنىڭ قىبلىسىدىكى دەرەخلەر بىلەن قاپلانغان سالقىن شامالىلارغا ئەلۋەك بولغان جىمجىت مازىرى ئالدىغا كېلىپ ئاتتىن چۈشتى. ئۇدۇلدىكى ئىشىكنى قېقىش بىلەنلا ئىچكىرىسىدىن تونۇش خىزمەتكار يۈگۈرۈپ چىقىپ، ئاتنىڭ بېشىنى تۇتۇپ، مېھمانىنى چۈشۈرۈۋالدى. نەۋائى تاشقىرىقى ھويلىنىڭ تۆرىدىكى ئىككى دېرىزىلىك پەس، كۆرۈمسىز ئۆيگە كىردى. ئاتمىش ياشلارغا كىرگەن، لېكىن تېخى تېتىك

تۇرغان بوۋاي، نەۋائىنىڭ ئۇنىمىغىنىغا قارىماي، ئورنىدىن تۇرۇپ، ئەتراپىدا دۆۋە - دۆۋە بولۇپ تىزىلىپ ياتقان كىتابلارنى ئارىلاپ ئۆتۈپ، دانىشمەن كۆزلىرىدە ئويناپ تۇرغان خۇشاللىق بىلەن، ناھايىتى سەمىمىي مېھرىبانلىق بىلەن كۆرۈشتى. بۇ ھۆرمەتلىك ئابدۇراھمان جامى ئىدى. ئۇ مىڭلىغان كىشىلەر ئىخلاس قىلىدىغان داڭلىق شەيخ، شېئىرى، ئىلمىي ئەسەرلىرى بىلەن جاھانغا تونۇلغان شائىر، ئالىم ۋە مۇتەپەككۇر ... ئەلنىڭ بارلىق ئالىملىرى، شائىرلىرى ئەرباب ۋە چوڭلىرىلا ئەمەس، بەلكى پادىشاھ ۋە شاھزادىلەر ئۆزلىرىنى ئۇنىڭغا يېقىن تۇتۇشقا تىرىشاتتى، ئىخلاس بىلەن ئۇنىڭغا تەزىم قىلاتتى. لېكىن بۇ كىشى ناھايىتى ئاددىي ۋە كىچىك پېئىل ئىدى. جامىنىڭ ئاددىيلىق ۋە كىچىك پېئىللىق كۆرۈنۈشىدە ئۇلۇغ مەنىۋى كۈچ روشەن سېزىلىپ تۇراتتى. لېكىن ئۇنىڭ داڭقىنى ئاڭلاپ، ئۇنى كىمخاب تونلارغا ئورالغان، سۆلەتلىك بىر شەخس دەپ قىياس قىلغانلارنىڭ تولىسى، ئاۋۋال ھەقىقىي جامى بىلەن ئۇچراشقاندا، يىرىك ماتادىن تىكىلگەن كىيىم كىيگەن بىر كەكسە كىشىنى كۆرۈپ: «بۇ ھەزرىتى جامىنىڭ خىزمەتكارلىرىدىن بولسا كېرەك» دەپ ئويلاپ قالاتتى. لېكىن كېيىن ئۆزلىرىنىڭ خاتالاشقانلىقىنى بىلگەندە يۈزلىرى ئۇيۇلۇپ بىر تۇرلۇك ئوڭايسىز ئەھۋالغا دۇچار بولۇپ قالغان چاغلار تولا بولاتتى.

جامى مېھمانىنى يۇمشاق تېرە ئۇستىگە ئولتۇرغۇزدى. ئۆزى ئاۋۋالقى جايىغا، كىتابلارنىڭ ئارىسىغا ئولتۇردى.

— بۇگۈن جانابلىرىنى كۆرۈشكە كۆڭۈل بەكمۇ مۇشتاق ئىدى، — دېدى بوۋاي ئاق ساقىلىنى سىلاپ.

— پېقىرنىڭ كۆڭلى ھەر سائەت جانابلىرىنىڭ ھۇزۇرىغا تەلپۈنۈپ تۇرىدۇ. قانداق قىلاي، مۇشەققەتلىك خىزمەتلەردىن قۇتۇلۇشقا ئىمكان يوق، — دېدى نەۋائى.

— سىلىنىڭ ئۆزرىلىرىنى بىزگە ئوخشاش ھاكتاشنىڭ تېرىقتەك دانىسى تۇرماق، تەكرىمۇ قوبۇل قىلار! ئەلگە خالىسەن

لىللا خىزمەت قىلىش ھەقىقىي ئىنسان بالىسىنىڭ ئۇلۇغ ۋەزىپىسىدۇر. بۇ يولدىكى جاپا - مۇشەققەتلەر ئەسلىدە ئۇلۇغ، شەرەپلىك ۋە سائادەتلىكتۇر.

نەۋائى دۆلەتتە ئورۇن ئېلىۋاتقان تەرتىپسىزلىكلەردىن، ھەقسىزلىكلەردىن رەنجىگەنلىكىنى قىسقىچە قىلىپ بايان قىلدى.

ــ سىزنىڭ ئەلگە باغلىغان مۇھەببىتىڭىزنىڭ پاك گۈللىرىنى كۆرۈۋاتىمىز، ــ دېدى جامى يۈمشاق ئاھاڭ بىلەن، ــ ئەمدىلىكتە يۇرت پۇقرالارغا پاراۋان مېۋىلەرنى كۆرۈشكە نېسىپ بولسۇن. قانچىلىك ئېغىر، مۇشكۈل ئىشلار بولسا، ناتوغرا ھەرىكەتلەر سادىر بولسا، پادىشاھقا ئېيتىش لازىم.

بۇ ئىككى شائىر ياش پەرقىگە قارىماي، تارىخىنىڭ ئىككى گېزىكى پەرزەنتلىرى ئىدى. بۇلارنىڭ ئۆز شەخسىيەتلىرىدىكى مەنىۋى كۆچلەرنىڭ بايلىقى، بۇلارنىڭ ئۇزۇلمەس، تەۋرەنمەس دوستلۇق بىلەن باغلىغانىدى. نەۋائى ئۆز ئاتىسى قۇراملىق بۇ ئالىيجاناب، بىلىملىك كىشىنى ياشلىق چېغىدىن باشلاپ قەدىرلەپ ئىززەتلەيتتى، ئۇستازدەك ھۆرمەت قىلاتتى. جامىمۇ نەۋائىنى ئۇنىڭ ئۇلۇغ پەزىلەتلىرى ئۈچۈن ئەزىز كۆرەتتى. ئەسىرلەر داۋامىدا شائىرلار قۇرۇق تىكەنلىك دەپ بىلگەن تۇركىي تىلىدا ئاجايىپ چىمەنلىك بوستانلار مەۋجۇت ئېتىلگەن ۋە ئۇلاردىن تولۇۋاتقان پاك، رەڭگارەڭ گۈلدەستىلەر ياسىغان ھەم مەقسەت يولىنىڭ تاشلىقلىرىدا تومۇردەك ئىراده بىلەن قەدەم باسقان ۋە خىلمۇخىل قابىلىيەتلەرنى ئۆز شەخسىدە ناھايىتى گۈزەل جەملىگەن بۇ «ئىككى تىللىق» شائىرغا قايىل ئىدى ھەم تەن بېرەتتى. شۇنداق زامانداش بىلەن دوستلۇقى ئۈچۈن پەخىرلىنەتتى.

شۇڭا ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئادەتتىكىدەك، سەممىي، جانلىق، ئىللىق سۆھبەت باشلاندى. نەۋائى تولاراق بۇ يەردە تەسەۋۋۇپ (سوپىلىق، دەرۋىشلىك) پەلسەپىسىگە دائىر مەسىلىلەر ئۈستىدە سۆزلەشتى. جامى بۇ پەلسەپىنى ئەڭ چوڭقۇر بىلگۈچىلەردىنلا ئەمەس، بەلكى ئۆز ھاياتىنى بۇ پەلسەپىگە مۇۋاپىق قۇرغان چوڭ

ئۇلگە ئىدى. لېكىن، شائىرلارنىڭ پەلسەپىۋى سۆھبەتلىرى چۆچەكتەك جانلىق، رەڭلىك بولۇپ ماڭاتتى. نەۋائىي تارىختا مەشھۇر شەيخلەرنىڭ ھاياتلىرى، پىكىرلىرى، مەسلەكلىرى ۋە ئۇلارغا دائىر ھېكايىلەر ھەققىدە ئەسەر يېزىشنى جامىغا تەكلىپ قىلدى. جامى ئۇزاقتىن بۇيان مۇنداق ئارزۇنىڭ ئۇنىڭ كۆڭلىگە چۈشكەنلىكىنى، نەۋائىنىڭ ئىلھامى ۋە ياردىمى بىلەن شۇنداق بىر كىتاب ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش مۇمكىن ئىكەنلىكىنى بايان قىلدى. نەۋائى خۇشال بولدى. ئەسەر يېزىلىپ بولغاندىن كېيىن ئەلۋەتتە، پارسچىدىن ئۆزبېكچىگە تەرجىمە قىلدۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئۇلار كىتاب ھەققىدە ئۇزاق سۆزلەشتى. بىر ئازدىن كېيىن نەۋائى كەچ كىرىپ قالغانلىقىنى ئېيتىپ، كېتىشكە ئىجازەت سورىدى. جامى تۆپىدىكى تەكچىگە قولىنى سوزۇپ، ئۇ يەردىن بىر قېلىن كىتاب ئالدى ۋە ئۇنىڭ ئىچىگە سېلىنغان ئايرىم تار كېسىلگەن قەغەزلەردىن بىرىنى سۇغۇرۇۋالدى ـ دە، كۈلۈمسىرەپ دېدى:

ـــ ئەمىر، سىلى كۆڭۈل دەريالىرىدىن بىر باھاسىز گۆھەر چىقارغانىكەندىلا، خەلق ئارىسىدا ئاجايىپ كۆپ شۆھرەتكە سازاۋەر بولغان. ئۇنى بىزمۇ مەمنۇن بولۇپ ئۆزلەشتۇردۇق ھەم شۇ ئۇسلۇبتا بىر نەرسە يېزىشقا جۇرئەت قىلدۇق، كۆرۈپ باقسىلا، بەلكى لايىق كۆرۈلسە ئەجەپ ئەمەس، ـــ قەغەزنى نەۋائىيغا ئۇزاتتى.

نەۋائى كۆزلىرىنى جامىنىڭ چىرايلىق يېزىقلىرى ئۇستىدە يۈگۈرتتى. بۇ نەۋائىنىڭ «ئاچماغاي ئېردىڭ جەمالى ئالەم ئارا كاشكى» مىسرائى بىلەن باشلانغان غەزىلىنىڭ ئەينى ۋەزىن، قافىيە ئاھاڭ بىلەن جامى تەرىپىدىن يېزىلغان پارسچە نەمۇنىسى ئىدى.

دىيدە مى دىيدار ئان دىلدارى رەئنا كاشكى،
دىيدە رەۋشەن كەردەمى ئەز خاك ئان پا كاشكى ...

نەۋائى غەزەلنى زوق ـ شوق بىلەن ئۇنلۇك ئوقۇدى. ئاندىن

جامىنىڭ ئۆسۈپ كەتكەن قاشلىرى ئاستىدىن قارىغان ھەر ۋاقىتتىكىگە ئوخشاش توختاشلىق، ئىشەنچلىك، دانا كۆزلىرىگە تىكىلىپ تۇرۇپ:

— بىزنىڭ غەزىلىمىز ئەل ئارىسىدا بىرقەدەر شۆھرەت ئالغىنى ھەققىدە رىۋايەتلەر بار، — دېدى نەۋائى كىچىك پېئىللىق بىلەن، — ئۆزلىرىنىڭ بۇ گۆھەر سۆيىدىن سىزىلغان بۇ ئۇنچە - ياقۇت قۇرلىرى، بۇ ئۇلۇغ بەدىئىي ئەسەرلىرىنىڭ شۆھرىتى پۈتكۈل جاھاننى قايىل قىلىشى تەھقىقدۇر.

جامىنىڭ پۈتكۈل چىرايىدا بىر خىل خۇشاللىق جىلۋىلەندى.

— بىر نۇسخا كۆچۈرۈپ ئېلىشقا ئىجازەت بەرسىلە، — دەپ نەۋائى كۆزى بىلەن دۇگەت قىلدى ئىزدىدى.

— ئاۋارە بولمىسىلا، — دېدى قولى بىلەن ئىشارەت قىلىپ جامى، — بۇ نۇسخىنى مەخسۇس ئۆزلىرى ئۈچۈن كۆچۈرۈپ قويۇۋىدىم.

— ئۇنداق بولسا، ھەدىيەلىرىنىڭ قەدىر - قىممىتى بىز ئۈچۈن باھا يەتمەس بولۇپ ئاشتى.

نەۋائى قەغەزنى ئاۋايلاپ پۈكلەپ، يانچۇقىغا سېلىپ ھەزرىتى جامى بىلەن خوشلىشىپ چىقىپ كەتتى.

خۇپتەندىن كېيىن «بىنەپشە باغ» نىڭ سۇپىسىدا ھىراتنىڭ ئەڭ داڭلىق مىمارلىرى، ئۆي ئۇستىلىرى، تاشچىلىرى ۋە نەققاشلىرىدىن ئىبارەت قىرىق - ئەللىك ئۇستىلار يىغىلدى. بۇلارنىڭ تولىسى مەخسۇس مەكتەپ كۆرمىگەن بولسىمۇ، ئەسىرلەرنىڭ تەجرىبىسىنى مۇكەممەل ئۆزلەشتۈرگەن، ئىجادىي پىكىرگە ئىگە ئاجايىپ ماھىر ئۇستىلاردىن ئىدى. شائىر ئۇلارغا «ئىنجىل»[1] ياقىسىدا قۇرۇشقا قارار قىلغان ئالىي ئىمارەتلىرى توغرىسىدا سۆزلىدى ھەم ئۇستىلار بىلەن يېرىم كېچىگىچە كېڭەشتى.

---

① ھىراتتا كىچىك بىر ئۆستەڭ.

ئون ئۇچىنچى باب

I

مەجبىددىن پادىشاھدىن سوراپ ئالغان يېرىدىكى يېڭى بېغىدا ئاۋۋال ئېچىلىدىغان گۈللىرى يېڭىدىن ئېچىلغان، بىنالىرىنىڭ نەقىشلىرى تېخى قۇرۇمىغان، دەرەخلىرى ياش، لېكىن ھاۋاسى ساپ جايدا زىياپەت بەرمەكتە ئىدى. ھەپتىلەپ ئېچىشكە ئادەتلەنگەن مەيخور بەگلەر ۋە مەنسەپدارلار كۆپ ئېچكەنلىكتىن يۈزلىرى قىزىرىپ كەتكەنىدى، لېكىن ھوشيار سۆھبەتلەشمەكتە ئىدى. كەسلەنچۈكتەك رەڭسىز، قانسىز شاھابىددىنىڭ كەيپى جايىدا ئىدى. ئۇ مېھمانلارنىڭ قايسىسى بىلەن چاقچاق قىلىشنى بىلمەستىن، مەشھۇر چاقچاقچى ئابدۇلۋاسىنىڭ بۇگۈن تەكلىپ قىلىنمىغانلىقىدىن شىكايەتلەندى. مەجبىددىن پەرۋانىچى كۆزلىرىنى ئالاھىدە قىلىپ قىستى:

— جانابى قازى، بىز ئابدۇلۋاسىنى ئەتەيلا چاقىرمىدۇق، سېلىشتۇرغان بىرئاز پاراڭلىمىز بار...

— ئۆزلىرىمۇ چاقچاقچى، لەتىپە ئۇستازلىرىدىنغۇ، باشلاۋۇرسىلە، — دېدى ئەمىر موغۇل.

— ياق، جانابلار، مەن دۆلەت ئەركانلىرى، ئەمىرلەر بىلەن چاقچاق قىلىشنى مەڭگۈ تاشلىغانمەن، — دېدى قولىنى سىلكىپ شاھابىددىن.

— ئۇنىڭ سەۋەبى بىزگە مەلۇم، — دېدى زاڭلىق قىلىپ مەجبىددىن، — ئەلىشىر ئەدىپىڭىزنى بەردىدە.

— بۇ ھەقتە بىز بىخەۋەر ئىكەنمىز، قېنى ئۇنىمە

ۋەقە؟ ــ دەپ سوربدى قۇلىقىنى دېڭگايتىپ ئېسىل سۈپەت كىيىنگەن، يېشى چوڭ بولسىمۇ، كىچىك بالا مىجەزلىك مەنسەپدار خوجا ھاتىپ.

ــ بىر مەجلىستە ئەلىشىرنىڭ ماڭا قارىتىپ قىلغان چاقچىقىغا شۇئاندا جاۋاب بېرگەنىدىم، ناھايىتى خاپا بولۇپ كېتىپتۇ، ــ دېدى شاھابىددىن قاقاقلاپ كۈلۈپ.

ــ ماڭا توغرا كەلگەن قۇلاندەك، بىر ئوق بىلەن دوملىتىۋېتىپسىزدە شائىرنى، ــ دېدى كېرىلىپ ئوڭچى بەگلەردىن بىرى.

مەجىددىن «پاراڭ» غا تەبىئىي رەۋىشتە يول ئېچىلغانلىقىغا خۇشال بولدى. ھەممىنىڭ دىققىتىنى جەلىپ ئەتمەككە تىرىشىپ، بىر تالاپەتتىن خەۋەر بېرىۋاتقاندەك، ئۇنىنى پەسلىتىپ، ئاستا سۆزلىدى:

ــ شۇكرى قىلسىلا، تەقسىر! ھازىرقى تۇتقان ئورۇنلىرىنى بۇ مەجلىسلەرنى ئۆزلىرى ئۈچۈن ئاللاتائالانىڭ ئۇلۇغ نېمىتى دەپ بىلسىلە، جانابى قازى! ئەلىشىرنىڭ ئەلىمىنى تېخى تارتمىدىلا. بەھىش ئوخشاش شەھىرىمىزدىن سىلىنى ھەيدىۋەتسە قوللىرىدىن نېمە كېلەر ئىدى؟

ــ ھوي سادىغاڭ كېتەي، مەندىن نېمە گۇناھ سادىر بولدى؟ ئاللا تائالا مۇنداق قارا كۈننى ھېچكىمنىڭ بېشىغا سالمىسۇن! ــ دېدى كۆزلىرىنى يوغان ئېچىپ شاھابىددىن.

مەجىددىن تېخىمۇ جىددىي يوسۇندا گېپىنى داۋام ئەتكۈزدى:

ــ خۇراسان شائىرلىرىنىڭ سۆلىتى ھۆرمەتلىك بىنائىنىڭ تەقدىرى نېمە بولدى؟ يۇرتتىن قوغلاندىغۇ؟

ــ ھۆرمەتلىك بىنائى سايامەت ئۈچۈن كەتتى، ــ دېدى چەتتە شاھمات ئۆينىۋاتقانلارنىڭ بىرسى.

ــ بىكار گەپ، سىز بىخەۋەرسىز... ــ دەپ ئويۇنچىغا ھۇرپەيدى پەرۋانچى.

ـــ هۆرمەتلىك بىنائى ئەلشىرنىڭ تەربىيىسى سايىسىدە نام ۋە شۆھرەتكە ئىگە بولدى. شۇنداق بولسىمۇ ھەر يەردە ئۆز ئۇستازىنى مەسخىرىلەشكە زوقلاندى. ھىراتتىن كېتىشتىمۇ ئېشىكى ئۈچۈن «توقۇمى ئەلشىر» دېگەن بىر بالانى چىقىرىپ، پۇتۇن ھىراتقا چۆقان سالدى. خوش، مەن ئەلشىرگە نېمە يامانلىق قىلدىم؟ پەقەت ئۇنىڭ ئانا تىلىدا شېئىر يېزىشنى ياقتۇرمايمەن، شۇ! ـــ دېدى چىڭقىلىپ شاھابىددىن.

ـــ هۆرمەتلىك بىنائىنىڭمۇ باشقا ئەيىبى يوق، ـــ دەپ سۆزگە ئارىلاشتى خوجا ھاتىپ، ـــ بىنائىنىڭ ئېتىقادىچە، تۈركچە شېئىر ئېيتىش بىھۇدە ھەرىكەت. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنى زادىلىق قىلمدۇ.

شاھابىددىن ئاچچىقىغا چىدىمىغاندەك، شاپپىدىلا قىلىپ چىنىدىكى مەينى سۈمۈرۈپ ئىچىۋېتىپ، ئۆزۈن ساقىلىنى سۈرتتى.

ـــ توغرا، بىزمۇ شۇ پىكىرنى ياقلايمىز، ـــ دېدى كۆكۈش سەللىلىك بېشىنى مەغرۇرلۇق بىلەن چايقاپ شاھابىددىن، ـــ فىرىدەۋسى نىزامى، شەيخ سەئدى، ھاپىز شىرازىغا ئوخشاش شېئىر ئاسمىنىنىڭ ئاپتاپلىرى جاھاننى نۇرغا توشقۇزدى، بىزنىڭ تۈركلەرنىڭ قارا چىرىغى ئۆز يانلىرىنىمۇ يورۇتۇشتىن ئاجىزدۇر. ئىران بولسا، شېئىر ۋە ئىلىمنىڭ خەزىنىسىدۇر. ئۇنىڭ تىلىنى ئاللا تائالا ئىلھام چەشمىسى بىلەن سۇغارغان، شۇ ئۈچۈردىن شۇ تىلدا يېزىش كېرەك ...

ھەمىشە ئىچىش ۋە قىمار ئويناش بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن كېچىلەرنىڭ ھاردۇقى يۇزىدىن ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرغان ئەمىر موغۇل كەيپ بولۇپ، ئۆزىنىڭ قىيىسىق كۆزلىرى بىلەن شاھابىددىنغا قارىدى ۋە قولىغا چىنىسىنى ئېلىپ، ئۇنىڭ بىلەن سوقۇشتۇرۇپ تۇرۇپ دېدى:

ـــ پىكرىڭىز توغرا. لېكىن مەن بۇ مەسىلىگە ئانچە ئېتىبار

بەرمەيمەن. مەيلى بۇلبۇللار قاتاردا تۇرۇمتايلارمۇ سايراۋەرسۇن. بۇلارنىمۇ تىڭشىغۇچىلار، قەدىرلىگۇچىلەر بار.

ـــ ئاڭلىشىمچە، نەۋائىنىڭ سازىنىڭ ئاۋازى بىر ياقتىن قازانغا، ئىككىنچى ياقتىن قەشقەر ۋە خوتەنگىچە يەتكەنمىش، ـــ دېدى بەگلەرنىڭ بىرى.

ـــ ئەمىر موغۇل سۆزىنى بۇلۇۋەتكەن بەگكە يەر ئاستىدىن يامان كۆزى بىلەن قاراپ قويۇپ، مەينى سۇمۇرۇۋېتىپ، سۆزىنى داۋام ئەتكۈزدى:

ـــ مېنى تەشۋىشكە سالغان باشقا بىر جەھەت بار. ھەممە كىيىملىرى شۇ يەردىكى، خۇراسان دۆلىتىنى نەۋائى ئۆز قولىغا ئېلىۋالدى. ئۇ بارلىق ئىشلارغا، جىمىكى مەنسەپلەرگە تىزگىن سېلىۋالدى. ھازىر ئەمدى ئەھۋال شۇ دەرىجىگە يەتتىكى، ئاتا-بوۋىلىرىدىن تارتىپ تېمۇر ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادىغا قۇل ئورنىدا خىزمەت قىلىپ كېلىۋاتقان بەزى بەگلەردە نە ھوقۇق، نە ئىختىيار قالمىدى. ۋەھالەنكى، دۆلەتنىڭ تىرىكى بەگلەردۇر. ئۇلار ھەمىشە ئۆز ئىشلىرىدا ھۆر ۋە مۇستەقىل بولۇپ كەلگەن. نەۋائى دۆلەتنىڭ قەدىمكى رەسىم-قائىدىلىرىنى ئاياغ ئاستى قىلدى. شەھەرلەرنىڭ، ۋىلايەتلەرنىڭ ھاكىملىرى ھېساب-كىتابىنى قولتۇقلاپ، ماتاچىنىڭ مالىيىدەك، ھېسابات بېرىپ تۇرغۇدەكمىش. خەلق، ئادالەت، قانۇن دېگەن شوئارلارنىڭ پەردىسى ئاستىدا نەۋائى يەنە تېخى نېمىلەرنى ئويلاپ چىقىرىدىكىن، بىلمىدىم!

ئەمىر موغۇلنىڭ سۆزى قاتناشقۇچىلارغا تەسىر قىلدى، شاخمات ئويناۋاتقانلارمۇ ئويۇنىنى چاپسانراق تۈگىتىشكە تەمشىلدى. مەجدىددىن پەرۋانىچى قوش-قوش ئالتۇن ئۈزۈك سالغان ئۇششاق قوللىرىنى يېنىككىنە قارسىلدىتىپ، ئۈستازلاردەك قىياپەت بىلەن مەجلىس ئەھلىگە قارىدى، ھەممىنىڭ دىققىتىنى جەلپ ئەتكەندىن كېيىن، قىزىپ سۆزلىدى:

ـــ نەۋائىنىڭ خەلق ۋە ئادالەت ھەققىدىكى مۇلاھىزىلىرى ھەر بىر تەجرىبە ئىگىسى، ئىشچان دۆلەت ئەربابى ئۈچۈن قۇرۇق گەپتىن ئۆزگە ھېچ نەرسە ئەمەس. خەلق دېگەن بىر پادا. پادىنى يولغا سېلىش ئۈچۈن پادىچىغا پەقەت يوغان تاياق لازىم. نەۋائى قاشنى ياسايمەن دەپ كۆزىنى چىقارماقچى. مەسىلەن، نەۋائى بەزى مۆھتەرەم قازىلىرىمىزنى، ئەمەلدارلىرىمىزنى خەلققە جەبىر - زۇلۇم قىلدى دەپ ئەيىبلىدى. بۇ ھال بولسا، پۈتكۈل ئېلىمىزدىكى خەلقنى ئەدەتتى. ئەمەلدارلارنىڭ، ھەتتا ۋىلايەت ھاكىملىرىنىڭ ئۈستىمدىن ھەر كۈنى خەلقتىن نۇرغۇنلاپ ئەرز - شىكايەتلەر كېلىشكە باشلىدى. بۇ سىياسەت ئەمەس، ئىش بۇزغانلىقتۇر. ئامالسىز قانچە، خاقانىمىزنىڭ مۇبارەك كۆزىنى بۇ ھەقىقەتلەرنى كۆرۈشكە زادىلا ئاچالمىدۇق.

ـــ پادىشاھىمىزغا ئىنچىم ئاغرىيدۇ، ـــ دېدى بېشىنى قايغۇلۇق ھالدا تىترىتىپ خوجا ھاتىپ، ـــ ئەلىشىر نەۋائى ئەل - يۇرتقا ئۆزىنى ياخشى كۆرسىتىپ، دۆلەت ئۈنىڭ گۈرۈھىنىڭ قولىدا قۇچاق بولماقتا. بىر چاغدا سەۋەبسىز مېنىڭ بېشىمغا تاش ياغدۇرغان جاھىل خەلق توپىنى زەنجىرلىمىسە، ئۇ يەنە دەھشەتلىك ۋەقەلەر قوزغايدۇ، تېخى. نەۋائىنىڭ ئادالەت، قانۇن شوئارىنىڭ نەتىجىسى زۇلمەت!

ـــ زۇلمەت! زۇلمەت! ـــ دەپ غەزەپ بىلەن ۋارقىرىدى شاھابىددىن تۈكۈرۈكىنى چاچرىتىپ، ـــ ھەق سۆز قىلدىڭىز، جانابى ھاتىپ، بۇنىڭدىن باشقا قانداق دەلىل ۋە ئىسپات كېرەك؟ ھاتىپ شەرىپىلىرى ئۈچۈن بىر دەلىل: پېقىر ئۆز ئۆمرىنىڭ گۈلىنى، پىكرىنىڭ گۆھىرىنى سەرپ قىلىپ، بىر ئەسەر ۋۇجۇدقا كەلتۈردۈم. بۇنىڭغا ئوخشاش كىتاب نە ئەرەب، نە پارس، نە ھىندى تىلىدا يوق. مەن بۇ ئەسەرده قۇرئان كەرىم «ئايەتلىرىنى» ۋە «سۈرىلىرىنى» ناھايىتى ئاسان تېپىش يوللىرىنى كۆرسەتتىم. بۇ بولسا، ھەربىر مۇسۇلمان ئۈچۈن تولىمۇ پايدىلىقتۇر. مانا

مېنىڭ بۇ ئەمگەك ۋە ئىجادىمغا نەزەر سېلىشمىدى. پېقىر ئۇچۇن مەدرىسلەرنىڭ ئىشكىلىرى يېپىلدى. نەۋائىنىڭ ئەتراپىغا توپلاشقان ھەم مەدرىسلىرىمىزدە دەرس بەرگۈچى مۇدەررىسلەر ئىلمى ھەيئەت، رىيازەت ۋە مەنتىق ئوخشاش دىنىمىزغا كىر يۇقتۇرىدىغان، مۇسۇلمانلارنىڭ پاك ئېتىقادىغا شۇبھە تۇغدۇرىدىغان ئىلىم ئەھلىلىرىدۇر. قېنى دېيانەت؟ قېنى ئادالەت؟

— بۇ سۆزلەرنى ئەل ئارىسىدا ياخشى ئۇقتۇرۇپ سۆزلەش كېرەك جانابى قازى! — دېدى مەجدىددىن.

مەجدىددىن ناھايىتى ياخشى كىيىنگەن نازۇك، چىرايلىق ياش بالىغا ئىشارەت قىلدى. گۈزەل قەدەھلەرگە ياقۇت رەڭلىك شاراب ئارقا - ئارقىدىن قۇيۇلدى. مەستلىك دىللارنىڭ قۇلۇپىنى ئاچتى. خەزىنىدىن تۇمەن - تۇمەن ئالتۇن - كۈمۈش ئالىدىغان بەگلەر، مەنسەپدارلار پۇتۇن شەھەرلەرگە، پۇتۇن ۋىلايەتلەرگە ئىگە بولۇش توغرىسىدىكى تاتلىق خىياللىرىنى سۈرۈشكە باشلىدى.

ئۇلپەتچىلىك تازا قىزىغان چاغدا ئىرغىلاپ، مەغرۇر تۇغانبەگ كىرىپ كەلدى. ئۇستىدە دۇخاۋا ياقىلىق كۆك شايى چەكمەن، بېشىدا موغۇلچە قالپاق، بېلىدە رەڭگارەڭ باھالىق تاشلار قادالغان كەمەر، قولىدا كۈمۈش ساپلىق قامچا... ئۇ خەدىچە خېنىمدىن تۇغۇلغان ۋە پادىشاھنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان ئوغلى مۇزەپپەر مىرزىنىڭ (تېخى ياش شاھزادىنىڭ) خاس يىگىتلىرى قاتارىغا مەجدىددىنىنىڭ ياردىمى بىلەن كىرىۋېلىشقا مۇۋەپپەق بولغانىدى.

مەست بەگلەر كونا ئادەت بويىچە، تۇغانبەگنىڭ قەدىھىدە بىر تامچە قالغىنى ئۈچۈن قاتار توقۇز قەدەھ ئىچىشكە جەرىمانە سالدى (ئەگەر ئىچكەندە بىر تامچە قالسا، يەنە توققۇزنى ئىچىشكە مەجبۇر ئىدى). بۇ كونا ئادەتنى مۇقەددەس بىلگەن تۇغانبەگ قارشىلىق قىلمىدى. پەقەت ئويۇن قىلغاندەك بولۇپ، «بوۋىلىرىمىزنىڭ ئەرۋاھىنى مۇشۇ ئىچ پۇشۇقى بىلەن رازى قىلىمەنمۇ؟» دەپ

ھەجىيىپ كۆلدى. بەگلەر قەدىم زامانىنىڭ بولۇملۇق يىگىتى دەپ ئۇنىڭ مۇرىسىگە قاقتى. ئۇنىڭ ئۇچۇن چوڭ بىر خەنزۇ چىنىسىنى ئېلىپ كېلىشتى. بوغما بەللىك كومزەكلەردىن لىپمۇ لىق مەي قۇيۇلۇشقا باشلىدى. تۇغانبەگ باداشقانىنى قۇرۇپ ئولتۇردى ۋە ئۇسساپ كېتىپ، ئەگىز سۇيىگە بۇرنىنى تىقىپ سۇمۇرگەن ئۆكۈزدەك، مەينى غۇرتۇلدىتىپ سۇمۇرۇۋەتتى. ھەر قېتىم چىنىنى بوشاتقاندا ئۇنى ئايلاندۇرۇپ كۆپچىلىككە كۆرسەتتى. سورۇندىكىلەر مەست كۆزلىرىنى قىسىپ، ئۇنىڭغا قىزىقىپ قاراپ تۇردى. مەي چىنىگە لىپمۇلىق توشۇپ داۋالغۇپ تۇرمىسا ۋارقىراشتى: «قۇي، قۇي! جەيھۇن دەرياسىنمۇ قۇرۇتۇۋېتىدۇ بۇ!». تۇغانبەگ توققۇزىنچى چىنىنى سۇمۇرۇپ بولۇپ دۇم كۆمتۇردى. شالاڭ قىزغۇچ بۇرۇتىنى سۇرتۇپ ئۇزاققا «چىرت» قىلىپ تۇكۇرۇپ تاشلاپ، ئىشەنچلىك ئولتۇردى.

خوجا ھاتىپ تۇغانبەگنى:

— چىڭگىزخاندەك جاھانگىرلارغا سەركەردىلىككە لايـ-ـق يىگىتتە! — دەپ ماختىدى.

ئىچىملىك مەجلىس يەنە قىزىپ كەتتى. «ھۆرمەتلىك» شاھابىددىن «چىكىسى ئوڭدا» بولۇپ يىقىلدى. تۇغانبەگ پاراڭ باشلاپ، مۇزەپپەر مىرزا باشلىق يۇز يىگىت بىلەن ئۇۋۇغا چىقىپ، ئون كۈن ياخشى ئۇۋلاشقانلىرىنى، ياش شاھزادىنىڭ ئوق ئېتىشقا خېلىلا ئۇستا بولۇپ قالغانلىقىنى ۋە باشقىلارنى سۆزلىدى. ئۇۋچىلىق ھەم قۇشلار خۇسۇسىدا بەزى بەگلەر بىلەن گەپ تالاشتى. ئاخىردا، مەجلىسنىڭ چاپسان تۇگىمەيدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ مەجبۇرىنگە كۆزى بىلەن شەرەت قىلىپ، ئولتۇرغانلارنىڭ ئارىسىدىن چىقىپ كەتتى.

تۇغانبەگ باغدا سەيلە قىلىۋېتىپ دەرەخلەر ئارىسىدا شۇككىدە ئىشلەپ يۇرگەن قۇل نۇربابا‌غا دۇچ كېلىپ قالدى. ئۇنىڭ بىلەن ئاۋۇال مېھرىبان ئوغۇل ئاتىسى بىلەن كۆرۈشكەنگە ئوخشاش،

سەممىي ھال ـ ئەھۋال سوراشتى. لېكىن كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە شارابنىڭ تەسىرىدىن گىدىيىپ، قېرىنى زاكىلىق قىلىشقا باشلىدى. قېرىنىڭ يۈمشاق چىرايلىق ئاق ساقىلىنى تۇتاملاپ تۇرۇپ: «بۇ نېمە؟ بۇنىڭدىن سۈپۈرگە ياساپ، ئەلىشىر سۈپۈرگىسى، دەپ ئاتىساڭ بولمامدۇ؟» دېدى. قېرىنىڭ قورۇق يۈزلىرى غەزەپتىن تىترەپ كەتتى. تۇغانبەگ يەنە: «ھازىر ھەتتا كىمكى بىر نەرسە ئىشلىسە، ئەلۋەتتە، ئەلىشىرى، دەپ ئاتايدۇ، ئۇقتۇڭمۇ، قېرى، سارىڭ كاللا!» دەپ ۋارقىرىدى.

نۇربابا ئۇنىڭدىن ئۆزىنى ئارانلا بوشىتىپ ئالدى. ئاچچىقىدا قوشۇمىلىرىنى تۇرۇپ، ئەقىللىق قېرىلارغا خاس ئىشەنچ بىلەن دېدى: «نېمە مۇنچە ئەلىشىر نەۋرىسىغا قارشى تىللىرىڭلارنىڭ چاينىۋېرىسىلەر؟ ئۇ جاناب سىلەرنىڭ ئارپاڭلارنىڭ خام ئوردىمۇ يە؟» تۇغانبەگ بىر قولى بىلەن قېرىنىڭ بېلىنى سىقىپ تۇتۇۋېلىپ، كىچىك بالىنىڭ كۆتۈرگەندەك كۆتۈرۈپ تۇرۇپ: «كۇچۇكتەك يۇمىلىتىپ، ئېزىۋېتەتتىم، ئەمما ئاشۇ سۈپۈرگەڭنى ھۆرمەت قىلىمەن ـ دە!» دېدى ۋە قېرىنىڭ يەرگە قويدى. نۇربابانىڭ رەڭگى ئۆچتى، خۇنۇك كۆزلىرىگە قايغۇ چۈشتى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئورۇق قوللىرىنى تۇغانبەگنىڭ مۇرىسىگە قويۇپ، دەرد بىلەن سۆزلىدى:

ـــ بەگ يىگىت، مۇنچىۋالا ئېشىپ كېتىشتىن نېمە پايدا بار؟ نادان ئادەم بۇ دۇنيانىڭ كەيپى ـ ساپاسىغا بېرىلىدۇ. قەدىمىڭنىڭ ئاستىغا قارا، مىڭلارچە كۆزلەر تەلمۈرىدۇ! سەن ئۇلارنىڭ كۆرمەيسەن، ئەمما كۆڭلۈڭنىڭ كۆزى ناھايىتى روشەن كۆرىدۇ ... مەن بىلىمەن، سېنىڭ ئارزۇ ـ ئارمانىڭ مەنسەپتە، ئارغىماقتا ... بىزگە ئوخشاش ئاجىز، غېرىب ۋە ھوقۇقسىزلارنىڭ كۆزۈڭگە ئىلمايسەن. لېكىن بىلىپ قويكى، ئىككىمىز بىر جايغا بارىمىز، نېسىۋىمىز بىر پارچە سوغ توپا! تىرىكىمىزدە پەرقىمىز بار، مەن قۇل، سەن بولساڭ ئۇلۇغ ئىززەتلىك ئازاد يىگىت. لېكىن، يەر

ئاستىدا ئىككىمىز ياندىشىپ ياتىمىز. ۋايەي، مەن كۆرمىگەن پادىشاھلار قالدىمۇ! شاھرۇخ مىرزا، ئەبۇلقاسىم بابۇر مىرزا، ئەبۇ سەئىد مىرزا ھەممىسى يولغا راۋان بولدى. يېقىن كۆندە مەنمۇ بارىمەن. شاھنىڭمۇ، قۇلنىڭمۇ كېيىنكى يولى بىر!

مىرىابا ئەلەمدىن، ئەمگەكتىن قۇرۇپ كەتكەن، قورۇلۇپ كەتكەن يۈزىدە ئاققان يېشىنى كونا، يىرتىق چاپىنىنىڭ پېشى بىلەن سۈرتۈپ، ئۆز ئىشىغا، ياش مېۋە دەرەخلىرىنىڭ تېگىنى يۇمشىتىشقا كىرىشتى.

ــ قارا، ــ دېدى گىدىنىپ تۇغانبەگ، ــ نەسىھىتىڭ مەنىلىك ... لېكىن ئۆمۈر قىسقا ئىكەن، ياشىغىنىڭغا يارىشا، دۇنيانىڭ چېگىنى چىقىرىپ كەت!

ــ چاڭدا ئۆزۈڭ بۇرقۇپ قېلىشىڭمۇ مۇمكىن! ــ دېدى قېرى تۇغانبەگكە قارىماستىن ئىشىنى قىلغاچ.

تۇغانبەگ، ئۆزاقتا دەرەخلەر ئارىسىدا كېلىۋاتقان مەجدىددىنىڭ ئالدىغا ئىلدام ماڭدى.

ــ خوش، يەنە نېمە گەپ بار؟ ــ دەپ بىر قولى بىلەن ئالما ياغىچىنى تۇتۇپ، ئىرغاڭلىتىپ تۇرۇپ سورىدى مەجدىددىن.

ــ خەدىچە خېنىم بۈگۈن ئاخشام ئۆزلىرى بىلەن كۆرۈشمەكچى، ــ دەپ شۇئىرلىدى تۇغانبەگ. مەجدىددىنىڭ كۆزلىرى يوغان ئېچىلىپ ئۆزى ھوشيارلىنىپ كەتتى.

ــ شە ... شە ... شەخسەن ئۆزى ئېيتتىمۇ؟ ــ دەپ دۇدۇقلاپ سورىدى، ــ قەيەردە كۆرۈشىمىز؟

ــ باش كېنىزىكى ئېيتتى. مۇزەپپەر مىرزىنىڭ يېڭى سارىيىدا، ــ مەجدىددىن قىنى ــ قېنىغا پاتماي كەتتى. تۇغانبەگ يەر ئاستىدىن بۇ ئۆزىنىڭ ئاۋۋالقى خوجايىنىغا قارىدى.

ــ مەلىكىمىزگە بىزنىمۇ تونۇتۇپ قويسىلا ...

ــ سۆزىنىڭ ئورامىغا قارايمىز، ئىنىم.

II

خۇپتەندىن كېيىن پەرۋانچى شاھزادىنىڭ يېڭى ساريىغا كەلدى. بىر-ئىككى شۇبھە بولمىسۇن دەپ قارشى ئالغان خىزمەتچىلەرگە، شاھزادىنى كۆرۈپ، ھەققىگە دۇئا قىلىشقا كەلگەنلىكىنى بايان قىلدى. مەجبىددىن ئۇزاقتا، كېچىنىڭ قارا كۆمۈرىگە ئوت چۈشكەندەك، ھاۋادا يۇزلەرچە مەشئەللەرنىڭ لاۋۇلدىغىنىنى كۆردى: «ۋاھ، شاھزادەم ئاجايىپ ئويۇن بىلەن مەشغۇل ئىكەن. قانداق گۈزەل مەنزىرە» دەپ بېشىنى سىلكىپ، زوقلانغانلىقىنى بىلدۈردى پەرۋانچى.

— شاھزادىمىز ھەر كۈنى يېڭى ئويۇن، يېڭى تاماشا ئويلاپ چىقىرىدۇ! — دېدى بىر خىزمەتچى مەشئەللەرگە تىكىلىپ قاراپ تۇرۇپ.

مەجبىددىن ساراي ئەتراپىدا بىرئاز ئايلىنىپ، باش كېنىزەك بىلەن ئۇچرىشىشقا مۇۋاپىق بولدى. كېنىزەك كۆزدىن غايىب بولۇپ، بىر نەچچە مىنۇتتىن كېيىن يېنىپ كېلىپ، مەجبىددىننى قارانغۇ، ھېچكىم يوق بىر يول بىلەن باشلاپ ماڭدى. مەجبىددىن ھەممە دېرىزىلەردىن قارانغۇ چۈشكەن ئىككى قەۋەتلىك بىناغا كېلىپ پەلەمپەيدىن ئىككىنچى قەۋەتكە چىقتى. ئىككى قاپقارا چۆرە ئايالار ئولتۇرغان دالاندىن ئۆتۈپ ناھايىتى چىرايلىق ياسالغان، گۈزەل، كىچىكرەك بىر بۆلمىگە كىردى. تۆردىكى ئوچۇق دېرىزىنىڭ يېنىدا قات-قات شايى كۆرپىلەردە يانپاشلاپ ياتقان ئايالغا كۆزى چۈشۈشى بىلەنلا، ئىككى پۈكۈلۈپ تەزىم قىلدى. كېيىن ئايالدىن رۇخسەت ئېلىپ، يەنە تەزىم بىلەن تۆۋەنرەك بىر جايغا كېلىپ ئولتۇردى. كېنىزەك شامدانلاردىكى شامларنىڭ ئۇچىنى تۈزەپ كەينىچە مېڭىپ چىقىپ كەتتى.

خەدىچە خېنىمنىڭ بېزەكلىرى، پەردازلىرى پەرۋانچىنىڭ كۆزلىرىنى ئىختىيارسىز ئۆزىگە جەلپ قىلاتتى. ئۇ ھودۇقۇپ،

بېشىنى تۆۋەن سېلىشقا تىرىشاتتى.

— جانابى ئۇلۇغ خېنىمنىڭ تەنلىرى ساق، دىللە — — رى شادمىكىن؟ — دەپ مۇراجىئەت قىلدى مەجبۇرىدىن.

— تەڭرىنگە شۈكرى، — دېدى ئۇزۇن بارماقلىرى بىلەن چاچلىرىنى تۈزەپ، خەدىچە خېنىم، — مەن سىزنى بىمەھەل ئاۋارە قىلدىم.

— ۋاي، جانابى ئالىي زاتلىرىنىڭ ھۇزۇرىغا ھەممە ئاياغ بىلەن كەلگەندە پېقىر قۇللىرى بېشى بىلەن مېڭىپ كېلىشىنى ئۆزى ئۈچۈن ئۇلۇغ بەخت ۋە شەرەپ دەپ بىلىدۇ.

خەدىچە خېنىم ئۆزىنى يۇرت ئۈچۈن قايغۇ يېيدىغان بىر مەلىكە قىلىپ كۆرسىتىشنى ياخشى كۆرەتتى. ئادەتتى بويىچە ئەلدىكى ئەھۋال ھەققىدە سوراپ، مەجبۇرىدىن: ئادالەتتە بىرلا بولغان ئۇلۇغ پادىشاھنىڭ ۋە خەدىچە خېنىمگە ئوخشاش ئەقىل ئىگىسى مەلىكىنىڭ دەۋرىدە پۈتكۈل ئەلدە پاراۋانچىلىق ھۆكۈم سۈرۈۋاتقانلىقىنى چىرايلىق سۆزلەر بىلەن ماختاپ كەتتى ھەم جايى كەلگەندە بۇ يولدا كۆرسەتكەن ئۆزىنىڭ خىزمەتلىرىنىمۇ قىستۇرۇپ ئۆتتى. خەدىچە خېنىم بىردەم دېرىزىدىن قارىغۇ، جىمجىت باغقا قاراپ پەرىشانلىق بىلەن تىڭشىدى.

— سىزگە تولاراق ئىشەنگەنلىكىم ئۈچۈن، بەزى ئىشلار خۇسۇسىدا كېڭەشمەكچى ئىدىم، — دېدى خەدىچە خېنىم ئىلتىپات ۋە يېقىملىق بىلەن.

— بۇ ئۇلۇغ مەرھەمەتلىرى ئۈچۈن تەشەككۈر بىلدۈرۈشكە پېقىر قۇللىرى سۆز تېپىشتىن ئاجىزدۇر.

— ئوغلىمىز مۇزەپپەر مىرزا ئۆسۈپ، تەڭرىگە شۈكرى، ئەقلى — ھوشىنى تونۇماقتا، — دەپ نېمىنىدۇر ئويلاپ شۈك بولدى مەلىكە.

— ھە، خۇراسان تاجىنىڭ باھا يەتمەس گۆھىرى بولغان ياش شاھزادىمىزگە تەڭرىم خىزىرنىڭ ئۆمرىنى، سۇلايمان تەختىنى بەرسۇن، — دېدى مەجبۇرىدىن جىمجىتلىقنى بۇزۇپ.

خەدىچە خېنىمنىڭ ئۇپا ـ ئەڭلىك ياغقان يۈزىگە بىردىنلا كۈلۈمسىرەش ئالامىتى يۈگۈردى.

ـــ مەلۇمكى، ئانا دېگەننىڭ كۆڭلى ئۇچۇن ئۆز پەرزەنتىنىڭ بەختىدىن ئۆزگە ھېچقانداق خۇشاللىق ۋە راھەت بولمايدۇ، ـــ دېدى ئۇ ساختا مۇلايىملىق بىلەن، ـــ تەڭرى ئۆمۈر بەرسە، مۇزەپپەر مىرزا يېقىن ئاردا ئۆسۈپ، چوڭ بولۇپ قالىدۇ. ئۇنىڭ دىلىنى ئۇلۇغ ئارزۇلار تولدۇرىدۇ، ئەسكەر باشلاشقا ئاتلىنىدۇ. شۇنداق ئەمەسمۇ؟

پەرۋانىچىگە ئەمدى خەدىچە خېنىمنىڭ مەقسىتى ئايان بولدى. ئۇ كۈلۈپ دېدى:

ـــ شاھ بالىسىغا يۈرت ۋە تاج ـ تەخت، دەرۋىش بالىسىغا مەسچىت ـ خانىقا كېرەك!

ـــ سىلىدىن يوشۇرىدىغان سىرىمىز يوق، ـــ دېدى مەلىكە بۇيالغان ئىنچىكە قاشلىرىنى ئويناتىپ، ـــ ئوغلۇمنىڭ ئىستىقبالى ئۈچۇن ھازىردىن باشلاپ توغرا يول تەييارلاش لازىم. مەن بىلىمەنكى، ھەرقايسى شاھزادىنىڭ ئۆز كۆڭلىدە ئارزۇ ـ ئارمىنى بار. ئەتىۋارلىق ئادەملەردىن تەربىيىچىلىرى بار. بەدىئۇززامان ۋەلىئەھد[1] ... ئۇلۇغ مىرزا ھەزرەتلىرىنىڭ[2] خاتىرىلىرى مۇنداق ئەندىشىلەردىن ئۇزاق؛ ئانداق بولغاندىن كېيىن، ئوغلۇم ئۈچۇن ئايال بېشىمغا ئۆزۈم قايغۇرمىسام بولماس ئىكەن ... مېنىڭ پىكرىم ئۆزلىرىگە ئۇقۇلغان بولسا كېرەك؟ ـــ دەپ خەدىچە خېنىم مېھرلىك كۆزلىرى بىلەن تىكىلىپ قارىدى.

ـــ ئاپتاپتەك روشەن ... سۆزلىرى ئەسلى مەنتىقىنىڭ ئۇنچە ـ ياقۇتلىرى ۋە مەلىكىنىڭ ئەقلى ـ دانىشى ئالىي ئىدراكىغا گۆھەردۇر.

ـــ خوش قانداق پىكىر بېرىدىلا؟

ـــ بۇ قۇللىرىنىڭ پىكرىمۇ، ـــ دەپ كۈلۈمسىرىدى

---

① پادىشاھنىڭ ئورنىنى ئېلىش كېرەك بولغان شاھزادە.
② پادىشاھ.

پەرۋانچى، كېيىن دانىشمەندەك بىر قىياپەت بىلەن داۋام ئەتتى، ــ ئاۋۋال شۇنى ئىزھار قىلىشىم كېرەككى، جانابىي مەلىكەمنىڭ ئويىغا تامامەن قوشۇلمەن. مۇزەپپەر مىرزىنىڭ بەختى ئۇچۇن ھازىردىن باشلاپ تەدبىرلەر كۆرۈش زۆرۈر. چۇنكى، تەقدىرنىڭ ئىرادىلىرى ھېسابسىزدۇر! ئەمما بۇ ھەقتە ئالدىراش، ھەر كىمگە سىر بېرىش، تەگرى ساقلىسۇن، يامان ئاقىۋەتلەرگە سەۋەب بولىدۇ. پىنھان ئىشلەش، ھەربىر قەدەمنى ئويلىشىپ، كېڭىشىپ بېسىش زۆرۈر. مۇزەپپەر مىرزىنىڭ ئەتراپىدىكى بەگلەرنىڭ، يېگىتلەرنىڭ شاھزادىگە ساداقەتلىك ئىكەنلىكى ھېچبىر شۇبھە قىلىنمىسۇن. تۇغانبەگكە ئوخشاش غايەت ئىش كۆرگەن، باھادىر يېگىتلەر بار. يەنە شۇنداق پۇختا، ئىدراكلىق ئادەملەردىن بىر نەچچىسىنى شاھزادە ئۆز خىزمەتلىرىگە ئالىدۇ.

ــ سىلى ئۆزلىرىمۇ شاھزادىگە يولىيورۇق كۆرسىتىپ تۇرسىلا ...

مەجبىددىن دەل شۇنداق تەكلىپىنى كۈتۈپ تۇرغانىدى. «قول ـ قولنى يۇسا، قول يۇزنى يۇيار، ۋەدىگە ۋەدە ئېلىش كېرەك.»

ــ پادىشاھ ھەزرەتلىرىگە پىقىر قانداق قۇل بولسام، شاھزادەمگىمۇ شۇنداق قۇلمەن، ــ دېدى پەرۋانچى كۆكسىگە قولىنى قويۇپ، ــ خاقانىمىزنىڭ ئالدىدا شاھزادەمنىڭ ئېتىبارىنى يۇقىرىلىتىشقا تىرىشىمەن. ئەمما، ھەقىقىتىنى ئېيتقاندا، بۇ يولدا مېنىڭ غەيرەت ۋە ھەرىكىتىم دۆلەتتىكى تۇتقان ئورنۇمغا، مەنسىپىمنىڭ دەرىجىسىگە باغلىقتۇر، يە يېگىلىشتىممۇ؟

ــ راست ئېيتىسىز، ــ دەپ جاۋاب بەردى مەنىلىك كۇلۇمسىرەپ مەلىكە، ــ بۇ جەھەتنى ئويلارمىز، بۇنىڭدىن بۇيان سادىق ئادەملەر ئارقىلىق ھەر قانداق ئىشلار توغرىسىدا بىر ـ بىرىمىزنى ئاگاھلاندۇرۇپ تۇرۇشساق، ياخشى بولاتتى. باشقا سۆزۈم يوق ...

مەجبىددىن تەزىم بىلەن خوشلاشتى.

ئون تۆتىنچى باب

«بىنەپشە باغ» نىڭ بىر چېتىدە، قېلىن دەرەخلەرنىڭ سايىسىدە نەۋائىنىڭ قەدىردان خىزمەتچىلىرىدىن شەيخ بەھلۇل بۇگۈنكى غىزا ئۈچۈن تەييارلىق كۆرۈش بىلەن مەشغۇل ئىدى. ئۇ ئۆز قارمىقىغا بېرىلگەن خىزمەتچىلەرگە ھەر خىل ئىشلارنى بۇيرۇيتتى، لېكىن ئۇنىڭ ھەربىكەتلىرىدە قانداقتۇر بىر چېچىلىش، كۆزلىرىدە قايغۇ ئالامىتى سېزىلىپ تۇراتتى. ھەتتا ئېرىق بويىدا پالاس ئۈستىدە ئولتۇرغان ساھىپ دارانمۇ كۆرمىگەندەك، ئىشتىن كېيىن سۆزادانغا يۆلىنىپ گاراڭ ھالدا تۇردى. ئوشۇقچە خۇش چاقچاقنى ياقتۇرمىسىمۇ، لېكىن چىرايىدا ھەمىشە تەبەسسۇم يېغىپ تۇرىدىغان بۇ قەدىردان خىزمەتكارنىڭ بۇگۈنكى روھىي ھالىتى ساھىپ دارانمۇ ئەجەبلەندۈردى.

— بۇ يەرگە كېلىڭ ئىنىسم، بىرئاز پاراڭ سېلىشايلۇق، — دېدى شەيخ بەھلۇلغا ساھىپ دارا.

شەيخ بەھلۇل خۇشياقمىغاندەك، ئېرىنىپ ئورنىدىن تۇردى.

— تاۋۇنىز يوقمۇ، بىر قىسمالىغۇسىز، ئولتۇرۇڭ، كۆڭلىڭىزدە نېمە ھەسرىتىڭىز بولسا، بايان قىلىڭ، — دېدى ساھىپ دارا.

شەيخ بەھلۇل پالاسنىڭ بىر چېتىگە كېلىپ ئولتۇردى ھەم كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ:

— ھۆرمەتلىكسىم، كۆڭلۈمدە زەررە قەدەر دەرد يوق، ئىشىنىڭ، — دېدى شەيخ بەھلۇل، — ئەگەر بولغاندىمۇ، ئېيتىش ئورۇنسىزمىكىن، — دېدى

— ئورۇنسىز دەمسىز؟ — دەپ قىزىقىپ سورىدى ساھىپ

دارا، ــ ئەمىر ھەزرەتلىرى بىلەن ئاراڭلاردا بىرەر سۆز ئۆتۈشكەن بولسا كېرەك دەپ ئويلايمەن. ئەمدى سۆزلەشكە مەجبۇرسىز!

ــ كارامەتسىز ناھايىتى توغرا. ئاخشام ئەمىر دىۋاندىن ياندى، ــ دەپ كۈلۈمسىرەپ سۆزگە كىرىشتى ــ شەيخ بەھلۇل، ــ خاس ئۆيىگە كىردى. بىرئازدىن كېيىن مېنى چاقىردى. مەن ئەمىرنىڭ نامىغا كەلگەن بىر دەستە خەت، ئەرز ۋە تەلەپنامىلەرنى يىغىشتۇرۇپ كىردىم. ئەمىر تاختاي ئۈستىگە ئىشارەت قىلىپ «ئېلىپ چىقىپ كېتىڭ» دېدى. مەن راستىنى ئېيتقاندا، ھودۇقۇپ قالدىم. تاختاي ئۈستىدە شام، دۇۋۇەت ـ قەلەم ھەم بىر چىنە سۇ تۇراتتى، ــ قايسىنى ئالاي! ئىلاج يوق سورىدىم: «قايسى نەرسىنى ئېلىشقا بۇيرۇدىلا؟». ئەمىر ھەزرەتلىرى غەزەپ بىلەن قاراپ: «باركاللا پەمىڭىزگە! شۇنچە يىل خىزمەتتىمىزدە بولۇپ كەلسىڭىز مۇ تېخىچىلا تەرتىپنى بىلمەيسىز. سىزگە بەلگىلىككى، شام تاڭ ئاتقۇچە قېشىمدا يېنىپ تۇرىدۇ. دۇۋۇەت ـ قەلەمنىڭ زۇۋرۇرلۇكىنى چۈشەندۈرۈپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق. دېمەك، بۇ يەردە نېمە كېرەكسىز» دېدى. مەن دەررۇ سۇ توشقان چىنىنى ئېلىپ تاشقىرىغا چىقتىم.

ساھىپ دارا يامپىشىغا ئۇرۇپ، قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى.

ــ نېمە كۈلىسىز؟ بۇ كۈلكىڭىز بىلەن پېقىرنىڭ جاراھىتىگە تۇز سېپىۋاتىسىز، ــ دېدى رەنجىپ شەيخ بەھلۇل.

ــ ئەستەغپۇرۇللا! ماقۇل، ئەمدى كۈلمەي، مەيلى، يەنە نېمە پاراڭ بولدى؟ ــ دەپ قولياغلىقى بىلەن كۆزىنى ئېرتىپ سورىدى ساھىپ دارا.

ــ ھەممىدىن ئېغىرى شۇ بولدىكى، ئەتىگەنلىكى ئەمىر ئۆزى ئەپۇ سورىدى، مەن خىجالەتچىلىكتىن بېشىمنى كۆتۈرۈۋالالمىدىم...

ــ بەھلۇل، بىكارغا بۇنىڭدىن كۆڭلىڭىز تەشۋىشكە چۈشكەنىكەن، ــ دېدى ساھىپ دارا، ــ ئەمىر بىلەن ئۇنىڭ دانا

خىزمەتچىسى ئارىسىدا ئۆتكەن بۇ ۋەقە ئەمدى پۈتۈن ھىرات، بەلكى جىمىكى خۇراسانغا تارقالغۇسىدۇر، ھەر جايدا ئەمىر ئەلىشىر نىڭ نامى ياد ئېتىلسە، سۆزچانلار ئاجايىپ رەڭلىك ئۇسلۇب بىلەن بۇ نۇقتىنىمۇ سۆزلەپ بەرگۈسىدۇر، مەجلىس ئەھلىنىڭ كۆڭۈللىرى ئېچىلغۇسىدۇر. بۇ سۆزۈمنىڭ ئىسپاتى ئۈچۈن سىزگە بىر مىسال كەلتۈرەي: بىر چاغدا ئەمىر ھەزرەتلىرى «باغى پىغان» دا بىر چوڭ زىياپەت بەردى. پايتەختىنىڭ نۇرغۇن شائىر ۋە ئالىملىرى، چوڭ ئەربابلىرى يىغىلغان. تۇرلۇك ـ تۇمەن خىل غىزالار تارتىلدى، داستىخان يىغىلىشى بىلەنلا، ئەمىر تالاغا چىقىپ، قايىقىدۇر غايىب بولدى. مەجلىس ئەھلى، ئەمىرنىڭ سۆھبىتىگە ۋاقتى يوققا ئوخشايدۇ، دېگەن گۇمان بىلەن تارقىلىپ كەتتى. شۇ ئاندا ئەمىر كېلىپ مەندىن سورىدى: «مېھمانلار نەدە؟» مەن ئىزاھ بەردىم. ئەمىر ناھايىتى غەزەپلىنىپ، ماڭا رەنجىدى ھەم قاشلىرىنى مىدىرلىتىپ دېدى: «ئەلىشىر نىڭ ئۆيى خالىغان ئادەملەر كېلىپ، قورساق تويغۇزۇپ چىقىپ كېتىۋېرىدىغان ئاشپۇزۇلكەن ـ دە!» بۇنى مەن بىر ـ ئىككى دوستلارغا ئېيتىۋىدىم، كۆرمەمسىز، شاپپىدىلا پۈتۈن ھىرانقا تارىلىپ كېتىپتۇ. ياقۇپ بەگنىڭ[1] ھۇزۇرىدىن كەلگەنلەرنىڭ خەۋىرىگە قارىغاندا، بۇ ۋەقە ئۇ يەردىمۇ ھەممىگە مەلۇم بولغان. مەجلىسلەردە مۇشۇ ھەقتە پاراڭ بولۇشۇپ، خەلق خۇشال ـ خۇرام بولغۇدەكمىش.

ـــ بۇغۇ راست، ـــ دېدى شەيخ بەھلۇل، ـــ شائىر ھەققىدىكى ھەربىر مەلۇمات يۇرتتا زوق بىلەن تىڭشىلىدۇ. لېكىن ... مېنى ئەخمەق بىر گالۋاڭ ئىكەن دەپ زاڭلىق قىلىدۇ ـ دە.

ـــ ياق، خاتالىشىپسىز، ـــ دېدى ساھىپ دارا، ـــ بۇ

---

① ئىراق ھاكىمى.

ۋەقەنى «ئەمرىنىڭ ناھايىتى ئەقىل ـ پاراسەتلىك خىزمەتچىسى بار ئىكەن» دەپ باشلايدۇ. چۈنكى ھەر قاچان خەلق ئەمرىگە ئۇلۇغ، ياخشى نەرسىلەرنى راۋا كۆرىدۇ.

ـــ ئەل ئارىسىدا شۇنداق ئادەملەر باركى، ـــ ئاستا ئاۋاز بىلەن يوشۇرۇن سۆزلىگەندەك دېدى شەيخ بەھلۇل، ـــ ئۇلار شائىردىن نۇقسان تېپىشقا تىرىشىدۇ. ئۇنداق نەرسە سەزسە توققۇزىنچى ئاسمانغا كۆتۈرۈپ لەززەتلىنىدۇ. ئەمما كۆپچىلىك خەلق ئۇنداق ئەمەس ...

ـــ كۆپچىلىك خەلق، ـــ نەۋائىنى ئۆزىنىڭ بىردىنبىر ئۈمىدى دەپ قارايدۇ! ـــ دەپ تەكىتلىدى ساھىپ دارا.

ـــ راست، مەخسۇم، ـــ دەپ سۆزىنى داۋام ئەتكۈزدى شەيخ بەھلۇل، ـــ يادىڭىزدا بارمۇ، بۇلتۇر ئەمىرنىڭ چىشلىرى ئاغرىپ، ياغلىق بىلەن ئېڭىكىنى باغلىۋالغانىدى. بىر ئازدىن كېيىنلا ھىراتنىڭ بارلىق ئاياللىرى ئېڭەكلىرىنى پارچە شايى ئارقىلىق ئوراپ «ياغلىقى ئەلىشىرى» دەپ نام بەردى. شائىرنىڭ چىش ئاغرىقى ئاياللار ئۈچۈن ھۆسن ۋاستىسىگە ئايلاندى!

ـــ خوش، ئانداق بولغاندىن كېيىن، نېمىشكە ئەمىردىن ئاغرىنىدىڭىز؟ ـــ دەپ كۈلۈپ سورىدى ساھىپ دارا.

ـــ يوقسۇ، مەن ئۆز ـ ئۆزۈمگە رەنجىدىم، ـــ دەپ مۇلايىملىنىپ، ئۇيالغاندەك يەرگە قاراپ دېدى شەيخ بەھلۇل، ـــ ئەمىر ئەلىشىرنى ئەيىبلەشكە ھېچ يول ۋە ھەققىمىز يوق. ئۇ جانابنىڭ ئۈستىدە شۇنداق نۇرغۇن ۋە ئېغىر ئىشلار باركى، بۇلار تاغقا ئارتىلسا، تاغمۇ چىدالماس ئىدى. بۇ شارائىتتا ئۇ جانابنىڭ گاھىدا كۆزلىرى غەزەپ بىلەن يانسا، گاھىدا مۇئامىلىلىرى قوپاللاشسا، ـــ بۇ زادىلا ئەجەبلىنىدىغان ھال ئەمەس. مېنىڭ بۇنىڭغا كۆزۈم يېتىدۇ، ئەلۋەتتە.

ـــ مەخسۇم، بۇنى ئىلگىرىلا پەملەش كېرەك ئىدى. سىز بولسىڭىز قاپاقلىرىڭىزنى تۇرۇۋاپسىز، ـــ دېدى ساھىپ دارا

چاقچاق ئارىلاش.

— ئىنسان كۆڭلى ھەر قىسما زەئىپلىكلەردىن خالىي ئەمەسمىش.

شەيخ بەھلۇل ئورنىدىن تۇردى ھەم چىقىشىدا باغۋەنگە يولۇقماق بولۇپ كەتتى. ساھىپ دارا پالاسقا يانپاشلىغىنىچە يېنىدىن شىرقىراپ ئېقىۋاتقان گۈلزارلارنى بويلاپ، ئۇزاقتا، ھاۋانىڭ ئىللىق ئالتۇنىدا نەپىس ئۈيقۇغا تولغان، ئۆسۈملۈكلەر قوينىدا تولغىنىپ غايىب بولىدىغان سۇغا تەلمۈرۈپ قارىدى ھەم ياخشى كۆرۈپ ئوقۇيدىغان غەزەللىرى ئىختىيارسىز يادىغا كەلدى:

نامەسى قوينۇمدا بەسكىم، بىئارام ئەيلەر كۆڭۈل،
سۇيگەلى چىقماققا گويا كى دەۋام ئەيلەر كۆڭۈل.

ئۇ ئىككى مىسرانى ئوقۇپ بولۇپ ئۇچىنچى مىسرانىڭ باشتىكى سۆزلىرىنى باشلاپ تۇرۇۋىدى، بىر نېمە «قارا!» دېگەندەك قىلىپ كەينىگە قارىدى: «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم!» دەپ قول قوشتۇرۇپ تۇرغان تونۇش ئەمەس بىر يىگىتنى كۆردى.

— خوش، خىزمەت نېمە؟

يىگىت ئاللىقانداق بولۇپ قىزىرىپ يەرگە قارىدى، كېيىن بىردىن ئۆزىنى چىڭ تۇتۇپ سۆزلىدى:

— تەقسىر، مېنى بۇ دەرگاھقاھۆرمەتلىك سۇلتانمۇرات ئەۋەتىۋىدى، ئۇ كىشىنى تونۇسىلا كېرەك.

— ھە، ئۇ جانابنى تونۇيمىز، — دەپ تەستىقلىدى ساھىپ دارا، — سىز نېمە ئىشقا؟ ماڭىمۇ ياكى ئەمىر ھەزرەتلىرىگىمۇ؟

يىگىت قانداقتۇر بىر ئىچكى قارشىلىق بىلەن چېلىشىۋاتقاندەك، پىشانىسىنى سىلاپ جاۋاب بەردى:

— مۇشۇ دەرگاھتا بىرەر ئىش تېپىپ بېرىشىدۇ دەپ ئەۋەتكەنىدى. ئەگەر مۇمكىن بولسا، نەۋائى جانابلىرىغا ئەرز

قىلساق ...

ساھىپ دارا يىگىتنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ دېدى:

— ھاجىتى يوق، مەقسىتىڭىز ئۇقۇلدى، بىرئاز سەۋر قىلىڭ.

يىگىت ئىرىقنىڭ ياقىسىغا زوڭزىيىپ ئولتۇردى ھەم چوڭ ۋە گۈزەل باغقا قاراپلا قالدى. ساھىپ دارا ساقلىنى تاتىلاپ، ئىرىنگەن كىشىدەك، ئاستا ئورنىدىن تۇردى. ئالدىرىماستىن ئالمىنىڭ شېخىغا ئىلىقلىق چەكمىنىنى كىيدى، ئاپئاق يوغان سەللىسىنى دىققەت بىلەن بېشىغا ئوراپ، يىگىتكە دېدى:

— يۈرۈڭ، بىز ئىككىمىز «ئىنجىل» ياقىسىنى كۆرۈپ سەيلە قىلىپ كېلەيلى. ئۇ يەرلەردە بولغانمۇ سىز؟

— تەرىپىنى ئاڭلىغانمەن، لېكىن كۆرگەن ئەمەسمەن.

— ھىرات بولسا، بىر ئالەمدۇر، ئۇنىڭ ئىچىدە نەۋائى يېڭى بىر ئالەم پەيدا ئەتمەكتە ... ھە، كەچۈرۈڭ، ئېتىكىز نېمە؟ سۇلتانمۇراتنىڭ يېقىنلىرىدىن بولسىڭىز كېرەك.

— ئېتىم ئارسلانقۇل، جانابى مۇدەررىس بىلەن تونۇشلۇقىمىز بار.

«ئىنجىل» بويىغا يەتكەندە ئومۇمىي قۇرۇلۇش ۋاقى - چۈشى ۋە كۆپچىلىك كىشىلەر ئارىسىدا ئارسلانقۇل ھاڭۇنقىپ قاراپلا قالدى. شۇنداق قىلىپ، ئۆز يولدىشىنى كۆزىدىن يوقىتىپ قويدى. بىر ھازاغىچە ئۇياق - بۇياققا قاراپ، كېيىن بۇ ئالامەت چوڭ ئىشنىڭ قىزىقىنى كۆرۈپ ئۇنىڭغا بېرىلىپ، مېڭۈەردى. دەريا بويلاپ كەتكەن نۇرغۇن جايدا ئىش ئەۋج ئېلىپ قاينىماقتا. بىر نەچچە يۈز ئادەم تەرلىگەن، پىشقان، ھاسىرىغان ھالدا تىنماي ھەركەت قىلماقتا ئىدى؛ يۈك توشۇغان ھارۋىلارنىڭ تاراقلىشى، تۆگىلەرنىڭ ئاللىقانداق قىلىپ ئارۋاق - سارۋاق مېڭىپ ۋارقىرىشى، «ئېغىر كارۋان» پىللارنىڭ ئاجايىپ ھەيۋەت لوپىرلاپ مېڭىشى، ئىش باشلىقلىرىنىڭ كەسكىن ۋارقىراشلىرى ۋە باشقىلار

ئارسلانقۇلنى خېلىلا گاڭگىرتىپ قويدى. ئۇ تاشچىلارنىڭ ئالدىدا سېھىرلەنگەندەك، ئىختىيارسىز توختىدى. بۇ يەردە ئۇستىلار تۇرلۇك شەكىلدە ۋە تۇرلۇك چوڭلۇقتا بولغان تاشلارنى ناھايىتى دىققەت ۋە چېۋەرلىك بىلەن ئويۇپ ياسىماقتا ئىدى. بەزىلىرى تاشلارنىڭ بۇدۇر - چوقۇر يۈزىنى ئەينەكتەك قىلىپ سىلىقلىماقتا، بىر گۇرۇھ ئۇستىلار سىلىقلانغان قىرلىق مەرمەر تاختىلارغا ئاجايىپ، ئىمىر - چىمىر گۈللەرنى ياسىماقتا ئىدى. ئۇستىلارنىڭ ئەسۋابلىرى ئاستىدا مەرمەر يۈزىدە ئاستا - ئاستا ئېچىلغان ئويما گۈللەرنىڭ جانلىقلىقى ئارسلانقۇلنى ھەيران قالدۇردى: «ئالەمدە زەرگەرچىلىكتەك ئىنچىكە مۇشەققەتلىك ئىش بولماس دەپ ئويلايتتىم، بۇلارنىڭ ئىشى ئۇنىڭدىنمۇ مۇشەققەتلىك ئىكەنغۇ!» دەپ ئويلىدى.

ئارسلانقۇل توختىماستىن چۈمۈلىدەك قىمىرلىشىۋاتقان ئادەملەرنىڭ ئارىسىدا ھەر تەرەپكە بىر قاراپ، ھەر قەدەمدە ھۇنەر ۋە سەنئەتنىڭ مۆجىزىلىرىگە يولۇقۇپ، تېنەپ كېتىۋاتقاندا، سېلىنىۋاتقان مەدرىسىنىڭ پەشتىقى يېنىدا ساھىپ دارانىڭ كىمخاب ياقىلىق چاپان كىيگەن ياشقىنا چاققان بىر يىگىت بىلەن سۆھبەتلىشىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇلاردىن نېرىراق بىر جايدا توختىدى. مەدرىسىنىڭ ھەيۋىتى، يۇكسەك پەشتىقى ئۇستىدە ئىشلەۋاتقان سەللىلىك، قالپاقلىق ئۇستىلارنىڭ دارۋازلاردەك چاققانلىقىغا ھەيران بولۇپ قاراپ قالدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئاپئاق ساقاللىق، دۈمچەيگەن قېرىلارمۇ بار ئىدى. لېكىن بۇ قېرىلارمۇ ئېگىز چىدىر ئۇستىدە كۆچلۇك قەدەم بېسىپ، تېتىك ياشلارغا ئوخشاش ھېچ نەرسىدىن قېيىش يوق ئىشلەشمەكتە ئىدى، گۈزەل دەرۋازىغا، كوچا تەرەپنىڭ ئېگىز تاملىرىغا يۈزلەرچە نەققاشلار يېپىشىپ ئىشلىمەكتە. نەقىشلەرنىڭ كۈندە يانغان رەڭگارەڭ ئوتى كۆزلەرنى چېقىپ تۇرماقتا ئىدى. ئارسلانقۇل بۇ قالايمىقانچىلىق ئىچىدە تاسادىپىي تېپىلىپ قالغان ساھىپ دارانى يەنە يوقتىپ

قويماي دەپ، ئۇنىڭ قېشىغا بېرىپ تۇردى. ساھىپ دارا ھېلىقى يىگىت بىلەن شۇنداق قىزىق سۆز تالىشىۋاتاتتىكى، ئارسلانقۇلنىڭ كەلگىنىنىمۇ سەزمىدى. ئارسلانقۇل ئۇلارنىڭ گېپىگە بىر پەس قۇلاق سېلىپ، كۈلۈمسىرەپ يۇزىنى بۇرىدى: «يەنە غەزەل! يەنە شېئىر ۋە داستان! ئاھ، ھېرات ـ ھېرات! قاياققىلا قارىسىڭ شائىرنى كۆرىسەن، ھەر يەردە، مەسچىتتە، مەدرىسىدە، بازاردا، ئاشپۇز ۋىلدا غەزەلخانلىق ۋە غەزەل جاڭجىلى! شۇبھە يوقكى، بۇ جاڭجالچىلارنىڭ ھەر ئىككىسى شائىر!» دەپ ئويلىدى ئىچىدە ئارسلانقۇل.

ئاخىردا ھېلىقى ياش شائىر تالاشقا چىدىمىغاندەك، ساھىپ دارا بىلەن سالقىن خوشلاشتى. شۇئاندا ئارسلانقۇل بىر يۆتىلىپ، ساھىپ دارانىڭ ئالدىغا ئۆتتى:

ـــ تەقسىر، مەن سىلىدىن ئادىشىپ قېلىپ، ئۇياق ـ بۇياقنى خېلى ئايلاندىم، ـــ دېدى قول قوشتۇرۇپ.

ـــ ھە، ئۇكام، بۇ يەردە تېنەپ قېلىشمۇ تەس ئەمەس، ـــ دېدى كۈلۈپ ساھىپ دارا، ـــ قېنى بۇ ياققا يۈرۈڭ.

ئارسلانقۇل ساھىپ دارانىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ مېڭىپ، بىر يالغۇز دەرەخ يېنىدا بىر گۇرۇھ ئىشچىلارنىڭ ھەربىرىگە ئۆتكۈر كۆزلىرى بىلەن قاراپ تۇرغان ئوتتۇرا ياشلىق بىر كىشىنىڭ قېشىغا كەلدى.

ساھىپ دارا بۇ كىشىگە ئارسلانقۇلنى كۆرسىتىپ دېدى:

ـــ باشلىق بۇ ئۇكامنى سىزگە تاپشۇرىمەن، ئىشلىتىپ ئەل قاتارىدا ھەق تۆلەڭ.

باشلىق ئەتراپقا غىل ـ پال قاراپ تۇرغان كۆزلىرى بىلەن ئارسلانقۇلغا قاراپ:

ـــ بەستىڭ يارايدىغان يىگىت كۆرۈنسەن، ئەمما ھۇرۇنلۇق قىلساڭ ھالىڭغا ۋاي، جۇمۇ! ـــ دېدى.

ـــ ھۇرۇنلۇقنى بىلمەيمەن، قېنى ئىشلەپ كۆرەي، ئاكا، ـــ

دېدى ئارسلانقۇل جىددىي چىراي بىلەن.
باشلىق خىش توشۇۋاتقانلار تەرەپنى كۆرسەتتىپ:
ـــ مەيلى، بولمىسا ئاۋۇلارغا قوشۇلۇپ، بەلنى بەك باغلاپ، ئىشقا چۈش، ـــ دېدى.
ئارسلانقۇل بىر دەستە خىشنى دۇمبىسىدە كۆتۈرۈپ، ئۇنچىلا ئېگىلمەي، يۇقىرىغا قارىتىلىپ قويۇلغان يانتۇ تاختايىنى چاققانلىق بىلەن دەسسەپ، ئىلدام مېڭىپ يۇقىرىلاپ چىقىپ كېتىپ باراتتى، پەستىكى بىر ـ ئىككى كىشى ۋارقىرىدى:
ـــ ھەي، ياش يىگىت، ئاۋايلاپ، ئاستا ماڭ ھەم ئېگىلىپ ماڭ! كەينىڭگە ئۇچۇپ كېتىشىڭ مۇمكىن!
ئارسلانقۇل باشلىقنىڭ پارقىرىغان كۆزلىرىدىن چۆچۈگەن ھالدا، ئەمما پەستىكىلەرنىڭ بۇ ئورۇنلۇق گېپىگە پىسەنت قىلماستىن، يۇقىرىلىغانسېرى تولاراق ئېڭىشىشكە مەجبۇر بولغان بولسىمۇ، توختىمايلا، شۇنداق ئىلدام كېتىۋەردى. خىشنى پەشتاقتا ئاغدۇرۇپ، پەسكە ۋە ئەتراپقا قارىدى. كۈننىڭ نۇرلىرىغا چۆمۈلگەن ھىرات باغلىرىنىڭ ياپيېشىل مەنزىرىسى بۇ يىگىتنىڭ كۆڭلىدىكى دەرد تۈگۈچلىرىنى يەشكەندەك تەسىر قىلدى. بىر دەمدە ئۇ ئۆزىدە، روھىي يېنىكلىك سەزدى. ئۇنىڭ ئوچۇق قۇدرەتلىك مەيدىسى بۇ يەردە، بۇ ئېگىزلىكتە مۇلايىم شامالنىڭ يېقىملىق سوقۇشىي بىلەن ئۆسكەندەك بولدى. ئۇ چىقىۋاتقان، چۈشۈۋاتقانلارنىڭ ئارىسىدا، ھېچكىمگە ئۇرۇنماستىن چاققانلىق بىلەن پەسكە يۈگۈردى.
پىشىندىن كېيىن ھەممە جايدا ئىش توختىدى. كىشىلەر تەرلىرىنى ئېرتىپ، كىيىم ـ كېچەكلىرىنى قېقىپ، «ئىنجىل»نى ياقىلاپ، ھەر يەر، ھەر يەردە توپ ـ توپ بولۇشۇپ چۆرىدىشىپ ئولتۇرۇشتى. ئارسلانقۇل «ئىنجىل» نىڭ لايراق سۈيىدە يۇز ـ قولىنى يۇيۇپ، ئۆز گۈرۇھىغا كەلدى. دەرەخلەر ئارىسىغا سېلىنغان بورىغا باداشقان قۇرۇپ ئولتۇردى. ھارغان ئادەملەر

ئاستا، ئۆزبېكچە، پارسچە يەنە باشقا، ئارسلانقۇل چۈشەنمەيدىغان، بەزى تىللاردا پاراڭ سېلىشماقتا ئىدى. ئۇلار پات - پات قىرىق - ئەللىك قەدەم نېرىسىدا ھورى ئاسمانغا كۆتۈرۈلگەن، چوڭ قازان تەرەپكە قارىشىپ قويىاتتى.

قاپقى سېلىنغان باشلىق چۆرىدەپ ئولتۇرغانلارغا قاراپ قويۇپ، ئاشپەزگە: «بولۇڭ قېنى» دەپ ۋارقىرىدى. داستىخانچى قېرى ئاۋۋال كىشى بېشىغا بىردىن يۇمشاق، سىيادانلىق نان قويىدى. كېيىن گۈللۈك، يوغان تاۋاقلاردا قورۇما شورپا تارتىلدى.

ئارسلانقۇل ئۆز ئادىتى بويىچە، تاماقنى ھەممىدىن دېگۈدەك ئاۋۋال يەپ بولدى - دە، تېخى يولداشلىرى بىلەن تونۇشۇپ كەتمىگەنلىكتىن، ئۇلارغا ساقلاپ ئولتۇرماستىنلا ئورنىدىن تۇردى.

قۇرۇلۇشنىڭ ھەممە جايلىرىدا ۋاراڭ - چۇرۇڭ، تاقۇر - تۇقۇر توختىغان. پەقەت شوق بالىلار، دەم ئېلىپ يانقان تۆگىلەر، پىللار ئەتراپىدا يۈگۈرۈشۈپ، ھايۋانلارغا تىنچلىق بەرمەي ئۇرۇشەتتى. ئۇ يەر - بۇ يەردە يات كىشىلەر بىنا قۇرۇلۇشىنى كۆرۈپ، تاماشا قىلىشىپ يۈرەتتى.

ئارسلانقۇل بايا ئىشلىگەن يېرىگە كەلدى. ئۇياق - بۇياقنى ئايلىنىپ، تاختاي باسقۇچنى دەسسەپ، يۇقىرىسىغا چىقىپ قالغىنىنى ئۆزىمۇ تۈيماي قالدى. شۇنداق بىر ئاجايىپ پۇختا ۋە ئېگىز گۈمبەزنى باش قاتۇرماستىن، قىينالماستىن، ھاي - ھۇي دېگۈچە ئىشەنچلىك بىلەن ياساۋاتقان ئۇستىلارنىڭ چېۋەرلىكىگە ئەجەبلەندى. كېيىن، گۈمبەز ئەتراپىغا ئورنىتىلغان تاختاي باسقۇچ ياغىچىغا يۆلىنىپ يىراقلارغا قارىدى. كونا مەدرىسىلەرگە، شامدەك تىك، سىلىق ۋە ئېگىز چىقىپ تۇرغان مۇنارلار، نەقىشلىرى رەڭگارەڭ چوغ بولۇپ كۆرۈنگەن شاھزادىلەرنىڭ گۈزەل، ئېگىز يوغان ئۆيلىرى، ئېگىز، قىپقىزىل قورغانلارنىڭ ئۇستىلىرى ئالىيېشىللىق ئارىسىدا دىققەت بىلەن قارىغانسېرى بىرىنىڭ كەينىدىن يەنە بىرى ئالاھىدە ھەيۋەت كۆرۈنەتتى. بۇلارنىڭ

نۇرغۇنلىرىنى ئارسلانقۇل يېنىدىن كۆرگەن بولسىمۇ، لېكىن يۇقىرىسىغا چىقىپ قارىغاندا، ئارىدىكى مۇساپە ئۇلارغا ئاللىقانداق ئىللىق ھۆسن بېرىپ، بۇ مەنزىرە كىشىنىڭ دىققىتىنى تېخىمۇ جەلپ قىلاتتى. خېلىلا ئۇزاقتا، ئارسلانقۇلنىڭ كۆزىگە سۇۋادانلار بىلەن ئورالغان چوڭ بىر جاي كۆرۈندى: «ھە»، ئاۋۇ «باغى جاھان ئارا» ئەمەسمۇ؟ نەق ئۆزى... ئەنە مەيدانلىرى» دېدى ئۆز - ئۆزىگە ئارسلانقۇل بېشىنى ياغاچقا قويۇپ، خىيالغا چۆكتى ھەم شۇ جايدىن كۆزىنى ئالماي ئۇزاق قارىدى: «كىم بىلسۇن، بەلكىم دىلدارىم شۇ يەردە ياشاۋاتقاندۇر. ئۇ ھازىر ياسىنىپ - كىيىنىپ، ئۆزى پادىشاھنىڭ يۇزىنچى خوتۇنى بولسىمۇ، مېنى تامامەن ئۇنتۇپ كەتكەندۇر!» يىگىتنىڭ مەيدىسىنى قايغۇ دولقۇنى قاپلىدى، كېيىن ئۆزىنى بەزلىمەك بولغاندەك، بىردىنلا ناخشا ئېيتتى:

كۆزنىڭ قارىسى بالا،
نېتەي مەن ئۇنىڭغا شەيدا!
ئارزۇ - ھالىمنى يەتكۈز،
چېمەندىن سوققان ھاۋا!

بېرىپ ئېيتىڭلار، تورغايلار،
بۇ غېرىب كىمنى پايلار؟
مەندەك كۆيگەنمۇ مەجنۇن
شۇنچە يىل، شۇنچە ئايلار!

چەكمە، دوستۇم، تارىمنى،
ئەلگە يايما زارىمنى،
چۈشۈمدىمۇ كۆرەلمەيمەن،
ھىرانتىكى يارىمنى!

ئارسلانقۇل قالپىقىنى قولىغا ئېلىپ، «نېمە قىلايا! ...» دەپ بىرەر ئىشتىن ئۈمىدىنى ئۈزگەنلەرگە ئوخشاش، قولىنى سىلكىدى، ئىككى ـ ئۈچ قەدەم بېسىپ، قانداقتۇر بىر خىجالەت بىلەن بىردىن توختىدى: چۈنكى ئۇنىڭ ئۈدۈلىدا بىر توپ كىشى ئۇنىڭغا قاراپ تۇرغانىكەن، بۇلارنىڭ ئىچىدە بايىقى ئۇستىلاردىن باشقا يەنە ئىككى ـ ئۈچ ناتونۇش كىشىلەر بار ئىدى. بۇ ناتونۇش كىشىلەرنىڭ بىرى ياخشى كىيىنگەن، ئۇلۇغ سۈپەتلىك، ھەممىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە قارىتىپ تۇرىدىغان ئادەم بولۇپ، ئۇ سەل كۈلۈمسىرەپ دېدى:

ـــ نېمىشكە ناخشاڭنى توختاتتىڭ، ياخشى يىگىت؟ بىز يەنە تىڭشىماقچى ئىدۇق، ـــ راستمۇ؟ ـــ دەپ ئەتراپىدىكى ئۇستىلارغا قارىدى ئۇ.

قولىدا يوغان قەغەزگە سىزىلغان بىناىنىڭ لايىھەسىنى تۇتۇپ تۇرغان قېرى ئۇستا بېشى بىلەن راست دەپ تەستىقلاپ ئاستا سۆزلىدى:

ـــ بەللى، ئۇكام، ناخشاڭنى دەرد بىلەن ئېيىتتىڭ.

ـــ ئەلۋەتتە، بىز ناخشىدىكى سەمىمىي دەردىنىڭ چوغى بىلەن تەسىرلەندۇق. ئەسلىدە ناخشىنىڭ ھەقىقىي جېنى دەردتە بولىدۇ، ـــ دېدى يەنە ھېلىقى ئادەم.

مۇنداق مۇئامىلىدىن كېيىن ئارسلانقۇل ئۆزىنى تۇتۇۋالدى ھەم قولىنى قوشتۇرۇپ تۇرۇپ سۆزلىدى:

ـــ تەقسىر، پېقىر قۇلىڭىز ناخشىچى ئەمەس. مېنى ئىزا تارتقۇزمىسىلا، مۇنداقلا، ئۆزىمىزچە، گاھىدا ئەنە شۇنداق غىڭشىپ قويىمىزدە ...

ـــ ياق، ناخشاڭنى ئېيىتقاچ ئىشلەۋەرگىن، باشقىلارمۇ بەھرە ئالسۇن، ـــ دېدى ھېلىقى كىشى.

ئارسلانقۇل خىش، تاش كۆتۈرۈپ چىقىۋاتقانلارنى كۆرۈپ ئىشنىڭ باشلانغانلىقىنى كۆردى ـ دە: «ئەپۇ قىلىڭلار!» دەپ

پەسكە قاراپ يۇگۈردى ۋە خىش كۆتۈرۈپ يۇقىرىسىغا چىققاندا، ئارسلانقۇل ھەيران قالدى: ھېلىقى ئادەم قىممەت باھا چاپىنىنىڭ پېشىنى تۈرۈپ، يەڭلىرىنى يۇقىرى قىلىپ ئىشلىمەكتە، ئۇستىلارغا خىش، تاش، لاي سۇنۇپ بەرمەكتە ئىدى. يىگىت كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا ئۇ كىشىگە قارىدى ـ دە، مۇرىسىنى چىقىرىپ ئۆز ـ ئۆزىگە: «چوڭ كىشىلەرگە ئوخشايدۇ، ئەمما، قىلىقى باشقىچە ئىكەن! قېنى شۇ ئىشلىشىدە ئۇزاق چىدالامدىكىن!» دېدى.

ئارسلانقۇل ھەر قېتىم چىققاندا، ئۇنىڭغا كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا بىر قاراپ قوياتتى. ئەمما ئۇنىڭ ئىشىدا سۇسلىشىش بۇ ياقتا تۇرسۇن، ئۇنىڭ تەرلىگەن يۈزىدە بارغانسېرى ئىشقا مۇھەببەت، قىزغىنلىق سېزىلەتتى. ئاخىردا ئارسلانقۇل چىدالماستىن، ئۆزى بىلەن يانمۇيان چۇشۇپ كېتىپ بارغانلارنىڭ بىرىنى تارتتى ۋە قولى بىلەن يۇقىرىسىنى شەرەت قىلىپ دېدى:

ـــ ئاۋۇ جاناب كىم بولىدۇ؟ قەۋەتلا ئىشلەپ كېتىپتۇغۇ! يا، باشلىقتىن بىزگە ئوخشاش قورقامدۇ؟ ھا ـ ھا ...

ـــ ھوي، نادان، سەن تېخى تونۇمايتتىـــكەنسەن! ـــ دەپ قەدىمىنى ئاستىلاتتى ھېلىقى كىشى.

ـــ ياق، كىم ئۇ؟

ـــ نەۋائى ھەزرەتلىرىغۇ. ئۇ پات ـ پاتلا كېلىپ مانا مۇشۇنداق غەيرەت بىلەن ئىشلەيدۇ.

ئارسلانقۇل چۆچۈپ توختىدى: «نەۋائى» دېدى ئۇ ئۆز ـ ئۆزىگە ھەم كەينىگە قايرىلىپ، ئاللىقانداق قىزغىن مېھىر بىلەن كۆزلىرىنى يۇقىرىسىغا قادىدى ...

ئون بەشىنچى باب

I

دۇاننىڭ قاتىرىسىغا سىلىنغان زىننەتلىك بۆلمىلىرىنىڭ بىر يېنىغا خېلى كۆپ كىشىلەر توپلانغانىدى. چوڭ، تەكشى، تۆت بۇرجەكلىك سەھنىسى قېرى قاراۋۇل چاڭ چىقارماي ئاستا سۈپۈرمەكتە ئىدى. ئۇنىڭ چىرايى غەم ـ قايغۇنى كۆتۈرۈۋېتىش ئۈچۈن ھەر كۈنى ئەتىگەنلىكى بىر چېكىم نەشە چېكىۋېلىپ، كەينىدىن ئاچچىق چاي ئىچىپ يۈرىدىغان قېرىلارنىڭ چىرايىغا ئوخشاش قانسىز، سېرىق ئىدى. ئۇ سۈپۈرگىنىڭ سېپىغا تايىنىپ، يەر ئاستىدىن ھېلىقى توپلانغان ئادەملەرگە كۆز سالدى. تونۇشلىرىنى كۆرۈپ يېقىن كەلدى. مۇرىسىنى چىقىرىپ، ئەجەبلىنىپ دېدى:

— تووۋا، ئەلىشىر جانابلىرى بىر ھەپتىدىن بۇيان «چىھىلدۇختەران» دېگەن جايدا يېڭى بىر بىنا سالدۇرماقتا، ھىرانقا بۇگۈن كېچىسى يانغانىدى. بۇ خالايىق نەدىن ئاڭلىغاندۇ؟

بىر دېھقان كۈلۈپ جاۋاب بەردى:

— بەلكى ئۇ كىشى بىزنىڭ چۈشىمىزگە ئايان بولغاندۇر.

— ئەجەپ ئەمەس... چۈنكى نەۋائىنىڭ دىلى خەلقنىڭ دىلى بىلەن بىر شاختۇر، — دېدى ئىشەنچلىك ھالدا، قوللىرى كۆپكۆك بوياقچى.

شۇ ئاردا كىمدۇر بىرى يېنىپ ـ يېنىپ چۈشكۈردى.

— ھەق راست، — دېدى قېرى قاراۋۇل بوياقچىغا قاراپ جىددىي ھالدا، — بۇ زامانىدا نەۋائى جانابلىرىدەك پاك ئادەم

هەرگىز تېپىلماس! ــ دەپ قېرى قاراۋۇل ئىشىغا كىرىشتى.
كىشىلەر شۇنىڭلىشىپ، نەۋائىنىڭ ئىشلىرى، ھاياتى، سۆيەتلىرى ھەققىدە سۆزلىشىپ تۇراتتى، ئەمىرلەرگە خاس «ئالتۇن ئارقاق تون» كىيگەن، شائىر ھويلىغا كىرىپ كەلدى. ھەممە قول قوشتۇرۇپ تەزىم قىلدى. نەۋائى خەلقنىڭ سالىمىغا جاۋاب يانداۋرۇپ، چاپسان مېڭىپ چوڭ بوۋىمگە كىردى. ئادەملەر ئىشىك ئالدىنى ئوراپ، يانچۇقلىرىدىن، سەللىلىرى ئارىسىدىن قەغەزلىرىنى ئاختۇرۇشقا باشلىدى. يانپاش بوۋىملەرنىڭ بىرىدىن ياش، مەغرۇر كاتىپ چىقتى: «سەۋر! سەۋر!» دېدى خەلقە قاراپ، كېيىن نەۋائى كىرىپ كەتكەن بوۋىمگە كىردى.
ــ بۇگۈن خەلق ناھايىتى كۆپ، ــ دېدى سالام بېرىپ ياش كاتىپ، ــ ھەممىسىنى قوبۇل قىلىپ بولالامدىلىكى؟
ــ چۈشەنمىدىم، نېمە دېمەكچى بولىسىز؟
ــ ئەگەر ۋاقىتلىرى يار بەرمىسە، بۇلارنىڭ بىر قىسمىغا باشقا كۈنگە كېلىشكە تەكلىپ قىلسام دېگەن پىكىرگە كەلگەنىدىم.
ــ باربىكاللا، غەيرىتىڭىزگە! ــ دېدى نەۋائى.
ياش كاتىپ يەرگە قارىدى، بىر ئۆكۈپ، بىر قىزاردى.
نەۋائى ئەمدى مۇلايىم ھالدا، لېكىن جىددىي يوسۇندا دېدى:
ــ سىز تېخى ياش يىگىتسىز، مەنسەپتە بەلكى يۇقىرى ئورۇنلارغا چىقارسىز. شۇ سۆز خاتىرىڭىزگە نەقىشلىنىپ قالسۇنكى، ئەلگە بۇ يوسۇندا مۇئامىلە ۋە خىزمەت قىلىش ئەقىللىقلەرنىڭ ئىشى ئەمەس.
كاتىپ بېشىنى ئاران يۇقىرى كۆتۈرۈپ ئۆزرە تىلەپ چىقماقچى بولدى. نەۋائى ئۇنى توختىتىپ يارەمچىلىرى يېتىپ كەلگۈچە، ئۇ يەردە ئولتۇرۇپ: ئۇنىڭغا قارىشىپ بېرىشنى سوردى. كاتىپ بىر ئاز تېتىكلەشكەندەك بولۇپ، تۆۋەنكى تەرەپتە يېزىق ئەسۋابلىرى قويۇلغان ئۇستەل ئالدىغا كېلىپ ئولتۇردى.
ئاۋۋال، جۇل - جۇل كىيىملىك كىر قالپىقنى چۆكۈرۈپ

كىيگەن، ئوتتۇرا ياشلىق دېھقان قول قوشتۇرۇپ كىردى ـ دە، سۇر بېسىپ مەڭدەپ قالدى.

ـــ قېنى، ئولتۇرسىلا، مۇددىئالىرىنى سۆزلىسىلە، ـــ دېدى نەۋائى خۇش مۇئامىلە بىلەن. دېھقان ئىشىك تۆۋىدىلا ئولتۇرۇپ، قالپىقىنى سەل كۆتۈردى. ئاندىن:

ـــ بېشىمغا بىر پالاكەت چۈشۈپ، ئىسپىزاردىن كەلدىم، ـــ دېدى ـ دە، بىردىن سورىدى: ـــ ھەممىسىنى ئېيتايمۇ، ئۇزۇن پاراڭ؟

ـــ ئېيتسىلا، ـــ دەپ كۈلۈپ جاۋاب بەردى نەۋائى.

ـــ قولۇمدا بىرلا ئېتىم بار ئىدى. بارلىق ئىشىمىزغا ياراپ تۇراتتى. بىر كۈنى قانداق بولدى، يېزىمىزغا بىر ئاتلىق سىپاھى كىرىپ كەلدى. كەينىدە چىرايلىق بىر بالا بار ئىدى، مەن ئېتىمنى سۇغۇرۇپ يۈيۈۋاتاتتىم. يېنىمغا كېلىپ توختىدى. «ئېتىڭنى توقۇپ بەرگىن، مۇنۇ ئۈكامنى مىندۇرۇۋالاي، يېقىن كۈنلەردە ھىراتتىن يانىمەن. شۇ چاغدا تاشلاپ كېتىمەن» دېدى. مەن يېلىنىپ تۇرۇپ: «بەگ يىگىت، ھازىر ئىش ۋاقتى، بېرەلمەيمەن. باشقىلاردىن سوراپ كۆرۈڭ، تېپىلمىسا شۇنداق كېتىۋېرىڭ، بۇ ئارغىمىقىڭىز بىلەن شور دەريا غىچە يېتىپ بارالايسىز» دېدىم. «ياق» دېدى ئۇ، ـــ ئۇدا يۈرۈپ، ئېتىم ئالدىراپ قالدى. ھىراتنىڭ ھەممىسى مېنى تونۇيدۇ. «قازى زاتلاردىنمەن» دېدى. ھۆكۈمەتكە ئات ـ ئۇلاغ بەرمەك، كوندىدىن قالغان بىر رەسمىيەت. ئاتنى توقۇپ ئۇنىڭغا تۇتقۇزۇپ قويدۇم ... مانا ئىككى ئاي بولدى، ئۇ قازى زاتىدىن دېرەك يوق. بۇگۈن ئون كۈن بولدى ئېشەككە مىنىپ ھىراتقا كەلدىم. كىرمىگەن كوچام، سورىمىغان ئادىمىم قالمىدى. تېپىش نەدە! بۇنى ئاز دەپ يەنە بىر پالاكەتكە يولۇقتۇم. ئۇچ كۈن بولدى ئېشىكىمنى ئوغرىغا ئالدۇرۇپ قويدۇم. مەھكىمىلەرگە كىرسەم ئەرزىمنى تىڭشىمىدى. ئۆزلىرىگە دەردىمنى ئېيتاي دەپ كەلدىم، تەقسىر.

دېھقان ئېغىر ئۇلۇغ - كىچىك تىندى. نەۋائى ئاستا تەۋرەندى.
— بۇرادەر، سىلىگە بىر بالا دۇچار بولغانىكەن، مەيلى كىم بولسا، شۇ بولسۇن، قازى زاتىمۇ، سىپاھىمۇ ئۇ بىر ئاپەت... بۇنىڭغا ئوخشاش ئوۋچىلار تولا، ئۇلار ئۆزلىرى ئوۋچىنىڭ ئىتىغا ئەرزىمەيدۇ. ئىسمىنى بىلمەمدىلا؟
— ئېيتقان، تاجىددىن...
نەۋائى كاتىپقا قاراپ، قىلىچبەگنى چاقىرىشقا بۇيرۇدى. كېيىن دېھقانغا كۇلۇپ قاراپ دېدى:
— ئېتىڭىز تېپىلدۇ. راست ئىسمىنى يوشۇرغان بولسا، چىرايى، تۇرقى قانداقلىقىنى ئېيتارسىز. لېكىن، ئېشەكنى ئاختۇرۇشتىن پايدا يوق بولسا كېرەك. قايسى قورۇدا، قايسى ئېغىلدا! ئېشەكنى يوقاتقانلىقىڭىزنى بىزگە ئىسپاتلاپ بېرەلەمسىز؟
— ۋاي، بۇ قۇللىرى يالغان ئېيتىشنى زادىلا بىلمەيدۇ! كارۋان سارايدا يوقالدى. يۈز كىشى دېسىلىمۇ گۇۋاھلىق بېرەلەيدۇ.
— ئۇنداق بولسا، ئېشەكنىڭ باھاسىنى بىز تۆلەيمىز، — دېدى نەۋائى، — لېكىن بۇنىڭدىن كېيىن ئېھتىيات بولۇش كېرەك. ئەلدە بىر ماقال بار: «ئۆزۈڭنى چىڭ تۇت، قوشنىڭنى ئوغرى تۇتما» دېگەن.
دېھقان نەۋائىنىڭ سۆزلىرىنى ئەقلىگە سىغدۇرالمىغاندەك ھودۇقۇپ قالدى.
— بۇ نېمە دېگەنلىرى؟ سىلى تۆلەيمەن دەمدىلا؟ بارلىق جەبىرنى ئۆزۈم تارتاي، — دېدى قولىنى كۆكسىگە قويۇپ دېھقان.
ئېگىز بويلۇق، كەڭ غوللۇق، قۇرغۇي بۇرۇن يېگىت قىلىچبەگ كىردى. نەۋائى دېھقاننىڭ ئەرزىنى قىسقىچە چۈشەندۈردى. كېيىن بۇيرۇپ: «بۇ كىشىنىڭ دەردىگە دەرمان بولمىغۇچە ھەرگىز ئارام ئالماڭ. جەھەننەم ئاستىدا بولسىمۇ ئۇ زالىمنى تېپىپ جازاسىنى بەرگەيسىز!» دېدى.

قىلىچبەگ دېھقاننىڭ كۆڭلىنى بەزلەپ:

ــ ئۇ ئادەم بىزگە ئاتىنىڭ قاشقىسىدەك مەلۇم. قېنى يۈرۈڭ، مەن بىلەن، ــ دېدى.

نەۋائى ئۇلارنى توختاتتى. ئېشەكنىڭ باھاسىنى سورىدى. كېيىن ئۆزىنىڭ خۇسۇسىي خىزمەتچىلىرىدىن دېھقانغا پۇل ئېلىپ بېرىشنى قىلىچبەگكە تاپشۇردى. دېھقان خۇشاللىقىدا قىن ـ قىنىغا پاتماي، رەھمەت تەزىم دەپ چىقتى.

تولىسى دېھقان، كاسىپ، ھۈنەرۋەنلەردىن ئىبارەت بولغان كىشىلەر بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى كىردى. ھەر كىمنىڭ ئۆز ھالىغا يارىشا بىر دەردى، يارىسى، مۇشەققىتى، تەلىپى، دەۋاسى بار ئىدى. نەۋائى ھەر قايسىسىنىڭ سۆزلىرىگە چىداشلىق بىلەن قۇلاق سالدى. ئەرزلەرنى كاتىپقا ئوقۇتۇپ، دىققەت بىلەن تىڭشىدى. ئۇنىڭ ئۆتكۈر پىكرى چىگىش مەسىلىلەرنى ئوڭاي ھەل قىلاتتى، چىن سۆز بىلەن تۆھمەتنى، ھەقىقەت بىلەن يالغانىنى چاپسان ئايرىيتتى.

پېشىندىن كېيىن خەلق شالاڭلاشتى. نەۋائى بىر نەچچە خىزمەتچىلەرنى يىغىپ، تۈرلۈك يېزىق ـ سىزىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندۇردى. ئەمەللىرى كىچىك بولغان بۇ خىزمەتچىلەر نەۋائى ھۈزۈرىدا ناھايىتى تىرىشىپ ئىشلىسىمۇ، لېكىن ئۆزلىرىنىڭ ئەركىن تۇتاتتى. داڭلىق ۋەزىر ۋە شائىر ئىش ئارىسىدا ھەتتا ئۇلار بىلەن چاقچاق قىلىشتىنمۇ تارتىنمايتتى.

ئىش ئاخىرىدا ھاسىراپ ـ ھۆمۈدەپ ھۆرمەتلىك ئەلى شاھ كىردى. ئۇ ھىراتتا ئەڭ ئالدىنقى سازەندىلەردىن ئىدى.

ــ مەرھەمەت قىلسىلا، ئىشلىرى قانداق؟ ــ دەپ سورىدى نەۋائى دوستلۇق ئىلتىپات بىلەن.

ــ دۆلەتلىرى سايىسىدە كەيپىمىز چاغ، ئىشلىرىمىز ياخشى ... دېدى ئەلى شاھ ۋە كەينىدىنلا، ــ پېقىرنىڭ كۆڭلىدە بىر ئىلتىماس بار ئىدى، ئەگەر مالالىق كەلمىسە، ئېيتىشقا

ئىجازەت بەرسىلە ...

— خوش، قېنى، ئېيتسىلا، قۇلىقىمىز سىلىدە، — دېدى نەۋائى جىددىي رەۋىشتە قاراپ.

— جانابلىرىنىڭ ئىلتىپاتلىرىدىن ئۈمىدىمىز شۈكى، ماڭا ئالتە ئايلىق ئىش ھەققىنى ھازىرلا بېرىشكە ۋەقپە مەمۇرلىرىغا بۇيرۇق بەرسىلىكەن.

نەۋائى بىر ۋاقىتلاردا ئۇنىڭ بىلەن بىرىنچى قېتىم ئۇچراشقاندا ئۇنىڭ مۇزىكىدىكى قابىلىيىتىنى قەدىرلەپ، ئۇنىڭغا ئۆز ۋەقپىلىرىدىن ماڭاشىنى تەيىنلىگەنىدى.

— نېمە ئۇچۇرىدىن؟ — دەپ سورىدى قىزىقىپ نەۋائى.

— ۋەقپە خىزمەتچىلىرىگە ھەر ئايدا مۇراجىئەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ بېشىنى قاتۇرمىسام دەيمەن ...

نەۋائى يەرگە قارىدى، شۈك بولدى. خەت يېزىشىپ ئولتۇرۇشقان خىزمەتچىلەر ئاستا باشلىرىنى كۆتۈرۈپ، بىر دەم شائىرغا، بىر دەم سازەندىگە قاراشتى. بىردىن نەۋائىنىڭ يۈزىگە تەئەججۈبلىك كۈلۈمسىرەش يېيىلدى:

— مەخسۇم، ئۆمرىمىزدىن ئالتە كۈن قالدىمۇ، يوقمۇ بىزگە مەلۇم ئەمەس، — دېدى نەۋائى كەيپسىزلىنىپ، — ئۆزلىرى بۇ ئامانەت ھاياتقا بېرىلىپ، ئالتە ئاينىڭ ماڭاشىنى نېمىدەپ بېرىدىلا ئاماقچى بولىدىلا؟

— سىلى بۇيرۇق بەرسىلە، مەن ئاقچىنى ئالاي، — دەپ ئاۋۋالقىدەكلا يۈرەكلىك سۆزلىدى ئەلى شاھ، — ئەگەر مەن ئۆلۈپ كەتسەم، ئۇ ئاقچىنى ئۆلۈملۈكۈمگە سەرپ قىلار.

— ئۆلۈكىمۇ بىر بالا، تىرىكىمۇ بىر بالا دېگەن ئۆزلىرى بولدىلا - دە! — دېدى نەۋائى جىددىي ۋە خۇشياقماسلىق بىلەن.

خىزمەتچىلەر ئۆزىنى توختىتالماي كۈلۈشۈۋەتتى. سازەندە قىزىرىپ - تاتىرىپ يەرگە قارىدى، ئاخىر چىدالماي ئۆزىمۇ كۈلۈۋەتتى.

نەۋائى ئورنىدىن تۇردى، ھۆرمەتلىك ئەلى شاھنىڭ مۇرىسىگە قولىنى قويدى. مۇلايىملىق بىلەن دېدى: «قانداق قىلىمىز، سىزدە زور ئىستېدات بار. بىز ئۇنى ھۆرمەت قىلىمىز، تەلىپىڭىزنى قوبۇل قىلدۇق». سازەندە تەشەككۇر ئېيتتى. نەۋائى ۋەقپە باشلىقلىرىغا بىر پارچە قەغەز يېزىپ بەردى.

شائىر ئۆيىگە يانماق بولۇپ، تاشقىرىغا چىقىۋىدى، مۇھەممەت سەئىد پالۋان كىرىپ كەلدى.

— خوش، نېمە مەقسەت بىلەن بۇ تەرەپلەرگە قەدەم تەشرىپ ئەتتىلە؟ — دەپ سورىدى نەۋائى كۆرۈشكەچ.

— «باغى سەپىد» دە شائىرلار مەجلىسى بار ئىكەن. ھەممىسى جانابلىرىنىڭ يولىغا قاراشلىق. ئەگەر ۋاقىتلىرى بولسا، بىر كىرىپ، ھەممىنى خۇشال قىلىپ چىقسىلا ...

— سىلى كېلىپ قاپتىلا، ياق دېيىشكە ئورۇن يوق.

شائىر بىلەن پالۋاننى نۆكەرلەر تالادا ئاتقا مىنگۈزدى. ھەر ۋاقىتتىكىگە ئوخشاش خەلقنىڭ چۈقان ـ قىقاسلىرى بىلەن قاينىغان «چارسۇ» دىن ھەم ھىراتنىڭ چوڭ بازارلىرىدىن ھېسابلانغان «بازارى مۇلىك» دىن ئۆتۈپ، خىش يېيىلغان چوڭ يول بويلاپ بىر چاقىرىمچە يول ماڭغاندىن كېيىن، ئېگىز تاملار كەينىدىن «باغى سەپىد» نىڭ قېلىن دەرەخلىكلىرى كۆرۈندى.

نەۋائىنى ھۆرمەتلىك ھاپىز يارى، شەيخىم سۇھەيلى، ھىلالى ئاسپى باشلىق بىر گۇرۇھ شائىرلار تالاغا چىقىپ كۈتۈۋېلىشتى. ئۇلار ئۇچلىرى بىر ـ بىرى بىلەن چىرمىشىپ كەتكەن يوغان دەرەخلەرنىڭ يېشىل تاملىرىنى بويلاپ ماڭدى. بىرئازدىن كېيىن نەۋائى شائىرلار توپلانغان سورۇنغان يېتىپ كېلىپ، چوڭ سۇپىغا ئولتۇرۇش بىلەنلا، شائىرلاردىن بىرى نەۋائىنى ئەسەرلەر ئوقۇپ بېرىشنى سورىدى.

بۇ يەردە قېلىن دەرەخلىك ئارىسىدا، سۇپىلاردا يۈزدىن ئوشۇق شائىرلار توپلاشقانىدى. بۇلارنىڭ ئارىسىدا ھۆرمەتلىك گەدائىغا

ئوخشاش ناھايىتى پىشقەدەم، سۆلەتلىك قەبرىلارمۇ، تېخى بۇرۇتى خەت تارتمىغان ياش ئوسمۇرلەرمۇ بار ئىدى. شائىرلارنىڭ ئارىسىدا چوڭ مەنسەپدارلار بولغاندەك، ئوقۇۋاتقان كەمبەغەل ئوقۇغۇچىلار ھەم بىرەر كەسىپ، ھۈنەر بىلەن مىسكەرلىك موزدۇزلۇق، تىككۈچىلىك خۇمدانچىلىق ياكى ھۆرمەتلىك تاھىرغا ئوخشاش باشماقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. بۇ يەردە زور ئىستېداتلىق، شۆھرىتى يۇقىرى، كىچىك پېئىل، ئالىيجاناب شائىرلار بولغاندەك، پىردەۋىسى، نىزامىلارنىڭ نەزىرىگە ئالمايدىغان، ئۆتۈپ كەتكەن ماختانچاقلارمۇ يوق ئەمەس. بۇ يەردە ھۆرمەتلىك سىمىگە ئوخشاش بىر كۈندە مىڭ بېيىت ئېيتىپ، ئۇنى چىرايلىق كۆچۈرىدىغان ۋە چاپسان توقۇيدىغان ئاجايىپ ئەپچىل شائىرلارمۇ بار؛ بۇ يەردە ھەددىدىن ئوشۇق مۇتالىئە قىلىش نەتىجىسىدە ئەقلىدىن ئېزىققانلار بولغاندەك، ئىچكىلىكنى نۇرغۇن ئىچىپ، كاردىن چىقىپ، ھۆرمەتلىك مۇھەممەتكە ئوخشاش، يالاڭۇاشتاق تېنەپ - تەمتىرەپ يۈرگەنلەرمۇ بار.

تولىسى شۇنداق يىغىلىشلاردا قەسىدىچىلەر، غەزەلچىلەر، مۇئەممالا ئۇستازلىرى ئۆز ئەسەرلىرىنى ياكى باشقىلارنىڭ يېڭى ئەسەرلىرىنى ئوقۇشۇپ، بەسلىشەتتى. بەزى بەختلىك شائىرلار ماختاش، ئالقىشقا سازاۋەر بولۇپ، بەزىلىرىگە يەرگە كىرىشكە يەر قالتىمق بولاتتى. بۇ يەردە دوستلار بىر - بىرىنى ماختاشسا، خىياللار مۇبالىغە (ئىشەنمەسلىك) نىڭ قاناتلىرىدا ئۇچاتتى. دۇشمەنلەر بىر - بىرلىرىنى ھەجۋىي قىلغاندا سۆزنىڭ زەھىرىنى زادىلا ئايىمايتتى. بۇ يەردە شائىرلار بىر - بىرلىرىگە غەزەللەر، ھەتتا پۈتۈن - پۈتۈن دىۋانلارنى ھەدىيە قىلىشىدۇ. يېڭى بىر بېيىت قولدىن قولغا ئۆتۈپ، يادقا ئېلىنىدۇ، ھەتتا كۆچۈرۈلۈپ سەللىلەرنىڭ قېتىغا قىستۇرۇلىدۇ.

ئەسەرلىرىنىڭ نەۋائىغا يېقىنلىغا ئىشەنگەن شائىرلار يۈرەكلىك، ھەتتا ئوچۇق مەغرۇرلۇق بىلەن ئارزۇ مۇزىكىسىنى

جاراڭلىتىپ ئوقۇپ بېرەتتى. تولىسى غەزەللەر ساختا بېزەلگەنگە ئوخشاش، تاشقى پارلاقلىق بىلەن كۆز تارتاتتى.

شۇنچە شائىرلار ئىچىدە كاشكى بىرەرسىنىڭ سۆزىدە ساپ ئانا تىلى ئاڭلانسىچۇ! شائىرلارنىڭ تولىسىنىڭ شېئىر يېيىغا مارجان ۋە گۆھەر دەپ تىزىلغانلىرى نەۋائى ئۇچۇن ئەرزان مۇنچاقتەك باھاسىز، يىلان قاسرىقىدەك سوغ يالتىراقلىق كۆرۈنەتتى: «بىزنىڭ ئىستېداتلىق مىرزىلىمىز ئەڭ ئوڭاي يولغا كىرىۋالغان. ئازراقلا مۇشەققەت چەكسە، ئۆز ئانا تىللىرىدا قانچىلىك ساپ، ئېسىل سۆز گۆھەرلىرىنى تاپقان بولاتتى!» دەپ ئويلىدى ئىچىدە نەۋائى.

نەۋائىنىڭ پىكرىنى بىلىش ئۇچۇن، بەزى شائىرلار غەزەللىرىنى شاگىرتلىرى ئۇستازلىرىغا بېرىنچى قەلەم مەشىقىنى تەقدىم ئەتكەندەك ئەدەپلىك سۇندى. نەۋائى غەزەللەرنى دىققەت بىلەن ئوقۇپ چىقتى. ئۇنىڭ ئۇچۇن شېئىردا ھەممىدىن ئاۋۋال خاس ۋە چوڭقۇر مەنە. خاس خىيال، خاس رەڭ ئاساس مىزان (ئۆلچەم) لەردىن ئىدى. لېكىن، ھازىر ئوقۇغان ۋە ئاڭلىغان شېئىرلاردا شۇ نەرسىلەر ئاز ئىدى. ئۇ بىر غەزەلدىكى قاپىيە خاتاسىنى كۆرسەتتى. بۇنىڭغا شائىرلار سۆزسىز قوشۇلدى. باشقا بىر غەزەلدە ئوخشىتىشنىڭ غەيرىي تەبىئىيلىكىنى كۆرسەتتى. لېكىن بۇ تەنقىد باشقىلارغا ئانچە ھەقلىقتەك كۆرۈنمىدى. ھەتتا بەزىلەر بۇ ئوخشىتىشنى پەۋقۇلئاددە «رەڭلىك ۋە زىننەتلىك» دەپ ھېسابلاشتى. نەۋائى ئاپتاپتىن ئۆزىنى تارتىپ قولى بىلەن يۈزىنى يېلپۈپ، كۈلۈمسىرەپ، قەلەم ۋە دۇۋەت بېرىشنى سورىدى. شائىرلار چوڭقۇر قىزىقىش بىلەن نەۋائىغا قاراپ جىمجىت ئولتۇرۇشتى. دىققەت قىلغان كىشى بەزىبىر گىدەيگەن شائىرلانىڭ يۈزىدە تەئەددىنىڭ ناھايىتى ئىنچىكە ئىزلىرىنى سېزەتتى. نەۋائى قومۇش قەلەمنى بىر قېتىم سىياھقا چىلاپ، قەغەز ئۈستىگە قەلەم يۈگۈرتتى ـ دە، غەزەلنى شائىرغا سۇندى. شائىر ئاۋۋال ئۆز

ئىچىده ئوقۇدى. كېيىن يالت قىلىپ ئەتراپتىكىلەرگە قارىدى ـ ده، ئۇنلۇك ئوقۇدى. قەغەزنى سوزۇلغان قوللارنىڭ بىرىگە ئۇزىتىپ، هاياجانلىق كەيپىيات بىلەن نەۋائىغا قاراپ دېدى:

ـ پېقىرلىرى شۇنداق ئويلايدۇكى، مېنىڭ ئوخشىتىشىمدا بىر قۇرۇق پۇتاق بار ئىكەن. جانابلىرىنىڭ نەپەسلىرى، باهارنىڭ ئىللىق هاۋا ۋە شامىلىدەك، ئۇ پۇتاقتىن بىر غۇنچە ئاچقۇزدى هەم ئۇنىڭ گۈل چىنىسىنى رەڭ ۋە نۇر بىلەن توشقۇزدى ...

قەغەز قولدىن قولغا ئۆتتى. قېنى كىم تالىشالايدۇ! سۇپىنىڭ نېرى چېتىده ئولتۇرغان يېشى توختىغان شائىر قەغەزنى كۆزلىرىگە يېقىن تۇتۇپ قاراپ چىقتى، ئاندىن قەغەزنى يېنىدىكى ياش شائىرغا بەردى هەم بېشىنى ئۇ تەرەپكە ئېگىپ پىچىرلىدى:

ـ ئەلىشىر نەۋائى سېهىرلىك قەلىمى بىلەن بىر تۇرتۇپ، قاپاقتىن جانلىق كۆز ياسايدۇ!

ـ تولا كىشىلەر چاقماق تاشتىن ئۇچقۇن چىقىرالمىغاندا، بۇ كىشى تۇركىي تىل بىلەن مۇزدىن ئوت چىقىرىدۇ، ـ دەپ جاۋاب بەردى ياش شائىر خۇش چىراي بىلەن.

شۇ ئاردا بۇلارنىڭ ئارىسىدىن مەي بىلەن خۇش كەيپ بولغان بىر توپ شوخ ئۇلپەتلەر ئولتۇرۇشقان جايدىن ساز ئاۋازى ئاڭلاندى. نەي، چاڭ، تەمبۇرلارنىڭ سېهىرلىك ئاهاڭىغا هاپىزلار هۆرمەتلىك لۇتپىنىڭ غەزىلى بىلەن قوشۇلۇۋىدى، نەۋائى بېشىنى تۆۋەن سالدى، كۆزلىرى زوقتىن ئاستا يۇمۇلدى، هۆرمەتلىك لۇتپى قانداق گۈزەل! غەزەلدىن «سەهرايى» تىلىنىڭ ئاددىي يېقىملىقلىقى، قېنىق، پاك رەڭلىرى، چوڭقۇر مەنىلىرى يۈرەككە چوغدەك يېپىشىپ قالدى.

ساز كېيىنكى چۇشۇرۇش مۇقاملىرىغا ئاستا چېلىنىپ، تىترەپ، تىنىشقا باشلىغاندا، نەۋائى بېشىنى كۆتۈردى. باشقا جايدا، ئۆزى تەنها بولسا ئىدى، چالغۇچىغا: «قېنى ئۇره چالغۇڭنى، تۇركىي سۆز!» دەپ ۋارقىرىۋېتەر ئىدى، بەلكى. باشقا

بىر سۇپندا بىر گۈرۇھ شائىرلار چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ ھۆرمەتلىك خۇسرەۋنىڭ غەزەللىرىنى تەكشاۋاتاتتى. نەۋائى كېلىپ كىشىلەرنىڭ ئارقىسىدا تۇرۇپ تەكشاشقا باشلىدى. ھۆرمەتلىك خۇسرەۋنىڭ كۆزلىرى زەئىپ ئىدى. ئۇ قولىدىكى قەغەزگە قارىماستىن، يادقا ئوقۇۋاتاتتى. غەزەل ھەم شەكلىي ياقتىن، ھەم مەزمۇن يېقىدىن كونا ئۇلگىلەرنىڭ نەمۇنىسى ئىدى. كۆزى زەئىپ بۇ شائىر باشقا بىر شېئىرنى ئوقۇشقا باشلىدى. بىرىنچى مىسرائى «گۈزار» دېگەن سۆز بىلەن تۈگىدى. ئىككىنچى مىسرائىغا ئۆتكەندە، نەۋائى يېنىك شېئىرنىڭ ئۇسلۇب ۋە مەنىسىگە كىرىشىپ، قاپىيىنى «ھەزار» دەپ قويدى، «راي» سۆزىگە «كۈناي» نى قاپىيە كەلتۈردى. قىزىقىپ ئوقۇۋاتقان خۇسرەۋى بايقىمىدى، كىشىلەر پىخ - پىخ كۈلۈپ، نەۋائىغا قاراشتى. نەۋائى كۈلۈمسىرەپ «خەپ شۇڭ» دېگەندەك لېۋىنى قىستى. «سىپاھى بۇد» قا «بەماھى بۇد» نى، «سەپ بەستە» گە «گەرەپ بەستە» نى، «ھەر سەپ» گە «بەر گەپ» نى قاپىيە قىلىپ قوشۇپ قويدى. ئاخىر خۇسرەۋى بىردىن ئوقۇشنى توختاتتى. قىسىق كۆزلىرى بىلەن ئەتراپقا قارىدى: «كىم بۇ؟» دېدى ئۇ ئاچچىقىدا. شائىرلار كۈلۈپ: «ئۇ ئادەمنى تونۇمىسىز، كۆرگەنمىدىڭىز؟» دەپ سوراشتى.

— ياق تونالمىدىم، — دېدى ئۆزىنى توختىتىپ خۇسرەۋى، — لېكىن مېنىڭ يادىمدا، بىر چاغدا «پۇلى مالان»① دا غەزەل ئوقۇغاندا يەنە شۇ كىشى ھازىرقىدەك ھەممە قاپىيىلەرنى ئالدىدا ئېيتىپ بەرگەنىدى.

شائىرلار قاقاقلاپ كۈلۈشۈپ كەتتى. نەۋائىمۇ ئۆزىنى تۇتالماي كۈلۈپ كەتتى. كېيىن ھۆرمەتلىك خۇسرەۋنىڭ يېنىغا ئولتۇرۇپ، ھال - ئەھۋال سوراشتى. چاقچاقتىن ھەر ئىككىسى

① ھىراتنىڭ بىر تەرىپىدىكى بىر جاي.

خۇشال بولۇشتى. خۇسرەۋى ئۆز شېئىرىنىڭ ئوقۇپ بولۇپ، نەۋائىنىڭ پىكرىنى سوردى. نەۋائى ئۇنىڭ بەزى مىسرالىرىنى ماختاپ، شائىرنىڭ كۆڭلىنى كۆتۈرۈشكە تىرىشتى.

بۇ يەردە تېخى شېئىر دۇنياسىغا تونۇلمىغان بىر نەچچە يېڭى ياش شائىرلار ئۆزلىرىنى تونۇشتۇردى. نەۋائىنىڭ ئاۋۋال ئۇلارنىڭ مەلۇماتلىرىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىنى سوراشتۇردى. ئوقۇۋاتقان، كەمبەغەل شائىرلار بىلەن خۇسۇسىي رەۋىشتە، ئايرىم - ئايرىم سۆزلىشىپ، ئۇلارغا ماددىي ياردەم بېرىشكە ۋەدە قىلدى.

كەچقۇرۇنلۇقى سارايدىن كېشىنى كېلىپ، پادىشاھ چاقىرىۋاتىدۇ دەپ مەلۇم قىلدى.

غەربىي تەرەپتىكى ئۇچلىرى كۆن نۇرىدا تاۋلانغان تېرەكلىك ئارىسىدا شائىر ۋە پالۋان باغنىڭ كەچكى گۈزەللىكىنى تاماشا قىلىپ، ئاستا پاراڭسىز ماڭدى. چىرايلىق قەپەسلەردە سېرىق قۇشقاچلار، مۇڭلۇق تورغايلار، دەرەخلەرنىڭ قويۇق يېشىللىقى ئىچىدە جانلىق نەيلىرىنى چېلىشاتتى. چوڭ كۆللەردىكى سۇلاردا كۆلەڭگىلەر ۋە شولىلار ئىمىر - چىمىر ئوينىشاتتى، قىرغاقتىكى مەخمەل گۈللەر ئۆز ھۆسنىلىرىگە ئۆزلىرى قىزىقىپ قارىماق بولغاندەك، گۈزەل، ھەيۋەت غوللىرىنى، شاخلىرىنى كۆل تەرەپكە ئەگمەكتە ئىدى. «باغى جاھان ئارا!»① شائىرلار شېئىرلىرىدا تەسۋىرلىگەن گۈزەل باغ ئىدى.

ئۇلار باش سارايىنىڭ ئالدىدىكى چوڭ گۈلزارلىققا يەتكەن چاغدا، ئۇزاقتىن، باغنىڭ نېرىقى بۇرجىكىدە بىر توپ كەپتەر ھاۋاغا كۆتۈرۈلدى. نەۋائى توختاپ، كۈلۈمسىرەپ پالۋانغا قارىدى: «ئەجەپ مەشغۇلات!» مۇھەممەت سەئىد قۇدرەتلىك قوللىرى بىلەن بېلىنى تۇتۇپ، بېشىنى بىر ئاز كەينىگە قىلىپ ئاسمانغا قارىدى -

① دۇنيانى بېزەيدىغان باغ.

ده، كۆلدى: «ئادەتنى تەرك قىلىش مەھال ئىمىش». شۇئاندا يەنە بىر توپ كەپتەر كۆككە كۆتۈرۈلدى. ھەر توپتا نەچچە يۈزلىگەن كەپتەرلەر ... كېچە - كۈندۈز قاماقتا يېتىپ زېرىكىپ كەتكەن ئويۇنچى قۇشلار ئاسمانىنىڭ پايانسىز سەھنىسىدە شوخ ئۇسسۇل ئويناشقا باشلىدى.

پادىشاھ ھازىر كەپتەۋازلىق ئويۇنى بىلەن مەشغۇل بولغاچقا، نەۋائى بىلەن پالۋان گۈلزارلىق ئارىسىدا ئاستا سەيلە قىلىشىپ يۈرەتتى. قارشى تەرەپتىن بەدىئۇززامان تۆت - بەش ياشلىق ئوغلى مۇمىن مىرزىنى يېتىلەپ چىقىپ كەلدى. ھەر ۋاقىتتىكىگە ئوخشاش نازۇك كىيىنگەن، چىرايلىق، خۇش مۇئامىلىلىك بەدىئۇززامان ئوغلىنىڭ قولىنى قويۇۋېتىپ، نەۋائىغا تەزىم قىلدى، پالۋانغىمۇ ئىلتىپات كۆرسەتتى. نەۋائى ئاتىسىغا ئوخشاش ياخشى كىيىنگەن، چىرايلىق، تۇيغۇن كۆزلۈك مۇمىن مىرزىنىڭ بېشىنى سىلىدى ۋە كىچىك بالىلارغا ياقىدىغان ئاھاڭدا ئۇنىڭ بىلەن سۆزلىشىشكە باشلىدى. كېيىن بەدىئۇززامانىنىڭ كەيپى، مەشغۇلاتى توغرۇلۇق سورىدى. ئۇچەيلەن باغنىڭ يولىدا ئاستا مېڭىشتى. مۇمىن مىرزا گۈللۈك ئۆتۈكى بىلەن پىلدىرلاپ ئالدىدا يۈگۈرەيتتى. مانا ئۇ كۆك شايى چاپىنىنىڭ ئۇستىگە ئېسىلغان ئويۇنچۇق كۈمۈش ياسىنى بوينىدىن چىقاردى. بوۋىسىنىڭ بىردەم پەسكە چۈشۈپ، بىردەم يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، ئېگىز دەرەخلەرگە بىر پەس قونۇپ، يەنە ئاسمانغا قانات قېقىپ كۆتۈرۈلۈپ ئويناۋاتقان كەپتەرلىرىگە مەرگەنلەرچە ياسىنى كېرىپ تەڭلىدى. چوڭلار كۆزلىرىنىڭ قۇيرۇقلىرىدا بىر - بىرىگە قارىشىپ، مەنىلىك ھېجىيىشتى.

— بىزگە ئەۋەتكەن كىتابلىرىنى ئالدۇق، — دېدى نەۋائىغا بەدىئۇززامان، — ئىلتىپاتلىرى ئۈچۈن كۆپ رەھمەت، سىلىنىڭ شېئىرلىرىنىڭ ھەم جامى ھەزرەتلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ مۇتالىئەسىدىن كۆڭلىمىز كۆتۈرۈلۈپ قالدى.

ـــ ئىنسانىنىڭ روھى ئۇچۇن ھەقىقىي زوق مۇتالىئەدۇر، ـــ دېدى نەۋائى قىزىقسىپ، ـــ لېكىن يالغۇزلا شېئىر ئوقۇش كۇپايە قىلمايدۇ. تارىخچۇ؟ تارىخلارنى كۆزلىرىدىن كەچۇردىلىمۇ؟

ـــ كۆڭۇل تولاراق شېئىرغا مايىل بولدى. پۇرسەت بولسا، تارىخنىمۇ باشلايمەن، ـــ دەپ جاۋاب بەردى بەدىئۇززامان.

ـــ مەن سىلىگە ئەتەيلا تارىخقا ئائىت كىتابلارنى نۇرغۇن ئەۋەتكەنىدىم. بەلكى، خەۋەرلىرىدە باردۇر، دادىلىرى پادىشاھ ھەزرەتلىرىگىمۇ ھەر قاچان تارىخ ئوقۇشنى تەۋسىيە قىلىمەن. دۆلەتنىڭ پۇتكۇل مەسئۇلىيىتى سىلىنىڭ ئۈستىلىرىدە. ئاۋاتچىلىق ياكى مۇنقەرزلىك سىلىنىڭ زېمىنلىرىدىدۇر. شۇڭلاشقا سىلىنىڭ تارىخىنىڭ ئەينىكىگە قارىپ تۇرۇشلىرى زۆرۈر. قايسى دەۋرلەردە قايسى سەۋەبلەر بىلەن يۇرتلار ئاۋات بولغان، ئەللەر شادلانغان ھەم قايسى زامانلاردا ۋە نېمە سەۋەبلەر بىلەن ئەللەر ھالاك بولغان مانا بۇلارنى ئۆگىنىش زۆرۈر. ئەقىل ۋە ئادالەتنىڭ يورۇق يۇلتۇزىنى، زۇلۇم ۋە جاھالەتنىڭ قارا تۇنىنى ھېچبىر ئىلىم تارىخ ئىلمىغا ئوخشاش روشەن كۆرسىتەلمەيدۇ. ئۇلۇغ بوۋىلىرى تېمۇر خاقان تارىخنى شۇنداق ياخشى بىلگەنمىشكى، شۇ زامانىنىڭ ئەڭ ئىلغار تارىخچىلىرىنى ھەيران قالدۇرغانلىقى توغرۇلۇق ئېنىق مەلۇماتلار بار.

ئومۇمەن، ئىلىملەرنىڭ، خۇسۇسەن تارىخنىڭ پايدىسى ھەققىدە ياشلىقىدىن باشلاپ نەۋائىنىڭ نەسىھەتلىرىنى نۇرغۇن ئاڭلىغان بەدىئۇززامان دەققەت بىلەن تىڭشىدى، تارىخقا قىزىقىشنى ئەدەپ بىلەن سۆزلىدى. پالۋان مۇھەممەت سەئىد سۆزگە ئارىلىشىپ، تېمۇرنىڭ ئالىملار بىلەن بەزى مەسىلىلەردە تالاشقانلىقى توغرىسىدا لەتىپە تەرىقىسىدە بىر ـ ئىككى قىزىق ۋەقەنى سۆزلەپ بەردى.

ھاۋادا شوللار يوقىلىپ، كۆلەڭگىلەر قويۇقلاشقاندا، بۇلار سارايغا كىرىشتى. چوڭ زالدا بەگلەر، ۋەزىرلەر ھەم باشقا چوڭ

مەنسەپدارلاردىن بولۇپ نۇرغۇن كىشىلەر ئولتۇرۇشاتتى. بەدىئۇززامان ئوغلى بىلەن يۇقىرىغا ئۆتۈپ، پادىشاھقا خاس بولغان ئورۇنىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئولتۇردى. نەۋائى ئۇنىڭدىن تۆۋەنرەك، يەنى مۇھەممەت سەئىد پالۋان بىلەن بىر يەردە ئولتۇردى. بۇ يەردە ئەتىگەندىن بېرى، ھەممىنى ئۆز ئاغزىغا قارىتىپ سۆزلەپ ئولتۇرغان پەرۋانچى مەجلىددىن ئەمدى بىردىن شۇك بولۇشقا مەجبۇر بولدى، بۇ ھال ئۇنىڭ چىرايىدا ئەسەبىي تىنچسىزلىقنى پەيدا قىلغانىدى. ۋەزىرلەرچە چوڭ سۈپەتلىكى بار، سۆلەتلىك ياسانغان ھەييار نىزامۇلمۇلۇك بۇنى بايقىدى. ئۇنىڭ بويالغاندەك قارا، چىرايلىق ساقلىغا كۆلكە ياماشتى. ئۇ بەگلەر ئوتتۇرىسىدا ۋە ئومۇمەن ساراي دائىرىسىدە پەيدا بولغان پىتنىلەردىن ئۇجۇر - بۇجۇرغىچە خەۋەردار ئىدى. شۇنداق بولسىمۇ، ھازىرچە ھەرقانداق يول بىلەن ئۆزىنى پادىشاھقا ياخشى كۆرسىتىشكە ۋە كۆرەش قىلغۇچى گۇرۇھلارنىڭ ئەڭ كۈچلۈك يېقىغا ئۆتۈشكە تىرىشاتتى.

— جانابلىرى پايدىلىق سۆز باشلىغانىدىلە، — دېدى ئۇ مەجلىددىنگە، ئۆزىنى غەپلەتكە سالغان بولۇپ، داۋام ئەتتۇرسىلە ياخشى بولار ئىدى. چۈنكى، سىلىنىڭ سۆزلىرى ئەلىشىر نەۋائى جانابلىرىغىمۇ ئالاقىدار سۆز ئىدى.

بەزى مەنسەپدارلار، ھاجىتى يوق، دېگەندەك قىلىشىپ پەرۋانچىگە ئىشارەت قىلىشتى (ئىملاشتى). ئەمىر موغۇلنىڭ قاپاقلىرى سېلىنىدى، نىزامۇلمۇلۇككە يەر ئاستىدىن ئالايدى.

پەرۋانچى بولسا، بەدىئۇززامان ئالدىدا تالاش سۆز ئېچىشنى خالسمايتتى. لېكىن، نىزامۇلمۇلۇكنىڭ ئۆزىنىڭ ئەشەددىي دۇشمەنلىرىدىن دەپ بىلگەنلىكىدىن، ئۇنىڭ سۆزى پەرۋانچىنىڭ بەدىنىگە خۇددى نەشتەردەك تەگدى. تىترەپ تۇرۇپ، نىزامۇلمۇلۇككە دېدى:

— مۇزاكىرىگە ئورۇن بارمۇ؟ مەسىلە ھەربىر ئەقىل ئىگىسىگە بەكمۇ ئايانغۇ.

ـــ پېقىرگە ئالاقىدار سۆز بولسا، ئاڭلاشنى ئارزۇ قىلاتتىم، ـــ دېدى نەۋائى توختاشلىق بىلەن جىددىي ۋە سۆزلەشكە قىستىغاندەك قىلىپ پەرۋانچىگە قارىدى.

مەجلىددىن ئوڭايسىزلاندى. كۆزلىرى تەرەددۇتلىك غىلپال قىلدى. دىمىققاندەك يەلپۇنۇپ، دېرىزە تەرەپكە ئاغدى. كېيىن رەڭگى ئۆچۈپ، تىترەپ سۆزلىدى:

ـــ پادىشاھ ھەزرەتلىرىنىڭ دۆلەتلىرى ۋە ئادالەتلىرى سايىسىدە نۆكەرلەرنىڭ ماڭاشلىرى ھېچبىر دەۋردە مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە يۇقىرى بولۇشى لازىم ئىدى. ئەپسۇسكى، ئۇلارنىڭ شىكايەت ئاۋازلىرى كۇندىن ـ كۇنگە ئەۋج ئالماقتا. ئەلۋەتتە، بۇنى سىلىنىڭ دانا كۆزلىرى بىزدىن كۆرە مىڭ ھەسسە ياخشى كۆرەلەيدۇ. لېكىن، ئادالەت توغرۇلۇق گەپ كۆپەيگەن بىر زاماندا، بىچارە نۆكەرلەر جەبىر كۆرمەسۇن دەيمىز.

نەۋائىنىڭ كۆزلىرى تەئەددىيلىك مەنە بىلەن قىسىلدى. تەكشى ساقال ـ بۇرۇتلىرىمۇ قانداقتۇر بىر قارشىلىق كۇلكە بىلەن قىمىرلىدى. ئۇ مەجلىسكە قاراپ دېدى:

ـــ دۆلەت ئۆچۈن ئەسكەرنىڭ قانچىلىك زۆرۈر ئىكەنلىكىنى بىزمۇ بىلمىمىز. ئۆز ئەسكىرىگە ئاتىسىدەك غەمخورلۇق قىلمىغان پادىشاھ، ئۇ قەھرىمانلىق مەيدانىدا رۇستەم بولغان بىلەنمۇ، ئاخىردا پۇشايمان يەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەسكەرنىڭ ئەھۋالىدىن ئەڭ ئاۋۋال ئۆز باشلىقلىرى ھېمىشە خەۋەردار بولۇپ، ئۇلارنى كېرەكلىك نەرسىلەر بىلەن تەمىن ئەتمەكلىرى زۆرۈر. ئەمما، نۆكەرلەرمۇ بۇ ئىلتىپاتقا يارىشا، دۆلەتكە ساداقەتلىك بولۇشلىرى شەرت. ئەپسۇسكى، مىڭ ئەپسۇسكى، نۆكەرلەرنىڭ تولىسى كۆڭ ئاشلىقنى يەپ كېتىدىغان چېكەتكىدەك بولۇۋالغان. مۇنداق قەبىھ ھەربىكەتلەرگە ئادالەتلىك دۆلەتتە ئەسلا يول قويۇلمايدۇ.

ـــ خەزىنىدىن يېتەرلىك ئالتۇن ـ كۇمۇش ئالمىغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ قوللىرى نائىلاج ئەل مېلىغا ئۇزىتىلىدۇ! ـــ

دېدى مەجبۇرىدىن ياسالما كۆيۈمچانلىق بىلەن.
ـــ ئەل مېلىغا ئۇزىتىلغان قوللارنى كېسىش كېرەك، ـــ دېدى نەۋائى قەتئىي ۋە كەسكىن رەۋىشتە. ئەگەر نۆكەرلەر، ئەمەلدارلار چېكەتكىگە ئايلانسا، پات يېقىندىلا ئەل گادايلىق توۋرىسىنى بوينىغا ئاسىدۇ، بىر مىسقال كۈمۈشسىز خەزىنىدە چاشقانلار بەزمە قىلىدۇ.
ـــ شىكايەتلەرگە بىر قەدەر جاۋاب بېرىش كېرەك ئەمەسمۇ؟ ـــ دەپ غودۇڭشىدى ئەمىر موغۇل.
ـــ «توقلۇق ـ شوقلۇق» دېگەن بىر تەمسىل بار، ـــ دېدى نەۋائى ئىشەنچ بىلەن، ـــ گاھىدا ئوشۇقچە توقلۇق ۋە بىكارچىلىق يېڭى ئارزۇلارنى، ھەۋەسلەرنى پەيدا قىلىدۇ. سىلى يىگىتلىرىگە كېڭەش بەرسىلە، ئۇلار ھاراق ئىچمەسۇن، ئەيىش ـ ئىشرەتكە بېرىلمەسۇن. خەنزۇ شايىسىدىن تون كىيمەسە، كۆڭلى رەنجىدىغان نۆكەرلەردىن دۆلەت قانداق خىزمەت ئۈمىد قىلسۇن؟ يىگىتلەرنىڭ ۋەزىپىسى جەڭچىلىك ماھىرلىقىنى ئۆگىنىش، مەردانە ۋە ھالال ياشاشتۇر. بىز بۇنى زادىلا كۆرمىدۇق.
ئەمىر موغۇل قىزىرىپ يەرگە قارىدى. ئۇنىڭ كالپۇكلىرى ساڭگىلاپ كەتتى. مەجبۇرىدىن تاتىرىپ كەتتى، ئۇنىڭ ئۇزۇن قاشلىرى تۇرۇلدى. ئۇ نەۋائى سۆزلەۋاتقاندا، ئاستىرتىن بەدىئۇززامانغا كۆز يۇگۈرتۇپ، شاھزادىنىڭ يۈزىدە شائىرنىڭ پىكرىنى ماقۇللىغان بىر مەنە سەزگەنىدى، بۇ نەرسە ئۇنىڭ تىلىنى كەستى. ئارىدىكى ئىغىر جىمجىتلىقنى ۋەلىبەگ بۇزدى. ئۇ ھەممە بەگلەر ۋە ئەسكەر باشلىقلىرى ئىچىدە ۋەزىپىسىگە ساداقەتلىك ۋە ئاق كۆڭۇللۇك ئىدى. ئۇ ئۆز يىگىتلىرىگە ياخشى قارايتتى، ھەمىشە ئۇلار بىلەن بىللە ياشايتتى، بىر قازاندىن تاماق يەيتتى. جۇدۇنى قاتتىق، گېپى تۇز ۋەلىبەگ ئادەتتى بويىچە كەسكىن ۋە چىڭقىلىپ سۆزلىدى:
ـــ ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز توغرا سۆزگە جانلىرىنى

بېغىشلايدىكەن. نېمىشقىدۇر ھازىر بۇ ياخشى ئادەتكە ئاز رىئايە قىلىدۇ. شۇنداقلا يىگىتلىرىمىزمۇ قەدىمىنىڭ شانلىق باھادىرلىرىدىن ئۈلگە ئېلىشقا ئىنتىلمەيدۇ. مېنىڭ ئويۇمچە ئەلىشىر جانابلىرى ئۆزى ھەربىي ئەربابلاردىن بولمىسىمۇ، بۇ ھەقتە ناھايىتى ياخشى مۇلاھىزە قىلىدۇ، يىگىتلەردىن باھادىرلىق تەلەپ قىلىدۇ. ئەلىشىر جانابلىرىنىڭ تەدبىرلىرى بىلەن يىگىتلىرىمىز ھېچ نەرسىدىن موھتاجلىق سەزمەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ خۇسۇستا بولغان مۇزاكىرىلەرنىڭ سەۋەبىگە، راستىنىى ئېيتسام مەن چۈشىنەلمىدىم.

ۋەلىبەگدىن كېيىن خوجا ئەپزەل سۆزلەپ مەجدىددىنىى چېقىپ - چېقىۋالدى. پەرۋانچى ئەمدى تىل ياغلاشقا كۆچتى. ئۇ قولىنى كۆكسىگە قويۇپ: «ئەلىشىر نەۋائىنىڭ بۇ ساھەدىكى غەيرەت ۋە ھىممىتى يەنىمۇ مېۋىلىك بولۇشىنى ئارزۇ قىلغانلىقى» ھەققىدە سۆزلىدى.

يېڭى تەيىنلەنگەن ئىشىك ئاغىسى بابا ئەلى پادىشاھنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى ئىشارەت بىلەن بىلدۈردى. ھەممە ئورنىدىن تۇردى. ھۈسەين بايقارا چوڭ - چوڭ دەسسەپ مېڭىپ، مەغرۇر كىرىپ كەلدى ۋە تۆردىكى قېلىن كىمخاب كۆرپىلەرگە ئولتۇردى. ئۇنىڭ كەينىدىن بىر نەچچە بەگلەر ۋە خاس يىگىتلىرى بىلەن بىللە كىچىك شاھزادە مۇزەپپەر مىرزا لالىيىپ كىرىپ كەلدى - دە، ئاتىسىنىڭ سول تەرىپىگە ئولتۇردى. شۇئاندا دەققەت بىلەن قارىغان كىشى بەدىئۇززامانىنىڭ يۈزىدە ئاللىقانداق بىر ھېسسىيات بەلگىسىنى سەزگەن بولار ئىدى. ھۈسەين بايقارا شىر كەيىپ ئىدى. ئادىتى بويىچە بەگلەرگە ئىلتىپات كۆرسەتتى. ئەمما، ئەلىشىر نەۋائى بىلەن مۇئامىلىسى ئىللىق، سەمىمىي بولدى. شائىرنىڭ رەسمىي ۋەزىپىلىرى ھەققىدىلا ئەمەس، خۇسۇسىي ئىشلىرى توغرۇلۇقمۇ سۆزلەشتى. مەجدىددىن بىلەن ئەمىر موغۇلنىڭ كۆزلىرى مەنىلىك ئۇچراشتى. نىزامۇلمۇلۇك دانىشمەنلەرچە بىر

يوسۇن ۋە سۆلەت بىلەن يۆتىلىپ قويدى. نەۋائىغا كۆرسىتىلگەن ئىلتىپات بەزى بەگلەرگە ھەم پادىشاھنىڭ ئەك يېقىن ھەمسۆھبەتلىرىگىمۇ ئۇنچە ياقمىدى. ساراي ئەھلىنىڭ، مەنسەپدارلارنىڭ روھىنى ياخشى بىلگەن نەۋائى خىلىلا قىسىلدى. ھۇسەين بايقارا نەۋرىسى مۆمىن مىرزىنى تىزىغا ئالدى. پىشانىسىگە يېنىك سۆيۈپ قويدى. بالىنىڭ ئاجايىپ ياسىنىشىغا، بېلىدىكى تاسما كەمەرگە ئېسىلغان ئويۇنچۇق خەنجىرىگە قىزىقىپ قاريدى، ئۇنى ئەركىلىتىپ سۆزگە سېلىشقا تىرىشتى. بالا يېنىپ ئاتىسى بەدىئۇززامانىنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئەقىللىق كۆزلىرى بىلەن مەجلىس تەرەپكە قاراپ شۇك ئولتۇردى.

ھۇسەين بايقارا مۇھەممەت سەيىد پالۋاندىن كەلگۈسىدىكى چوڭ چېلىشلارغا قىلغان تەييارلىق توغرۇلۇق سورىدى. چەتلەردىن كېلىدىغان پالۋانلار ئالدىدا قىزىرىپ قالماسلىق ئۈچۈن، ھىراتتىكى قاۋۇل كىشىلەرنى ھازىردىن باشلاپ مەشىق قىلدۇرۇش لازىملىقىنى تەكىتلىدى. مەست قىلىنغان پىل بىلەن چېلىشقان مالان پالۋانىنىڭ ئاجايىپ قۇۋۋىتىنى مەجلىستىكىلەرگە زوق - شوق بىلەن تەرىپلەپ بەردى. ئۇنىڭدىن كېيىن ھىراتقا كېلىۋاتقان مىسىرلىق مەشھۇر خىمىيىگەرنى قانداق كۈتۈۋېلىش لازىملىقى ھەققىدە بەزى كىشىلەرگە كېڭەش بەردى، مىستىن ئالتۇن ياساش مۇمكىنلىكىگە ئىشەنگەنلىكىنى، خىمىيىگەر ئالىمنىڭ سىرلىق تەجرىبىلىرىنى ئۆزى كۆرۈپ بىلمەكچى بولغانلىقىنى سۆزلىدى. بۇ ماۋزۇ ئۈستىدە ساراي ئەھلىمۇ قىزىقىپ مۇزاكىرە قىلىشتى. ئاخىردا، ھۇسەين بايقارا ئۆز كىتابخانىسىنىڭ باشلىقىنى چاقىرتىپ يېڭى كىتابلارنى ئېلىپ كېلىشنى تەلەپ قىلدى. كىتابخانا باشلىقى دەرۋىش ئەلى دەستە - دەستە كىتابلارنى قولتۇقلاپ ئېلىپ كېلىپ، ئۈنىڭ ئالدىغا تەخلەپ قويدى. ھۇسەين بايقارا كۈندۈزى ئۆزى بىر قېتىم كۆزدىن كەچۈرگەن كىتابلارنى بىر - بىرلەپ ئېلىپ، مەجلىستىكىلەرگە ئۇزاتتى. تۇرلۇك قېلىنلىقتىكى، بىر - بىرىدىن

گۈزەل، نەپىس كىتابلاردا مەشھەتتىن كەلگەن مەشھۇر خەتتات سۇلتان ئەلى، رەسسام بېھزات، مۇقاۋا ئۇستىسى ھۆرمەتلىك شىرئەلىنىڭ مۆجىزىلىك سەنئىتى ئاجايىپ، پارلاق، ناھايىتى ياخشى ئىشلىنىپ، تۇپلەنگەنىدى. ئالتۇن ۋە كۈمۈش كەڭرى ئىشلىتىلگەن بۇ كىتابلارنىڭ ھەربىر سەھىپىسى كۆپ ئالتۇنغا ئەرزىيدىغانىدى. گۈزەل كىتابلارنىڭ كۆپ كۆرگەن ۋە ئۆزىمۇ قىممەت باھا ئەسەرلەر خەزىنىسىگە ئىگە بولغان نەۋائىمۇ بۇ گۈزەل سەنئەت ئۇچۇن ھەيران قالدى. ئۇنچىلىكە سەنئەتلەرگە قىزىقمايدىغان، بەزى ئەسكەر ئەربابلارمۇ قىزىقىپ قاراشتى. نېپىز ۋاراقلارنى قوپال بارماقلىرى بىلەن بەكمۇ ئاۋايلاپ ۋاراقلاشتى. ھەممىسى بېھزات ۋە سۇلتان ئەلىنىڭ ھاياتى ۋە شەخسىيەتلىرى توغرۇلۇق قىزىقىشقا باشلىدى. مۇزەپپەر مىرزىنىڭ بەگلىرى ۋە ئۆكتەم يىگىتلىرى بىلەن بىللە كېلىپ، تېخى كەپتەرخانا ئالدىدا پادىشاھقا بىرىنچى قېتىم كۆرۈنگەن تۇغانبەگ ھازىر ئۇلۇغلار قاتارىدا مەجلىستە باداشقان قۇرۇپ ئولتۇرغانىدى. ئۇمۇ بىر كىتابقا يىراقتىن قاراپ سۆزلەپ قويدى: «قولى دەرد كۆرمىگۈر، غەلىتە ياساپتۇ ـ دە!»

كىتابلار كۆرۈلۈپ بولغاندىن كېيىن، ھۈسەين بايقارا مەجلىس ئەھلىنى زىياپەتكە تەكلىپ قىلدى.

بەزمە ئەۋج ئالدى. مەستلىكتە ۋاي دادلاشقانلارنىڭ ئاۋازى كۆككە كۆتۈرۈلدى. نەۋائى ھېرىپ قالغانلىقىنى باھانە قىلىپ، مەجلىستىن چىقىپ ئىشىكتە كۈتۈپ تۇرغان ئىككى نۆكىرى بىلەن ئۆيىگە كەتتى.

خوجايىنىنى كۈتۈپ ئولتۇرغان سادىق خىزمەتچى شەيخ بەھلۇل ئاتىنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ شام ياقتى. ئۆيدىكى سۇپىغا جاي ھازىرلىدى. نەۋائى ناھايىتى غەمكىن ۋە ئېزىلگەن كۆرۈنەتتى. شەيخ بەھلۇل بىر ئېغىز سۆز ئېيتىشقا پېتىنالماي، ئاستا چىقىپ كەتتى.

نەۋائى سىرتقى كىيىملىرىنى سېلىۋېتىپ ئوچۇق دېرىزە ئالدىغا بېرىپ دېرىزىدىن باغقا قارىدى. ئايىنىڭ چوڭ ئالتۇن گەردىشى دەرەخلەر ئارىسىدىن ئۇنىڭغا يۇمىلانغاندەك ... سۇۋادانلارنىڭ نازىنىن قەددى - قامەتلىرىدىن نۇر چېچىلىپ تۇراتتى. گۈللەرنىڭ گۈزەل تاجلىرى شۇنچە ياشارغانكى، ھەتتا ئۇلارنىڭ يەرگە چۈشكەن سايىلىرىمۇ جانلىقتەك سېھىرلىك، گۈزەل تۇيۇلاتتى. بۇ تەنھا گۈزەل كېچە، دەردمەن شائىرنىڭ پىكرىدە ئۇزاق، كونا بىر خاتىرىنى جانلاندۇردى. يۇرىكىنىڭ چوڭقۇر يېرىدە ھەسرەت ئوتىنى يېقىپ، بارلىق پىكرىنى، بارلىق ۋۇجۇدىنى كۆيدۈرۈپ پۈچۈلاۋاتقاندەك بولدى. شۇنداق يېقىملىق بىر كېچىدە، كىچىككىنە لېكسىن پەرىلەر چىرايىدەك خىيالىي، گۈزەللىك، جىمجىتلىق بىلەن توشقان بىر باغدا ھۆسنىنىڭ، ئەدەپ ۋە ئەقىلنىڭ، نازىنىڭ، ئەڭ شائىرلىق ھېسلارنىڭ مۇكەممەل كۆرۈنۈشى، مىسال بولغان بىر قىز بىلەن بىللە ئۆتكۈزۈلمىدىغان پەقەت چاقماققا ئوخشاش چېقىلىپ، ئەدەبىياتنىڭ قوينىغا سىڭىدىغان بىر مىنۇتلار ... ئۇ قىزنىڭ نەيدىن ئىنچىكە خۇش ئاۋازى، لەۋلىرىنىڭ قىزىل تازا غۇنچىسى بېغىشلىغان مارجانلار ... قېنى ئۇ دىلبەر! قەيەردىنمۇ ئۇنى تاپسەن! قۇيۇندەك چۆللەرنى كەزسۇن، باھارنىڭ بۇلۇتلىرىدەك گۈركىرەپ كۆز ياشلىرىنى دەريا قىلسۇن، ئەمما، ئۇنى قوغلاپ يېتەلمەس. شائىر ئۇنىڭ ئىزلىرىغا يەنە بىر مۆڭلۈق كۆزلىرىنى سۈرتسە ئىدى، كۆزلىرىدە پۈتۈن ئۆمرىنىڭ چېرىغى يانار ئىدى. ياق، ئۇ گۈلنى رەھىمسىز قوللار ئۈزۈۋەتكەن. شۇ گۈل ئۈزۈلگۈچە، كاشكى شائىرنىڭ ھاياتى ئۈزۈلسىچۇ! ئۇنىڭ ئىزلىرى بۇ دۇنيادىن ئۆچكەن. ئەبەدىي ئەلۋىدا ئىشق! ئۇلۇغ سىرغا، چۆچەككە ئايلانغان مۇھەببەت، ئەلۋىدا!»

بۇلبۇل سايرىدى. ئۇ گوياكى بىر پۈتىنى دېرىزىگە ئېڭىشكەن بەرگىلىرى، چىۋىقلىرى بىلەن دېرىزىگە تەبىئىي زىننەت بولغان

بىر دەرەختە سايراۋاتقاندەك تۇيۇلدى. نەۋائىي ئۆز خۇدىنى بىلمىگەندەك ئۇزاق ۋاقىت دەرد بىلەن جىمجىت ئولتۇردى. كېيىن ئېغىر ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ، بىر تەرەپكە قىيسايغان شامنى تۈزەپ قويدى. ئۆزى گاراڭ ھالدا پەشتاختا ئۇستىدىكى قەغەزلەرنى ۋاراقلاپ كېيىنكى ۋاراقتا سەپسالدى: پەرھاد تاغ قازماقتا! ئالتۇن دۇۋەت ئىچىدىن قەلەمنى ئالدى ۋە سىياھقا ئازراق سۇ تامغۇزدى. قەلەم ئىشەنچلىك ۋە ئەركىن مېڭىپ كەتتى. پەرھادنىڭ خادا تاشلارنى غۇلاتقان چۆچەك كەكسىكە ئوخشاش، شائىر پىكىر تاشلىرىنى پارچىلاپ مىسرالارغا جايلاپ تىزىپ (قوپۇرۇپ) كەتتى. خىيال ئۇنى ئۆزىنىڭ قاناتلىرى ئۇستىدە چۆچەكلەر دۇنياسىغا ئۇچۇردى. شۇنداق بېرىلىپ يېزىپ كەتتىكى، ئۆزىنى ئۇنتۇپ قالدى، دەردكە تولۇپ تېشىپ يازدى. مانا پەرھادنىڭ «ھايات دەرياسى» ياسىلىپ بولدى. ئەتىلىككە پەرھاد سۇنى قۇيۇپ بېرىدۇ. شېرىن گۈزەل دوستلىرى بىلەن تەنتەنە ۋە چۇقان سېلىپ ئاققان سۇنى بويلاپ ئاجايىپ ھەيۋەتلىك بايرام ياسايدۇ. بۇ مەنزىرە، ھاياتنىڭ غالىبىيىتى شائىرنىڭ دەردىنى يېنىكلەتتى. ئۇنىڭ يۈزىدە دانالارچە كۈلۈمسىرەش ئالامىتى سېزىلدى. شامنى ئۆچۈرگەندە، ئەتراپ ئاقىرىپ ھاۋادا تاڭ بەلگىسى بىلىنگەنىدى.

II

بەزمىچىلەر مەي ئىچىپ قىزىپ كەتتى. ئۇسسۇل ۋە غەزەللەر ئۆز ئەكسىگە كېلىشتى. شۇنداق قىقاس - چۇقانلىق ۋاقىتتىن پايدىلىنىپ، مەجبۇرىدىن شەرەت بىلەن ئەمىر موغۇل، تۇغانبەگ خوجا ئابدۇللا ھاتىپ، شاھابىددىن ۋە باشقا پىكىر داشلىرىنى تالاغا چاقىرىپ چىقىپ، «باغى جاھان» دىكى بوش بۆلمىلەرنىڭ بىرىگە باشلاپ كىردى. ھەممىسىنىڭ كەيپى كۆتۈرۈلگەن بولسىمۇ، مەجبۇرىدىن ھوشيار ئىدى. ئۇ سىرلىق ئاۋاز بىلەن سۆزلەپ،

ھەممىنى گىلەمگە ئولتۇرغۇزۇپ، ئىشكىلەرنى چىڭ ياپتى. بۇ يەرگە قانداق مەقسەت بىلەن يىغىلغانلىقلىرىنى بايقىغاندىن كېيىن، باشقىلار ئەس ـ ھوشلىرىنى يىغىشتۇرۇشقا تىرىشتى.

ـــ پادىشاھ ھەزرەتلىرى ئەلىشىرگە قانداق ياخشى مۇئامىلە قىلدى ـ ھە! يۇرىكىم قوزغىلىپ كەتتى، ـــ دەپ غودۇڭشىدى ئەمىر موغۇل مەستلىك تەسىرىدە چايقىلىپ.

ـــ ئەمدى بىلدىمكى، پادىشاھقا سۆز ئاقتۇرۇشقا بولمايدىكەن، شۇنچە شىكايەتلىرىمىز شامالغا ئۇچۇپ كەتتى ... ـــ دېدى نارازلىقتا بارلاس بەگ.

ـــ بىز ئۆز ئالدىمىزغا ئۇلۇغ ۋەزىپە قويدۇق، ـــ دېدى ئاۋازىنى كۆتۈرۈپ مەجبۇرىدىن، ـــ ئۇنى ئىجرا قىلىشقا ۋەدە قىلىشتۇق، دېمەك، ئىشنى ئاخىرىغا يەتكۈزۈشىمىز شەرت. پادىشاھقا ساداقەتلىك ئىكەنلىكىمىز ھەممىگە ئايان. شۇڭلاشقا ھېچقانداق ۋەھىمىگە ئورۇن قالمايدۇ. بۇ كەمگىچە بىز پادىشاھنىڭ قۇلىقىغا مۇنداقلا بىر يېنىك شىكايەتلەرنى يەتكۈزدۇق. لېكىن ئېتىبارغا ئالمىدى. ھەر ھالدا بىزنىڭ سۆزلىرىمىزنى يادىدىن چىقارمىسا كېرەك، دەپ ئويلايمىز. چۈنكى تولا ئىشلاردا خاقان ئۇزاقنى ئويلاپ، ناھايىتى پىنھان تەدبىرلەر كۆرىدۇ. شۇڭا زادىلا نائۈمىد بولماي، يەنىمۇ جاسارەت بىلەن چارە ـ تەدبىرلەر كۆرۈش كېرەك.

ـــ توغرا، ـــ دېدى شالاڭ بۇرۇتلىرىنى بۇراپ تۇغانبەگ، ـــ دۇشمەننىڭ سىپىلى ناھايىتى چىڭ ئىكەن، ئۇنى بۇزۇشقا چارىلەر كۆرۈش لازىم.

شاھابىددىن «بەللى ئۇكا، راست ئېيتىسەن!» دەپ ئۇنىڭ مۇرىسىگە قاقتى. ئەمىر موغۇل قوللىرى بىلەن ھەممىگە ئىشارەت قىلىۋىدى شاھابىددىن قېلىن كالپۇكلىرىنى ساڭگىلىتىپ، بىر ئاز شۇك بولدى، كېيىن تەكلىپىنى ئۇنتۇپ قالغان كىشىچە، سۆز تاپالماستىن قىينالدى ـ دە، دۇدۇقلاپ مەجبۇرىدىنگە قارىدى:

— سۆزلىسىلە، نېمە دېمەكچى ئىدىلە؟

— ۋەدىمىزنىڭ يېپىنى قىلىچمۇ كېسەلمەيدۇ، دۆلەتنىڭ راۋاجلىنىشى بىزنىڭ قىلىچىمىزغا باغلىق، — دەپ ئۆزىچە غۇدۇڭشىدى بىر بەگ.

— سىلەر زامانىمىزنىڭ سۈبۈتاي[1] باھادىرلىرى دۆلەت سىلەرنىڭ قوللىرىڭلاردا بولۇشى كېرەك، — دەپ كۈشكۈرتتى خوجا ئابدۇللا ھاتىپ.

مەجبۇرىدىن سۆزىنى قىسقارتىشقا تىرىشتى.

— ئەگەر ھەممىڭلار بىر دىللىق بولۇپ، بۇ ئىشقا چارە كۆرۈشنى خالىساڭلار، پېقىرنىڭ بىر پىكرى بار، ئۇنىڭغا قانداق پىكىرلەر بىلدۈرىسىلەر؟

— ئېيتسىلا، ئېيتسىلا، — دېدى سارايىنىڭ ئىچكى مەنسەپدارلىرىدىن پىتىنخور بىر قېرى.

— خاقانىمىزغا ئىمزاسىز بىر مەكتۇپ يازساق ... ئەلىشىر ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرى ھەققىدە جېمىكى مۇلاھىزىلىرىمىزنى بايان قىلساق ...

— بۇ ناھايىتى ئوبدان پىكىر بولدى، زادىلا قارشىمەسمىز، — دېدى قاتتىق ئاۋاز بىلەن ئەمىر مۇغۇل.

بەزىلىرى مەكتۇپنى پادىشاھقا تاپشۇرۇش تەس بولىدۇ، دەپ ئىككى ئويلۇق بولۇۋىدى، مەجبۇرىدىن قەتئىي ئىشەندۈرۈپ دېدى:

— سارايدا بىزنىڭ شۇنداق قوللىرىمىز بارکى ئۇلار مەكتۇپنى پادىشاھنىڭ ئۆزىگە ئاپىرىپ تۇتىدۇ، لېكىن ئۆزلىرى يوشۇرۇنۇپ قالىدۇ. بۇ تولىمۇ ئاسان ئىش. بۇرادەرلىرىم بۇ ۋەزىپىنى پېقىرگە تاپشۇرساڭلار، ئىنشائاللا ئادا قىلىمەن.

ھېچكىم قارشىلىق بىلدۈرمىدى. مەكتۇپنىڭ ئايرىم جەھەتلىرى توغرۇلۇق بەزىلەر پىكىر ئېيتتى. كېيىن تاشقىرىغا

---

① چىڭگىز خاننىڭ ئاتاقلىق ئەسكەر باشلىقلىرىنىڭ بىرى.

چىقىپ، باغنىڭ تۆرلۈك ياقلىرىدىن مېڭىپ، بىرلەپ، ئىككىلەپ بەزمىگە كېتىشتى. مەجبۇرىدىن يالغۇز قالغاندىن كېيىن ئىشىكلەرنى مەھكەم ئېتىپ شام ئالدىدا تەرلەپ - پىشىپ مەكتۇپ يېزىشقا باشلىدى.

III

يېرىم كېچىدە ھۇسەين بايقارا خانىملىرى جايلاشقان جايغا («ھەرەم» گە) كىردى. ئۇ ھىراتنىڭ باي ئائىلىلىرىدىن ئۆزىگە تەقدىم ئېتىلگەن بىر گۈزەل قىز بىلەن بىللە بىر كېچىنى ئۆتكۈزدى. كۈن ئېگىلگەندە بېشى ئېسىلىپ، بېلى ئاغرىپ ئورنىدىن تۇردى. ئۇنىڭ يالغۇز ئۆزىگە خاس مۇنچىسىدا، ئەپچىل خىزمەتچىسى ئۇنى يۇيۇندۇردى، بەدىنىنى راسا ياخشى ئۇۋىلاپ، ئاندىن كېيىن بەدىنىنى سۈرتۈپ، كىيىندۈردى. ھۇسەين بايقارا يېنىكلىشىپ، مېھمانخانىغا كىردى. مەخسۇس سەتىلەر يۇيۇندۇرۇپ، تاراندۇرۇپ قېنىق رەڭلىك خەنزۇ شايىلىرىغا ئوراندۇرغان ئۇزۇن بويلۇق، ئىنچىكە بەللىك، ئىنچىكە قەلەم قاشلىرى كۆيدۈرۈلگەن بادام بىلەن راسا كېلىشتۇرۇپ بويالغان، قىرغىز قاپاق گۈزەل خانىم بىلەن ناشتا قىلدى. يېڭى مۇھىتتا، يات تونۇمىغان كىشىلەر ئارىسىدا تەقدىرنىڭ بۇ ھالىتىدىن قورقۇش، ۋەھىمە، كۆڭۈل پەسەيگەنلىك سېزىپ كېچىنى ئۆز خۇدىنى بىلمەي ئۆتكۈزگەن ياش ئايال، ساراي خانىملىرىنىڭ كۈتۈش ۋە تەشۋىقى بىلەن، ئەمدى ئۇنىڭغا، ساختا بولسىمۇ، ناز بىلەن سىلىق ۋە خۇش مۇئامىلە كۆرسىتىشكە تىرىشتى. ھۇسەين بايقاراغا ئۇنىڭ سۈزۈك كۆزلىرى، ئېقىپ چۈشكەندەك تۇز ۋە چىرايلىق بۇرۇنلىرى، ھەربىرىدىكى تەبىئىي نەپىسلىك ياققانىدى. ئاخشاملىققا يەنە ئۇنىڭ بىلەن بىللە بولۇش توغرۇلۇق بىر قانچە شېئىر سۆز ئېيتىپ، تاشقىرىغا چىقىۋىدى، دالاندا ئۇنى

گۈلچېھرە بۇۋى تەزىم قىلىپ قارشى ئالدى. چىشى چۈشكەن، چېچى ئاقارغان بولسىمۇ كۆكسىگە توشقۇزۇپ مارجان ئاسقان بۇ كونا سەتەك مومايى، ئاخشام پادىشاھ ياش گۈزەلنىڭ قوينىغا كىرگۈچە، ھەر تۈرلۈك تەييارلىقلارنى كۆرۈپ، كېيىن بىرەر ئەمىر ـ پەرماننى كۈتكەندەك، ئىشىكتە مىدىرلىماي تۇرغانىدى. ھۈسەين بايقارا ئۇنى كۆرۈپ توختىدى ۋە مومايغا قاراپ ھەجىيىپ، يانچۇقىغا قول سالدى. بىر سىقىم ئالتۇننى ئېلىۋىدى، بىر قەغەز ئىلىشىپ چىقتى. پادىشاھ پۇلنى ئاچ كۆز مومايىنىڭ ئېتىكىگە تۆكتى.

ـــ خىزمىتىڭ ماختاشقا ئەرزىيدۇ ئايلا، ـــ دېدى.

ـــ بۇ ياماق چۆرىلىرىنىڭ بىرلا ئارزۇسى بار، ـــ دېدى مومايى پۇلنى يېڭىگە تۈگۈپ تۇرۇپ، ـــ ئۇ بولسىمۇ ئۆز پادىشاھىغا ئۇنىڭ كۆڭلىنى ئاچىدىغان تازا گۈللەر ئىزدەشتىن ئىبارەتتۇر.

ھۈسەين بايقارا «باغى جاھان ئارا» نىڭ سالقىن يوللىرىدا كېتىۋېتىپ، يېپەكتەك يۇمشاق، نېپىز قەغەزنى يايدى. دەسلەپكى بىرنەچچە قۇرغا كۆز يۈگۈرتۈپ، بىردىنلا توختىدى ۋە قاپقىنى سېلىپ، ئەتراپقا قارىدى. يىگىرمە قەدەم نېرىسىدا دەرەخلەر ئارىسىدا ئۆزىنىڭ دائىملىق جىسەكچىلىرى بودانە بىلەن دولانەنىڭ يوغان گەۋدىلىرىنى كۆردى. يەنە بىر نەچچە قۇر ئوقۇپ، رەڭگى تاتىرىپ كەتتى ۋە قەغەزنى يېڭىۋاشتىن پۈكلەپ، چاپسان مېڭىپ كەتتى. ئۆزىنىڭ تەختى تۇرغان ئالتۇن يالاتقان ئۆيگە ئەمەس، ئۇنىڭغا يانداش، تاملىرى چىنىدىن ياسالغان، كىچىك ئۆيگە كىرىپ قېلىن كۆرپە ئۈستىدە خەتنى ئاخىرغىچە ئوقۇپ چىقتى. ئۇنىڭ ئاچچىقىدا قوللىرى تىترەپ، قەغەزنى مىجىقلاپ يانچۇقىغا سالدى ۋە: «مېنىڭ ھەققىمدە ئەلىشىر نەۋائىدەك ئادەم شۇنداق يامان نىيەت، يامان تىلەكتە بولسا! ـــ دەپ ئويلىدى كالپۇكىنى چىشلەپ، ـــ مۇنداق ياخشىلىققا قىلغان يامانلىققا ئادەم چىداپ تۇرالامدۇ؟ مەن زالىم، مەن بىر گۈرۈھ تەلۇە مەستلەر ئارىسىدا

رەسۋا بولغان تاجدار، خەلقنى تالاۋاتقان مۇناپىقكەنمىنا ... ياخشى سۆز! مېنىڭ ئورنۇمغا بەدىئۇززامانىنى تەختكە ئولتۇرغۇزارمىش، كۆرىمىز! مەن ھازىر ئۆز تاج - دۆلىتىمنى ھېچقايسى ئوغلۇمغا بەرمەكچى ئەمەسمەن. بۇنىزە ئەلىشىر چۇشەنمىگۇدەك؟ مەن شۇ ۋاقىتتىقىچە نۇرغۇن يېقىنلىرىمدىن ئەلىشىر خۇسۇسىدا شىكايەتلەر ئاڭلىغانىدىم، لېكىن ئۇلار بۇنىڭ ئالدىدا دەريانىڭ تامچىسىكەن؛ لېكىن بۇ خەتنى ئەلۇەتتە، ئۇنىڭ دۇشمەنلىرى يازدى. شۇڭلاشقا بۇ گۇمانلىق، لېكىن قانداق يول بىلەن بۇ ئىمزاسىز خەت مېنىڭ يانچۇقۇمغا چۇشتى؟» دەپ ئويلىدى. ئۇ يەنە: «بۇنى چوقۇم چوڭلار يازغان ۋە كىچىكلەر ھىيلە - مىكىرلىق بىلەن ھەرەم ئىچىگە كىرىپ، يانچۇقۇمغا سالغان، بۇ يامان ئەمەس. بۇ ھەركەتتە چوڭلارنىڭمۇ، كىچىكلەرنىڭمۇ ماڭا ساداقەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلىنىدۇ ...» دەپ خىيال قىلغىنىچە ياستۇقتا يۆلىنىپ، ھېرىپ كەتكەن ئادەمدەك، ئۇزاق ۋاقىتقىچە جىمجىت ۋە ئەسەبىيلىك ئىچىدە ئولتۇردى. كېيىن ئۇگدەك باستى، خەتنىكى ئايرىم جۇملىلەر ئۇنىڭ يۈرىكىنى مورلىدى. بىردىن كۆزىنى ئېچىپ، دېرىزىنى چەكتى. شۇ زامان ئىشىك ئاغىسى بابا ئەلى كىرىپ، تەزىم قىلدى.

— مىر قابىل دېگەننى تونۇمسىز؟

— ئەلۇەتتە، تونۇيمەن، تەقسىر، — دەپ جاۋاب بەردى بابا ئەلى.

— بۇگۈن كۆرۈنمىدىمۇ؟

— ئەتىگەندە دەرۋازا يېنىدا كۆرگەنىدىم.

— ئىلدام ئۇنى تېپىپ، ماڭا ئەۋەتىڭ.

— بېشىم بىلەن.

ئۇزاق ئۆتمەستىن ئىشىكنى ئاستا ئىتتىرىپ، پۇتىنىڭ ئۇچى بىلەن دەسسەپ، مىرقابىل كىردى. ئۇ ئۇزۇن، ئورۇق، كۆزى ئويناپ تۇرغان، كۆرۈنەشتە ئۆز كۆلەڭگىسىدىن قورقىدىغاندەك

قىلىپ تۇرىدىغان بىر يىگىت ئىدى. ئۇ يەرگىچە ئېگىلىپ سالام قىلىپ، قولىنى قوشتۇرۇپ تۇردى. ھۈسەين بايقارا ئۈنۈڭغا قارىماستىن تۇرۇپ، دېدى:

— سەن مۇشۇ كەمگىچە كىمنىڭ كەينىدە، ئۈنۈڭغا سايە بولۇپ يۈرگەن بولساڭ، ئۈنۈڭدىن ئەمدى كەچكىن.

— كېچىمەن، — دېدى تەزىم قىلىپ مىرقابىل.

— ئەمدى سەن ھازىردىن باشلاپ ئەلىشىر نەۋائىنىڭ كەينىگە چۈشىسەن! — دەپ سۆزىنى داۋام ئەتكۈزدى ھۈسەين بايقارا، — ئەلىشىرنىڭ ئۆيىدە ھېچبىر مەجلىس، ھېچبىر زىياپەت سەنسىز ئۆتمەسۈن. ئەلىشىر ئۆز دوستلىرى، مېھمانلىرى، يېقىنلىرى ئارىسىدا نېمە سۆزلىسە، يادىڭدا چىڭ تۇتۇپ ئېيتىپ، ھەممىنى ماڭا يەتكۈزۈپ تۇرىسەن. شۇنى بىلگىنكى، جېنىڭ، بېشىڭ مېنىڭ قولۇمدا!

— بۇ پېقىر ياش قۇللىرى پەرمانلىرىنى ساداقەتلىك بىلەن ئىجرا قىلغۇسى ۋە بىر ئېغىز سۆزنى خاتا قىلماي، جانابلىرىنىڭ مۇبارەك خاتىرىلىرىگە يەتكۈزۈپ تۇرغۇسى، — دېدى مىرقابىل تەتىرەپ تۇرۇپ.

— ياخشى، يولۇڭغا ماڭ ئەمدى! — دېدى پادىشاھ.

ئون ئالتىنچى باب

I

كەچكى كۈز پەسلى، ئېرىنچەك قىش تېخى يېتىپ كەلمىگەن. پات - پاتلا يامغۇر يېغىپ، سۇۋاقلارنى قومۇرۇپ چۈشۈرۈپ تۇراتتى. «دۇنيادا بىرلا» دەپ ئاتىلىدىغان پايتەختتىكى كوچىلىرىدا پاتقاقچىلىقتىن پىيادە كىشىلەرگە مېڭىش تەس بولۇۋاتاتتى. لېكىن هايال ئۆتمەي هاۋا چاپسانلا ئېچىلىپ، كۈن يەنە قىزىشقا باشلىدى. باغلاردا دەرەخلەر سارغىيىپ ئالتۇن رەڭگە ئۆزگىرىپ، يوپۇرماقلار چۈقانسىز ئاستا، هۇرۇنلۇق بىلەن بىر - بىرلەپ تۆكۈلۈپ، نەم يەرگە يېپىشاتتى.

نەۋائى كۈزنىڭ سالقىن هاۋاسىدىن نەپەس ئالغاچ دەرەخلەر ئارىسىدىكى تار يوللاردا ئارىلاپ مېڭىپ، تەبىئەت ۋە هاياتتىكى ئۆزگىرىشلەر توغرۇلۇق ئويلاپ، تۇيغۇسىغا هېسلارغا تولۇپ يۇرەتتى. نۆكەر كېلىپ سەپەر ئۈچۈن ئاتنى تەييارلاپ قويغانلىقىنى بىلدۈردى. شائىر گويا مەرۇسىگە پادىشاه يېنىغا مېڭىش كېرەكلىكىنى ئەمدى ئاڭلاپ تۇرغاندەك ئىككى ئويلۇق بولۇپ: «هازىر بارىمەن» دەپ قويۇپ يەنە ئاۋۋالقىدەك ئاستا مېڭىپ كەتتى. نەۋائى باغدا باغۋەنلەر ۋە باشقا خىزمەتچىلەر بىلەن سۆزلەشتى هەم ئۇلارنىڭ بالىلىرىنى ئەركىلەتكەچ يانچۇقىدىن ئالتۇن ۋە كۈمۈش چىقىرىپ هەممىگە «يول ئايىق» بۆلۈپ بەردى. بالىلار ناهايىتى خۇشال بولۇشتى. ئۇلار ۋارىقى - چۇرۇقى قالماي سەكرىشىپ تەڭگىلىرىنى بىر - بىرىگە كۆز - كۆز قىلىشتى. چوڭلار ئۆزلىرىنىڭ خوجايىنىغا «ئاقيوللۇق» بولۇشنى چىن قەلبىدىن

تىلەشتى.

نەۋائى ئۆيگە يېتىپ، قېلىن چەكمەن ھەم توپە كىيدى. ساھىپ دارا ۋە شەيخ بەھلۇلنى قىچقىرىپ قىلىدىغان ئىشلارنى جېكىلىدى، ئۇنىڭ كەينىدىن يولدا ئۇنىڭغا ھەمراھ بولىدىغانلارنىڭ يۈكلىرى ۋە باشقا نەرسىلىرى توغرۇلۇق سۈرۈشتۈردى. ھويلىغا چىقىش بىلەن ئۇنى ئۇزىتىشقا كېلىۋاتقان بىر گۇرۇھ دوستلىرى ۋە يېقىنلىرىنى كۆردى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئاسىپى، شەيخىلەم سۇھەيلى، مىر مۇرتاز، ئاتائۇللا، زەمانى، خوجا پەسھىددىن، سۇلتانمۇرات، مۇھەممەد سەئىد پالۋان ۋە باشقىلار بار ئىدى. دوستلىرى ئۇنىڭ ئەتراپىنى ئورىۋالغاندا، نەۋائى جانغا يېقىن بۇ ئادەملەردىن ئايرىلىپ كېتىۋاتقىنىغا ئىچىدە ئېچىندى. بىر نەچچە مىنۇت ئۆرە تۇرۇپ سۆزلەشتى. سۆزى، ھەرىكىتى، غەمخورلۇقى بىلەن ھەر قايسىسىنىڭ كۆڭلىنى ئېلىشقا تىرىشتى. يېزىۋاتقان ئەسەرلەر تۇغىگەندە، ھەربىرسىدىن بىر نۇسخىسىدىن مەرۋىگە ئەۋەتىپ بېرىشنى مىر مۇرتاز ۋە سۇلتانمۇراتتىن ئۆتۈنۈپ سورىدى. دوستلارنىڭ ئىلتىپاتى، مۇھەببىتى ئۇنىڭمۇ روھىنى كۆتۈردى. كېيىن چاققانلىق بىلەن ئاتقا مىنىپ ماڭدى ۋە ئۇزاتقۇچىلارنىڭ قارىسى يوقالغۇچە بىر نەچچە قېتىم كەينىگە بۇرۇلۇپ قارىدى. ئەمما شەھەردىن چىقىش بىلەنلا توپتوغرا مەرۋى يولىغا ئەمەس، سەئىددىن قەشقەرىنىڭ قەبرى تەرەپكە ئاتنى بۇرىدى.

جامى نەۋائىنى ھەر قاچانقىغا ئوخشاش خۇشال ـ خۇرام قارشى ئالدى. نەۋائى ئولتۇرۇش بىلەنلا ئۇلۇغ قەبرى كۇلۇمسىرەپ، ئۆزىگە خاس مۇلايىملىق بىلەن دېدى:

ـــ ئەمدى كۆزلىرىمىزنى مەرۋى تەرەپكە ئىنتىزار قىلىدىغان بوپتىلى ـ دە؟

ـــ قانداق قىلىمىز، كەتمەستىن باشقا چارە يوق، جانابى ئالىيلىرى، بۇ ئىشتىن خەۋەرداركەنلە؟

ـــ تۇنۇگۈن بىر مۇنچە شاھزادە ۋە بەگزادىلەر مېنىڭ قېشىمغا

كەلگەنىدى، شۇلاردىن ئاڭلىدىم، ــ دەپ جاۋاب بەردى جامى، كېيىن قەتئىي رەۋەشتە دېدى، ــ پادىشاھنىڭ ئەمرىگە ئىتائەت قىلىش بىر ۋەزىپىدۇر!

ــ كۆڭۈلنىڭ، ئەقىلنىڭ مۇستەقىللىقىنى ساقلاش ئۇلارنىڭ ۋەزىپىلىرىگە ئىتائەت قىلىشتىنمۇ مۇقەددەسرەكتۇر.

پادىشاھنىڭ زەئىپلىكلىرىدىن، مەجبىددىن ۋە بەگلەرنىڭ، ساراي دائىرىلىرىنىڭ نەۋائىغا قارشى تۆھمەت ۋە ئىغۋالىرىدىن خەۋەردار بولغان جامى، بۇ ئەھۋالدىن چوڭقۇر نارازى ئىدى. ئۇلۇغ شائىر ۋە پازىل ئىنسانىنىڭ پاك ۋىجدانىغا تاش ئاتقان يىرگىنىشلىك قوللاردىن نەپرەتلىنەتتى. لېكىن خەلق ۋە دۆلەت مەنپەئەتلىرى ئۈچۈن، قوپال كۈچلەرنى، زۇلۇم ۋە جەبىرنى تىزگىنلەش ئۈچۈن نەۋائىنىڭ ئىقتىدارىغا، روشەن ھەربىكتىگە، ئۇ باشلىغان ئىشنىڭ چوڭقۇر مەنىسىگە ئىشىنەتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن دۆلەت ئىشلىرىدىن نەۋائىنىڭ تامامەن قول ئۈزۈش ئارزۇسىنى ماقۇل كۆرمەيتتى.

ــ پۇقرالارنىڭ بەخت ـ سائادىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىش خۇدا يولىدا خىزمەت قىلغان بىلەن باراۋەردۇر، ــ دېدى جامى ئىلگىرىكىدەكلا ئىشەنچ بىلەن.

ــ پېقىرمۇ شۇ پىكىرنىڭ بەندىسى، ــ دېدى نەۋائى قولىنى كۆكسىگە قويۇپ، ــ شۇ نەرسە ھەقىقەتكى، پادىشاھنىڭ خىزمىتىدىكى ئادەم پاكلىقاي ھەم زەئىپ بولۇشى كېرەك ئىكەن. سىرنى پاش ئەتمەكچى بولغان تىل كېسىلىدۇ، بۇ ھال ھەممىدىن مۇشكۈلدۇر. مەن بۇنىڭدىن ئوشۇق مۇشكۈللۈكنى بىلەلمىدىم.

جامى بىرئاز شۇك ئولتۇردى. سارايدىكى پىتنە ـ پاساتنى، پادىشاھنىڭ كۈندىن ـ كۈنگە مەنىۋى جەھەتتىن پەسىيىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈردى. شۇنداق بىر مۇھىت ئىچىدە نەۋائىنىڭ بوغۇلۇشى، ۋىجدان ئازابىدىن قورۇلۇشى بەكمۇ تەبىئىي بىر نەرسە ئىكەنلىكىنى تېخىمۇ چوڭقۇر ھېس قىلدى. لېكىن ئۇ سوپىيانە تەبىئەتنىڭ بارلىق ئېتىقادى بىلەن ھەقىقەتنىڭ

ئۇستۇن بولۇشىغا ئىشىنەتتى.

ــ ئىنشائاللا، ھەقىقەت يولىدا دۇشمەنلەرنى، زالىملارنى مەغلۇپ قىلارسىز. بىزمۇ شۇ يولنى مۇداپىئە قىلىشقا ھەر قاچان تەييارمىز.

بولۇپمۇ كېيىنكى جۇملىنى جامى ناھايىتى ئىشەنچ ۋە چىن دىلى بىلەن ئېيتتى. نەۋائى قىش چىققۇچە مەرۋىدە بولۇپ قېلىش ئېھتىمالىنى، خۇسۇسەن كېيىنكى چاغلاردا كۆڭلىنىڭ تىنچ ۋە خىلۋەت جاي ئۇچۇن بولغان ئىشتىياقىنى، ساراي ئادەملىرى بىلەن مۇئامىلىدىن ھېرىپ كەتكەنلىكىنى سۆزلىدى. داڭقى ئالەمگە تارالغان بۇ ئۇلۇغ ئادەمنىڭ كەمبەغەللەردەك ھاياتى، يۇكسەك مەنىۋى رەڭ ۋە كۇچ بىلەن تولغان مۇھىتى نەۋائىنى قەلبى بىلەن ئەسىر قىلغانىدى، دۇنيانىڭ تۇرلۇك مۇشەققەتلىرىدىن ئازاد، مەنىۋى زوقلارغا كۆڭلى تەلپۇنەتتى: ئۇنىڭ تەبىئىتى دەرۋىش سۇپەت ئىدى. بۇ خىسلەت ئۇنىڭ كۆڭلىدە گاھىدا كۇچلۇك چايقىلىشلار پەيدا قىلاتتى، لېكىن بۇ ئۇنى دەرۋىش گەمىسىگە سۆرىمەيتتى، خەلق ۋە جەمئىيەتكە نىسبەتەن ئۆزىنىڭ ئىنسانىي قەرزىگە، ئادەملەرنىڭ بەختىگە، ئادالەت ئىنسانلىق نۇرى بىلەن سۇغىرىلغان گۇزەللىككە دەۋەت قىلاتتى. ئۇنىڭ قەلبىدە «ھايات گۇلى» ئۆزىنىڭ گۇزەل رەڭگى، كۇچى ۋە بارلىق جانلىق، تۇرلۇك قاتلىق نۇرى بىلەن ئېچىلىپ كېتەتتى. جامى ئۆز دوستىدىكى بۇ پەزىلەتنى ياخشى چۇشىنەتتى ۋە بۇنى ھۆرمەت ۋە مۇھەببەتكە لايىق دەپ بىلەتتى.

ئەلىشىر نەۋائى رۇخسەت سوراپ ماڭماقچى بولدى. جامى «بىرئاز توختاپ تۇرۇڭ» دېگەندەك ئىشارەت قىلدى ـ دە، مۇقاۋىسىز، لېكىن كىتابقا ئوخشاش تىكىلگەن بىر دەستە قەغەزنى سۇنۇپ بەردى. نەۋائى شۇ يەردە ۋاراقلىدى: «بەھرۇل ئەبرار!» ئايرىم جايلىرىغا كۆز يۇگۇرتۇپ بىلدىكى، بۇ خۇسرەۋ دىھلىۋىنىڭ «دەريايى ئەبرار» نىغا جاۋابەن يېزىلغانىكەن ... جامى دەررۇ يالت

قىلىپ شائىرغا قارىدى. ئۇنىڭ يۈزىدە ئىپتىخارلىق، لېكىن كىشىگە قاتتىق تەگمەيدىغان ئىللىق بىر كۈلۈمسىرەشنى كۆردى. نەۋائى بىردىن بۇنىڭدىن ئاۋۋالقى بىر سۆھبەتنى يادىغا ئېلىپ، يەنە كىتابقا تىكىلدى: ئۇ گويا نومۇس قىلغاندەك بولدى. بىر - ئىككى ھەپتە ئاۋۋال مۇشۇ ئۆيدە جامى بىلەن سۆھبەتلەشكەندە خۇسرەۋ دېھلىۋىنىڭ ئىپادىسى ئۇستىدە پاراڭ سېلىشقانىدى. نەۋائى خۇسرەۋنىڭ ئۆتكۈر قەلبىنى سەمىمىي ۋە قىزغىن ماختىغان: بولۇپمۇ ئۇنىڭ «دەريايى ئەبرار» نى يۇقىرى باھالىغان. دەلىل ئۇچۇن شائىرنىڭ بۇ ئەسەر ھەققىدىكى ئۆز سۆزلىرىنى كەلتۈرگەن. خۇسرەۋ شۇنداق دېگەنىكەن: «ئەگەردە قاچانلا بولمىسۇن، زامانلار ئۆزگىرىپ، مېنىڭ بارلىق شېئىرلىرىم دۇنيادا ئىزسىز يوقىلىپ كەتسىمۇ، يالغۇز بىر قەسىدەم: «دەريايى ئەبرار» ساقلىنىپ قالسا، شۇنىڭ ئۆزى كۇپايە: بۇنى ئوقۇغان ئادەم مېنىڭ شېئىردىكى قۇدرەت ۋە ئىقتىدارىمنى بىلىپ ئالالايدۇ!» جامى نەۋائىنىڭ بۇ ھەقتىكى پىكرىنى ئاڭلاپ، شۇك بولۇپ قالغانىدى. بۇ ئەسەرنى مەيدانغا كەلتۈرگەندىن كېيىن ئاشۇ شۇك بولۇپ قالغانلىقىنىڭ مەنىسىنى نەۋائى ئەمدى چۈشەندى: «جامىنىڭ ئالدىدا خۇسرەۋنى ئۇنچىلىك ماختاش خاتا بولغانىكەنا!» دەپ ئويلىدى ئىچىدە. ئەمما، نەۋائىنىڭ يۈزىگە بىردىنلا كۈلۈمسىرەش ياماشتى؛ بۇنىڭ خاتاسى مانا بۇ ھازىرقى بىر ئەسەرنىڭ يارىتىلىشىغا بىرئاز بولسىمۇ خىزمەت قىلغانىكەنغۇ! ياشانغان شائىرنى بۇ ئەسەر ئۇچۇن تەبرىكلەپ، ھېسابسىز خۇشال بولغانلىقىنى بىلدۈردى.

— پۈرسەتلىرى بولسا ئوقۇپ چىقىپ پىكىرلىرىنى پېقىرلىرىگە يازسىلا، بىز ئۇچۇن جانابلىرىنىڭ زوقى، ھۆكمى ئالىي مۇكاپاتتۇر، — دېدى جامى.

نەۋائى كىتابنى ئاۋايلاپ قويىنىغا سالدى. جامى ئۇنى تالاغا ئۇزىتىپ چىقىپ، دوستانە خوشلىشىپ قالدى.

دالا يولىنىڭ ئىككى تەرىپىدە چەكسىز باغلار، بوستانلىقلار سوزۇلۇپ كەتكەن. يول تەرەپكە ساڭگىلىغان دەرەخ پۇتاقلىرى گاھىدا نەۋائىنىڭ تۆپىسىنى ئىلىپ ئالاتتى. يوپۇرماقلارنىڭ ئالتۇن گىلەملىرىدە قوي - ئۆچكىلەر يۇگۇرۇشۇپ يۈرمەكتە. يەل - يېمىشلىرى يېغىۋېلىنغان بۇ باغ - بوستانلاردا ئاندا - ساندا قورۇقچىلار كۆتۈنۈپ قالىدۇ. توپ - توپ قۇشلار ئۇچۇپ ئۆتمەكتە. يېزىلار، ئادەملەر بارغانسېرى شالاڭلاشماقتا. نەۋائى ئاستا - ئاستا تۇز يولدىن پايانسىز چۆلگە چىقتى. ئۇزاقتا تاغلارغا چۈشكەن يېڭى قار پارقىراپ كۆرۈنىدۇ. ئۇيۇقلاردا خىرەلىشىپ ئۆچكەن چۆلنىڭ سارغۇچ قاتلاملىرىنىڭ كۈنىنىڭ نۇرى چايقالدۇرىدۇ. ئۇ يەردە، بۇ يەردە بۇلۇتلارنىڭ تارام - تارام كۆلەڭگىلىرى ئۆمۈلەشمەكتە. سوغ شامال چۆلنىڭ قۇرۇپ چىرىۋاتقان ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ ھىدىنى دىماغقا ئۇرىدۇ. ھاۋادا سوزۇلۇپ ئۇچۇپ يۈرگەن كۆكىنەك كېچىك قۇشلارنى قوغلاپ يۈرمەكتە. شائىر قويىنىدىن كىتابنى ئالدى. ئۇنىڭ كۆزلىرى يالىلداپ تۇرغان قەغەزدىكى مىسرالارنىڭ كۈن نۇرى بىلەن جىلۋىلەنگەن قارا قۇرلىرىغا قادالدى. ۋاراقلارنىڭ شامال شالدۇرلىتىپ قايرىپ ئوقۇشقا ئاۋارىچىلىك يەتكۈزگەن بولسىمۇ، نەۋائى كىتابتىن كۆز ئالمىدى. بۇ مۇتالىئە ئۇنى ناھايىتى زوقلاندۇردى. چاڭ - توپسىز يولدا ئاتنىڭ سىلىق يورغىسى، شېئىرنىڭ سازى بىلەن ئاھاڭداش بولغاندەك ... ئايرىم گۈزەل بېيىتلارنى يېنىپ - يېنىپ ئوقۇدى. ئوقۇپ تۈگىتىپ كىتابنى يەنە قويىنىغا سالدى، لېكىن بۇ شېئىر ئۇنىڭغا خىلىلا ياد بولۇپ قالدى:

«ياخشى ئەسەر. «دەريايى ئەبرار» غا ئوخشاش رەڭلىك كۈچلۈك ئەسەر! خۇسرەۋگە جاۋابەن يېزىلغان بۇ ئەسەرگە مەنمۇ جاۋاب بېرىشىم كېرەك!» دەپ ئويلىدى ئىچىدە. قېرى شائىرنىڭ ھەيۋەت جىمجىتلىقىدىكى بۇ خىسلەتلەر مەنزىرىلىرى ئۇستىدە ئويلىنىپ كېتىۋېتىپ، يەنە بۇ ئەسەرنىڭ ئايرىم جايلىرىغا كۆڭلى كېتەتتى:

شائىر ئۆزىچە ئاستا شۇنىلىرى:

ئاتەشنى لەئلىكى تاجى خۇسرەۋانرا زىۋەرەست،
ئەخكەرى بەھرى خەيالى خام پۇختەن بەر سەرەست①

بۇ «تۇھپە تۇلئەپكار» نىڭ باشلانما بېيىتى ئىددى. بۇ شائىرنىڭ كەيپىياتىغا، روھىنىڭ ماھىيىتىگە، ئىمانىغا تازا توغرا كەلگەن بېيىت ئۇنى خۇشال قىلدى. ئات ئېغىزدۇرۇقىنى چاينىپ، بېشىنى ئويىنىتىپ، پات - پاتلا پۇرقۇپ قويۇپ، ئېدىرلاردىن، داۋانلاردىن ئاشماقتا، شائىرنىڭ خىيالىمۇ ئەسەرنىڭ ئايرىم چوققىلىرىنى ئىگىلەپ ئۇچماقتا ئىدى.

ئۆگەنگەن ئات چۆلدىكى ئۆتەڭنىڭ قېيىن، ئېگىز تاملىرى ئالدىدا ئاستا توختىدى. شائىر يەرگە چۈشتى. قارشى ئالغان دەڭچىگە ئېتىنى تۇتقۇزۇپ، ئۆزىنى تۇزەتتى، ئېتەكلىرىنى قاقتى. دەڭ ئىچىدە قونغان يولۇچىلار كارۋان ئەھلى، ئاتلار، تۆگىلەر خېلىلا بار ئىدى. شائىرنى تونۇغانلار دەررۇ كېلىپ، تەزىم قىلىپ، ھۆرمەت بىلەن ھال - ئەھۋال سوراشتى. غىزا ھازىرلاشقا كىرىشتى. نەۋائى بوش بۆلمىلەرنىڭ بىرىگە كىردى، كۆيۈشكەن پۇتلىرىنى سۈنۈپ، بىرئاز ھاردۇق ئېلىپ ياتتى. كېيىن دۇئەت - قەلەم ئالدۇرۇپ جامىغا خەت يازدى. ئۇنىڭ يېڭى ئەسىرىنى يۇقىرى باھالاپ تەقدىرلىدى. يەنە ئۇنىڭ ئۇلۇغ قەلبىدىن يېڭى - يېڭى شېئىر گۆھەرلىرى چىقىشىنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنى بىلدۇردى. ئاخىردا مەرۋىگە يەتكۈچە ئۆزىمۇ بىر ئەسەر يېزىشقا قارار قىلغانلىقىنى جاكارلىدى ۋە بۇنىڭ ئالدىنقى بىر جۈملە بېيىتىنى يېزىپ كۆرسەتتى. بۇ خۇسۇستا ئۆز پىكرىنى مەلۇم

① پادىشاھلارنىڭ تاجىغا زىننەت ئۈچۈن تىكىلىدىغان پارلاق، يېنىپ تۇرغان ئۆت رەڭلىك ياقۇت، ھەقىقەتتە بولسا پادىشاھ بېشىدىكى خام پىكىرلەرنى، خىيالارنى پىشۇرغۇچى چوغدۇر.

قىلىشنى جامىدىن ئۆتۈنۈپ سورىدى، كېيىن قەغەزنى ياخشىلاپ پۈكلەپ، ھىراتقا ئەۋەتىۋېتىش ئۈچۈن دەڭنىڭ قىقاس - چۇقانلىق ھويلىسىغا چىقتى

II

دوستلىرى نەۋائىنى ئۇزىتىپ قويۇپ، ئۇنىڭ ئالتۇن يوپۇرماقلار بىلەن قاپلانغان بېغىدا خۇددى ئۆز جايلىرىدا سەيلە قىلغاندەك، خېلى ۋاقىتقىچە كېزىشىپ يۈرۈشتى. تۇرلۇك ماۋزۇلاردا تالاش - تارتىش قىلىپ، جانلىق، چىن دىل بىلەن سۆھبەتلەشتى. پەقەت مىر مۇرتاز باشلىق بىر نەچچە ناھايىتى ئۇستا شاھماتچىلار ئاپتاپقا گىلەم يايدۇرۇپ، ئويۇن باشلىۋېدى، سۇلتانمۇرات ئويۇنغا قىزىقىپ، شاگىرتلىرىنى ساقلىتىپ قويۇشتىن قورقۇپ، ھېچكىمگە سەزدۈرمەستىن باغدىن چىقىپ ئىلدام «شاھ رۇخ» مەدرىسىسىگە كەتتى. ياشلىرى ئون ئالتە بىلەن ئوتتۇزنىڭ ئارىسىدا بولغان ئون تۆت نەپەر دائىملىق شاگىرتلىرىنى، ئىلىمدىكى دەرىجىلىرىگە مۇۋاپىق، كىچىك گۇرۇھلارغا بۆلۈپ پېشىنگىچە دىنىي ۋە دۇنياۋى ئىلىملەردىن دەرس بەردى. كېيىن ھۇجرىسىغا كىرىپ، كىتابلارنىڭ ئارىسىدا يۇمشاق تېرىگە ئولتۇرۇپ، ئىنسانىدىكى بىلىملەرنىڭ ماھىيىتى ۋە ئۇلارنىڭ مەنبەسى ھەققىدە ئويلىدى. ئۇ كۈنى نەۋائى بىلەن بولغان قىزغىن سۆھبەتتە شائىرنىڭ بۇ ھەقتە مەلۇم قىلغان مۇلاھىزىلىرىنى چوڭقۇر ئويلاپ تەھلىل قىلدى، كونا پەيلاسوپلارنىڭ نەزەرلىرى بىلەن سېلىشتۇردى. يازماقچى بولغان كىتابىدا بۇ مەسىلىلەرنى مۇمكىنقەدەر كەڭ ئايدىڭلىتىشقا قارار قىلدى.

كۈنجۈت سېپىلگەن نان بىلەن سېرىق تاتلىق مېغىزنى يەپ ئولتۇرۇپ، ئويغا چۆكتى. ئۆزىچە كىملەر بىلەندۇر خىيالىدا

بەسلىشىكە كىرىشىۋىدى، زەينىددىن كىرىپ كەلدى. دوستىنى كېيىنكى چاغلاردا ناھايىتى شالاڭ كۆرىدىغان بولۇپ قالغان ۋە شۇڭلاشقا بەكمۇ سېغىنىپ قالغان سۇلتانمۇرات چەكسىز خۇشاللىق بىلەن قۇچاقلاپ، ئۆز يېنىغا ئولتۇرغۇزدى. سۇلتانمۇرات «شاھ رۇخ» مەدرىسىسىگە مۇدەررىس بولۇپ تەيىنلەنگەن چاغدا، زەينىددىن ئۆزىنى تامامەن: خەتتاتلىق، مۇزىكا ۋە شاھمات ئىشىغا بېغىشلىغاندى. ھەقىقەتتە، بۇ ئۇچ ئىشتا ئۇ شۇ زاماننىڭ ئالدىنقى كىشىلىرى قاتارىغا ئۆتۈشكە باشلىغاندى. بۇنىڭدىن تاشقىرى ئۇ تاشلارغا ئويما نەقىشلەر سېلىش، پۇتۇكلەر يېزىش سەنئىتىدىنمۇ ماھىر ئىدى. شۇنچە مەشغۇلاتقا قارىماي، زەينىددىن شوخ، يېنىك ھايات ۋە ئاجايىپ ماجىرالار ئۈچۈن ۋاقىت تاپاتتى، كۆرۈنۈشتە گويا كى بىكار ئادەمدەك بولۇپ ياشايتتى.

دوستلۇق چاقچاق ۋە كۆڭۈل سوراشلاردىن كېيىن ئۇلار بىر پەستە تالاي ۋەقەلەر توغرىسىدا سۆزلىشىۋېلىشتى، ئاخىرىدا زەينىددىن تاشقى كۆرۈنۈشىگە تامامەن بېپەرۋا بولغان ئالىمنىڭ ساقال باسقان يۈزىگە تىكىلىپ قاراپ، بېشىنى چايقىدى:

— دوستۇم، سېنى ئىشق ئاپىتى ئېچ - ئىچىڭدىن ياندۇرماقتا، ئىشق دەردى كونىرىغانسېرى ئۆتكۈرلىشىدۇ.

— ياق، خاتالىشىسەن، مەن ئىشق دەردىنى يېڭىشكە قادىرمەن، — دېدى سۇلتانمۇرات غەمكىن ھالدا.

— يوشۇرۇشقا مۇمكىن ئەمەس! نەۋائى جانابلىرى يازدا «پەرھاد ۋە شېرىن» دىن بىر بابنى ئوقۇپ بەرگەن چاغدا، سەن بار ئىدىڭغۇ دەيمەن. مانا مۇنۇ مىسرالارنى يادىڭغا ئال:

ياپار فانۇس بىرلە شوئلەسىن سەمىئ،
كۆرەرلەر پەردەئىدىن شوئلەنى جەمىئ.
كوز ئىچرە مەخفى ئولماس ئاشىق قانى،
بولارمۇ شىشە ئىچرە مەي نىھانى؟

— ئاھ، ئۆزبېك شېئىرىنىڭ سولاشماس گۈللىرى! — دەپ ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىدى سۇلتانمۇرات.

— ئەمدى غەم يېمە، دوستۇم، بەختىڭنىڭ ئاچقۇچىنى تاپتىم، — دېدى كۆلۈپ زەيىنىدىن، — خالىساڭ، يېقىن ئارىدا سېنى ئىشق چىمەنزارىغا ئېلىپ كىرىمەن.

— سەن ھەر ئىشقا قادىرسەن، دوستۇم! — دېدى تەئەددى بىلەن كۈلۈمسىرەپ سۇلتانمۇرات.

— قۇلاق سال! — دېدى ئاچچىق قىلىپ زەيىنىدىن، — دىلدار خەدىچە خېنىمنىڭ ئاددىي كېنىزەكلىرىدىن ئىكەن! ئومۇمەن ساراي قىزلىرى بىلەن ئالاقە باغلاش مۇشكۈل ئەمەسمىش!

— نېمە دەيسەنوي؟ — دەپ چىرايى تاتىرىپ تىترەك ئاۋاز بىلەن قاتتىق سۆزلىدى سۇلتانمۇرات.

— مېنىڭ شوخ بىر دوستۇم بار. نېمىشقىدۇر، ئۇ ساراي قىزلىرى بىلەن تونۇشماقنى ئارزۇ قىلغان. ھىراتتا بىر پالچى دەللە مومای بار. ئۇنىڭغا خەدىچە خېنىمنىڭ ئىخلاسى ناھايىتى چوڭقۇر ئىكەن. يەنە بۇ مومانىڭ پالچىلىقتىن تاشقىرى ھۈنەرلىرى كەڭرى. مەسىلەن، بۇرنىنىڭ ئىككى تۆشۈكىدىن، ھەتتا ئىككى قۇلىقىدىن ئىككى خىل ئاۋاز چىقارغۇدەكمىش! ئەنە شۇ مومانىڭ ياردىمى بىلەن ئۇ بىر قىز بىلەن تونۇشتى. ئىلگىرى خەت بىلەن سۆزلەشسە، ھازىر گاھىدا ئۇچرىشىپمۇ يۈرىدۇ. مەن تۈنۈگۈن بۇلار ئارقىلىق دىلدارنىڭ تەقدىرىنى ياخشى بىلىۋالدىم. قېنى نېمە دەيسەن؟ خالىساڭ، پالچىنى قولغا كەلتۈرىمىز، گەپ ـ سۆز تارالمايدۇ ... خەت يېزىپ، ئىشقىڭنى دىلدارغا ئىزھار قىلىسەن، بەلكى كۆرۈشۈشكىمۇ مۇمكىن بولۇپ قالار. كېيىن باشقا چارىلەرنى كۆرەرمىز.

سۇلتانمۇرات تىترىگەن قوللىرى بىلەن پېشانىسىنى تۇتۇپ، ھوشسىز كەيپ بىلەن تىڭشىدى. ئۇنىڭ يۈزىنى خىجالەتلىك ۋە نومۇس ئالامىتى قاپلىدى. ئالىم بىردىنلا كەسكىن رەۋىشتە بېشىنى

چايقاپ تۇرۇپ:

— ئارسلانقۇلچۇ؟ مەن ئۇ بىچارە ئاشىق يىگىتنىڭ بەختىگە قايسى ژىنجدانسىز بىلەن توسالغۇ بولالايمەن؟ ئۇنىڭ يۇرىكى پەقەت دىلدارنى يادلاش بىلەن سوقىدۇ. مەن قانداق قىلىپ ئۇنىڭ يارىسىغا، پەقەت ئىشق دەردى بىلەن ياشاۋاتقان كۆڭلىنىڭ يارىسىغا، خەنجەر ئۇرىمەن؟ — دېدى.

— ئارسلانقۇل تېخىچىلا مۇشۇ يەردىمۇ؟ — دەپ سورىدى زەينىددىن بوشىشىپ.

سۇلتانمۇرات كۆزلىرىدىن قۇيۇلۇپ كېلىۋاتقان قايناق ياشلىرىنى ئېرتىپ، دېمىنى بوغقان ھالدا يىغا ئارىلاش دېدى:

— مۇشۇ يەردە، بىچارە ئاشىق ...

ئون يەتتىنچى باب

«ئىنجىل» ياقىسىدىكى ئىلگىرىكى قىقاس - چۇقان، قاينىق ھەرىكەت تىنىپ قالغان. بۇ يەردە مەدرىسە، خانىقا، شىپاخانا، مۇنچا ۋە باشقا ئىمارەتلەر ياسىلىپ پۈتۈپ، ئۇلارنىڭ پەشتاقلىرى، گۈمبەزلىرى «ئاسمانغا تاقىشىپ» تۇراتتى. ئەمدى يۇزلەرچە نەققاشلار، تاشچىلار، ياغاچچا گۈل ئويغۇچىلار ۋە باشقا سەنئەت، ھۈنەر ئۇستازلىرى بىنالارنىڭ تاشقى، ئىچكى بېزەكلىرى ئۈستىدە دىققەت ۋە كۆڭۈل بىلەن ئىشلەپ، ئۆز ئىجادلىرىنىڭ تېخى دۇنياغا بىلىنمىگەن سىرلىرىنى ئاچماقتا ئىدى. يۇزلەرچە گۈل مۇتەخەسسىسلىرى، داڭلىق باغۋەنلەر ھەر بىر بىنانىڭ ئەتراپىنى گۈزەل باغلار، باغ يوللىرى، گۈلزارلار بىلەن قورشاش ئۈچۈن، شائىرنىڭ نازۇك زوقى ۋە باي خىيالى سىزىپ بەرگەن پىلانلارنى مۇكەممەل ئورۇندىماي ئىشلەۋاتماقتا ئىدى.

ئارسلانقۇل ئەمدى ھەممە بىنالارنى ئۆزىنىڭ بەش قولىدەك بىلىدۇ، ھەر بىرىنىڭ مەنە ۋە ئەھمىيىتىنى، خۇددى پىلاننى نەۋائى بىلەن بىللە تۈزۈپ چىققاندەك چۈشىنىدۇ. كىشىلەر ئۇنىڭدىن نېمە ئىش قىلىۋاتىسىز؟ دەپ سورىسا، تولا چاغلاردا: «گۈناھقا چۆككەن ھېراتتا بىر بېھىش ياساۋاتىمىز!» دېگەن جاۋابنى ياندۇرۇشنى ياخشى كۆرەتتى. ئۇ بىر ئايدىن بۇيان خانىقانىڭ ئىچكى بۆلمىلىرىنى زىننەتلەۋاتقان نەققاشلار بىلەن بىللە ئىشلىمەكتە. ئۇستىلارغا پۈختا شوتا تاختايلار ياسايدۇ، كېرەكلىك نەرسىلەرنى ھازىرلاپ، سۈنۈپ ئېلىپ بېرىپ تۇرىدۇ. مۇساپىرلارنىڭ قونۇشى، ئالىملار ۋە شائىرلارنىڭ تىنچ ياشاپ ئىشلىشى ئۈچۈن مۆلچەرلەنگەن بۇ بىناغا ئارسلانقۇل بەكرەك ئامراق ئىدى. ئۇ

پۈتكەن ئۆيلەرگە كىرىپ، ئۇزاق قاراپ زوقلىنىدۇ. تاملاردىكى رەڭمۇ رەڭ گۈللەر ئارىسىغا ئاجايىپ، ئۇستىلىق بىلەن يېزىلغان يېزىقلارنى ئوقۇتۇپ، مەنىسىنى بىلىشكە ۋە يادلىشىشقا تىرىشىدۇ. بۇ يەردىكى نەققاشلارنىڭ ئىچىدە مەشھۇر مىرەك نەققاش بار ئىدى. تاملاردا بويالغاندىن ئاجايىپ سېھىرلىك مەنزىرىلەر پەيدا قىلىدىغان بۇ ئۇستىنى ئارسلانقۇل ھەممىدىن ياخشى كۆرەتتى ۋە ھۆرمەت قىلاتتى. ئەمما، مىرەك نەققاشنىڭ تەبىئىتى غەلىتە ئىدى. گاھىدا ئىشقا تامامەن كەلمەيتتى، گاھىدا ئىش تازا قىزىغان چاغدا، بىردىنلا كۆزىدىن غايىب بولۇپ قايىقلارغىدۇر تەمتىرەپ كېتەتتى، شۇنداق ۋاقىتلاردا ئارسلانقۇل راسا رەللە بولۇپ، قۇدرەتلىك قوللىرىنى كۆرسىتىپ سۆزلەيتتى: «مۇنۇ مېنىڭ بەش قولۇمدا مىرەكنىڭ ھۈنىرى بولسا ئىدى، بۇ يەرلەرگە ئۇنى قەدەم باستۇرماس ئىدىم!»

پەيشەنبە كۈنى ھەممە نەققاشلار ۋاقىتسىزلا ئىشىنى يىغىشتۇردى. بىر ئۆينىڭ بېزەك ئىشلىرىنى چالا قالدۇرغانلىقى ئۈچۈن ئارسلانقۇل ئىچىدە نارازى بولدى. كالپۇكلىرىنى سوزۇپ، ئىش كىيىملىرىنى قاقتى، تازىلىدى ھەم ئۆيگە ياندى.

ساددا يىگىت بىر چاغلاردا ئۆز مەشۇقىنى ئىزدەپ ھىرانقا كەلگەندىن كېيىن، يات بىر مۇھىتتا بىر يىلچە سەرگەردان بولۇپ كېزىپ يۈرگەن، كېيىن ئۇمىدىنى ئۈزۈپ، يېزىغا يېنىپ كەتكەنىدى. ئەمما ئۆزى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن، بىر چاغلاردا ھەربىر بۇرجىكى ئۇنىڭغا شېرىن تۇيۇلغان يېزا، ئەمدى زىندانىدىن ئېغىر، بوغىدىغان بولۇپ كۆرۈندى. كونا خوجايىنىنىڭ قولىدا بىر يىلچە ئىشلىگەندىن كېيىن، ئىشق ئۇنى يەنە شەھەرگە سۆرىدى. شەھەردە بالىسى يوق قېرى چوڭ ئانىسى ۋە مويسىپىت چوڭ دادىسى تەربىيىدىن مېھرىبانلىق كۆردى. بىر چاغلاردا خۇمدانچىلىق ھۈنىرى بىلەن ئاتاق چىقارغان يەتمىش ياشلىق چوڭ دادىسى ئۇزاقتىن بۇيان ئىشلىمەيتتى. ئۇنىڭدىن ئون ياش كىچىك بولغان چوڭ ئانىسى

چېۋەر تىككۈچى ئىدى.

ئارسلانقۇل پۈختا بىر تۆت بۇرجەكلىك ئۆي ۋە ئۇنىڭ قاتاردا ئايۋانلىق تەكشى، پاكىز بىر هويلىغا كىردى. قېرى چوڭ دادىسى ئايۋاننىڭ بىر بۇرجىكىدە جىمجىت بېشىنى ساڭگىلىتىپ تەسۋى تارتماقتا، موماي يېڭىنى تۇرۇپ كەچقۇرۇنلۇق غىزا ئۈچۈن خېمىر يۇغۇرماقتا ئىدى. يىگىت ئايۋان ئىچىگە ئولتۇردى. بۇ هويلىغا يانداش قوشنىنىڭ نۇرغۇن چاقلىرىدىن قۇلاقنى يەپ كېتىدىغان يېقىمسىز ئاۋاز ئاڭلىناتتى. ئارسلانقۇل يىرگىنىپ دېدى:

ــ بۇ ماتا توقۇغۇچىلاردىن نەگىمۇ قېچىپ قۇتۇلارمىز؟

ــ جېنىم بالام، تىرىكچىلىك قىلمامدۇ؟ نېمە، سەن ئەمدى ئاڭلاۋاتامسەن؟ ــ دېدى سىلىق هالدا ئاق چاچلىق، يېشىغا قارىغاندا، يۈزى خېلىلا تازا بولغان موماي.

ــ هەرقايسىسى ئۆزىنىڭ چاقىدا ئىگىرسۈندە!

ــ يىغلىپ ئىگەرگەندە زېرىكمەيدۇ. بىر ــ بىرىگە قىزىقىپ چاپسان ئىشلەيدۇ، جېنىڭ قۇرغۇر، ــ دېدى موماي ئارسلانقۇلنى نوغۇچ بىلەن تۇرتۈپ.

يىگىت قايرىلىپ مومانىڭ كېچىك، ئۆتكۈر كۆزلىرىگە تىكىلىپ قارىدى.

ــ سەن بىر باهانە بىلەن ئۇلارنىڭ قېشىغا چىق ياكى ئاتتىن ئارتىلىپ قارا، ــ دېدى موماي كۈلۈمسىرەپ ۋە چاققانلىق بىلەن خېمىرنى يۇغۇرۇپ تۇرۇپ، ــ بۇگۈن ئىككى نەپەر يېڭى قىز كەلدى، خۇددى ئاي ئۇزۇلۇپ يەرگە چۈشكەندەك، قاش ــ كۆزلىرى تۆكۈلۈپ تۇرىدۇ، هەرقانداق بەگزادىلەرگە يارايدىغان قىزلار.

ــ بۇ تەرىپىنىڭ ماڭا هاجىتى يوق! ــ دەپ تەتۈر قارىدى يىگىت.

ــ سەن ياقتۇرساڭ بولدى، ئەتىگىلا ئەلچىلىككە بارىمەن.

ــ مېنىڭ قېيىنىم دېدىمغۇ دۇنيادىن يالغۇز ئۆتىمەن دەپ ...

ــ بىھۇدە خىيال بىلەن ئۆزۈڭنى ئالدىما. شۇ بىر

قهرىنىڭ ياۋايى قىزىغا شۇنچە كۆڭۈل بەرگىنىڭنى قارا! تۇر ئورنۇڭدىن! ــ دەپ قەتئىي بۇيرۇق بەردى مومای.

ــ ئارسلانقۇل مىدىرلىماي شۇكلا ئولتۇردى. مومای قىستاۋەرگەندىن كېيىن، غەمكىنلىكتە دېدى:

ــ كىشى بىرلا قېتىم ئاشىق بولىدۇ ...

ــ ھېچبولمىسا كۆز قۇيرۇقۇڭدا بولسۇن بىر قاراپ قويغىن؟ ئەگەر يىگىت بولساڭ، يۈرىكىڭدە كىچىككىنە چوغ بولسا، ئۇ چاغدا پۇتۇمغا يىقىلىسەن، ئۇناتقىن دەپ يېلىنىسەن ...

ئارسلانقۇل ئاچچىقىدا ئورنىدىن تۇردى. يوغان گەۋدىسىنى ئېگىپ، غەمكىنلىك بىلەن ماڭدى، ئىككىسى كەمبەغەل ھويلىنى بىر - بىرىدىن ئاجراتقان، ئوستى گۈمۈرۈلگەن پاكار تامغا يۆلەندى. قوشنىسىنىڭ قارىسىدىكى كونا چوڭ ئايۋاندا ئۆينىڭ ۋاتىلداق ئايال ئىگىسى ۋە ئۇنىڭ ئىككى دوستلاق قىزى يەنە شۇ ئەتراپتىكى قولۇم - قوشنىلارنىڭ تۆت - بەش قىزلىرى ئارىسىدىن ئارسلانقۇل چوڭ ئانىسى تەرىپلىگەن قىزلار قايسى دەپ قارىدى. ماتا كۆڭلەك، ئالۇچارەڭ كەمزۇللۇق قىزلار چوڭ ئايۋاننىڭ ئىچىدە لىق توشۇپ ئولتۇرۇپ، چاق ئىگىرمەكتە، قولىنى ئىشتىن ئالماي ۋاراڭ - چۇرۇڭ سۆزلەشمەكتە ۋە كۈلۈشمەكتە ئىدى. ھەرقايسى قىزنىڭ ئالدىدا بىر دۆۋە، بىر دۆۋە تىتىلغان پاختا، ئورالغان يىپلار ياتىدۇ. يات كۈزەللەرنىڭ بىرى ئوچۇق كۆرۈندى. ئۇنىڭ ئاپئاق تولۇق يۈزى، كۈلۈپ تۇرغان ھېقىقەتەك لەۋلىرى، يانپېشىغا چۈشۈپ تۇرغان قاپقارا چاچلىرى، يىپنى ئىگىرگەنسىرى تىترەپ تۇرغان تولغان كۆكرەكلىرى ... ھەقىقەتەن ئاجايىپ يېقىملىق ئىدى. ئۇ تەرەپتە ئولتۇرغان ئىككىنچىسىنى ئارسلانقۇل كۆرەلمىدى.

قېرى ھويلىغا چىقىپ تەرەت ئالدى. «نامازدىگەر» ئۇچۇن كوچا تەرەپكە چىقىپ كېتىپ بېرىپ، قويۇق قاشلىرى ئارىسىدىن ئارسلانقۇلغا قارىدى، چىرايلىق ئاق ساقىلىنى دىرىلدىتىپ،

بەشىنى ئىرغىتتى، قورۇق يۇزىگە كۈلۈمسىرەش كىردى. بۇنى كۆرگەن ئارسلانقۇل، كۆزلىرىنى قىسىپ شەرەت بىلەن قىچقاردى:

— چوڭ دادا، كېلىڭ گۈللەرگە قارايلى!

قېرى ھاسىسىنى توكۈلدىتىپ ئارسلانقۇلنىڭ يېنىغا كەلدى.

— بىزنىڭ ئۆمۈرنىڭ كۈزى كەلدى ئوغلۇم، قانداق، ئۆزۈڭ گۈللەردىن بىرەرسىنى تاللىدىڭمۇ، — دېدى قېرى كۈلۈمسىرەپ.

ئارسلانقۇل بىردىن ئىچىدە ئۇلۇغ ـ كىچىك تىندى. قوللىرىنى ئۇمىدسىزلىكتە سىلكىدى.

— بىچارە چوڭ ئاناڭنى رەنجىتىسەن. ئۇ كەمبەغەل ئۆمرىدە بىرەر قېتىم توي ـ تاماشا كۆرمەكچىدە ...

— يۈرىكىمدە ماتەم بار چوڭ دادا.

— بىكارغىلا شۇنداق قىلىسەن، پايدىسى يوق، — دەپ داۋام ئەتتى قېرى سۆزىنى ئاستا، — مەن ياش چېغىمدا مۇنداق ئىشلاردا ئاجايىپ لاچىن ئىدىم، ئوغلۇم، باشقىلار گۈلگە قونۇپ ئولتۇرۇپ بۇلبۇل بولۇپ ناله قىلىشسا، مەن گۈلنى ئۆزۈپ قاچاتتىم ... يەنە ئۇ قانداق زامان ئىدى! ... تەختتە شاھرۇخ مىرزا ئولتۇراتتى، ئۇ ناھايىتى شەرىئەتچى تەقۋادار پادىشاھ ئىدى. ھازىرچۇ؟ ھازىر ھۆسەين بايقارا دەرۋازىنى يوغان ئېچىۋەتتىغۇ.

ئارسلانقۇل ئۇن چىقمىدى. قېرى: «يىگىت كۆڭلى پادىشاھ، زورلىمايمەن، ئوغلۇم!» دەپ مېڭىپ كەتتى.

ئاستا ـ ئاستا چاقلارنىڭ ئاۋازى بېسىلدى. قىزلار مەكتەپتىن ئازاد بولۇپ، كوچىغا ئېتىلغان بالىلاردەك، چۈرقىرىشىپ ئورۇنلىرىدىن تۇردى، ئالدىراپ يىپلىرىنى، پاختىلىرىنى خالتىلارغا سېلىپ، ھويلىغا چۈشتى. بىر توپ شوخ، خۇشال، بويىغا يەتكەن قىزلار، بىرلىرى سېغىز چاينايدۇ، يەنە بىرلىرى «چەك» چالىدۇ، ئارسلانقۇل ئۇلارنى ئىزا ئارتقۇزماسلىق ئۈچۈن ئارقىغا چېكىندى. شۇئاندا قىزلارنىڭ شوخ ناخشىلىرى ھاۋانى چاك

كەلتۇرۇپ، كۆڭۈللەرنى شادلاندۇرۇۋەتتى:

بىز نەچچە گۈل بەرگى قەبا، يەللى - يەللى
ئەيلىگىلى بىزنى ئادا، يەللى - يەللى
تۇزمەك ئۈچۈن سەۋتى نەۋا، يەللى - يەللى
جەمئىيي بولۇڭلار ماھى لىقا، يەللى - يەللى
بولدى قىزىق بەزمە سەرا، يەللى - يەللى.

سەۋر بولۇپ باغ ئارا رەنا مەن
بوينىدا سۇمبۇلنىڭ تانابى جۇنۇن
سەرۋ بېشى ئۇزرە چېكىپ قۇمرى ئۇن
گۈل ئېچىلىپ گۈلشەن بولۇپ لەئلگۈن
بۇلبۇل ئاڭا نەغمە ئوقۇر، يەللى - يەللى.

ۋەسلى ئۇمىدىدە ئۇنىڭ ئولتۇرۇپ
بىر نەزەر سالسا دەپلا ئۇنى كۈتۈپ
راھى ۋاپاسىدا ئولتۇردۇم كۈتۈپ
بىر پەرىنىڭ ھەسرىتىدە قان يۇتۇپ
قامەتىمىز بولدى دۇتا، يەللى - يەللى.

كېچە ئېچىپ ئارازلىق تابانىنى
رەۋشەن ئېتىپ غەيرىي شەبستانىنى
ئوتقا يېقىپ يۇسۇپنىڭ جانىنى
خەستە نەۋائىنىڭ تۆكۈپ قانىنى
قوللىرىغا قويدى ھىنا، يەللى - يەللى.

موماي داستىخان سالدى. گۈللۈك ساپال تاۋاقلارغا ئوماچ قۇيۇپ كەلدى ۋە ئولتۇرماستىن ئۆرە تۇرۇپ سورىدى:

ـــ قانداق، دېگىنىم توغرىمىكەن؟ ئايدەكلا قىزلار؟
ـــ پەرىزات دېسىڭىزمۇ توغرا كېلىدۇ، ـــ دەپ بوش جاۋاب بەردى يىگىت.
ـــ تىلىڭدىن ئايلىناي، بۇ قىزلارنى قولدىن چىقىرىش، باشقا قونغان بەخت قۇشىنى ئۇچۇرۇپ قويۇشقا ئوخشاش بولىدۇ. بۇ بىپەرۋالىق بولىدۇ. قايسىسىغا كۆڭلۈڭ تولاراق مايىل بولدى؟ تۇخۇمدەك ئاپئاق ۋە سىلىقىغىمۇ، يە بۇغداي ئۆڭلۈك، نازۇك پاخلىنىغىمۇ؟ راستىنى ئېيتسام، ئۆزۈممۇ ئىككى ئويلۇق بولۇپ قالدىم. كۆڭلۈم بىر ئۇنىڭغا، بىر بۇنىڭغا چاپىدۇ... ئۆزۈڭ تاللا!
ئارسلانقۇل قوشۇقنى قويۇپ، چوڭ ئانىسىنىڭ ئاغزىغا ھاڭغىيىپ قاراپلا قالدى.
ـــ ھە نېمىشكە تاتىرىپ كەتتىڭ؟ پاراڭ قىل، نېمە دەيسەن، كۆڭلۈم تىنسۇن.
ـــ جېنىم چوڭ ئانا، ھەربىر ئىشقا سەۋر ـ تاقەت كېرەك، ـــ دەپ خاپا قىلماسلىق ئۈچۈن سىلىق جاۋاب بەردى ئارسلانقۇل، ـــ ئويلىشايلۇق، بۇگۈن ـ ئەتە ئۇلارنى بىرى ئېلىپ قېچىپ كەتمەس ...
ـــ ۋاي خۇدايىمەي! بارلىق ئالەمنىڭ سەۋر ـ تاقىتىنى ساڭا يىغىپ بەرگەنمىكەن، ـــ دەپ خاپا بولدى مومای ۋە يۇمغان ئاغزىنى ئاچمىدى.
ئەتىسى ئەتىگەن ئارسلانقۇل يېڭى ئۆتۈكىنى ھەم بۇنىڭدىن ئىككى ئاي ئاۋۋال نەۋائى ئۆي ياسىغان ئۇستىلارغا، مەدىكارلارغا زىياپەت بەرگەندە، باشقىلارنىڭ قاتارىدا ھەدىيە قىلىپ بەرگەن شايى چاپىنىنى بىرىنچى قېتىم كىيىپ كوچىغا چىققىنى. بەزى تونۇشلىرىنى ئىزدىمەك بولدى، لېكىن يەنە ئاينىدى. ئۇلار، ئەلۋەتتە شارابخانىغا سۆرەيدۇ!
ئارسلانقۇل لىمون باغلىرىدىن باشلانغان ئۇزۇن، چوڭ، چىرايلىق ھىرات كوچىسىنى بويلاپ قۇرۇلغان بىنالارنى ھەم چالا

قالغان بىنالارغا، ئىككى قەۋەت ئۆيلەرگە، مېۋە باغلىرىغا قاراپ، يوللارغا ئۇچۇپ چۈشكەن سېرىق يوپۇرماقلارنى دەسسەپ، ئاستا ماڭدى. كېيىن شاھرۇخ مەدرىسىگە قاراپ ماڭدى. ئۇ سۇلتانمۇراتنى ئىككى ھەپتىدىن بۇيان كۆرمىگەنىدى. ئۆزى چالا قاراڭغۇ بولۇپ بۇگۈنكى تۇتۇق كۈندە تېخىمۇ قاراڭغۇلاشقان ھۈجرىدا سۇلتانمۇرات كىتابلار ئارىسىدا سوزۇلۇپ ياتاتتى.

— ھوي، نېمە بولدى، تەقسىر؟ — دەپ ئالدىراش ئولتۇرۇپ سوردى ئارسلانقۇل.

سۇلتانمۇراتنىڭ كۆزلىرى ئولتۇرۇشقان، رەڭگى تاتىرىپ كەتكەنىدى. ئۇ بېشىنى كۆتۈرۈپ، جەينىكىنى ياستۇقتا تىرەپ ئولتۇردى. ئاندىن ئىككى - ئۈچ كۈندىن بۇيان تاۋى يوقلۇقىنى، بۇگۈن بىرئاز ياخشى بولغانلىقىنى ئېيتتى.

— تېۋىپ باشلاپ كېلەيمۇ؟ — دەپ سورىدى سەمىمىيەت بىلەن ئارسلانقۇل.

— ياق، تېۋىپقا كۆرۈندۈم، ھازىر خېلى ياخشىمەن. سىزنى كۆرۈشكە ناھايىتى ئىنتىزار ئىدىم. شۇڭا تۈنۈگۈن كەچقۇرۇن بىر بالا ئەۋەتىۋىدىم، سىزنىڭكىگە باردىمۇ؟

— يوقسۇ، تەقسىر، تۈنۈگۈن مەن ئۆيگە ئەتىگەنلا يېنىپ بارغان، ھېچ نەگە چىقمىدىم، — قېنى قانداق خىزمەتلىرى بولسا تاپشۇرسىلا، باش ئۈستىگە بەجا كەلتۈرىمەن، — دېدى ئارسلانقۇل ئۆزىنى ئەيىبلىك سەزگەن كىشىنىڭ ئاۋازىغا ئوخشاش ئاۋاز بىلەن.

سۇلتانمۇراتنىڭ ئوچۇق يۈزىگە دەردلىك كۈلكە يۈگۈردى.

— سىزنىڭ يارىڭىز توغرۇلۇق ناھايىتى توغرا مەلۇمات ئالدىم، — دېدى بېشىنى كۆتۈرۈپ سۇلتانمۇرات، — ئۇ قىز خەدىچە خېنىمنىڭ خاس كېنىزەكلىرىدىن ئىكەن. پادىشاھقا گەزلەشمەپتۇدەك.

ئارسلانقۇلنىڭ كۆزلىرىدە دەرد ئوتى يالقۇنلاندى.

— تەقسىرىم، قايسى مۇبارەك ئېغىزدىن بۇ خەۋەرنى

ئاڭلىدىلا؟ ــ دېدى ئارسلانقۇل تىترىگەن لەۋلىرى بىلەن. ئىككى دۇنيادا قۇللىرى بولاي تەقسىرىم، ئېيتسىلا، راستمۇ؟ ھازىر كۆزلىرىمگە جاھاننى يورۇتۇۋەتتىلە، تەقسىر، بۇ قانداق گەپ؟ تەبئىي، سۇلتانمۇرات ئۆزىنىڭ مۇھەببىتىنى ئۇستىلىق بىلەن يوشۇردى. بىر چاغدا ئۇنىڭ ماجراسىنى، بىر چۆچەككە ئوخشاش قىلىپ، دوستى زەينىددىنگە ئېيتىپ بەرگەندىن كېيىن، دوستى قىزىقىپ سۇرۇشتۇرۇپ، شۇنداق خەۋەر ئېلىپ كەلگەنلىكىنى سۆزلىدى.

ــ دوستلىرى سارايدا خىزمەت قىلامدۇ؟

ــ ياق، لېكىن خالىسا، ھەرقانداق سىرنى كولاشتۇرۇپ تاپىدىغان ئادەم. بۇ راست خەۋەر، ئىشىنىڭ.

ــ خوش، ساراي، ھەرەم دېگەنلەر بىز بىچارىلەر ئۈچۈن كۆھىقاپتەك① يىراق، ئەمدى نېمە قىلىش كېرەك؟ ــ دەپ سورىدى ئارسلانقۇل.

ــ راست، يولىڭىزدا ئىسكەندەر پادىشاھنىڭ قورغىنىدەك قورغان بار، ــ دەپ تەستىقلىدى سۇلتانمۇرات، ــ لېكىن بۇ كەمگىچە يولىڭىز تۇن ـ قاراڭغۇ ئىدى. ئەمدى يىراقتىن ئۇمىد چىرىغى ياندى ... ئىنشائاللا ئەمگىكىڭىز زايا كەتمەس، ئىشنى ئاۋۋال نېمىدىن باشلاش كېرەكلىكىنى ئويلاپ كۆردۈم. سىز ئامال قىلىپ دىلى مۇڭلۇق يارىڭىز بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭغا دەرد ـ ئەھۋالىڭىزنى، ئىشق كۈچىنى بىلدۈرۈپ، ئۇنىڭ يۈرەك ئارزۇلىرىنى بىلىشىڭىز كېرەك. ئۇنىڭغا نېمە دەيسىز؟

ــ تولىمۇ توغرا. دىلدارنىڭ كۆڭلىنىڭ تازىلىقى، سادىقلىقى توغرۇلۇق ھېچبىر گۇمانىم يوق. ئەمما، ئارىدا كۆپ يىللار ئۆتتى. قانداق ئۆزگىرىشلەر بولدى، قانداق خىياللار بار، ــ دەپ يەرگە قارىدى ئارسلانقۇل.

---

① كۆھىقاپ ـ كاۋكاز تاغلىرى.

ـــ دوستۇم بىلەن كېڭەشتۇق، قانداق يول بىلەن مۇناسىۋەت باغلاش ئۈچۈنمۇ بىر چارە تېپىلدى.

ئارسلانقۇل هوشيارلىنىپ ئالىمغا قاريدى. سۇلتانمۇرات پالچى موماي هەققىده سۆزلىدى، ئۇنى قانداق قىلىپ قولغا كەلتۈرۈش توغرۇلۇق ئۇقتۇردى هەم يەنە دېدى:

ـــ تەبىئىي، ئۇ مەككار موماي، ئىنسانلىقتىن مەھرۇم، ئاچ كۆز بىر مەخلۇقتۇر. ئۇ نۇرغۇن دىنار تەلەپ قىلىشى تۇرغان گەپ، ئەگەر ئاقچىڭىز بولمىسا، تارتىنماستىن ئېيتىڭ، بىر ئىلاج قىلىپ تاپىمىز.

ـــ ئىش ئاقچىغا باغلىق بولسا، ئۆزۈمنى گۆرۈگە قويسامۇ تاپىمەن. بۇ هەقتە هېچ تەشۋىشلەنمىسىلە!

ئارسلانقۇل هازىردىن باشلاپ پالچى مومانىڭ ئىزىغا چۈشمەك بولۇپ ئورنىدىن تۇردى. سۇلتانمۇرات ناهايىتى ئېهتىيات ۋە سالماقلىق بىلەن هەرىكەت قىلىشنى قاتتىق جېكىلىدى. ئارسلانقۇل چىقىپ كېتىشىگە قىيا ئوچۇق دېرىزىدىن ئارسلانقۇلنىڭ مەدرىسە يېنىدىن ئۇچقاندەك كېتىۋاتقان زور، مەزمۇت گەۋدىسىنى كۆرۈپ، سۇلتانمۇرات چوڭقۇر ئۇھ تارتتى. بۇ ئاددىي ئاق كۆڭۈل يىگىتنىڭ يۇرىكىنى زەھەرلىگەن قەهىرلىك، مۇدهىش هاياتنى قارغىدى. ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان يۇرىكىده ئىشقىنىڭ مۇقەددەس، پاك يالقۇنىنى ساقلاپ كەلگەن بۇ ئالىيجاناب، كەمبەغەل يىگىتكە بەخت تىلىدى. لېكىن شۇئاندا ئۇ ئۆز يۇرىكىده كونا دەردنىڭ كۈچلۈك قوزغىلىشىنى سەزدى. بىراق بۇ هەسەت ئەمەس ئىدى. بۇ هەقىقىي، سەمىمىي ئىشق ئاغرىقى ئىدى. ئالىمنىڭ كۆز ئالدىدا دىلدارنىڭ گۈزەل هۆسنى، گويا كى تۇنۇگۈن كۆرگەنده‌ك بولۇپ ئۆتتى. ئالىم ئۆزىنى بەزلەش ئۈچۈن تەكچىدىن قېلىن بىر كىتابنى ئالدى هەم خىيال ئىچىده ژاراقلىدى.

---

① ...

ئون سەككىزىنچى باب

دىلدار چۆچۈپ ئويغانغاندا، دېرىزىلەرنىڭ يوچۇقىدىن تاڭنىڭ يورۇقى بىلىنىپ تۇراتتى. ئورۇنلىرىدا قاتار ياتقان شېرىكلىرى، كېنىزەكلىرى بىر - بىرىگە يۆلىنىشىپ، جىمغىنا ئۇخلىشىۋاتاتتى.

— تۇرۇڭلار، هوي، يېتىم ئوغلاقلار، لالىيىشىپ يېتىشىماڭلار، هازىر تىل - ئاهانەتكە قالىسىلەر! — دەپ ۋارقىرىدى ياستۇقىدىن بېشىنى كۆتۈرۈپ دىلدار.

ئىككى قىز كۆزلىرىنى ئارانلا ئېچىپ، يەنە غودۇڭشۇپ يۇمۇۋالدى. دىلدار كېرىلىپ ئەسنەپ ئورنىدىن تۇردى ۋە ئادەتتىكى بويىچە چاپسان كىيىنىپ ئىشكىنى ئاچتى. ئۇنى بىردىنلا سوغ ۋە نەم هاۋا قۇچاقلاپ سەسكەندۇردى.

تاسقالغان ئۇندەك ئۇششاق قار ئاستا يېغىۋاتماقتا، باغلار، چىمەنلىكلەر ئاقارغان، سۇۋادانلارنىڭ پۈتاقلىرى كۈمۈشكە ئوخشاش قېتىپ مۇز بولغانىدى. رەهىمسىز قار! يەنە قىش. دىلدارنىڭ بۇ يەردە نەچچە قېتىم قارنى قارشى ئالغانلىقى ئېسىدىمۇ يوق. ئۇ هەر قېتىمدىكىگە ئوخشاش، دەردلىك خىيال سۈرۈپ، ئۇ يەر - بۇ يەرگە ئىز چۈشكەن قارنى دەسسەپ مېڭىپ كەتتى. كەشتىسىنىڭ جىق قىسمى توشۇپ قالغىنىغا سەزمەي قالدى. قاغا - قۇزغۇنلار قاقلىدىشىپ ئۇچۇشماقتا، ئۇزاقتا جىسەكچى قۇللارنىڭ كۆلەڭگىلىرى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. دىلدار سوزۇلۇپ ئېقىۋاتقان ئېرىق بويىغا كېلىپ ئولتۇردى. هۆل قوللىرى بىلەن چاچلىرىنى تەكشىلەپ، ئۆيگە يانماقچى ئىدى، ئۇزاقتىن دۆلەتبەختنىڭ ئاللىقانداق ئاچچىق هاياجانلىق ئاۋازىنى

ئاڭلىدى:

— دىلدار، يۈگۈر، بۇ ياققا يۈگۈر!

— ھە، نېمە بولدى؟ يەنە ئاغمىخان تۇتۇۋالدىڭلارمۇ؟

— ھالىمىزغا ۋاي بولدى، يۈگۈر، — دەپ بوغۇلۇپ ۋارقىرىدى دۆلەتبەخت.

دىلدار كەشىدىكى قارنى قېقىۋېتىپ، دۆلەتبەخت تۇرىدىغان بۆلمىگە يۈگۈردى. ئىشىكتە دۆلەتبەخت جالاقلاپ تىترەپ تۇرغان بولۇپ، چىرايى تاتىرىپ كەتكەنىدى.

— نېمىدىن قورقۇپ كەتتىڭىز، جېنىم ھەدە؟ — دەپ دۆلەتبەخىكە يېپىشتى دىلدار.

— ئاۋۇ گۈلسەنەمگە بىر قارىغىنا! — دەپ يەرگە سېلىنغان بىر ئورۇننى كۆرسەتتى ئۇ. دىلدار تۆرگە ئۆتۈپ، ئورۇنغا ئېڭىشىپ قاراپ، كۆزلىرى دەھشەتلىك ئالىيىپ «ۋاي» دەپ ۋارقىرىۋەتتى.

دۆلەتبەخت دېرىزىنى ئاچتى. قىش تېڭىنىڭ سوغ، سۇس نۇرى تۇركمەن قىزى گۈلسەنەمنىڭ ئۆلۈك يۈزىدە ئەكس ئەتتى.

— جېنىم دوستۇم، گۈلۈم، بۇ نېمە قىلغىنىڭ؟ نېمىشكە بىزنى تاشلاپ كەتتىڭ؟

دىلدار ئۆزىنىڭ قەدىرلىك ھەمراھى، سىردىشىنى، قۇچاقلاپ ھۆكۈرەپ يىغلىدى. دۆلەتبەختمۇ ئۆلۈك قىزنىڭ بېشىدا ئولتۇرۇپ، تىترەپ، يىغا ئارىلاش سۆزلىدى:

— بۇگۈن مەن بۇ ئۆيدە قونمىغانىدىم. ھازىر كىرىپ ئۇنىڭغا «تۇر» دەپ ۋارقىرسام، ئۇ زادىلا مىدىرلىمىدى. يېقىن كېلىپ قارىسام، ئۇ قېتىپ قاپتۇ! ئوغا ئىچىپتۇ، ئوغا ... قارىمامسەن كۆكىرىپ كېتىپتۇ! مەن ئۆلگۈر، نېمىشكە سېنى يالغۇز قالدۇردۇم، نېمىشكە سىرىڭنى بىلمەي قالدىم!

— ئاھ، دۆلەتبەخت، خۇددى كۆڭۈللىرىمىزدىكى دەردلەردىن، يارىلاردىن بىخەۋەر كىشىدەك سۆزلەيسىز، — دېدى

كۆز ياشلىرىنى مۇنچاقتەك ئېقتىپ دىلدار، ــ ئاتا ـ ئانىدىن، ئۆز يۇرتىدىن جۇدا بولۇش، تۇنقۇنلۇق، يۇرىكىدىكى مۇھەببەت ۋە ئارزۇلارنى كۆمۈپ، قەبرى قىز بولۇپ، سارغىيىپ سولىشىش ئوخشايمۇ؟ ئاھ، گۈلسەنەم، جېنىم دوستۇم، مېھرىبانىم! بىلمەن، سەن ھەمىشە ئۆلۈۋېلىشنى ئويلايتتىڭ، لېكىن بىزنى تاشلاپ كەتكىنىڭ نېمە قىلغىنىڭ؟ ــ دەپ دىلدار ئۆزىنى دوستىنىڭ سوغ يۈزىگە يېقىپ يىغلىدى.

بىر پەستە ئۆزىنىڭ ئىچى كېنىزەكلەر بىلەن توشتى. ھەممىنىڭ كۆزىدىن ياش تۆكۈلدى. ھەممە تىترىدى. چۈنكى بۇ ئۆلۈم بىچارىلەرنىڭ يۈرەك قېتىدىكى قىسىلىپ يانقان قايغۇ ـ ھەسرەتلىرىنى بىردىنلا ۋە ناھايىتى كۈچلۈك دولقۇنلاندۇرۇۋەتتى. گۈلچېھرە بىبىمۇ يېتىپ كەلدى. ئۇ ئەمدى خېلىلا مۇكچىيىپ قالغانىدى. بۇ موماي دەھشەتلىك بىر سوغۇق قانلىق بىلەن مۇردىغا قارىدى. كالپۇكىنى چىڭ چىشلەپ، قوشۇمىسىنى تۇرۇپ تەتۇر قارىدى. قىزلار ئۇنلىرىنى چىقارماي مىشىلدىشىپ يىغلىشىۋاتاتتى. موماي ۋارقىرىدى:

ــ بولدى، ئۇنۇڭ ئۆچكۈرلەر ... خەدىچە خېنىمنىڭ ئەنسىزلەندۇرۇشمە، چىقىش، ئىشلىرىڭغا مېڭىش! بىز ئۆزىمىز، سەرەمجان قىلىپ، تەڭرى بۇيرۇغان جايغا يەتكۈزۈپ قويىمىز.

كېنىزەكلەر مومانىڭ قارغىشىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، بويۇنلىرىنى باغلىغاندەك، ئاران تالاغا چىقىشتى.

پېشىن ۋاقتىدا گۈلسەنەمنىڭ تاۋۇتىنى قەبرىستانغا ئېلىپ مېڭىشتى. مەرھۇمەنىڭ دوستلىرى ئۇچ كۈنگىچە قارا ياغلىق تېڭىپ، ماتەم تۇتۇشتى.

دىلدار دوستىنىڭ ئۆلۈمىگە ھەممىدىن تولاراق قايغۇردى. ھەر كۈن ئاخشىمى شام يېقىپ، قۇرئاندىن ئۆزى بىلگەن بىرلا «سۈرە» نى ئوقۇپ مەرھۇمەنىڭ ئەرۋاھىغا بېغىشلايتتى. بىر نەچچە كۈن ئۆيقۇسى قېچىپ كەتتى، پىكىر ـ خىيالى دوستىنىڭ ئازابلىق

ئۆلۈمىدە بولدى. تولىسى ۋەھىمىلىك، مۇدھىش ئوي - خىياللار ئۇنىڭ بارلىق ۋۇجۇدىنى قاپلايدىغان بولدى. گاھىدا بۇ ئوي - خىياللارنىڭ دەھشىتىدىن چۆچۈپ، قېتىپلا قالاتتى. ئاستا - ئاستا دەھشەتلىك خىياللارغا ئۆگەندى. ئۆلۈم ھەلەن ھايات ئارىسىدىكى قارا ئوپقان ئاددىي ۋە يېقىن نەرسىگە ئوخشاش سېزىلىدىغان بولدى. لېكىن بۇ ۋەقەدىن ئىككى ھەپتە ئۆتمەيلا دىلدارنىڭ يۈرىكىدە تۇيۇقسىزلا ھېچبىر كۈتۈلمىگەندەكلا، ھايات ئارزۇسى، ئۈمىد قوزغالدى ...

بىر كۈنى خەدىچە خېنىمنىڭ چوڭ بىر زىياپىتىدە يۈگۈرۈپ، ھېرىپ كەتكەن دىلدار، ئۆز بۆلمىسىدە يالغۇز ئارام ئېلىپ ئولتۇراتتى، دېرىزىدىن پالچى مومانىڭ سايىسى كۆرۈندى.

— دىلدار دېگەن سەنمۇ؟ — دەپ سوردى پالچى مومای شەلۋەرىگەن كۆزلىرى بىلەن قاراپ.

— ھەئە، مەن، ئەمدى كۆردىڭىزمۇ مېنى؟ — دەپ بىپەرۋالىق بىلەن جاۋاب بەردى دىلدار.

بىر پەستە مومای ئىشكتىن كىرىپ، دىلدارنىڭ يېنىغا زوڭزىيىپ ئولتۇردى:

— قولۇڭنى ئەكە، مەن پال ئاچىمەن.

دىلدار بۇ قۇۋۇ مومانىڭ مەرھەمىتىگە ھەيران قالدى. چۈنكى، ھەربىر پال ئاچقىنىدا ئۇچۇن خەدىچە خېنىمدىن بوغچا - بوغچا كىيىم - كېچەك ئالىدىغان بۇ ھىيلىگەر ھازاۋۇل، چۆرىلەرنىڭ قانچە يىللىنىشلىرىغا قارىماي، ئۇلارغا زادىلا پال ئاچقىلى ئۇنمايتتى: «ھەر سۆزۈمنىڭ باھاسى بىر دىنار» دەپ ھېچكىمگە سۆز قىلدۇرمايتتى. دىلدار بۇنىڭدىن ئىككى - ئۈچ يىل ئاۋۋال سارايىنىڭ بىر يۇقىرى مەرتىۋىلىك خېنىملىرىنىڭ بىرى بەرگەن كۆڭلىكىنى بېرىپ، بىر قېتىم پال ئاچقۇزغانىدى.

ئۇ كۆزلىرىنى ئوينىتىپ، ئىختىيارسىز قولىنى ئۇزاتتى. مومای ھەرقاچان پال ئاچقاندا، شەلۋەرىگەن كۆزلىرى بىلەن كىشىگە

قاتتىق قادىلىپ قاراپ، تۇتۇق چىراي بىلەن ۋالاقلايتتى. ھازىر بولسا، قىزنىڭ قولىنى تۇتۇپ، ئۇنىڭ لەۋلىرى كۆلكە بىلەن ئېچىلدى.

— بۇ قىزنىمنىڭ خۇدايىم بەرگەن بىر ئاشىقى بار ئىكەن، — دېدى مومای ئەتراپقا قاراپ ئاستا، — كۈچ ـ قۇۋۋىتى رۇستەمگە ئوخشاش ئىكەن، ئەمما لېكىن، مەجنۇنغا ئوخشاش ئۆز لەيلىسىنى ئاختۇرۇپ، مۇشۇ شەھەردە سەرگەردان بولۇپ يۈرۈپتۇ.

— نېمە دەۋاتىسىز ۋوي، چوڭ ئانا؟ — دەپ چىرايى تاتىرىپ سورىدى دىلدار.

— ئالدىرىما، سەن ئارسلانقۇل دېگەننى تونۇمسەن؟

دىلدار دىمى سىقىلىپ، قولىنى تارتىۋالدى ھەم تىترەپ كەتتى.

— ئېسىڭنى يىغ، نېمە بولدى؟ — دەپ شۇرلىدى، خىرقىراپ مومای.

— گېپىڭنىڭ ھەممىسى راست، — دېدى ھودۇقۇپ دىلدار.

— ھە، مەن ھەر دائىم توغرىسىنى تاپىمەن. غايىب ھەمراھلىرىم بارلىق سىرلاردىن خەۋەر بېرىپ تۇرىدۇ! — دېدى ئىشەندۇرۇپ مومای.

— ياق چوڭ ئانا، بۇ پال ئەمەس، سىز ئارسلانقۇلنى تونۇسىڭىز كېرەك!

— ھوي، ئاستا پاراڭ قىل! — دەپ كۆزىنى ئالايتتى مومای.

— قاچان كۆردىڭىز ئارسلانقۇلنى، قەيەردە، نېمە دېدى؟ تىنچ ـ ئامان بارمىكەن؟ ئاھ، بىچارە يىگىت! — دەپ دىلدار ھاياجانلىنىپ، ھەممە نەرسىنى ئۇنتۇپ، مومانىنى قۇچاقلىماقچى بولدى.

— ھوي، سارىڭ بولۇپ قالدىڭمۇ؟ قەيەردە ئىكەنلىكىنى

بىلەمسەن؟ ــ دەپ ئاچچىق قىلىپ سىلكىدى موماي قىزنى. ئۇنىڭدىن كېيىن دېرىزىنى قىيا يېپىپ قويۇپ، ئارسلانقۇلنىڭ ئۇنىڭ ئۈيىگە ئىزدەپ كەلگەنلىكىنى، دىلدارغا ئەرز - ھالىنى يەتكۈزۈشنى ئۆتۈنۈپ سوراپ يىغلىغانلىقى، «قۇدۇقىشى» دېگەن مەھەللىدە، چوڭ ئانىسىنىڭ ئۈيىدە تۇرۇۋاتقانلىقىنى ۋە باشقىلارنى شۇنىرلاپ سۆزلىدى.

ــ جېنىم چوڭ ئانا، ئەگەر مەندە دۇنيانىڭ خەزىنىسى بولسا، ئۇنى سىزدىن ئايىماس ئىدىم، ــ دېدى يىغلاپ دىلدار، ــ يەنە نېمە دېدى؟ موماي بەلكى ئۆلۈپ كەتكەندۇر، دادام توغرۇلۇق ھېچنېمە دېمىدىمۇ؟ خەت بەرمىدىمۇ؟

ــ خەت؟ تىل زىنداڭغا سۆرەيدۇ، خەت دارغا ئاپىرىدۇ. قىزىم! ئۇنداق نەرسىلەرنى تۇتۇشتىن ساق مەن. يىغلىما، تەقدىرى ئەزەلنىڭ قەلىمى سىلەرنىڭ مۇھەببىتىڭلارنى باشقا ئايرىم دەپتەرلەرگە پۈتكەنىكەن. ھەممىسى ئاللانىڭ ئىشى! مەنمۇ دۇنيادىن تاق ئۆتتۈم! خەير، قوزام، ــ موماي ئورنىدىن تۇردى.

ــ ئالدىرىماڭ، جېنىم چوڭ ئانا، ــ دەپ دىلدار ئۇنىڭ ئورۇق قولىنى تۇتۇۋالدى، ــ ئىچىمدە دەردىم تولا، ئۇنىڭ بىر ئۇچىنى سىزگە ئاچاي، ئارسلانقۇلغا ئېيتىڭ، ــ دەپ يېلىنىدى قىز.

ۋەھىمگە چۈشكەن موماي، ئەتراپقا ئالىيىپ قاراپ ئاچچىقى بىلەن شۇنىرلىدى:

ــ بولدى، بولدى، ھەممە دەردىڭ ماڭا ئاشكارا، ئۆمرۈمدە بىر ساۋابلىق ئىش قىلاي، دەپ بۇ جاپانى بوينۇمغا ئالدىم. زادىلا بىرەر كىشىگە گەپ قىلىپ قويما! ــ دەپ دەررۇ چىقىپ كەتتى ئۇ.

ئۆز يارىنىڭ ئۆلۈك - تىرىكلىكىدىن خەۋەرسىز بولغان ۋە ئۇنىڭدىن مەڭگۈ ئايرىلغىنىغا ئىشىنىپ، ئەمدى ھايات بىلەن خوشلىشىشنى ئويلاپ يۈرگەن دىلدارنىڭ ئوي ۋە خىياللىرى

ئاستىن - ئۈستۈن بولۇپ كەتتى. شۇ تاپتا ئۇ دۇنياغا ئىككىنچى قېتىم كۆز ئاچتى. مومانىڭ كەلتۈرگەن خەۋىرى خۇددى نېرىقى دۇنيادىن كەلگەنگە ئوخشاش سىرلىق بولۇپ كۆرۈندى. ئاچ كۆز، يالماۋۇزدەك سەت، ئىپلاس پالچى ئەمدى ئۇنىڭ نەزىرىدە پەيغەمبەرنىڭ قىزى ۋە قىيامەتتە ئايالالرنىڭ جەننەتكە باشلاپ كىرىدىغان بۇۋى پاتمەدەك ئۇلۇغ سۈپەت، سېخىي، مېھرىبان بولۇپ تۇيۇلدى. دىلدار يۈرىكىنىڭ دۈپۈلدىشىنى، ئۆزىنىڭ دولقۇنلىنىشىنى باسالماستىن، بېشىنى ياستۇققا قويۇپ يېتىپ ئويلىدى: «ئۇنتۇماپتۇ، قەدىردانىم، ئۇنىڭ بىلەن ياشاش، بىللە جاپا چېكىشتەك چوڭ بەخت بارمۇ؟ شۇنچە يىللاردىن بۇيان مۇشۇ شەھەردە، يېنىمدىلا ئىكەن، ئاھ، زالىم پەلەك، نېمىشكە بىز شۇنچە ئۇزاقتا؟ ئۇ قانداق قىلىپ مومايغا يولۇقتىكىن؟ ئەمدى نېمە قىلماقچى؟ مەن بىلەن كۆرۈشمەككە ئەمدى چىڭ ھەرىكەت قىلسا كېرەك، ئەلۋەتتە. لېكىن، سادىقلىق بىلەن دەردكە چىدالماستىن قالتىس ھەرىكەت قىلىپ قويۇپ، ئۆز جېنىنى بالاغا قويمىسا بولاتتىغۇ!» بۇ پىكىر ئۇنىڭ بارلىق ۋۇجۇدىغا دەھشەتلىك ئاغرىقنى ئوخشاش يۈگۈردى. بىردىن ھودۇقۇپ ئورنىدىن چاچراپ تۇردى.

قىز ھەر كۈنى مومانىڭ قەدىمگە ئىنتىزار بولۇپ، بۆلەكچە سەۋرسىزلىك بىلەن ئۆز يىگىتىدىن يېڭى خەۋەر كۈتەتتى. لېكىن، مومايدىن دېرەك يوق. كۈنلەر يىلدىن ئۇزاق تۇيۇلدى. قانىتى بولغان بولسا، ئۆز يارىنىڭ قېشىغا ئۇچۇپلا بېرىۋالغان بولاتتى. بىر تۇرۇپ شاتلىقتىن بالىلارچە خۇشال بولىدۇ، بىر تۇرۇپ قورقۇنچلۇق ئويلارغا پېتىپ، يۈرىكى دۈپۈلدەپ كېتىدۇ ... ئۇچىنچى كۈنى ھەرەمدە موماي پەيدا بولدى. دىلدار خۇشال ھالدا ئۇنى ھويلىدا قارشى ئالدى. ئەتراپتا ئادەملەر جىق بولغاچقا پالچىنى شەرەت بىلەن دەرەخلىككە تەكلىپ قىلدى. ئەمما، پالچى مەنسىتمىگەندەك كالپۇكىنى پۈرۈپ، توپتوغرا خەدىچە خېنىمنىڭ ئۆيىگە قاراپ يورغىلاپ ماڭدى. دىلدار مەيۈسلەندى، لېكىن

ئۇمىدسىزلەنمىدى: «مومانىڭ شۇنداق قىلىقلىرى نۇرغۇن بولىدۇ. بەلكى كىشىلەرنىڭ كۆزىنى نېرى قىلماق بولغاندۇر» دەپ ئويلىدى ئىچىدە. پاناھ جايدا ئۇچرىتىپ، سۆزلەشمەك مەقسىتىدە ئۇنىڭ يولىنى پايلىدى. بىر نەچچە سائەتتىن كېيىن ئۇزاقتا مومانىڭ قارىسىنى كۆرۈپ، چاپسان مېڭىپ باردى. بىرەر جايغا تەكلىپ قىلىشقا پېتىنالماي، ئاستا سورىدى:

— جېنىم چوڭ ئانا، ئۇنى كۆردىڭىزمۇ؟ نېمە دېدى؟

— كۆردۇم، نىيىتى يامان ئىكەن ... ئارىلىرىڭلاردا گەپ توشۇپ، بالاغا قېلىشقا مەن ئېشەك مېڭىسى يەۋالغىنىم يوق، — دەپ تىكەندەك سانجىپ جاۋاب بەردى موماي كېتىۋېتىپ.

— جېنىم چوڭ ئانا، يامان نىيىتى نېمە ئىكەن؟ خۇدا ھەققى ئېيتىڭ! — دەپ يەنە بارلىق سەمىمىيەت بىلەن يېلىندى قىز.

— سورىما! تاشتىن ئۇن چىقسا چىقىدۇ، مەندىن چىقمايدۇ! — دەپ قىيا باقماي كېتىپ قالدى پالچى.

دىلدارنىڭ كەيپى ئۇچۇپ، تۇرغان جايىدا قېتىپ تۇرۇپلا قالدى. كەينىدىن كېلىۋاتقان بىر تۇركۇم چۆرىلەرنىڭ ئاۋازىدىن ئېسىنى يىغدى. ئويلىدى: «نىيىتى يامان ... نېمە دېمەكچى بۇ موماي؟ ئارسلانقۇل يە مەن بىلەن كۆرۈشۈشنى سورىغاندۇر، يە بۇ يەردىن مېنى ئېلىپ چىقىش توغرۇلۇق سۆزلىگەندۇر ... بۇ نەرسە مومانىڭ جېنىغا تەگكەندۇر. ئۇ كۈنلا ‹خەت› دېگەن سۆزنى ئاڭلاپ جان - پېنى چىقىپ كەتكەن ئەمەسمىدى». دىلدار ئارسلانقۇلدىن تەشۋىش قىلدى. «ماڭا يېتىمەن دەپ، زىنداندا چىرىمىسە بولاتتىغۇ يەنە!» ئۇ ئۇزاقلاشقان مومانىڭ كەينىدىن يۈگۈردى:

— جېنىم چوڭ ئانا، — دەپ شۇئارلىدى ئۇ، — ئۇنى كۆرسىڭىز ئېيتىڭ ھېچقانداق يامان نىيەت قىلمىسۇن، تىنچ يۈرسۇن.

پالچى تەرىنى تۇرۇپ «ماقۇل» دېگەندەك قىلىپ، بېشىنى

سەل قىمىرلاتتى.

شۇ كۈندىن باشلاپ دىلدار «ياماڭ نىيەتتىن» ئۆزى ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولدى: «يە ئۆلۈم، يە يارنى كۆرمەك!» بۇ پىكىر ئۇنىڭغا ھاكىم بولدى. كېچىلىرى كىرپىك قاقماي، تۇرلۇك پىلان ۋە يوللارنى ئويلىدى. ئويلاپ ـ ئويلاپ، ئۆزىچە ئەڭ قۇلايلىق چارە تاپتى. ئەمما بىر پەستە يەنە بۇ چارىدىن ۋاز كەچتى. چۈنكى، قۇلايلىق دەپ ئويلانغان بۇ چارىدە قورقۇنچلۇق مۇشكۈلاتلار پەيدا بولدى. ئاخىردا، ئويلاشتىن ھېرىپ، بىر قارارغا كەلدى.

دەل يېرىم كېچىدە، پۈركۈنۈپ ئۇخلىغان بولۇپ يانقان دىلدار يوتقاندىن بېشىنى چىقاردى. ئون ئىككى قىزنىڭ ھەممىسى قېتىپ ئۇخلاۋاتاتتى. خورەك تارتىشتىن باشقا ھېچبىر تىۋىش سېزىلمىدى. ئۇ قاراڭغۇدا ئاستا كىيىملىرىنى كىيدى ۋە ئاخشام ئورۇن سالغاندا ياستۇقىنىڭ ئاستىغا تىقىپ قويغان خەنجەرنى ئالدى. بۇنى ئۇ بىر چاغدا خەدنچە خېنىمنىڭ ئەركەكلەرمۇ ئىشتىراك قىلغان بىر زىياپىتىدىن كېيىن، ئۆيلەرنى يىغىشتۇرۇپ يۇرۇپ تېپىۋالغانىدى. دىلدار بۇ خەنجەرنى «ۋەزىرزادىلەردىن، بەگزادىلەردىن بىرەرسى چۈشۈرۈپ قالدۇرغاندۇر» دەپ قانداقتۇر بىر نىيەت بىلەن ھېچكىمگە كۆرسەتمەي يوشۇرۇپ ساقلىغانىدى. سىپىلاپ ئىشىك تەرەپكە كېتىپ باراتتى، يۇرىكى ئۇزۇلگەندەك بولۇپ، بىردىنلا توختاپ، تامغا تايانىدى. ئۇ نۇرغۇن يىللاردىن بۇيان بىللە ياشىغان، بىللە يىغلاشقان جان دوستلىرىدىن ئايرىلىدۇ! ئۇلار بىلەن بىللە كەچۈرگەن ھاياتىنىڭ بارلىق سەھىپىلىرى ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن بىر ـ بىرلەپ ئۆتۈشكە باشلىدى، بۇ سەھىپىلەر يۈرەك قېنىنى بىلەن يېزىلغاندەك يېقىن ئىدى. دىلدار دوستلىرىنىڭ ھەممىسىگە دېگۈدەك ئۆز سىرىنى ئېيتىشى مۇمكىن ئىدى. ئۇلارغا ئىشىنەتتى. لېكىن، ئۇ دوستلىرىغا ئۆز سىرىنى ئېيتسا ئۇلارنىڭ دىلدارنىلى بۇ خەتەرلىك يولدىن ياندۇرۇپ ئېلىشلىرىمۇ ئېنىق ئىدى. ئۇ ئىشىكتىن چىقىۋېتىپ بىردىنلا:

«نېمىشقا ھېچبولمىسا بىرەرسىنىمۇ، ئازراق بولسىمۇ، ئاگاھلاندۇرۇپ قويمىدىم؟» دەپ ئەپسۇسلاندى. ئەمما شۇ چاغدا ئۆز - ئۆزىگە شۇنىڭلاپ تۇرۇپ: «خەير دەرداشلىرىم، يولداشلىرىم! ئەگەر ئۆلسەم، مېنى بەزى - بەزىدە يادىڭلارغا ئېلىپ قويۇڭلار! تىرىك بولسام، مەن سىزلەرنى زادىلا ئۇنتۇمايمەن. تەڭرىم سىزلەرگە ئۇزۇن ئۆمۈر بەرسۇن، يورۇق كۈنلەرنى نېسىپ قىلسۇن!» دېدى دىلدار قاينىاپ تاشقان كۆز ياشلىرىنى يەڭ ئۇچى بىلەن ئېرتىپ. ئۇ تاشقىرىغا چىقتى. تۇن بەكمۇ قاراڭغۇ ۋە سوغ شامالللىق ئىدى. ئۇستى قاتقان پاتقاق يوللار بىلەن مېڭىپ، دەرەخلىكلەر، دەرەخ ئارىسىدىكى يوللار بىلەن كەتتى. قاراڭغۇلۇق ئىچىدە ئۇنىڭغا دەھشەتلىك قوللار يېپىشۇاتقاندەك تۇيۇلاتتى. كۆزلىرى سەگەك ئىدى. ئۇياق، بۇ ياققا قارايتتى، يۈرىكى دۇپۇلدەيتتى. پۇت - قوللىرى تىترەيتتى. كىچىك دەرۋازىغا يېقىنلاشقاندا، ئاچچىق ئاۋاز ئاڭلاندى: «كىمسەن!» بۇ ئەڭ زالىم ئىنت مىجەز بىر قۇل ئىدى. شۇڭلاشقا بۇنى كېنىزەكلەر ئۆزئارا «غالجىر ئىنت» دېيىشەتتى. دىلدار چۆچۈپ ئارقىغا سەنتۈرۈلدى. كېيىن ئۆزىنى تۇتۇۋالدى، خەنجەرنى يېڭىگە يوشۇرۇپ تۇرۇپ تەمكىنلىك بىلەن گەپ قىلدى:

— مەن، مەن، ئاللايار! — دەپ يۇگۈرۈپ بېرىپ قۇلىنىڭ پېشىگە ئېسىلدى.

— يېرىم كېچىدە؟ بۇ ياققا قارا! — دەپ ئاللايار گىرىمسەن پەنەرنى ئۇنىڭ يۈزىگە تۇتتى. دىلدار ئەتىلا ھاسىراپ، تىترەپ سورىدى:

— ئاچ ئىشىكنى، تېزىپ ئابدۇلھەيگە كىشى ئەۋەت!

— ھە! نېمە دەيسەن؟ نېمە بولدى؟

— خەدىچە خېنىم بىردىنلا قاتتىق ئاغرىپ قالدى، ۋاي قانداق قىلاي، ھالى يامان، تىلى تۇتۇلۇپ قالدى.

— دۆلەتبەخت قېنى؟ نېمىشكە ئۇ كەلمىدى؟ — دەپ

سوردى ئاچچىقى بىلەن ئاللايار.

— ئاھ، ئەھۋالنى نېمىشكە چۈشەنمەيسەن؟ بىچارە دۆلەتبەخت ئاغرىق بىلەن ئاۋارە. ئىشىكنىڭ يېنىدا پاسبان بارمۇ؟ چاپسان ئەۋەت ئۇنى!

ئاللايار بىر نېمىلەر دەپ غودۇڭشۇپ، دەرۋازىغا قاراپ ماڭدى. بېلىدىن ئاچقۇچنى ئېلىپ، چوڭ دەرۋازا قۇلۇپىغا سالدى. دەرۋازىنىڭ بىر قانىتىنى ئېچىپ، جېنىنىڭ بارچە ۋارقىرىدى:

— مىزراپ، ھاي مىزراپ!

قۇل بوسۇغىدىن بىر قەدەم تاشقىرىغا چىقتىمۇ ھەم يەنە مىزراپنى قىچقاردى. دىلدار تاشقىرىغا چىقىپ، قۇلغا كەينىنى قىلىپ، دەرۋازىغا يۆلەندى.

— پاسبان بولماي، ئۆلگۈر، ھەر كېچىسى مەست، — دەپ ۋايسىدى ئاللايار.

دىلدارنىڭ كۈتكىنى شۇ ئىدى.

— چاپسانراق ئۇنى تېپىپ ماڭغۇز. قانداق بىغەم ئادەمسەن، — دەپ قىستاپ تۇرۇۋالدى.

— كىر، يوقال كۆزۈمدىن! — دەپ ئاللايار قىزنى ئىتتىرىپ ئىچكىرىگە كىرگۈزمەك بولدى.

دىلدار پۇرسەتنى قولدىن بەرمەسكە تىرىشتى، بىردىن ئاللايارغا ئېتىلىپ بېرىپ، خەنجەر ئۇردى. ئۇنىڭ مەيدىسىنى كۆزلىگەن بولسىمۇ، ھودۇقۇپ كېتىپ، تەجرىبىسىزلىكتىن، خەنجەر قۇلنىڭ يەلكىسىگە تەگدى. ئاللايار، پەنەرنى تاشلاپ ۋارقىرىدى. دىلدار بارلىق كۈچى بىلەن يۈگۈرۈپ قاچتى. ئاللايار ئۇنىڭ كەينىدىن ۋارقىراپ - جارقىراپ قوغلىدى. ئەللىك قەدەمچە يەردە ئاللايار دىلدارنىڭ چېچىدىن تۇتتى، قىز ئارقىسىغا قايرىلىپ، ئۇنىڭ توغرا كەلگەن يېرىگە، غەزەپ بىلەن ئۈچ - تۆت قېتىم خەنجەر ئۇردى. ئاللايار دەھشەتلىك چىرقىراپ يەرگە يىقىلدى. دىلدار خەنجەرنى بەك تۇتۇپ، ئوقتەك ئۇچۇپ يۈگۈردى.

ئەتراپتىن «ۋاي، تۈت!» دېگەنگە ئوخشاش، كەسكىن ئاۋازلار ئاڭلىنىشقا باشلىدى. تامىقى قۇرۇپ كەتكەن، ئەس - ھوشىنى يوقاتقان دىلدار بار كۈچى بىلەن يۈگۈردى. خېلى يەرگە بارغاندا، قاراڭغۇدا، بىر پاكار تامغا ئۇرۇلدى. تامدىن چاققانلىق بىلەن سەكرەپ ئۆتتى. قويۇق دەرەخلىككە كىرىپ كېتىۋاتقاندا، كەينىدىن ھاسىراپ - ھۆمۈدىگەن بىرسى تامدىن ئېشىپ چۈشۈپ قوغلىدى. دىلدار قۇتۇلۇشقا ئىلاج يوق ئىكەنلىكىنى سەزدى. غەزىپى تاشتى. خەنجەرنى ئېگىز تۇتۇپ، قوغلىغۇچىغا ئېتىلدى. لېكىن گۈرزىدەك مۇشتىنىڭ زەربىسىدىن دىلدار شۇئاندا يەرگە گۈپپىدىلا يىقىلدى.

ئون توققۇزىنچى باب

I

«قاغىلىق باغ» نىڭ گۈل چېكىلگەن بۆلمىلىرىنىڭ بىرىدە تۇغانبەگ سۆسەر جۇۋنغا ئورنىنىپ، ياش شاھزادە مۇزەپپەر مىرزا بىلەن ناشتا قىلىپ ئولتۇراتتى. شاھزادىگە يېقىن بولغىنى ئۈچۈن ئۇنىڭ ئابرۇيى بارغانسېرى ئاشماقتا ئىدى. ھۇسەين بايقارا ئۇنىڭغا بەگلەردەك ئىلتىپات كۆرسەتتى. ئەمدى دۆلەتتە ئەڭ چوڭ مەنسەپدارلار ئۇنىڭ بىلەن ھېسابلىشىشقا مەجبۇر بولدى. تۇغانبەگ شاھزادىدىن سوۋغا تەرتقىسىدە (سۇيۇرغال) نۇرغۇن يەر ـ جاي ئالغان. ھىراتنىڭ داڭلىق دۆلەتمەن ئائىلىلىرىدىن ئەبۇلزىيانىڭ گۈزەل قىزىغا ئۆيلەنگەن. ئۇنىڭ ئىشىكىدە قوش ـ قوش نۆكەرلەر تۇرىدۇ. ئۆي ئىچىدە ئونلاپ چۆرىلەر خىزمەت قىلىدۇ. ئۇ مۇزەپپەر مىرزا نامىدىن ھەر خىيانەتكە باش ئۇرىدۇ. ھەر جىنايەتنى ئاقلايدۇ. تۇغانبەگ شاھزادە خىزمەتىدە بولغان ئېسىلزادە، ئابرۇيلۇق بەگلەرنى، خىزمەتكارلارنى چەتلىتىپ، كېچە ـ كۈندۈز ھاكىمىيەتكە چەكسىز ئىنتىلگەن قۇۋۇ، مۇغەمبەر روھىنى شاھزادىگە سىڭدۈردى. پىكىرلىرىنى، پىلانلىرىنى ئاددىي سۆزلەر بىلەن، ئاددىي، ئوچۇق مىساللار بىلەن، ئېنىق، بالا چۈشىنىدىغان قىلىپ كۆرسىتەلىگەنلىكى ئۈچۈن، مۇزەپپەر مىرزا ئۇنى قىزىقىپ تىڭشايتتى. ھەر ئىشتا ھىيلە ـ مىكىرنىڭ كۈچىگە ئىشەنگەن خەدىچە خېنىم تۇغانبەگ بىلەن بىرىنچى كۆرۈشۈشتىلا ئۆز ئوغلىنىڭ كەلگۈسى ئۈچۈن ئۇنىڭ چوڭ پايدا يەتكۈزۈشىنى ئۈمىد قىلغانىدى.

هەر خىل هالۋىلار، تاتلىق مېۋە قاقلىرى، تاغ توخۇلىرى، كەكلىك گۆشلىرىدىن پىشۇرۇلغان كاۋاپلار، قايماقلار ۋە باشقا تائاملار بىلەن توشقۇزۇلغان داستىخان ئۇستىدە تۇغانبەگ ئەقىل ئۆگىتىشىنى داۋام ئەتكۈزدى. ئۇ بەدىئۇززامان، پەرىدۇن، ھۇسەين، ئەبۇلمۇھسىن مىرزا، مۇھەممەت ھۇسەين مىرزا، ئەبۇمەئسۇم مىرزا قاتارلىق شاھزادىلەرنىڭ، مۇزەپپەرنىڭ ئانا باشقا ئاكا ـ ئۇكىلىرىنىڭ يوشۇرۇن نىيەتلىرى، يېغىۋاتقان خۇسۇسىي خەزىنىلىرى توغرۇلۇق سۆزلىدى. پادىشاھنىڭ ياخشى كۆرىدىغان ئوغلى بولغانلىقى ئۈچۈن مۇزەپپەر مىرزىنىڭ ھەر جەھەتتىن ئۇلاردىن ئۈستۈن بولۇشىغا تىرىشىشىغا تېگىشلىك ئىكەنلىكىنى ئۇقتۇردى. ئاخىردا، ئاكا ـ ئۇكىلارنىڭ ھەربىرىدىن ئاگاھلىنىپ تۇرۇش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ قېشىغا جاسۇسلارنى تەينىلەشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئېيتتى. بۇ پىكىر مۇزەپپەر مىرزىغا تولىمۇ ياقتى. بالا سىرلىق ئىشلارنى ياخشى كۆرەتتى. قولىدىكى چىرايلىق نەپىس ئالتۇن قەدەھنى چوڭلاردەك غۇرۇر ۋە زوق بىلەن ئىچىۋېتىپ، مەستلىكتىن سۆزۈلگەن كۆزلىرى بىلەن تۇغانبەگكە قارىدى ھەم خۇشخۇي كېرىلىپ قويۇپ، دېدى: «مەن سىز بىلەن بىللە شۇنداق ئىشلارنى قىلىشنى ئارزۇ قىلمەنكى، تۇغانبەگ جانابلىرى، ئۇ ئىشلار دۇنيادا ھېچبىر تاج ـ تەخت ئىگىسىگە مۇيەسسەر بولغان ئەمەس ...»

ـــ بەللى شاھزادەم، ـــ دېدى تۇغانبەگ مۇغەمبەرلىك بىلەن ھىجىيىپ، ـــ ئۇلۇغ نىيەتلەرگە قاراپ غەيرەت بەلۋېغىنى تېخىمۇ چىڭ باغلىسىلا.

ئۇلار يەنە جاسۇس تەينىلەش مەسىلىسىگە كېلىشتى. بۇ «نازۇك ئىش»نى ئۇيۇشتۇرۇشنى تۇغانبەگ ئۆز ئۈستىگە ئالدى.

خىزمەتكار داستىخاننى يىغىشتۇرغاندىن كېيىن شاھزادىنىڭ يىگىتلىرىدىن بىرى كىردى. بۇ قوشاقچى، ئويۇنچى، چاقچاقچى، يېرىم شائىر، يېرىم جەڭچى يىگىت ئىدى. تولا چاغلاردا زىياپەت

ۆه بەزمىلەرگە دائىر ئىشلارنى ئورۇنلايتتى. ئۇ بۇگۈنكى ئومۇمىي زىياپەت ئۈچۈن كىملەرنىڭ چاقىرىلىشى ۆه نېمىلەرنىڭ هازىرلىنىشى توغرىسىدا سورىدى. تۇغانبەگ مېهمانلارنى، سازەندە ۆه ئويۇنچىلارنى، تاماق ۆه ئىچىملىكلەرنى بىر پەستە ساناپ بەردى. يىگىت ئورنىدىن تۇرۇپ كېلىپ، يەنە ئولتۇردى، ئۇزۇن، سۆلەتلىك بۇرۇتىنى سىلاپ، كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ دېدى:

— بۇ كېچە خەدىچە خېنىمنىڭ ساريىدا ئاجايىپ بىر ۆەقە بولغانلىقىنى ئاڭلىدىڭلارمۇ؟

— قانداق ۆەقە؟ — دەپ تۇغانبەگ بىلەن شاهزادە بىردەكلا سورىدى.

— بىر كېنىزەك يېرىم كېچىدە، بىر قۇلنى خەنجەر بىلەن ناهايىتى قاتتىق يارىدار قىپتۇ.

— لۇكچەك ئىكەندە، خوش، تۇتۇپتۇدەكمۇ ئۇنى؟ — دەپ سورىدى شاهزادە.

— تۇتۇپتۇدەك.

— هازىر نەدىكەن؟

— ئالا قورغاندىكەن.

— ئېتىنى بىلمىدىڭىزمۇ؟ — دەپ پىشانىسىنى تاتىلاپ سورىدى تۇغانبەگ.

— دىلدار دېگەندەك قىلىشتى...

مۇزەپپەر مىرزا قولىنى سىلكىپ، بۇ ۆەقەگە ئەھمىيەت بەرمىگەنلىكىنى بىلدۈرۈپ، مۇئەللىمدىن «ئىملا - ئىنشا» (يېزىق دەرس) دەرسىنى ئالماق بولۇپ، قوشنا بۆلمىلەرنىڭ بىرىگە چىقىپ كەتتى. تۇغانبەگ يىگىتنى چىقىرىۋېتىپ تەنها ئۆزى قالدى. سوراقتا بىر چاغلاردا، يادىكار مىرزا تەرتىپسىزلىكى زامانىدا قىزنىڭ تۇغانبەگ تەرىپىدىن ئېلىپ قېچىلغانلىقى تەھقىقلەنسە، گەپ بولۇپ كېتىشىنى ئويلاپ، كۆڭلى دەككە - دۈككە بولدى. بەختىگە قارشى، مەجدىددىنمۇ هىراتتا ئەمەس. پاتراق قىزنىڭ

ئىزىنى ئۆچۈرۈپ، ئۆزى خەۋپسىزلىنىشكە قارار قىلدى. قۇندۇز تۇمىقىنى بېسىپ كىيىپ، ئىلدام تاشقىرىغا چىقتى. ئاتقا مىنىپ، كەينىگە ئۇچ نۆكەرنى سېلىپ «ئالا قورغان» تەرەپكە يۈرۈپ كەتتى. قاراۋۇلخانا ئالدىدا ئاتتىن چۈشۈشىگىلا زەينىددىن كەلدى.

— بۇ يەرلەردە نېمە قىلىپ يۈرىسىز، موللام؟ — دەپ گىدىيىپ، تىل ئۇچىدا سورىدى تۇغانبەگ.

— بۇگۈن يېقىنلىرىمىزنىڭ بىرى جەھەننەمگە چۈشۈپتۇ، — دەپ ساختا سىلىقلىق بىلەن جاۋاب بەردى زەينىددىن، — ئويلايمەنكى بەگ جانابلىرىنىڭمۇ بېشىدا شۇنىڭغا ئوخشاش بىر ئىش - پىش بولسا كېرەك. تۇغانبەگ بۇ سۆزلەرنى تەنە دەپ چۈشەندى، لېكىن بىلمىگەن كىشى بولۇپ:

— ئۇنداق توقۇمىچىلىققا كۆڭۈل بەرمەك مىرزا يىگىت، — دېدى - دە، ئاتنى نۆكەرلەرگە تۇنقۇزۇپ، قاراۋۇلخانىغا كىردى.

زەينىددىن ئۇزاققا سوزۇلغان بىر ئولتۇرۇشتىن چىقىپ، تاڭ قاراڭغۇسىدا بىر تونۇش ھەربىي كىشىدىن ۋەقەنى ئاڭلىغانىدى. «بۇ يەنە ئارسلانقۇلنىڭ گۇزىلى بولمىسۇن!» دېگەن بىر گۇمان بىلەن مۇشۇ يەرگە يۈگۈردى. گۇمانى ھەقىقەت بولۇپ چىقتى. قىزىدىن دەسلەپكى سوراقنى ئىرالى جاللاتنىڭ ئوغلى پىرمەت كاللا ئالغىنىنى، قىز ھېچكىمنىڭ ئېتىنى ئېيتماستىن، ئۆزىنى ناھايىتى چىڭ تۇتۇپ، غەيرەت بىلەن تۇرغانلىقىنى ئاڭلىدى.

زەينىددىن سوغدا مۇزلاپ، تىترەپ كەتسىمۇ تۇغانبەگنىڭ چىقىشىنى كۈتتى. چۈنكى ئۇنىڭ كۆڭلى تۇغانبەگنىڭ مۇشۇ ۋەقە مۇناسىۋىتى بىلەن كەلگەنلىكىنى سەزگەنىدى. تولا كېچىكمەيلا، غالىبانە مېڭىش بىلەن تۇغانبەگ چىقىپ كەلدى. زەينىددىنگە زاڭلىق قىلغاندەك قىلىپ قاراپ كۈلۈپمۇ قويدى. زەينىددىن ئىچىدە: «ھە ئىت، ھەقىقەتنى بۇلغىماقچى بولدۇڭمۇ! ياق، شائىر: ‹ئىتنىڭ ئاغزى تەگكەن بىلەن دەريا ئىپلاس بولمايدۇ›، دەپ توغرا ئېيتقان» دەپ ئويلىدى. كېيىن تۇغانبەگنىڭ يېنىغا

باردی:
— كېچىسى بولغان ۋەقەنىڭ ئاقىۋىتى نېمە بولىدىكىن، بېگىم؟ — دەپ سورىدى قىزىققان ئادەمدەك بولۇپ زەينىددىن.
— مەن نەدىن بىلەي؟ باشقا دەردىم يوق ئادەمۇ مەن؟ — دەپ تەتۇر قاراپ، توڭلۇق بىلەن جاۋاپ بەردى تۇغانبەگ. زەينىددىن كەسكىن يوسۇندا بۇرۇلۇپ، مەدرىسىگە قاراپ يۈگۈردى.
ھۇجرىدا سۇلتانمۇرات بىلەن ئارسلانقۇل قىزىق پاراڭ سېلىشىپ ئولتۇرۇشاتتى.
— كەل، كەل، دوستۇم، مۇشكۇل مەسىلىدە بىزگە يول كۆرسەت، — دەپ سۇلتانمۇرات يېنىدىن جاي كۆرسەتتى.
— قانداق مەسىلە؟
— دىلدارنىڭ قۇتۇلدۇرۇۋېلىش كېرەكتە! — دېدى سۇلتانمۇرات.
— راست، ناھايىتى چاپسان قۇتۇلدۇرۇش كېرەك. لېكىن بىلەمسىلەر، قەيەردىن قۇتۇلدۇرۇش كېرەك؟
— قەيەردىن ئەمەس، قانداق قىلىپ دەڭ! — دېدى ئارسلانقۇل قالپىقىنى يۇقىرى قىلىپ، ئۆتكۈر كۆزلىرى بىلەن زەينىددىنگە قاراپ.
— نېمە؟ سىلەر ئۇقماپسىلەر - دە. قىز بىر زىندانىدىن ئىككىنچى زىندانغا چۈشتى!
ئارسلانقۇل بىلەن سۇلتانمۇراتنىڭ دەملىرى سىقىلىپ، كۆزلىرى ئالاق - جالاق بولۇشتى.
زەينىددىن بارلىق ۋەقەنى سۆزلەپ بەردى. ھۇجرىنى چوڭقۇر جىمجىتلىق باستى. ئارسلانقۇلنىڭ كۆزلىرىدىن ياش تامچىلىرى تۆكۈلۈشكە باشلىدى. سۇلتانمۇرات تۇيۇقسىزلا:
— ھەقىقەتەن، بۇ قىز ئالەمنىڭ ئۇلۇغ ئىنسانى ئىكەن! — دېدى ئۇ قىزغىن ھاياجانلانغان تۇيغۇ ئىچىدە، — يولداشلار، ھەر

قايسىمىز بىر ۋەزىپىگە بەل باغلايلى. دىلدارنىڭ جېنىنى ئۆز جېنىمىزدەك ھىمايە قىلايلى. زەينىددىن سەن تۇغانبەگنىڭ ھەربىكەتلىرىدىن توغرا خەۋەرلەر ئېلىشقا ھەربىكەت قىل، ئارسلانقۇل، سىز قورغان يېنىدىن ئۇزاقلاشماڭ، ناھايىتى ھوشيار بولۇڭ، مەن ... مەن نېمە قىلاي؟ ئەپسۇسكى، ۋەزىر خوجا ئەپزەل جانابلىرى تۇنۇگۈن مەرۋىگە مېڭىپ كەتتى. مەيلى، مەن ئىنساپلىق بەگلەردىن، ھىراتنىڭ ئەتىۋارلىق زاتلىرىدىن يارەدەم سورايمەن ... سۇلتانمۇراتنىڭ مەسلىھىتى ماقۇل كۆرۈلدى. ئاخشاملىققا، ئەگەردە تىنچلىق بولسا، زەينىددىننىڭ ئۆيىدە تېپىشىشقا ۋەدىلىشىپ تارقاشتى.

* *

ئارسلانقۇل يوغان قەدەملىرى بىلەن مېڭىپ، «ئالا قورغان»① غا كەلدى. ئۇستىمۇئۇست تىزىلىپ ئاسمانغا تاقاشقان تاغ چوققىلىرىغا ئوخشاش ئېگىز، قېلىن سېپىل ... بارلىق تۇرقى بىلەن دەھشەتلىك بولۇپ تۇرغان ئالامەت زىندان مۇشۇ ئىدى. ئارسلانقۇل سېپىل بىلەن ئۇنىڭ شىمالى يېقىدا بولغان ئات بازىرى ئوتتۇرىسىدا ئۇياق - بۇياققا مېڭىپ تۇردى. ئۇنىڭ پېشانىسى تۆمۈر بىلەن چەمبەرلەنگەندەك ئېغىر ئىدى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا قورقۇنچلۇق مەنزىرىلەر جانلاندى. بۇ يەردە جاللاتنىڭ پالتىسى بىلەن بېشى شارت كېسىلگەن، قول - پۇتلىرى قىرقىلغان ياكى دارغا ئېسىلىپ، بىر پەس تېپىچەكلەپ تۇرۇپ، ساڭگىلاپ قېتىپ قالغان ئادەملەرنى تولا كۆرگەنىدى. ئۇنىڭ يۈرىكىنى ۋەھىمە قاپلىدى. «ئەگەر، دىلدارنى ئېلىپ چىقىپ ئاسسا ياكى بېشىنى چېپىپ تاشلاش ئۈچۈن گوداڭ ئالدىغا يانقۇزسا، ئۇ (ئارسلانقۇل)

① بۇ جايىنى «ئىختىيارىددىن سېپىلى» دەپمۇ ئاتايدىغان.

نېمە قىلالايدۇ؟ ئاياللاردەك مەيدىسىنى تۆتۈپ يىغلىسۇنمۇ؟ قۇرۇق قول بىلەن جاللاتلارغا ھۇجۇم قىلىشتىن نېمە پايدا چىقىدۇ؟» دەپ ئويلىدى ئۇ ئىچىدە. كېيىن بىر دىنلا ئۆيگە يۈگۈردى.

چوڭ ئانىسى بازارغا كەتكەنىكەن. ھويلىدا تەنھا ئۆزى غىڭشىپ يۈرگەن قېرىنىڭ كەينىدىن بېرىپ، مۇرىسىگە ئاستا قاقتى.

— چوڭ دادا، بىر قىلىچ توغرۇلۇق پاراڭ قىلىپ يۈرەتتىڭىز، مەن كۆرۈپ باقاي، كۆرسىتىڭە.

— ھە، قىلىچ؟ ھىراتقا يىغى كەلگۈدەكمۇ؟ — دەپ سورىدى قېرى، ئۇزۇن قاشلىرى بىلەن قاپلانغان كۆزلىرىنى يوغان ئېچىپ.

— ياق، تىنچلىق ... لېكىن بەكمۇ زۆرۈر ئىدى، — دەپ ئالدىراتتى ئارسلانقۇل.

قېرى ئۆيگە كىرىپ، چوڭ سانduقنى كۆرسەتتى. ئاچقۇچنى تاپالماستىن ئارسلانقۇل سانduقنىڭ ئاغزىنى تارتىپ يۇلۇپ ئاچتى. كىيىم - كېچەكلەر ئاستىدىن قىلىچنى ئېلىپ، قېنىدىن سۇغۇرۇپ دىققەت بىلەن قارىدى.

— ھەي ئوغلۇم، نېمىسىگە قارايسەن! — دېدى قېرى، — ئىسپاھان پولىتىدىن ياسالغان ... ئاتام رەھمەتلىك ئەمىر تېمۇرنىڭ باتۇرلىرىدىن ئىدى. بۇ تىغ قانچە ئەللەرنى كۆرگەن، قانچە خەلقلەرنىڭ بېشىدا ئوينىغان ... ھىندىستان، دەشتى قىپچاق، ئەرەب، ئىران، كاۋكاز، رۇم دىيارى[1] ۋە باشقا نۇرغۇن ئىقلىملارنى كۆرگەن. ھەزرىتى تېمۇرنىڭ زامانىدا ياشىغان بولسام، ئۆمرۈم خۇمدانچىلىق بىلەن ئۆتەرمىدى؟ شەرقنىڭ، بىر ۋىلايىتىگە ھاكىم بولار ئىدىم ... ۋاھ‌ەرىخا!

— ياخشى قىلىچ ئىكەن! — دەپ قىلىچنى سالماقلاپ كۆرۈپ يەنە قىنىغا سالدى ئارسلانقۇل ھەم ئۇزۇن چاپىنىنىڭ ئىچىگە تىقىۋالدى. ئاندىن كېيىن ئېگىز تاختا بېشىدىن لاتىغا ئورالغان بىر

① كىچىك ئازىيە، ئاناتولىيە.

پىچاقنى ئېلىپ، ئۆتۈكىنىڭ قونچىغا سېلىۋالدى.
— ھە، يەجۇج - مەجۇجىگە قارشى ئاتلاندىڭمۇ؟ بەلدە قىلىچ، قونچىدا پىچاق؟ لېكىن ئوغلۇم، تىغنى ھەق يولغا ئىشلەت، ناھەق قان تۆكمە! — دېدى قېرى ئارسلانقۇلنىڭ يولىنى توسۇپ.
— چوڭ دادا، ھۇسەين بايقارا زامانىدا يامانلار كۆپەيدى. بەلكى بۇ قىلىچ بارلىق ئۆمرىدە بىرىنچى قېتىم زۇلۇمغا قارشى ئىشلىتىلەر!
قېرى ئويلىنىپ:
— سۆزلىرىڭ بەدەخشان تېشىدەك تازا ۋە ئېسىل ئوغلۇم، خەلقىگە جەۋىر بولىدىغان ئىشتىن ھەزەر ئەيلە! — دېدى.
ئارسلانقۇل كوچىغا چىقىپ بېشىنى تاتىلاپ تۇرۇپ ئويلىدى - دە، بەزى ئەل - ئاغىنىلىرىگە يولۇققاق بولۇپ، «ئىنجىل» ياقىسىغا، نەۋائى سالدۇرۇۋاتقان بىنالارغا قاراپ ماڭدى ...
خۇپتەن ۋاقتىدا ئارسلانقۇل زەيىددىنىڭ ئىشىكىنى چەكتى. قاراڭغۇدا بىر ئايال ئىشىكنى ئېچىپ، دېرىزىسىدىن شام نۇرى چۈشۈپ تۇرغان بىر ئۆيگە تەكلىپ قىلدى. گىلەمنىڭ ئۈستىدە قەلەمدانلار، قەلەملەر، ھەر خىل شەكىلدىكى دۇۋەتلەر، پۈتۈلگەن ۋە پۈتۈلمىگەن بۆلەك - بۆلەك قەغەزلەر ياتاتتى، قوزۇقتا تەمبۇر ۋە غىجەك ئېسىقلىق ... ئارسلانقۇل بىر چەتتە ئولتۇردى، قالپىقىنى يېنىغا قويۇپ، كۆزلىرىنى يۇمۇپ، ھارغان ھالدا غەمكىن ئويلىدى: «بۇ بىچارىلەرنىمۇ ئىشتىن قويدۇم، كىتابتىن ئايرىدىم. بىرى رۇم مەملىكىتىدىن كەلگەن «چەلەبى» دېگەن چوڭ ئالىمنى يەڭگەن دانىشمەن بولسا، بىرى چوڭ پۈتۈكچى ... ماڭا ئوخشاش يات، ساۋاتسىز ئادەمگە شۇنچىلىك مېھرىبانلىق قىلىشىدۇ. مۇنداق ئاق كۆڭۈل، ھەقىقەتچى ئادەملەر بولمىغاندا، دۇنيا ھەمىشە قاراڭغۇلۇق ئاستىدا قالغان بولار ئىدى. ئۇلار تەشۋىشتە، مەن بولسام بۇ يەردە ئولتۇرىمەن! ...» ئۇ زىندان

تەرەپكە ماڭماقچى بولۇۋىدى، شۇئاندا هويلىدىن پارلاق ئاڭلاندى. ئارسلانقۇل ئىرغىپ تۇرۇپ ئىككى دوستىنى قارشى ئالدى.

سۇلتانمۇرات هېرىپ كەتكەن هالدا ئولتۇرۇپ، ئارسلانقۇلنىڭ چاپىنى ئىچىدىكى قىلىچنى كۆرۈپ، ئەجەبلەندى هەم سورىدى.

— خوش، كۇندۇزى قانداق خەۋەرلەرنى بىلدىڭىز؟

— هېچ نەرسە بىلەلمىدىم، تاشقىرىدىن قارىسا، تىنچلىقتەك كۆرۈنىدۇ.

— راست، هازىرچە تىنچلىق ... ئەمدى نېمە قىلماقچىسىز؟ — دەپ سورىدى زەينىددىن يېزىق ئەسۋابلىرىنى يىغىشتۇرۇۋېتىپ.

— ئەگەر سىزلەر ماقۇل كۆرسەڭلار، بۇ كېچە قىلىدىغان ئازراق بىر ئىش بار.

— قېنى ئېيتىڭ، مەسلىھەت سېلىشايلى، — دېدى قىزىقىپ سۇلتانمۇرات.

— كېچىسى زىندانغا هۇجۇم ياسىساق، — دەپ جىددىي سۆزلىدى ئارسلانقۇل، — پاسبانلارنى، جاللاتلارنى يوقىتىپ، گۇناهسىز تۇتقۇننى ئازاد قىلساق ...

— ياخشى جاسارەت، ئەمما كۇچ قېنى؟ بۇ ئاسان ئىش ئەمەس، — دېدى سەۋرسىزلىنىپ زەينىددىن.

— مەندىن باشقا بەش يىگىت بار، — دەپ جاۋاب بەردى ئارسلانقۇل، — هەممىسى يۈرەكلىك، باتۇر يىگىتلەر. ئۇلار مېنىڭ هىراتتا تونۇشقان ياخشى يولداشلىرىم. هازىر زىندان ئەتراپىدا ئايلىنىشىپ يۈرمەكتە. ئىجازەت بەرسەڭلار، پۈرسەتنى پايلاپ، بىر تۇتۇش قىلىپ كۆرسەك. بۇ خۇسۇستا بىز ئۆزئارا بىر پىكىر، بىر ئىزدا.

زەينىددىن ۋە سۇلتانمۇرات ئۇزاق شۇك ئولتۇرۇشۇپ، بىر - بىرىگە قاراشتى.

— بۇ باتۇرلۇق، جان پىدالىققا نېمە دەيسەن؟ — دەپ

سوربدی سۇلتانمۇرات.

— راستىنىلا ئېيتسام، مەن ئارسلانقۇل ۋە ئۇنىڭ يولداشلىرىدىن مۇنداق باتۇرانە ھەرىكەت كۈتمىگەنىدىم. بۇلارنىڭ جاسارەتلىرىگە ئاپىرىن ئوقۇش كېرەك. لېكىن بۇ يولنى قانچىلىك توغرا تاپقىنىم بىلەنمۇ، بۇنىڭغا قارشى سۆزلەشكە مەجبۇرمەن.

— نېمىشكە؟ ئورۇندىيالمايمىزمۇ؟ — دەپ ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلدى ئارسلانقۇل.

— شۇبھىسىز، بۇ يىگىتلەرگە يارىشىدىغان غەيرەت، — دەپ سۆزىنى داۋام ئەتكۈزدى زەينىددىن، — ئۇلاردىن ئونلاپ كىشى قېرىلار، بەلكى سىلەردىنمۇ بىر كىشى تىرىك قالماس. نەتىجىسى نېمە بولار؟ بەلكى ھېچ نەتىجە چىقماس!

ئارسلانقۇل يوغان گەۋدىسىنى ئېگىپ، ئېغىر جىمجىتلىقتا ئولتۇردى.

سۇلتانمۇرات ئارسلانقۇلغا قاراپ دېدى:

— مېنىڭچە، ئىنىم، بۇ قارارلىرىڭلارنى ئەڭ ئاخىرقى نۆۋەتتە، ھېچبىر ئىلاج قالمىغاندا ئورۇنداشقا كېرىشسەڭلار بولارمىكىن. ئۇ چاغدا مۇنداق ئەرلىك ئاجايىپ مەنىگە ئىگە بولىدۇ. ئەمما ھازىرچە لازىملىقى يوق. چۈنكى بىز بەزىبىر چوڭ مەنسەپدارلار بىلەن سۆزلەشتۇق، ئۇلاردىن ياخشى ۋەدىلەر ئالدۇق. ئەھۋال قىيىن بولسىمۇ، دىلدارغا بېرىلىدىغان جازا كەينىگە سۈرۈلدى. ئىشنى كۆندۈرۈشكە يەنە ھەرىكەت قىلىمىز.

— ئۆلۈم جازاسى خەۋپى يوقمۇ؟ — دەپ سوربدى تىترەك ئاۋاز بىلەن ئارسلانقۇل.

— بىلىش تەس. بىر نەرسە دەپ بولمايدۇ. تۇغانبەگكە ئوخشاش زالىم يىرتقۇچ بار، — دېدى سۇلتانمۇرات.

— ئۆلۈم جازاسى بۇيرۇشقا تۇرغۇدەك دىلدار نېمە جىنايەت قىلغان، — دېدى قەتئىي ئىشەنچ بىلەن زەينىددىن، — ئىنىشائاللا، ئېلىمىزدە تۇغانبەگكە ئوخشاشلارنىڭ جازاغا

تارتقۇچىلارمۇ بار ...

ــ ئەھۋال مۇنداق بولسا، مەن مەرۋىگە، ئەلىشىر نەۋائى يېنىغا بارىمەن، ــ دېدى ئارسلانقۇل بېشىنى كۆتۈرۈپ، ــ بارلىق يۇرەك دەردىمنى شائىرغا ئاچىمەن. بۇ ئوي بايا يادىمغا كەلگەن، لېكىن پۇرسەت يوقلۇقىدىن، ئەھۋال جىددي بولغانلىقتىن، بۇ ھەقتە بىر قارارغا كېلەلمىگەنىدىم. ئەمدى ئەگەر دىلدارغا بۇگۈن ـ ئەتە ئۆلۈم خەۋپى بار بولسا، ئەلۋەتتە، بارىمەن.

ــ مانا، بۇ پىكرىڭىزگە قوشۇلىمەن، ــ دەپ چىڭ سۆزلىدى سۇلتانمۇرات، ــ ئەسلىدە مەندىمۇ مۇشۇ ئوي بار ئىدى. لېكىن تېخى پىشمىغان ئوي ئىدى. ئەلىشىر زۇلۇمغا قارشى زامانىنىڭ «شىرى»، ھەق ۋە ئادالەتنىڭ تىغىدۇر!

سۇلتانمۇرات زەينىددىننىڭ پىكرىنى سورىدى. ئۇچىلىسى بۇ ھەقتە قىزىق سۆھبەتلەشتى. زەينىددىنمۇ بۇ پىكرىنى ماقۇل كۆردى. ئارسلانقۇل گويا كى مۇرىسىدىن تاغنى ئېلىپ تاشلىغاندەك جانلىنىپ كەتتى. خۇددى ھازىر يولغا چۇشىدىغاندەك، قالپىقىنى باستۇرۇپ كىيىۋالدى. لېكىن، قۇۋۋەتلىك، يۇگۇرۇك ئات تېپىش كېرەك ئىدى. بۇ ھەقتە خېلى باش قاتۇرۇشتى. ئاخىردا سۇلتانمۇرات ئۆزىدە خۇسۇسىي دەرس ئالىدىغان بىر باي شاگىرتىدىن ئات سورىماق بولدى ھەم ئالدىراش چىقىپ كەتتى. زەينىددىن ئارسلانقۇلنى ئەگەشتۇرۇپ، ئۇنىڭ يولداشلىرى بىلەن تونۇشماقچى بولۇپ، كېرەك بولغاندا پايدىلانماق نىيىتىدە «ئىختىيارىددىن» سېپىلىغا كەتتى.

تاڭ سەھەردە شەھەر دەرۋازىلىرى ئېچىلىشى بىلەنلا، ھىراتتىن ھەممىدىن ئاۋۋال چىققان كىشى ئوينىاق، سېمىز ئاتلىق ئارسلانقۇل بولدى. بىچارە ئاشىق ئۆتەكلەردە ئاز قوندى. قانلىق يەم ئىزدىگەن يىرتقۇچلاردەك، كېچىلىرى ئۇخلىماي، ھۇۋلىغان چۆللەرنى كېزىپ ماڭدى. ئۆتەكلەردە قونغاندا، چوڭ ئانىسىدىن ئالغان ئازراق ئاقچىسىنى ئاتنىڭ ئوت ـ بوغۇزىغا خەجلەپ، ئۆزى

ئاچ ئولتۇراتتى. ئۇ يەردىكى ئۆزىگە ئوخشاش يولۇچىلارنىڭ گەپلىرى ئۇنىڭ قۇلىقىغا زادىلا كىرمەيتتى، ھەر ۋاقىت يۈرىكى سېلىپ: «بەلكى دىلدارنى ئېسىۋاتقاندۇر، يە بولمىسا ئۇنىڭ قېنىۋاتقىنىغاندۇر، يە بولمىسا، غەيرەتلىك دوستلىرى زىندانغا بېسىپ كىرىشكە مەجبۇر بولۇپ ھەممىسى قىرىلىپ كەتكەنمىدۇ؟» دېگەن ۋەھىمە ۋە خىياللار يىگىتنى قارا بۇلۇتقا، كېچىدىكى چۆلنىڭ دەھشىتىگە ئوخشاش ئورىۋالغانىدى.

تۆتىنچى كۈنى ئاخشىمى مەرۋىنىڭ قورغانلىرى كۆزگە چېلىقتى. نېمە ئۈچۈندۇر، ئارسلانقۇلنى ئۇمىدسىزلىك، جاسارەتسىزلىك ئىگىلىۋالدى. ئۇنىڭ يۈرىكى قاتتىق دۈپۈلدىدى. دالىغا يېيىلغان نۇرغۇن قارارگاھ، چېدىرلارغا يەتكەندىن كېيىن بۇ كەيپىيات يەنىمۇ كۈچەيدى. ئۇ بوشاڭلىق بىلەن ئاتتىن چۈشتى. كىمخاب تونلۇق، ئالتۇن بىلەن بېزەلگەن تاسما پوتلىق، سۆسەر تۆپىلىك مەغرۇر مەنسەپدارلار ئارىسىدا بولۇش، قىلىچلىرىنىڭ ئېسىپ ئوقيالىرىنى تىقىپ پىيادە، ئاتلىق ئۇياق ـ بۇياقتا مېڭىپ يۈرگەن قەھرىلىك ئەسكەرلەر بىلەن ئورالغان مۇھىت ئىچىگە كىرىپ ئۇلۇغ شائىر بىلەن كۆرۈشۈشنىڭ زۆرۈرلۈكى ئۇنىڭ ھودۇقتۇرۇپ قويدى. ئۇنىڭغا رەسمىي چاپارمەنلەرگە ئوخشاش قارىغان نۆكەرلەرنىڭ ياردىمى بىلەن ئەلىشىرنىڭ چېدىرىغا كەلدى. كىرىش ئالدىدا بىر نەپەس ئىككى تايىن بولۇپ، ئۇلۇغ ـ كىچىك تىندى. ھەمىشە تۇرۇش ئۇچۇن قىشقا لايىق قىلىپ ياسالغان ئېگىز، قېلىن چېدىرنىڭ تۆرىدە شامدانلاردا يانغان شامىلارنىڭ نۇرىدا ئېڭىشىپ، يېزىق يېزىپ ئولتۇرغان شائىرغا قول قوشتۇرۇپ سالام بەردى. ئەلىشىر بېشىنى كۆتۇرۇپ، دىققەت بىلەن يىگىتكە قارىدى.

ـ كەل، ئۇكام، تىنچمۇ سەن؟ ـ دەپ قەلەمنى قويۇپ قولىنى سوزدى شائىر.

ئارسلانقۇل ئېھتىرام بىلەن كۆرۈشتى. شائىر كۆرسەتكەن

جايدىن تۆۋەنرەك يەرگە تېز پۇكۈپ ئولتۇردى. نەۋائى ئۆز يېقىنلىرىغا قىلىدىغان ئىلتىپات بىلەن سۆز باشلىدى:
— بۇ ياقلاردا نېمە قىلىپ يۈرىسەن؟ ھىراتتىن قاچان چىققانىدىڭ؟ پاراڭ قىل، بىزنىڭ «ئىنجىل» ياقىسىدىكى ئىشلىرىمىز ئالغا مېڭىۋاتامدۇ؟
ئارسلانقۇلغا بىر ئاز غەيرەت كىردى. نەۋائىنىڭ بىنالىرىدىكى ئىشلار توغرۇلۇق تولۇق سۆزلىدى. مىرەك نەققاش ھەققىدە ئازراق شىكايەتمۇ قىلىپ قويدى. نەۋائى زوقلىنىپ كۈلدى، پارقىراپ تۇرغان پېشانىسىنى ئىنچىكە بارماقلىرى بىلەن سىلىدى، يەنە پاراڭ قىل دەپ قىستىدى، سوئاللار بەردى. ئارسلانقۇلنىڭ ساپ يۈرىكىنى، توغرىلىقىنى، ئاددىي ئاۋام دانالىقىنى، تەبىئىي ئەقلىنى ئىپادىلەيدىغان مەنىلىك سۆزلىرىنى تولاراق ئاڭلىغۇسى كەلدى. ئارسلانقۇل ئۆز مەقسىتىنى چاپسانراق بايان قىلىشقا ئالدىرايتتى. ئاخىردا، ئۆز دەردىنى ئېيتىشقا يول ئاچتى:
— تەقسىر، مەن مىرەك نەققاش بىلەن «ئىنجىل» بويىدا غىز ـ غىزلىشىپ بولسىمۇ ئىشلەشنى ئارزۇ قىلاتتىم. لېكىن بىر پالاكەت بېشىمغا چۈشۈپ، ھۆزۈرلىرىغا باش ئۇرۇپ كېلىشكە مەجبۇر بولدۇم.
— نېمە پالاكەت؟ — دەپ قىزىقىپ سورىدى نەۋائى.
ئارسلانقۇل قاۋۇل گەۋدىسىنى بىر ئاز ئەگدى. چىرايىدىكى دەرد بىلەن بارلىق ۋەقەنى باشتىن ـ ئاياغ سۆزلەپ بەردى. ھېچ نەرسىنى ھەتتا پالچى موماي ۋەقەسىگىچە قالدۇرماي سۆزلەپ بەردى. ئاخىردا: «ئەمدى ئۇمىدىم يالغۇز ئۆزلىرىدە، ئەلگە كۆرسەتكەن مەرھەمەتلىرىنى مەن بىچارىدىن ئايىماس دەپ كەلدىم» دېدى ھەم سۇلتانمۇرات يېزىپ بەرگەن خەتنى قوينىدىن ئېلىپ شائىرغا ئۇزاتتى. نەۋائى خەتنى ئوقۇدى ۋە ئالمىنىڭ ئەھۋالىنى سورىدى. سۇلتانمۇرات بىلەن ئۇنىڭ ئارىسىدىكى سەمىمىيەتنى ئاڭلاپ خۇشال بولدى. كېيىن دىلدار بىلەن يېگىتنىڭ ئاۋۋال

ئاشىق ـ مەشۇق بولۇشقان زامانلىرى، ئۇلارنىڭ يېزىسى ۋە تۇرمۇشلىرىغا دائىر نۇرغۇن نەرسىلەرنى قىزىقىپ سوراپ بىلدى. ئارسلانقۇل ئەمدى ئۆز قەدىردانلىرى بىلەن سۆزلەشكەندەك تارتىنماستىن سۆزلەشتى. نەۋائى ئىشق، ۋاپا ۋە ساداقەت، پاكلىق توغرۇلۇق گۈزەل ۋە مەنىلىك سۆزلەر سۆزلىدى. ئارسلانقۇل ئۇ سۆزلەرنى ئىچكى بىر ھۇزۇر بىلەن تىڭشاپ، ھەربىر سۆزنى پىكرىگە قوندۇرۇشقا تىرىشتى. نەۋائى سۆزنى تۈگەتكەندىن كېيىن، ئارسلانقۇل ئۇنىڭ ئاغزىدىن بىر ياخشى ئۇمىدلىك گەپ چىقىشىنى ئارزۇ قىلىپ، دېدى:

ـــ تەقسىر، زىنداندا ياتقان ئۇ بەختى قارىغا نىجات يولى بارمۇ؟ يا بولمىسا ... ـــ دەپ سۆزىنى ئاخىرىسىغا يەتكۈزەلمەي، شۇك بولۇپ يەرگە قارىدى.

ـــ سەۋر قىلىڭ يىگىت، ـــ دەپ جىددىي جاۋاب بەردى نەۋائى، ـــ ئەگەر ئېيتمىسىزدە جەبىر ـ زۇلۇم ھەددىدىن ئېشىپ كەتمىگەندە ئىدى، ئىشقىڭىز قارىلىق بولماس ئىدى. ئائىلە قوينىدىن قىزنى ئوغرىلاپ، چۆرە قىلىپ قويۇشقا كىمنىڭ ھەددى بولار ئىدى! ئەمدى سىز بىزنى ئىزلەپ كەلگەن بولغاندىن كېيىن، دەردىڭىزگە داۋا تېپىشقا ھەرىكەت قىلىپ كۆرەرمىز. بەلكى پادىشاھقا ئەرز قىلىپ كۆرەرمىز. بۇ يولدا جاسارەتكە بەل باغلاپسىز ... بۇ ئەسلىدە يامان ئىش ئەمەس، پىداكارلىق ئۇلۇغ پەزىلەت. يارىڭىزنىڭ بۇ قىلغان ئىشى ئىشق، ۋىجدان ۋە ئەقىل ئالدىدا ئاجايىپ توغرا بىر ئىشتۇر. ئۇ تۇغانبەگكە ئوخشاش قارا مەخلۇقلارنىڭ ئىرادىسىگە ساغلام ھۆر ۋىجدانلار ئەسلا ئىتائەت ئەتمەسلىكىنى ناھايىتى گۈزەل ئىسپاتلاپتۇ. ئەمما، قانۇنىي يوسۇندا ئاقلاش ئۇچۇن بىرئاز ئويلىنىش لازىم.

ئارسلانقۇل خۇشال بولۇپ قىز ـ قىنىغا پاتماي ئورنىدىن تۇرۇپ، تاشقىرى چىقىشقا ئىجازەت سورىدى.

ـــ مەيلى، ئىستراھەت قىلىڭ، سىزگە غىزا بەرسۇن!

يىگىت قاراڭغۇدا، ئاتلار ئارىسىدا سىلاشتۇرۇپ يۈرۈپ ئۆزىنىڭ جەدە ئېتىنى تاپتى. ئۇنى سىلاپ - سىيپاپ ئوتقا قويدى. كېيىن ھەر يەرگە ئوت يېقىپ، توپ - توپ بولۇشۇپ ئولتۇرغان نۆكەرلەرنىڭ كېچىلىك پاراڭلىرىغا ئارىلىشىپ كەتتى. ئۇلار بىلەن بىللە شويلا ۋە گۆش يەپ، ئېچىپ كەتكەن قورسىقىنى راسا تويغۇزدى. خېلى ۋاقىت بولۇپ، پاراڭ توختىغاندا، نۆكەرلەرنىڭ بىر چېدىرىغا كىرىپ چاپانغا ئورىنىپ راھەتلىنىپ ئۇيقۇغا كىرىشتى. ئەتىسى تۈرۈپ ئېتىنى سۇغىرىپ، يەم بەردى. ئۇنى تاتىلاپ تازىلىدى. چۈش ۋاقتىدا ئۇنى نەۋائى چاقىرتتى. ئالدىراش مېڭىپ، ئىچكى ھاياجان بىلەن چېدىرغا كىردى. نەۋائى شۇ ئاخشامقى جايىدا، كۆكۈش شايى چاپانغا ئورىنىپ ئولتۇراتتى. يېنىدا غىجەك ۋە تەمبۇر تۇراتتى.

— مۇرادىڭىز ھاسىل بولدى، يىگىت! — دەپ خۇشاللىق بىلەن خەۋەر قىلدى نەۋائى، — مانا بۇ پەرماننى شامالدەك چاپسان ئېلىپ بېرىپ، سېپىل بېگىگە تاپشۇرۇڭ. يارىڭىزغا چاپسان قوشۇلۇڭ. بىزدىنمۇ سالام دەڭ! — نەۋائى كېيىنكى سۆزلەرنى سەمىمىي كۈلۈمسىرەش بىلەن دېدى.

ئارسلانقۇل خەتنى ناھايىتى ئېھتىيات بىلەن قوينىغا جايلىدى. خۇشاللىقتىن كۆزلىرىگە ياش ئېلىپ، تىترەپ تۇرۇپ، سەمىمىي ئەمما ئاددىي سۆزلەر بىلەن شائىرغا مىننەتدارلىق بىلدۈردى.

— بىز ئۆز ۋەزىپىمىزنى ئادا قىلدۇق. سىلەرنىڭ خۇشاللىقىڭلار، مەن ئوچۇن چوڭ مۇكاپاتتۇر، — دېدى نەۋائى يىگىتنىڭ ئۇزىتىپ.

ئارسلانقۇل ئاتقا يۈگۈردى. ئەپچىللىك بىلەن ئاتنىڭ ئېگەرلىدى. مىنىش ئالدىدا يولدا ئاتنى بېقىش ئوچۇن ئوت - بوغۇز توغرۇلۇق غەم يېدى. چۈنكى پۈلى ئاز قالغانىدى. نۆكەرلەرگە، ئات باققۇچىلارغا «ئاتاڭ ياخشى، ئاناڭ ياخشى» دەپ يۈرۈپ، بىر قاپقا ئارپا سېلىپ، ئاتنى «چۇ» دەپ مېڭىپ كەتتى.

II

ئارسلانقۇل ھىراتتىن چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، سۇلتانمۇرات ۋە زەينىددىن ئۆزلىرىنىڭ مەسئۇلىيىتىنى تېخىمۇ كۈچلۈك سەزدى. ئۇلارنىڭ تەشۋىشلىرى ئاشتى. كېچە - كۈندۈز قۇلاقلىرى دىڭ، كۆڭۈللىرى ئەنسىز بولدى. ئارسلانقۇلنىڭ شېرىكلىرى كېچە - كۈندۈز زىنداننىڭ ئەتراپىدا جۇۋازچىلاردەك ئايلىنىپ يۈردى. ئەمەلدارلارنىڭ سۆزىگە، ۋەدىسىگە تولا ئىشىنىپ كېتىشكە بولمايتتى. ئۇچىنچى كۈندىن باشلاپ قايغۇ ۋە ئەنسىزلىك كۈچىيىپ كەتتى. ھىراتتا ھەر خىل مىش - مىش پاراڭلار تارالدى: «قاچقۇن چۆرىنى ئاغزىدىنمۇ ياكى باشقا يېرىدىنمۇ پۇۋلەپ ئىشىرغۇدەكمىش، دارغا ئېسىپ تېرىسىنى شىلۋالماقچىدەكمىش. ياتقۇزۇپ قاپىلىدىن ئوتۇندەك ھەرلىگۈدەكمىش!» دېگەنگە ئوخشاش، بىر - بىرىدىن يامان ئازاب - قىينىاشلار توغرۇلۇق سۆزلىشەتتى. بۇ سۆزلەرگە «نېمەم كېتىپتۇ» دەپ قاراش جىنايەت بولار ئىدى. چۈنكى، بۇ «مىش - مىش» پاراڭلارنىڭ كەينىدىن تۇغانبەگنىڭ قانلىق، قارا كۆلەڭگىسى كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

زەينىددىن تۇغانبەگنىڭ يېنىغا بېرىپ، ئۇنى ئىنساپقا دەۋەت قىلىشقا سۇلتانمۇراتنى قىستىدى. سۇلتانمۇراتنىڭ بۇ تەكلىپىنى ئاڭلىغۇسىمۇ كەلمىدى.

— قويساڭا دوستۇم، ئۇنىڭ ئەپتى - بەشىرىسىنى كۆرگۈم كەلمەيدۇ. ئۇنىڭ قۇلاقلىرى ھەقىقەتلىك سۆزلەرنى ئاڭلاشقا قوغۇشۇن قۇيغاندەك پاڭقاي.

— راست ئېيتىسەن دوستۇم، مەنمۇ ئۇنىڭغا نەپرەتلىنىمەن، — دېدى زەينىددىن، — ئىلاج قانچە، زۆرۈرىيەت ئۇنىڭغا مۇراجىئەت قىلىشقا، ھەتتا يالۋۇرۇشقا مەجبۇرمىز. سەن ئۇنىڭ قېشىغا بار، كونا تونۇشلۇقنى ئوتتۇرىغا سال. ئۇ بىر چاغلاردا سېنى ھۆرمەت قىلاتتى. ئۇنىڭ:

«سۇلتانمۇرات پادىشاھلاردىنمۇ ئەۋزەل. چۈنكى، ئالەمنىڭ خەزىنىسى ئۇنىڭ بېشىغا توپلانغان» دەيدىغان سۆزلىرى يادىڭدىمۇ؟

ــ ئۇ چاغلاردا ئۇ ياماق ئەھۋالدا قالغان بىر يالاڭتۆش قاچقۇن ئىدى، ئەمدى قارا! ــ دەپ كۆزلىرى بىلەن كۆككە مەنىلىك قارىدى سۇلتانمۇرات.

ــ بىلەمسەن، نەۋائىنىڭ ياخشى بىر بېيىتى بار، مەنىسى مۇنداق: «يامانلاردىن ياخشىلىق كۈتمەك، ھايۋاننىڭ مۇڭگۈزىدە گۈل ئۈنۈشنى ئارزۇ قىلىش بىلەن باراۋەردۇر!»

زەينىددىن ئوشۇق قىستىمىدى. ھېراتنىڭ يۇقىرى دائىرىلىرىگە يېقىن بولغان بەزىبىر تونۇشلىرىغا يولۇقۇش ئۈچۈن كەتتى. ھەر يەردە قورقۇنچلۇق مىش ـ مىش پاراڭلارنى ئاڭلىدى. يەنە سۇلتانمۇراتنىڭ قېشىغا كەلدى.

ــ خەدىچە خېنىم دىلدارنىڭ بۇنداق قىلغىنىغا بەكمۇ غەزەپلىنىپ كېتىپتۇدەك، ــ دېدى ئۇ خاپا بولۇپ.

ــ دېمەك، ئىش ياماق، ــ دېدى رەڭگى ئۆچۈپ سۇلتانمۇرات، ــ ئۇ ئايالنىڭ يۈزىگە سوقۇلغان بۇلۇت بوران ۋە چاقماقسىز ئۆتمەيدۇ!

زەينىددىن بېشىنى ئىرغىتىپ تەستىقلىدى. سۇلتانمۇرات ئۇھ تارتىپ ئۇن چىقماستىن ئىلدام بىر ياققا ماڭدى. شەھەرنىڭ شىمالىي يېقىدا، شاھزادىلەردىن قالغان چىرايلىق كونا بىنانىڭ ئىشىكىدە ئالمىنى ئىككى نۆكەر قارشى ئالدى.

ــ خوش، نېمە خىزمەت بىلەن؟

ــ تۇغانبەگ جانابلىرىغا مەلۇم قىلسىڭلار، سۇلتانمۇرات كۆرۈشمەكنى ئارزۇ قىلىدىكەن، دەڭلار.

نۆكەرلەرنىڭ بىرى ياقتۇرمىغاندەك بولۇپ چىرايىنى تۇرۇپ ئىچكىرىگە ماڭدى ۋە بىر پەستە چىقىپ، بېشى بىلەن ئىملاپ تەكلىپ قىلدى. سۇلتانمۇرات چوڭ باغ ئارقىلىق ئۆتۈپ، قاتار كەتكەن ھەيۋەت ئۆيلەرنىڭ قايىسىغا كىرىشنى بىلمەي، خېلى

ئاۋاره بولدى: «ئەي شور پەلەك! بەخت دېگەن قارىغۇ بولمىسا، شۇ ئېشەكنىڭ بېشىغا قونارمىدى؟» دەپ ئويلىدى ئىچىدە ئۇ. كېيىن قۇلىقىغا ھالقا ئاسقان بىر قۇلنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن قېلىن سىدىلەرنىڭ ئارىسىدىكى يولنىڭ بېشىدا، مەرمەر بىلەن بېزەلگەن چوڭ بىر ئۆيگە كىردى. بۇ ئۆيدە قىممەت باھالىق ئېسىل جابدۇقلار لىق تولغانىدى، قېلىن كۆرپىدە تۇغانبەگ بىلەن ھەزرىتى شاھابىددىن، يەنە گىدەيگەن بىر نەچچە مەنسەپدارلار ئولتۇرۇشاتتى. ئەلائىددىن مەشھەدى يېرىم يۇمۇق كۆزلىرىگە قەغەزنى يېقىن تۇتۇپ، تۇغانبەگنى كۇلدۇرۇش ئۈچۈن يازغان ھەجۋىيلىرىنى ئوقۇماقتا ئىدى. سۇلتانمۇراتنى تۇغانبەگ ئوچۇق چىراي بىلەن قوبۇل قىلدى. يېڭى مېھمانىنى كۆرۈپ ھۆرپەيگەن شائىرنىڭ يەنە بىر ھەجۋىيسىنى ئاڭلاپ، قاقاقلاپ كۇلدى. كېيىن، ئۇ ئۆزىنى گويا يۇرتنىڭ ھامىيسىدەك، ھاياتنىڭ ھەر تەرىپىگە قىزىققان، بىلىملىك يولباشچىسىدەك تۇتۇشقا تىرىشىپ، مەدرىسىلەرنىڭ ئەھۋالىدىن سۆز ئاچتى. سۇلتانمۇرات ئىنچىكە تەئەددىلىك كۇلۇمسىرەش بىلەن بەزى مەلۇماتلارنى بەردى ـ دە، ئۆزىنىڭ نېمە مەقسەت بىلەن كەلگەنلىكىنى ئېيتتى. تۇغانبەگ ئېڭىكىدىكى قىزغۇچ، شالاڭ يىرىك ساقىلىنى تاتىلاپ، شۇك ئولتۇردى. كېيىن زەردە بىلەن يالغاندىن «قاقاقلاپ» كۇلدى.

ـــ ئۇ قاچقۇن چۆرىگە ھامىيلىق قىلىپ نېمە قىلىسىز؟ ـــ دېدى تەئەددى بىلەن قاشلىرىنى سۇزۇپ، ـــ ئۇنىڭغا ئۆيلەنمەكچىمىدىڭىز؟ قويۇڭ، مەن سىزگە كۆكسى چىلگىدەك، ئوغۇزدەك گۇزەل قىز تېپىپ بېرىمەن.

ـــ بېگىم، مەن سىلىگە ئۆيلىنىش مەقسىتى بىلەن كەلمىدىم، ـــ دەپ ۋارقىراپ غەزەپلىنىپ سۆزلىدى سۇلتانمۇرات، مەن ھازىر باشقىلارنىڭ بەختى ۋە مۇھەببىتى ئۈچۈن غەمخورلۇق قىلىۋاتىمەن. كىشىلەرنى بەختلىك ھالدا كۆرۈشنىڭ ئۆزىمۇ بىر بەختتۇر. تۇغانبەگ ياستۇققا يانپاشلاپ، ئالتۇن رەڭلىك تورۇسقا

قارىدى. ئەلائىددىن مەشھەدى، ھەزرىتى شاھابىددىن ۋە باشقا مەنسەپدارلار تۇغانبەگنىڭ ئالمىغا ئېيتقان سۆزلىرىگە ئوڭايسىزلىنىپ، يەرگە قارىدى. ھەزرىتى شاھابىددىن بەڭگىلەرنىڭكىدەك سارغايغان، قانسىز يۈزىدىكى تەئەددى ۋە سالقىنلىق بىلەن دېدى:

— يۈرتنىڭ ئۇلۇغلىرى بار. ئىشنى ئۇلارغا قويۇپ بېرىش كېرەك. بىزدە بىرى جىنايەت قىلىپ قويسا، دەررۇ ئاقلىغۇچىلار، ئادالەت ھەققىدە ۋالاقلىغۇچىلار پەيدا بولىدۇ.

— راست، يۈرتنىڭ ئۇلۇغلىرى بار، — دېدى سۇلتانمۇرات ئاچچىقى بىلەن، لېكىن زۇلۇمغۇ جىق، ئۆز بېشىمچىلىقمۇ جىق. پېقىر ھەقىقەتنىڭ يۈزىگە چۈشكەن قارا داغنى شىلىپ ئېلىۋېتىشكە كەلگەنىدى.

— بۇرادەر، — دېدى تۇغانبەگ بېشىنى كۆتۈرۈپ، يۈمشاق سۆزلەشكە تىرىشىپ، جىنايەتچىگە جازا بېرىشنىڭ خۇدامۇ، پەيغەمبەرمۇ بۇيرۇيدۇ. مەسىلىنى شەيخۇلئىسلام ھەل قىلىدۇ.

— قىزغا ھېچكىم جىنايەت ئارتالمايدۇ، ساغلام، ئېسىل، روھلۇق، قەھرىمان قىزغا ياخشىلىق، مەرھەمەت كۆرسىتىش لازىم!

— باركاللا! بۇ گەپلەر قايسى كىتابتىن، — دېدى شاھابىددىن.

— ھەقىقىي كىتابلارنىڭ ھەممىسىدە مۇشۇ مەزمۇن بار! — دەپ جاۋاب بەردى سۇلتانمۇرات.

— مەن سىزگە ئەقىل ئۆگەتكۈدەك بىلىمدان ئەمەسمەن، — دەپ سۆزلىدى تۇغانبەگ قاپىقىنى سېلىپ، — لېكىن شۇ نەرسە ھەقىقەتكى، قارىنى ئاقلاش ھېچبىر پادىشاھنىڭ قانۇنىغا سىغمايدۇ!

سۇلتانمۇرات كەلگىنىگە ئەپسۇسلاندى. غەزىپىنى ئاران بېسىپ ئويلىدى، قىزنىڭ مىرزا يادىگار زامانىدا كىم ئېلىپ

قاچقانلىق خۇسۇسىدا گەپ قىلىشنى ئويلىدى. لېكىن، تۇغانبەگنى قۇتراتتىشنىڭ ئاقىۋىتى قانداق بولارىكىن دەپ، ئىككىسى ئويلۇق بولۇپ قالدى. شۇئاندا بىر گۇرۇھ مەست، كۆرەڭ يىگىتلەر ۋە ھىراتنىڭ مەشھۇر قىمارۋازلىرى كىرىپ كەلدى. سۇلتانمۇرات تىل ئۇچىدا سالقىن خوشلىشىپ تالاغا چىقتى. ئاچچىقىدا باغنىڭ ئىچىدىكى تەكشى يولنى قويۇپ، دەرەخلەر ئارىسىدا نەم يەرلەر بىلەن ماڭدى. ئۇ لايغا كەشى پېتىپ قېلىشىغا قارىماي، ئىلدام كېتىۋاتاتتى. كەينىدىن: «ھۆرمەتلىك سۇلتانمۇرات!» دېگەن ئاۋاز ئاڭلاندى. ئالىم قايرىلىپ قارىدى ھەم ئۆينىڭ ئالدىدا تۇغانبەگنى كۆرۈپ، كەينىگە ياندى.

— دوستۇم، مەندىن كۆڭلىڭىز قالدى - ھە؟ — دەپ ھىجايدى تۇغانبەگ.

— مەن سىلىنى پەزىلەتكە دەۋەت قىلغانىدىم، ئەپسۇس!

— مەن خەلق ئالدىدا سىزنىڭ ئىلتىماسىڭىزغا شۇنداق دەپ جاۋاب بېرىشكە مەجبۇر بولدۇم. چۈشەندىڭىزمۇ؟ مېگەر كىم بۇ ئىشقا مېنىڭ ئالاقەم يوق بولسىمۇ، سۆزىڭىزنى يەردە قالدۇرماسلىققا تىرىشىمەن.

سۇلتانمۇرات كۆزلىرىنى چوڭ ئېچىپ، ئوچۇق يۈزلۈك تۇغانبەگكە قارىدى.

— كۆڭلىڭىز خاتىرجەم بولسۇن! — دەپ ئىشەندۈردى تۇغانبەگ.

سۇلتانمۇرات تەشەككۇر بىلدۈرۈپ، خوشلاشتى - دە، خۇشال ھالدا مەدرىسىگە كەلدى. ھۇجرىدا زەينىددىننى ئاۋۋالقىدىنمۇ غەمكىن ھالدا كۆردى.

— دوستۇم، خاتىرەڭ جەم بولسۇنكى، بالا - قازانىڭ ئالدىنى ئالدۇق.

— راستمۇ؟ — دەپ ئىشەنمەيرەك سورىدى زەينىددىن.

سۇلتانمۇرات بىمالال ئولتۇرۇپ، ئارىدا ئۆتكەن گەپلەرنى

قالدۇرماي ئېيتىپ بەردى. ئاۋۋال ئاللىقانداق گۇمانلارغا چۆككەن زەينىددىنىڭ كېيىن، بولۇپمۇ سۇلتانمۇراتنىڭ ئىشەنچ تەسىرى بىلەن كۆڭلى تىندى. بۇ كېچە بۇلار ھەتتا ئارسلانقۇلنىڭ قوراللىق شېرىكلىرىنىمۇ تارقىتىۋېتىپ، تىنچ ئۇخلىدى.

ئەتىسى چاشكا ۋاقىتىدا ئىككى دوست كوچىغا چىقتى. كىتاب دۇكانلىرىغا كىرىپ، يېڭى كىتابلار بىلەن تونۇشتى. ھەمىشە مۇشۇ يەردە ئۇچرايدىغان ئالىملار، شائىرلار، خەتتاتلار بىلەن پاراڭ سېلىشىپ، تۇرلۇك ماۋزۇلاردا سۆھبەتلەشتى، تالاشتى. كېيىن ئىختىيارسىز، بىر نەچچە كۈندىن بۇيان ئۆزلىرىنىڭ ئۆگىنىپ قالغان جايىغا، «ئىختىيارىددىن» سېپىلى تەرەپكە باردى. ئەتراپىغا نۇرغۇن ئادەم توپلاپ، قىزىق لەتىپىلەر سۆزلەپ ھەممىنى كۈلدۇرۇۋاتقان مەشھۇر دىۋانە «دەرۋىش شەمئىرنز» نى بىر ئاز تىڭشىدى. كېيىن كاۋاپچىنىڭ دۇكىنىغا كىرىپ، ئۆتكەن - كەچكەنگە قارىشىپ تاماق يېيىشىپ ئولتۇردى. زەينىددىن ئۆتكەن - كەچكەنلەردىن ئاتلىق، پىيادە، ياش - قېرى بىرقانچە قىزىق شەخسلەرنىڭ تارىخلىرىنى سۆزلەپ، ھەر قېتىمدىكىگە ئوخشاش دوستىنى زېرىكتۇرمەسلىككە تىرىشتى...

ئۇلار كاۋاپچىنىڭ دۇكىنىدىن چىققاندا، ئۇزاقتا نۇرغۇن كىشىلەرنى كۆردى. گۇمانلىشىپ بىر - بىرلىرىگە قاراشتى ھەم شۇ تەرەپكە ئىلدام مېڭىشتى. قاراۋۇلخانا ئىشىكىدە تۇغانبەگ گىدىيىپ تۇرماقتا. «نېمە ئىش بۇ؟ — دەپ رەڭگى ئۆچۈپ زەينىددىنگە قارىدى سۇلتانمۇرات. ئۇ غەزەپ بىلەن قوشۇمىسىنى تۇرۇپ، كۆزدىن يوقالدى. بىر نەچچە مىنۇتتىن كېيىن كېلىپ، سۇلتانمۇراتنى ئىمالاپ چەتكە ئېلىپ چىقتى:

— ئۇقتۇڭمۇ، — دېدى ئۇ تىترەپ، — ئىش تامام تۇغانبەگ مۇزەپپەر مىرزا ئامىدىن پەرمان يېزىپ، ئۇنىڭ يىگىتلىرىگە (ئەسكەرلىرىگە) تاپشۇرۇپتۇ. ھازىر ھۆكۈمنى ئىجرا قىلغۇدەكمىش...

سۇلتانمۇرات جاقىلداپ تىترەپ كەتتى: «ھەي ئىت تۇغان، بىزنى غەپلەتتە قالدۇردۇڭ!» دېدى ـ دە، پېشانىسىگە ئۇردى. كېيىن ئۆز خۇدىنى بىلمەي، غەزەپلىنىپ تۇغانبەگ تەرەپكە ئېتىلدى. زەينەددىن چاققانلىق بىلەن ئۇنى قۇچاقلىۋالدى.

ـــ دوستۇم، سارالڭ بولۇپ قالدىڭمۇ؟ ئەمدىكى ھەرىكەت پايدىسىز، ـــ دەپ كەينىگە تارتتى.

ـــ خۇدا ھەققى، مېنى قويۇۋەت! ـــ دەپ ۋارقىرىدى سۇلتانمۇرات، ـــ خالايىق ئالدىدا ئۇ ئىتتىنىڭ يۈزىگە بىر تۈكۈرۈۋالاي! مەيلى، قولىدىن كەلسە، مېنىمۇ دارغا ئاسسۇن!

ـــ يوق گەپلەرنى قوي! ـــ دەپ يېلىندى زەينەددىن، ـــ بىر كۈنى ئۇنىڭدىن ئوخشىتىپ ئۆچىمىزنى ئالىمىز.

ئادەم بارغانسېرى كۆپەيدى. ھەر كىم ئۆز بىلگىنىچە توقۇپ سۆزلىدى: ئاسقۇدەكمىش، كەسكۇدەكمىش! كۆپچىلىك ئېچىنىشتى: «گۇناھى نېمىكەن، بىچارە قىز قەپەستىن قۇتۇلماق بوپتۇ، شۇ!»

تۇغانبەگ ئىچكىرى كىرىپ كەتتى. كۆزەتچىلەر كۆپەيدى. مۇزەپپەر مىرزىنىڭ خاس يىگىتلىرى پەيدا بولدى. ئۇلار دەھشەت بىلەن ۋارقىراپ، ئادەملەرنى ئۇرۇپ چەتكە قوغلىدى.

ـــ نېمە قىلىش كېرەك؟ ئۇ بىزنى ئەخمەق قىلىپ، گۇناھسىز قىزنى كۆز ئالدىمىزدا قۇربان قىلماقچىمۇ؟ بۇ قانداق دېگەن ئىپلاسلىق؟ ـــ دەپ ۋارقىرىدى سۇلتانمۇرات.

ـــ ۋاقىت يوق، بۇ چاغدا كىمگە بېرىپ ئەرز ئېيتىسەن؟ قىساس ئۆچۈن بۇگۈن ـ ئەتە تۇغانبەگنىڭ كاللىسىنى ئالغۇزىمەن!

نۆكەرلەر ئادەملەرنى سۈرۈپ، قانلىق ئىش ئۆچۈن جاي ھازىرلاشقا باشلىدى. جاللاتنىڭمۇ دەھشەتلىك گەۋدىسى كۆرۈندى.

ـــ ئارسلانقۇل! ـــ دەپ قاتتىق ۋارقىرىدى سۇلتانمۇرات ھەم يىراقتا يورۇتۇپ كېلىۋاتقان جەدە ئاتقا يۈگۈردى.

ـــ تىنچلىقمۇ؟ ـــ دەپ ئاتنى توختاتماستىن سورىدى

ۋارقىراپ ئارسلانقۇل.

ـــ تىنچ ...

ـــ سەن نېمە خەۋەر ئەكەلدىڭ؟ توختا!

ئارسلانقۇل ئاتتىن سەكرەپ چۈشتى. قولتۇقىدىن قەغەزنى چىقىرىپ سۇلتانمۇراتقا تۇتقۇزدى: «سېپىل بېگىگە!» سۇلتانمۇراتنىڭ مۇرىسىدىن قاراپ زەينەددىنمۇ قەغەزگە كۆز يۈگۈرتتى. ئاندىن كېيىن ئۈچى ئارقا ـ ئارقىدىن سېپىل باشلىقىغا يۈگۈرۈشتى.

سۇلتانمۇرات كەڭ غوللۇق، كۆزلىرى ئاللىقانداق ھەربكەتسىز، شاپ بۇرۇتلۇق يىگىتكە قەغەزنى تاپشۇردى. سېپىل بېگى يوغان، قوپال بارمىقى بىلەن قەغەزنى ئېچىپ، قىسىر قىلماي قاراپ قالدى. ئاخىرىدا ۋارقىراپ تۇرۇپ دېدى:

ـــ ئۆلۈمدىنمۇ، زىندانىدىنمۇ قۇتۇلدى! ـــ دەپ ئاندىن نۆكەرلەرگە بۇيرۇدى، ـــ ئېلىپ چىقىڭلار!

ـــ ھوي، ئېيتقىنا، نېمە ئۇ؟ بۇ نامە كىمدىن ئىكەن، سېپىل بېگىگە يېقىن كېلىپ سورىدى تۇغانبەگ گۈلدۈرلەپ.

ـــ ئەلىشىر نەۋائىدىن. مانا ھەممە بەگلەرنىڭ مۆھۈرى بېسىلغان. ئىتائەت قىلىمەن! ـــ دەپ سالقىن جاۋاب بەردى سېپىل بېگى.

ـــ ھەقىقەت ھەمىشە ئۇستۇن، ئۇ ھەمىشە غالىب بولىدۇ! ـــ دەپ كەسكىن سۆزلىدى سۇلتانمۇرات تۇغانبەگكە قاراپ.

تۇغانبەگنىڭ يۈزى ئاچچىق ۋە غەزەپتىن ئاللىقانداق سەت قورۇلدى. تۆپىسىنى قولىغا ئېلىپ، ئۇن چىقماستىن، پۇلاڭلاپ چىقىپ كەتتى.

نۆكەرلەر پۈت ـ قولىغا زەنجىر سېلىنغان دىلدارنى ئېلىپ چىقتى. ئۇنىڭ يۈزى كېسەل ئادەملەرنىڭكىدەك سارغىيىپ كەتكەن. پەقەت غەيرەتلىك كۆزلىرى ئۆتكۈر ۋە كەسكىن قارايتتى.

ئۇ هالسىزلانغاندەك تامغا يۆلەندى. ئارسلانقۇل يۈگۈرۈپ بېرىپ، ئۇنىڭ پېشانىسىنى سىلىدى هەم دەررۇ زەنجىرلەرنى يېشىشكە باشلىدى.

— مېنى نەگە ئېلىپ بارغۇدەك؟ سىز بۇ يەردە نېمە قىلىپ يۈرىسىز؟ — دەپ سورىدى ئۆزىنى بىلە - بىلمەي دىلدار.

— قۇتۇلدۇڭ، جېنىم، تامامەن قۇتۇلدۇڭ، غەيرەتلىك بول! — دەپ يىغلامسىراپ سۆزلىدى ئارسلانقۇل.

— ۋاي، ئىشەنمەيمەن، راستمۇ؟ — دەپ سورىدى دىلدار كۆزىنى يوغان ئېچىپ، گويا كىشى سوئالغا هەممىدىن جاۋاب كۈتكەندەك، ئەتراپتىكىلەرگە بىر - بىرلەپ قاراپ. تۆت - بەش قەدەم نېرىسىدا تۈرغان سۇلتانمۇرات هاياجانلانغانىدى. ئۇ دىلدارنىڭ يۈزىگە قاراشقا پېتىنالمىغاندەك يەرگە قارىۋالدى. ئۇلار كۆچىغا چىققاندا، كۆپچىلىك خۇشال - خۇرام، قىقاس - چۇقان بىلەن قارشى ئالدى. كىمدۇر بىرى قاتتىق ۋارقىرىدى: «نەۋائى مەرۋىدە تۇرۇپ، هىراتتىكى بالاغا چاتقال سالدى!»

— توغرا!

— ئۆمرى ئۇزۇن بولسۇن! — دەپ چۇقان سېلىشتى خەلق.

خەلقتىن ئۇزاقلاشقاندىن كېيىن، ئارسلانقۇل توختاپ، دوستلىرىنى ئۆيىگە تەكلىپ قىلدى. سۇلتانمۇرات هېرىپ قالدىم دېگەن بولۇپ، ئۆزىرە سورىدى هەم ئۇلار بىلەن بېرىشنى زەينىددىندىن ئۆتۈندى. دوستى رازى بولدى. دىلدار سۇلتانمۇراتقا بىرنەچچە قېتىم قارىدى. كۆزگە تونۇش، ئەمما قەيەردە كۆرگەنلىكىنى ئېسىگە كەلتۈرەلمىدى...

— بۇ خۇشاللىق كۈنلەردە سىلىمۇ بىز بىلەن بىللە بولسىلا، — دېدى دىلدار تارتىنىپ تۇرۇپ.

— رەهمەت، سىڭلىم، — دەپ تەتىرەپ سۆزلىدى سۇلتانمۇرات، — تويۇڭلارغا بارىمەن. بەختىڭلار كۈندەك پارلاق

بولسۇن. خوش ئەمەسە!

سۇلتانمۇرات گويا كى مۇھەببەت قانىتىدا ئۇچۇپ كېتىۋاتقاندەك، مېڭىپ كېتىۋاتقان دوستلىرىنىڭ كەينىدىن خېلى ۋاقىتقىچە قاراپ تۇردى، كېيىن ئاستا مېڭىپ ھۇجرىسىغا كەلدى. يۇرىكىدىكى بورانلار ئاستا - ئاستا تىندى، مۇھەببەت بىلەن تولغان ئىككى يۇرەك قوشۇلۇپ، بەخت نۇرى بولۇتتىن كېيىن چىققان ئاپتاپتەك ئالەمنىڭ بارلىق كەيپ - تۇيغۇسىنى ۋە كۆڭۇللىرىنى يورۇتۇۋەتتى.

يىگىرمىنچى باب

I

كۈننىڭ ئىللىقلىقى بارغانسېرى ھاۋادا بىلىنىشكە باشلىدى. يۈزنى چېقىپ تۇرىدىغان سوغ شامالىلار ئورنىغا ئەمدى بەدەنگە ئارام بېرىدىغان، روھنى تەۋرىتىدىغان ئىللىق شامالىلار سوقماقتا. باھار ئېيىنىڭ بۈلۈتلىرى ھاۋادا گۈلدۈرلەپ، شارقىراپ يامغۇر يېغىپ ئۆتتى. يامغۇردىن كېيىن كۆك ئاسمانىنىڭ سۈزۈكلۈكى كۆزلەرنى چېقىپ تۇردى. يالىڭاچ ئاقىرىپ تۇرغان چۆل ـ دالا يېشىل جاڭگالىلىقلار بىلەن قاپلاندى. بۈلار كىشىنىڭ كۆز ئالدىدا گويا مىنۈتسېرى ئۆسۈپ، شامالدا چايقىلىپ تۇرىدىغان قېيىن مايسىلىققا ۋە ئوتلاققا ئايلاندى. باھار قارارگاھىنىڭ ھاياتىغا باشقا باشقا رەڭ ۋە ئاھاڭ بېغىشلىدى. دالادا يۈرگەن ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى، يىگىتلەر (ئەسكەرلەر) نىڭ قوشاق ـ ناخشىلىرى ئەمدى قۇلاقلارغا باشقىچە ئاڭلاندى. دالىدا ياشلار چۈقان سېلىشىپ ئويناىدۇ، ھەممىنىڭ چېكىسىدە لەيلىگازاق گۈلى، سىپاھىيلار، نۆكەرلەر دەستە ـ دەستە لەيلىگازاق تېرىپ، چېدىرلارنى بېزىدى.

نەۋائى تولىسى كۈندۈزلىرى چېدىرنىڭ بىر تەرىپىنى تۇرۇپ قويۇپ، كۈندە نۇرلىنىپ يانقان يېشىل دالاغا، ئۇزاقتىكى دۆڭە ۋە ئېدىرلارغا قاراپ تاماشا قىلىپ ئولتۇراتتى. شېئىرلار يازاتتى. شاھماتچىلارنى چاقىرىپ، دوپپىسىنى يېنىغا ئېلىپ قويۇپ، ئويۇنغا بېرىلەتتى.

ھۈسەين بايقارا باھار سەيلىسى ئۈيۈشتۇرغۇزدى. ئەتراپتىن ئەڭ ئۇرۇشقاق قوشقارلارنى تاپقۇزۇپ، چوڭ تاماشىلار كۆرسەتتى.

چىلىشلار بولدى. قىمىز ئىچىش ئويۇنلىرى بولۇپ تۇردى. ئاخىردا، ئۇ بىردىنلا پايتەختكە كۆچۈشكە قارار قىلغانلىقىنى بىلدۈردى. ھەممىسى سەپەرگە تەييارلاندى.

— ئىجازەت بەرسىڭىز، چېدىرنى يىغىشتۇرساق.

— شۇنچە ئالدىراش! — دېدى نەۋائى كەيپسىزلىنىپ.

— ئەتىلىككە يولغا چىقمىز.

— لېكىن، كۆچۈشنىڭ دېرىكىنى ئاڭلىغاندىن بۇيان بىر مۇشكۈلاتنى ھەل قىلىشتىن ئاجىزمەن، — دېدى نەۋائى جىددىي ئويلىنىپ.

نۆكەرلەر نەۋائىنىڭ ئەتراپىغا چىقىپ سوراشتى:

— قانداق مۇشكۈلات؟

نەۋائى كۈلۈمسىرەپ، چېدىرنىڭ بىر بۇرجىكىنى كۆرسىتىپ:

— ئەنە! — دېدى.

ئۇ يەردە ئادەم بويى ئېگىزلىكتىكى بىر ياغاچ پۈتىگە سېلىنغان ئۇۋىدا كۆزلىرىنى پارقىرىتىپ پاختەك ياتاتتى. نۆكەرلەر ھەيران بولۇپ بىر - بىرىگە قاراشتى.

— چېدىر يىغىشتۇرۇلسا، ئۇ بىچارىگە ئازار يەتكۈسىدۇر. ئەنە شۇنىڭدىن قورقىمەن، — دېدى نەۋائى.

نۆكەرلەر كۈلۈشتى. بىرى غەيرەت قىلىپ قارشى پىكىر بىلدۈردى:

— تەقسىر، قانات - قۇيرۇقلۇق مەخلۇق ئۇچىدۇ - دە، كېتىدۇ.

— تۈخۈملىرىغىچە - ئۇ قانات - قۇيرۇق باغلاپ ئۇچۇرامسىلەر؟ — دەپ قاتتىقراق سۆزلىدى نەۋائى، — خوجا ھەسەننى قىچقىرىڭلار!

كۆزى كۈلۈمسىرەپ تۇرىدىغان، ھەمىشە ئەدەپلىك، بويى كىچىككىنە خوجا ھەسەن كىردى. نەۋائى پاختەكنى كۆرسىتىپ، دېدى:

ـــ چېدىرنى يىغىشتۇرمايمىز. پاختەك بالا چىقىرىپ، بالىلىرى ئۇچۇم بولغۇچە سەن بۇ يەردە قالغىن. چېدىرغىمۇ، قۇشقىمۇ قاراۋۇللۇق قىل. ئاندىن كېيىن چېدىرنى يىغىشتۇرۇپ ھىراتقا يانارسەن. بۇ خىزمىتىڭ ئۇچۇن ساڭا ياخشى ھەق تۆلەيمەن.

ـــ ماقۇل تەقسىر، ئېيتقانلىرىنى ئورۇندايمەن.

نۆكەرلەر باشلىرىنى تۆۋەن سېلىپ، ئاستا چىقىپ كېتىشتى.

ئەتىگەنلىكى نەۋائىنىڭ چېدىرىدىن باشقا بارلىق چېدىرلار يىغىشتۇرۇلدى. ۋاراڭ ـ چۇرۇڭ ھەم تەنتەنە بىلەن دالانى توشقۇزۇپ، بارلىق قارارگاھ كۆچتى.

ھىراتقا كەلگەندىن كېيىن ئىككىنچى كۈنى نەۋائى بىر توپ دوستلىرى، يېقىنلىرى بىلەن «ئىنجىل» ياقىسىغا باردى. بۇ يەردە ئۇنىڭ سالدۇرغان ئىمارەتلىرىدىن چوڭ، ئاجايىپ بىر مەھەللە پەيدا بولغانىدى. بىنالارنىڭ ھەممىسى نەقىشلىرى بىلەن ئوچۇق ھاۋادا يېنىپ، بىر ـ بىرلىرىنىڭ ھۆسنىنى، ھەيۋەتلىكىنى ئاشۇراتتى. نەۋائى ئاۋۋال مەدرىسىگە كىردى. شاگىرتلار ئولتۇرۇپ دەرس ئېلىش ئۇچۇن ياسالغان تۆت چوڭ تاش سۇپىغا كۆز تاشلىدى. خىش تىزىلغان تۆت بۇرجەكلىك سەھنىنىڭ تۆت تەرىپىدە قاتار سېلىنغان ھۇجرىلارغا، شاگىرتلار ياتاقلىرىنىڭ ھەر قايسىسىغا كىرىپ، دىققەت بىلەن قارىدى. كىتاب تىزىش ئۇچۇن تاملارغا ياسالغان كىچىككىنە ئويۇقلاردىن تارتىپ، ئىشكىلەرنىڭ ھالقىسى، قۇلۇپىغىچە تەكشۇردى. مەدرىسىدىن خانىقاغا ئۆتتى. بۇ مەدرىسىنىڭ ئۇدۇلىغا سېلىنغان ناھايىتى گۇزەل ياسالغان بىنا ئىدى. نەۋائى ئالىملار ۋە شائىرلارنىڭ ياشىشى، ئىشلىشى ئۇچۇن مۆلچەرلەنگەن بۇ بىنانى مىمارچىلىق، رەسىم، نەققاشلىق ۋە باشقا سەنئەتلەرنىڭ ئەڭ گۇزەل نەمۇنىسى قىلىشنى ئاۋۋالدىنلا خىيال قىلاتتى. نەققاشلار ۋە باشقا ئۇستىلار بىلەن بىللە يۇرۇپ ئىچكى ۋە تاشقى بېزەكلەرنىڭ ئۇسلۇبىغا، يېزىقلارغا چوڭقۇر زوق ۋە

دىققەت نەزىرى بىلەن قارىدى. سەنئەتكارلارنىڭ ئىشىغا مەمنۇن بولدى. كېيىن چوڭ كىتابخانا، خەستىخانا، مۇنچا ۋە باشقا بىنالارنى ئارىلاپ كۆردى.

ھەربىر بىنانىڭ ئەتراپىدىكى ئالاھىدە باغ ـ گۈلزارلارنى ئارىلىدى. يېقىندا ئولتۇرغۇزۇلغان ياش دەرەخلەرنىڭ ئىنچىكە شاخلىرىدىكى قويۇق ۋە كۆركەم يوپۇرماقلىرى ھېلىتىنلا كىشىلەرنى جەلپ قىلاتتى. گۈلزارلاردا گۈللەرنىڭ ئالدىنقى غۇنچىلىرى تۆكۈلمەكتە ئىدى. شائىر بىر گۇرۇھ باغۋەنلەر، گۈلچىلەرنىڭ ئارىسىدا ئارسلانقۇلنى كۆردى. يىگىتتىن دىلدارنىڭ ئەھۋالىنى سوردى. ئارسلانقۇل ھەربىر سوئالغا خۇشاللىق بىلەن جاۋاب بەردى. نەۋائى دوستلىرىغا دىلدارنىڭ جاسارىتىنى ماختىدى.

ئاخشىمى ئۆز ئۆيىدە بىر توپ دوستلىرى، يېقىنلىرى، خىزمەتكارلىرى بىلەن، بىنالارنىڭ ئېچىلىش مۇراسىمىنى ئۆتكۈزۈش ھەققىدە كېڭەش قىلدى. تەجرىبىلىك خىزمەتكارلار قانچە ئات، قوي ۋە كالا سويۇلۇشى، قانچىلىك مېۋە ـ چېۋە ۋەھاكازالارنىڭ ھازىرلىنىشى لازىملىقى ھەم قايسى تەرتىپتە ئۆتكۈزۈش كېرەكلىكى توغرۇلۇق، مۇڭاپىق پىكىرلىرىنى ئوتتۇرىغا تاشلىدى. نەۋائى شۇ كۈندىن باشلاپ ھازىرلىق كۆرۈشكە رۇخسەت بەردى.

جۈمە كۈنى «ئىنجىل» بويىدا ئاجايىپ چوڭ يىغىلىشنى كۆردى. بۇ يەردە يۇرت چوڭلىرى، ئەربابلار، ئۆلىمالار، شائىرلار، ۋەزىرلەردىن تارتىپ، ھىراتنىڭ يېتىملىرىغىچە تۇرلۇك قاتلام خەلق يىغىلدى. ئونلىغان داش قازانلاردا غىزالار ھازىرلاندى. مېھمانلارغا تاۋاق ـ تاۋاق مېۋە ـ چېۋە، مىڭلارچە قۇيما ھالۋىلار تۆكۈلدى. زىياپەتتىن كېيىن خەلق گۇرۇھ ـ گۇرۇھ بولۇپ، بىنالارنى كۆرۈپ تاماشا قىلدى.

مەدرىسە ۋە خانىقا بىنالىرىدىن ئىبارەت بولغان بىرقانچە بىنالارغا «ئىخلاسىيە»، خەستىخانا ۋە مۇنچا «شىپائىيە»،

كىتابخانا ھەم بۇنىڭ يېنىدا شائىر ئۆزى، دوستلىرى، خىزمەتكارلىرى ياشاش ئۈچۈن سالدۇرغان ئىمارەتكە «ئەنسىيە» دەپ نام بېرىلدى.

سەنئەتنىڭ ئۇچ ھۆرمەتلىك ۋە كۆركەم گۈلدەستىسى بولغان بۇ بىنالارنىڭ تەرىپى خەلق تىلىدىن چۈشمىدى. ئۇلارنىڭ داڭقى قوشاقلاردا، قەسىدىلەردە ئېيتىلدى. جانلىق سۆزنىڭ قاناتلىرىدا ئۇزاق يۇرتلارغا شامالدەك ئۇچتى.

بۇ بىنالارنى ئىلىم ۋە مەدەنىيەت ئوچىقىغا، ئىجادىي پىكىر مەنبىسىگە ئايلاندۇرۇش يەنە نۇرغۇن غەيرەتلەرنى تەلەپ قىلاتتى. شائىر «ئىخلاسىيە» مەدرىسىسىگە زامانىنىڭ ئەڭ ئىلغار ئالىملىرىنى، «ئىلىم ۋە پەننىڭ خەزىنىلىرىنى» مۇدەررىس قىلىپ تەيىنلىدى. بۇلارنىڭ ئارىسىدا سۇلتانمۇرات ئىلمىي مەنتىق ھەم رىيازىيەت پەنلىرىدىن مۇدەررىس بولۇپ كىردى. «شىپائىيە» دە ئاغرىقلارنى داۋالاش ئۈچۈن خۇراسانىنىڭ ئەڭ ياخشى تېۋىپلىرىنى جەلپ ئەتتى. بۇ يەردە تىببىي ئىلىمدىن ساۋاق بېرىش ئۈچۈن ئۇلۇغ تېۋىپ ھۆرمەتلىك غىياسىددىن مۇھەممەتنى بەلگىلىدى. ئالىملارنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن كىتابخانىنى بارلىق قىممەتلىك ئەسەرلەر بىلەن توشقۇزۇشقا تىرىشتى. ئونلىغان كاتىپلار قىممەتلىك، ياخشى كىتابلارنى مۇشۇ كىتابخانا ئۈچۈن كۆچۈرۈشكە باشلىدى.

مەدەنىي مەھكىمىلەرنى رەتلەش ئۈچۈن ھەر بىر خىزمەت ھەر بىر ۋەزىپىگە ئالاھىدە كىشىلەر بەلگىلەندى. ئۆز مۇلۇكدارلىرىدىن كېلىدىغان دارامەتنىڭ بىر قىسمىنى دائىملىق ۋەقە تەرىقىسىدە ئۇ مەھكىمىلەرگە بېغىشلىدى.

يىللار ئۆتتى. شائىرنىڭ قەلبىمىنىڭ ئاۋازى چۆللەر، تاغلار، دېڭىزلارنى بېسىپ ئۆتتى. ئۇنىڭ غەزەللىرىدىن تەرمە كىتابلار كارۋانلارنىڭ قىممەتلىك خەزىنىسى بولۇپ، ئۇزاقتىكى ئۆلكىلەرگە، تۇرلۇك قوۋملار، قەبىلىلەر، خەلقلەر ئارىسىغا بېرىپ

يەتتى.

شۇنىڭغىچە نەۋائى ئۆز خەلقىنىڭ ھېچبىر شائىرغا بەجا كەلتۈرۈش نىسىپ بولمىغان بىر ۋەزىپىنى بەجا كەلتۈرۈشنى، شېئىر تېغىنىڭ نۇرلۇق چوققىسىغا چىقىشنى خىيال قىلاتتى. بۇ خىيال ئۆز ئانا تىلىدا «خەمسە»[1] نى يېزىپ چىقىش خىيالى ئىدى. ئەدەبىي مۇنازىرىلەر ئۇستىدە ئىران خەلقىنىڭ ئەدەبىي خەزىنىلىرى «شاھنامە»، «خەمسە» لەر ئاللىقانداق غۇرۇر ھەم چەكسىز مۇھەببەت بىلەن يادلانغاندا، نەۋائى ھەرقاچان بىر غېرىچ ئۆمرى ئۇچۇن ئېچىناتتى: «نېمىشكە خەلقىمگە شۇنداق خەزىنىلەر نىسىپ بولمىدى! خەلقىمنىڭ چوڭقۇر ئىدراكى بار، تازا زوقى بار، ئىپتىخارى، دەستۇرى بار ... مۇقام ۋە نەغمىلەردە جاراڭلىغان گۇزەل تىلى بار ...» دەپ ئويلىناتتى ئېچىدە. شائىر قىرىق يېشىدا ئۆمرىنىڭ ئۇلۇغ غايىسىنى، ئەڭ كۇچلۇك ئارزۇسىنى دوستى بولغان ھۆرمەتلىك جامىغا ئاچتى. نەۋائىنىڭ ئىلھامىنىڭ قۇدرىتىنى ھەتتا ئۇنىڭ ئاۋۋالقى غەزەللىرىدىن تۇيۇپ، پەخىر بىلەن ئۇنىڭغا ئوخشاتمىلار يازغان جامى بۇ خاھىشنى تەبرىكلىدى.

نەۋائى تىنچ ئىجادىي ھايات ئارزۇسى بىلەن كۆيۈپ پىشتى. رەسمىي دۆلەت ۋەزىپىلىرىدىن كۆڭلىدە بوشاندى. پىكىر ۋە غەيرەتنىڭ تاشقىنىنى «خەمسە» گە ئاغدۇرماقچى بولدى. لېكىن، خەلقىنىڭ ئىشىدىن، كۇرەشلەر بىلەن توشقان قاينىق ھاياتتىن چەتتە تۇرۇشنى بىلەلمىدى؟ ئەلنىڭ ھاياتىنىڭ دولقۇنلىرى ئۇنى كۇن ساناپ كۇچلۇكرەك تارتىپ كېتىۋاتاتتى. «باش تاتلىغۇدەك چول يوق!» دېگەنگە ئوخشاش دېھقانچىلىق قىلىپ ھوسۇلنى كەمبەغەل ئائىلىلەرگە، يېتىم - يېسىرلەرگە تارقىتىش، چۆللەردە جايلار سېلىش، تاقىر يەرلەرگە سۇ چىقىرىپ ئاۋات قىلىش، خەلقنىڭ ئەرز - دادلىرىنى تىڭشاش، يولىورۇق كۆرسىتىش، ئىلىم ۋە

---

① خەمسە - بەش داستاندىن ئىبارەت بولغان شېئىر بىلەن يېزىلغان چوڭ ئەسەر.

سەنئەت ئەھلىگە رەھبەرلىك قىلىش ۋەھاكازا ئىشلارنىڭ ھەممىسى ۋاقىت ۋە كۈچنى سەرپ قىلىدۇ. شۇنىڭغا قارىماستىن نەۋائى «خەمسە» نىڭ ئۇستىدە ئاجايىپ، پەۋقۇلئاددە چىدام ۋە غەيرەت بىلەن ئىشلىدى. ئۇنىڭ قولىدىكى قەلەم توختىمايلا ماڭىدى. نەۋائىنىڭ بېشىدا تارىخنىڭ پىكىر دەريالىرى دولقۇنلاندى. زامانىنىڭ ئەڭ جانلىق، ئەڭ ئۆتكۈر، مۇھىم مەسىلىلىرى قەلەمگە ھۇجۇم قىلىپ كەلمەكتە ئىدى. ئۇلار توغرۇلۇق ئويلاش، مۇھاكىمە قىلىش، ئۇلارنىڭ يېلتىزىغا يېتىش كېرەك، ئۇنىڭدىن كېيىن شائىرنىڭ يالقۇنلۇق تىلىغا كۆچۈرۈش كېرەك!

«خەمسە» گويا كى ئۇستۇمۇئۇست قويۇلغان بەش تاغ ... ئۇنىڭ ھەربىرى پۈتۈن بىر ئۆمۈرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. نەۋائى ئۆزىنىڭ باتۇر قەدەملىرى بىلەن ئىككى - ئۈچ يىلنىڭ ئىچىدە بۇ بەش تاغنىڭ چوققىسىغا چىقتى.

---

① خەمسە ئاھانغا ئەلىشىر نەۋائىنىڭ تەرجىمەسىدە ئىشلىتىلگەن بىر - خەمسە

يىگىرمە بىرىنچى باب

I

كۈن ئېگىلگەن ۋاقىت ئىدى. يالىلداپ تۇرغان ئۈزۈن، كەڭ شايى چاپان كىيگەن ھەم يوغان ئاپئاق سەللىنى بوگۈن نېمىشقىدۇر، ئالاھىدە چاققان قىلىپ ئورىغان سۈلتانمۇرات «ئىخلاسىيە» مەدرىسىدىن چىقتى ـ دە، «ئىنجىل» ياقىسىدا كۈن نۇرىغا چۆمۈلگەن گۈزەل، كۆركەم خۇش ھاۋا باغلاردا ھەر كۈندىكىدەك كېزىشكە باشلىدى. ئالىم كۈن چۈشمىگەن سالقىن يوللاردا مېڭىپ، ئۆز پىكىرلىرىگە بېرىلىشنى ياخشى كۆرەتتى. ئېرىقلاردىكى سۈلار باغلاردىن گۈلزارلارغا، گۈلزارلاردىن يوللارغا ئۆتۈپ، شوخ، شارقىراپ ئاقماقتا. باغ سۈپىلىرىدا كىمدۇر بىرى مۇڭلۇق نەي چېلىۋاتىدۇ. تۇرۇپ ـ تۇرۇپلا دەل باشىنىڭ تۆپىسىدە، قويۇق يوپۇرماقلار ئارىسىدا قۇشلارنىڭ ئاۋازلىرى ياڭراپ كېتىدۇ. كوچىدا بىر مۇساپىر دەرۋىش خوجا ھاپىز شىرازنىڭ بىر غەزىلىنى بەكمۇ تەسىرلىك قىلىپ ئوقۇماقتا ئىدى.

سۈلتانمۇرات خېلىلا كېزىپ يۈرۈپ، چوڭ يولغا چىقىۋىدى، ئۈزاقتىن ئېشىكىنى يېتىلەپ، يولدىن ئادىشىپ قالغاندەك، ھەر ياققا قاراپ كېلىۋاتقان بىر كىشىنى كۆردى. ئۇنىڭ مېڭىش ـ تۇرۇشى، تۇرقى تونۇش كىشىدەك كۆرۈندى. نېرىراق بېرىپ دىققەت بىلەن قارىۋىدى ھېلىقى كىشى شائىر بىنائى ئىكەن. ئالىم ئىلدام مېڭىپ بېرىپ، سەممىي كۆرۈشتى.

ـــ سەپەردىن قاچان يانىلا؟ ـــ دەپ سورىدى سۈلتانمۇرات.

ـــ بوگۈن يانىمەن، ـــ دەپ جاۋاب بەردى ئېشىكىگە يۆلىنىپ

تۇرۇپ شائىر، ئاندىن كۆندە يايراپ تۇرغان يېشىل باغلارغا قاراپ دېدى، ــ ھوي، ھېلىقى بىز بىلمىغان خارابە «ئىنجىل» ياقىلىرى قېنى؟

ــ نەۋائى جانابلىرىنىڭ قوللىرى تاقىر يەرلەردىن بوستانلىق يارىتىدۇ! ــ دېدى سۇلتانمۇرات سالماق بىلەن سۆزلەپ.

ــ بەللى، بۇ راسا خۇش ھاۋا، گۈزەل مەنزىل بولغانكەن، ــ دېدى شائىر ئاپتاپتا قارايغان يۈزىدىكى شالاڭ ساقىلىنى سىلاپ، ــ ئەمما نەۋائىنىڭ «خەمسە» سى مۇنداق گۈزەل بولمىسا كېرەك!

ــ نېمىشكە؟! ــ دەپ سورىدى، قارشىلىق كەيپىياتتا كۆلۈپ سۇلتانمۇرات.

ــ شېئىرنىڭ ئانىسى تىل. ئۆزبېكلەرنىڭ تىلىدا نە رەڭ، نە ئاھاڭ دېگەن نېمە يوق. بۇ ئىككى نامسىز شېئىرنى ئىجاد ئەتمەك مۇمكىن ئەمەس.

ــ خاتالىشىپسىز، جانابى بىنائى! ــ دېدى جىددىي يوسۇندا سۇلتانمۇرات بىنائىنى سايىگە تارتىپ، ــ نەۋائىنىڭ «خەمسە» سى شېئىرىيەتنىڭ مىسلىسىز گۈزەل ئەسىرى بولۇپ چىقتى. ئەمدىلىكتە پارسىپەرەستلەر ئەبەدىي تەسلىم بولۇشقا مەجبۇردۇر. بىزنىڭ تىلىمىز نەۋائىنىڭ سۆزىدە شۇنداق ئۇلۇغ قۇدرەت ۋە يېقىملىق ئاھاڭ بىلەن جارانلىدىكى، راستىنى ئېيتسام، ھەممىمىز ھەيران قالدۇق. ھازىر نەۋائىنىڭ «خەمسە» سى يالغۇز خۇراسان ۋە تۈركىستاندىلا ئەمەس، ھىندىستاندا، كاۋكازدا، «چىن - ماچىن» دا شۆھرەت قازانماقتا. ئۇ ئەسەرنىڭ ئۆز ساياھىتىدە «يەتتە ئىقلىم» نىڭ يەرلىرىنى بېسىشقا زادىلا شۇبھىلەنمەيمەن.

شائىر بىنائى ئالمىغا يەر ئاستىدىن دومسىيىپ قاردى. كىرلىشىپ قالغان چاپىنىنىڭ ئېتىكى بىلەن يۈزىدىكى تەرنى ئېرتتى.

ــ نەۋائى جانابلىرىنىڭ ئۆيىگە پېقىرنى باشلاپ

بارالامسز؟ — دەپ ئېشىكىنى سولغا ئايلاندۇرۇپ ماڭغۇزدى بىنائى.

— مەرھەمەت قىلىڭ، — دەپ يېقىن يول بىلەن باشلاپ ماڭدى سۇلتانمۇرات.

يولدا يەنە «خەمسە» توغرۇلۇق پاراڭ قوزغالدى. سۇلتانمۇرات «خەمسە» نى زوق - شوق ۋە ھۆرمەت بىلەن ماختىدى. جامىنىڭ ئۇ «خەمسە» نى تەرىپلىگەن گۈزەل مىسرالىرىنى ئوقۇپ بەردى. بىنائى ئىلاجسىزلىقتىن چاقچاقلا ئۆتتى. لېكىن بۇنىڭدىمۇ سۇلتانمۇرات بوش كەلمىدى. ئۇنىڭ سۆزلىرىنىڭ تېكەنلىرىنى پىكىرنىڭ تېغى بىلەن كېسىپ دىقماق قىلدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇلار «ئەنىسىيە» گە يەتكەنلىرىنى تۇيماي قالدى.

نەۋائى «ئەنىسىيە» دىكى كۆپ بۆلمىلەرنىڭ بىرىدە چوڭ، سالقىن، تۆت بۇرجەكلىك ئۆيدە ھەر قاچان بىللە يۈرىدىغان دوستلىرى، يېقىنلىرى بىلەن يالاڭئاشتاق ئولتۇرۇپ، شاھمات ئويناۋاتاتتى.

شائىر بىنائى كىرىشى بىلەن ئورنىدىن تۇرۇپ، دوستانە كۆرۈشۈپ، ئۇنى ئۆز يېنىغا ئولتۇرغۇزدى. ئۇزاق سەپەردىن يانغان شائىرنىڭ ھالىنى، كەيپىنى سورىدى. بىر ئازدىن كېيىن داستىخان يېيىلدى. گۈڭگۇر - مۇڭگۇر سۆھبەت باشلاندى. بىنائىنىڭ ئۆز ساياھىتىدىن ئالغان تەسىراتلىرىنى ناھايىتى ياخشى قىلىپ سۆزلەپ بەردى. بىر نەچچە قوپال لەتىپلەر سۆزلەپ، مەجلىسنى ياخشى كۆلدۈردى. گەپ ئارىسىدا نەۋائى ئۇنىڭغا قاراپ، دېدى:

— ئىراقتا، ياقۇپبەگنىڭ يېنىدا بولۇپتىلا، ئۇنىڭ پەزىلەتلىرىدىن سۆزلەپ بەرسىلە بىزگە.

— ياقۇپبەگنىڭ بىر ياخشى پەزىلىتى شۇكى، — دېدى بىنائى ھەييارلىق بىلەن كۈلۈپ، ئۇ ھېچقاچان ئاغزىغا تۇركىي سۆزنى ئالماس ئىكەن!

مەجلىستىكىلەر بىردىنلا سالقىن شوك بولۇشتى. شائىرلاردىن

شەيخ سۇھەيلى، ھىلالى، ھاپىز يارى، پىر مۇئەممايى ۋە باشقىلار ئېگىز - پەس بولۇشۇپ يەرگە قاراشتى. ساھىپ دارا غەزىپىگە بەس كېلەلمەستىن تالاغا چىقىپ كەتتى. سۇلتانمۇرات نەپرەت بىلەن تەتۇر قارىدى. يالغۇز ئىككى كىشى بىپەرۋا قالدى. بىنائى بىمالال غىزانى يەۋەردى. نەۋائىدا ئۆز كۆچىگە، ئۆز ھەقىقىتىگە ئىشەنگەن كىشىنىڭ قەتئىي ئېغىر - بېسىقلىقى ھۆكۈم سۈرەتتى.

— بىزنىڭ تىلىمىز گۆھەردۇر، — دېدى نەۋائى تەكىتلىگەن ئاھاڭ بىلەن، — ياقۇپبەگ گۆھەرنى نىجاسەتكە تاشلىماس، ئەلۋەتتە!

بىنائىنىڭ كۆزلىرى ئاللىقانداق بولۇپ ئالىيىپ كەتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ نىجاسەت بىلەن تەڭلەشتۇرۇلۇشىنى كۈتمىگەنىدى. ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن يەنە قوپال چاقچاقلارنى ياغدۇردى. كېيىن جىددىي بەسلىشىشكە تىرىشىپ كۆردى. لېكىن، پارس تىلىنىڭ گۈزەللىكى، ئۇستۇنلۇكى ھەققىدىكى بارلىق دەلىللىرى، ئىسپاتلىرى، ئىنتىلىشلىرى نەۋائى مەنتىقىسىنىڭ قاتتىق تاشلىرىغا ئۇرۇلۇپ، قۇمدەك چېچىلاتتى. لېكىن، يېڭى مېھمان كېلىشى بىلەن مۇنازىرە بىردىنلا توختىدى. بۇ رەسسام بېھزات ئىدى. تالانتى ئومۇم خەلق تەرىپىدىن پەۋقۇلئاددە يۇقىرى تەقدىرلەنگەن، مۇھەببەتكە نائىل بولغان داڭلىق سەنئەتكار ئەمدى ساقال - بۇرۇتلۇق، يېتىلگەن يىگىت بولۇپ قالغانىدى. مەجلىستىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنى سەمىمىي خۇشاللىق بىلەن قارشى ئالدى. نەۋائى ئۇنى زورلاپ، يۇقىرى ئۆتكۈزۈپ، ئالاھىدە مېھرىبانلىق بىلەن قارشى ئالدى. بېھزات چوڭ جىلتىسىنى ئېچىپ، بىر رەسىم چىقاردى ۋە ئۇيالغاندەك، كىچىك پېئىللىق بىلەن نەۋائىغا ئىككى قوللاپ تەقدىم قىلدى:

— شاگىرتلىرىنىڭ كىچىككىنە بىر ئەسىرىنى قوبۇل قىلىپ، مېنى بەختىيار قىلسىلا، — دېدى رەسسام نازاكەت ۋە ھۆرمەت بىلەن.

بۇ رەسىم نەۋائىنىڭ بىنا قۇرۇلۇشلىرىدىن بىر كۆرۈنۈش ئىدى. نەۋائى قىزىقىپ رەسىمگە تىكىلىپ قارىدى: مەدرىسە قۇرۇلۇشىدا ئىشىنىڭ قايىنىغان پەيتى بارلىق جانلىق شەكىل بىلەن تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، ئۇستا باشلىقلار، تاشچىلار، مەدىكارلار، ھارۋىلار ۋە پىللارغا ئوخشاش تونۇش كۆرۈنۈشلەرنىڭ ئۆزلىرىگە خاس، رەڭ ۋە ھەرىكەتلىرى ھەممىسى بىر پارچە قەغەزدە ئوچۇق، توغرا، گۈزەل نەقىش قىلىنغان. نەۋائىنى بۆلەكچە خۇشال بولغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، تەشەككۈر ئېيتتى. ھەممە باشلار رەسىم ئۈستىگە يېپىلدى.

II

مەجىددىن پەرۋانچى ھەر كۈنى ئەتىگەنلىكى «باغى جاھان ئارا» غا كېلەتتى، ئاۋۋالقى ئىش: سارايدىكى ئۆزىنىڭ «قۇلاق» لىرىدىن يېڭى ۋەقەلەر، غەيۋەتلەر، پىتنىلەر ھەققىدە مەلۇماتلار ئالاتتى. بۈگۈن ئۇ ساراي مەككارلىرىنىڭ ئاقساقىلى ھېسابلانغان پىر ھاجى باقاۋۇلنى ئۇچراتتى. ئۇ نەۋائى تەرەپدارلىرى دەپ ھېسابلانغان مەنسەپدارلار توغرىسىدا مەلۇمات بېرىپ، ئۇلارنىڭ پادىشاھ خۇسۇسىدا بىر مەجلىستە شىكايەتلەنگەنلىكلىرىنى ئالاھىدە بىر سىر قىلىپ سۆزلەپ بەردى. مەجىددىن ئۇنىڭغا يېڭى تاپشۇرۇق بېرىپ، ئالىي دىۋان تەرەپكە بۇرۇلدى.

دىۋاندا ئۇنى ھەر كۈندىكىدەك، ئىككى مۇھىم ۋەزىر خوجا ئەپزەل ۋە نىزامۇلمۇلۇك قارشى ئالدى. بۇ ئىككى ۋەزىرنىڭ ئىچىدە بىر - بىرلىرىگە نىسبەتەن غەزەپ ۋە نەپرەت قاينىاپ تۇرسىمۇ، بۇلار مۇئامىلىدە قەدىرداناردەك ئىدى. مەجىددىن بولسا، بۇلارنىڭ ھەر ئىككىسىنى يامان كۆرەتتى. خوجا ئەپزەلنى نەۋائىنىڭ ئوڭ قولى دەپ ھېسابلايتتى. نىزامۇلمۇلۇكنى بولسا، ھەر دائىم ئۆزىنى چېقىشقا تەييار تۇرغان يىلان دەپ تونۇيتتى.

رەسمىي تەزىم ۋە سالامدىن كېيىن دۇشمەنلەر سۇ بىلەن ئوتتەك پاراڭغا كىرىشتى. ئۇلارنىڭ سۆزلىرى ھەر قېتىمدىكىگە ئوخشاش، ئاۋۋال يۇمشاق، شېرىن تۇيۇلۇپ، كېيىن بارغانسېرى زەھەرلىشەتتى.

ھۇسەين بايقارا كىرىپ، قېلىن كىمخاپ كۆرپىگە ئولتۇردى. ئۇنىڭ كۆزلىرىدە، بالدۇر قورۇق چۈشكەن يۈزلىرىدە ئۈيقۇسىز تۈنلەر، ئىچىملىك ۋە پاھىشىۋازلىقنىڭ ئىزلىرى روشەن كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئۇ ۋىلايەتلەرگە قارىتىپ بىر نەچچە پەرمان يېزىشنى پەرۋانىچىگە بۇيرۇپ، مەزمۇنىنى بىر نەچچە ئېغىز چالا ـ بۇلا سۆزلەر بىلەن ئېيىتىپ بەردى. مەجبۇرىدىن شۇ يەردە يېزىشقا كىرىشتى. ھۇسەين بايقارا ھارغان كۆزلىرىنىڭ قاپاقلىرىنى سۈرتۈپ، ۋەزىرلەرگە قاراپ دېدى:

— بىزگە ئىككى تۈمەن ئاقچا ھازىرلاڭلار!

خوجا ئەپزەل يالت قىلىپ نىزامۇلمۇلۇككە قارىدى. سۆلەتلىك، ئۆزىنى ئايايدىغان ۋەزىر بېشىنى تۆۋەن ساڭگىلىتىپ شۇڭ تۇردى. خوجا ئەپزەل ئوڭايسىزلاندى، قىسىلدى. خەزىنىدە پۇل تۇنۇگۈنلا تۈگەپ قالغانىدى. كەيپ ـ ساپا ۋە زىياپەتلەرگە بېرىلىپ كەتكەن پادىشاھ ۋە ئۇنىڭ ساراىيى خەزىنىنى سۈمۈرۈپ تۇراتتى. خوجا ئەپزەل ھەقىقىي ئەھۋالنى بايان قىلماي، قىزىرىپ، شۇڭ تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى.

— خوش، نېمىشكە تىللىرىڭلار بوغۇلدى؟ — دەپ ھەر ئىككىلا ۋەزىرگە ۋارقىرىدى ھۇسەين بايقارا.

خوجا ئەپزەل تەلەپ قىلىنغان مىقدارداۋ ئاقچا ھازىرچە يوقلۇقىنى، ئەگەر پۇرسەت بېرىلسە، چارە كۆرۈش مۇمكىنلىكىنى سۆزلىدى. ھۇسەين بايقارانىڭ چىرايى تاتىرىپ كەتتى، كۆزلىرىدە غەزەپ ئوتى ياندى.

— خۇراسان ھۆكۈمدارىنىڭ خەزىنىسىدە ئىككى تۈمەن ئاقچا چىقمىسا! — دەپ ۋارقىرىدى ئۇ ۋەزىرلەرگە تەتۈر قاراپ.

دۇان ئىچىدە دەھشەتلىك، ئەزگۈچى بىر جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈردى. پەرۋانىچى يېزىشنى توختىتىپ، يەڭگەن خورازدەك بويىنىنى سوزدى ھەم پادىشاھقا مەنىلىك قاراپ، تەئەججۈپلەنگەندەك بېشىنى ئاستا، ئېغىر مىدىرلىتىپ قويدى.

ۋەزىرلەر ئەمدى ئاقچا تېپىشنى ۋەدە قىلىشقا پېتىنالمىدى. ئەمدى قانچە پۇل تاپساڭمۇ بىكار! پادىشاھنىڭ غەزىپى ئاستىدا ئولتۇرۇش ئېغىر ئىدى. ۋەزىرلەر رۇخسەت سوراپ، ئەيىبكارلاردەك ئېڭىشىپ، ئېزىلىپ تاشقىرىغا چىقتى. مەجبۇرىدىن ئېچىلىپ، يايراپ كەتتى. ھۇسەين بايقارا تەدبىرسىز باشلىقلار توغرۇلۇق شىكايەت قىلدى. پەرۋانىچى ئۆز ئارزۇلىرى ئۈچۈن ئەڭ قۇلايلىق پەيت كەلگەنلىكىنى سەزدى. پادىشاھنىڭ كېيىنكى چاغلاردا مەجبۇرىدىنگە بولغان ئالاھىدە ئىلتىپاتلىرى ئۇنى غەيرەتلەندۈردى. مەجبۇرىدىن كۆيۈپ ـ پىشىپ ئۆزىنىڭ يۇرىكىدىكىنى چىقىرىشقا باشلىدى. دۆلەتتىكى ھەممە نۇقسانلارنى نەۋائى ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرىنىڭ ئۈستىگە ئاغدۇردى، يېڭى كەمچىلىكلەرنى توقۇپ چىقاردى. نەۋائىنىڭ قۇرۇلۇش ئىشلىرى خەزىنىنى قۇرۇتقانلىقىنى ئىسپاتلاشقا تىرىشتى. پادىشاھ دىققەت بىلەن تىڭشىدى. مەجبۇرىدىن ئاخىردا، خۇددى جەڭدە ئەھۋال تەڭ بولغاندا باتۇرلۇق قىلىپ دۈشمەننى يەڭگەن كىشىدەك غۇرۇرلۇق بىلەن دېدى:

ـــ ئالەمگە پاناھ بولغان دۆلىتىڭىزدە خەزىنىنى ئەقىلگە سىغمىغان دەرىجىدە توشقۇزۇۋېتىشكە بولىدۇ ... مەن، مەسىلەن، ئىككى تۈمەن ئەمەس، ئىككى مىڭ تۈمەننى ناھايىتى ئاسانلىق بىلەنلا يىغىپ بېرىشكە ۋەدە بېرەلەيمەن.

ـــ ئىشىنىشكە بولامدۇ؟ ـــ دەپ سورىدى پادىشاھ يېنىكلىنىپ.

ـــ گۇمان قىلىشقا ئورۇن يوق، ـــ دەپ قەتئىي جاۋاب بەردى مەجبۇرىدىن، ـــ ئەمما، خاقانىم، بۇنىڭ ئۈچۈن پېقىر قۇللىرىغا

دۆلەتتە تېگىشلىك مەۋقە (ئورۇن) نى، ھوقۇق ۋە ئىقتىدارنى بېرىشلىرى شەرت.

ھۇسەين بايقارا بېشىنى كۆتۈرۈپ، كۆزلىرىنى بىر نۇقتىغا تىكىپ قارىدى. ئاق كىرگەن ساقلىنى سىلاپ، ئويغا چۆمدى.

ئۇ مەجبىددىنىنى ئۆزىنىڭ ئەڭ يېقىن ئادەملىرىدىن دەپ ھېسابلايتتى، مەھكىمە ئىشلىرىدىمۇ ئۇنىڭ قابىلىيىتىگە ئىشىنەتتى. خەدىچە خېنىمۇ ئۇزاقتىن بۇيان ھەربىر مۇناسىۋەتتە ئۇنى ماختايتتى. مەجبىددىنىنىڭ كۆپ يىللاردىن بۇيان، ئالىي مەۋقەنى ئېلىش ئۈچۈن تىرىشىپ كېلىۋاتقانلىقىنى، بىرقانچە بەگلەر ۋە ئەمەلدارلار ئۇنىڭ تەرىپىدە ئىكەنلىكىنى پادىشاھ ياخشى بىلەتتى. لېكىن، پەرۋانچى ھەر قاچان «نەۋائىنىڭ سىياسىتىگە، تەدبىرلىرىگە ئوچۇق ۋە يوشۇرۇن نارازىلىق بايان قىلىشىنى داۋام ئەتكەنلىكى ئۈچۈن، دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتا ئۇنىڭ قاتنىشىشىغا، تۇتقان ئورنىغا چەك قويۇشقا مەجبۇر بولغانىدى ... ئەمدى ئەھۋال باشقا، نەۋائىغا بولغان كونا ئىشەنچ ئۇزاقتىن بۇيان شۇبھە بىلەن توشتى. نەۋائى ئۇنى جەبىر - زۇلۇم بىلەن ئەيىبلىدى. ئۇنىڭ سىياسىتىنى ياقتۇرمايدۇ. ئەلىنىڭ «گۈللىرى» بولغان ئاقسۆڭەكلەر، دۆلەتمەنلەر بىلەن ئەمەس، قارا خەلق بىلەن بىر نەپەس، بىر دىللىق بولۇشقا ئىنتىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ نەۋائىنىڭ دىلىدا بىر نەرسە بار، دېگەن پىكىرگە كەلگەنىدى.

بولۇپمۇ، ئاسانلىق بىلەن ئىككى مىڭ تۇمەن ئاقچا تېپىشقا قەتئىي ۋەدە بەرگەن پەرۋانچىنىڭ ئىشچانلىقى ۋە قەدىر - قىممىتى ئۇنىڭ نەزىرىدە چوڭ بولۇپ كۆرۈندى. لېكىن، پەرۋانچىنىڭ ھاكىمىيەت ئۈستىگە كەلتۈرۈشكە نەۋائى ئەلۋەتتە قارشىلىق كۆرسىتىدۇ. نېمە قىلىش كېرەك؟ ھۇسەين بايقارا ھارغان كۆزلىرىنى يۇمۇپ ئويلىدى. ئۇزاقتىن بۇيان ئۇنىڭ قۇلىقىنى تىنچ تاپقۇزمىغان بىر قانچە ئايالارنىڭ، يۇقىرىقى مەنسەپدارلارنىڭ، ھەتتا بارلاس بەگلەردىن بەزىلىرىنىڭ تەلەپلىرىنى بەجا كەلتۈرۈشكە

قارار قىلدى.

— مەجبىددىن مۇھەممەت، — دېدى ئۇ پەرۋانىچىگە، — سىز سەلتەنەتتە ئەڭ ئالىي ئورۇنغا تەيىنلىنىسىز. ئۇلۇغ ۋەزىپىڭىز ئۇچۇن زۆرۈر چارىلەرنى ھازىردىن باشلاپ كۆرۈشكە بەل باغلىغايسىز.

مەجبىددىن پەرۋانىچى يېنىپ ـ يېنىپ قۇللۇق قىلىپ، قىزغىن روھ بىلەن پادىشاھنىڭ ھەققىگە دۇئا ئوقۇدى.

ئەتىسى ھۈسەين بايقارا نەۋائىنى چاقىرىپ، يالغۇز قوبۇل قىلدى.

— جانابلىرىنى قېشىمغا چاقىرتىشتىن مەقسەت، — دېدى ھۈسەين بايقارا سالقىن ۋە رەسمىي يوسۇندا، — خاتىرەمگە كەلگەن بىر پىكىرنى بىلدۈرمەكچى ئىدىم، — بىرئاز شۇڭ تۇرۇپ، ئاندىن سۆزىنى داۋام ئەتكۈزدى ئۇ: — جانابلىرىنى يېڭى بىر ۋەزىپىگە تەيىنلەش پىكرىگە كەلدىم. بۇ ۋەزىپىنى چاپسان ۋە ساداقەت بىلەن قوبۇل قىلىشلىرىغا ئىشىنىمەن.

— نېمە ۋەزىپە ئىكەن؟ — دەپ سورىدى كۆڭۈلسىز بىر خەۋەرنى سەزگەندەك قىلىپ.

— بىز سىلىنى ئاسترابادقا ھاكىم قىلدۇق. سەپەرگە ھازىرلانسىلا!

بۇ نەرسە نەۋائى ئۇچۇن زادىلا كۈتۈلمىگەن بىر خەۋەر ئىدى. ئۇنىڭغا ناھايىتى غەلىتە تەسىر قىلدى. كۆزلىرىگە قايغۇ ئولاشتى. قاشلىرىنىڭ ئارىسىدا تۇگۇن پەيدا بولدى. پادىشاھنىڭ مۇنداق پەۋقۇلئاددە قارارغا كېلىشىگە نېمە مەجبۇر قىلغانلىقى توغرۇلۇق ئويلىدى.

— بۇ قارارلىرىنىڭ ئەسلى مەنىسىدىن پېقىرنىڭ ئاگاھلاندۇرۇشلىرىنى سورايمەن، مەن بۇنى چۈشىنىشكە ئاجىزمەن، — دەپ پادىشاھقا راسا سەپسېلىپ تىكىلىپ قارىدى نەۋائى.

هۇسەين بايقارا ئىككى تايىن بولۇپ، ئەل ـ دۆلەتنىڭ مەنپەئىتىنى نەزەردە تۇتقانلىقىنى سۆزلىدى. ئاخىردا، شائىرنى بۇنىڭ بىلەن قانائەتلەندۈرۈش مۇمكىن بولمىغانلىقى ئۈچۈن، قانداقتۇر باشقا مەقسەتلەر بارلىقى توغرۇلۇق، ناھايىتى مۇجمەل قىلىپ بىر نەرسىلەر دېدى:

ـــ كۆڭۈلدىكىنى ئېيتىش لازىم ئىدى، ـــ دېدى تىترەپ تۇرۇپ ۋە نارازىلىق كۈلۈمسىرەش بىلەن نەۋائى، ـــ ئەمما ماڭا مەقسەتلىرى پانار ئىچىدىكى ئوتتەك روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئەگەر يېڭىلىشمىسەم، سىلى مېنى پايتەختتىن نېرى قىلىپ، بەزى زاتلارغا يول ئېچىشنى خالايدىلا، بىلمىدىم، بۇ تەدبىر قانچىلىك توغرا ئىكىن ... ئەگەر دۆلەتكە خەيرلىك نەتىجە بەرسە، ھەممىدىن ئاۋۋال مەن خۇشال بولاتتىم، بۇنىڭ ئاقىۋىتى ياخشى بولماسمىكىن دەپ قورقىمەن ...

ھۇسەين بايقارا ئۆزى بىر پەس ئەسەبىي تىترەپ كەتتى. ئۇ ئوڭايسىزلاندى. چۈنكى ئۇنىڭ سىرلىق پەردە ئاستىدا سىلىقلىق بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولغان تەدبىرى سوپۇننىڭ كۆپۈكىدەك كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە يېرىلىپ كەتتى. ھۇسەين بايقارا بەزى دۆلەت ئەربابلىرىنىڭ ئاللىقانداق خاھىشلىرى ھەم خەزىنە توشقۇزماق ئۈچۈن قانداقتۇر ئۆزىگە بىر چارىلەر كۆرۈش كېرەكلىكىنى سەزدۈرۈپ قويغانىدى.

ـــ يۇقىرى ھىممەتلىك، باتۇر بەگلىرى، ئالىيجاناب خىزمەتچىلىرى بار ئىكەنلىكى راست، دۆلەت دەرىخىنىڭ گۈللىرىنى قۇرتتەك شورىماقچى بولغان مەخلۇقلارمۇ يوق ئەمەس. ئۇلار ھەرقايسى شەھەرلەرگە ۋىلايەتلەرگە كۆز تىكىدۇ، دىللىرى خەلقە ساداقەت، مۇھەببەت بىلەن ئەمەس، ئالتۇن ـ كۈمۈش دەردى بىلەن ئاغرىغان. كىيىملىرى، قاچا ـ قومۇچلىرى ئالتۇن ـ كۈمۈش بولۇشىغا قانائەت قىلمايدۇ. ئۆتۈكلىرىنىڭ ناھالىسىمۇ ئالتۇندىن بولسا! ... خەزىنە دۆلەت ئۈچۈن بەدەندىكى قاندەك زۆرۈردۇر.

ئەمما بىر ياقتىن توپلاش، يەنە بىر ياقتىن شوراش بىلەن خەزىنە تۇزۇشكە بولمايدۇ. كەلگۈسىنى ئويلاپ ئىشلەش زۆرۈر. سۇنى چاڭقاپ تۇرغان باغقا قۇيماي، ئۆتۈپ بېرىپ تاغقا قۇيغان بۇلۇتنى سېغىنىپ دېيىشكە بولمايدۇ. ئەڭ ئاۋۋال خەزىنىنى خەلق مەنپەئىتىگە تۆكۈش لازىم. زىرائەتنى، ھۇنەر ـ سەنئەتلەرنى راۋاجلاندۇرۇش، تىجارەتكە ئېتىبار بېرىش زۆرۈر. ئۇ چاغدا، مەسىلەن، ھالال ئەمگەك قىلغان دېھقانىڭ ئامبارلىرى ھوسۇلغا تولغانغا ئوخشاش، خەزىنىلەرمۇ پۇلغا توشىدۇ. باشقا چارىلەر بىلەن خەزىنىنى تولدۇرۇش، ئەقىل بىلەن ئىشلەنگەن ھەربىر ئەمەسلىكى ھەر كىمگە ئاشكارىدۇر.

ھۈسەين بايقارا ئېغىر ـ بېسىق، لېكىن بىپەرۋالىق بىلەن تىكشىدى. كېيىن بېلى ئاغرىغان كىشىدەك، ئىككى قولى بىلەن بەلۋېغىنى تۇتۇپ ئاستا ئورنىدىن تۇردى. نەۋائىمۇ قوزغالدى.

ـــ مەن سىزنى ئاسترابادقا ئەۋەتمىشنى مۇناسىپ كۆردۈم، ـــ دېدى پادىشاھ ئاۋازىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ـــ ھەرقانداق باھانە تاپسىڭىزمۇ قارارنامدىن يانالمەيمەن.

ـــ مېنى ھىراتتىن قوغلىمىسىلا، پەقەت قەلەم ۋە دەپتەرلىرىم بىلەن ياشاشقا ئىجازەت بەرسىلە. ھېچقانداق رەسمىي ۋەزىپىگە خاھىشمىنىڭ يوقلۇقىنى ھەزرەتلىرىگە نۇرغۇن قېتىم ئەرز قىلغانىدىم. يادىلىرىدا بارىدۇر دەپ ئويلايمەن ...

ـــ ياق، ھەرگىز بولمايدۇ، ـــ دېدى ھۈسەين بايقارا بېشىنى چايقاپ.

ـــ مەيلى، مەن ھەرقانداق جەۋىر تېغىنى كۆتۈرۈشكە ھازىرمەن، ـــ دېدى نەۋائى غەيرەت بىلەن، ـــ لېكىن ئىچى قارا زاتلار ياخشى بىلىپ قويسۇنكى، مەن قەيەردە بولسامۇ، ھەقىقەتنى قوغدايمەن.

ھۈسەين بايقارا بىرئاز شۈك بولدى. كېيىن سالقىن خوشلىشىپ، يانداش بۆلمىگە كىرىپ كەتتى. نەۋائى ئېگىز ـ پەس بولۇپ دالانغا چىقتى. ئىلگىرىكى نۆكىرى، ھازىرقى ئىشىك ئاغا

بابا ئەلى ئۇنى قارشى ئالدى.
ـــ تەقسىر، قانداق پالاكەتلەر بولۇۋاتماقتا؟ ـــ دەپ شۇنىلىدى ئۇ غەمكىن بولۇپ، ـــ راستتىنلا، مەجبۇرىيەت پەرۋانىچىدەك قارا نىيەت ھىيلىگەرلەر دۆلەتتە ھاكىمىيەت تىزگىنىنى قولغا ئالماقچىمۇ ۋە پادىشاھتىن كېيىن ئۇنىڭغا ھەممىمىز باش ئېگىمىزمۇ!
نەۋائى زور ئۇستىخانلىق بابا ئەلىنىڭ كەڭ مۇرىسىگە قولىنى قويۇپ تۇرۇپ، ئۇنىڭغا تەسەللى بەردى، مەقسەت يولىدىن تايماسلىقنى ئۇقتۇردى. قىرىق تۆۋرۈكلۈك زال ـــ ئايۋانغا چىقتى. بۇ يەردە تولىسى ئۇنىڭ ئوچۇق ۋە يوشۇرۇن دۇشمەنلىرىدىن بولغان بىر گۇرۇھ مەنسەپدارلار تۇراتتى. نۇرغۇنلىرىنىڭ كۆزلىرىدە، ئەمدى يۇقىرى ئورۇنلارغا مىنىش ئۈمىدى يانغانىدى. نەۋائى ھەر قېتىمقىدەك، توختاشلىق ۋە غەيرەت بىلەن قارىدى. ھەقىقەتكە ئىشىنىشتىن تۇغۇلغان كۈچ ئۇنىڭ ۋۇجۇدىغا ۋە تۇرقىغا ئېسىل ۋە مەنىلىك بىر تېتىكلىك بېغىشلىغانىدى. دۇشمەنلەر ئوڭايسىزلىنىپ، ساختا، سىلىق مۇئامىلە بىلدۇرۇشكە تىرىشتى. شائىر ئىچىدە نەپرەتلەندى. مانا، بۆلمىلەرنىڭ بىرىدىن لەپ ئېتىپ پەرۋانىچى چىقىپ كەلدى. ئۇنىڭ يوغان سەللىلىك بېشى تەكەببۇرلىشىپ كەينىگە غادايغان، ئۆزى قېتىۋالغانىدى. نەۋائىنى كۆرۈش بىلەنلا ئوڭايسىزلىنىپ، شۇئان ئۆزىنى ئۆزگەرتتى. لېكىن تەنىلىك كۈلۈمسىرەش بىلەن ئۇنىڭ يېنىغا كەلدى ـ دە، بىلمىگەن كىشىدەك بولۇپ دېدى:
ـــ خاقانىمنىڭ ھۇزۇرىدا مۇھىم كېڭەش بار، ئىشتىراك ئەتمەمدىلا؟
ـــ ياق، دەپ جاۋاب بەردى نەۋائى.
ـــ زات ئالىيلىرىنىڭ كەيپلىرى قانداق؟
ـــ كۆڭلۈم ھەمىشە خۇشلۇققا مايىل ... لېكىن ھازىر خۇشاللىقىم تېخىمۇ ئەۋج ئالدى.
ـــ سەۋەب؟ ـــ دەپ مەجبۇرىدىن بوشاشقان ھالدا سورىدى ھەم

يالت ئېتىپ دوستلىرىغا قاراپ قويدى.
نەۋائى كۈلۈمسىرەپ، قاشلىرىنى تەئەددى بىلەن مىدىرلىتىپ ئۇنىڭغا قارىدى. ئۇنىڭ يادىغا بىر شائىرنىڭ بېيىتى كەلدى:

گەر تۇرا بېھىشت جا باشەد
دىگەران دەۋزەخ ئىختىيار كۇند[1]

لېكىن نەۋائى ئىچىدە ئويلىغىنىنى باشقىچىرەك قىلىپ ئېيىتتى:
ــ شۇ ۋەجىدىن خۇشالمەنكى، بۇ يەردىكى بەزى يامان ئادەملەرنىڭ تەلەتلىرىنى كۆرۈش قايغۇسىدىن تەكرىم مېنى چاپسانراق قۇتۇلدۇرىدىغان بولدى!
مەجدىددىن تاتىرىپ كەتتى، ئۇ ئۆزىنىڭ بىئارامچىلىقتا ئالاق ـ جالاق بولۇپ كەتكەن كۆزلىرىنى قاياققا يوشۇرۇشنى بىلمەي قالدى. ئۇنىڭ دوستلىرىمۇ «غىڭ» قىلماي، كەينىگە شوقشىدى. نەۋائى ئالدىرىماي مېڭىپ تالاغا چىقتى.
شائىر ئۆيگە كەتكەندىن كېيىن، ئۇنى بىر گۈرۇھ كۆكبېشىلار (مىرابلار)، ئىش باشلىقلىرى، خىزمەتكارلار ئورنۇالدى. ئۇلار «چەشمەئى ماھىيان» بىلەن مەشھەت ئوتتۇرىسىدىكى تاقىر يەرلەرگە سۇ چىقىرىش ئۇچۇن بەلگىلەنگەن كىشىلەر ئىدى. نەۋائى ئۆز پۇلى بىلەن بۇ ئىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا بەل باغلاپ، بۇگۇن ئۇلارنى كېچىكىپ چاقىرىپ قويغانىدى. تولىسى ئاددىي خەلقتىن چىققان كىشىلەردىن بولغان سۇ مۇتەخەسسىسلىرى ئۆز پىكىرلىرىنى ئېيتىشقا ئالدىراشتى، نەۋائى قۇلايسىز ئەھۋالدا قالدى. بۇ چوڭ ئىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۇچۇن، ئۆزىنىڭ كۆز بولۇپ تۇرۇشى زۆرۇر ئىدى. لېكىن ئۇ ئەتە ـ ئۆگۈن ئاسترابادقا ھەيدەلمەكچى! كەلگۈسىدە تەقدىر يەنە

① سەن جەننەتكە چۈشىدىغان بولساڭ، باشقىلار دوزاخنى ئەۋزەل كۆرىدۇ.

قانداق كۆتۈلمىگەن ھادىسىلەرگە دۇچار قىلىدۇ، تامامەن نامەلۇم ... ئەمما ھەر نېمە بولمىسۇن، كېچىشنى ئۆتكۈزۈشنى قارار قىلدى. بۇ ئىشنى بىرئاز كېيىنرەك باشلاشقا مەجبۇر بولغانلىقىنى ئېيتتى ھەم سۇچىلارنى بۆلمىلىرىنىڭ بىرىگە باشلاپ كىرىپ، داستىخان يايدى، غىزا ئۈستىدە ئۇلار بىلەن سۆھبەتلەشتى. كۆكبېشىلار ناھايىتى قىزىقىپ، پىكىر بىلدۈرۈشكە باشلىدى. بىر - بىرلىرى بىلەن سۆز تالاشتى، مۇزاكىرىلەشتى. ئېرىقنىڭ ئېنى، چوڭقۇرلۇقى، يەرگە قاراپ ئۆزگىرىشى، چەتئەللىرىنى مەھكەم بېكىتىش توغرۇلۇق شۇنداقلا قانچە ئادەم، قانچە ئەسۋاب - جابدۇق، ئات - ئۇلاغ، شاخ - شۇمبا كېتىشى ھەققىدە قىزغىن پىكىرلەشتى. ئىلگىرىمۇ سۇ ئىشلىرى بىلەن تونۇشۇپ، بۇ ساھەدە خېلى نەرسىلەرنى بىلىدىغان شائىر ھەربىر پىكىرنى، ھەربىر تەكلىپنى دىققەت بىلەن تىڭشىدى. ئوتتۇرىغا تاشلاشقا لازىم بولغان بەزى مەسىلىلەردە، ئۇ ئۆز پىكرىنى سۆزلەپ، مىرابلارنى ھەيران قالدۇردى. كېچىكىش ئاخىرلاشقاندا ئۇ دېدى:

— ئەزىز بۇرادەرلىرىم، مەسىلىھەتلىرىڭلار ئۈچۈن رەھمەت. يۇرتنىڭ ئاۋاتلىقى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان بۇ خەيرلىك ئىشنى ئەلۋەتتە ئەمەلگە ئاشۇرىمىز. لېكىن ھازىرچە بىرئاز كېيىن تارتىشقا مەجبۇر بولۇپ قالدۇق. قانداق قىلايلۇق، بەزى ياخشى ئارزۇلىرىمىزنىڭ يوللىرىدا تۇغانلار ئۇچرايدۇ.

— جانابلىرى بىزنى ئالدىراتقان ئىدىلمىغۇ، — دەپ شائىرغا قاريدى ئاددىي بىر مىراب.

— راست، بۇ ئىشقا ھەۋىسىمىز كۈچلۈك ئىدى، — دېدى نەۋائى كۈلۈشكە تىرىشىپ، — لېكىن كۈتۈلمىگەن بىر چاغدا باشقا بىر تەشۋىش چۈشتى. بۇنىڭدىن قۇتۇلساق، كېيىنسىگە ...

— «ئىزگۈ ئىشنىڭ ئەتە - كەچلىكى يوق» دېگەن سۆز بار، — دېدى يوغان گەۋدىلىك، سالاپەتلىك بىر مىراب، — ئەلىشىر جانابلىرىنىڭ ئەزىز بېشى بولسا، ئېلىمىزغا دەريا - دەريا مۇھەببەتلىرى ئاقىدۇ.

— راست، راست، — دېيىشتى ھەممىسى.

نەۋائى كېچەشكە قاتناشقۇچىلارنىڭ بەزىلىرىگە چاپان كىيدۈردى، قالغانلىرىغا پۇل ھەدىيە قىلدى. ھەممىسى خۇشال - خۇرام تارقاشتى. لېكىن، نەۋائى چوڭ ئارزۇ ئەمەلگە ئاشماي قالغىنىغا قاتتىق ئېچىندى. ئۇزاق ۋاقىت ئۆيدىن چىقماستىن، بىرەر ئىشقا قولى بارماي، تەنھا ئۆزى روھسىزلىنىپ ئولتۇردى. كەچقۇرۇن خوجا ئەپزەل كەلدى. ئۇ غەمكىن، پەرىشان كەيپىتە ئىدى. ھۈسەين بايقارانىڭ پەرمانى بىلەن مەجبىددىن باش ۋەزىر بولۇپ تەيىنلىنىپ، ئۇنىڭغا «مۇئتەمەدۇلسەلتەنەت ۋە مۇئىمتەنۇل مەملىكەت»① ئۇنۋانى بېرىلگەنلىكىنى بىلدۈردى. نەۋائى ئۆز دوستىغا چىداملىق بولۇپ، ھادىسىنى ئاخىرغىچە تېتىكلىك بىلەن كۈتۈۋېلىشقا دەۋەت قىلدى.

ئاخشىمى شائىرنىڭ دوستلىرى، يېقىنلىرى كېلىشتى. ھەممىنىڭ كۆڭلىدىكى غەملىك، روھلىرى چۈشكەنىدى، ھەممىسى پادىشاھنىڭ قارارىنى مەنىسىز دەپ بىلىپ، يۈرتنىڭ ئاسمىنىغا قارا بۇلۇتلار قاپلىنىشىنى ئالدىنئالا سېزەتتى، رەللە بولۇشاتتى. نۇرغۇنلىرى گەپ ئارىسىدا پادىشاھنى تەئەددىيلىك سۆزلەرنىڭ پەردىسى ئاستىدا قاتتىق ھاقارەت قىلاتتى. مەجبىددىننىڭ ئىپلاسلىقىنى سۆزلەيتتى.

نەۋائى خاپىلىقىنى، تەشۋىشىنى، ئىچكى دەردىنى بىلدۈرمەسلىككە تىرىشسىمۇ، ئادەملەر ئۇنىڭ چىرايىدىن، كۆزلىرىدىن، ھەربىرىكەتلىرىدىن دەرد ۋە ئۆكۈنۈشىنى سېزەتتى. سۆھبەت ئىلگىرىكىدەك قىزغىن مۇزاكىرە، چاقچاق - ھەجۋىي، ئويۇن - كۈلكە بىلەن ئۆتمىدى. ئەكسىچە، سۇس، كۆڭۈلسىز ئۆتتى. دوستلار قوزغىلىپ تارقاشماقچى بولدى. ھەممىسىنىڭ كۆزلىرىگە ياش تولغان ھالدا تالاغا چىقىشتى ۋە نەۋائى بىلەن خوشلاشتى.

---

① پادىشاھلىق ۋە مەملىكەتنىڭ ئىگە ئىشەنچلىك ئادەمى، تايانچىسى.

يىگىرمە ئىككىنچى باب

ۋاقىت خۇپتەندىن ئاشتى. شاراب ھەم قىمارىدىن ئويۇنچىلارنىڭ كۆزلىرى يانماقتا. شام يورۇقىدا چوغدەك يېنىپ تۇرغان دۆۋە - دۆۋە ئالتۇنلار ئويۇننىڭ بورنى جاراڭلىتىپ، سورۇن ئىچىدە سۈرۈپ يۈرمەكتە. ئەمدى ئەمىر موغۇلنىڭ بەختى ئېچىلىپ، قولى تازا ياپتا بولغانىدى.

ئاستراباداتا بۇ ھاكىمدىن پەقەت قىمارۋازلارلا رازى ئىدى. ئۇلار ھەر ئاخشىمى دېگۈدەك ئەمىر موغۇلنىڭ ھۇزۇرىغا خالتا-خالتا ئالتۇن ۋە كۈمۈش بىلەن كېلىپ، قىمارنىڭ ئوتىدا روھلىرىنى پولاتتەك تاۋلاپ، تاڭ ئېتىشقا ئۇگدەك باسقان كۆزلىرىنى ئۇۋلاپ، ئۆيلىرىگە تارقىشاتتى. ئەمىر موغۇل باشقا ئىشلاردا زومىگەر، چاتاقچى بولسىمۇ، لېكىن قىماردا توختاشلىق ئىدى. قائىدىنى ھۆرمەت قىلاتتى، ئۇتتۇرمىغان چاغلىرىدا، ھەتتا مەردلىكىمۇ قىلىپ قويىاتتى. ئۇنىڭ قولى ئەمدىلا كېلىپ، ئالتۇن خامىنىنى ئۇسۇشقا باشلىغاندا، كەينىدىن كىچىك خىزمەتكارى قىچقىردى. ئەمىر موغۇل ئاچچىقىدا قايرىلىپ ئالايدى: «يوقال، ھارامزادە!» خىزمەتكار شوخشۇپ بېرىپ، ئىشىكنىڭ كەينىدىن: «ھىراتتىن چاپارمەن كەلدى» دەپ ۋارقىرىدى. ئاستراباد ھاكىمى قولى قىچىشىپ، قاتارغا قىسىلىپ ئولتۇرغان بىر يارىمچىسىگە ئۆز قولىنى (ئورنىنى) بېرىپ، تاشقىرىغا چىقتى. ھېرىپ، ھاسىرىغان چاپارمەن مەكتۇپنى تاپشۇردى، ئەمىر موغۇل باشقا بىر بۆلمىگە كىردى، مەكتۇپنى شامغا يېقىن تۇتۇپ، مەست كۆزلىرى بىلەن ئوقۇشقا باشلىدى ۋە بىردىن يۈزىگە خوشاللىق يۈگۈردى. بولۇپمۇ، خەتنىڭ ئاخىرىدا مەجبىددىننىڭ مۆھۈرى بىلەن يېزىلغان

ئۇنۇانغا تولا زوقلاندى. قەغەزنى پۈكلەپ يانچۇقىغا سالدى ـ دە، ئۆزىچە شۇنىرلاپ قويدى: «ناھايىتى ياخشى ئىش بوپتۇ، مەجبىددىن نائىبىل سۇلتان»[1]. خەتتە مەجبىددىن بولغان ۋەقەلەرنى ئېيتىپ، ئۇنى پادىشاھنىڭ قېشىغا يېتىپ كېلىشنى تەكلىپ قىلغانىدى. ھەممىدىن تولا ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئاستراباددا سۈرگۈن قىلىنغىنىغا خۇشال بولدى: «خوراسانىنىڭ يۇلتۇزى دېيىلگەن نەۋائى بۇ ناچار، كۆڭۈلسىز شەھەردە قان يۇتسۇن! ئىشقىلىپ، ناھايىتى ياخشى ئىش بوپتۇ. ھىرات بىزنىڭكى، دۆلەت بىزنىڭكى!».

ئەمىر موغۇل قىمارۋازلارنىڭ يېنىغا چىقتى. مەكتۇپنىڭ مەزمۇنى توغرۇلۇق ئويلاپ، ھادىسىلەرنىڭ مەنىسى ھەققىدە خىيال قىلىپ، خېلى ۋاقىتلارغىچە ئويۇنغا ئارىلاشماي ئولتۇردى. پەقەت ئۇنىڭ قولىنى ئويناپ ئولتۇرغان بەگگى قىمارۋاز تىرىقلىق قىلىپ، شەرمەندە بولغاندىن كېيىنلا، ئۇنى چىقىرىۋېتىپ ئۆز ئورنىغا ئولتۇردى.

ئەتىسى بېشىنىڭ قاتتىق ئاغرىغانلىقىغا قارىماي، ئەمىر موغۇل كۆچۈش ھەرىكىتىگە چۈشتى. يىغقان مال ـ مۈلكىنى تۆگىلەرگە ئارتىپ، ھىرانقا ماڭغۇزدى. بىر ـ ئىككى كۈندىن كېيىن ئۆزىمۇ خوتۇن بالا ـ چاقىلىرىنى ئېلىپ ئەلشىر نەۋائىنى كۈتمەستىنلا پادىشاھ يېنىغا مېڭىپ كەتتى.

نەۋائىنى كېلىندۇ، دېگەن خەۋەر ئاستراباددىكىلارنى تولىمۇ خۇشال قىلىۋەتتى. ھەممە كىشىلەر بۇ خەۋەرنى بىر ـ بىرىگە يەتكۈزگىنى ئۈچۈن پەخىرلەندى. ھەممە ئادەملەر بازارلاردا، دۇكانلاردا، كاسىپلارنىڭ ئىشخانىلىرىدا، ئۆيلەردە بۇ خەۋەر توغرۇلۇق پاراڭ سېلىشتى، قېرىلار: «خوتۇن تالاق مەست تۆگىدىن قۇتۇلۇپتىمىز، ئىنشائاللا!» دەپ خۇداغا شۈكرى

① پادىشاھنىڭ يارەمچىسى.

كەلتۇرۇشتى. شەھەرنىڭ شائىرلىرى بولسا، نەۋائىغا تەقدىم قىلىش ئۈچۈن قەسىدىلەر، مەدھىيىلەر يېزىشقا كىرىشىپ، قاپىيە داغدۇغىسى بىلەن ئاۋارە ئىدى. لېكىن، ئايرىم ئويچان ۋە پىكىرلىك ئادەملەر سىياسەت توغرۇلۇق ئويلاپ: «ئەلىشىر نەۋائىنىڭ شەھىرىمىزگە كېلىشى سەۋەبسىز ئەمەس بۇنىڭ بىر سىرى، ھېكمىتى بار!» دەپ خۇلاسە چىقىرىشتى.

مانا تۆت كۆز بىلەن كۈتۈلگەن سېغىنىشلىق كۈن يېتىپ كەلدى ... ئاسترابادنىڭ ئۇزاق - يېقىن، چوڭ - كىچىك يوللىرىدىن ئېقىپ كەلگەن خەلق ئېقىمى يىغىلىپ بىر دولقۇنغا ئايلاندىكى، بۇ دولقۇننىڭ بىر ئۈچى شەھەر دەرۋازىسىدىن ئېشىپ دالىغا يېيىلدى ...

ئۇزاقتىن ئاتلىق كېلىۋاتقان ئەلىشىر ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنىڭ قارىسى كۆرۈنۈشى بىلەنلا، خەلق ھېس ۋە ھودۇقۇشنىڭ تەسىرى بىلەن جىمجىت قېتىپ قالدى. شەھەرنىڭ يۇرت چوڭلىرى، ئالىملار، شائىرلار ئالدىدا، خەلق كەينىدە مېڭىپ، ھەمراھلىرى بىلەن كېلىۋاتقان نەۋائىنى تەزىم ۋە ئىززەت بىلەن قارشى ئېلىشتى ھەم تەبرىكلەشتى.

نەۋائىنى بارغانسېرى خەلق دولقۇنى مەھكەم ئورىۋالدى. چۇقانلىق ئاۋاز بىلەن تەبرىكلەر ئېيتىلدى. دۇئالار ئوقۇلدى ... بالىلار ئاتلارنىڭ ئاياغلىرى ئاستىدا قىقاس سېلىشتى، تاملار، دەرەخلەر ئۈستىدىن چۇقۇراشتى. ھاپىزلار نەۋائىنىڭ غەزەللىرىنى ئۇنلۇك ئوقۇدى. ئايالار تىلەپ ئالغان بوۋاق ئوغۇللىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ: «ئىلاھىم، نەۋائىدەك ئۇلۇغ بول!» دەپ سۆيۈپ، باغرىلىرىغا باستى. خۇشاللىقتىن داغدۇغىدىن ھەممىنىڭ كۆزلىرىگە ئىختىيارسىز ياش كەلدى.

نەۋائى كۈلۈمسىرەپ ئەتراپقا قاراپ، بىر قولىنى كۆكسىگە قويۇپ، كىچىك پېئىللىق بىلەن بېشىنى ئىرغىتىپ خەلقنىڭ تەبرىكلىرىگە سەممىي جاۋاب بېرىپ كېتىپ باراتتى. ئاندىن

هازىرلانغان جايغا كېلىپ چۈشتى. بۇ يەردە شەھەرنىڭ مەشھۇر كىشىلىرىنى، ئالىملارنى، خەلق ۋەكىللىرىنى قوبۇل قىلدى.

ئىككىنچى كۈندىن باشلاپ نەۋائى رەسمىي ۋەزىپىسىنى ئىجرا قىلىشقا كىرىشتى. ۋىلايەتنىڭ ھەممە مەھكىمىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ باشلىقلىرى بىلەن تونۇشتى. بەزى «قاغدال»، «ئۈستا» ئەمەلدارلارنىڭ نامى، ئەمىلى ۋە ھەربىكەتلىرى بىلەن تونۇشتى. ئۇلار قانچە چاقچاقلىق بىلەن ئۆتۈنۈپ كۆرسىمۇ، نەۋائىنىڭ ئالدىدا كۆز ياغلىمىلىق ئىشلىرىنى ئۆتكۈزەلمىدى. نەۋائى بۇ ۋىلايەتنىڭ نە ۋەقپىدە، نە مەدرىسىدە، نە سېلىغىدا، نە قازىخانىسىدا ماقۇل كەلگۈدەك بىر تەرتىپ كۆرەلمىدى. بۇ ئىشلار بىلەن يېڭىدىن تونۇشقاندا چوڭقۇر ئەپسۇسلاندى: «باركاللا، بۇ يەردىكى ئىشلاردىن ئەقىل ئۈركۈيدىكەن!»

يۇرتنى ئىدارە قىلىشتا يېڭى غەيرەت ۋە ھىممەت بىلەن ئىشقا كىرىشتى. ئۆزىنىڭ ھىراتتا قوللانغان تەرتىپ ۋە قائىدىلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا باشلىدى.

ئۇنىڭ ئىشلىرى خەلقنى خۇشال قىلدى. ئاجايىپ ھاكىم توغرۇلۇق خەلق قوشاقلار قاتتى. ھەركىم ئۆزىنىڭ دەرد-ئەھۋالىنى ئۇنىڭ قېشىغا كېلىپ، گويا كى ئۆزىنىڭ بىر مېھرىبان ھىمايىچىسىگە ئېيتقاندەك ئېيتاتتى. نەۋائى بوش چاغلىرىدا بۇ يەرنىڭ ئالىملىرى، شائىرلىرى ۋە باشقا سەنئەت ئەھلى بىلەن سۆھبەتلىشەتتى. ئۇلارنى ئۆز ئىشلىرىنىڭ كامالىغا يېتىشكە دەۋەت قىلاتتى، مەسلىھەت، يولىورۇقلار كۆرسىتەتتى.

پايتەختتىن دوستلىرى، يېقىنلىرى خەت ئەۋەتىشكە باشلىدى. خەتلەرنىڭ ھەربىر سۆزى ئايرىلىشنىڭ دەردى، شائىرغا بولغان چوڭقۇر مۇھەببەتنىڭ يالقۇنى بىلەن يانىتى. پالۋان مۇھەممەت سەئىدنىڭ مىسرالىرىدا ئۇنىڭ قۇدرەتلىك قەلبى ئۆكسۈپ قاقشايتتى:

ئەي مىروْ پىروْما بە ئىرشاد تۇئىم،
دائىم بەدۇئا گويىيوْ بايادتۇئىم.
ئىن شەھرى باتوْ خوْشەستوْ ما باتوْ خوْشىم،
مەردىموْ خەرابى ئاستراباد تۇئىم①

خوْراسانىنىڭ ئەڭ ئۇزاق بوْلوْڭلىرىدىن سالام ۋە تەبرىكلەر ياغدى. بوْ پادىشاھقا ۋە ئۇنى ئورىتۇالغان پىتىنىخورلارغا پاك يۇرەكلەرنىڭ، ساغلام ئەقىللىرىنىڭ جاۋابى ئىدى.

* * *

نەۋائى چىرايلىق ياسالغان ئۆيدە تەنھا ئۆزى ئىشلەيتتى. ئۇنىڭ ئەتراپىدا گىلەم ئوْستىدە قەغەزلەر، ئويما گوْل بىلەن ياسالغان چىرايلىق تېرە جوْزدانلار، دەپتەرلەر دەستە ـ دەستە بولوْپ ياتاتتى. بەزىلىرىنى توپا باسقان، بەزىلىرىنىڭ چەتلىرى پوْكلەشكەن، داغلاشقان ... بوْلار ئۇنىڭ غەزەللىرى ئىدى. غەزەللەرنىڭ بىر قىسمى ئايرىم، كىچىككىنە «دىۋان» لارغا تۇپلىنىپ، كەڭ تارقالغان بولسىمۇ، بارلىق غەزەللەر مەلوْم تەرتىپ بىلەن كىتاب بولوْپ تىزىلمىغانىدى. نەۋائى بوْ يەردە چوڭ بىر «دىۋان» تۇزوْشكە كىرىشتى. بوْ ئۇنىڭ ئۇزاقتىن بوْيان ئويلاپ يۇرگەن ئارزوْسى بولوْپ، قولى بوشماي كېيىن قالدوْرولوْپ كېلىۋاتقان بىر ئىش ئىدى.

ئوْ غەزەللەرنى ئوْمرىنىڭ باسقوْچلىرىغا قاراپ بالىلىق، يىگىتلىك، ئوتتوْرا ياشلىق، قېرىلىققا ئوخشاش تۆت پەسىلگە بۆلدى ھەم ھەرقايسىسىغا ئالاھىدە نام بەردى.

---

① ئەي ئەمىر، سەن پىرىمىزسەن، بىز سېنىڭ يېتەكلىشىڭ بىلەن ھەرىكەت قىلماقتىمىز. دائىم ئىشىمىز ساڭا دۇئا قىلىشتىن ئىبارەتتۇر.
بۇ شەھەر ساڭا خوْش كۆرۈندۇ، بىز بولساق سەن بىلەن كۆڭلىمىزنى خوْش قىلىمىز. بىز ئەگەر ئۆلسەكمۇ، سېنىڭ ئاستراباد‌ىڭنىڭ خارابى بولىمىز.

كونا قەغەزلەرنى ئاختۇرۇپ، شېئىرلارنى بىر - بىرلەپ كۆزدىن كەچۈرۈپ، ئايرىشقا باشلىدى. غەزەللەر (شېئىرلار) ھەددى - ھېسابسىز نۇرغۇن ئىدى، ئۇلاردىن بارلىق ياشىغان ئۆمرىنىڭ قايتماس نەپەسلىرى گۈرۈلدەپ تۇراتتى. ھەر قايسىسىنىڭ ئۆزىگە خاس تارىخى، مەقسىتى بار. مانا مەشھەد تاشلاندۇق ھۇجرىدا ئاجىز، غېرىب ياشىغان چېغىدا، ئون ئالتە - ئون يەتتە ياشلىرىدا يازغان شېئىرلىرى ... مانا بۇ سەمەرقەندكە كەلگەن كۈنلىرىدە، خوجا پەيزۇللا ئەبۇللەيسنىڭ خانىقاسىدىكى ھۇجرىدا ئېيتقان مىسرالار. مانا كۆڭۈلنىڭ پاك، سىرلىق دولقۇنلىرى بىلەن كۆكسى توشۇپ، مەكتەپتىن يېنىپلا تەنھا ئۆزى بىر بۇلۇڭغا كىرىۋېلىپ ئېيتقان دەسلەپكى غەزەللىرى، بۇلارنى مېھرىبان ئانىسىغا ئوقۇپ بەرگەندە، ئۇ قانچە خۇشال بولۇپ، باغرىغا بېسىپ سۆيگەن! ئاپىسىنىڭ مېھرىنى شائىر گويا كى ئۆز - ئۆزىدە شۇ يەردە تۇيغاندەك بولدى.

ئاتىسى غىياسىددىن بۇ كىچىككىنە، ئويچان، خىيالچان ئوغلىنىڭ دەسلەپكى مەشىقلىرىنى ئوقۇپ، خۇشاللىقتا ئۇنى قۇچاقلىماپمىدى! سۆزغاتلار ئېلىپ بەرمىگەنمىدى! بۇ غەزەللەر يىللارنىڭ ۋەقەلىرىدىن جانلىق، ئىللىق خىياللارنى، خاتىرىلەرنى ئويغاتتى. نەۋائىنىڭ كۆز ئالدىدىن ئۇنىڭ بالىلىق چاغلىرى ئۆتتى. ئۇ كىچىككىنە ئەلىشىرنى كۆردى. خېلى ۋاقىت خىيالىلار، خاتىرىلەر دەريا سىغا چۆمۈلدى. يۈرەكتە ھەسرەت قاينىاپ كەتتى. بۇ ئۆمۈر تېگىنى سېغىنىش ئىدى. بوۋاق ئانىسىنىڭ قوينىدا تۇرۇپ، تولۇن ئايغا قول ئۇزاتقانغا ئوخشاش، بىھۇدە، لېكىن مەنىلىك ھەسرەت ئىدى...

شائىر باشقا بىر دەپتەرنى كۆزدىن كەچۈردى. مانا بۇ بەيىت ئۇنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدىنى ئېگىلىۋالدى:

ئارەزىن ياپقاچ، كۆزۈمدىن تۆكۈلۈر ھەرلەھزە ياش،

ئۇيلەكسم پەيدا بولۇر يۇلتۇز، نىھان بولغاچ قۇياش.

شائىر بۇنى ئوقۇپ، ئۆز ئۆمرىدە ھاياجانلىق، بەختلىك پەيتلەرنى بارلىق تەپسىلاتى بىلەن يېڭىۋاشتىن ئەسلىدى. پۇتۇن ئۆمرىدە چوڭقۇر ھۆرمەت ۋە مۇھەببەت بىلەن يادلايدىغان ئۇلۇغ شائىرنىڭ گۈزەل، سۆلەتلىك قەددى - قامىتىنى كۆز ئالدىغا روشەن كەلتۈردى. بۇ مەرھۇم ھۆرمەتلىك لۇتپى ئىدى. نەۋائى شۇ تاپتا خاتىرىلەر دېڭىزىغا غەرق بولدى. ئۇ ھازىر بالىغا ئايلاندى. مانا ئۇ ئۇزاقتىن بۇيان كۆتكەن ئارزۇسىنىڭ تۈيۇقسىز قىستىشى بىلەن (خىيالىدا) ئورنىدىن تۇرۇپ، كوچىغا چىقتى. ھىرات ھەر كۈندىكى دەردى، ھاياتى، مۇشەققىتى بىلەن ياشىماقتا... ئۆزىگە تەڭتۇش بالىلار كوچىلاردا، تاملاردا توپ - توپ بولۇشۇپ ئوينىشىپ يۈرىدۇ. بىرلىرى ياڭاق ئوينايدۇ، بىرلىرى ئوقيا ئوينايدۇ. ئەلىشىر بولسا شەھەرنىڭ «باغ شۇمال» تەرىپىگە ئىلدام مېڭىپ بېرىپ، ھەيۋەت بىر ئىشكىنىڭ ئالدىغا بېرىپ توختايدۇ. بىر ئاز ئىككى ئويلۇق بولۇپ، بارغانسېرى كۆچىيىۋاتقان ھاياجانلىنىش، ئۈيلىش بىلەن ئىچكىرىگە كىردى. دەرەخلىك چوڭ ھويلىدا ھاسا تايىنىپ ئاستا مېڭىپ يۈرگەن مويسىپىت، زامانىنىڭ ئۇلۇغ شائىرى ھۆرمەتلىك لۇتپىغا كۆزى چۈشۈش بىلەن ئۇزاقتىن سالام بېرىپ، يۈگۈرۈپ كېلىپ، بالىلىق ساپ سەمىمىيەت بىلەن ئۇنىڭ كۆزىگە قارىدى. قېرى شائىر ئۆسكىلەڭ قاشلىرىنىڭ ئاستىدىكى، جانلىق - خىيالچان كۆزلىرى بىلەن بالىغا قارىدى. ئۇنىڭ كىملىكىنى سورىدى. ئەلىشىر ئۆزىنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ ھەم ئۈيلىپ تۇرۇپ، ئۆز مۇددىئاسىنى بايان قىلدى:

— بارىكاللا، غىياسىددىن كىچىكىنەنىڭ ئوغلى دېگىنە! — دېدى كۈلۈپ ھۆرمەتلىك لۇتپى، — پېقىرنى كۆرگىلى، مەمنۇن قىلغىلى كېلىپسەن - دە. قېنى بۇ ياققا ماڭ، ساڭا ئوخشاش ئەقىللىق ۋە ئەدەپلىك ئوغلان بىلەن سۆھبەتلىشىپ، دىلىمنى

ئاچاي، شېئىرىڭنىمۇ ئوقاي.

ئەلىشىر ئۇنىڭ كەينىدىن مېھمانخانىغا كىردى. تەكچىلەرگە نۇرغۇن كىتابلار تەقىلەنگەن. قالغان نۇرغۇن تەكچىلەرگە چىنە - قاچا تىزىلغان. لۇتپى ھاسىنى دالاندا قالدۇرۇپ كىرىپ، كۆرپە ئۈستىگە ئولتۇردى. ئەلىشىر تارتىنىپ تۆۋەن ئولتۇردى. لۇتپى بىر نەچچە غەزەللەرنى يادقا ئوقۇدى.

— بۇلارنى تېخى ئاڭلىمىغانسەن؟ — دەپ كۈلدى قېرى شائىر.

— شېئىرلىرىڭىزنىڭ تولىسىنى يادقا بىلىمەن، لېكىن بۇلارنى ئاڭلىمىغانىكەنمەن.

— راست، مەن بۇلارنى يېقىندا قەغەزگە چۈشۈرمەكچىمەن. خوش ئەمدى سەن ئوقۇغىن مەن تىڭشاي.

ئەلىشىر ئەيمەندى. ئۇنىڭ ئەسلى مۇددىئاسى ئۆزىنىڭ شېئىرلىرىنى بۇ قېرى شائىرنىڭ مۇھاكىمىسىگە تەقدىم قىلماق بولسىمۇ، شۇ تاپتا، نېمىشقىدۇر، بۇنى ئارقىغا سۈرگۈسى كەلدى. لۇتپى يەنە قىستىدى.

— ھىراتتا شۇنداق شائىرلار بارىكى، ئۇلار كوچا ۋە بازارلاردا ئۆتكەن - كەچكەنلەرنى توختىتىپ، ئۆز غەزەللىرىنى ئوقۇپ بېرىدۇغۇ... — دەپ كۈلدى لۇتپى.

ئەلىشىر تىترىگەن ئاۋاز بىلەن، لۇتپىغا قارىماستىن، بىرىنىڭ كەينىدىن يەنە بىرىنى ئوقۇشقا باشلىدى. ھەربىر شېئىردىن كېيىن، لۇتپىنىڭ ماقۇللىغان خىتابلىرىنى ئاڭلاپ، كۆزلىرى خۇشال ئويناپ كەتتى. يۈزى قىزىرىپ تەرلىگىنىنى سەزدى. ئاخىردا، لۇتپى: «ئاپىرىن ئوغلۇم» دەپ، قولىنى سوزۇپ ئۇنىڭ بېشىنى سىلىدى ھەم بېشىنى لىڭشىتىپ نەۋائىنىڭ بېيىتىنى ئاستا تەكرارلىدى:

ئارەزىن ياپقاچ، كۆزۈمدىن تۆكۈلۈر ھەر لەھزە ياش،

ئۇيلەكسم پەيدا بولۇر يۇلتۇز، نىھان بولغاچ قۇياش.

ئەلىشىر شېئىرنىڭ كەمچىلىكىنى كۆرسىتىشنى سورىدى. لۇتپى خۇددى ئۆز تەڭتۇشلىرى ۋە ئېھتىرامغا لايىق كىشىگە ئۆز ئېتىقادىنى ئۇقتۇرغان كىشىدەك، جىددىي سۆزلىدى: «خۇدا ھەققى، ئەگەر ئىمكانىيەت بولسا، مەن ئۆزۇمنىڭ پارس ۋە تۇركچە ئېيتقان ئون ئىككى مىڭ بەيىتنىمنى مۇشۇ غەزەلگە تېگىشەتتىم ھەم شۇ چاغدا ئۆزۇمنى ئۇلۇغ مەقسەتكە يېتىشكەن دەپ ھېسابلار ئىدىم!».

بۇ پەۋقۇلئاددە يۇقىرى تەرىپلەشكە نەۋائى خىجالەت بولۇپ، «ئۇنچە ماختىغۇدەك ئەمەس» دەپ ئۇ پىكىرگە قوشۇلمىغانلىقىنى بىلدۈردى. كېيىن، تۇركىي ۋە پارس تىللارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى تۇركچە بولغان گۈزەل شېئىر ئۇلگىلىرى ھەققىدە سۆزلەشتى. ئۇزاق، ئىللىق سۆھبەتتىن كېيىن مويسىپىت، داڭلىق لۇتپى بۇ شائىر ياش بالىغا دۇئا قىلىپ، ئەمدى ئۇنىڭ بىلەن تونۇش بولغانلىقىنى، ھەر ۋاقىت ئۇنى كۆرۈشكە ئارزۇلۇق بولىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، ئۇزىتىپ قويدى.

نەۋائى خېلى ئۇزاق ئەنە شۇ بالىلىق دەۋرىنىڭ گۈزەل، خۇشاللىق خاتىرىسىگە بېرىلىپ، مەرھۇم ئۇستاز بىلەن يەنە يېنىپ سۆزلەشكەندە، بىرئاز غەمكىن بولۇپ ئولتۇردى. كېيىن يەنە باشقا قەغەزلەرنى قولغا ئالدى. غەزەللەر ناھايىتى كۆپ، ئۇلارنىڭ ھەر بىرى ئۇنىڭ ئۆمرىنىڭ ئۆتمۈش سەھىپىلىرىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. چاڭ باسقان، تۇتۇق كۆرۈنگەن مىسرالاردىن ھاياتنىڭ يورۇق يۇلتۇزلىرى كۆرۈنىدۇ.

ئىشىك ئېچىلدى. شائىر بېشىنى كۆتۈرمەستىن كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا:

— مەرھەمەت، سەبۇھى!

— جانابلىرى ئىش بىلەن مەشغۇل ئىكەنلا، كۆڭۈللىرىگە

مالاللىق يەتمىسە، ــ دېدى ئىككى خىيال بىلەن ھەيدەر.
ــ ئولتۇرۇڭ، بۇ ئىشلارنى سۆھبەت ئارىلاشمۇ ئىشلەۋېرىشكە بولىدۇ، ــ دېدى نەۋائى ھەيدەرنىڭ چىرايىغا قاراپ، روھسىز ھالدا داۋام ئەتتى، ــ ئاستراباددىكى شارابخانىلىرىنى بىرەر كۈن تەرك ئەتتىڭىزمۇ؟ ھەقىقەتەن، ياخشى يىگىت سىزدە. ھەم شائىر، ھەم ئەسكەر، ھەم شارابخور. ھاياتتا تۇراقلىق بولۇش زۆرۈر. بۇ پەقەت غەيرەت ۋە سەۋر بىلەن بولىدىغان ئىش. ئۆمۈرنىڭ گۈلىنى بىھۇدە ئۆتكۈزۈشتىن نېمە پايدا؟ خەير، مەن كۆپ نەسىھەت قىلدىم، زادىلا قۇلاقتا تۇتمىدىڭىز. سۆز گۆھىرىنى شامالغا سورۇۋەتكىنىمگە مەنمۇ پۇشايمان يېدىم.
بەگزادىلەردەك ئېسىل، لېكىن قالايمىقان كىيىنگەن، ئالىنجوقا ھەيدەر، ئۆزىنىڭ ئادىتى بويىچە، ھېچبىر قارشى سۆز ئېيتماي ئېتىبارسىز تىڭشىدى، ئېسىل تۇركمەن گىلىمىگە باداشقىنىنى قۇرۇپ ئولتۇرۇپ، مەست كۆزلىرى بىلەن قەغەزلەرگە قاراپ، ئوچۇق كۆڭۈللۈك بىلەن سۆزلىدى:
ــ يۇرەكتىكى دەردنى مەي بىلەن يۇيۇش كېرەك. بۇ يەرلەرنىڭ ھەسرىتىگە شارابخانىلارنىڭ قىقاس ـ چۇقانلىرى داۋادۇر. يەر يۈزىنىڭ بىردىنبىر گۈزەل ۋە ئاۋات شەھىرى ھىراتنىن قوغلانغاندىن كېيىن، كېچىدىن كۈندۈزگىچە، كۈندۈزدىن كېچىگىچە شاراب ئىچىش ئۇنىڭدىن باشقا يول يوق.
ــ سىزنىڭ ھىراتقا كېتىشىڭىزگە چوڭ توسالغۇ يوق بولسا كېرەك، ــ دەپ كۈلدى نەۋائى يىگىتكە بىر قاراپ قويۇپ.
ــ سىلى بولمىسىلا، جەننەتمۇ زېرىكتۇرىدۇ. دوستلىرىمدىن ئۈزمەي خەت ئېلىپ تۇرىمەن. ھەمىمسىنىڭ سۆزى شۇ: «يېتىم ھىراتنا غېرىب بولۇپ ياشاۋاتىمىز!» شۇنىڭغا چىدالمايمەنكى، ــ دېدى ھەيدەر ئاۋازىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ــ ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىنىڭ زامانىدىن باشلاپ ھېچكىم سىلىگە ئوخشاش

بىزنىمىگەن بۇ ئۇلۇغ شەھەر بۇگۈن دوستلىرىمىز ئۈچۈن دوزاخقا، بىر گۈرۈھ ھىيلىگەر خائىنلار ئۈچۈن جەننەتكە ئايلاندى.

— ھەق ھەر قاچان ئۆز ئورنىنى تاپىدۇ، — دېدى نەۋائى ئىشتىن قول ئۈزمەستىن تۇرۇپ، — بىزنى تەقدىرنىڭ قۇيۇنى بۇ يەرگە ئېلىپ كېلىپ تاشلىدى. شۇندىمۇ، غەيرەت، سەۋر كېرەك. ۋەتەننىڭ ئاۋات بولمىغان، قالاق ۋىلايىتىنى چۆھەر باغۋەنگە ئوخشاش ئەمگەك ۋە پاراسەت بىلەن گۈللەندۈرۈشىمىز كېرەك. يۈرتنىڭ غېمىگە بېپەرۋا قاراشتىن ھەزەر ئەيلەك، يىگىت!

ھەيدەر خېلى ۋاقىت مەست كۆزلىرىنى خۇمارلاشتۇرۇپ، خىيال قىلىپ ئولتۇردى. كېيىن، نەۋائىنىڭ ئىجازىتى بىلەن، قەغەزلەرنى ئاختۇرۇپ قاراشقا باشلىدى. غەزەللەرنىڭ تولىسى بۇنىڭغا تونۇش، بىر قانچىلىرىنى يېزىلغان كۈنىلا ئۇ ئۆزى كۆچۈرگەن ياكى مەشھۇر خەتتاتلار كۆچۈرۈپ، ئايرىم كىتابلار قىلىپ تۈزگەن چاغلاردا ئوقۇغانىدى. لېكىن، ھازىر چېچىلىپ يانقان ۋاراقلاردىكى كۆچۈرۈلمىگەن كونا غەزەللەر كونا شارابقا ئوخشاش، ئۇنىڭ روھىنى كۈچلۈك مەست قىلىشقا باشلىدى. گاھىدا ئىچىدە ئوقۇدى، گاھىدا زوقلىنىپ كېتىپ، شائىرنىڭ دىققىتىنى بۆلۈپ قويۇشنىمۇ ئۇنتۇپ قېلىپ، ئۇنلۈك ئوقۇدى.

كېيىنكى غەزەللەردىن ھەيدەر بىرىنى ئوقۇپ چىقىپ، نەۋائىغا قاراپ:

— جانابى ئەمىر، مەن ھەيرانمەن، كاشكى بۇ قېرىلىق مېۋىسى بولۇپ، «فەۋائىدۇل - كىبەر»① گە كىرىشى قانداق! — دېدى.

— نېمە بوپتۇ؟

— بۇ غەزەلنىڭ تومۇرلىرىدا ياش قان قاينىغان، قىلىچتەك

---

① قېرىلىقتىكى پايدىلىق پىكىرلەر - نەۋائى ئۆزىنىڭ غەزەللەر كىتابىنىڭ تۆتىنچى قىسمىنى شۇنداق دەپ ئاتىغان ھەم قېرىلىقتا يازغان شېئىرلىرىنى بۇ قىسىمغا كىرگۈزگەنىدى.

يىگىتنىڭ ھېسسىياتى، زوق يالقۇنى يالقۇنجاپ تۇرىدۇغۇ! ئەگەر يېڭىلمىسەم، سىز ئۆزىڭىز تېخى قىرىق يەتتە ياشقا كىردىڭىز.

نەۋائى كۈلدى. بېشىنى قانداقتۇر دەردلىك يوسۇندا مىدىرلىتىپ دېدى:

— ئوغلۇم، ئۆمۈرنىڭ كۈنى ئېگىلدى، ئىلدام سۇرئەت بىلەن ئاخشام قاراڭغۇسىغا كېتىۋاتىدۇ ... ئۇنىڭدىن كېيىن، ئۆمۈرنى تۆت پەسلگە بۆلۈپ، يېزىلغان نەرسىلەرنى شۇنىڭغا مۇۋاپىق تەرتىپكە سېلىپ چىقىشنى ھەزرىتى جامىمۇ تولا لايىق كۆرگەنىدى.

— پېقىر بۇ ھەقتە ئۆز پىكرىمىدە قالىمەن. سىز قېرى ئەمەس، بىزنىڭ بەختىمىزگە زادىلا قېرىمايسىز!

نەۋائى ئۆمرىنىڭ ئۇنتۇلماس ئايرىم دەۋرلىرى ھەققىدىلا ئەمەس، ھەتتا يىللىرى ھەققىدىمۇ ئاجايىپ پىكىرلەر بايان قىلاتتى. خۇسۇسەن، يېگىتلىك ۋە قېرىلىق ھەققىدە سۆزلەشنى ياخشى كۆرەتتى. ئۆمرىنىڭ باھارى ۋە كۈزى توغرىسىدىكى ھېكايىلىرى شۇنداق جانلىق، روشەن، گۈزەل پىكىرلەر، تەسەۋۋۇرلار بىلەن تولغانىدىكى، تىڭشىغۇچىلار «تۇغۇپ قالمىسىكەن» دەپ زوقلىنىپ قۇلاق سالاتتى، بۇ قېتىم نەۋائى «خەمسە» دىن بىر بېيىتنى ئوقۇش بىلەن چەكلەندى:

ساقال ئېقى ئۆلۈمگە ئىشارەدۇر،
تىرىكلىك سەبزىسى ئۈزرە قىرىودۇر.

ئۇنىڭدىن كېيىن: «قانداق دەيسىز، توغرىمۇ ياكى خاتامۇ؟» دېگەندەك قىلىپ ھەيدەرگە قاراپ قويدى. ھەيدەر شائىرنىڭ خىيالىغا چاقماق كىرىپ قالغان ساقىلىغا قاراپ، شوك بولۇپ قالدى. نەۋائى يەنە بىر ئاز ئىشلەپ، كەينىگە ئۆرۈلۈپ، دېرىزىدىن ھويلىغا قارىدى. ۋاقىتنىڭ قانچە بولغانلىقىنى بىلگەندىن كېيىن دەستە - دەستە قەغەزلەرنى تەرتىپ بىلەن تىزىپ، بىر چەتكە يىغدى - دە،

تىزىنى ئۇۋۇلىدى. كېيىن ھەيدەرگە قاراپ:
— پاراڭ قىلىڭ، نېمە خەۋەرلەر بار، — دېدى.
ھەيدەر: «بۇ يەرلەردە تىلغا ئېلىشقا لايىق نېمە خەۋەر بولاتتى؟» دېگەندەك قىلىپ، قولىنى سىلكىدى - دە، شەھەردە كۆرگەن ياكى ئاڭلىغان بەزى ۋەقەلەرنى كۆڭۈلسىز ئېيتىشقا باشلىدى. سۆزىنىڭ ئارىسىدا ئۇ بىر چاغلاردا ئۆلۈپ كەتكەن، ئاستراباداللىق نامسىز قانداقتۇر بىر شائىر توغرۇلۇق سۆزلىدى. نەۋائى ئادەتتى بويىچە قىزىقىپ:
— خوش، قېنى ھەممىسىنى ئېيتىڭ. قانداق شائىر ئىكەن ئۇ، — دەپ ھەيدەر تەرەپكە ئېڭىشتى.
ھەيدەر يەنە شۇ خۇشياقماسلىق بىلەن بايان قىلدى.
— خېلىلا غەزەل ۋە داستانلىرى بار ئىكەن، داستان يېزىشقا خېلى قابىلىيەتلىك ئىدى، دېيىشىدۇ. لېكىن شائىر پېقىرلىقتىن ۋە كىچىك پېئىللىقتىن تىرىك چېغىدا ئەسەرلىرىنى يىغىشتۇرمىغانىكەن. ئۇنىڭ ئىجاد ئەتكەن نەرسىلىرى چېچىلىپ ھەر كىملەرنىڭ قوللىرىدا قېلىپ قاپتۇ.
— ئوغلۇم، بۇ ئەلدە نى - نى تالانتلار، كۈن تەگمىگەن ياپراقتەك كامال تاپماستىن، پۈرلىشىپ سارغىيىپ كەتكەن! — دەپ، غەزەپ ئارىلاش، تىترىگەن لەۋلىرى بىلەن سۆزلىدى نەۋائى. مەدرىسىلەرنىڭ ھەربىر ھۇجرىسىدا، ھەربىر بۇلۇڭ - پۇشقاقتا ئۆز ئۆمرىنى ئىلىمگە، شېئىرغا پىدا قىلغان ئاجايىپ مەرد پاكىز ئىنسانلارنى تېپىشقا بولىدۇ. ئوغلۇم، سىز بىزگە بىر خىزمەت قىلىڭ. ئۆچۈپ قالغان يۇلتۇزلارنىڭ بىرىنى تارىخ ئۇچۇن تىرىلدۈرۈڭ. ھېلىقى سىز ئېيتقان مەرھۇم شائىرنىڭ ھاياتىنى ئۆگىنىڭ، ئۇنىڭ قەلەم مەھسۇلىنى قەيەردە ۋە كىمدە بولمىسۇن، يىغىشتۇرۇڭ ھەم قابىلىيەتلىك ۋە نومۇسلۇق بىر كاتىپقا بېرىپ، بىر كىتاب تۇزدۇرۇڭ. بارلىق چىقىمنى بىز ئۆز ئۇستىمىزگە ئالىمىز. ئەتىدىن باشلاپ مۇشۇ ئىشقا بەل باغلاڭ!

هەيدەر تەكلىپنى قوبۇل قىلدى. كېيىن غىجەكنى ئېلىپ، نەۋائىدىن ئىجازەت سورىدى. نەۋائى كۆزى بىلەن ئىشارەت قىلىپ ئىجازەت بەردى. هەيدەر ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان بىر - ئىككى مۇقامغا چالدى. نەۋائى كۆزلىرىنى يۇمۇپ، شېئىرلىق سادالار ئۇنىڭ روهىنى تەۋرەتكەندەك بېشىنى ئاستا چايقاپ ئولتۇردى.

شەيخ بەهلۇل ئالدىراش كىرىپ: «هىراتتىن مېهمان!» دېدى.

— كىم؟ — دەپ سورىدى بىردىن جانلانغان نەۋائى.

— هۆرمەتلىك خوجا ئەفزەل جانابلىرى!

نەۋائى چاچراپ ئورنىدىن تۇردى. هويلىغا يۈگۈرۈپ چىقتى، كەينىدىن هەيدەرمۇ چىقتى.

ئۇلار هويلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى. خوجا ئەپزەل بوران - چاپقۇنلۇق دېگىزدىن سالامەت قىرغاققا يەتكەن كىشىدەك خۇشاللانغانىدى. لېكىن، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇنىڭ بارلىق تۇرقىدا قاچقۇننىڭ ئالاقزادىلىكى، ئىشەنچسىزلىك سېزىلىپ تۇراتتى. بۇلار ياساقلىق نەقىشلىك باشقا بىر بۆلمىگە كىردى. ئولتۇرۇشقاندىن كېيىن خوجا ئەپزەل يەنە يېنىپ - يېنىپ نەۋائىنىڭ هالىنى، كەيپىنى سورىدى. نەۋائى ئادەتتە ئۇزاق سەپەر قىلغان كىشىدىن سورىلىدىغان سوئاللار، يولنىڭ مۇشەققەتلىرى، يول خەتەرلىرى هەققىدە سورىدى. داستىخان سېلىنىدى. تۇرلۇك مېۋە - چېۋە ۋە باشقا تائاملار بىلەن داستىخان توشۇپ كەتتى. غىزا ئۇستىدە سۆهبەت جىددىيلەشتى، سۆزنىڭ كاللەك يېرى ئۇزۇلمەستىن چۆزۈلۈۋەردى. خوجا ئەپزەل پايتەختتىن نەۋائى كەتكەندىن كېيىن بولغان ۋەقەلەرنى بىر - بىرلەپ ئېيتىشقا باشلىدى. پادىشاه پىتنە - پاسات، ئەيش - ئىشرەتكە تېخىمۇ بېرىلىپ كەتكەن. بۇلۇڭ - بۇلۇڭدا، شوپاڭ - شوپاڭدا يىلاندەك تولغىنىپ، يۇرەكلىرىگە يىغىلغان قارا غەزەپنى قانداق بوشىتىشنىڭ ئېپىنى تاپالماي يۇرگەن هەربىر پىتنىچىلەر بىردىن

باش كۆتۈرگەن، دىۋاندا ۋە بارلىق مەھكىمىلەردە خىيانەت ۋە پارىخورلۇق ئەۋج ئالغان. دۆلەتنىڭ تىزگىنىنى قولىغا ئالغان مەجبىددىن بارلىق ياخشىلىق ۋە خەلقە پايدىلىق ئىشلارغا ئەجدىھادەك ئوت ۋە زەھەر چاچماقتا. ئۇ ئۆزىنى پادىشاھنىڭ مۇئاۋىنى ھېسابلايدۇ، نەۋائىنىڭ دوستلىرى، يېقىنلىرىلا ئەمەس، ھەتتا ئۇنىڭ شائىرلىقىنى ماختىغانلار، ئادالىتىگە تەن بەرگەنلەر، تىلەكداشلىق كۆرسەتكەنلەرمۇ، مەجبىددىنىڭ تەقىپى ئاستىدا قېلىشقان. مەجبىددىن خەزىنىگە مەبلەغ توپلاش پەردىسى ئاستىدا خەلقنى تالاپ، ئاچ - يالىڭاچلىققا دۇچار قىلماقتا. باش ۋەزىرگە يېقىن بولغان بەزى بەگلەر ۋە ھەر خىل ئەمەلدارلار بىر يارلىق بىلەن كەڭرى يەرلەر ئېلىپ، تەنتەنىلىك زىياپەتلەردە، مەجلىسلەردە ھەپتىلەپ شاراب ئىچىشىدۇ، قىمار ئوينايدۇ. مۇنداق قەبىھ، ھارام ئۇۋۇلارغا ياش بالىلارنى، قىزلارنى ئېلىپ كېلىپ، ئۇلارنى پادىشاھنىڭ، پىتنە - پاساتنىڭ سېپىق تۇتۇنى بىلەن بوغىدۇ. ھازىر ئاتا - ئانىلار چىراي شەكلى ياخشىراق بالىلىرىنى كوچىلارغا چىقارماي، كېچە - كۈندۈز ئۆيلىرىدە ئاسرايدۇ.

— جانابى ئەمىر، — دېدى خوجا ئەپزەل ئاخىردا ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ، — ھىراتتىكى ئىپلاسلىق ھادىسىلەرنى سۆزلەشكە تىلمۇ ئاجىزلىق قىلىدۇ. ئاخىرى خەيرلىك بولسۇن! مەن جانابلىرىنىڭ يۈزلىرىنى كۆرگەنلىكىم ئۈچۈن ئاللا تائالاغا مىڭلارچە شۈكرىلەر ئوقۇيمەن. مېنى مەنسەپتىن ھەيدىگەندىن كېيىن جېنىمغا قەست قىلدى. تۈرلۈك مىكىر - ھىيلىلەر بىلەن كۈنلىرىمنى زەھەرلىدى. ئەمما، ئۆز قۇدرىتى بىلەن ماڭا جان بەخش ئەتكەن تەڭرى يەنە بۇ جاننى ساقلاپ قالدى.

نەۋائى داستىخانىنىڭ چېتىنى بارماقلىرى بىلەن ھىمىرىپ تۇتۇپ، شۇك ئولتۇردى. ئۇنىڭ كۆزلىرىدە ۋەتەن قايغۇسى يانماقتا ئىدى. ھازىر ئۇ ھىراتتا قاناۋاتقان دولقۇنلارغا چۆكۈپ، تەقدىرنىڭ ئاجايىپ ئويۇنى ھەتىجىسىدە ئامان قالغان قەدىردان

دوستىنىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرىنى كۆكرەكنى سىققان غەزەپ ۋە روھنى قىزىتقان تۆمۈردەك كۆيدۈرگەن ئەلەم بىلەن بىر - بىرلەپ ئويلاپ، مەلۇم خۇلاسىلەر چىقىرىش بىلەن مەشغۇل ئىدى.

— دوستۇم، — دېدى شائىر بېشىنى كۆتۈرۈپ، — سىز ئېيتقان قايغۇلۇق، كۆڭۈلسىز مەنزىرىلەرنى مەن قۇلاققا يەتكەن بەزى خەۋەرلەرگە تايىنىپ، تەخمىنەن سىزەتتىم. لېكىن، دۆلەت كىشىلىرىنىڭ مۇنچىلىك پاسىقلىق پاتقىقىغا پېتىپ كېتىشلىرىنى خاتىرەمگە كەلتۈرمىگەنىدىم. يەر ھەيدەپ، تېرىلغۇ تېرىش ئۇچۇن دېھقان بولۇش كېرەك. توڭغۇزلار تۇمشۇقلىرى بىلەن تېرىلغۇنى تىلغايدۇ، شۇ! بىز ھېچقاچان بۇ ئەھۋالغا تاماشىبىن بولۇپ تۇرالمايمىز. يۇرتنىڭ قاراڭغۇ كېچىسىدە ئەقىل مەشئىلىنى يەنمۇ ئېگىز كۆتۈرىمىز.

— بىرەر پايدىسى بولارمىكىن؟ — دەپ ئۇمىدسىز سورىدى خوجا ئەبزەل.

— راست، بەزى مەخلۇقلار نۇردىن زۇلمەتنى ئەلا دەپ بىلىدۇ. مەسىلەن، شەپەرەڭ ئۇچۇن قاراڭغۇ چۇشكەندىن كېيىن ھايات باشلىنىدۇ. ئەپسۇسكى، جاھاننىڭ ھۆسنى ۋە نۇرى بولغان ئىنسانلار ئارىسىدا، زامانىمىزدا شۇنداق كىشىلىك دۇشمەنلىرى نۇرغۇن. ئەقىلنىڭ تەنتەنىسى ئۇلارنىڭ كۆچلۇك كەلكۇن يەر يۇزىدىكى ئەخلەتلەرنى سۇرگەندەك ھايات مەيدانىدىن ئۆلۇم كودىكىغا سۆرەيدۇ. شۇڭلاشقا، بىز قەيەردە بولساقمۇ، يۇرت ئۇچۇن ئەقىلنىڭ مۇقەددەس ئوتىنى پۇۋلەيمىز. بىز تۆمۈرچىگە ئوخشايمىز. زۇلۇمنىڭ كىشەنلىرىنى ئەقىلنىڭ ئوتخانىسىدا ئېرىتىپ، ئۇنىڭدىن ھايات ئۇچۇن كېرەكلىك ئەسۋابلار ياسايمىز. دوستۇم، بۇنىڭ ئۇچۇن مۇستەھكەم ئېتىقاد ۋە ئىرادە كېرەك!

خوجا ئەپزەل نېمە دېيىشىنى بىلمەي قالدى. ئۇ ھىراتتا كۆرگەن تەسىراتلىرى ئاستىدا ھاياتتىن بەزگەندەك ئىدى. يەنە يېڭىۋاشتىن نەۋائى باشلىق ئۆز دوستلىرى بىلەن ئاۋۋالقىدەك

ئىشلەپ كېتىشكە ئۇنىڭ كۆزى يەتمەيتتى. ئۇ قوغلاندى. نەۋائىنىمۇ شۇ كەيپىياتتا دەپ ئويلايتتى. لېكىن ھازىر نەۋائىنىڭ چوڭقۇر ئىشەنچ ۋە قەتئىي نىيەت بىلەن ئېيتقان سۆزلىرى ئۇنى قاتتىق ئەجەبلەندۈردى. ئۇ ئىچىدە: «قاماقتىكى شىرنىڭ غەيرىتى ئەركىن چېغىدىكىدىنمۇ ئېشىپ كېتىپتۇ!» دەپ ئويلىدى. ئاندىن كېيىن ئۇ ئاستراباددىكى ئىشلىرى ھەققىدە سوردى. نەۋائى بۇ ۋىلايەتنىڭ كەم ـ كۈتلىرى، خەلقنىڭ ئەڭ زۆرۈر ئېھتىياجلىرى خۇسۇسىدا سۆزلەپ بەردى ۋە ئاخىرىدا دېدى:

ـــ بۇ يەرلەرنىڭ ھاكىملىرى باخشىنىڭ دېپىي يېرىلسا، گەردىشى مايمۇنغا ئويۇنچۇق بولىدۇ، دېگەن مەزمۇندا مەنسىز، جاھىللارچە ئىشلار بىلەن مەشغۇل بولغانغا ئوخشايدۇ، دەپ گۇمان قىلىمەن.

خوجا ئەپزەل كىچىك قارا كۆزلىرىنى قىسىپ، قاقاقلاپ كۈلدى. كېيىن كۈلكىسىنى توختىتىپ: «تۈزەشتىن كۆرە تولاراق بۇزۇپتۇ دەڭا!» دېدى.

ـــ بۇزۇشتىن گويا كەيپ سۈرگەن، ـــ دېدى نەۋائى غەزەپلىنىپ، ـــ ئەل شۇ ئەھۋالدا بولۇپ تۇرسىمۇ، يەنە تېخى خەزىنىگە تاغ ـ تاغ ئالتۇن دۆۋىلىمەكچى بولۇشىدۇ. ئاستراباد سودىسى چوڭ شەھەر، لېكىن ئۆزى خاراب بولۇپ كەتكەن! نامازغا ئەسىردە ئاستراباددىكى بەزى پېشقەدەم ئالىملىرى ۋە بەزى مەنسەپدارلىرى تەكلىپ قىلىنغانىدى. زىياپەت كۆڭۈللۈك ئۆتتى.

ئەتىسى خۇپتەندىن كېيىن ياقۇپ بەگنىڭ ئەلچىلىرى تەنتەنە بىلەن كىرىپ كېلىشتى. تاشقىرىدا ئاتلار كىشىنىشىپ، نۆكەر ۋە خىزمەتكارلار ۋاراڭ ـ چۇرۇڭلىشىپ، پۇتۇن قورۇنى كۆتۈرۈۋەتتى.

ياقۇپ بەگنىڭ ئادەملىرى نەۋائى بىلەن ناھايىتى سەمىمىيەت بىلەن كۆرۈشۈپ، سوۋغاتلار تەقدىم قىلدى. باھادىرلاردەك ئاددىي، ئۇلۇغ سۈپەت كىشىنگەن، جەڭگىۋار تۈركمەن يىگىتى، گويا بىر

مۇقەددەس ئىشنى بەجا كەلتۈرگەندەك چىن ئىخلاس بىلەن ياقۇپبەگنىڭ مەكتۇپىنى شائىرغا ئۇزىتىپ، ئۆزى كەينىگە چېكىندى. نەۋائى مېھمانلارغا مىننەتدارلىق بىلدۈرۈپ، ھەر قايسىسىنىڭ ھال - ئەھۋالىنى ئايرىم - ئايرىم سوراشتۇرۇپ بولۇپ، ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى. مېھمانلار گويا كى ئىلگىرىلا كېلىشۇۋالغاندەك ھەرقايسىسى ئۆز مەرتىۋىسىگە لايىق ئورۇن تۇتۇشۇپ ئولتۇردى.

نەۋائى مەكتۇپىنى ئىچىدە ئوقۇۋېتىپ، ئۇنىڭ يۈزىدە خۇشاللىق ئالامىتى پەيدا بولدى. بۇ مەكتۇپ ھىراتتىكى چاغدا ياقۇپبەگدىن ئالىدىغان مەكتۇپلىرىدىنمۇ چوڭقۇر مۇھەببەت، قەدىردانلىق تۇيغۇلىرى بىلەن تولغانىدى. نەۋائى قەغەزنى پۈكلەپ تىزىغا قويدى ھەم ياقۇپبەگكە بولغان مىننەتدارلىقىنى بىلدۈردى. سەمىمىي، جانلىق سۆھبەت تۇن يېرىمىغىچە داۋام قىلدى.

بىر نەچچە كۈندىن كېيىن مېھمانلار نەۋائىنىڭ ياقۇپبەگكە ئەۋەتكەن خەت - خالتىلىرىنى ئېلىپ مېڭىپ كەتتى. خوجا ئەپزەل بىر نەچچە كۈنلا نەۋائىنىڭ يېنىدا بولۇپ، ھىراتتا بولۇۋاتقان ئىشلار توغرۇلۇق كېچە - كۈندۈز مۇلاھىزىلەر قىلىشتى. ئۇنىڭدىن كېيىن مەككىگە سەپەر قىلىش ئۈچۈن يولغا چىقتى. ئۇ ئىلگىرىكى ئورنىدا بولغان بولسا، مۇنداق «مۇقەددەس جايلارغا» تاۋاپ قىلىش كويىغا چۈشمەس ئىدى، ئەلۋەتتە. خوجا ئەپزەل ھىراتتا ئىشلارنىڭ ئوڭلىنىشىغا، دۈشمەنلەرنىڭ تەسلىم بولۇشىغا ئۆزىنىڭ ئىشەنمىگەنلىكى ئۈچۈن خاپا ئىدى. ۋەتەننى تەرك قىلىشتىن باشقا چارىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرەلمەيتتى. شۇڭا، نەۋائىنى سەپەر مۇھلىتىنى كېيىن سۈرۈشنى سورىسىمۇ، ئۇ ئۇنىمىدى.

نەۋائى يەنە ئاسترابادتىكى تونۇش - بىلىشلىرى بىلەن قالدى. ئۇ تىنماستىن ئىشلىدى. ھەر كۈنى مەھكىمىدە چوڭ - كىچىك ھەر قانداق مەسىلىلەرنى ئۆزى ھەل قىلاتتى. شەھەر ۋە يېزىلاردىن ئەرز ۋە شىكايەتلەر بىلەن كەلگەنلەرنى قوبۇل قىلاتتى. قالغان

ۋاقىتلاردا، تولىسى كېچىلىرى، «چاھار دىۋان» بىلەن مەشغۇل ئىدى. ھەممە ۋاقىتنى ئىش بىلەن بەند قىلسىمۇ گاھى بىر چاغلاردا ئۆز ئەھۋالىنى ئويلاپ، ئىچى ھەقسىزلىككە قارشى غەزەپ بىلەن توشۇپ كېتەتتى. دوستلىرىدىن كەلگەن خەتلەر پايتەختتىكى ئەھۋاللارنىڭ كۆندىن - كۈنگە ئېغىرلىشىپ كېتىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر بېرەتتى. شائىر ئەلدە «بۇز ۇقلۇق» دەۋرى باشلانغانلىقىغا ھەر كۈنى يېڭى - يېڭى دەلىللەر كۆردى. نېمە قىلىش كېرەك؟ دۇنيانىڭ ھاي - ھۇيىدىن «ئېتەك قېقىپ» پېقىرلىق ۋە پاناھ يولىنى تۇتسۇنمۇ؟ ئۇ دەرۋىشلەرنى ياخشى كۆرەتتى. ئۇ خانىقالاردا، مەھكىمەئى شەرئىلەردە ئۇۋلاپ، خەلقنىڭ تالايدىغان «يوغان سەللىلىكلەرگە» قانچە نەپرەت قىلسا، ئۆز خىيالىغا چۆككەن ۋە تارىخلاردا داڭلىق خىسلەتلەر بىلەن ئۇچرايدىغان ھەقىقىي دەرۋىشلەرگە ئۇنچىلىك مۇھەببەت باغلايتتى. ئۇ دەرۋىشلىكنى ھەقىقىي، ئىشق، دانالىق مەنبەسى دەپ چۈشىنەتتى. پات - پاتلا بۇ مەنبە قاينىغان، ئاللىقانداق پاكىز، نۇرلۇق ماكانلارغا ئۇچۇشقا قانات ھازىرلايتتى. ئەمما ۋەتەننىڭ، خەلقنىڭ تەقدىرى پالاكەتلەر ئاستىدا قالغان چاغدا تەركىدۇنيا بولۇپ، باشنى ئېلىپ كېتىشنى ئۆزىگە راۋا كۆرمەيتتى.

شائىر گاھىدا يالغۇز ئۆزى سائەتلەرچە ئويغا چۆكۈپ، ئەلنىڭ ئاسمىنىغا يېيىلغان «بۇز ۇقلۇق» بۇلۇتلىرىنى قانداق قوغلاش مەسىلىسى ئۈستىدە تۇرلۇك يوللارنى ئىزدەيتتى. ھىراتتىن، ئەلنىڭ قەلبىدىن ئۇزاقتا، ھەر قىسما جاسۇسلار بىلەن قورشالغان بىر ھالدا تۇرۇپ، ئۇ نېمە قىلالىشى مۇمكىن؟ «ھەقىقەت ئاۋازىنى ئېگىز كۆتۈرەي، تەختتىكىلەر ئاڭلىمىسا ياكى ئاڭلىغۇسى كەلمىسە، بۇ سادالارغا چاڭقىغان كۆڭۈللەر يوق ئەمەس» دەپ ئىشىنىدۇ. دۆلەتنى مۇستەھكەملەش، ئەلنى ئاۋات، خەلقنى شاد قىلىش ئۈچۈن، زۆرۈر بولغان دەستۇرلار ھەققىدە ئويلايدۇ. توغرىلىقىغا گۇمانسىز بولغان، مىڭ بىر مۇشەققەتكە،

توسقۇنلۇقلارغا قارىماستىن، ئۆزى بىر چاغلاردا ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا پادىشاھدىن باشلاپ، مەھەللىنىڭ كۆزەتچىسىگىچە ھەر قانداق مەنسەپدارنىڭ ۋەزىپىسى، پائالىيىتى، ئەخلاقى نېمىدىن ئىبارەت بولۇشىنى يېپىدىن يېڭىسىغىچە ئويلاپ بەلگىلەيدۇ. ھەقىقەت ۋە پىكىرلىرىنى ئۆچمەس سىياھ بىلەن يېزىپ، ئايرىم مەكتۇپلەر ئارقىلىق ھىرانقا ئەۋەتىشنى ئويلايدۇ.

گاھىدا شائىرنى گويا كى ئۇيقۇ باسقاندەك ھاردۇق باسىدۇ. ئۇ ساز - نەغمە ئاڭلايدۇ ياكى ئۆزى چالىدۇ ياكى قەلەمنى ئېلىپ، ئىلھامنىڭ سۇدەك ساپ، رەڭگارەڭ بۇلۇتلىرىغا ئورىلىدۇ - دە، تاغلاردا ئارامىلىق ئۇيقۇسىدىن تاڭ شامالىرى بىلەن ئويغانغان كىشىدەك ئۆزىنى يېڭىك سېزىدۇ.

يىگىرمە ئۈچىنچى باب

I

هويلىدا يەڭلىرىنى جەينىكىگىچە تۈرۈپ، كۆڭلىكىنىڭ ياقىسىنى ئاق مۇرىسىگە چۈشۈرۈپ، بېشىنى يۇيۇپ ئولتۇرغان دىلدارنىڭ ئۈستىگە ئارسلانقۇل كىرىپ كەلدى ـ دە: «قېنى چاپسان بول، مۇنۇلارنى قەيەرگە قويامىز؟» دەپ بازاردىن ئېلىپ، ئىككى قولتۇقىدا كۆتۈرۈپ كەلگەن بولاقلارنى كۆرسەتتى. ئايالى كۈن نۇرىدا يالتىرىغان قارا چاچلىرىدىن سۈنى ئاق بارماقلىرى بىلەن سىقىۋېتىپ، ئېرىگە قارىدى.

— هوي، نېمە ئۈنچە ئالدىرىدىڭىز؟ تېخى ئەتىگەنغۇ.

— مېھمانلارنى ئەتىگەن بازارغا كېتىشتە ئېيتىپ قويدۇم. جۈمە نامىزىدىن چىقىپ بىزنىڭكىگە كېلىدۇ.

— ئاشخانىغا ئەپكىرىپ قويۇڭ. گۆشنى جىقراق ئالدىڭىزمۇ؟ مېھمانلىرىڭىز نازۇك كىشىلەر. قاتتىق ـ قۇرۇق غىزا بىلەن ئۈزىتىش ئۇيات بولىدۇ، — دەپ كۈلدى دىلدار سەدەپتەك چىشلىرىنى يالىلدىتىپ.

ئارسلانقۇل ئاشخانىغا كىرىپ كېتىپ بېرىپ: «مەن شۇنچە تەرىپلىسەمۇ، تېخىچىلا سەن ئۇلارنىڭ قانداق كىشىلەر ئىكەنلىكىنى بىلمەپسەن. بىزنىڭ بىر تاۋاق شويلىمىزنى بىر تاۋاق يىلىك دەيدىغان كىشىلەر ئۇ» دېدى.

سەرگەز كۆڭلەك كىيگەن تۆت ياشلىق ئاينىسەم پىلدىرلاپ ئايۇاندىن چۈشۈپ، دادىسىنىڭ كەينىدىن يۈگۈردى: «دادا، دادا،

ماڭا هالۋا ئەكەلدىڭىزمۇ!» ئارسلانقۇل ئاشخاندا تۇكۇنلىرىنى يەشتى، قىزغا بىر كېسىم هالۋا بەردى. ئۆزى ئولتۇرۇپ پىياز ئاقلاشقا باشلىدى. بۇگۈن ئۇ ئادەتتىكىدىن تولاراق خۇشال ئىدى. ئۇنىڭ كەڭ، ئىرادىلىك، جىددىي پىشانىسىدە باهار قۇياشىنىڭ نۇرى يالقۇنجاپ ئويناياتتى. هويلىدىكى ئالۇچا ئوخشاپ كەتكەن بولۇپ تاملاردا بالىلار، هەتتا كۆكسى بىلىنىپ قالغان قىزلار توپ - توپ بولۇشۇپ ئوينىشىپ يۈرۈشەتتى.

ئارسلانقۇل دىلدار بىلەن تېپىشۇالغاندىن كېيىن، ئۆز يېزىسىغا كەتمىگەنىدى. بىر نەچچە يىل هىراتتا يۈرۈپ، ئۇنىڭ ئېغىر كۇنلىرىنى باشتىن كەچۈرۈپ، تونۇش - بىلىشلىرى كۆپەيگەنىدى. شۇڭا بۇ شەهەرنى تاشلاپ كەتكۈسى كەلمىدى. دىلدار ئۇنىڭ هەسرىتىدە كۆيۈپ - پىشىپ كەتكەن مومىسى بىلەن دادىسىنىڭ ئۆلۈپ كەتكەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلاپ، ئېرىنىڭ قارارىغا قوشۇلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئارسلانقۇلنىڭ چوڭ ئانىسى زۇبەيدە مومايمۇ بۇلارنى قولدىن چىقىرىشنى خالىمىدى: «خۇدايىم ماڭا بالا بەرمىدى. ئەمدى ئۆي - جايغا ئىگە بولۇڭلار، بىزنىڭ ئۆلۈكىمىزنى ئۈزىتىڭلار، بىزدىن كېيىن چىرىغىمىزنى يېقىپ ئولتۇرۇڭلار، ئەرۋاهىمىز خۇش بولسۇن» دەپ يالۋۇرغانىدى.

ئۆزى كۇچلۇك، هەرقانداق هۇنەردىن ئازدۇر - كۆپتۇر خەۋىرى بار ئارسلانقۇل ئۇچۇن هەر تۇرلۇك ئىش تېپىلىپ تۇراتتى. ئۇنىڭدىن تاشقىرى دىلدارنىڭ قولى ناهايىتى ئەپلىك بولۇپ كىيىمنى ياخشى تىكەتتى. شۇڭا، ئەر - خوتۇن توختىماي ئىشلەپ، تېخى ئۇنچە موهتاجلىققا دۇچار بولمىغانىدى. ئۇزاق ۋە ئېغىر ئايرىلىشقاندىن كېيىن، شۇنداق ئېغىرچىلىقلار بىلەن تېپىشقاچقا، ئۇلارنىڭ يۈرەكلىرى بىر - بىرىگە شۇنداق يېقىن ئىدىكى، قولۇم - قوشنىلىرى بۇلارنىڭ هاياتىغا قىزىقاتتى: «هەزرىتى ئەلى بىلەن بۇۋى پاتىمەمۇ بىر - بىرىنى مۇنداق هۆرمەت قىلىشمىغان بولغىيتى» دېيىشەتتى. مانا ئەمدى ئۇلار بىر قىز، بىر ئوغۇلنىڭ

ئاتا ـ ئانىلىرى بولدى. بۇنىڭدىن بىر نەچچە كۈن ئاۋۋال ئوغلى ئۆمىلىدى، دىلدار قولۇم ـ قوشنىلىرىغا كىچىك توي قىلىپ بەردى. موماي قوماچ قورۇپ، قىزىق قوماچنى بىلىنىڭ ئۈستىدىن چاچتى. كىچىك ـ كىچىك كۆمەچ نانلىرىنى بالىنىڭ پۈتلىرى ئارىسىدىن ئۆتكۈزدى. ماتاچى قوشنىسىنىڭكىگە يىغىلغان قىزلار تامدىن ئارتىلىشىپ چۈشۈپ، ئۆينىڭ ئىچىگە توشتى. قىيا ـ چىيا بىلەن ناخشا ـ ئويۇننى قىزىتىۋەتتى. دىلدار بەكمۇ خۇشال بولۇپ كەتتى. بۇگۈن بولسا ئارسلانقۇل ئۆز نۆۋىتىدە ئىككى مېھماننى سۈلتانمۇرات بىلەن زەيىنىدىنىنى ئۆيىگە چاقىرغانىدى.

دىلدار چېچىنى نېرى ـ بېرى قىلىپ مومايغا ئۆرۈگۈزۈپ، بالىسىنى ئېمىتىپ قويۇپ، ئارسلانقۇلنىڭ يېنىغا كەلدى. «پىيازنى جىقراق توغرا، مانتا ئېتەيلى» دەپ ئاشخانىغا كىردى ۋە ئاخشامقى گۆش، ياغ، مېۋە ـ چېۋىلەرنى كۆزدىن كەچۈردى. ئارسلانقۇل «ئاز ئەمەسمۇ، جېنىم» دەپ سورىدى.

ـــ ياق، تازا كۆڭلۈمدىكىدەك بوپتۇ، ـــ دېدى ئايالى.

ئارسلانقۇل ئاستا سۆزلىدى:

ـــ ئۇلارغا جېنىمنى بېغىشلىساممۇ ئازلىق قىلىدۇ. ساڭا نېمىسىنى سۆزلەپ ئولتۇراي، ھەممىسى ئۆزۈڭگە ئايانغۇ.

ـــ ئوغلىمىزمۇ، شۇ سۈلتانمۇراتتەك ئالىم بولسۇن، ـــ دېدى دىلدار سەممىيەت بىلەن.

ئارسلانقۇل بېشىنى لىڭشىتىپ، ماقۇللاپ دېدى:

ـــ ئۇ ئەقىلنىڭ خەزىنىسى. بىر چاغلاردا قايسىبىر ئەلدىن، قايسىدى، ھە، رۇمدىن، ئېتى ئېسىمدە يوق، بىر ھە راست «چەلەبى» دېگەن بىر ئالىم كەلگەن. ھىراتتىكى مەدرىسىلەردە دەرس بېرىدىغان بارلىق ئالىملار بىر تەرەپ بولۇپ، ھېلىقى ئالىم بىر تەرەپ بولۇپ مەسىلە تالىشىپتۇ. چەلەبى بىر تۈرۈپ ئاسماندىكى يۇلتۇزلار توغرۇلۇق سۆزلىگۈدەكمىش، بىر تۈرۈپ،

ئاللىقايسى بىر زاماندا ئۆتكەن ئەپلاتون① ھەكىم توغرىسىدا سۆزلىگۈدەكمىش، بىر تۈرۈپ قۇرئاندىن ئايەتلەرنى قاتار تىزىپ كەلتۈرەرمىش. بىر تۈرۈپ يەرنى ئۆلچەش توغرۇلۇق مىسال قىلارمىش. شۇنىڭ بىلەن ئۇ كۆپچىلىككە بىرقانچە سوئال قويۇپتۇ. بىزنىڭكىلەرنىڭ بەزىلىرى يېرىم - يارتا جاۋاب بېرىپتۇ، بەزىلىرى ئاغزىلىرىنىمۇ ئاچالماپتۇ، بىر - بىرلىرىنى نوقۇپ، شەرەت قىلىپ، يېڭىلىپ قاپتۇ.

— سۇلتانمۇراتمۇ يېڭىلىپ قاپتۇمۇ؟ — دەپ سوردى دىلدار ئەنسىزلىنىپ.

— ئاھ، جېنىم، گەپنىڭ تازا قىزىق يېرىگە كەلگەندە، سۆزۈمنى بۆلۈۋەتتىڭا! ياق، سۇلتانمۇرات نېمە ئۈچۈندۇر، ھەممىدىن كېيىن كەلگەنكەن. ئۆزى تارتىنچاق، كىچىك پېئىل ئادەم بولغاچقا ئۇ ھېلىقى ئالىمنىڭ ئۇدۇلىدا ئولتۇرۇپتۇ. (شۇئاندا ئارسلانقۇل پىيازنى ئاقلاپ، توغراپ بولۇپ، پىچاقنى تاشلاپ، پەشنى قېقىپ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى) ھەممىسى ئۈنچىقماستىن يەرگە قاراپ ئولتۇرارمىش. چەلەبى دېگەن ئالىم ئۈنى كۆزىگە ئىلماي، سۆزلەشكۈسى كەلمەپتۇ. ئەنە شۇ چاغدا سۇلتانمۇرات بىر - ئىككى ئاجايىپ مەسىلىلەر توغرۇلۇق سۆز ئېچىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن چەلەبىمۇ سۆزگە كىرىشىپتۇ. بۇلارنىڭ تالاش - تارتىشلىرى شۇنچە قىزىپ كېتىپتۇكى، داڭلىق پالۋانلارنىڭ چوڭ مەيدانىدىكى چېلىشلىرىدىنمۇ ئېشىپ چۈشۈپتۇ.

— ھە، شۇنداق قىلىپ، ئاخىر كىم يېڭىپتۇ؟ — دەپ سوردى دىلدار سەۋرسىزلىك بىلەن.

— ئاخىر ھېلىقى چەلەبى دېگەن ئالىم مۇشۇكنىڭ چاڭگىلىدىن قېچىپ چىققان چاشقانەك، كىرىدىغان تۆشۈك تاپالماي قاپتۇ، — دېدى ئارسلانقۇل ھەم ئۇ شۇنداق قىزىق بىر ھېكەت

---

① قەدىمكى يۇنان پەيلاسوپى پلاتون.

قىلدىكى، دىلدار ئىختىيارسىز قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى. ئايۋاندا خېمىر يېيىۋاتقان مومای ژارقىرىدى: «نېمە پاراڭ ئۇ؟ قىيماڭنى توغرىمامسەن، بالام؟»

جۈمە نامىزىدىن كېيىن سۈلتانمۇرات كەلدى. ئارسلانقۇل ئۇنى كۈتۈۋالدى. هويلىدا ئىش قىلىپ يۈرگەن دىلدار ئۇزاق ئېڭىشىپ سالام قىلدى هەم ئاللىقانداق بىر ئۈيلىش بىلەن يەرگە قارىدى. دىلدار بۈگۈنمۇ ئالمىنىڭ چىرايىدا، ئىلگىرى ئىككى قېتىم كۆرۈشكەن چاغدىكىگە ئوخشاش، ئۆزگىرىشنى سەزدى. بىرىنچى قېتىم تۇغانبەگ هۈجرىغا باشلاپ كىرگەندە (بۇنى دىلدار كېيىن يادىغا كەلتۈرگەندى)، ئىككىنچى قېتىم زىنداندىن قۇتۇلغان چاغدا ئەنە شۇنداق هالنى سەزگەنىدى. ئەمدى هازىرمۇ شۇ هالەت ... كۆزنى ئېچىپ - يۇمغۇچە دىلدارنىڭ بېشىغا بىر پىكىر كېلىپ ئۆتتى: «ئۇنىڭ كۆڭلى مەندىمىكىن يە!».

سۈلتانمۇرات تىترەك ئاۋاز بىلەن «سالامەتمۇسىز سىڭلىم، كۆپ ياشاڭ» دەپ بىر پەستە پۈتلىرى بوشىشىپ، ئارسلانقۇل باشلىغان بۆلمىگە كىردى. هېلىمۇ ياخشى، ئارسلانقۇل ئۆيگە كىرمەيلا، ئىشكىتە تۇرۇپ: «مەرهەمەت قىلىپ ئولتۇرسىلا، تەقسىر، مەرهەمەت» دېدى - دە، ئۆزى كۆزدىن غايىب بولدى. سۈلتانمۇرات سەللىسىنى ئېلىپ، پېشانىسىدىكى سوغ تەرنى ئېرتتى هەم بىر ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ، ئۇيناپ كەتكەن يۈرىكىنى بېسىشقا تىرىشتى.

قانداق قىلىپ ئۇنىڭ روهى قىينالمىسۇن، يىللار دىلدارنىڭ هۆسنىنى يەنىمۇ كامالىغا يەتكۈزگەن. ئۇ تولغان، قەددى - قامىتى راسلانغان، چىراي - تۇرقى جىددىيلەشكەن. سۈلتانمۇرات بۇ سۈپەتلەرگە كۆزى چۈشۈشى بىلەنلا، هېس قىلغانىدى. دىلدارنىڭ ئۆيىدە يالغۇز ئولتۇرۇپ، تورۇسقا، تاملارغا، چوڭ تەكچىلەردىكى گۈزەل ئەسۋابلارغا بىر - بىرلەپ كۆز سالدى. ئەڭ ئاددىي نەرسىلەر ئۇنىڭ كۆزىگە ئاجايىپ ئالىي ۋە مۆجىزىلىك بولۇپ

كۆرۈندى. بىردىنلا بېشى ئىختىيارسىز رەۋىشته قىيا ئوچۇق تۇرغان دېرىزىگه ئۆرۈلدى. هويلىدا هېچكىم كۆرۈنمىدى. لېكىن ئۇ دەررۇ ئۆز ئىچىده «ئەدەپ، ئىنساب!» دېدى - ده، ئۆزىنىڭ روهىي زەئىپلىكى ئۈچۈن ئۆزىگه كايىدى.

سۈلتانمۇرات ئىشقىنى ئالىيلاشتۇرۇپ، ئاۋۇال ئۆزىنىڭ بەختسىز مۇهەببىتىگه تا ئۆلۈپ كەتكۈچه سادىق بولۇشنى قارار قىلغانىدى. كېيىن دوستى زەينىددىننىڭ قىستىشى بىلەن هەم مەشغۇلاتلىرىغا هاياتىنىڭ چاكۇن - چۈكمنى توسالغۇ بولمىسۇن دەپ، بۇ پىكىردىن ۋاز كېچىشكه مەجبۇر بولغانىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىلمىي ئابرۇيىنىڭ ئارقىسىدا هىراتنىڭ باي ئائىلىلىرىنىڭ گۈزەل، سەتەڭ قىزلىرىغا، ياكى ئۆلمىگه ۋە زىيالىيلار ئائىلىلىرىنىڭ ئوقۇمۇشلۇق، تەربىيىلىك شائىره قىزلىرىغا ئۆيلىنىشى مۇمكىن بولسىمۇ، لېكىن هاياتىنىڭ مۇنداق مۇهىم هادىسىسىگه چىن يۈرەك بىلەن كىرىشمىگەچكه، ئۇنىڭدىن ئىككى يىل ئاۋۇال، هېچكىمى يوق، ئاددىي بىر يېتىم قىزنى «بىر قوشۇق سۇ بىلەن» نىكاه قىلىپ ئالغانىدى.

خۇشاللىقتىن پۈت - قولى يەرگه تەگمەي يۈرگەن ئارسلانقۇل داستىخان سالدى. دىلدار شۇ كۈنى ئەتىگەن ياققان نانلىرىنى تىزىۋەتكەنىدى. ئارسلانقۇل نانىنى ئوشتۇپ: «قېنى تەقسىر، باقسىلا!» دېدى هەم زەينىددىننىڭ كېچىكىپ قالغانلىقى توغرۇلۇق سۆزلىدى. سۈلتانمۇرات ئەمدى ئۆزىنى خىلىلا تۇتۇۋالدى: «بىلىسىزغۇ، زەينىددىننىڭ هەر قەدەمده دوست - بۇرادەرلىرى بار، بىرەر جايدا سۆهبەتته بولۇپ قالغاندۇر» دېدى.

چوڭ ئالىم بىلەن ئاددىي يىگىت هەرقاچان كۆرۈشكەنده بىر - بىرىگه يېقىن تىل بىلەن، ئاددىي ماۋزۇلاردا سۆهبەتلىشەتتى.

— مېهمانىنى لەززەتلىك تاماقلار بىلەنلا ئەمەس، شېرىن، قىزىق سۆزلەر، هېكايىلەر بىلەنمۇ كۈتۈش كېرەك، — دېدى

كۆلۈپ سۇلتانمۇرات.

ــ تاماق دەرۋازىسى بىلەن سۆز دەرۋازىسى بىرلا، قېنى ئىچىۋەتسىلە، تەقسىر.

پاراڭ ھىراتنىڭ رەڭگارەڭ ھاياتىدا شۇ كۈنلەردە بولۇۋاتقان قىزىق ۋەقەلەر، ھادىسىلەر ھەققىدە باشلاندى. «ھەۋزى ماھىيان» دا ئىراقلىق مۇپرىت قەلەندەر بىلەن ھىراتنىڭ مەرگەنلىرىدىن خېلىلىنىڭ تاياق ئۇرۇشتۇرغانلىقى، ئۇلارغا پادىشاھنىڭ بەرگەن ئىنئاملىرى ھەققىدە، ھىراتقا يېقىندا كېلىدىغان مەشھۇر پالۋان بىلەن چېلىشقا سېلىش ئۈچۈن مۇھەممەت سەئىدنىڭ ئون يەتتە ياشلىق جىيەننىنى ھازىرلاۋاتقانلىقى ھەققىدە، ھىرات ھۈنەرۋەنلىرىنىڭ بۇ يىل خەلقە كۆرسىتىش ئۈچۈن ئاجايىپ، بىر شېشە ياساپ، ئۇنىڭغا ھەر تۈرلۈك رەسىملەر سىزغانلىقى ۋەھاكازالار ھەققىدە پاراڭ سېلىشتى. شۇ ئارىدا زەينىددىن يېتىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن سۇلتانمۇرات ۋە ئارسلانقۇل بۇيۇك ھىراتنىڭ، بولۇپمۇ چوڭلار سورۇنلىرىدا ئورۇن ئالىدىغان، سىرلىق قىزىق ھېكايىلەرنى ئاڭلاش ئۈچۈن زەينىددىننىڭ گېپىگە قۇلاق سالدى. ئۇ بۇگۈن بۆلەكچىلا بولۇپ، سۆزگە ئۇنچە قىزىقمىدى، مەشھۇر سۇلتان ئەلى خەتتات يازغان يېڭى كىتابلارنى كۆرگەنلىكى ۋە ئۇلارنىڭ خەتتاتلىق تارىخىدا ھېچ كۆرۈلمىگەن مىسلىسىز سەنئەت نەمۇنىلىرى ئىكەنلىكى ھەققىدە سەنئەتكارانە سەمىمىيەتى بىلەن تەسۋىرلەپ سۆزلىدى. كېيىن، چىرايلىق قارا بۇرۇتلىرىنى ئىنچىكە بارماقلىرى بىلەن سىلاپ قويۇپ، شۇك ئولتۇردى. سۇلتانمۇرات دوستىغا سەپسېلىپ، تىكىلىپ قاراپ، ئۇنىڭدا تەشۋىشلىك بىر دەرد بارلىقىنى سەزدى.

سۇلتانمۇرات ئۆز ـ ئۆزىگە سۆزلىگەندەك قىلىپ دېدى:

ــ خەتتاتلىقتا سۇلتان ئەلى، رەسسامە ئۇستا بېھزات گۇمانسىز زامانىمىزنىڭ خۇدا بەرگەن ئىستېداتلىرىدۇر. ئۇلار ھەقىقەتەن، مەڭگۈلۈك ئەسەرلەر ئىجاد ئەتمەكتە. لېكىن سېنىڭ

قەلىمىڭ گاھىدا شۇنداق سېھىرلىك قۇۋۋەتكە ئىگە بولىدۇكى، مەن شۇ قەلەمنى ئىنسان قولى قەغەز ئۈستىگە تەۋرەتكەنمىدۇ؟ دەپ ھەيران بولىمەن.

زەينىددىن لەۋلىرىنى چىشلەپ، ئىتتىك كۆز تاشلىدى:

— مېنى بەزلىمەكچىمۇسەن؟ نېمە دەۋاتقىنىڭ بۇ؟

— زادىلا ئۇنداق ئەمەس، مەن ئۆز پىكرىمنى ئېيتىۋاتىمەن. ئىسپات ۋە دەلىل كېرەك بولسا، يۇرتىڭ سەنئەتكارلىرىنى يىغايلى! — دېدى كەسكىن تۇردە سۇلتانمۇرات. زەينىددىن بۇ گەپنى ئاڭلاپ كۈلۈۋەتتى ۋە:

— ساددىسەن، ئاق كۆڭۈلسەن، كەچۈرۈلمەس دەرىجىدە بىپەرۋاسەن، سېنىڭ ئۆز شەخسىڭگە دائىر مەسىلىلەردىكى بىپەرۋالىقىڭ ھەددىدىن ئاشتى. مەن، راستىنى ئېيتسام، شۇنىڭغا خاپىمەن، — دېدى.

سۇلتانمۇرات ئويلاپ، مۇرىسىنى قېقىپ دېدى:

— بىپەرۋالىق ئەمەس دوستۇم، مېنىڭ ئۇ ئاجايىپ مەخلۇقلار بىلەن ئايدىڭدا قېتىق ئىچكۈم كەلمەيدۇ. ئۆزۈڭ بىر ئويلاپ كۆرگىنە، ئۇ «ھۆرمەتلىك شاھابىددىن» دېگەن كىم؟ مېنىڭ ھەر بىر شاگىرتىم ئۇنىڭغا دەرس بېرەلەيدۇ. كەينىلىدىن ھەسەت قىلسا، ئۆز گۇناھى ئۆزىگە.

— ھوي، ئاددىي ھەسەتلا ئەمەس، ساڭا ناھايىتى چوڭ گۇناھلارنى ئارتقۇدەكمىش، — دېدى كۆيۈنۈپ زەينىددىن.

سۇلتانمۇرات «نېمە بولسا بولار» دېگەندەك قىلىپ، قولىنى سىلكىپ شۇك ئولتۇردى. زەينىددىن سۇلتانمۇراتقا، ئۇنى يامان پىكىرلەر تارقىتىشتا ئەيىبلەشمەكچى بولغانلىقىنى، شاھابىددىن ئۆزىگە ئوخشاش چالا موللىلارنى ئۈيۇشتۇرۇپ، ھەر يەردە ئىغۋا تارقىتىپ يۈرگەنلىكىنى، ئەگەر سۇلتانمۇرات بۇگۈن ـ ئەتە ئۆز دۇشمەنلىرىنىڭ يولىنى توسمىسا، بىكاردىن بىكارغا بىر بالاغا يولۇقۇپ قېلىشى مۇمكىنلىكىنى سۆزلىدى. سۇلتانمۇرات

غەزەپلەندى. ئۇنىڭ دۇشمەنلىرى تارقاتقان يالغان سۆز ـ چۆچەكلەر گويا يىلان بولۇپ ئۇنىڭ يۈرىكىنى چاققاندەك تۇيۇلدى.

ـــ ئىغۋا! ـــ دېدى ژارقىراپ سۇلتانمۇرات، ـــ ئىلىمنىڭ، پەلەسەپىنىڭ ھەقىقىي گۆھەرلىرىنى بۇلار يامان پىكىرلەر دەيدۇ تېخى! مەن دىنىي ئىلىم بىلەن بىر قاتاردا، دۇنياۋى ئىلىم ـ مەنتىقە، ھېسساب، پەلسەپە، جۇغراپىيىگە ئوخشاش ئىنسان ئەقلىنىڭ مۇقەددەس مەشئەللىرى بىلەن شاگىرتلىرىمنىڭ كۆڭۈللىرىنى نۇرلاندۇرىمەن. كاشكى بۇ نەرسىلەر قۇرئاننى يادلىۋالغاندەك ئاسان بولسىچۇ! يۈزلەرچە كىتابلارنى ئوقۇش، تۇرلۇك ئالىملار بىلەن پىكىرلىشىش، سۆھبەتلىشىش، خاتالارنى تۈزىتىش مانا بۇ ئىشلار ئۆمۈرنىڭ ئىكىكىندۇر. لېكىن مەن ئىلىمنىڭ ئاشىقى بولغانلىقىمدىن چىدايمەن. بۇلار بولمىسا، مۇتائىلەنىڭ، مەدرىسىنىڭ نېمە ھاجىتى بار؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە مەن نەۋائى ھەزرەتلىرىنىڭ مەدرىسىسىدە دەرس بېرىۋاتىمەن. مائاشىمنى ئۇ جانابلىرىنىڭ ۋەقپىسىدىن ئېلىۋاتىمەن. شاگىرتلارغا قايسى ئىلىملەردىن قايسى دەرىجىدە ئۆتۈشنى نەۋائىنىڭ ئۆزى كۆرسىتىپ بەرگەنىدى. بۇ قانداق تۆھمەت!

ـــ زامانە! ھەممە ئىللەت شۇنىڭدا، ـــ دېدى زەيىنىددىن قولىنى تىزىغا ئۇرۇپ، ـــ سەن ۋە يەنە بىر نەچچە ئالىملار نەۋائى كۆرسەتكەن تەرتىپ ۋە جەدۋەل بىلەن ئىشلەيسىلەر. ئەسەرلىرىڭنى ئۇ كىشىنىڭ مۇبارەك نامىغا بېغىشلايسىلەر. ھەرقاچان ۋە ھەر ئىشتا، نەۋائىنىڭ پىكىرلىرىنى ئالغا سۈرۈپ، ئۇنىڭغا تەرەپدارلىق قىلىسىلەر. سىياسەتنىڭ شاھمات تاختىسىدا شاھابىددىنلار پەقەت پىيادە (پىشكە). كەينىدە شۇنداق فىگۇرا (دانە) لەر بار كى، ئۇلار ھەقىقەتنىڭ بالا ـ قازادەك دۇشمەنلىرىدۇر.

كۆزلىرىنى بىر جايغا دىققەت بىلەن تىكىپ، پىشانىسىنى پۈرۈشتۈرۈپ، سۆزگە قۇلاق سېلىپ ئولتۇرغان ئارسلانقۇل، مېھمانلارغا قاراپ دېدى:

— نەۋائى كېتىشى بىلەن، ھىراتنىڭ پەيزىمۇ كەتتى. بۇ شەھەرنىڭ ۋە پايتەختنىڭ سۆلىتى ۋە بەرىكىتى شۇ زات ئىدى. مەن چېغىمدا بۇ شەھەردىن جاق تويدۇم ... نە دېھقاندا، نە ھۈنەرۋەندە بەرىكەت قالمىدى. تا نەۋائى كېلىپ ئىشنى قولىغا ئالمىغۇچە، ھازىرقى ھاكىملارنىڭ قولىدا، ھېچكىمنىڭ نېنى پۈتۈن بولماس، جېنى ساق قالماس ...

سۇلتانمۇرات بىلەن زەيىنىددىن كۈلۈشۈپ، كۆزلىرى بىلەن شەرەت قىلىشىپ، يېگىتنىڭ سۆزلىرىنى ماقۇللىدى. زەيىنىددىن ساراي ئەتراپىدا، ۋەزىرلەر ئارىسىدا نەۋائىغا قارشى پىتنە - پاساتلارنىڭ بارغانسېرى ئەۋج ئېلىپ كېتىۋاتقانلىقىنى سۆزلىدى ھەم شائىرنىڭ يېقىن ئاردا يانالىشى مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ئېيتتى. ئارسلانقۇل دەردى ئىچىگە پاتمىغاندەك ئۇھ تارتىپ ئورنىدىن تۇردى. سۇلتانمۇرات ئۇزاق كەيپسىز ئولتۇردى. ئاخىر، دوستى زەيىنىددىندىن مەسلىھەت ۋە يولىورۇق سورىدى.

— مەجىددىننىڭ ھۇزۇرىغا بېرىپ ئۇستۇڭدىكى تۆھمەتلەردىن خەۋەر بەرگىن. كېچىكمە، بۇگۈن بارساڭ تېخى ياخشى.

— مەن گۇناھكار كىشىدەك، بىرىنىڭ ئۇستىدىن شىكايەت قىلىپ بارىمەنمۇ؟ قىزىق پاراڭ قىلدىڭغۇ سەن، دوستۇم!

— مەجىددىن بىلىپ قويسۇنكى، ئۆزىنىڭ ياۋۇزلۇقلىرىنى ئۇستىلىق بىلەن ئەلگە تۇيدۇرماي قىلىشقا تىرىشسىمۇ، ئۇ ئۆز ئىپلاسلىقىنى ئادەملەردىن يوشۇرالمايدۇ. شاھابىددىن توغرۇلۇق ئېيتقان ھەربىر ھەق سۆزۈڭ، تاش بولۇپ مەجىددىننىڭ يۈزىگە تېگىۋېرىدۇ.

سۇلتانمۇرات ئاۋۇال ئەنسىزلىنىپ، بەزى قىيىنچىلىقلارنى ئېيتسىمۇ، كېيىن بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلدى. شۇ كۈنى كەچقۇرۇن ئۇنىڭ ئۆيىگە بېرىشنى قارار قىلىپ، مۇشۇ ئىشقا باغلىق جەھەتلەردىن زەيىنىددىن بىلەن يەنە مەسلىھەتلەشمەكچى

بولدى.

ئارسلانقۇل ئۇستىگە قېتىق ۋە قارىمۇچ سېپىلگەن تىترەپ تۇرغان مانتىنى چوڭ بىر تاۋاقتا ئېلىپ كىرىپ، ئوتتۇرىغا قويدى. تەكچىدە تۇرغان شېشىدىكى تازا، قىزىل مەينى كىچىك چىنىلەرگە قۇيدى. سۇلتانمۇرات چىنىنى ئېلىپ، تۆۋەندىكى مەزمۇندا بىر بېيىت ئوقۇدى:

مەي خۇرەدەنۇ شاد ئايىنى مەنەست
فارىغ بۇدەن زى كۇفرۇ دىن دىنى مەنەست
گۇفتەم با ئەرۇسى دەھرى كەبىن تۇ چىستى،
گۇفتا دىل خۇررەمى تۇ كەبىنى مەناست①.

بېيىتنى ئېيتىپ بولۇپ، ئارسلانقۇلغا مەنىسىنى چۈشەندۈردى. بۇ شېئىر ئارسلانقۇلغا ناھايىتى ياقتى.

— بەللى، مەيدىنمۇ تاتلىق شېئىر ئىكەنغۇ! — دېدى ئۇ قىزىرلاپ. ئۇچى خۇشال ھالدا چىنىلەر بوشاتتى، غىزاغا كىرىشتى. مەي كۈچلۈك ئىدى. ئادەتتە ئاز ئىچىدىغان سۇلتانمۇراتنىڭ يەنە بىر چىنىدىن كېيىن يۈزلىرى قىزىرىپ، كۆزلىرى يېنىشقا باشلىدى. يەنە ئۇ بۇگۈن ۋەزىرنىڭ يېنىغا بارىدىغان بولغاچقا، زەينىددىن بىلەن ئارسلانقۇل ئۇنى ئوشۇق قىستىماي ئۆزلىرى يەنە ئىككى چىنىدىن ئىچىشتى. سۇلتانمۇرات تىنماستىن ھەييامنىڭ ئەڭ گۈزەل شېئىرلىرىنى ئوقۇپ، ئاجايىپ چېچەنلىك بىلەن مەنىلىرىنى ئۇقتۇردى. مەيگە دائىر يەنە بىر نەچچە ئەرەبچە، پارسچە، تۇركچە گۈزەل بېيىتلارنى، شېئىرلارنى ئوقۇدى. زەينىددىن قىزىق لەتىپىلەر سۆزلىدى. بولۇپمۇ

① مېنىڭ يولۇم، مەستلىكىم مەي ئىچىپ ۋە شادلىنىشتۇر، يامان ئىشلاردىن يىراق بولۇش مېنىڭ دىنىمدۇر. كېلىنگە ئوخشاش دۇنيادىن سېنىڭ ئىلىق - سېلىقىڭ نېمىدەپ سورىدىم، ئۇ «مېنىڭ قالىنىم سېنىڭ قايغۇسىز، كۆڭلۈڭدۇر» دەپ جاۋاب بەردى.

مۇدەررىس ھۆرمەتلىك پەسىھىددىن تۇغرۇلۇق سۆزلىگەن ھېكايىسى سۇلتانمۇرات بىلەن ئارسلانقۇلنى ئۇزاق ۋە قاتتىق كۈلدۈردى. يېشى توختاپ مويسىپىت بولۇپ قالغان مۇدەررىس پەسىھىددىن بىر كېچىسى ساپ ياش بالىلار بىلەن مەي بەزمىسى ئۆتكۈزۈپتۇ. خېلى مەي ئىچىلىپ، سازلار قىزىپ، غەزەللەر، ناخشىلار ئەۋج ئالغاندا، شېشىلەردە مەي تۈگەپ قاپتۇ. بۇ ۋاقىتتا تۇن يېرىم كېچە بولغان بولۇپ بەزمىنى سوۋۇتماسلىق ئۈچۈن بەزمىچىلەر شېشىلەرنىڭ تېگىدىكى دۇغلىرىنى سۈزمەكچى بوپتۇ. شۇندا راسا قىزىۋالغان پەسىھىددىن ئاق ساقىلىنى تۇتاملاپ ياشلارغا: «مەن نەچچە يىلدىن بۇيان بۇ ساقىلىمنى ھەر كۈنى نەچچە قېتىم سوپۇنداپ يۇيۇپ كېلىۋاتىمەن. ئەگەر بۇ ساقال مۇشۇ تاپتا كارغا يارىمىسا، سېپىق ئوتتەك يۇلۇپ تاشلىۋېتىمەن. قېنى يىگىتلەر، يەرگە ئېدىش قويۇپ، مەينىڭ دۇغىنى ساقىلىم بىلەن سۈزۈڭلار!» دەپتۇ. مەجلىس ئەھلى، كەيپىچىلىكتە بىر - بىرىنى قۇچاقلىشىپ كۈلۈشۈپ، دەرۋەقە مۇدەررىسنىڭ ساقىلىدا مەي سۈزگەنكەن! بۇ ھېكايىگە كۈلۈشۈپ مەيدىلىرى ئاغرىپ كەتكەن ئۇچەيلەن، بىر ئاز جىمجىت بولۇپ، دەم ئالدى. كېيىن زەينىددىن قەيەردىندۇر، تەمبۇر تاپقۇزۇپ، ئىنچىكە بارماقلىرى بىلەن چېكىپ، ئىشققا، ھىجرانغا بېغىشلانغان مۇڭلۇق ناخشا ئېيتتى. ھەر بىر سۆزى سۇلتانمۇراتنىڭ يۈرىكىگە چوغدەك يېپىشاتتى. ئۇ ناخشا ئاۋازلىرىنىڭ شېرىن ھېسسىياتىغا چۆكۈپ، بېشىنى تۆتۈپ كەيپ سۈردى. ناخشا ئاخىرلاشقاندا چوڭقۇر قايغۇلۇق كۆزلىرى بىلەن دوستىغا قاراپ قويدى. زەينىددىن ئالىمنىڭ يۈرىكىدىكى سىرىنى سەزدى ۋە تەمبۇرنى بۇلۇڭغا يۆلەپ قويدى.

كۈن خېلى ئېگىلگەندە مېھمانلار ئارسلانقۇلغا رەھمەت ئېيتىپ، ئۇنىڭ ئوغلىغا بەخت ۋە ئۇزاق ئۆمۈر تىلەپ، ئورۇنلىرىدىن تۇردى. زەينىددىن ئۆز ئۆيىگە كەتتى.

سۇلتانمۇرات ۋەزىر بىلەن ئۇچرىشىش توغرۇلۇق ئويلاپ

ھىراتنىڭ شىمال تەرىپىگە ھىممەت بىلەن ماڭدى. تار كوچىلاردىن ئۆتۈپ، كەڭ يولغا چىقتى. جۇمە كۈنى بولغاچقا ھەممە يەردە ئادەم مىغ - مىغ ئىدى. بىر مۇنچە نۆكەرلەر قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ، شارابخانىلاردا سوقۇشۇپ، پىچاق سىلىشقان گاڭگۇڭلارنى ھەيدەپ كېتىۋاتاتتى. ئۇلارغا ئەگىشىپ بالىلار، تاماشاپەرەست چوڭلار ۋاراڭ - چۇرۇڭ قىلىشىپ، بىر - بىرىنى ئىتتىرىشمەكتە ئىدى. كىمخاب تون، ۋالىلداپ تۇرغان ئۆتۈك كىيگەن بەگزادىلەر گۈزەل تۇركمەن ئاتلىرىنى ئويىنىتىپ، دالىدىن، ئات چېپىش ئويۇنىدىن يېنىپ كەلمەكتە ئىدى. ھىراتنىڭ گادايلىرى ئۇچ - تۆتتىن بولۇپ، يېڭىدىن يوپۇرماق چىقىرىپ كېلىۋاتقان، كۈندە ياپيېشىل كۆرۈنگەن دەرەخلەرنىڭ تۈۋىدە، كوچىلارنى بويلاپ «ئىلاھا ئامىن!» دېيىشىپ يۇرمەكتە ئىدى. ئۇزاقتا ھەيۋەت قورغانلارنىڭ باشلىرى، ئېگىز مۇنارلارنىڭ خىلمۇخىل چوغدەك يانغان نەقىشلىرى، باغلارنىڭ ئارىسىدا ئاجايىپ ئېگىز ۋە مەزمۇت ئۆي - ئىمارەتلەر ھەم بىر - بىرىنىڭ ئۈستىگە مىنگىشىپ تۇرغان پاكار - پاكار ئەسكى تام ئۆيلەر، ئېگەر - جابدۇقلىرى كۈمۈشلەنگەن تۇلپار ئاتلار، جۇل - جۇل توقۇملۇق، ئورۇق، يېغىر ئېشەكلەر، كىمخاب تونلۇقلار ھەم مىڭ بىر ياماق ماتا چەكمەنلىكلەر ھاياتنىڭ تۇرلۇك - تۇمەن مەنزىرىسىنى تەشكىل ئەتكەنىدى.

سۇلتانمۇرات مەجىددىنىڭ نۆكەرلەر ۋە خىزمەتكارلار بىلەن قاينىغان دەرۋازىسىغا كېلىپ توختىدى - دە، بىرئاز ئەيمىنىپ تۇرۇپ قالدى ھەم ئىچىدە زەينىددىنگە رەنجىپمۇ ئالدى. ئاخىر دا، ئۆزىنى بۇ ئەھۋالدىن قۇتۇلدۇرۇشقا جۇرئەت قىلدى. تۇرقىغا قارىغاندا، بۇ يەردىكىلەرنىڭ باشلىقى ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇرغان سۆلەتلىك بىر يىگىتكە قاراپ دېدى:

— مەجىددىن مۇھەممەت جانابلىرىغا ئۇچرىشىش نىيىتىدە كەلگەنىدىم. مەرھەمەت قىلىپ، مېنى ئۇ زاتنىڭ ئالىي ھۇزۇرىغا

باشلاپ كىرسىڭىز.

ــ سىز كىملىكىڭىزنى مەلۇم قىلمىڭ، مەن ھەربىرىڭىزنى قىلىپ كۆرەي، تەلىيىڭىز بولسا... قوبۇل قىلسا ئەجەب ئەمەس، ــ دېدى خىزمەتكار بىپەرۋا ھالدا قاياققىدۇ قاراپ.

سۇلتانمۇرات ئىسمىنى ۋە «ئىخلاسىيە» دېگەن ۋەزنىپىسىنى ئېيتتى.

خىزمەتكار كىرىپ كېتىپ چىقمىدى. سۇلتانمۇراتنىڭ ئىچى تىتىلدىغىنىدىن ئۇياق ـ بۇياققا مېڭىپ تۇرۇۋىدى، شاھزادىلەرگە خاس كىيىنگەن، چىرايلىق ئىككى يىگىتنىڭ ئەگەشتۇرۇپ، ئات ئويناتقىلى تۇغانبەگ يېتىپ كەلدى. نۆكەرلەر ھاسىراپ كەتكەن ئاتلارنى ئالدى. تۇغانبەگ چاققانلىق بىلەن ئاتتىن سەكرەپ چۈشتى ـ دە، قىزارغان كۆزلىرى بىلەن سۇلتانمۇراتقا قاراپ بىردىنلا غادايدى:

ــ بۇ يەردە نېمە قىلىپ يۈرىدىلا، ئالىم!

سۇلتانمۇرات رەسمىي ئەدەپكە رىئايە قىلىپ، دەررۇ تۇغانبەگكە يېقىن بېرىپ، سالاملىشىپ كۆرۈشتى ھەم ئۆز مۇددىئاسىنى سۆزلىدى.

ــ قېنى يۈرۈڭ، مەن بىلەن. مەن سىزنىڭ ئىلمىڭىزنى بىلىمەن. سىز كونا قولداشلىرىمدىن سىز، ــ دېدى شىئىر كەيپىلىكتە تۇغانبەگ.

ئۇلار ئىچكىرىسىگە ماڭدى. نۆكەرلەر، خىزمەتكارلار بۇلارغا يول ئېچىپ ئۆزلىرىنى چەتكە ئېلىپ، تەزىم قىلىشتى. سۇلتانمۇراتنىڭ كۆزىگە چوڭ باغ چۈشتى. تۇغانبەگ ئۇنى ئاجايىپ گۈزەل ۋە ئالىي مېۋىلىكلەر ئارىسىدىن ئېلىپ ماڭدى. ئۇ يەردە، دەرەخلەر ئارىسىدا ئەينەكتەك كۆك، جىمجىت كۆللەر كۆرۈنەتتى. سۇلتانمۇرات ئىختىيارسىز بۇ كۆللەرگە بۇرۇلۇپ قارايتتى. تۇغانبەگ قولىنى پۇلاڭلىتىپ: «مەخمەلدەك قىپقىزىل مەي بىلەن تولغان كۆللەرنى كۆرۈڭ ۋە ئەجەبلىنىڭ... مۇشۇ ئۆتكەن كېچە

شاهزادەم مۇزەپپەر مىرزىنىڭ مەجلىسىدە كۆلدىن شاراب ئىچتۇق. ئاخىردا بىر - ئىككى تويمىغۇرنى ئۇ كۆلگە تاشلىدۇق، مەيگە چۆمۈلدى» دېدى. ئۇلار چوڭ بىر گۈلزارلىققا چىققاندا، ئۇدۇلىدا ئىككى قەۋەتلىك گۈزەل بىر بىنا كۆرۈندى. تۇغانبەگ توختىدى ھەم بىنانى كۆرسىتىپ: «ھېچ تارتىنماستىن كىرىۋېرىڭ، ئەلۋەتتە قوبۇل قىلىدۇ» دەپ، ئېرىنىپ خوشلىشىپ باشقا ياققا بۇرۇلۇپ كەتتى. سۇلتانمۇرات بىنانىڭ ئىچىگە كىرىپ، قىممەتلىك، ئەينەكتەك سىلىق تاش بىلەن قاپلانغان دۇگلەك سەھنە ئىچىدە توختىدى. بۇ سەھنىنىڭ تۆر تەرىپىدىكى ئالتۇن يالتىلىغان ئىشىكلەر ئارقىلىق بۆلمىلەرگە كىرىشكە بولاتتى. شۇ چاغدا سول تەرەپتىكى ئىشىكتىن ھېلىقى سۆلەتلىك خىزمەتچى چىقىپ، تۆردىكى ئەڭ ھەيۋەت ئىشىككە ئىشارەت قىلدى.

سۇلتانمۇرات قاتار دېرىزىلىرى باغقا قارىغان چوڭ، تۆت بۇرجەكلىك بىر ئۆيگە كىردى. تۆردە، خەنزۇ تاۋارلىرىدىن تىكىلگەن كۆرپىلەر ئۈستىدە، ۋەزىرلەرچە كىيىنگەن مەجدىددىن باداشقانىنى قۇرۇپ ئولتۇراتتى. ئۇ گويا كى پۇتىنى سۆيۈشكە تەييار تۇرغان مۇرىدنى قوبۇل قىلغان تەكەببۇر ئىشاندەك غادىيىپ ئولتۇرۇپ، ئارانلا قولىنىڭ ئۇچىنى ئۇزاتتى. سۇلتانمۇرات رۇخسەت سوراپ، تۆۋەن بىر جايغا ئولتۇردى. بۇ ئۆينىڭ ئىچى شۇنداق ياسىلىپ كەتكەنىدىكى، ئادەتتە تاشقى بېزەككە ئەھمىيەت بەرمەيدىغان ئالىمنمۇ ھەيران قالدۇردى: «بۇ ئۆي ئۇچۇن پەقەت ئالتۇن تەخت كەم ئىكەن» دەپ ئويلىدى ئۇ. كېيىن سۇئىي بىر يۆتىلىپ قويۇپ: «ۋاقىتسىز كېلىپ، زاتى ئالىينىڭ مۇبارەك كۆڭۈللىرىگە ئازار بەرگەنلىكى» نى ئېيتىپ ئۆزرە تىلىدى. مەجدىددىن چوڭ مەرۋايىتلاردىن تىزىلغان تەسۇبنى قولىدا ئويناپ تۇرۇپ، ئادەتتىكى ئەسەبىي تەكەببۇرلۇق بىلەن:

— مۇددىئايىڭىزنى بايان قىلىڭ! — دېدى.

سۇلتانمۇرات ئۆزى توغرۇلۇق بەزى كىشىلەرنىڭ ئەسكى

پاراڭلارنى تارقاتقانلىقىنى، بۇلارنىڭ مەنىسىز بوھتان ئىكەنلىكىنى، بوھتانچىلار بىلەن ئۇنىڭ ئارىسىدا ھېچقانداق شەخسىي ئاداۋەت يوقلۇقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن كەلگەنلىكىنى سۆزلىدى.

ــ بۇنىڭ بىزگە نېمە ئالاقىسى بار؟ ــ دەپ زەھەرلىك سۆزلىدى مەجدىددىن، ــ ئەيىبسىز يالغۇز پەرۋەردىگارىدۇر. سىزنىڭ ھەققىڭىزدە شۇنداق پاراڭ چىققاندىن كېيىن بۇ ئەلۋەتتە بىھۇدە ئەمەس دەپ ئويلايمەن. «شامال چىقمىسا، دەرەخ لىڭشىمايدۇ» دېگەن تەمسىل بار. تالىپلارنىڭ كۆڭلىگە قانداق پىكىرلەرنى ئورنىتىۋاتىسىز؟ بۇ سوئالنى بىرەر قېتىم ئۆزىڭىزگە بېرىپ كۆردىڭىزمۇ؟

سۇلتانمۇرات ئۆز دوستىنىڭ ئەندىشىسىنىڭ توغرا ئىكەنلىكىگە ئەمدى تازا ئىشەندى ھەم ھەقىقەتنى ئېچىپ تاشلاشقا قارار قىلدى.

ــ زات ئالىيلىرى، مەن جاھىللارنىڭ قولىدا بىكاردىن ــ بىكارغا قۇربان بولۇشنى خالىمايمەن، ــ دېدى ئۇ غەيرەت بىلەن، ــ ئەگەردە مەن شاگىرتلىرىمغا سىڭدۈرگەن پىكىرلىرىمگە شۇبھىلىنىدىكەنلا، ئەھۋالىمنىڭ جىددىيلىكىنى روشەندۇر. مەن ئۆزلىرىنى ئاداللەتكە چاقىرىمەن. ھاياتنىڭ گۈزەللىكى ئاداللەت نۇرىغا باغلىق بولغاندەك، ئىنسانىيەتنىڭ كامالەت دەرىجىسىمۇ ئاداللەت بىلەن ئۆلچىنىدۇ! ــ دېدى ــ دە، ئۆزى كۆپ يىللاردىن بۇيان قانداق ئىلىملەر بىلەن مەشغۇل بولغانلىقى، شاگىرتلارغا قانداق ئىلىملاردىن دەرس بېرىۋاتقانلىقى ۋە يۇنانداۋ، ئىرانداۋ، ھىندىستانداۋ قانداق چوڭ ئالىملار، ھاكىملار بۇ پىكىرلەرگە ئۆز ئۆمۈرلىرىنىڭ گۈھەرلىرىنى سەرپ قىلغانلىقلىرى ۋەھاكازالارنى تولۇق سۆزلىدى. ئاخىردا، غەزىپىگە چىدىيالماستىن ۋارقىراپ تۇرۇپ دېدى:

ــ جاھالەتنىڭ جانلىق مىسالى بولغان شاھابىددىنلار ئىلىم

دەرىخىنىڭ يىلتىزىغا چۈشكەن زەھەرلىك ھاشاراتلاردۇر. ئۇنداق ھارام تاماقلارنى يوقىتىش كېرەك ئىدى، ئەپسۇس، مىڭلارچە ئەپسۇسكى، ئۇلار ئۆسمەكتە، قۇدرەتلەنمەكتە، ئۆز زەھەرلىرىنى ئالتۇن چىنىلەرگە سېلىپ، بال دەپ، كىشىلەرگە تۇتماقتا. لېكىن، ھەقىقەت مەڭگۈ ئۆلمەس بىر نەرسىدۇر. شاھابىددىنغا ئوخشاش جىنايەتچىلەر تارىخ ئالدىدا، ئىنسانلارنىڭ پاك ۋىجدانى ئالدىدا يۈزلىرى قارا، رەسۋا بولغۇسىدۇر.

مەجىددىن چىرايى تاتىرىپ، كۆزلىرىدە ئاللىقانداق غەزەپ ئوتى ياندى. چاڭگا ساقىللىنى سىلاپ، تەسۋىگە قاراپ تىكىلىپ قالدى. سۇلتانمۇرات ئۆز گېپىنىڭ ئۇنىڭغا قانىتىق تەگكەنلىكىگە كۆزى يېتىپ ئىچىدە خۇشال بولدى. تامغا يۆلىنىپ، يېنىكلىنىپ، ئۇھ دېدى.

— مەخدۇم، سىز قەيەردە، كىمنىڭ ھۇزۇرىدا ئىكەنلىكىڭىزنى ئۇنتۇماسلىقىڭىز لازىم ئىدى، — دېدى ئاچچىقى بىلەن مەجىددىن.

— پېقىر ئەدەپ دائىرىسىدىن ھېچ چىقمىغان بولسا كېرەك، — دېدى سۇلتانمۇرات بېشىنى بىر ئاز ئېگىپ.

— مۆھتەرەم ئۆلىما، ئۇلۇغ زاتلىرىمىزنىڭ ئارىسىدا مۇنداق گىنە - كۇدرەت ۋە ئاداۋەتنىڭ بولۇشى كەچۈرۈلمەيدىغان ۋەقەدۇر، — دەپ سۆزىنى داۋام ئەتتى مەجىددىن خۇددى خالىس سۆزلەۋاتقان كىشىنىڭ ئاھاڭى بىلەن، — بۇ ئەھۋالنى بىر تەرەپ قىلىش كېرەك، مەخدۇم، مەن سىزنى بىر جەھەتتىن ئاگاھلاندۇرايكى، ئىسلام مەملىكىتىدە، دىنىمىزنىڭ تايانچى كامىل مۇسۇلمان پادىشاھىمىز دۆلىتىدە مەجۇسىيلەرنىڭ، بۇتپەرەسلەرنىڭ پىكرىگە تەقلىد قىلغۇچىلارغا ئەسلا يول قويمايمىز، بۇ ھەقىقەتنى چۈشەنمىگەنلەرنىڭ ھالىغا ۋاي! مەن سىزگە تولاراق دىن ئىلمى بىلەن شۇغۇللىنىشقا كېڭەش بېرىمەن ...

مەجىددىن تەتۈر قاراپ، قولى بىلەن «سۆز تۈگىدى»

دېگەندەك ئىشارەت قىلدى. سۇلتانمۇرات ئىلىملەر ھەققىدىكى چۇشەنچىسىنى ئىبنى سىنا، فارابى، غاززالىنغا ئوخشاش ئۇلۇغ ئالىملارنىڭ پىكىرلىرى بىلەن ئاساسلاپ، مەنتىقىنىڭ گۇرۇپىسى بىلەن ھاكاۋۇر، ماختانچاق ۋەزىرنى يەرگە مىختەك قېقىش ئارزۇسى يېنىپ تۇرسىمۇ، ئىلاجسىز قالدى. «ھەربىر ئىشتا سەۋر ۋە سالماق كېرەك» دەپ ئويلاپ، رۇخسەت سوراپ، رەسمىي تەزىم بىلەن تاشقىرىغا چىقتى.

ئۇ ھېلىقى دۇگىلەك سەھنىدە ئەبۇلزىيا بايىنى، يەنە ھىراتنىڭ داڭلىق «ئاتارمەن، چاپارمەنلىرىدىن» بىر قانچىسىنىڭ قوبۇل كۇتۇپ تۇرۇشقانلىقىنى كۆردى. جۇڭگو ۋە مىسىرنىڭ قىممەت باھا شايىلىرىغا ئورالغان دۆلەتمەنلەر، بۇ پېقىر موللا ئاچ كۆزلۇكتىن نەپىقە تىلەپ شۇنداق ئالىي دەرگاھلارغا قەدەر بېشىنى پاتقۇزۇپ كىرىپتۇ دەپ ئويلاشقان بولسا كېرەك، ئۆچلۇك ۋە يامان كۆز بىلەن قاراپ، بىر - بىرلىرى بىلەن مەنىلىك ئىملىشىپ شەرەت قىلىشتى. سۇلتانمۇرات ئۆزىنىڭ مەنسۇى ئۇستۇنلۇكىگە ئىشىنىپ بېشىنى تىك تۇتۇپ، چەبدەس قەدەم بىلەن چامداپ، ئىلدام مېڭىپ چىقىپ كەتتى.

كەچقۇرۇنقى باھار ھاۋاسىنىڭ نەم سالقىنلىقى كۆكرەككە ئۇرۇلاتتى. سۇلتانمۇرات ئالا پىرىجىنىڭ پەشلىرىنى ياپتى. بىنا ئالدىدىكى چوڭ گۈلزارلىقتىن ئۆتكەندىن كېيىن يوقىلاتتى. يەنە نۇرغۇنلىغان كىچىك يوللار يىلان ئىزىدەك بولۇپ ھەر ياققا تۇتىشىپ كەتكەنىدى.

تۇغانبەگنىڭ گېپىگە قۇلاق سېلىپ بايا كىرگەندە يولغا سەپسېلىۋالمىغان ئالىم، باغدا تەخمىنەن يېرىم سائەت ئايلانغاندىن كېيىن ئاندىن نۆكەرلەرنىڭ گەۋدىسىنى كۆردى ۋە ئۇلار تەرەپكە ئۆتمەكچى بولۇۋاتقاندا تۇيۇقسىز ئاياغ يول تەرەپتىن چوڭ سەللە، پارقىرىغان تون كىيگەن شاھابىددىن چىقىپ كەلدى. سۇلتانمۇرات سالاملىشىپلا ئۆتۇپ، كېتىشكە تىرىشسىمۇ، شاھابىددىن ئۇنىڭ

مۇرىسىگە قولىنى ئاستا قويۇپ، ئۇنى تۇتۇپ قالدى.
ــ خوش، جانابلىرى، بىرەر ئەرز بىلەن كەلگەنمىدىلە؟ ــ مەزمۇنىدىن پېقىرنىمۇ ئاگاھلاندۇرسىلا دەپ مېھرىبانلىق كۆرسەتكەندەك بولۇپ سورىدى ئۇ.
سۇلتانمۇرات ئىچىدە: «بۆرىدىن قۇتۇلۇپ، تۈلكىگە تۇتۇلدۇم» دەپ ئويلىدى. ئۇنىڭ نېمە مەقسەت بىلەن كەلگەنلىكىنى شاھابىددىننىڭ تەخمىنەن سەزگەنلىكىنى بىلسىمۇ، بۇ يەردە غىژىلدىشىپ ئولتۇرۇشنى لايىق كۆرمىگەچكە، ئەتەيلا كەلگەن ئىشنى ئاچمىدى: «كىچىككىنە بىر ئەرزىم بار ئىدى» دەپلا قويدى.
شاھابىددىن قويۇق قاشلىرىنى مىدىرلىتىپ، ھىيلە ـ مىكىرلىك كۆزلىرى بىلەن رەقىبىگە تىكىلىپ قارىدى. ئۇنىڭ يۈزىدە غەمكىن، ئەنسىزلىك سەزدى ھەم مەجبۇرىيىتىنىڭ قوپال مۇئامىلىسىدىن بۇ ئاددىي ئالىم تازا قورقۇپ، قايغۇغا چۆشۈپتۇ، دەپ ئويلىدى.
شاھابىددىن ئاۋۋالقىدىنمۇ يۇمشاق سۆزلەپ دېدى:
ــ ھەرقانداق ئەرز ۋە شىكايەتلىرى بولسا، ھەرقانداق مۇشكۈلات ۋە قارشىلىققا دۇچار بولۇپ قالسىلا، بىۋاستە پېقىرگە مۇراجىئەت قىلسىلا. ئىنشائاللا، ۋەزىر بىلەن يېقىنچىلىقىم بار، ئىلتىماسلىرىنى ھېچقاچان يەردە قالدۇرمايمەن.
ــ غەمخورلۇقلىرى ئۈچۈن تەشەككۈر. مەن خالىسام، ئۆز ئاۋازىمنى پادىشاھقا يەتكۈزىمەن، ــ دېدى سۇلتانمۇرات جىددىي ھالدا.
شاھابىددىن ئۆز مۇئامىلىسىنى ئۆزگەرتىپ، قويۇق ئاق ساقىلىنى سىلاپ دېدى:
ــ ناھايىتى قىزىق قانكەنسىز بۇرادەر. بۇياققا كېلىڭ، بۇ ياققا، ــ دەپ سۇلتانمۇراتنى ئۇنىمىسا ئۇنىماي سۆرىگەندەك قىلىپ، ئېلىپ كەتتى.
ئۇلار يازلىق كىچىك شىپالىخانىڭ بىر چېتىگە ئولتۇردى. كۈن

ئولتۇرۇش ئالدىدا قىزىللىق دېڭىزىغا ئورالغان، ئۇنىڭ شولىسى باغنىڭ، باھارنىڭ ھۆسنىگە ھۆسن قوشماقتا ئىدى. سۇلتانمۇرات ئېڭىكىنى بىر قولى بىلەن تۇتۇپ، كۈننىڭ قىزىل نۇرىنىڭ شولىسىغا قاراپ ئولتۇرۇۋىدى، شاھابىددىن ئۇنى ئاستا نوقۇدى:

«باغى ھەرەممىكەن؟ ئاللانىڭ قۇدرىتى كەڭ، بەخت ئاتا قىلسا كىچىككىنە، لېكىن گۈزەل بىر باغ سىلىگىمۇ مۇيەسسەر بولۇپ قالار» دېدى.

ــ تەقسىر مەن قىزغىنىۋاتقىنىم يوق، زوقلىنىۋاتىمەن، ــ دېدى سۇلتانمۇرات قايرىلىپ.

ــ ئەلۋەتتە، ئەلۋەتتە، قىزغىنىش قۇرۇسۇن!

ــ مۇددىئالىرى نېمە ئىدى، قېنى مەرھەمەت قىلىپ سۆزلىسىلە، ــ دېدى سەۋرسىزلىنىپ سۇلتانمۇرات.

شاھابىددىن گەپنى قانداق باشلاشنىڭ ئېپىنى تاپالمىغاندەك، ئىككى ئويلۇق بولۇپ، يەنە قولىنى سۇلتانمۇراتنىڭ مۇرىسىگە قويۇپ، ساختا كۈلكە بىلەن دېدى:

ــ پېقىرلىرىغا نىسبەتەن كۆڭۈللىرىدە ئازراق گىنە بار. مەن بۇنى ئۆزلىرى تەرەپتىن كۆرمىسەممۇ، بىرقانچە ۋاقىتتىن بۇيان ئەقىل كۆزى بىلەن سېزىمەن، يە مەن خاتالاشتىممۇ؟

ــ توغرا، ئەلۋەتتە سەۋەبسىز بولمىسا كېرەك.

ــ تامامەن بىھۇدە! بۇ خۇسۇستا كۆڭۈلىنى زەررىچە گۇمان بولمىسۇن، بۇرادەر. زامانىمىزدا شۇنداق كىشىلەر بارکى، ئۇلار دوستلار ئارىسىدىكى سەممىيەتنى بۇزۇشنى ھۇنەر قىلىۋالغان. ئۇلارنىڭ سۆزلىرىگە زادىلا قۇلاق سالمىسىلا، جۇمۇسىلا!

ــ تەقسىر مەن ھەر ھالدا ھەقىقەت بىلەن يالغاننى ئاجرىتىپ ئېلىشىم كېرەك.

ــ ئاتىمىز ئادەمنىمۇ شەيتان ئالدىغان ئەمەسمۇ؟ ئارىدا شەيتانلار يوقمۇ؟ ــ دېدى ئىشەندۇرۇش ئاھاڭىدا شاھابىددىن.

سۇلتانمۇرات ئەجەبلىنىپ، شۇك بولدى. شاھابىددىندىكى بۇ

ئۆزگىرىشنى ئۇ ئەسلا كۆتمىگەنىدى. شاھابىددىن ئۆز گۈناھلىرىنى ئېتىراپ قىلمىسىمۇ، ھەر ھالدا ئۆز يامانلىقلىرىنى تىزگىنلەشكە قارار قىلغىنىغا، ئۇنىڭ چىراي ئىپادىسىدىن ھېس قىلغىلى بولاتتى. ھەقسىز ھۇجۇملاردىن، بوھتانلاردىن قۇتۇلۇپ، تىنچ ئىشلىيەلەيدىغانلىقىغا ئىچىدە خۇشال بولدى.

شاھابىددىن ئۇنىڭ ئىستېداتىنى، تالانتىنى ماختىدى. مەجبىددىندىن ئۇنىڭغا ئىنئاملار ئېلىپ بېرىشنىڭ مۇمكىنلىكىنى سۆزلىدى. سۇلتانمۇرات ئۆز ئەھۋالىغا رازى ئىكەنلىكىنى ھېچقانداق ئىنئام ـ ئىقتىسادقا موھتاج ئەمەسلىكىنى قەتئىي بىلدۇردى. شاھابىددىن ئۇنىڭ دەرۋىش تەبىئىتى ھەققىدە سۆزلەپ، دوستلارچە كۆيۈنگەن بولدى. كېيىن، سۇلتانمۇراتنىڭ ئالدىراۋاتقانلىقىنى سېزىپ: «كىچىككىنە ئولتۇرۇپ تۇرۇڭ» دەپ ئۇنىڭ تىزىنى باستى. ئۆز ئۆمرىنىڭ مەستلىكى بىر قىممەتلىك ئىلمىي كىتاب يېزىشتىن ئىبارەت ئىكەنلىكى، بۇ مەسىلەك ئۇچۇن ئون يىللار داۋامىدا ھېچكىمگە بىلدۇرمەستىن، تۇرلۇك كىتابلار كۆرۈپ، مۇتالىئە قىلىۋاتقانلىقى توغرۇلۇق سۆزلەپ كەتتى.

ـــ تولا ياخشى نىيەت. يازسىلا، تەقسىر، ـــ دېدى سۇلتانمۇرات سەل تەبەسسۇم قىلىپ، ـــ ئالىملار ئۇچۇن بۇ ئەڭ پەخىرلىك ئىش. چۇنكى، كىتابلار ئادەملەرنىڭ پىكىر گۆھەرلىرىنى توپلاپ، ئۇلارنى ئەسىرلەرگە قالدۇرىدۇ. بىز بىلەن سىلى بىر ئوچۇم توپنىغا ئايلىنىمىز، لېكىن، كىتابلار تاشتىن ياسالغان ھەيكەللەرگە ئوخشاش ئەبەدىي ساقلانغۇسىدۇر.

ـــ لېكىن، بۇرادەر، ـــ دېدى مۇڭلانغانىدەك قاراپ شاھابىددىن، ـــ بىر نەرسە توسقۇنلۇق قىلىۋاتىدۇكى، كۆڭۈل ئۇنىڭدىن تۇن كېچىدەك خىرەدۇر.

ـــ تەقسىر، گۇزەل نىسىيەتلەر، ئۇلۇغ مەقسەتلەر ئالدىدا ھېچقانداق توسقۇنلۇق بولۇش كېرەك ئەمەس.

ـــ ئېيتىش ئاسان، لېكىن توسقۇنلۇقنى يوق قىلىش تەس

گەپ. مەسىلەن، ھازىرقى چاغدا پېقىرنىڭ ۋەزىپىلىرى ناھايىتى نۇرغۇن. بەلكى، بۈگۈن ـ ئەتە ماڭمۇ يېڭى ۋەزىپىلەر تاپشۇرار، تېخى. ئۇلۇغ ۋەزىرنىڭ ئەمرىنى ئورۇندىماسلىققا مۇمكىن ئەمەس. ئۆمرۈم ئۆتۈپ، مېنىڭ بىرەر ئەسىرىم بۇ ئالەمنى خۇشال قىلماي كېتىدىغان ئوخشايدۇ (بۇ يەردە شاھابددىن بىرئاز سۈلتانمۇراتقا تىكىلىپ قاراپ تۇردى، كېيىن سۆزىنى داۋام ئەتكۈزدى). بۇرادىرىم، ھەقىقىي ئىنسان ئۆزىنىڭ ئاجىز جايىنى ئېيتىپ ئىقرار قىلىشتىن لەززەتلىنىدۇ. سىلىدىن يوشۇرىدىغان سىرىم يوق. راست، سۆزۈم شۇكى، مەگەركىم مەلۇماتىم ئالىي دەرىجىدە بولغان بىلەنمۇ، كۆپرەك ئەسەر يېزىپ تەجرىبە ئالالمىغانلىقىم ئۈچۈن يېزىشقا قىينىلىمەن. ئىچىمگە تولۇپ كەتكەن قىممەتلىك پىكىرلىرىمنى قەغەز ئۈستىگە چۈشۈرۈشكە قەلىمىم ئاجىزلىق قىلىدۇ. مەسىلەن، سىلىنىڭ قەلەملىرى شامالدىنمۇ چاپسان... ئەگەر سىلى جۈرئەت قىلسىلا، بىر نەچچە ئاينىڭ ئىچىدە ئاجايىپ ياخشى ئەسەر يېزىپ چىقالايدىلا. مېنىڭ ئۈچۈن ئەنە شۇنداق بىر ئەسەر يېزىۋەتسىلە. مەن ئۇنىڭ ئۆز قولۇم بىلەن پادىشاھ ھەزرەتلىرىگە تەقدىم قىلاي، كىتابنى ئۇ ھەزرەتنىڭ مۇبارەك ئىسمى بىلەن تېخىمۇ ئەۋزەللەشتۈرەي. بۇ ئىش پەقەت سىلىگە، ماڭا، ئاللاتائالاغا مەلۇم بولۇپ باشقىلاردىن تامامەن مەخپىي بولىدىغان بولسۇن. ئەمگەكلىرى ۋە قەدىردانلىقلىرى ئۈچۈن مەندىن ھەددى ـ ھېسابسىز شەپقەت ۋە ئىنئام ئالىدىلا. ماقۇلمۇ، بۇرادەر؟ سۆز بىر، ئاللا بىر!

سۈلتانمۇرات تاتىرىپ كەتتى. ئورنىدىن تۇرۇپ ئېتىكىنى قاقتى.

ـــ تەقسىر، ئالىملىق شۆھرىتى ئۈچۈن كىتاب يېزىش شەرت ئەمەس، ـــ دېدى ئۇ تىترەك ئاۋاز بىلەن، ـــ ھەربىر ئىنسان ئۆز قەدىر ـ قىممىتىنى بىلىش لازىم. ئۆزلىرى شۇقەدەر پەسلەشتىلىمۇ؟ مەن ئىلىم سودىگىرى ئەمەس، تەقسىر!

شاهابددننىڭ پۇتۇن بەدىنىنى تىترەك بېسىپ، تىلى كالۋالىشىپ «هاي - هاي، بۇرادەر! سەۋر قىلسىلا! ...» دەپلا قالدى. سۇلتانمۇرات بولسا، قايرىلماستىن توپتوغرا دەرۋازىغا قاراپ ئىلدام ماڭدى.

* *

مەجبىددىن خۇپتەندىن كېيىن، ھىرات بايلىرىنى ئىززەت - ئىكرام بىلەن كۈتۈۋېلىشقا ھازىرلىنىپ، ئالتۇن شامدانلاردا قاتار - قاتار يانغان شامنىڭ نۇرىدا، خانلىق چىمەنلىكتەك يۇمشاق گىلەمنىڭ ئۈستىدە ئۇياق - بۇياققا مېڭىپ، خۇشاللىقىدىن قانداقتۇر تاساددىپىي ھالدا يادىغا چۈشكەن بىر مۇقامنى ئاستا غىڭشىپ ئېيتىشقا باشلىدى.

ئۇ باج مەسىلىسىدە، دۆلەت ئۈچۈن كېرەك بولغان بەزى نەرسىلەرنى يەتكۈزۈپ بېرىشتە بايلارغا نۇرغۇن ئىمتىيازلارنى بەردى. ئۇنىڭ نېمىسى خوراپتۇ؟ زىيان بولسا پادىشاھنىڭ خەزىنىسىگە ... بۇنىڭ بەدىلىگە ئۇ بايلاردىن يامبۇ، پىل چىشىدىن ياسالغان ئاجايىپ چىرايلىق قۇتىلاردا لەئلى - ياقۇت، گۆھەرلەرنى، ھىندىستاندا، مىسىردا، جۇڭگودا ئىشلەنگەن پادىشاھنىڭمۇ كۆزىنى ئويىنىتىدىغان ئېسىل رەختلەرنى ھەدىيەگە ئالدى، يەنە ئالىدۇ. «كاسىپلارغا، دېھقانلارغا غەمخورلۇق قىلىشتىن قانداق پايدا چىقىدۇ؟ مۇتلەق پايدا يوق! ۋاقتىنى كەلگەندە، بۇ باي - دۆلەتمەنلەرنىڭ ھەرقايسىسى ماڭا تاغدەك يۆلەك بولىدۇ. مانا، دانا سىياسەتنىڭ كامالىتى مۇشۇ!» دەپ ئىچىدە ئويلىدى. بىردىن ئۇنىڭ يادىغا بۇگۈن «تارتۇق» قىلىنغان گۈزەل قىز كېلىپ چۈشتى: «جان ئالغۇچى ئاپەت ئىكەن ئۇ! كۆزۈم چۈشۈشى بىلەنلا پۇتۇن بەدىنىمدە قانلار ئويناپ كەتتى.»

مەجبىددىن سەۋرسىزلىنىپ ئىشىك تەرەپكە قۇلاق سېلىۋىدى،

دالاندا نۇرغۇن ئاياغ تىۋىشلىرى ئاڭلاندى. ئۇ ئۇزاق ئويلاپ، پۇختا بىر قارارغا كېلىپ قويغانلىقىنى ئۇچۇن، بۇ يوشۇرۇن، تار مەجلىسنىڭ چاپسان ئۆتۈشىگە ئىشەندى.

تۇغانبەگ بىلەن بىللە بىر توپ چوڭ مەنسەپدارلار، ساراي ئەتراپىدا ياشايدىغان كىمخاب تونلۇق بىكار تەلەپلەر كىرىپ كېلىشتى. ئۇلار ئولتۇرۇشى بىلەنلا، مەجبىددىن ئىشىك - دېرىزىلىرىنى يېپىشنى شاھابىددىنغا بۇيرۇدى ۋە ھەممىگە بىر - بىرلەپ قاراپ چىقتى. ھەممىنىڭ يۈزى جىددىي ھەم جىنايەتچىلەرنىڭكىدەك ئويچان ئىدى.

مەجبىددىن ئاستا، لېكىن قەتئىي رەۋىشتە سۆزلىدى:

— دوستلىرىم، ئارىمىزدا يوشۇرۇن سىر يوق. مەقسەت ۋە مۇددىئايىمىز بەلگىلىك. مەن سىلەرنىڭ مۇھاكىمەڭلارغا بىر مەسىلىنى سالماقچىمەن.

ھەممىسى باشلىرىنى ئېگىپ، مەجبىددىننىڭ گېپىگە قۇلاق سېلىشتى. تۇغانبەگ پۇشۇلداپ سەل ئالدىغا سىلجىدى. بۇرۇنلا كۆزلەنگەن «ئوۋ»غا چىقىش ئۇچۇن قەتئىي ۋە ئاخىرقى كېڭەشكە توپلانغان ئوغرىلاردەك، سىرلىق جىمجىتلىق ئىچىدە قۇلاقلار دىڭ بولدى، كۆزلەرنىڭ چاناقلىرى كېڭەيدى.

— دۇشمەن زادىلا قورالنى تاشلىمىدى، — دېدى مەجبىددىن، — ئۇ چىش - تىرنىقى بىلەن بىزگە ئورا كولىماقتا. ھەقىقەتەن، ئۇ كۇچلۇك، تەدبىرلىك دۇشمەن. شۇنىڭ ئۇچۇن، خەۋپ - خەتەر ناھايىتى چوڭ. بىراق بىزگە پادىشاھى ئالەمنىڭ ئىلتىپاتى ۋە ئىشەنچىسىمۇ ناھايىتى چوڭ، بىزنىڭ ساداقەتمەن ئىكەنلىكىمىزگە ئىمانى كامىل. ئەمما شۇنى ئۇنتۇمايلۇقكى، پادىشاھ بىلەن ئەلىشىر ياش چاغلىرىدىن باشلاپ دوست بولۇشقان. پادىشاھ كېيىنكى ئايلاردا ئەلىشىردىن ئۇست - ئۇستىگە خەتلەر ئالماقتا. ئۇ خەتلەرنىڭ بەزىلىرىنىڭ مەزمۇنىدىن مەن خەۋەردارمەن. ئەلىشىر ئېلىمىزنىڭ نامراتلاشقانلىقىنىڭ

سەۋەبلىرىنى كۆرسىتىپ ھەم ئىسپاتلاپ، پۈتكۈل دۆلەت تەرتىپىنى ئىسلاھ قىلىشنى تەۋسىيە قىلغان. كېيىنكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇ ئەمدى پايتەختكە كېلىشنىڭ تەرەددۇتىنى قىلىۋاتقان ئوخشايدۇ. ھازىر ئىلاج بولسا، ئۇچۇپ كېلەر ئىدى.

ــ ۋاقىتلىقمۇ؟ ــ دەپ سورىدى ئەندىشىلىك ئاھانگ بىلەن شاھابىددىن.

ــ تۇغۇلغان شەھىرىدە ئۆلمەكچىمىش، ــ دەپ قارشى روھتا جاۋاب بېرىپ، سۆزىنى داۋام ئەتكۈزدى مەجىددىن، ــ خۇدا پاناھ بەرسۇن، ئەگەر ئۇ ھىراتتا ياشاشقا رۇخسەت ئالسا، بىر كۈن بولمىسا بىر كۈن ھەممىزنى ئاستىن - ئۈستۈن قىلىۋېتىشى ئېنىق.

مەجىددىن كىشىلەرنىڭ پىكىر ۋە كەيپىياتلىرىنى ئۇقۇش ئۇچۇن شۇڭ بولدى. ياش بەگلەرنىڭ بىرى سۆسەر تۆپىسىنى ئېلىپ بېشىنى تاتىلىدى، كېيىن ئەلىشىرنىڭ خەلق ئارىسىدا ئابرۇيى ۋە ئېتىبارىنىڭ بارغانسېرى ئېشىپ كېتىۋاتقانلىقىنى ھەم پۈتكۈل ئەلدە تا ھەزرىتى جامىدىن تارتىپ جەمىكى ئىلىم، سەنئەت ئەھلى ئۇنىڭغا چوڭقۇر مۇھەببەت بىلەن باغلانغانلىقىنى سۆزلىدى. پادىشاھ شۇنچە خەلقنىڭ ئارزۇسىغا قارشى تۇرالماستىن، ئاخىردا ئەلىشىر بىلەن مۇناسىۋەتنى ياخشىلاشقا مەجبۇر بولۇشى مۇمكىنلىكىنى سۆزلەپ، قاتتىق چارە كۆرۈش لازىم دېدى.

شاھابىددىن تەكلىپ بېرىپ:

ــ ھەرقانداق يول بىلەن بولسىمۇ، نەۋائىنىڭ پادىشاھ ھەزرەتلىرىگە يامانلىتىش كېرەك، ئۇلارنىڭ ئاۋۋالقى دوستلۇقىنىڭ ئاخىرقى يىپلىرى ئۈزۈلسۇن، ــ دېدى.

تۇغانبەگ بۇ كونا تەدبىرگە ئۇنچە ئىشىنىشكە بولمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلاشقا تىرىشتى:

ــ ئەيىبلەش ئۇچۇن يېڭى ھۆججەتلىرىمىزمۇ يوق، ــ دېدى ئۇ، ــ سۆز دېگەن سۇ پۈركۈپ سوزىۋېرىدىغان تېرە ئەمەس ...

مەن ئۇدا پادىشاھ ھەزرەتلىرى بىلەن بىر ئاي بىللە يۈردۇم، بىللە ئولتۇردىم. ماڭا بولغان ئىلتىپاتلىرى ھەممىگىلارغا مەلۇم. سۆھبەت ۋاقتىدا ھەر قاچان ئەلىشىرنىڭ تۇتقان يولىنى قارىلاپ سۆزلىدىم. لېكىن، پادىشاھ ھەزرەتلىرىنى ئىشەندۈردۇم دەپ ئېيتالمايمەن. خاقان ھەزرەتلىرىنىڭ كۆڭلىدىكىنى بىلىش تەس. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەڭ ئىشەنچلىك چارە شۇكى، ئەلىشىرنى كۆزدىن يوقىتىش كېرەك، ۋەسسالام!

ئولتۇرغانلار باشلىرىنى كۆتۈردى. گاھىلىرى چوڭقۇر ئۇلۇغ - كىچىك تىندى. ئېغىر جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈردى. مەجدىددىن بۇلارنىڭ كۆزلىرىگە قاراپ، كۆڭۈللىرىدە قانداق ئىككى خىيال چىلىشىۋاتقانلىقىنى سەزدى.

— تۇغانبەگنىڭ كۆرسەتكەن يولى ئەڭ توغرا يول، — دېدى قەتئىي ھالدا مەجدىددىن، — غەيرەتلىك تۇغانبەگ مەن ئېيتماقچى بولۇپ تۇرغان تەكلىپنى ئوچۇق ئوتتۇرىغا قويدى. مېنىڭ بىردىنبىر سورايدىغىنىم شۇكى، بۇ تەكلىپ توغرۇلۇق زادىلا تالاش - تارتىش بولمىسۇن. ھەممىمىز دۈشمەنگە قارشى قاتتىق چارە ئىزدەيمىز، ئەمدى ئۆلۈمدىنمۇ ئوشۇق قاتتىق چارە بولامدۇ؟

— بۇ ئويۇن ئەمەس، قانداق قىلىپ ئەمەلگە ئاشۇرماقچىسىلەر؟ — دەپ سوردى كونا دۈشمەن خوجا ھاتىپ.

مەجدىددىن:

— ھەر جەھەتتىن ئويلانغان، تارازىغا سېلىپ ئۆلچەنگەن ساراي ئاشپەزلىرىنىڭ ئەڭ ئۈستىسىنى ئاسترابادقا ئەۋەتمىز. ئۇلار ئەلىشىرگە لەززەتلىك تائاملارنى پىشۇرۇپ بېرىدۇ! — دەپ جاۋاب بەردى.

بۇ يول ھەممىگە ماقۇل بولدى. ھېچكىم قارشى پىكىر كۆرسەتمىدى. ھەممە رازى بولدى.

ئادەملەر تالاغا چىقىشقاندا، شاھابىددىن كېيىن قېلىپ،

مەجبددىنگە سۇلتانمۇراتنى بۇگۈن ـ ئەتە زىندانغا تاشلاشقا ياكى خۇراسان تۇپرىقىدىن ھەيدەشكە پەرمان بېرىشنى ئۆتۈندى. گۇزەل قىزنىڭ قېشىغا چاپسانراق بېرىشقا ئالدىرىغان ۋەزىر ئۇنى سىلكىپ تاشلىدى:

ـــ قۇشقۇندىن تاشقىرى چىقمىسىلا، تەقسىر، ئۇنىڭغا تۆھمەت قىلغانمىشسىز.

قوپال مۇئامىلىدىن ئۆزىنى يوقىتىپ قويغان شاھابىددىن:

ـــ ئۇ ... ئۇ ... تەقسىر دىنغا شەك كەلتۈردى ... ـــ دەپ دۇدۇقلىدى.

مەجبددىن:

ـــ ۋەزىيەت قۇلايلىق ئەمەس، خەلق ئىچىدە غۇلغۇلا قوزغىلىشى مۇمكىن. ئەگەر ئۇ ئالىم كۆزىڭىزگە تىكەن بولۇپ قادالغان بولسا، ئۇنى مەدرىسىدە دەرس بېرىشتىن مەھرۇم قىلارمىز، ماقۇلمۇ؟ ـــ دېدى.

شاھابىددىننىڭ رەڭگى ئۆچۈپ، تاتىرىپ كەتتى:

ـــ يوغسۇ، سادىغىلىرى كېتەي ۋەزىر جانابلىرى، ـــ دېدى ئۇ يالۋۇرۇپ، ـــ ھەقىقەتەن مەن ئادىشىپتىمەن. ئەپۇ ئەتسىلە، مەن سىياسەت ئادىمى ئەمەسمەن. ۋەزىيەت ئېغىر دېدىلە، توغرا. ئۇنى دەرستىنمۇ مەھرۇم ئەتمىسىلە، ئۇ ئىستېداتلىق يىگىت. ئەلۋەتتە، پېقىرنىڭ نەسىھەتلىرىگە قۇلاق سېلىپ، توغرا يولغا چۈشۈپ قالار، بەلكى تامامەن ئۆز تەرىپىمىزگە مايىل قىلىپ ئالارمىز. زاتى ئالىيلىرىدىن سورايمەنكى، ئۇنىڭغا تەگمەيلى.

ـــ سارايڭ بوپ قاپسىز، تەقسىر. سىزدە ئەسلا بىر تۇراقلىق پىكىر يوق. مەيلى ئىختىيار ئۆزىڭىزدە، ـــ دېدى مەجبددىن ھەم ئىشىككە قاراپ مېڭىپ كەتتى.

ـــ راست، شۇ بۇ كۈنلەردە زېھنىم پەرىشان، ـــ دەپ سۆزلەپ قالدى ئۇنىڭ كەينىدىن شاھابىددىن.

ئۇ سۇلتانمۇرات بىلەن بولغان ھېلىقى ۋەقەدىن كېيىن راستتىنلا پەرىشان بولۇپ قالغانىدى. چۈنكى، ئەگەر سۇلتانمۇرات خالىسا، ئۇنى شەرمەندە قىلىپ، ئادەمگەرچىلىكتىن چىقىرىپ، ئۇنىڭ پۈتكۈل ھاياتىنى زەھەرلىشى مۇمكىن ئىدى. سۇلتانمۇرات بىلەن ئاۋۋال مۇناسىۋەتنى ياخشىلاپ، ئۇنى ئوبدان سىناپ، ئۇنىڭدىن كېيىن نىيىتىنى بىلدۇرمىگەنلىكىگە كۆپ پۇشايمان قىلدى. ئاخىردا، ئەلەمگە چىدىيالماستىن غەزەپ ئىچىدە قارار قىلدى: «بۇگۈن - ئەتە زىندانغا تاشلىتىپ، قۇرتلارغا يەم قىلىمەن سېنى!» ئەمما ھازىر مەجبۇرىدىن ئۇنىڭ تەكلىپىنى قەتئىي رەت قىلغانلىقى ئۈچۈن، سۇلتانمۇراتقا باش ئېگىشتىن باشقا چارە يوق ئىدى. شۇڭا ئۆزىنى تازا كۈلكىلىك ۋەزىيەتتە قالدۇرۇپ، ئۇنى مەدرىسىدىن ھەيدەشكە جان - دىلى بىلەن قارشى تۇردى.

شاھابىددىن ئۇيات ۋە ئەلەمدىن بوشىشىپ، پۈت - قولى جانسىز ھالدا باغدىن چىقتى. ئايدىڭ كېچىدە، جىمجىت ئۇخلاۋاتقان ئادەمسىز كوچىلاردا قولىنى كەينىگە تۇتۇپ، ئويمان - چوڭقۇرنىمۇ بايقىماي، سەنتۇرۇلۇپ كېتىۋېتىپ، قانداق قىلىپ سۇلتانمۇرات بىلەن يالغاندىنلا ياخشى - خوپ بولۇشنىڭ يولىنى ئويلىدى.

II

ئەتىسى كۈن چىقىپ يېيىلغاندا، سۇلتانمۇرات «ئىخلاسىيە» مەدرىسىسىگە كەلدى. چوڭ دەرسخانىغا كىرىپ، ھەر كۈنى ئولتۇرىدىغان جايىغا باداشقىنىنى قۇرۇپ ئولتۇردى. جەدۋەل بويىچە نۆۋەت بىلەن گۇرۇھ - گۇرۇھ بولۇپ كىرىپ، دەرس ئالىدىغان تالىپلارنى كۈتۈپ ئولتۇراتتى، شاھابىددىنىڭ جىيەنى كىرىپ كەلدى. ئۇ چىرايلىق، خۇش مۇئامىلە قىزلاردەك ئۇياتچان يىگىت ئىدى. ئىككى يىل ئاۋۋال سۇلتانمۇرات بۇ بالىغا بىر نەچچە ئاي

هېسابتىن، ئەرەب تىلىدىن خۇسۇسىي دەرس بەرگەنىدى. يىگىتنى ئوچۇق چىراي بىلەن قارشى ئېلىپ، يېنىغا ئولتۇرغۇزدى. ئالىمنىڭ ئۇ يىگىتنىڭ مەشغۇلاتى ۋەھاكازالار توغرۇلۇق بەرگەن سوئاللىرىغا قىسقىچە جاۋاب بەردى. كېيىن قولىنى كۆكسىگە قويۇپ:

ــ جانابلىرى، هازىر دەرس باشلىسىلا كېرەك، ئىككى ئېغىز سۆزگە رۇخسەت بولامدىكىن، ــ دېدى بالا.

ــ قېنى، سۆزلەڭ.

ــ تاغىمىز بىلەن سىلىنىڭ ئارىلىرىدا قانداقتۇر بىر ئاداۋەت بار ئوخشايدۇ. لېكىن مەن سىلىنىڭ شاگىرتلىرى، بۇ ئىشتىن تامامەن بىخەۋەرمەن. پەقەت شۇ نەرسە مەلۇمكى، ئۇ كىشى سىلىنىڭ كۆڭۈللىرىنى ئاغرىتىپ قويۇپتۇ. بۇنىڭغا ئۇ كىشى ناھايىتى ئەپسۇسلانماقتا. مەن شاگىرتلىرى سىلى جانابلىرىغا ئۇ كىشىنىڭ ئۆزرىسىنى ئېيتقىلى كەلدىم. قوبۇل قىلسىلا، مەن هېسابسىز خۇشال بولاتتىم. ئەيىب قىلىشتىن كۆرە، ئەيىبىنى ئىقرار قىلماسلىق يامان. تاغام سىلىنى هەقلىق دەپ هېسابلايدۇ...

ــ بىز هەممىمىز ئىنسانمىز، ــ دەپ كۈلۈپ سۆزلىدى سۇلتانمۇرات، ــ هەممىمىزدىمۇ نۇقسان بار. ئۇنداق بولمىغان بولسا، بىزلەر پەرىشتە، ئالەم جەننەت بولار ئىدى. ئەگەر مۇمكىن بولسا هازىر بېرىپ تاغىڭىزغا ئېيتىڭ، مەن هەرگىز ئاداۋەت ساقلىمايمەن.

ــ قەلبلىرى ئۇلۇغ، بىلىمەن، ــ دەپ خۇشال بولۇپ كەتتى يىگىت.

سۇلتانمۇرات ئۇنىڭ گېپىگە ئۇلاپلا مۇنداق دېدى:

ــ يەنە ئۇ كىشىگە شۇنىمۇ ئېيتىپ قويۇڭكى، مەن شەخسىي قىساس ئالغۇچىلارغا نەپرەتلىنىمەن. كۆڭۈللىرى خاتىرجەم بولسۇن.

يىگىت تەزىم ۋە ئېھتىرام بىلەن ئورنىدىن قوزغالدى. ئالىمغا يېنىش - يېنىشلاپ ئۆز مىننەتدارلىقىنى بىلدۈرۈپ چىقىپ كەتتى.

كىتابلىرىنى قولتۇقلاپ، پۇتلىرىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ، دەرسخانىغا بەش شاگىرت كىرىپ كەلدى. سۇلتانمۇرات ئۇلارغا دەرس بېرىپ ماڭغۇزدى - دە، نۆۋەتتىكى گۈرۈھنى كۈتتى. شۇ ئارىدا سەللىسىنى سىلىق ئورىغان، گۈللۈك ئۆتۈك كىيگەن، ھەيۋەت ياسانغان، ئوتتۇرا ياشلىق بىر كىشى كىرىپ كەلدى. سوغ مۇئامىلە بىلەن بىر تاۋاق قەغەزنى ئۇزاتتى. سۇلتانمۇرات ئوقۇۋاتقان چىرايى تاتىرىپ كەتتى. بۇ شەيخۇلئىسلامنىڭ پەرمانى ئىدى. «ئىسلام ئېلىدە، دىنى مۇھەممەتنىڭ ئۇلۇغ ھامىيسى ۋە تۇغ كۆتۈرگۈچىسى بولغان خاقان ئىبنى خاقان سۇلتان ھۈسەين بايقارا مىرزىنىڭ سائادەتلىك زامانىدا مۇسۇلمانلىقنىڭ ئاساسىغا زەرەر يەتكۈزگۈچى پىكىرلەرنى تالىپلارغا ئۆگەتكەنلىكى ۋەھاكازا ...» ئۇچۇن سۇلتانمۇرات مەدرىسىدىن ھەيدەلگەنىدى. غەزەپتىن، ئاغرىقتىن ئالىمنىڭ كۆز ئالدى قاراڭغۇلاشتى. يېنىدا غادىيىپ تۇرغان كىشىگە قاراپ، تىترەك ئاۋازى بىلەن دېدى:

— شەيخۇلئىسلام جانابلىرى بىزدىن جەبىر - زۇلۇمنى ئايىمىسۇن. بىز ھېمىشە ھەقىقەت يولىغا جېنىمىزنى زوق - شوق بىلەن بېرىشكە تەييارمىز!

خىزمەتكار ساختا تەزىم قىلىپ، كەسكىن مېڭىشلىرى بىلەن چىقىپ كەتتى.

سۇلتانمۇرات تۇنۇگۈن كەچقۇرۇن مەجبۇرىدىن بىلەن بولغان ئۇچرىشىشنى ئويلىدى. لېكىن ئۆزى ھەققىدە شاھابىددىن ۋە باشقا شۇنداق جاھىللار ئاۋۋالقىدەكلا شەيخۇلئىسلامغا چېقىمچىلىق قىلىپ، ئىشنى پىشۇرۇپ قويغانلىقىنى تەخمىن قىلدى. ئۇ ئورنىدىن ئىرغىپ تۇردى، پەرماننى مىجىقلاپ پۇرلەپ بۇلۇڭغا تاشلاپ، دەرسخانىدىن چىقتى. تۇرلۇك ھۇجرىلاردىن دەرسكە كېلىۋاتقان شاگىرتلارغا قارىماستىن، ئۇلارنى ھەيران قالدۇرۇپ،

كوچىغا ئىلدام چىقتى. خانىقاغا كىلىپ ئۆز بۆلۈمىگە كىردى ھەم ئۆزىنىڭ كىتابلىرى ئارىسىغا دەرمانسىز كىلىپ ئولتۇردى. ئەمما ئىچىدىكى ئەلەم نە ئويلاشقا، نە ئوقۇشقا يول بەرمەيتتى.

چۈشتىن كىيىن شاگىرتلار كىرىشتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ساقال - بۇرۇتلىرى يېڭىدىن چىقىپ كىلىۋاتقان ياش يىگىتلەر ۋە ئون يىللاپ مەدرىسىدىن چىقماي ئوقۇغان ساقاللىقلار بار ئىدى. ھەممىسى غەزەپلىك، ھاياجانلانغان ھالەتتە ئىدى. سۇلتانمۇرات ئۆزىنى ناھايىتى سالماق تۇتۇپ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى تىنچلاندۇرۇشقا تىرىشتى. شاگىرتلاردىن بىرى ۋارقىراپ تۇرۇپ دېدى:

— بۇ ئەھۋالغا تاقەت قىلىشقا بولمايدۇ، تەقسىر! ئەپلاتۇن، ئارىستوتىل، ئىبنى سىنا، فارابىي ۋە ئۇلۇغبەگكە ئوخشاش پەيلاسوپ ۋە ئالىملارنىڭ پىكىرلىرىنى ئۆگىنىش مەجبۇرىيىتىگە خۇداسىزلىق دەپ ئېلان قىلىنسا، مەدرىسىلەردە ئىلىمنىڭ ئورنىغا نېمە قالار؟

— ئىلىمپەرۋەرلىكى بىلەن شۆھرەتتى چىققان بىر پادىشاھنىڭ پايتەختىدە مۇنداق جاھالەت! — دېدى ئاچچىقىدا ئىككىنچى شاگىرت.

— شەيخۇلئىسلام جانابلىرى ئۆز پەرمانىنى ياندۇرۇپ ئالمىسا، مەدرىسىنى تاشلاپ كېتىمىز، بۇرادەرلەر! — دېدى ئۇچىنچىسى.

— ئەلۋەتتە! باشقا ئىلاج يوق! — دەپ ۋارقىراشتى باشقىلىرى.

— ئەزىز دوستلىرىم، — دېدى سۇلتانمۇرات ئاستا ئاۋاز بىلەن، — پەرمانغا بويسۇنۇپ سىلەر بىلەن مەدرىسىدە دەرس ئۆتۈشنى توختىتىشقا مەجبۇرمەن. ئۆلۈمگە رازى مەن، لېكىن ئىلىمدە ساختىپەزلىككە، ھەقىقەتنى يوشۇرۇشقا زادىلا رازى بولمايمەن. سىلەردىن شۇنى سورايمەنكى، ھەممىڭلار ئىلىمنى چوڭ ئىشق ۋە ساغلام كۆڭۈل بىلەن ئۆگىنىڭلار ۋە ئىلىمنىڭ

راۋاجلىنىشىغا هاياتىڭلارنى بېغىشلاڭلار. دۇنيادا ئىنسان ئۈچۈن بۇنىڭدىن ئالىي، بۇنىڭدىن شەرەپلىك ئىش يوق. لېكىن ھەقىقىي ئىلىمنى كونا، يالغان نەزەرلەردىن ئايرىشنى بىلىڭلار. ھەقىقىي ئىلىم مۇشكۈللۈكلەرنى ھەل قىلىشقا، سىرلارنى كەشىپ قىلىشقا يول كۆرسىتىدۇ. ئەقىلنىڭ كۈچىگە ئىشىنىڭلار، ئۇ ھەر دائىم سىلەرگە يولباشچى بولسۇن، بەش - ئون كىتابنى كۆرۈپلا ئالىملىق دەۋاسىنى قىلىش كېسىلىدىن ساقلىنىڭلار! يەنە بىر ئۆتۈنۈش شۇكى، ھېچقانداق غوۋغا كۆتۈرمەستىن، ئۆز دەرسلىرىڭلار بىلەن شۇغۇللىنىڭلار. ھىراتتىمۇ ھازىرقى ھەممە ئىلىملەرنى ناھايىتى چوڭقۇر بىلىدىغان ئالىملارمۇ نۇرغۇن. ئۇلارنىڭ تولىسى مېنىڭ ئۇستازلىرىم. ئۇلارنىڭمۇ ئىلىم خەزىنىلىرىدىن چىن ئىخلاس، غەيرەت ۋە سەممىيەت بىلەن پايدىلىنىڭلار. مەن ئىشىنىمەنكى، نەۋائى جانابلىرى ياققان ئىلىم مەشئىلىنى جاھالەت ۋە زۇلمەت بوراندەك سوقسىمۇ زىنھار ئۆچۈرەلمەيدۇ!

ئۆز ئۇستازىنىڭ سۆزىنى بارلىق ۋۇجۇدى بىلەن تىڭشىغان شاگىرتلار ئۇزاق، شۇك ئولتۇردى. كېيىن يەنە ئېگىز - پەس بولۇشقا باشلىدى. شەيخۇلئىسلامغا، مەجدىددىنگە يولۇقۇش توغرۇلۇق ئۆزئارا قىزغىن كېڭەشتى. ئاخىردا، سۇلتانمۇراتنىڭ ئۆتۈنۈشى بىلەن ئاران تارقاشتى.

دائىم خانىقادا ياشايدىغان ئالىملار، شائىرلار ۋە باشقا سەنئەت ئەھلىلىرى بۇ ۋەقەنى ئاڭلاپ تولا غەزەپلەندى. گاھىلىرى راستتىنلا تەشۋىشكە چۈشتى: «باش ۋەزىر ھەممىنىڭ يىلتىزىنى قىرماقتا. ئەتە - ئۆگۈن بىزمۇ نېمە بولارمىزكىن، تېخى!».

زەينىددىن بىلەن ئارسلانقۇل ھودۇقۇشۇپ، غەزەپلىنىپ يېتىپ كىردى. ئالىم بۇلارنى ھەر قېتىمدىكىگە ئوخشاش تېتىكلىك بىلەن قارشى ئالدى. زەينىددىن ۋەزىرنى ھەم شەيخۇلئىسلامنى زاڭلىق قىلغان بىر شائىرنىڭ شېئىرىنى ئوقۇدى ھەم ئۆزىمۇ ھىراتنىڭ بازىرىدىكى بىرەرلىرىنىڭ تىلى بىلەن ئۇلارنى ئاچچىق

تللىدى.

— مەن بىر نەرسىگە دىققەتمەنكى، — دېدى ئارسلانقۇل قوللىرىنى پۇلاڭلىتىپ، — بىر كۈن بولمىسا، بىر كۈن بۇ ئۇلۇغ شەھەرگە رۇمدىنمۇ، ھىندىستاندىنمۇ، چىندىنمۇ ھېلىقى «چەلەبى» گە ئوخشاش ئالىم كېلىپ قالسا، خوش ئۇ چاغدا مەسىلە تالىشىشقا كىم چىقىدۇ؟

— شەيخۇلئىسلامنىڭ ئۆزى، — دەپ جاۋاب بەردى زەينىددىن.

— ياق، ئىلىمدە ئۇنىڭ بېلى چۈمۈلىنىڭ بېلىدەك رەزگى ئوخشايدۇ، — دەپ بېشىنى غەلىتە مەنىلىك چايقىدى ئارسلانقۇل. ئىككى دوست باشقا چاغدا بۇ سۆزگە قاقاقلاپ كۈلۈشۈپ كېتەر ئىدى، ئەمما ھازىر ھىجىيىپلا قويۇشتى.

— مەدرىسىدىن ساڭا ئورۇن يوقمىكەن؟ — مەيلى، سەن پىكىرلىرىڭنى ياز! — دەپ قەتئىي تەكلىپ قىلدى دوستىغا زەينىددىن، — ھېچكىمدىن تارتىنماستىن، قورقماستىن، غەيرەت بىلەن ياز! قەغەزلەر سېنىڭ پىكىرلىرىڭنىڭ قاناتلىرى بولۇپ، بارلىق تاغ، دېڭىز، سەھرالاردىن ئۇچۇپ ئۆتكۈسىدۇر!

— ئەلۋەتتە، يازىمەن ئەلۋەتتە! — دەپ جاۋاب بەردى سۇلتانمۇرات يېنىكلىشىپ.

يىگىرمە تۆتىنچى باب

«باغى جاھان ئارا» كۈندىن - كۈنگە قىزىتىۋاتقان قۇياشنىڭ تەسىرىدە ياشارماقتا. كۈمۈش رەڭلىك كۆلچەكلەر بويىدا جۇپ - جۇپ بولۇپ ھۇرۇنلۇق بىلەن ماڭغان توزلارنىڭ قانىتىغا ئوخشاش رەڭگارەڭ گۈللەرنىڭ كۆزنى چاقىدىغان گۈزەللىكى ھەر نەپەستە ئۆز ھۆسنىنى تولۇقلاپ بارماقتا ئىدى.

خۇددى ئالتۇن بىلەن توقۇلغاندەك چاقناق ھاۋادا كەپتەرلەر موللاق ئېتىپ، قاناتلىق ئۇسسۇلچىلار ئۇسسۇل ئويناشماقتا. ھۇسەين بايقارا بوينى ئاغرىپ، كۆزى تالغۇچە تاماشا قىلدى. خىزمەتكار يېقىندا ئېلىپ كېلىنگەن قوچقارلارنى، ئەگەر ئۇ ئەمىر قىلسا، كۆرسىتىشكە بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ھۇسەين بايقارا تۇنۇگۈن ھەددىدىن تاشقىرى ئىچىپ قويغانلىقى ئۈچۈن، ھازىر ئۇنىڭ كەيپى يوقراق ئىدى. ئۇ قوچقارلارنى ئەتىگە ئۇرۇشتۇرۇپ كۆرەرمىز، دەپ خىزمەتكارلارنى ياندۇرۇۋەتتى. كېيىن ھەمىشە ئۇنىڭغا ئەگىشىپ يۈرىدىغان سۆھبەتداشلىرىغا قولى بىلەن قېلىۋېرىڭلار دېگەن ئىشارەتنى قىلىپ، ئۆزى بىناغا كىردى. ئىشىك ئاغىسى بابا ئەلىگە ئابدۇلھەينى چاقىرىشقا بۇيرۇپ، ئۆزى ئالتۇن تەختكە باداشقىنىنى قۇرۇپ ئولتۇردى. ئۇ ئۆز تەڭتۇشلىرىغا قارىغاندا خېلىلا قېرى كۆرۈنەتتى. بىر چاغلاردا ئۆتكۈر، ئۇيناپ تۇرغان كۆزلىرى ئەمدى زەئىپلەشكەن، قىلىچنى قاتتىق چاپىدىغان قۇۋۋەتلىك قوللىرى دەرمانسىزلىنىپ، گاھىدا تىترەيدىغان بولۇپ قالغانىدى. ئېگىز تۇز بويى ئېگىلىپ، بويى پەسەيگەنىدى. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇ ئۆزىنى خېلىلا تېتىك تۇتۇشقا

تىرىشاتتى. ھەقىقەتەن، گاھىدا ئۇنىڭغا خىلىلا قۇۋۋەت كىرىپ، لازىم چاغلاردا كۈچ - قۇۋۋىتىنى كۆرسىتىپ قويىاتتى. ئۇنىڭ ۋىلايەتلىرىگە كۆز تىككەن خانلارغا ياكى گاھىدا تاج - تەخت ئۈچۈن ئوت ئالغان ئىچكى ئىسيانلارغا قارشى قانلىق سەپەرلەرگە چىقىشتىن ئېرىنمەيتتى.

باش تېۋىپ ئابدۇلھەي كىرىپ تەزىم قىلدى. تېببىي قائىدىلەرگە قاتتىق رىئايە قىلىپ، ئۆمرىنىڭ تولىسىنى پەرھىز بىلەن ئۆتكۈزگەن بۇ تېۋىپ، ساقلىنىڭ ئاقلىقىغا قارىماي، تاش - توقماقتەك چىڭ ۋە تىمەن ئىدى.

— تاۋلىرى يوقمىكىن؟ مۇبارەك تومۇرلىرىنى تۇتۇپ كۆرەيمۇ؟ — دېدى ئابدۇلھەي تەزىم بىلەن يېقىنلىشىپ.

— ماڭا بىر ئاز مەجۇن① بەرسىڭىز كۇپايە.

— ھە، تۇيغانىدىم، ئاخشامقىدىن كېيىن ... دېدى - دە، تېۋىپ كەينىچە مېڭىپ چىقىپ كەتتى.

مەجۇننى يەپ، تەسىرى بىلىنگەندىن كېيىن، ھۇسەين بايقارا باش ۋەزىرنى قوبۇل قىلدى. مەجىددىن پادىشاھقا ھەر قېتىمكىدىن كۆرە يېقىن ئولتۇرۇپ مەلۇمات بەردى. پۇقرالارنىڭ خۇشاللىقى، لەشكەرلەرنىڭ ھەر جەھەتتىن تەمىن ئېتىلگەنلىكى ۋەھاكازالار ھەققىدە ناھايىتى سىلىق قىلىپ سۆزلىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن چېگرالاردىن كەلگەن خەۋەرلەر، ۋىلايەت ۋە تۇمەن بەگلىرىدىن ئېلىنغان خەت - خەۋەرلەرنى تونۇشتۇردى. ھۇسەين بايقارا دىققەت بىلەن تىڭشىدى. بېشىنى لىڭشىتىپ، باش ۋەزىرنىڭ پىكرىگە قوشۇلغانلىقىنى بىلدۈرۈپ ئولتۇردى. خەزىنىگە مەبلەغ توپلاشنى بىلگەن ۋەزىرگە ئىشەنچى چوڭ ئىدى. ئۇ پۈتكۈل ئەلنىڭ ئىشىنى قولىغا ئېلىۋېلىپ، پادىشاھنىڭ ئىمتىيازلىق بەگلىرىگىمۇ پىسەنت

① بەدەننى ئويغاتقۇچى دورا.

قىلماي، ئۇلارنىڭ جىددىي شىكايەتلىرىگە سەۋەبچى بولسىمۇ، بۇ توغرىدا ئۇنىڭغا ئېغىز ئاچمىغانىدى. پادىشاھ تۇنۇگۈن ئىبراھىم چاغاتاي، تەكشۈرۈپ‌كەلگەن سامانچى، يامغۇرچى بەگلەر ۋەزىرگە قارشىلىقلىرىنى ئوچۇقتىن - ئوچۇق بىلدۈرگەنلىرىنى ئېيتىپ، بەگلەر بىلەن مۇئامىلە قىلغاندا ساغلام ۋە دىققەتلىك بولۇشنى ئېيتتى. مەجبۇرىيەتنى ئۆزىنىڭ ئەسەبىيلىكى ۋە قىزىق قانلىقى سەۋەبىدىن، گاھىدا ئۆزىنىڭ ئىختىيارىغا قارشى كىشىلەرنى رەنجىتىپ قويىدىغانلىقىنى ئىقرار قىلدى. كېيىن سىرلىق ئاۋاز بىلەن دېدى:

— ئىجازەت بەرسىلە، مەن زاتى ئالىيلىرىنى مۇھىم بىر ئىشتىن ئاگاھلاندۇرسام ...

— قېنى، مەرھەمەت قىلىڭ، — دەپ ھۇسەين بايقارا كۆزىنى يوغان ئېچىپ، بېشىنى مەجبۇرىيەتنى تەرەپكە ئەگدى.

— خوجا ئەپزەل ئىراقتا، ياقۇپبەگنىڭ يېنىدا ئىمىش، — دەپ داۋام ئەتتى ۋەزىر، — ياقۇپبەگ ئۇنى ناھايىتى تەنتەنە ۋە ھۆرمەت بىلەن قارشى ئالغانمىش ... مەككە ساياھىتى قۇرۇق بىر باھانە بولسا كېرەك، دەپ ئويلايمەن. كۆردىلىمۇ، تاج - دۆلەتلىرىنىڭ دۈشمىنى ئاسترابادقا يېتىپ، قانداق خىيانەتلەر بىلەن شۇغۇللانماقتا؟ ئۇ ئۆزىنىڭ مىكىر تورىنى ئۇزاققا يايغان.

— سۆزىڭىزنىڭ ھەقلىكىگە شۈبھەم يوق، — دېدى ھۇسەين بايقارا كەيپسىزلىنىپ، — ياقۇپبەگنىڭ قەلبى ساپ ئەمەس. ئۇنداق بولمىسا، مەن ئاسترابادقا ھەيدىگەن بىر شەخسكە ئەلچىلەر ئەۋەتىپ، ئۇ قەدەر ئىلتىپات كۆرسىتەرمىدى؟ بۇنىڭ ھەممىسى دۈشمەنلىكنىڭ نامايىشى!

مەجبۇرىيەتنى يەر ئاستىدىن پادىشاھنىڭ يۈزىگە قارىدى. ئۇنىڭ يۈزىدە بارغانسېرى كۈچىيىۋاتقان غەزەپ ۋە نەپرەت ئالامەتلىرى كۆردى. يەنە بىر تامچە ياغ قۇيۇپ، ئوتنى كۈچلەندۈرمەك بولدى:

ـــ ئېلىنغان مەلۇماتلارغا بىنائەن، ـــ دېدى مەجىددىن، ـــ بەلكىمۇ ئەھۋال ياخشى ئەمەس. ئۇ يەردە ھاكىمىيەت پەرىدۇن مىرزىنىڭ (شاھزادىلەرنىڭ بىرى) قولىدا بولسىمۇ، لېكىن شاھزادە جانابلىرىنىڭ ياشلىقىدىن ۋە تەجرىبىسىزلىكىدىن پايدىلىنىپ، دەرۋىش ئەلى بارلىق ئىشلارنى ئۆزى بىلگىنىچە ماڭغۇزۇۋاتقۇدەك. ئاغا بىلەن ئىنى ئارىسىدا چاپارمەنلەر توختىماي قاتنىماقتا. بۇ توغرۇلۇق ھەر كۈنى يېڭى مەلۇماتلار ئېلىپ تۇرمەن.

ـــ ھازىرلىق كۆرۈڭ، غەپلەتتە قېلىپ، پۇشايمان يەپ قالمايلى يەنە! ـــ دېدى ئەسەبىيلىشىپ ھۈسەين بايقارا.

مەجىددىن مەغرۇر بېشىنى كۆتۈردى: «ئاستراباد دەدىسەسىدىن پاتراق قۇتۇلۇش ئۈچۈن قەتئىي چارىلەر كۆرۈش» ھەققىدە قەسەم ئىچكەندەك قىلىپ ۋەدە بەردى.

ھۈسەين بايقارا ھىسار ۋەقەلىرى، سۇلتانمەھمۇتنىڭ يېڭى قىلىقلىرى ھەققىدە سۆزلىشىپ ئولتۇرۇپ، گەپ ئارىسىدا بىردىنلا شەيخۇلئىسلامنىڭ پەرمانى توغرۇلۇق سورىدى:

ـــ بۇ نېمە ئىش؟ مەن تامامەن بىخەۋەرمەن. مەدرىسىلەردە تالىبىل ـ ئىلىملەر، نۇرغۇن مۇدەررىسلەر ناھايىتى خاپا بولغانمىش.

مەجىددىن غەمكىن ئاۋاز بىلەن:

ـــ ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «ئىخلاسىيە» مەدرىسىسى ۋە خانىقاھى پىتنە ـ پاساتىنىڭ ئوچىقى. ئىلىم ۋە پەلسەپە نامى بىلەن ئەلىشىر تەيىنلىگەن مۇدەررىسلەرنىڭ تولىسى دەھرىيلىكنى تەلىم بەرمەكتە.

ـــ سۇلتانمۇراتنى پەۋقۇلئادە ئىستىبداتلىق ئالىنىم دېيىشىدۇ ... ـــ دەپ بېشىنى تەۋرىتىپ ئېچىندى ھۈسەين بايقارا، ـــ ئەپسۇسكى، ھەقىقەت يولىدىن ئاداشقانمىش.

ـــ سىياسەتتە ئۇ قارا خەلق تەرەپدارىمىش. ھۆكۈمەت

دېھقانلارغا ۋە كەسىپ ـ ھۈنەرۋەنلەرگە غەمخورلۇق قىلىش كېرەك ۋەكاكازالار دېگەن تېتىقسىز پاراڭلارنى شاگىرتلارغا ئۆگەتكۈدەك.

ھۈسەين بايقارا بارلىق مەدرىسىلەردە نازارەتنى كۈچەيتىشنى ۋەزىرگە تاپشۇردى.

ـــ ھەربىر مەدرىسىدە كىشىلىرىمىز بار ... «ئىخلاسىيە» دە تولاراق! ـــ دېدى كۈلۈپ مەجبىددىن.

ھۈسەين بايقارا يېنىكلىشىپ، ئورنىدىن تۇردى. ۋەزىرنى ئۆزى بىلەن ساز ئاڭلاشقا تەكلىپ قىلىپ، تاملىرى خەنزۇ جانانى بىلەن ئىشلەنگەن بۆلمىگە ئۆتتى.

يىگىرمە بەشىنچى باب

I

شامال ئويما گۈللۈك دېرىزىنىڭ قاپقىلىرىنى بىر - بىرىگە ئۇرۇپ، تاراق - تۇرۇق قىلىپ ياپتى. ئۇستەل ئۈستىدىكى قەغەزلەر شالدىرلاپ ئۇچۇپ كېتىشتى. دىۋان باشلىقى نىزامىددىن كۆرۈنۈشتىن بىغەم، تەشۋىشسىز، لېكىن ئۆز باشلىقىغا ھەمىشە ئىتائەتلىك، ۋەزىپىسىنى ئېرىنمەي ئىجرا قىلىدىغان كونا ئەمەلدار ئىدى. «ھوي بۇ نېمە ئىش!» دەپ ئورنىدىن تۇردى ئۇ كۆيۈشكەن تىزلىرىنى ئۇۋۇلىغاچ چېچىلىپ كەتكەن قەغەزلەرنى يىغىپ تۇرۇپ. كېيىن سېپى مونچاق قادىلىپ گۈللەنگەن پىچاق بىلەن قەلەمنى ناھايىتى دىققەت بىلەن ئۇچلىدى (قومۇچ قەلەمنىڭ ئۇچىنى ياسىدى). كېيىن سىناپ كۆرۈش ئۈچۈن بىر دۇۋەتكە پاتۇرۇپ، قەغەزگە «ئىتتىقى»، «ئىزغى» ھەرپلىرىنى يېزىپ كۆردى. كېيىن يېزىلارنىڭ باشلىقلىرىغا قارىتىلغان پەرمانلارنى يېزىشقا باشلىدى.

ياندىكى بۆلۈمنىڭ ئىشىكى يېنىككىنە «غىچ» قىلىپ ئېچىلىۋىدى، نىزامىددىن قەلەمنى ئۈستەلگە قويۇپ ئاستا باشلىققا قارىدى.

— ماڭا كىرىدىغانلار يوقمۇ؟ — دەپ سورىدى نەۋائى.

— يوغىسى كېيىنكىسى ھېلىقى قولى چولاق دېھقان ئىدى. ھۇزۇرلىرىدا تازا ئۇزاق ئولتۇردى. لېكىن سەزدىم، ئۇ ئۆزىگە قانات بىكىتكەندەك بولۇپ چىقىپتۇ ... مەن كۈلۈپ قويسام،

قۇلىقىمغا ئاستا، «نېمىشكە شۇ كىشىنىڭ ئۆزى يۇرتقا پادىشاھ بولمايدۇ؟» دېدى. مەن بۇ كىشى پېقىرلىقنى پادىشاھلىقتىن ئەۋزەل كۆرىدۇ دېدىم. ئۇ بېشىنى چايقاپ: «قويۇڭ، ئۇنداق ياماڭ نىيەت قىلماڭ!» دېدى.

نەۋائى كىچىك پېئىللىق بىلەن كۈلۈمسىرىدى:

— ئەجەپ قىزىق، شېرىن سۆز بىر كىشى ئىكەن، — دېدى شائىر ئىشىككە يۆلىنىپ تۇرۇپ، — ھەر تۈرلۈك نەرسىلەر توغرىسىدا سۆزلەشتۇق. ھەر خۇسۇستا ياخشى مەلۇماتلار بەردى. كونا قوشاقلارنى، چۆچەكلەرنى، ئاتا ـ بوۋىلارنىڭ ھېكمەتلىك سۆزلىرىنى ياخشى بىلىدىكەن. يەنە گاھىبىر دالا قۇشلىرىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى توغرۇلۇق شۇنداق ئاجايىپ نەرسىلەرنى سۆزلىدىكى، بۇ ھەقتە ھېچبىر كىتابتىن مۇنداق مەلۇمات تېپىلمىغا بولمايدۇ. خۇداغا شۈكرى، بىزنىڭ ئەلنىڭ تولىسى قەلبى ساپ، ئىدراكى ئۆتكۈر ئادەملەردۇر.

— راست، ئەمما باشلىرىدىن بۆكى چۈشمەيدۇ! — دەپ كۈلدى دىۋان باشلىقى تارالمىغان ساقىلىنى تىترىتىپ.

نەۋائى ئىشەنچ ۋە غۇرۇر بىلەن دېدى:

— ئۇلارنىڭ بارلىق كۆرۈنۈشى يۈرەكلىرىدە، گۈلنىڭ تونى قىزىق ياماق، يوپۇرماقلىرى يىرتىق بولسىمۇ، ھۆسنى پاكىزە ئەمەسمۇ؟

— راست تەقسىر، راست، ھەق سۆز، — دەپ ئالدىراش جاۋاب بەردى دىۋان باشلىقى.

نەۋائى بەزى ئىشلارنى نىزامىددىنغا تاپشۇرۇپ، چىرايلىق مۇقاۋىلىق كىچىككىنە كىتابنى قولتۇقلاپ تاشقىرىغا چىقتى. ھويلىدا گەپ سېتىشىپ ئولتۇرغان نۆكەرلەر ئورۇنلىرىدىن سەكرىشىپ تۇرۇپ، ئۇنى ھۆرمەت بىلەن قارشى ئالدى. نەۋائى چاڭ ـ توپىلىق ئويمان ـ دۆڭ كوچىلار بىلەن مېڭىپ، ئۆيىگە كېتىۋاتاتتى. ئاسترابادلىق بىر گۇرۇھ تونۇشلىرى ئۇچرىدى.

بۇلارنىڭ ئىچىدە بىرى قەسىدىنى، بىرى شېئىرنى توغرا يازغان، بىرى قېرى ۋە بىرى ياش ئىككى يەرلىك شائىر، خىمىيە ۋە ئىلمىي نوجۇم (ئاستىرولوگىيە) بىلەن مەشغۇل بولغان دەرۋىش تەبىئەتلىك ئالىم، سۆلەتلىك مۇپتى يەنە ئىككى - ئۈچ مەنسەپدارلار بار ئىدى. ئۇلار شائىرنى ئۇنىمىغىنىغا قويماي، ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىشتى. دەرۋىش تەبىئەتلىك ئالىم تەنتەنىلىك بىر ئاھاڭ بىلەن ئۆتۈندى:

— بىز جانابلىرىنى يولدىن باشلاپ ئېلىپ كەتمەكچىدۇق. يۇلتۇز توغرا كېلىپ، سائەتكە ئۇچراپ قالدۇق. مەرھەمەت قىلسىلا! بىز نائۇمىد بولمايلى.

شەھەرنىڭ ياقىسىدا، ئۆپچۆرىسى تاش ئارىلاش كۇمىلاچ بىلەن ياسالغان پاكار تام بىلەن قورشالغان باغدىكى سۇپىدا ئولتۇرۇشتى. بۇ مۇپتىنىڭ بېغى ئىدى. دەررۇ غىزا تارتىلدى، قېرى شائىر كۆكۈش سەللىسىگە قىستۇرۇلغان قەغەزنى ئېلىپ، كۆزىگە يېقىن ئاپىرىپ ئوقۇشقا باشلىدى. بۇ ئۇنىڭ يېڭى قەسىدىسى ئىدى. ئوقۇۋېتىپ بىر - ئىككى يەردە توختاپ، بېشىنى ئىرغىتتى: «نەۋرەم كۆچۈرگەنىدى، خاتا يېزىپ قويۇپتۇ ... ئىسىت، ياشلىق!».

نەۋائى بۇ قەسىدىنىڭ ئاۋۋالقى ئىككى قۇرىنى كۆچۈرۈۋالدى. بۇنىڭغا قېرى بەك خۇشال بولدى. ئالىم ئىلمىي نۇجۇم توغرىسىدا قىزغىن ۋە ئىشەنچلىك سۆزلىدى. ئۇ چىگگىزخانىنىڭ ماۋەرائۇننەھرىگە قانلىق ھۇجۇم باشلىشىدىن ئاۋۋال نۇرغۇن ئالىملارنىڭ بۇ پالاكەتتىن خەۋەر بەرگەنلىكلىرى ۋە ئۇلار بۇنى قانداق نەرسە بىلەن ئىسپات قىلغانلىقلىرىنى بايان قىلدى. نەۋائى ئىلمىي نۇجۇمچىلارنىڭ يالغانچىلىقلىرىنى، ئۇلارنىڭ ئىلمىنىڭ ئاساسسىزلىقىنى ئىسپات ئېتىشنى خالىسىمۇ، لېكىن بۇ ئالىمنى رەنجىتىمەسلىك ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئالدىنئالا بەرگەن خەۋەرلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ھەر ۋاقىت توغرا كېلىۋەرمەيدىغانلىقىنى

سۆزلىدى ۋە بۇ ياش ئالىم بىلەن چاقچاق يوسۇندا بەسلەشتى. كېيىن ئولتۇرغانلار ئاسترابادنىڭ مەشھۇر كونا شائىرلىرىنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىيەتلىرى خۇسۇسىدا ناھايىتى قىزىق مەلۇماتلارنى بەردى. ئاخىردا پاراڭ سۇسلاشتى، بارا - بارا قۇمغا سىڭگەن سۇدەك توختاپلا قالدى.

ھاۋا بىر تۇرلۇك تىنجىق! قېرى شائىر بېشىنى ساڭگىلىتىپ ئۇخلىدەپ قالدى. توپىلىق كوچىدىن ھارۋا چاقىنىڭ غىچىلدىغان ئاۋازى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. ئاسمانىنى بۇلۇت قاپلىدى. ھاۋادىكى كۆڭۈلسىز تىنجىقلىق يەنە كۈچەيدى. بىرئازدىن كېيىن بوران چىقىپ، گۈركىرەپ ئۆتتى. بۇلۇتلار بۆلۈنۈپ، ئاق تۆگىلەردەك ھەر تەرەپكە يۈگۈرۈشتى، بىردىنلا پارقىراپ چىققان كۈن ھەممىنىڭ كۆزلىرىنى چېقىپ نۇرلىرى بىلەن يەرنى قاپلىدى. شۇئاندا شالاڭ بۇلۇتلاردىن يامغۇر قۇيۇپ ئۆتتى. تامچىلار توپا باسقان يوپۇرماقلار ئارقىلىق كىرلىشىپ، كىشىلەرنىڭ ئۇستىگە، داستىخانغا تېمىشقا باشلىدى. نەۋائى ئەجەبلىنىپ، ھاۋاغا قارىدى. ئۆي ئىگىسى مۇپتى ئۇنىڭ ئەجەبلەنگەنلىكىنى بايقىدى.

— تەقسىر، بىزنىڭ شەھىرىمىزنىڭ بىر خۇسۇسىيىتى شۇكى، — دېدى ئۇ كۈلۈپ، — بۇ يەردە بىر كۈندە تۆت پەسىلنىڭ ھاۋاسىنى كۆرۈش مۇمكىن!

— بەللى! — دېدى نەۋائى بېشى بىلەن تەستىقلەپ، — چۈنكى بۇ شەھەردە بىر كۈن بىر يىل بىلەن باراۋەردۇر!

بۇ جاۋاب ئومۇمىي كۈلكىنى قوزغىدى. ھەتتا قېرى شائىر چۆچۈپ ئويغىنىپ، كۆزىنى ئۇۋۇلاپ ئەتراپىغا كۆز تاشلىدى:

— نېمە گەپ؟ نېمە ئۇ؟ — دېدى.

نەۋائى كەچقۇرۇن ئۆيىگە كەتتى. ھويلىدا شەيخ بەھلۇل يولۇقۇپ، ھىراتتىن مېھمان كەلگەنلىكىنى ئېيتتى. «كىم ئۇ؟ نېمە ئىش بىلەن كەپتۇ؟» دەپ سوردى نەۋائى قىزىقىپ. شەيخ بەھلۇل ئاستا جاۋاب بەردى. پادىشاھ ھەزرەتلىرىنىڭ

ئاشپەزلىرىدىن بىرى ... ئابدۇسەمەت كەلدى. ئەمدى ئاشخانىمىز گۈللەيدۇ!» نەۋائى مۇڕىسىنى چىقاردى. بىر ئاز قاش - كۆزلىرىنى مەنىلىك قىمىرلىتىپ، شەيخ بەھلۇلغا شۇڕلىدى: «ھەر قەدىمىنى پايلىغان ئىتلار ئازلىق قىلىپ قالغان ئوخشايدۇ، ئەتىمالىم!». شەيخ بەھلۇل كۈلۈپ، لېكىن ئەجەبلىنىپ دېدى: «ڕەسمىي سوۋغا - سالام بىلەن كەپتۇغۇ!»

بۆلۈملەرنىڭ بىرىدىن ئاشپەز ئابدۇسەمەت چىقتى. نەۋائىنىڭ كۆڕۈپ، پۇلاڭلاپ يۈگۈردى. تەزىم قىلىپ، يۈمشاق، سىمىز قوللىرىنى كۆكسىگە قويدى. ئۇنىڭ خۇددى ياغ ئېقىپ تۇرغاندەك سىمىز يۈزىدە ئاللىقانداق بىر ئۈيات ئارىلاش مەنسىز ھېجىيىش بار ئىدى. نەۋائى سىرىنى بىلدۈرمەستىن، لېكىن نارازىلىق ئاھاڭ بىلەن «مۇساپىر چىلىقتا بىزگە خىزمەت ئۇچۇن كەپسىز. ڕەھمەت!» دېدى - دە، ئۆز بۆلمىسىگە كىرىپ كەتتى.

* *

شاھ ڕۇخ زامانىدا ئابدۇسەمەتنىڭ بوۋىسى جاللات ئىدى. باشلارنى چورت ئۈزۈش، كىشىلەرنى قاتارلاشتۇرۇپ دارلارغا ئېسىش، قول - پۇت، تىللارنى كېسىشكە ئوخشاش قانلىق، دەھشەتلىك ئىشلارنى قانداق ئۇستىلىق بىلەن بەجا كەلتۈرگەنلىكىنى، بولۇپمۇ مال سويۇش، تېرىگە سامان تىقىش ئىشلىرىدا ماھىرلىقى، ئۆتكۈر ئىكەنلىكىنى ئابدۇسەمەت ئۆز ئاتىسىدىن (ئۇنىڭ ئاتىسى ئەبۇسەئىت مىرزا دەۋرىدىكى زىندان ساقچىسى ئىدى) نۇرغۇن قېتىم ئاڭلىغانىدى. بىر كېچىسى ئۇنىڭ ئاتىسىنى قانغا مىلىنىپ زىندان يېنىدا ياتقان يېرىدىن تاپقان چاغدا (ئۇنى زىندانىدىن قاچقانلار ئۆلتۈرۈپ كەتكەنىدى) ئابدۇسەمەت ئون ياشتا ئىدى. ئۇ قورقۇنچاق، لېكىن ھارامزادە، ھىيلىگەر بالا ئىدى. كۆپ ئۆتمەستىن ئانىسى ئەرگە تەگدى. ئۆگەي ئاتىسى،

يېشى چوڭ بولۇپ پەرزەنت كۆرمىگەن بولسىمۇ «تاسما يېگەن ئىت ئۆمۈر بويى قىلىقىنى تاشلىمايدۇ» دېگەندەك، ئۇنىڭغا كۈن بەرمىدى. ئابدۇسەمەت ھەر كۈنى، ئەل ئويغانماستىن تۇرۇپ كوچىغا يۈگۈرەيتتى، بازارلاردا، كوچىلاردا يۈرۈپ، قاراڭغۇ چۈشكەندە ئۆيگە يانىتتى. ئۆگەي ئاتىنىڭ كۆزىگە يامان كۆرۈنمەسلىك ئۈچۈن، بىر بۇلۇڭغا تىقىلىپ ئۇخلاپ قالاتتى. ئابدۇسەمەت تولا چاغلاردا ئاشپۇزۇللارنى ئايلىنىپ يۈرەتتى. شۇنداق قىلىپ يۈرۈپ، ئاخىر بىر كۈنى كاللاپەزگە شاگىرتلىققا كىردى. ئۇن بەش يېشىغىچە ئوتۇن يېرىپ، ئوت قالاپ، كۈل ئالدى. ئەرزان كاللا شورپىسىنى راسا ئىچىپ، ئۇستىخانلارنىڭ ئىلىكىنى چېقىپ يەپ، خېلى ماغدۇرلىنىپ قالدى. ئەمدى ئۇ پەقەت ئاشپەز بولۇشنىلا ئويلىدى. بىر كۈنى يوقلا بىر ئىش ئۇچۈن خوجايىنى بىلەن ئاچچىقلىشىپ قېلىپ، ئاشپەزخانىغا خىزمەتكە كىردى. بىر نەچچە يىل ئىچىدە ئۇ ئاش ـ تائام راسلاشقا بەكمۇ ئۇستا بولدى. ئاخىردا، ئۇ داڭلىق ئاشپەز بولغاندىن كېيىن پادىشاھنىڭ ساراىغا ئاشپەز بولۇپ كىردى. بۇ يەردە ئەتراپىدىكى كىشىلەر بىلەن ئىچقويۇن ـ تاشقويۇن بولۇپ كەتتى. تاشقى زىننەت، گۈزەللىك ئاستىدىكى پەسلىك، پىتنە ـ پاسات، پاھىشىلىككە ئوخشاش ئىپلاسلىقلارنى كۆردى. يۈمشاق مۇئامىلە، ھۆرمەت تەزىم پەردىسى ئاستىدا قانلىق خەنجەرلەرنى، خىيانەتلەرنى سەزدى. بۇ مۇھىتتا ئۇ بېلىق سۇدا ئۈزگەندەك ئۈزۈپ ھۈزۈر قىلدى.

مەجدىددىن ھاكىمىيەت ئۇستىگە چىقىپ، ئۆز دەرگاھىدا بۆلەكچىلا چوڭ زىياپەتلەر بېرىشكە باشلىغاندا، بىر نەچچە قېتىم ئابدۇسەمەت ئۆز ھۈنىرىنى كۆرسىتىپ، مەجدىددىنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلغانىدى. ھاراقتىن، قىزغىن‌بەزمىدىن مەست بولغان ۋەزىر مېھمانلارنى ئۈزاتقاندىن كېيىن ئۇششاق ـ چۈششەك خىزمەتكارلارنى، نۆكەرلەرنى توپلاپ بىرئاز پاراڭ سېلىشاتتى،

قالغان - قاتقانلارنى يەپ - ئىچىشكە تەكلىپ قىلغان چاغلىرىدا، ئابدۇسەمەت يەر ئاستىدىن ئۇنىڭغا قاراپ مۇشۇكتەك سۇركىلىپ قويياتتى. بىر كۈنى زىياپەتتىن كېيىن، ئوڭچە يالغۇز يولۇقۇشقا توغرا كەلگەندە، ئابدۇسەمەت سارايدا، ھەرەمدە بولۇۋاتقان ۋەقەلەرنىڭ بىر ئاز ئۇچىنى چىقىرىپ قويدى. مەجبىددىن قىزىقتى، ئۇستىلىق بىلەن ئۇنى گەپكە سالدى. كېيىن ھېچبىر «چاپا» چەكمەيلا ئۇنى «ئىشقا» ئالدى. ئاخىر مەجبىددىن سارايدىكى ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك، قەدىردان جاسۇسى بىر ھاجى ئاشپەز ئارقىلىق مىڭ دىنارنى نەق بېرىپ، يەنە بەش يۈز دىنارنى كېيىن بەرمەك بولۇۋىدى، ئابدۇسەمەت جىنايەتنى ساۋاپ دەپ بىلىپ، تاپشۇرۇقنى قوبۇل قىلىپ سەپەرگە چىقتى.

ئابدۇسەمەت كەلگەن كۈننىڭ ئەتىسى ئاشخانىنى قولغا ئالدى. شائىرنىڭ قەدىردان ئاشپىزى ھەسەن سەييادنى ئۆزى كاللىپەزگە شاگىرت بولۇپ ئىشلىگەن ۋاقىتلىرىدىكىگە ئوخشاش، ئوت قالاپ، كۈل ئېلىشقا قويدى. لېكىن دەسلەپ، ناھايىتى ئاسان كۆرۈنگەن جىنايەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش بۇ يەردە مۇمكىن ئەمەستەك تۇيۇلدى. مۇئامىلىدە ھەيدەردىن باشقىسى ئۇنىڭ بىلەن ياخشىدەك كۆرۈنۈشىگە قارىماي، ئابدۇسەمەت بۇلارنىڭ يۇرەكلىرىدە، كۆز قاراشلىرىدا بىر - بىرىگە سىرلىق شەرت قىلىشلىرىدا ئۇنىڭغا سالقىن قارايدىغانلىقلىرىنى سەزدى. نەۋائىنىڭ يەر تېگىدىن يىلان قىمىرلىسا، شۇنى سېزىدىغان زېرەك ئىكەنلىكىگە كۇندىن - كۈنگە چوڭقۇر ئىشەندى. ھەممىنىڭ ئىككى كۆزى بولسا، شەيخ بەھلۇلنىڭ گۇياكى ھەممە يېقى كۆزدەكلا ... ئابدۇسەمەت ئىچىنى يەپ كېتىۋاتقان يامان ھېسلىرىنى بوغۇشقا، يۇرىكىدىكى جىنايەتنىڭ يىلان تىلىدەك ئويناپ تۇرغان زەھەرلىنىڭ نەشتىرىنى ۋاقىتلىق مىكىرنىڭ غىلىپىغا سېلىپ تۇرۇشقا تىرىشتى. كىشىلەردە گۇمان قالدۇرماسلىق ئۈچۈن، ماي تامچىلاپ تۇرغان يۇزىگە ئاق كۆڭۈللۈك، سادىقلىق پەردىسىنى كىيدى. ئۆز ئورنىنى

يەنە ھەسەن سەييادھقا بېرىپ، پەقەت تائاملارنىڭ تەمىنى تېتىپ كۆرۈش بىلەنلا چەكلەندى. شۇ خىلدا ئىككى ئاي ۋاقىت ئۆتتى. ئېھتىياتلارنىڭ (خۇدۇكسىرەشلەرنىڭ) خىيلىلا كۈچسىزلەنگەنلىگى كىشى بايقىدى. شەيخ بەھلۇل ئاۋۋال نەۋائىغا كەلگەن خەتەرنى ئۇنىڭدىن يوشۇرۇش ئۈچۈن ھەر قانداق قۇۋلۇقلارنى قىلاتتى. ھازىر بولسا ئۇ مۇنداق نەرسىلەرگە ئېتىبارسىز قارايدۇ ... لېكىن شۇنداق بولسىمۇ، ئابدۇسەمەت بۇ مۇھىتتا ئۆزىنى شېشىگە سولانغان چاياندەك سېزەتتى، قۇرغان پىلانلىرىدىن بىرنىمۇ تاللىۋېلىپ ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا پېتىنالمايتتى. ئۇچىنچىسى ئاي بولغاندا ھىراتتىن يوشۇرۇن، ئىمزاسىز خەت ئالدى. خەتتە ئۇنى خىيانەتچى، قورقۇنچاق ۋەھاكازالار دەپ ئەيىبلىگەن؛ ئەگەر جېنىدىن ئۈمىدى بولسا تاپشۇرۇقنىڭ چاپسان ئورۇنداشنى بۇيرۇغان. ئابدۇسەمەتنىڭ ئىچىدىكى جىنايەتكار يىلان يەنە جانلىنىپ، قىمىرلاشقا باشلىدى.

II

نەۋائى دىۋاندىن يېنىپ، ئادىتى بويىچە، شەيخ بەھلۇلنىڭ چاقىرىدى. ئۇ بولماي قالسا، شائىرغا ئۆز ئۆيى بوشتەك سېزىلەتتى. ھەسەن سەييادە ئۇنىڭ بىر ياقتا ئىش بىلەن چىقىپ كەتكەنلىكىنى ئېيتتى. نەۋائى ئۆز بۆلۈمىگە كىرىپ، سەللىسىنىڭ قوزۇقىغا ئىلدى. ئۇچلۇق بۆكىنى كىيىپ ياستۇقىغا يۆلىنىپ ئولتۇردى. بىر ئاز ھاردۇق ئېلىپ، كېيىن ئىش قىلماق بولۇپ ئىش ئاختۇردى. «چەھار دىۋان» تەرتىپكە سېلىنغان. پەرىدىدىن ئەتتارنىڭ «مەنتىقۇتتەيىر» (قۇشلار نۇتقى) دېگەن كىتابى يەنە يادىغا كەلدى. ياش چېغىدا مەكتەپتە ئوقۇۋاتقاندا ئۇنى ئەسىر قىلغان ئۇ ئەسەرنىڭ ئىشقى، زامانلار ھەم ۋەقەلەرنىڭ ئۆتۈشىگە قارىماي، تېخىچىلا

ئۆزىنىڭ يېڭىلىقىنى، سېھرىنى ساقلاپ كەلدى. ئۇنى تەرجىمە قىلىش ياكى شۇ ماۋزۇدا ئۆز ئانا تىلىدا ئەسەر يارىتىش ئارزۇسى گاھىدا ئۇنىڭ يۈرىكىدە دولقۇنلىناتتى. ئەپسۇسكى، ئاسترابادتىكى ئەھۋال مۇنداق ئەسەر ئىجاد ئېتىشكە يول بەرمەيتتى. شائىرنىڭ يۈرىكىدە ھەقىقەتنىڭ دۈشمەنلىرىگە قارشى، ھەممىدىن مۇھەببىتى، ھايات گۈلىنى يۇلماقچى بولغان كۈچلەرگە قارشى، غەزەپ ئوتى يانىتتى.

نەۋائى بەزىبىر قېلىن كىتابلارنى ۋاراقلىدى، بېھزاتنىڭ بەزى كىچىك رەسىملىرىگە، نەقىشلىرىگە كۆزى چۈشتى. رەڭلەر ۋە سىزىقلارنىڭ مىسلىسىز چوڭقۇر مەنىسىگە، نازۇك شەكىلگە، سەنئەتلەرنىڭ زوقىغا بېرىلىپ، ھەممە نەرسىنى ئۇنتۇپ قېلىشقا ئازلا قالدى. ئۆزى تەربىيىلىگەن ئاجايىپ تالانت ئىگىسىنى يادلىدى. «ھازىر ئۇ قانداق ئاجايىپ نەرسىلەرنى ئىجاد ئېتىۋاتىدىكىن؟» دەپ ئويلىدى نەۋائى ئىچىدە. يۈرىكى دوستلىرىنىڭ، يېقىنلىرىنىڭ، شاگىرتلىرىنىڭ سېغىنىشى بىلەن توشتى. شائىر چوڭقۇر ئەلەم ئىچىدە ئەركسىزلىكنى، غېرىبلىقنى سەزدى. بىردىن ئورنىدىن تۇرۇپ موي قەلەم (رەسىم سىزىدىغان) ۋە قەغەز ئالدى. ئۇزاقتىن بۇيان رەسىم سىزىش مەشىقىنى قىلمىغانىدى. بىرەر نەرسە سىزىشنى ئويلىدى. ئادەمگە ئوخشاپ كەتكەن شىر بوينىدىن يوغان ئىككى زەنجىر تارتىلىپ ئىككى ياقتىكى قوزۇقلارغا باغلانغان ئەمما زەنجىرلىك شىر مەغرۇر ... بۇ پىكىر ئاستا ـ ئاستا قەغەز ئۈستىدە جانلىنىشقا باشلىدى. شائىر تولاراق پىكىرگە بېرىلىپ، ھەۋەس بىلەن ئۇزاق ئىشلىدى. خام ھالدا ئومۇمىي شەكىل پۈتكەندە ھەيدەر كىردى. ئۇ ئۇزاقتىن كۈلۈمسىرەپ كېلىپ ئۇنلۇك ھالدا: «ئەلىشىر نەۋائى جانابلىرى زەنجىردە!» دېدى. نەۋائى مەنىلىك قاراپ كۈلۈمسىرىدى ھەم ياق دېگەندەك قىلىپ بېشىنى چايقىدى.

ـــ ھەممە خالايىق شۇنداق چۈشىنىدۇ، ـــ دېدى ھەيدەر

رەسمنى قولىغا ئېلىپ.

نەۋائى بوش ۋاقىتلاردا يەنە ئۇ رەسمىنىڭ ئۈستىدىن ئىشلىمەكچى بولۇپ، ئۇنى چەتكە قويدى. ھەم ھەيدەر بىلەن سۆزلەشمەكچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى. ھەيدەر گىلەمگە ئولتۇرۇپ، شوخ ئويناپ تۇرغان كۆزلىرى بىلەن نەۋائىغا قارىدى. نەۋائى ئۆزى ھىراتقا بېرىش ھوقۇقىدىن مەھرۇم بولغانلىقى ئۈچۈن، رەسمىي ۋەزىپىلەر بىلەن ئۇنى پايتەختكە ئەۋەتمەكچى ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ، ھەيدەرنى خۇشال قىلدى.

— قاچان؟ ھەم قانداق ۋەزىپىلەر؟ — دەپ سورىدى ئۇ.

— مۇشۇ ھەپتە ئىچىدە ماڭىسىز. ۋەزىپىمۇ؟ بەزى ئىشلار ھەققىدە پادىشاھقا مەلۇمات بېرىسىز، بولدى.

ھەيدەر خۇشال تالاغا چىقىش بىلەنلا ئابدۇسەمەت كىردى. ئۇ ياغلىق باغلانغان بېشىنى تۇتۇپ، توۋلاپ قويدى.

— خوش، ھالىڭىز قانداق؟ — دەپ سورىدى نەۋائى.

— تاۋۇم يوق. ئۈچ كۈن بولدى پۇتۇن بەدىنىم قاقشاپ ئاغرىيدۇ، تەقسىر، — دەپ ئىنجىق ئارىلاش جاۋاب بەردى ئۇ.

نەۋائى تېۋىپقا كۆرۈنۈشنى بۇيرۇدى. ئابدۇسەمەت قولى بىلەن رەت قىلدى:

— بۇ يەرنىڭ تېۋىپلىرى ياخشى ئەمەس. ئۆزۈم دورا قىلىمەن، — دېدى ئابدۇسەمەت بىرئاز توختاپ، — ھەزرەتلىرىدىن بىر ئۆتۈنۈشۇم بار ئىدى. يېقىن ئاردا مېنى ھىراتقا ئەۋەتىۋەتسىلە ... ئۆزلىرىنىڭ پۇتلىرىنى كۆزگە سۈرتمەك، ئىزلىرىنى يالىماق مەن ئۈچۈن سائادەت بولسىمۇ، كېتىشكە مەجبۇرمەن، چۈنكى كىچىك بالىلىرىم بار. ھەر كۈنى يامان چۈشلەرنى كۆرىمەن. بۇ ئاجىز قۇللىرىنىڭ ئۆتۈنۈشىنى يەرگە قويماس دەپ ئۈمىد قىلىمەن.

ھەر ۋاقىت ئادەتتىن تاشقىرى خۇشخۇي بولۇپ كۆرۈنگەن بۇ ئادەمنىڭ مۇنچىلىك كەيپسىزلىنىپ كەتكەنلىكىگە شائىرنىڭ ئىچى

ئاغرىدى. بەلكىم، پەرزەنتلىرىنى سېغىنىپ كەتكەندۇر دەپ ئويلىدى، لېكىن ئوچۇق جاۋاب بەرمىدى.

— سىلىنى پايتەختتىكىلەر ئەۋەتكەن. سىلىنىڭ ئىختىيارلىرى شۇلارنىڭ قولىدا بولۇش كېرەك. شۇنداق ئەمەسمۇ؟ دېدى يۈمشاق مۇئامىلە بىلەن نەۋائى.

— سىلى بوشتىۋەتسىلە، پايتەختتىكىلەر نېمە دېمەكچىدى، سىلىنىڭ خاتىرىلىرىدىن ئۈستۈن نەرسە يوق، — دېدى ئابدۇسەمەت قولىنى كۆكسىگە قويۇپ.

— ماقۇل يەنە ئويلىشىپ كۆرەرمىز. ئۆزىڭىزنى ئاۋارە قىلماڭ، تىنچ يېتىپ دەم ئېلىڭ ...

ئابدۇسەمەت ئىلتىماسنى يېنىپ - يېنىپ تەكرارلاپ، ئىنجىقلاپ ئورنىدىن تۇردى.

نەۋائى ياستۇققا يۆلەندى. كۆزىگە يېنىك ئۇگدەك كەلدى. ئارىدا بىرەر سائەت ئۆتكەندىن كېيىن ھەسەن سەييا ھ كىرىپ داستىخان سالدى. جانان ئاپقۇردا يېغى چەلكىنىپ تۇرغان شورپا بىلەن ئىسسىق، يۈمشاق نان قويدى. نەۋائى نانىنى ئوشتۇپ تۇرۇپ چاقچاق ئارىلاش دېدى: «ئابدۇسەمەت كېتىپ بىزنى غېرىب قىلىپ قالدۇرىدىغان ئوخشايدۇ». ھەسەن سەييا ھ شالاڭ ساقىلىنى چىمدىپ، قاش - كۆزىنى سۈزۈپ ناخۇش ئاھاڭدا دېدى:

— سۆزىنىڭ تايىنى يوق. بۇگۈن دېگىنى ئەتىگە توغرا كەلمەيدۇ، ئاغرىقمەن دېگىنىمۇ يالغان ...

— قانداق، چىرايى پۇچۇلۇپ قاپتۇغۇ؟

— سۈرگى دورا ئىچكەن ... ئاۋۋال ئاخشام يېتىپ تاڭ ئاتقۇچە شۇنداق خورەك تارتىپ ئۇخلايدۇكى، بىر چاقىرىم يەرگە ئاڭلىنىپ تۇرىدۇ. راستىنى ئېيتسام، كۈندۈزى يالغاندىن ئاغرىق بولۇۋېلىشىغا زادىلا چىدالمىدىم. ئالەمدە ئەڭ ئۈستا مۇغەمبەر شۇ ئىكەن.

— غەزا تەييارلانغاندا شەيخ بەھلۇل بارمىدى، — دەپ سورىدى نەۋائى. ھەسەن سەييا ھ تېخىلا ئۇنىڭ يانمىغانلىقىنى ئېيتتى.

لېكىن نەۋائىنىڭ ئۇنىڭدىن قانداقتۇر گۇمانلىنىشنىڭ بارلىقىنى سەزدى. بۇ ئىش سەل ئۇنىڭ زىتىغا تەگدى، قىسىلدى ۋە غىزانى ئۆزى تەييارلىغانلىقىنى ئېيتتى. لېكىن غىزا ئېلىنىش ۋاقتىدا ئابدۇسەمەتنىڭ ئاشخانىدا بىر نەرسىلەرنى دەپ يۇرگەنلىكىنى يادىغا كەلتۈرۈپ، يۇرىكى بىر دىنلا دۇپۇلدەپ كەتتى. ئۇ: «تەقسىر، تەمىنمۇ تېتىمسىلا!» دېدى ـ دە ئاپقۇرنى كۆتۈرۈپ چىقىپ كەتتى. نەۋائى ئۇنىڭ مۇنچە هودۇقۇشىدىن ئەجەبلەندى. هىراتتىكى دوستلىرى ئۇنىڭغا يازغان خەتلىرىدە، كېچىلىرى ئەڭ سادىق نۆكەرلەر بىللەيۇرۇشنى، تائاملاردىن ئېهتىياتتا بولۇشنى يازغانىدى. لېكىن هازىر ئۆزىنى بەكمۇ ئېهتىياتلىق سېزىپ غەلىتىلا بولۇپ قالدى: «مۇنداق قىلىپ كىشىلەرنىڭ كۆڭلىنى ئاغرىتىش ياخشى ئەمەس. كۆڭۈلنىڭ شېشىسىدەك نازۇك نەرسە يوققۇ!» دەپ ئويلىدى هەم ئۆزىنىڭ هېلىقى سۆزلەرنى ئېيتقىنىغا پۇشايمان يېدى. سىيادانلىق نانداق بىر چىشلەم سۇندۇرۇپ يېدى. شۇ ئارىدا هاسىراپ ـ هۆمۈدەپ هەسەن سەييا هېيتىپ كىردى:

ـــ تەقسىر، بىر بالا بار، ـــ دېدى ئۇ دۇدۇقلاپ، ـــ مەن شورپىنى ئەپچىقىپ ئابدۇسەمەتنىڭ ئالدىغا قويدۇم. ئەمما جانابلىرى يەپ قويۇپتۇكەن، كېلىڭ ئىككىمىزلا بىللە يەۋېتەيلۇك دېدىم. ئەزبىرايى خۇدا، ئۇنىڭ چىرايى تاتىرىپ كەتتى، تىلى تۇتۇلدى. كېيىن ماڭا ئالىيىپ ئاپقۇرنى هويلىغا تاشلىماقچى بولۇۋېدى، مەن ئۇنىڭغا بەرمىدىم. شورپىنى ئىتقا قۇيۇپ بەردىم. تەقسىر، بىر بالا بار. سىلى كارامەت كۆردىلە!

نەۋائى ئىشەنگۈسى كەلمىسىمۇ، ئىچىدىن ئەنسىزلىنىپ، ئاستا ئورنىدىن تۇردى.

ـــ يەنە ئادىشىپ، قۇرۇق گۇمان قىلىپ يۇرمەڭ، قۇرۇق سۆز بولۇپ قالمىسۇن، ـــ دېدى قاپىقىنى سېلىپ نەۋائى.

ـــ يوقسۇ، تەقسىر، كارامەت كۆردىلە. بىر بالا بار ... ـــ دەپ ئىشەندۈرۈپ دېدى هەسەن سەييا، ـــ هەي، بەتبەخت، مۇناپىق!

ئۇلار ئىشكىنى ئېچىشىغا دالانغا شەيخ بەھلۇل بىلەن ھەيدەر كىرىپ كەلدى.

— تىنچلىقمۇ؟ نېمە بولدى؟ — دەپ قورقۇپ سوربدى شەيخ بەھلۇل بىر نەۋائىغا بىر ھەسەن سەيياھقا قاراپ.

ھەسەن سەيياھ دۇدۇقلاپ، بولغان ۋەقەنى سۆزلەپ بەردى. ھەيدەر چاپىنىنىڭ ئېچىگە ئېسىلغان خەنجەرنى سۇغۇرۇپ، ھويلىغا ئېتىلدى.

— ئىسپاتلانمىغان دەۋا! — نېمە مۇنچە ۋەھىمىلىك تۇغدۇرۇش! — دەپ ھەسەن سەيياھقا ۋارقىرىدى نەۋائى، — يۇگۇرۇڭ، ھەيدەرنى تۇتۇۋېلىڭ قولىدىكى تىغنى ئېلىۋېلىڭ!

شەيخ بەھلۇل ۋە ھەسەن سەيياھ يۇگۇرۇشۇپ چىقىپ كېتىشتى. نەۋائى يېنىپ ئۆز ئورنىغا ئولتۇردى، تومۇرلىرىدىكى قان كۆيۈشكەندەك، ئېغىر دەرمانسىزلىق سەزدى. كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا «زەنجىرگە باغلاقلىق شىر» غا قارىدى.

بىر ئازدىن كېيىن ھاسىرىشىپ شەيخ بەھلۇل بىلەن ھەيدەر كىرىپ كەلدى.

— راست ئىكەن، ئابدۇسەمەت قېچىپتۇ! — دېدى شەيخ بەھلۇل قۇرۇغان كالپۇكلىرىنى يالاپ.

— ئاسمانغا چىقىپ كەتسىمۇ، مېنىڭ قولۇمدىن قۇتۇلالمايدۇ، — دەپ ۋارقىرىدى ھەيدەر، — كەينىدىن نۆكەرلەرنى ئەۋەتتىم. زەھەرنى ئۆزىگە ئىچكۈزمەن، ئۇنىمىسا، تېخىمۇ ئېغىر جازا، تېرىسىنى شۇلۇپ ئالغۇزمەن!

كۆزىگە ياش تولۇپ، بوغۇزىنى ئەلەم بوغۇۋالغان شەيخ بەھلۇل:

— ئۇ مەلئۇنغا ھەرقانداق جازامۇ ئاز! — دېدى.

نەۋائى پىشانىسىدىكى سوغ تەرنى ئېرتتى. ئۇنىڭ ھەمىشە ئىلھام، پىكىر، مۇھەببەتنىڭ ئوتلۇق نۇرى بىلەن يانغان كۆزلىرىدە غەزەپ لىق توشۇپ، گويياكى يۇزلىرىگە قۇيۇلۇپ يۇز قورۇقلىرىدىن تېشىۋاتماقتا ئىدى.

— ئابدۇسەمەت؟ ئاجىز، گۈمران بولغان بىر بەندە، ئەقىلدىن مەھرۇم بولغان بىر جابدۇق! — دېدى نەۋائى بېشىنى كۆتۈرمەستىن. چوڭقۇر خىيال ئىچىدە، — ھەقىقىي قاتىللار، جاللاتلار، ئەڭ قەبىھ جىنايەتكارلار ھېراتتا. ئۇلار ئالىي مەنسەپلەرنى ئىگىلىۋالغان. ئۇ ۋەھشىيلەر بۇ بەش كۈنلۈك ئالەمنىڭ قەدرى - قىممىتىنى بىلمەيدۇ. ئۇلار باھار ۋە ياز گۈلىستانلىرىدىن رەڭ ۋە نۇرنى قوغلايدىغان كۈزنىڭ سوغ شامالىلىرىدۇر. دوستلىرىم ئۇلار تولىمۇ بەختسىز مەخلۇقلاردۇر. ھاياتتا بەخت دېگەن نەرسە باشقىلارنىڭ خۇشاللىقىنى كۆرۈش بولسا، ئۇلار ئومۇمنىڭ بەختىنى ئاياغ ئاستى قىلىپ، سائادەتكە يېتىشمەكچى. ئەسلى بەتبەختلىك مۇشۇ ئىكەنلىكىنى ئۇلار بىلمەيدۇ. مىڭلارچە ئەپسۇسكى، ئەل - يۇرتنىڭ تەقدىرى شۇ زۇلۇم - سىتەم ئەھلىنىڭ قولىدا بولۇپ كەلمەكتە. مەن ئۇچۇن بۇ ھالنى كۆرۈش ھەر كۈنى مىڭ قېتىم زەھەر ئىچىشتىنمۇ ئېغىر ۋە مۇشكۈلدۇر!

شەيخ بەھلۇل يىغىدىن قىزارغان كۆزلىرىنى ئېرتىپ شۇڭ تۇردى. ھەيدەر ئەلەمگە چىدىيالماي، رەللە بولۇپ، بىر ئورنىدىن تۇرۇپ، بىر ئولتۇرۇپ قاتىلنى، زالىملارنى قارغىدى.

«چىرايى ئورنىغا كەلمىگەن ھەسەن سەييىاھ كىردى: — ئىت قېتىپ قالدى ... تەپسەم قوزغالمايدۇ» دېدى. نەۋائى سەممىي ئېچىنىپ دېدى:

— ئىت بىكارغا نابۇت بولدى، بىلەمسىز، ئىت دېگەن بەكمۇ ۋاپادار مەخلۇق!

ھەيدەر ئورنىدا ئولتۇرالماي ئابدۇسەمەتنى ئىزدەشكە چىقىپ كەتتى. ئۇ نۆكەرلەر بىلەن ھېرىپ - ئېچىپ ياندى. ئابدۇسەمەت ئىزسىز يوقالغان! ئۇنى مەخسۇس كىشىلەر يوشۇرۇپتۇ دەپ ئويلىدى نەۋائى.

كېچىچە ئىزدەش ئىشى داۋام ئەتتى. تاڭغا يېقىن بىر جىرالىقتا ئۇنىڭ باشسىز، قانغا مىلەنگەن تېنىنى تاپتى ...

يىگىرمە ئالتىنچى باب

I

ئارسلانقۇل ئالدىراپ ناشتا قىلىپ، كىيىم ـ كېچەكلىرىنى كىيىپ، ئىككى ھەپتىدىن بېرى ئىشلەۋاتقان جايىغا، ھېرات مەيدانىغا سېلىنىۋاتقان بىناغا بېرىشقا ئالدىراۋاتاتتى. ئىشەك تاقىلدىدى.

ــ يەنە زاكاتچى (سېلىق يىغقۇچى) كەلدى، ــ دېدى دىلدار رەنجىپ، ــ يەنە نەچچە دىنار ئالماقچىدى؟ ــ بېرىپ قۇتۇلسىڭىزا شۇ بالادىن.

ــ جېنىم، نېمەمنى بېرىمەن؟ ئەمگەك ھەققىم يانچۇقۇمغا چۈشۈۋاتقىنى يوق. مەجبۇرىدىن مۇھەممەت ھەر ھەپتىدە ئۆز خىيالىدىن يېڭى ـ يېڭى زاكات ئويلاپ چىقىرىۋاتىدۇ. ئەزبىرايى خۇدا، ھەربىرىنى چاناپ تاشلىۋەتكۈم بار!

ــ بالام، تىنچ يۈرگىن: «قاينىقسۇ ئىچ، كۆڭلۈڭ تىنچ!» دېگەن گەپ بار ئەمەسمۇ! ــ دەپ كەينىدىن قاقشاپ قالدى مومای.

كوچىدا ئارسلانقۇلنى مەھەللىنىڭ ئېگىز بويلۇق، يوغان قېرى ئاقساقىلى قارشى ئالدى. يىگىت قولىنى قوشتۇرۇپ سالام بەردى. ئاقساقال ئادىتى بويىچە، ھاسسىنى يەرگە ئۇرۇپ ئارسلانقۇلغا كايىدى. ئۇنىڭغا تولىسى بامدات نامىزىغا چىقمای قالىدىغانلىقىنى ئەسلەتتى. ئەگەر يەنە شۇنداق قىلسا، مۇھتەسىپكە[1] ئېيتىپ،

---

① دىنىي ئىشلارنىڭ ئىجرا قىلىنىشىنى تەپتىشلەپ يۈرىدىغان كىشى.

ئەل ئالدىدا قىرىق دەررە ئۇرغۇزىدىغانلىقىنى مەلۇم قىلدى. ئارسلانقۇل مەھەللىنى تىزگىنىدىكى ئاتنى تۇتقاندەك تۇتىدىغان بۇ قېرى بىلەن ئوينىشىشقا بولمايدىغانلىقىنى بىلگەچكە، نامازدىن زادىلا كېيىن قالماسلىققا ۋەدە بېرىپ ئۆيىگە يېنىۋىدى، قېرى ئۇنىڭ مۇرىسىدىن تۇتۇپ، دېدى:

— ئالدىرىما ئوغلۇم، بۇگۈندىن باشلاپ شاھزادە مۇزەپپەر مىرزىنىڭ تويى باشلىنىدۇ. بىز ئارقا كوچىدا ئەمەس، گۈزەرگاھلىق مەھەللىدە ياشايمىز. بارلىق ئۆيلەرنى، تاملارنى ياستىمىز، پادىشاھنىڭ ئەمرى، چاپسان ياساشقا كىرىشمەك لازىم.

— ئىشقا كېچىكىپ قالمەن، ئۇستىلىرىم قاراپ قالدى.

— قانداق ئىش! بۇگۈن بارلىق ئۇستىلار يول ـ كۆۋرۈك، ئېرىقلارنى ياسايدۇ، — دېدى ئاقساقال.

ئاۋۋال شاھزادىلەرنىڭ تويلىرىنىڭ قانچىلىك ھەشەم بىلەن ئۆتىدىغانلىقىنى بىلگەن ئارسلانقۇل قارشىلىق قىلدى. ئۇزاقتا دۇكاندارلار ئۆز دۇكانلىرىنى بېزەشكەنلىرىنى كۆردى. ئاقساقال يەنە جېكىلەپ، تۆۋەنكى كوچىلاردىكىلەرگە خەۋەر قىلىشقا كەتتى. شۇ ئاندا يانداما قوشنىلىرى بوزچى، چىنەقاداقچى، تىككۈچى ئۆيلىرىدىن چىقىشتى.

— تەقلەپ قويغان ئەتلەس، كىمخابلارنى، يىپەك گىلەملەرنى ئېلىپ چىقمامسىلەر؟ — دەپ چاقچاق قىلدى ئارسلانقۇل.

ئورۇق، مۇرىسى چىقىپ قالغان بوزچى ئىنچىكە بېلىگە چىرمالغان كىر بەلۋېغىنى بىر قولى بىلەن تۇتۇپ، ئىككىنچى قولى بىلەن بېشىنى تاتىلىدى.

— توۋا! — دېدى ئۇ ئاخىردا، — ھوي، مۇزەپپەر مىرزىنىڭ خەتنە تويى يېقىندىلا بولغان ئەمەسمىدى؟

چوڭ كۆك سەللىنى بېشىغا قالايمىقانلا ئورىۋالغان ئۇزۇن بويلۇق، ئورۇق چىنە قاداقچى ئالدىرىمايلا جاۋاب بەردى:

— پادىشاھقا ئەمەك كېرەكتە. ساھىپقىران ئەمىر تېمۇرنىڭ

پۇتۇن ئۆمرى سەپەردە ئۆتكەن. بىزنىڭ پادىشاھنىڭ بولسا توي - تاماشا بىلەنلا ئۆتۈۋاتىدۇ. مەيلىدىغۇ، لېكىن خەزىنىنى تويغا چاچىدۇ، كېيىن زاكات ئۈستىگە زاكات چىقىدۇ.

— كۆرگەن تاماشاڭلارنىڭ ھەققىنى تۆلىمەمسىلەر ئەمدى؟ — دېدى تەئەددىيلىك ئاھاڭدا ئارسلانقۇل.

— ئۇ بازاردىن بۇ بازارغا بىر قاداق ھالۋا ئېلىپ، بالىلىرىمغا بەرسەم، ئۇلارنىڭ خۇشاللىقى مېنىڭ ئۈچۈن چوڭ تاماشا! — دەپ جاۋاب بەردى بوزچى.

بايراملارنى، ئويۇن - كۈلكىنى ياخشى كۆرىدىغان، سۆزدە، كىيىمدە، يۈرۈش - تۇرۇشتا ئۆز كەمبەغەللىكىنى يوشۇرىدىغان جۈغى كىچىك تىككۈچى ھەممىگە قارشى پىكىر ئېيتتى:

— كۆڭۈل خۇشى تىرىكچىلىكىنىڭ زىننىتى. شۇنداق ئۇلۇغ پادىشاھنىڭ زامانىدا تاماشا كۆرگىنىمىز غەنىيمەت ئەمەسمۇ! كۆرىسىلەر، بۇ شۇنداق قىزىق توي بولىدۇكى، ئۇنى نە قەلەم بىلەن، نە تىل بىلەن تەرىپلەشكە بولمايدۇ. بەدىئۇززامان مىرزىنىڭ تويىنى تېخىچىلا داستان قىلىشىپ يۈرىدۇ. بۇ تويغا قارىغاندا، ئۇ پىيادىلا قالار، — دېدى ئۇ گويياكى پادىشاھ بىلەن مەسلىھەتلەشكەن توي بېشىغا ئوخشاش سۆزلەپ، ئۇ ئاخىردا، سۆزىنى تەستىقلاش ئۈچۈن ئۇنىنى پەسەيتىپ، مەنىلىك ئىشارەت بىلەن دېدى، — مۇزەپپەر مىرزا پادىشاھنىڭ ياخشى كۆرىدىغان ئوغلى. خەدىچە خېنىمنىڭ ئېتىبارى ھەممىگە مەلۇم. كېلىن بولسا، پادىشاھنىڭ سىڭلىسى بەدىئۇلجامال خېنىمنىڭ قىزى خانزادە خېنىم ... ئە، مۇنداق تويىنى كۆرگەن غەنىيمەت، ئاجايىپ توي!

بوزچى بىلەن چىنە قاداقچى مەمەدان قوشنىسىنىڭ سۆزلىرىنى ئىچىدە زاڭلىق قىلىپ تۇرۇپ تىڭشاپ، ئۇنچىقماستىن ئۆيلىرىگە كىرىشىپ كەتتى. تىككۈچى ئەتراپتىكى بايلار، داڭلىق ئالىي زاتلار ئۆيلىرىنى قانداق ياساۋاتقانلىقىنى كۆرۈشكە ئالدىراپ مېڭىپ كەتتى.

ئارسلانقۇل بىرئاز گاراڭ بولۇپ ئويلاپ تۇردى ـ دە، ئۆينگە كىرىپ، ۋەقەنى ئاياللارغا سۆزلەپ بەردى. دىلدار بۇ تويدا ياسانماق ئۈچۈن دورغىنىڭ كېلىنى، شەيخۇلئىسلامنىڭ ۋە ياساۋۇلباشنىڭ قىزلىرى ئاللىقاچان كىيىنىم راسلانقانلىقىنى سۆزلىدى. كېيىن سارايدىكى ئاياللار توغرىسىدا سۆزلەپ بېرىۋىدى، ئارسلانقۇل ياقىسىنى تۈتۈپ، «جېنىم، چۆچەك ئېيتىۋاتامسەن؟» دەپ ئەجەبلەندى.

ــ ياق، نېمىشكە چۆچەك بولسۇن، مەن سىزگە تېخى بىر ئۇچىنىلا ئاچتىم، ــ دەپ كۈلدى دىلدار.

ئەر ـ خوتۇن ئىككىسى كوچا تەرەپنى نېمە بىلەن بېزەش توغرۇلۇق كېڭەشتى. مومايِ يېقىندا ئۆلگەن ئېرىنىڭ ئۆلۈكىنى ئۈزىتىپ، خۇدايى نەزىرلىرىنى بېرىشكە ئۆي ـ بىساتىنىڭ خېلى نۇرغۇن قىسمىنى سېتىپ قويغانىدى. دىلدار ھەممە ئاياللارغا ئوخشاشلا زىننەتنى ياخشى كۆرگەنلىكى ھەم بۇنى ئائىلىنىڭ ئابرۇيى دەپ بىلگەنلىكى ئۈچۈن جىددىي ئويلاشقا باشلىدى. ئاۋۋال: «بولسا بولا، بولمىسا قويا» دەپ قارىغان ئەرمۇ، ئەمدى ئايالىنىڭ كۆڭلىگە قاراپ، ئويغا چۈشتى. ئىشقىلىپ، بەختىگە، بىر يېقىن دوستىنىڭ ئامانەت قويۇپ كەتكەن چوڭ بىر گىلىمى بار ئىدى. دىلدار ساندۇقنى ئاچتى. ئۆزىگە ھەم قىزى چوڭراق بولغاندا ئۈنىڭغا كۆڭلەك تىكىشكە ساقلاپ قويغان ئىككى كىيىملىك ئەتلەسنى ئالدى، مومايمۇ، ئەسكى ـ تۈسكىنىڭ ئىچىدىن ئىككى غولاچلىق بىر كەشتە زەردىۋال (سۈزمە) تېپىپ بەردى.

چۈش ۋاقتىدا كوچا بويلاپ ئۆيلەرگە تارتىلغان گىلەم، زەردىۋال، رەختلەر كۈزنىڭ ئىسسىق كۈنىنىڭ نۇرىدا ئاجايىپ بىر مەنزىرە پەيدا قىلدى. بولۇپمۇ بايلارنىڭ، چوڭ مەنسەپدارلارنىڭ، ئۆي ۋە تاملىرى ئاجايىپ ئېسىل ۋە گۈزەل نەرسىلەردىن ياسىلىپ، كۆزنى چېقىپ تۇراتتى. سۆزى ئۆتكۈر ئاقساقال چوڭ يول تۆپىسىدىكى بۇ مەھەللىنى تولىمۇ تىرىشىپ، تىرمىشىپ ياخشى ياساتقۇزدى. ھېچنېمىسى يوق كەمبەغەللەرنىڭ ئەسكى ئۆيلىرى

بايلارنىڭ تۇگىمەس بىساتلىرىدىن ۋاقىتلىق ئېلىنغان يىپەكلەرگە، گىلەملەرگە ئورالدى. ئاقساقال بۇ بىسات - جابدۇقلارنى جىسەش ئۈچۈن بىر نەچچەقەدەم يەرگە بىر قانچىدىن جىسەكلەر قويدى. تەنتەنە ھەممىدىن تولا تىككۈچىنى كۆرەڭلەتتى. ئۇ كىملەردىندۇر يېلىنىپ يۇرۇپ ئامانەتكە ئالغان گىلەم، يىپەك كەشتىلىك زەردۇاللارنى ئۆزىنىڭكى قىلىپ كۆرسىتىشكە تىرىشىپ، قىڭغىر - سىڭغىر تاملىرىنى ئايالارەك سەرسەپ بىلەن بېزىدى. كېيىن تاماشىچىلار بىلەن بىللە يۇرۇپ، ھەر قەدەمدە توختاپ، مال تونۇيدىغانلارەك، رەختلەرنىڭ رەڭگى، توقۇلۇشى، ئىشلەنگەن جايى، گۈللىرى، كەشتىلىرى ۋەھاكازالىرى ھەققىدە باھا بېرىپ يۇردى. ھەربىر قىزىق ھادىسىگە شېئىر بېغىشلاشنى ياخشى كۆرىدىغان ھەم تېز شېئىر توقۇيدىغان بەزى شائىرلار بۇ يەرلەردىن ئۆتكەندە، توز قۇشىدەك ياسانغان كوچىلارغا ئاتاپ، بېيىت، شېئىرلار ئېيتىشتى. لېكىن تولا ئۆتمەستىن، ئادەملەر بۇ يەرلەردە ئۇزاق توختالماس بولۇپ قالدى. «باغى جاھان ئارا» بىلەن «پۈلى مالان» ئوتتۇرىسىدىكى جايدا، نىكاھ كۈنى تەنتەنە بىلەن كېلىن ئۆتىدىغان يولدىكى مەنزىرە، ھەممىنىڭ ئاغزىدا داستان بولۇپ سۆزلىنەتتى.

ھەيۋەت ۋە ئالامەت بېزىلىپ ياسالغان بۇ جايلارنىڭ تەرىپى ئارسلانقۇلنىمۇ شۇ ياقتا ئىلدام بېرىشقا مەجبۇر قىلدى. «باغى جاھان ئارا» نىڭ دەرۋازىلىرى پۈختا ھاكلىرى، تاملىرى، بىنا ۋە ئىمارەتلىرىنىڭ كوچا تەرەپلىرى ھىندىستانىنىڭ ۋە مىسىرنىڭ يىپەك رەختلىرى بىلەن، خەنزۇلارنىڭ گۈللۈك، نەپس تاۋار - دۇردۇنلىرى بىلەن تامامەن قاپلانغان گۈللىرى ئالبتۇن ۋە كۈمۈش بىلەن ئىشلەنگەن گاھى رەختلەر كۈن نۇرىدا ئاق ھەم قىزىل ئوتقا ئوخشاش ياناتتى. «بىزنىڭ مەھەللىنىڭ ئەڭ ياخشى دەپ تاملارغا تارتىلغان رەختلىرىنى ئېشەككە توقۇم ياساتسىمۇ ئۇۋال ئەمەس ئىكەن!» دەپ ئويلىدى ئارسلانقۇل ئىچىدە. ئۇ ھاڭغىيىپ قاراپ مېڭىپ نېرى كەتتى. يولنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى ئۆيلەر ۋە

دۇكانلار، باغلارنىڭ تاملىرى ساپ ئەنە شۇنداق رەختلەرگە پۈركەنگەنىدى. بۇ رەختلەرنىڭ پەقەت رەڭگى، گۈلى، پارقىراپ تۇرۇشى باشقىچە ئىدى. ئارسلانقۇل ئالدىغا، كەينىگە قارىدى ھەممە ياقتا شۇنداق مەنزىرە كۆردى. شامال چىقىپ، چەكسىز يىپەك دېڭىزىنى دولقۇنلاندۇرغاندا، مەنزىرە تامامەن بىر خىيالىي شەكىلگە كىرىدى.

ئارسلانقۇلنىڭ كۆزى تالدى. كۆرۈنۈشلۈك جايلارغا ئۇستىلار ئالدىراش ئاركىلار ياساۋاتماقتا، بىر ياقتا نەققاشلار ياغاچلارغا ئۆز سەنئەتلىرىنىڭ سېھىرلىك كىيىمىنى كىيگۈزمەكتە.

ئارسلانقۇل بىرئاز يول ماڭغاندىن كېيىن، «پۇلى مالان» غا يەتتى. ئۇ تەسىراتنىڭ كۈچىدىن ھاردى. كېلىننىڭ كۈتۈپ ئالىدىغان جايدا بولۇۋاتقان ئاجايىپ ئىشلارنىڭ ئومۇمىي مەنزىرىسىگە ئۇزاقتىن بىرئاز قاراپ تۇردى. ئاندىن كېيىن بىر چەتتىكى دەرەخكە يۆلىنىپ ئولتۇردى. ئۇ مۇگدەك باسقاندەك كۆزىنى يۇمدى. پىكرى ئاستا روشەنلەشتى. ئۇ ئىچىدە كۈلۈمسىرەپ ئويلىدى: «بۇ ئېسىل جابدۇقلارنى يىغىپ، ھىراتنىڭ يېتىم - يېسىرلىرىغا بۆلۈپ بەرسە، ئۇلار ئاز دېگەندە ئون يىل بوز كىيىم - كېچەك كىيىمەس ئىدى. پادىشاھنىڭ بېشىغا دۆلەت قۇشى قوندى، دېگەن گەپ غەلىتە ئەمەس ئوخشايدۇ ... ئۇ قۇش قوندىمۇ، ھەممە نەرسە تەييار بولۇپ تۇرىدۇ. ھەرقانداق ئارزۇ - ئارمان ئۆزلۈكىدىن ئەمەلگە ئېشىۋېرىدۇ ...» بۇ قۇشنىڭ ھېكمىتى توغرىسىدا ئۇزاق ئويلىدى. كېيىن يادىغا نەۋائىنىڭ سۆزلىرى چۈشتى.

ئەيكى قەۋى① ئەيلەدى دەۋلەت قولۇڭ،
زۇلمغە قاراپ چۈشتى لېكىن يولۇڭ.

---

① كۈچلۈك، قۇۋۋەتلىك.

چۈنكى پەرەھ[1] بەزمىگە ئەزم ئەيلەدىڭ.
ئەيشۇ - تەرەب[2] ئەزمىگە جەزم ئەيلەدىڭ.
قەسركى بەزم ئاندا مۇھەييا بولۇپ،
زىينەتى پىردەۋسى مۇئەللا بولۇپ.
پەردەلەر رىشتەسى[3] ئەل جانىدىن،
لەئلى شىنگەرفى[4] خەلق قانىدىن.
شەمسەسى[5] ئەل مالى بىلەن زەرنىگار[6]
ئەل دۇرۇ لەئلى بىلەن گەۋھەر نىگار.
بەزمىدىكى قەبرى بولۇبان يىگىن،
مەيدىن بولۇپ ھەر بىرى بىر تەلۇە ئىن.
سەنمىغۇ قاپلاندىن ئەگەرچى پۇزۇن[7]
نەپسى ئىتتىڭ ئىلكىدە لېكىن زەبۇن[8]

ئارسلانقۇل بىر كۈنى سۈلتانمۇرات بىلەن سۆھبەتلەشكەندە نەۋائىينىڭ ئاسترابادقا سۈرگۈنگە ئەۋەتىلىشىنىڭ سەۋەبلىرى توغرۇلۇق سۆزلەشكەن. ئالىم شۇ قېتىمدا ئۇنىڭغا شائىرنىڭ بۇ مىسرالىرىنى ئوقۇپ بېرىپ، مەنىسىنى ياخشى چۈشەندۈرگەنىدى. ئاخىردا، ئالىم مۇنداق دېگەن: «چۈشەندىڭىزمۇ يىگىت. مەسىلە نېمىدىن ئىبارەت ئىكەن؟ نەۋائى ئۇلۇغ ھەقىقەتچى: ئۇنىڭ ھەربىر سۆزى ھەقىقەتنىڭ مەشئىلى، ۋىجدانىنىڭ ئوزۇقىدۇر. بۇ ھال پادىشاھقا، ئۇنى قورشىۋالغان بىر گۇرۇھ ئالىي مەنسەپدارلارغا، ئاتارمەن - چاپارمەنلەرگە ياقمايدۇ. ئەلنى تالاپ، مال - مۈلۈك يىغىدىغان مۇناپىقلار ئەلنىڭ ھامىيسى شائىرنىڭ پاكىز، ئالىيجاناب

---

① ئويۇن كۈلكە، خۇشاللىق.
② شادلىق، خۇرسەنلىك.
③ يىپ.
④ بوياق.
⑤ ئۆينىڭ تورۇسىغا كۈن شەكلىدە سىلىنغان نەقىش.
⑥ ئالتۇندەك، ئالتۇن بىلەن بېزەلگەن.
⑦ يۇقىرى، ئۈستۈن.
⑧ ئاجىز، كۈچسىز.

يۇرىكى ئالدىدا دىرىلدەپ تىترەيدۇ. شەپەرەڭ كۈندىن قورقاندەك، ئۇلار نەۋائىدىن قورقىدۇ. جىنايەتلىرىنى پاش قىلغۇچى قۇدرەتلىك ئاۋازنى بوغماقچى بولۇشىدۇ!».

ئارسلانقۇل قولىنى سىلكىپ، مۇنداق پىكىرگە كەلدى: «پادىشاھنىڭ دۆلىتى قۇشى ئەسلىدە تالايدىغان قۇش بولسا كېرەك!» شۇ چاغدا كىمدۇر بىرى ئۇنىڭ مۇرىسىنى تۈتۈپ ئاستا تارتىپ قويدى. ئارسلانقۇل ئۆزىنىڭ خىيالىنى بۇزغان «ئويۇنكەش» كە خاپا بولۇپ قاپىقىنى تۇرۇپ كەينىگە قارىدى ـ دە، بىردىن كۈلۈپ، ئورنىدىن يۇگۇرۇپ تۇردى. بۇ زەينىددىن ئىدى. ئۇ ھەر قېتىمدىكى شوخلۇقى بىلەن دېدى: «راسا ئويغا كېتىپسىز. خىيال دەرياسىغا شۇڭغۇپ، قانچە كورا ئالتۇن تاپتىڭىز؟ بۇ تاماشىنى كۆردىڭىزمۇ؟».

ئارسلانقۇل قىزىرىپ، بېشى بىلەن تەستىقلىدى.

ـــ توي يەتتە كۈن بولماقچى. كۆرۈشكە ۋاقىت كەڭرى، ـــ دېدى زەينىددىن، ـــ قېنى يۇرۇڭ، باشقا تاماشىلار بار.

بۇلار «قاغىلىق باغ» نىڭ باش دەرۋازىسى ئالدىدا توختىدى. ئەپچىل زەينىددىن توي باشلىرى بىلەن «ھەش ـ پەش» دېگۈچە سۆزلىشىپ، ھەمراھىنى ئىچكىرىگە ئەگەشتۈرۈپ كىردى. بىر ئاز بىللە تۇردى. كېيىن دەرەخ تۈۋىدە شاھمات ئويناۋاتقانلارغا قاراپ تۇرۇپ، ھەممىنى ئۇنۇتتى. ئارسلانقۇل بۇرۇن ئۆتكەن پادىشاھلاردىن قالغان ھەم تەرىپىنى تولا ئاڭلىغان بۇ كونا ساراي ـ باغدا ئۆزى يالغۇز كېزىشكە باشلىدى. بۇ باغدىكى سەيلىچىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مەغرۇر ئاقسۆڭەكلەر، بەگزادىلەر، مەنسەپدارلاردىن ئىدى. پار ـ پۇر كىيىنىم ـ كېچىكى، ماختانغان خۇشخوي سۆزلىرى بىلەن ئايرىلىپ تۇرغان ياشلار گىدىيىشىپ، يەرنى «باسايمۇ، باسمايمۇ» دەپ يۇرۇشەتتى. ئارسلانقۇل بۇلارنىڭ ئارىسىدا، ئۆزىنى يات سېزىپ، ئاۋۋال چەتتەرەك يۇردى. لېكىن ھەر ياقتا تېپىرلاپ يۇرگەن

خىزمەتكارلار، ئىشچىلار ۋە نۆكەرلەر ئارىسىدا ئۇ ئانچە كۆزگە چېلىقمايتتى. ئارسلانقۇل ياساق، زىننەت، تەنتەنە دېگەن چۈشەنچىلەرنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى مۇشۇ يەردە كۆرۈشكە باشلىدى. كونا، ناھايىتى كۆرۈمسىز بىنالار «قاغىلىق باغ» دېگى بايىنىڭ توي مۇناسىۋىتى بىلەن بېزىشى ئارقىسىدا ئاجايىپ رەڭ ئالغانىدى. بۇ جايدا نېمىلەر يوق؟ شەھەرنىڭ مەشھۇر سەنئەتكار، رەسساملارنىڭ، نەققاشلارنىڭ، مىمارلارنىڭ ئىجادىيىتى ھەم باشقا شۇنداق تۇرلۇك تۈمەن ھۈنەرۋەنلەرنىڭ نەپىس سەنئىتى بۇ يەردە تەرىپلەپ تۈگەتكۈسىز كۆركەم، گۈزەل رەڭگارەڭ بولۇپ گۈللەپ ۋە يالىلداپ كەتكەنىدى. باغنىڭ ھەربىر جايىدا ئەينەكتەك بولۇپ تۇرغان كۆللەر ئالدىدا ھەر بىر شاھزادە ئۆزى ئۈچۈن گويا‌كى چۆچەكلەردە تەسۋىرلەنگەنگە ئوخشاش باي، بېزەلگەن، چىرايلىق ئۆيلەر سالدۇرغان. پادىشاھنىڭ ئون تۆت ئوغلى ئۈچۈن ئون تۆت ئىمارەت بولۇپ، ھەر ئىمارەتتە بىر شاھزادە ئۆزىنىڭ يىگىتلىرى (ئەسكەرلىرى)، يېقىنلىرى، مېھمانلىرى بىلەن بىللە بەزمە قىلىدۇ. ئون تۆت يەردە بەزمە! مەخسۇس ياسالغان مەرمەر كۆللەردە ھېيقەتتەك يېنىپ تۇرغان شاراب ۋە شەربەتلەر!

ئارسلانقۇل شاھزادىلەرنىڭ تۇرىدىغان جايلىرىغا ئۇزاقتىن قاراپ تاماشا قىلدى. پەقەت چوڭ ئوغۇل بەدىئۇززامان مىرزىنىڭ ئىمارىتىدە بەزمە، قىساس - چۈقان يوق ھەم شاھزادە ھەر ۋاقىتتىكى كەيپىم - كەچمىشى بىلەنلا ئىدى. خېلى ئوبدان شائىر بولغان دوك شاھزادە غەرىب مىرزىنىڭ ئىمارىتىدە، تولاراق شائىرلار، چالغۇچىلار، ناخشىچىلار بەزمە قىلىشماقتا. ئارسلانقۇل دەرەخنىڭ دالدىسىدا تۇرۇپ خېلى ئۇزاق ساز تىڭشىدى.

مانا مۇزەپپەر مىرزىنىڭ بەزمىسى ... ئون بەش ياشلىق كۆيئوغۇلنىڭ ئالتۇن گۈللۈك كىيىمىدە، چىرايلىق ئورالغان ئاق شايى سەللىسىدە، پېشانىسىنىڭ تۆپىسىگە قادالغان يوغان گۆھەر ۋە ئۇنىڭ چۆرىسىدە رەڭگارەڭ لەئلى - ياقۇتلار، مارجانلار كۆزنى

چېقىپ تۇراتتى. سەللىنىڭ ئۇچىدا گۈزەل پۆپۈك لەپىلدەپ تۇرىدۇ. مۇزەپپەر مىرزىنىڭ ئوق يېقىدا باھادىرلىك سۈرى بىلەن گىدىيىپ تۇغانبەگ ئولتۇرىدۇ. يىگىتلەر (ئەسكەرلەر) نىڭ ھەممىسى توي ئۈچۈن ئاتاپ تىكتۇرۇلگەن كىمخاب ياقىلىق، قىممەتلىك تاشلار بىلەن بېزەلگەن كىيىملەرنى كىيىپ ۋال - ۋۇل قىلىپ كۆزنى چاقاتتى. چىرايلىق ياش خىزمەتكارلار نازۇك ھەربكەتلەر، تەزىملەر بىلەن، قىزلاردەك يېقىملىق شەرەتلەر بىلەن، ئالتۇن قەدەھلەرنى ئارقا - ئارقىدىن ماڭغۇزۇپ تۇردى ... ئارسلانقۇل چىشىنى غۇچۇرلىتىپ، تۇغانبەگكە ئالىيىپ قارىدى - دە، چاپسان مېڭىپ كەتتى. بىر جايدا دەرەخلەر ئارىسىدىن ھاۋاغا چاچراپ يېنىپ تۇرغان شوللار ئۇنىڭ كۆزىنى چاقتى. ئارسلانقۇل يېقىن بېرىپ. نەيزىگە تايىنىپ تۇرغان ئىككى نۆكەردىن باشقا ھېچكىم يوق چوڭ ئىمارەتنىڭ ئالدىدا ھاڭۇېقىپ تۇرۇپلا قالدى. ئىمارەتنىڭ ھەممە قىسىملىرىنىڭ ئۈستىدىكى ئەڭ ئېگىز مۇنارلارغا ئالتۇندىن ئىشلەنگەن پۇلتايغان نەقىشلەر، تەسۋىرلەر، ئۈستىلار، نەققاشلارنىڭ سەنئىتى ئۇنى راسا ھەيران قالدۇردى. بىر تونۇش خىزمەتكار يولۇقۇپ، بۇ ئاجايىپ بىنانى پادىشاھ ئۆزى ئۈچۈن سالدۇرۇۋاتقانلىقىنى، بۇ يەردە كېچىچە شۇنداق چوڭ بەزمە بولۇپ، پادىشاھ، ۋەزىرلەر، بەگلەر، ھەتتا شەيخۇلئىسلام ئۆزلىرىنى بىلىشمەي مەست بولۇپ ياتقانلىقىنى سۆزلىدى - دە، ئارسلانقۇلنى سۆرەپ ئېلىپ كەتتى. ئۇنى ئاشخانا يېنىدىكى سۇپىغا ئولتۇرغۇزۇپ، غىزا كەلتۈردى. ئارسلانقۇل بېلىنى قومۇش بىلەن باغلىغان، يۈز - قولى كۆيە بىر نەچچە ئىشچىلار بىلەن گۈڭگۇر - مۇڭگۇر سۆھبەتلىشىپ ئولتۇردى. بۇ يەردە كۆرگەنلىرىنى ئېيتىپ ئالاھىدە، لېكىن ئاستا كۈلۈپ:

پەردەلەر رىشتەسى ئەل جانىدىن،
لەئلى شىنگەرفى خەلق قانىدىن!

دېگەن مىسرانى ئوقۇدى.

— ھەق سۆز! شائىرى كىم؟ — دەپ سوردى بىر ياش خىزمەتكار.

— ئۆزەڭ ئېيتقىنا، بوزچىسىدىن شائىرى كۆپ بولغان بۇ شەھەردە ئەڭ ھەقىقەتچى شائىر كىم؟ — دەپ سوردى ئارسلانقۇل.

— ئەلۋەتتە، بىزنىڭ نەۋائىمىز! — دەپ جاۋاب بەردى ئىشەنچ بىلەن خىزمەتكار.

— بارىكاللا! ئەنە شۇ كىشىنىڭ سۆزى، — دەپ جاۋاب بەردى پەخىرلىنىپ ئارسلانقۇل.

— مەجبۇرىدىن مۇھەممەت ئىش بېشىدا تۇرىۋەرسە، پادىشاھ مانا شۇنداق يەنە بىر - ئىككى توي قىلسا، ئەلنىڭ بىر تامچە قېنى قالمايدۇ! — دېدى سۇ توشۇغۇچى قولى بىلەن تەكىتلەپ.

ئۇلار يەنە نەۋائىنىڭ ياخشىلىقلىرى، تەقدىرى، ئۇنىڭ بىلەن بولغان ئۇچرىشىشلار ۋەھاكازالار ھەققىدە ئۇزاق، ئىللىق، سەمىمىي سۆھبەتلەشتى.

* *

توي مۇناسىۋىتى بىلەن ھىراتنىڭ تۇرلۇك مەيدانلىرىدا، بولۇپمۇ «ھەۋزى ماھىيان» ھەم «ئىيىدگاھ» دا ھەر كۈنى تاماشىلار بولۇپ تۇردى. ئات چېپىش بەيگىلىرىدە، «چوكان» ئويۇنلىرىدا، چېلىشلاردا، تاياق بىلەن ئۇرۇشۇپ ئويناشلاردا ۋە باشقا ئويۇنلاردا ھۈسەين بايقارا مەخسۇس مۇنبەرلىك چېدىر تىكتۇرۇپ، ھەممە شاھزادىلەر، دۆلەت ئەربابلىرى بىلەن بىللە تاماشا قىلدى. ئۇ بىر قانچە ئويۇنلارنىڭ ھەقىقىي تەشەببۇسچىسى بولدى ھەم ئويۇنلارنىڭ نەتىجىسىنى ئۇنىڭ رايى ھەل قىلىپ تۇردى.

يەتتىنچى كۈنى نىكاھ كۈنى تەنتەنە ئالاھىدە ئەۋج ئالدى.

مەدرىسلەرنىڭ ئېگىز پەشتاقلىرىدا، شەھەر قورغانلىرىنىڭ ئۈستىدە چېلىنغان ناغرا - سۇنايلار ئاسمانىنى تىترەتتى. بارلىق كوچىلاردا، مەيدانلاردا ئادەم دېڭىزى مىغىلدايتتى. كەچقۇرۇنلۇقى مىڭلىغان خەلق كېلىننى قارشى ئېلىش ئۈچۈن «پۇلى مالان» غا قاراپ يۈگۈرۈپ مېڭىشتى. بۇ يەردە مۇزەپپەر مىرزىنىڭ ياسالغان ئاتلىرىنى ئوينىتىپ تۇرغان خاس ئەسكەرلىرى، ھىراتنىڭ پار - پۇر ياسالغان گىدەيگەن بەگزادىلىرى، «ئاقسۆڭەك» لەر بالىلىرى، يۈزلىگەن سازەندىلەر، قوشاقچىلار، قىزىقچىلار ۋە باشقىلار مىغىلداپ كەتكەن. ئېگىز كۆتۈرۈلگەن يۈزلىگەن مەشئەللەر قاراڭغۇلۇقنى يوپيورۇق قىلىپ تۇراتتى. قۇيرۇقىدىن تۇمشۇقىنىڭ ئۇچىغىچە گىلەملەر، مەخسۇس ئېپەك جابدۇقلار بىلەن ياسالغان پىللارنىڭ دۇمبىسىگە مەخسۇس، ئويما گۈللۈك بۇگلۇكلەر ئورنىتىلغان پىللارنىڭ باشلىرى ئۈستىگە ياسالغان مەخسۇس ئورۇنلاردا غەلىتە پىچىلغان، ئالىبۇلىماچ كىيىملەر كىيگەن پىلچىلار غادىيىشىپ تۇراتتى.

«پۇلى مالان» دىن «باغى جاھان ئارا» غىچە بولغان يولنى بويلاپ ھىندىستان، جۇڭگو، مىسىرنىڭ ئېپەك تاۋار - دۇردۇنلىرى ۋە باشقا ئېسىل نەرسىلىرى بىلەن بىر تۇتاش بېزەلگەن جاينىڭ ھەر - ئىككى ياقىسىدا سازەندىلەر، قوشاقچىلار ۋە باشقا ئويۇنچىلار قاقىرەك قاتار تىزىلىپ تۇردى. قەدەمدە بىر دېگۈدەك جايدا ياسالغان مەخسۇس، چىرايلىق سۇپىلارغا سېلىنغان گىلەم - كۆرپىلەردە يۈزلىرىگە ئاق ياغلىق تۇتقان ساراي خانىملىرى، كېنىزەكلەر چاچقۇ چېچىش ئۈچۈن كېلىننى كۈتۈشمەكتە ئىدى.

بىردىنلا «كېلىن كېلىۋاتىدۇ» دېگەن چۇقان ھاۋانى چاك كەلتۈردى. شۇئان ئادەملەر دېڭىزى چايقىلىپ كەتتى. چىرايلىق بېزەلگەن، سايىۋەنلىك يۈزلىگەن ھارۋىلاردا ئۆز جايىدىن چىققان كېلىن خانزادە خېنىمنى ئاۋۋال «پۇلى مالان» غا ئېلىپ كەلدى. بۇ يەردىكىلەر قىقاس - چۇقان، قىيا - چىيا بىلەن قارشى ئالدى.

توپ - توپ یاش خېنىملار، گۈزەل كېنىزەكلەر بىلەن قورشالغان، چۆرىلەر ئېگىز كۆتۈرۈپ تۇرغان ناھايىتى چوڭ كەشتىلىك ئىپەكلەر تېگىدە تۇرغان خانزادە خېنىمغا مۇزەپپەر مىرزىنىڭ تۇغانبەگ باشلىق بارلىق بەگلىرى، يىگىتلىرى (ئەسكەرلىرى) ئۇزاقتىن قۇللۇق قىلىشتى. سارايدىن خەدىچە خېنىم ئەۋەتكەن ئەتىۋارلىق ئاياللار كېلىن ۋە ئۇنىڭ يېقىنلىرى بىلەن كۆرۈشتى ھەم ئوچۇم - ئوچۇم دىنارلارنى چاچتى. خەلق توپ بولۇشۇپ تارىشىپ چاچقۇ تېرىشۋاتقاندا، پىللاردىن بىرى - بىرى چاچقۇلار چېچىلدى. سازلارنىڭ ئاۋازلىرى، ناخشىچىلارنىڭ ناخشىلىرى، ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى، توپ ئادەملەرنىڭ قىقاس - چۇقىنى كۆككە كۆتۈرۈلۈپ تۇردى.

پىللارنىڭ كەينىدىن كېلىن كارۋىنى ماڭدى. يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە تىزىلىپ تۇرغان سازەندىلەرنىڭ چالغان دۇتار، تەمبۇر، ساتار، چاڭ، داپ، نەيلەرنىڭ ئاۋازلىرى قۇلاقنى ياراتتى. ناخشا - مۇزىكىغا تەڭكەش بولۇپ ماڭغان كارۋان «باغى جاھان ئارا» غا قاراپ ئاستا ئاقتى. كېلىنىنىڭ ئەتراپىدا، كەينىدە كېلىۋاتقان توپ - توپ ئاياللار «يار - يار» ئېيتىشتى.

قايسى چىمەندىن سوقتى شامال، يار - يار،
كىيم دېمىدىن چۇشتى ئوت جانىم، يار - يار...

ھەر قەدەمدە كېنىزەكلەر ئومۇمىي چۇقان ئاستىدا كەڭرى - كەڭرى چاچقۇ چاچتى. چاچقۇ ئۇچۇن پىستە ۋە باداملارنىڭ شاكاللىرىنى ئالتۇن ۋە كۈمۈش بىلەن قاپلىغاندى. مەشئەللەرنىڭ، پانارلارنىڭ يورۇقىدا پىستە باداملار چوغدەك ۋالىلداپ چېچىلاتتى.

بۇ بارلىق تەنتەنە «باغى جاھان ئارا» نىڭ پۇختا دەرۋازىسىنىڭ ئىچىگە كىرىش بىلەنلا، قاينىغان قازانغا سۇ قۇيغاندەك جىمىدىلا

بولۇپ قالدى. چوڭ يازلىق زالدا شەھەرنىڭ ئىسسىلغار دېگەن ئالىملىرى بىلەن قورشالغان شەيخۇلئىسلام كۇچسىز، ئىنچىكە ئاۋازى بىلەن غىڭشىپ نىكاھ ئوقۇدى. نىكاھدىن كېيىن ھۇسەين بايقارانىڭ ئۆزى كېلىن بېشىدىن ئالتۇن تەڭگە يامغۇرىنىڭ ياغدۇردى. قىز تەرەپ بولسا، كۇيئوغۇل مۇزەپپەر مىرزىنىڭ بېشىدىن چاچقۇلارنى ياغدۇردى. يەنە ھەممە ياقنى قىقاس ـ چۇقان باستى. تويىنىڭ تەنتەنىسى باھارنىڭ كۇچلۇك كەلكۇنىگە ئوخشاش چوڭ باغنىڭ ئىچىگە دولقۇن بولۇپ يېيىلىپ كەتتى.

ئارسلانقۇل قوشنا ئايالار بىلەن تاماشىغا چىقىپ كەتكەن دىلدارنى توپنىڭ ئارىسىدىن ئىزدىدى. تاپالماستىن ھېرىپ، تاشقىرىغا چىقتى. مەشئەللەر بىلەن يورۇتۇلغان چوڭ مەيداندىن قارشى ياقتىن ئىلدام مېڭىپ كېلىپ ئەللىك قەدەمچە نېرىدا، بىر توپ نۆكەرلەرنىڭ ئالدىدا، توختىغان ئاتلىق بىرىنى كۆردى. ئاتلىق ئۇنىڭغا تونۇش ھەربىكەتلەر قىلىپ، نۆكەرلەر بىلەن سۆز تالىشىپمۇ ئالدى. ئارسلانقۇل يۇگۇرۇپ باردى. ھاسىراپ ـ سولۇغداپ تۇرغان قارا ئاتنىڭ چۇلۇۋىرىنى تۇتتى. خېلى كەيپلىك بولغان ھەيدەر مەستلەرچە بىپەرۋالىق بىلەن ئاتتىن چۈشتى. ئارسلانقۇل ئۇنىڭدىن ئەلىشىر نەۋائىنىڭ سالامەتلىكىنى سورىدى. ھەيدەر غەزەپ بىلەن يانغان كۆزلىرى بىلەن ئارقىغا قاراپ زەھىرىنى چىقىرىپ دېدى:

ـــ توي، بايرام، جىنايەت ھەممىسى بۇ يۇرتتا بار!

ئارسلانقۇل ئەنسىرىگەن ئاھاڭدا:

ـــ نېمە گەپ، ھەيدەر بەگ؟ ـــ دېدى.

ـــ تىنچلىق... ـــ دەپ قولىنى شىلتىدى ئۇ.

ئارسلانقۇل ئاتنى چەتكە ئېلىپ چىقىپ باغلىدى. ھەيدەرنىڭ پەيلى بۇزۇلغانلىقىنى كۆرۈپ، ئالاقزادە بولۇپ كەتتى. دەل شۇ ۋاقىتتا قاياققىدۇر، ئالدىراش كېتىۋاتقان سۇلتانمۇرات بىلەن زەينىددىنگە كۆزى چۈشتى ھەم ئۇلارنى قىچقىردى. ئۇلار كېلىپ ھەيدەر بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى.

ـــ قېنى ھەيدەرجان، سۆزلەڭ، ئەمىر جانابلىرىنىڭ ئەھۋالى قانداق؟ ـــ دېدى سۇلتانمۇرات.

ـــ تەڭرىمگە شۈكرى، ساق ـ سالامەت، مەجبۇرىدىن مۇھەممەتنىڭ ھىيلىگەر پېشانىسى ھەقىقەتنىڭ ئەبەدىي تېشىغا تېگىپ پارچە ـ پارچە بولۇپ سۇنۇپ كەتتى!

زەينىددىن ۋە سۇلتانمۇرات بىر ـ بىرىگە قارىشىپ ھەيران بولۇشتى ۋە ھەيدەرنى ئاگاھلاندۇرۇشقا تىرىشتى:

ـــ قەيەردىسىز؟ دىلغا كەلگەن پىكىرنى تىلغا ئېلىشقا ھەمىشە ئېھتىيات لازىم!

ـــ مەن مىرزىلارغا ئەلىشىر جانابلىرىنىڭ غەزەپلىك سالاملىرىنى يەتكۈزۈپ كەلدىم، ـــ دېدى ھەيدەر پەخىرلىنىپ، ـــ دوستلىرىم شۇ تۇيۇ ـ تاماشىغا مەنمۇ بىر تۈگۈر زەھەر تاشلىماقچىمەن. يەڭ ئىچىدە خەنجەر ساقلىغانلار قېنى!

سۇلتانمۇرات زەينىددىننىڭ قۇلىقىغا بىر نەرسە دەپ شۇڭىرلاپ، ئۆزى بىر پەستە كۆزدىن غايىب بولدى. زەينىددىن ئۇستىلىق بىلەن ھەيدەرنى گەپكە سېلىپ تۇردى (ئۇ ھەيدەرنىڭ مىجەزىنى ياخشى بىلەتتى).

ـــ سىز، دەم ئېلىڭ، ھېرىپ قالغانسىز، ـــ دېدى سۇلتانمۇرات ھەيدەرگە.

ھەيدەر چاپسان ئۆزىگە كەلدى. ئەتراپقا قايغۇلۇق قارىدى. شۇ ئاردا سۇلتانمۇرات بابا ئەلى ئىشىك ئاغىنى باشلاپ كەلدى.

ئۇ ئۇزۇن، قۇۋۋەتلىك قوللىرىنى سوزۇپ، ھەيدەرنى گويا ئۆزىنىڭ ئوغلىدەك قۇچاقلىدى، شېرىن سۆزلىدى. كېيىن ئۇنى ئېتىغا مىندۈرۈپ، ئۆزىمۇ بىر پەستە ئات تېپىپ مىنىپ، ئۆيىگە ئېلىپ كەتتى. سۇلتانمۇرات ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئۇزاق قادىلىپ قاراپ تۇردى ـ دە، كېيىن قايغۇلۇق ئاۋاز بىلەن دېدى:

ـــ بىز غەپلەتتە ئىكەنمىز، ئاسترابادتا ناھايىتى ياماں ۋەقە بولغان ئوخشايدۇ. ئاھ، ھىرات بايرام قىلىۋاتماقتا!

ـــ خۇشال بولۇش كېرەك، ـــ دېدى شۇرلاپ زەينەددىن، ـــ توي باشلىرىنىڭ سىرلىرى پاش ئېتىلىپ، ئۇلار تارىخ ئالدىدا شەرمەندە بولۇپتۇ!

سۇلتانمۇرات ھەم ئارسلانقۇل غەملىك ھالدا باشلىرىنى لىڭشىتىپ، ئۇنىڭ پىكرىنى تەستىقلىدى. كېيىن ئۇچى ئاستا ۋە غەمكىن ھالدا مېڭىپ قاراڭغۇدا كۆزدىن غايىب بولدى.

II

ئاپئاق تاڭ ئاتقۇچە ھەيدەر كىرپىك قاقماي ياتتى. گۈل چېكىلگەن تاملارنىڭ يۇقىرىقى يېقىنى ئايلىنىپ سېلىنغان گۈزەل نەقىشلەر ئارىسىدا ھېكمەتلىك بېيىتلار يېزىلغان كىچىككىنە تونۇش بۆلۈمدە ياتاتتى. بابا ئەلىنىڭ ئۆيىدە قونغانلىقى ئۇچۇن ئۇ ئۆزى خۇشال بولدى. ئاتلىق ئۇزاق يول بېسىپ ھاردۇق يەتكەن بەدىنىدە ھازىر ئاللىقانداق بىرەر ئارام سەزسىمۇ، لېكىن بەل، پۇتلىرى تېخىلا ئاغرىپ تۇراتتى. ئۇ راھەتلىنىپ بىر كېرىلدى ـ دە، يەنە ھۇرۇنلىشىپ ياتتى، «باغى جاھان ئارا» ئاخشام كۆرگەنلىرى، مەشئەللەر، بېزەكلەر، قىقاس ـ چۇقان ۋەھاكازا ئۇنىڭ بېشىدا ئۇزاق زامان ئىلگىرى كۆرگەن چۇشكە ئوخشاش بولۇپ جىلۋىلىنەتتى. تاشقىرىدا خىزمەتكارلارغا ئىش جېكىلەۋاتقان بابا ئەلىنىڭ ئۇنىنى ئاڭلاپ، ئورنىدىن تۇردى. ئادىتى بويىچە چاپسان كىيىندى. دالاندا داڭقاندىكى سۇ بىلەن يۇز ـ كۆزىنى يۇدى. خىزمەتكار كىرىپ ئورۇننى يىغىپ. ئۆي ئىچىنى سەرەمجان قىلىپ بېسىقتۇردى. ئاندىن ھەيدەر ئۆي ئىگىسى بىلەن ناشتا قىلدى. بابا ئەلى ئىشىك ئاغا ئۆزى ھەيدەرنىڭ پەيلىنى ياخشى بىلگەچكە، تىلىغا ئېھتىيات بولۇشنى، دوست ـ دۇشمەننى پەرق قىلىپ، مۇئامىلىدە مۇشۇ جەھەتكە رىئايە قىلىش لازىملىقىنى ئوچۇق نەسىھەت

تەرىقىسىدە ئەمەس گەپ ئايلاندۇرۇپ ئۇقتۇرۇپ ئۆتتى ھەم قىيام مەزگىلىدە سارايغا كەلسە، پادىشاھنىڭ يېنىغا كىرگۈزۈشكە ۋەدە قىلىپ، ئورنىدىن قوزغالدى.

ھەيدەر تەكچىگە تىزىلغان كىتابلارنى كۆزدىن كەچۈردى. ھۆرمەتلىك ھىلالىنىڭ «شاھ ۋە گاداي» دېگەن ئەسىرىنى قولىغا ئالدى. بۇنى قانداقتۇر بىر ئاجايىپ ئۇستا كاتىپ ئالاھىدە گۈزەل كۆچۈرگەن بولۇپ ئۇ تولىمۇ چىرايلىق تۈپلەنگەنىدى. بەزى جايلىرىنى ئوقۇپ، ئاخىرقى بېتىنى ئاچتى: كاتىپ زەينىددىن! كىتابنى يەنە ۋاراقلاپ، خېتىگە دىققەت بىلەن قاراپ، زەينىددىننى ھىراتنىڭ مەشھۇر كاتىپلىرىدىن زادىلا تۆۋەن كۆرمىدى. سازەندىلىكتە، شاھماتتا، تاشقا ئويۇپ گۈل چېكىشتە شۆھرەت قازانغان بۇ شوخ، خۇشخۇي ئادەمگە مېھرى يەنىمۇ ھەسسىلەپ ئاشتى. نەۋائى كۆچۈرۈشكە بۇيرۇغان بەزى كىتابلارنى ئۇنىڭغا يازدۇرۇشقا قارار قىلدى. كېيىن رەسمىي مەكتۇپلەرنى چىرايلىق جۇزدانغا سېلىپ قولتۇقلاپ كوچىغا چىقتى. تۇغۇلۇپ ئۆسكەن شەھىرىنىڭ ھاۋاسىنى، پەيزىنى سېغىنىپ ـ سېغىنىپ قىسىلغان يۈرىكىنى ئېچىش ئۈچۈن كوچىغا چىقتى. كىتاب تۇپلىگۈچىلەر دۇكانلىرى بار جايغا باردى. ئۇ يەردىن بىر ـ ئىككي مەدرىسىگە كىرىپ، دوستلىرى بىلەن دىدار ئېلىشقۇچە، ۋاقىت پېشىنغا يېقىنلىشىپ قالدى. پادىشاھنىڭ كونا ئادىتى بويىچە پېشىندىن كېيىن كۈندىكى ئىچكىلىك بەزمىگە كىرىپ كېتىشىنى بىلگەچكە، سارايغا يۈگۈردى. ئۇنى بابا ئەلى ئىشىك ئاغا كۆزلىرىدىكى رەنجىش ئىپادىسى بىلەن قارشى ئېلىپ، پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىغا كىرىشكە بۇيرۇدى. ھەيدەر بىرئاز ھودۇقۇپ: «ھەزرەتلىرى يالغۇز بولسا كىرىمەن، بولمىسا كىرمەيمەن» دېدى. بابا ئەلى بېشى بىلەن «ھەئە» دەپ جاۋاب بەردى.

ھەيدەر ئالتۇن تەختتە قاپقىنى سېلىپ ئولتۇرغان ھۈسەين بايقاراغا بارلىق قائىدىگە مۇۋاپىق تەزىم قىلدى. رۇخسەت

بىر بلگەندىن كېيىن ئولتۇرۇپ، ئەلىشىر نىك سالىمىنى سۆزلىدى. جۇزداندىن رەسمىي ھۆججەتلەرنى چىقىرىۋىدى، پادىشاھ ئۇلارنى دىۋانخانىغا تاپشۇرۇشنى بۇيرۇدى ھەم ئاسترابادتىكى ئومۇمىي ئەھۋاللارنى سورىدى. ھۇسەين بايقارا بىپەرۋالىق بىلەن تېكىشاپ، ھازىر شائىرنىڭ نېمە بىلەن مەشغۇل ئىكەنلىكىنى، كەيپىنى سورىدى. ھەيدەر نەۋائىنىڭ پىكرى ھەمىشە ئەل ۋە يۇرت ئىشى بىلەن مەشغۇل ئىكەنلىكىنى ئېيتتى ھەم بىر ئاز شۇك تۇرۇپ، ئۇنىڭ كەيپىياتى توغرىسىدا دېدى:

ـ كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئەمىر جانابلىرىنىڭ كۆڭلى سۇنۇق، يۇرىكى غەم ـ ھەسرەت بىلەن پارە ـ پارە بولدى. ئۆزىنى ئېغىر ۋەزىيەتتىن قانداق قۇتۇلدۇرۇشنى بىلمەي ھەر ۋاقىت غەزەپ ئوتىدا قورۇلماقتا.

ـــ نېمە دەۋاتىسىز؟ سەۋەب؟ ـــ دېدى ھۇسەين بايقارا ھوشيارلىنىپ، ھەيدەرگە تىكىلىپ قاراپ.

ھەيدەر بىر ئاز ئوڭايسىزلاندى. شۇئاندا ھەقىقەتنى قانداقتۇر بىر ۋەجلەر بىلەن يوشۇرۇشنىڭ زۆرۇرلۇكىگە ئەقلى يەتسىمۇ، قېنىغا سىڭگەن پەيلى ئۇستۇن بولۇپ چىقتى. ئۇ غەيرەتلىنىپ دېدى:

ـــ ئەمىر جانابلىرىنى تولىمۇ تەشۋىشكە سالغان، غەزەپلەرگە دۇچار قىلغان ۋەقە شۇكى، ـــ دەپ باشلىدى ھەيدەر، ـــ يېقىندا سىلى باش ـ پاناھىمىز پادىشاھى ئالەمنىڭ ئاشپىزى ئەمىر جانابلىرىنىڭ ھاياتىغا قەست قىلدى.

ـــ نېمە دەپ بۆھتانلارنى سۆزلەۋاتىسىز؟ ـــ دەپ ۋارقىرىدى ھۇسەين بايقارا.

ـــ ئاشپەز ئابدۇسەمەت ئەمىر جانابلىرىنىڭ تائامىغا زەھەر قوشقانىكەن ... ـــ دەپ ئىمدى بىپەرۋا داۋام ئېتتى سۆزىنى ھەيدەر، ـــ ئەمما ئەمىر جانابلىرى كارامەت كۆرگەندەك بۇ ئاپەتتىن ئاگاھلىنىپ، خۇداغا مىڭ قەتىرى شۇكرى، ئامان قالدى.

بۇ پاجىئەلىك ھادىسە ئەمىرنىڭ دىللىرىنى شۇبھە ۋە ئەندىشە بىلەن توشقۇزدى. جىنايەتنىڭ يىلتىزىنى بۇ يەردە، ھېراتتا دەپ چۈشىنىدۇ ...

ھۈسەين بايقارانىڭ رەڭگى ئۆچۈپ، بىر پەستە كۆزى قانغا تولدى. ئېغىر دەم ئېلىشقا باشلىدى. ھەيدەر ناھايىتى ئوڭايسىزلاندى. توغرىسىنى سۆزلىگىنىگە ئەپسۇسلاندى. لېكىن ئەمدى ۋەزىيەتنى ئۆزگەرتىش ياكى ئازراق بولسىمۇ يۇمشىتىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ھۈسەين بايقارا ئاچچىقىدا ۋارقىرىدى:

— بۇ گەپلىرىڭ ھەممىسى ئاخماقلىق گەپلەر. سۆز تۈگىدى، چىق يوقال بۇ يەردىن!

سالقىن تەتۇر قارىۋالغان پادىشاھقا ھەيدەر تەزىم قىلىپ، كەينىچە مېڭىپ چىقتى. دالاندا بابا ئەلى ئىشىك ئاغىسىغا مۇراجىئەت قىلىپ نېمە قىلىش كېرەكلىكىنى سورىدى.

— سىز ھېچقاچان ئۆز ئادىتىڭىزگە خىلاپ ئىش قىلالمايسىز! — دېدى ئۇ كۆيۈنۈپ، — جېنىڭىزدىن قىلچە ئۈمىدىڭىز بولمسا، ئەمدى تىلىڭىزنى كېسىڭ، بۇ ھەقتە ھېچبىر ئېغىز ئاچمىڭ!

ھەيدەر ئۇنچىقماستىن ئىلدام چىقىپ كەتتى.

ھۈسەين بايقارا بابا ئەلىنى چاقىرىپ قەغەز ـ قەلەم تەلەپ قىلدى. بابا ئەلى ئالتۇن دۇۋەت، ئالتۇن قەلەم ۋە رەڭلىك قەغەز ئېلىپ كىرىپ سۇنۇپ بەردى. پادىشاھ ھەيدەرنىڭ ئاسترابادقا ئەۋەتمەسلىكنى، ھېراتتا نازارەت ئاستىدا ساقلاشنى تېگىشلىك ئەمەلدارلارغا دەررۇ تاپشۇرۇشنى بۇيرۇدى. كېيىن يالغۇز قېلىپ، نەۋائىغا يېزىلغۇسى خەتنىڭ مەزمۇنىنى، ئۇنىڭغا قانداق ئۇنۋان بىلەن مۇراجىئەت قىلىش كېرەكلىكىنى ئويلاۋاتقاندا، قەغەز تۇتقان قولى تىترىدى. ئۇ ئۆزىنى جىنايەتتىن خەۋەرسىز دەپ ھېسابلىسىمۇ، لېكىن مەجبىددىن ۋە ئۇنىڭ گۇرۇھىنىڭ نەۋائىغا بولغان ئاداۋىتىنى، ئۇزاقتىن بۇيان تەييارلىشىپ يۈرگەن قەست

ھەربىرىنى سەزگەچكە بەزى دارىتمىلارغا بىرئاز ھوشيارلىق بىلەن قارىغان تەقدىردە، جىنايەتتىن ئاگاھلىنىش مۇمكىن ئىكەنلىكىنى ئىقرار قىلدى ھەم ئۆز شەخسىگە يېپىشتۇرۇلۇشى مۇمكىن بولغان بۇ قارا داغنى يۇيۇشقا، ئىشنى ئەلگە بىلدۇرمەي يېپىۋېتىشكە قارار قىلدى. شۇنان تىترىگەن قولى بىلەن خەتنى ئەلىشىرگە نىسبەتەن سەمىمىيەت، قەدىر دانلىق سۆزلەر ھەم ئۆزۈن جۇملىلەر بىلەن بويىاپ يازدى. ئاخىر دا، ھەيدەر ئېلىپ كەلگەن خەۋەرگە ناھايىتى غەمكىن بولغانلىقىنى ۋە مۇنداق جىنايەت ھېچقاچان ئۇنىڭ خىيالىغا كەلمىگەنلىكىنى يازدى. كۆڭلى سەل ئارام تاپتى. بابا ئەلى ئىشىك ئاغا ھېلىقى يارلىق تېگىشلىك ئەمەلدارغا تاپشۇرۇلغانلىقىنى مەلۇم قىلىش ئۈچۈن كىرگەندە، ھۇسەين بايقارا خەتنى پۈكلەپ، ئۆز ئالدىدا مۆھۈر باسقۇزدى ھەم ئىشەنچلىك چاپارمەن بىلەن شۇئاندىلا نەۋائىغا ئەۋەتىشنى جېكىلىدى.

ئىشلار توغرۇلۇق مەلۇمەت بېرىش ئۈچۈن مەجبىددىن گىدىيىپ كىرىپ كەلدى. پادىشاھنىڭ چىرايىغا قاراپلا ئۆزى غەلىتە بولۇپ كەتتى ھەم بوشىشىپراق ئولتۇردى. ئۇ ھەيدەرنىڭ كەلگىنىنى ئاڭلىغانىدى. لېكىن پادىشاھنىڭ كەيپىنزلىكىنى ئۇنىڭدىن دەپ گۇمان قىلىشقا ھېچقانداق ئاساس يوق ئىدى. باش ۋەزىر سۆزلەش ئۈچۈن ئىجازەت سورىدى. ھۇسەين بايقارا مەلۇماتنى باشقا بىر چاغدا تىڭشايدىغانلىقىنى ئېيتقاندا، باش ۋەزىرنىڭ ئىچىگە تىترەك ئولاشتى. سەۋەبىنى سوراشقا پېتىنالماي، ئۇنچىقماستىن ئولتۇردى.

— ئاسترابادتا تولىمۇ قاملاشمىغان بىر ئىش بولغانمىش، — دېدى شىكايەتلىنىپ ھۇسەين بايقارا.

— مۇبارەك دىللىرىنى كەيپىنزلەندۇرگەن ئەھۋال نېمىكىن؟ — دەپ سورىدى مەجبىددىن تۆۋەن ئېگىلىپ.

— ئەۋەتكەن ئاشپىزنىڭىز ئەلىشىرنىڭ ھاياتىغا قەست

قىلغانمىش. ئەمما ھېچ ئىش چىقماپتۇ. ئادەمنى زەھەر بىلەن يوقىتىش ئوڭاي ئىشمىدى؟ ئەمدى ئەلىشىر ئۆزىنى ھالاكەتتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ھەر خىل چارىلەرنى ئىزدەۋاتقۇدەكمىش ...

— ھېچ خەۋىرىم يوق، جانابىي ئالىيلىرى! — دېدى مەجىددىن چىرايى تاتىرىپ، كۆزلىرىنى گۇناھى يوق گۆدەكلەردەك قىلىپ، — ئالەم پاناھىمىز جانابلىرى ئۈچۈن بۇ ھادىسە قانچىلىك كۈتۈلمىگەن بولسا، پېقىر قۇللىرى ئۈچۈنمۇ شۇنداقلا ...

— يوشۇرۇن ۋەزىپە تاپشۇرغانمىدىڭىز؟ — دەپ سورىدى توڭلۇق بىلەن ھۈسەين بايقارا.

— راست، بىز ئۇ بەتبەختىنىڭ ئۈستىگە بىرئاز ۋەزىپە يۈكلىگەنىدۇق ... — دەپ غودۇڭشىدى مەجىددىن، — لېكىن بۇ خەۋەرگە قارىغاندا، ئاشپەز ھەددىدىن ئېشىپ كەتكەن ئوخشايدۇ.

— ئەمدى بۇ ھەقتە سۆز تالاشتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق، — دېدى قىسىلغان كەيپىياتتا ھۈسەين بايقارا، — ئېيتىڭا، ئاقىۋىتى نېمە بولىدۇ؟ قانداق قىلىپ يوشۇرۇشقا بولىدۇ؟

— ئىپلاس ئاشپەزنى ئۇجۇقتۇرۇش كېرەك! — دېدى باش ۋەزىر.

— ۋاقىت ئۆتتى! پايدىسىز.

— خاتىرىلىرى جەم بولسۇنكىسى، ئالەمپاناھ، — دېدى غەيرەتلىنىپ مەجىددىن، — بۇ ئاشپەزنىڭ ئىشى توغرىلانغان، ئۇنى دەررۇ كۆزدىن يوقىتىش ئۈچۈن ئۇنىڭ كەينىگە ئۆلۈم سايىسىنى ئەگەشتۈرۈپ قويغانىدۇق ...

ھۈسەين بايقارا بىردىن يېنىكلىنىپ بېشىنى كۆتۈردى. مەجىددىن ئىشەنچ بىلەن، كۆيۈنگەن ئاھاڭدا سۆزىنى داۋام قىلدى:

— ئەمدى ئەلىشىر بۇ ھادىسىنى باھانە قىلىپ، تەخىرىم ئەزەلدىن ئەبەدىي ئۆزگەرمەس قىلىپ يارانقان تاج ـ تەختىڭىزگە خىلاپلىق ھەرىكىتىنى كۈچەيتىشى مۇمكىن. بۇ ئىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش زۆرۈر. ئەلىشىر بىلەن ياقۇپبەك ئارىسىدىكى سەمىمىيەتنى

زادىلا خاتىرىدىن چىقارماسلىق كېرەك.

ھۇسەين بايقارا ئۆزىنىڭ باش ۋەزىرىنىڭ بۇ پىكرىنى دىققەت بىلەن تىڭشاپ ۋە باش ھەرىكىتى بىلەن تەستىقلىدى.

ئۆزىنىڭ پادىشاھ ئالدىدا ئابرۇي ۋە ئەتىۋارىنىڭ كۈچلۈك ئىكەنلىكىگە مەجبۇرىدىن يەنە بىر قېتىم ئىشەندى. خەزىنىنى كۈچەيتىشكە يەنە يېڭى مەنبەلەر تېپىلغانلىقى ھەققىدە سۆز ئاڭلاپ ئېيتىپ ئۆتتى. ھۇسەين بايقارا ۋەزىرگە كېتىشكە ئىجازەت بەردى. كېيىن ھېراتنىڭ ئەتىۋارلىق ئائىلىسى تەرىپىدىن ئۇنىڭغا «نەزىر» قىلىنغان قىز بىلەن كۆڭۈل ئېچىش ئۈچۈن ھەرەمگە ماڭدى.

يىگىرمە يەتتىنچى باب

ھەيدەر كەيپسىز ئىدى. ئۇ ئۆز قىلمىشى ئۈچۈن جازاغا تارتىلىش ۋەھىمىسىدە ئەمەس، بەلكى ھىراتقا كەلگىنىگە ئون بەش كۈن بولسىمۇ، بىرەر كۈن خۇشال يۈرەلمەي، يالغۇزسىراپ، ھايات بىلەن ئۆز روھى ئارىسىدا قانداقتۇر بىر سالقىنلىق سەزمەكتە ئىدى. ئۇ «ئەنىسىيە» دە تۇراتتى ھەم كۆپ ئىچەتتى. گاھىدا پەقەت ساھىپ دارا بىلەنلا بىرئاز سۆھبەتلىشەتتى. ئەمما ساھىپ دارامۇ ھەر قاچان ھەسرەت چېكەتتى. نەۋائىنىڭ بۇ قەدىردانى «ئەنىسىيە» دىكى ئاۋۇالقى ھاياتىنى سېغىناتتى، ئاۋۇالقى خۇش كۆڭۈللۈك كۈنلەرنى يادلاپ، غەمكىن، ئۈمىدسىز شېئىرلارنى يازاتتى، ھەيدەرگە ئوقۇپ بېرەتتى. راست «ئەنىسىيە» دە بارلىق خىزمەتكارلار ۋە قەدىردانلار، يېقىنلار ياشايتتى ئۇلار ئۆز ۋەزىپىلىرىنى ئاۋۇالقىدەك ئىجرا قىلاتتى. گاھىدا شائىرلار، ئالىملار يىغىلىپ، ئاۋۇالقىدەك سۆھبەت ئۆتكۈزەتتى. لېكىن، بەدەنگە ھايات بېغىشلىغان يۈرەككە ئوخشاش، بۇ جايغا پەيز، روھ، خۇش كەيپ بېرىدىغان بىرەر نەرسە يوق ئىدى. يۈرەكنى ئۈمىد، ئىمان، گۈزەللىك، مۇھەببەت بىلەن توشقۇزىدىغان شۇ نەرسىنى ھەممىسى تىلەپ، سېغىنىپ ئارزۇ قىلاتتى.

ھەيدەر بىلەن ساھىپ دارا ئىككى قايغۇلۇق دوست «ئەنىسىيە» نىڭ دەرۋازىسى يېنىغا چىقىپ سۈپىدا ئولتۇردى. ئاسماندا بۇلۇتلارنى ئاق شايى رومالدەك شامال يەلپۈتمەكتە. كۈن ئىللىق، ھاۋا ئىسسىق. قارشىدىكى باغلار كۆپكۆك بولسىمۇ، ئۇلاردىن كۈزنىڭ پۈرىقى كېلىپ تۇراتتى.

ھەيدەر كۆزلىرىدىكى ھەسرەتنى ئۇچقۇنلاندۇرۇپ، دېدى:

ـــ ئۆمرۇمنى دەرۋىشلىك، سوپىلىق يولىغا بېغىشلاش نىيىتىدىمەن. نۇرغا، سوپىلىققا مۇھەببەت ۋە ئالىي گۈزەللىككە تەشنا كۆڭۈللەر ئۈچۈن بىردىنبىر يول مۇشۇ. دۇنيانىڭ دانالىقى، سىر - ھېكمىتى دەرۋىشنىڭ يۈرىكىدە بولىدۇ. قانداق، نېمە دەيسىز بۇنىڭغا، ئۇچ كۈنلۈك ھاياتنىڭ يالغانچى نېمەتلىرىدىن قول ئۈزۈپ، مۇتلەق گۈزەللىك «ھۆسنى مۇتلەق»① نىڭ مۇھەببىتى بىلەن ياشاشقا ئوخشاش ئۇلۇغ ۋە ئىنسانىي بەخت بارمۇ؟

ساھىپ دارا بۇ ھەيدەرنىڭ كۆكسىدە ۋاللىدە قىلىپ يېنىپ، يەنە ئۆچۈپ قالىدىغان ئارزۇلاردىن دەپ ئويلىدى ھەم مۇرسىنى چىقىرىپ قويۇپ، شۇك ئولتۇردى. ھەيدەر دەرۋىشلىك پەلسەپىسى ھەققىدە سۆزلىدى. پەرىددىن ئەتتار، جامى ھەم نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرىدىن چىرايلىق مىسالىلار كەلتۈرۈپ، ھەقىقىي دەرۋىشلىك زوقى بىلەن ئوقۇشقا باشلىدى. دەل شۇ چاغدا يىراقتىن يېنىك چاك كۆتۈرۈپ كېلىۋاتقان ئۇچ - تۆت ئاتلىققا كۆزى چۈشتى - دە، ئۇلارنى ئېنىق كۆرۈش ئۈچۈن قولىنى سايە قىلىپ يىراقتا سەپسېلىپ قارىدى ھەم يۈگۈرۈپ ئورنىدىن تۇرۇپ ۋارقىرىۋەتتى. «ئەمىر جانابلىرى كېلىۋاتىدۇ! ، ئەنە شۇ ئالدىدا كېلىۋاتقان ئەمىر ...»

بىردىنلا «ئەنىسىيە» گە جان كىردى. بارلىق بۆلۈملەردىن خىزمەتكارلار، قەدىردانلار، يېقىنلار، نۆكەرلەر يۈگۈرۈشۈپ چىقتى. نەۋائى ئاتتىن چۈشۈپ ئېتەكلىرىنى قاقتى. ھەممەيلەن بىلەن كۆرۈشتى. ئاياغ ئاستىدا پىلدىرلىشىپ يۈرگەن بالىلارنىڭ باشلىرىنى سىلىدى، ھەر قايسىنىڭ شېرىن سۆزلەر بىلەن ئەركىلەتتى. كېيىن توپتوغرا ئۆز بۆلمىسىگە كىردى. بۇ ئۆيدىكى ھەممە نەرسە ئۇ ھىراتتىن كەتكەندە قانداق بولسا، شۇ بويىچە تۇرغانىدى. ئۇ ئەۋرەزدە يۇيۇندى. يول كىيىملىرىنى يېشىپ، باشقا

① دەرۋىشلەرنىڭ ئېتىقادىچە، خۇدانىڭ جامالى.

كىيىملەرنى كىيدى. كېيىن ياستۇققا يانپاشلاپ بىر ئاز دەم ئالدى. ھەيدەرنى چاقىرىپ ئۇنىڭ كەيپىسىز تۇرقىنى كۆرۈپ خاپا بولدى. مۇلايىملىق بىلەن نەسىھەت قىلىپ، ئۇنى روھلاندۇرۇشقا تىرىشتى. ھەيدەر پەقەت ھەقىقەتنى ساددىلىق بىلەن ئېيتىپ قىلغاندىن باشقا گۇناھىنىڭ يوقلۇقىنى ئېيتتى. نەۋائى تەكىتلىگۈچى ئاۋاز بىلەن دېدى:

— مۇناپىقلار ھەقىقەتتىن قورقىدۇ. ھەقىقەتچىلىك ئۇلۇغ پەزىلەتتۇر. لېكىن زۆرۈر چاغدىلا تىلغا ئېرىك بېرىشكە بولىدۇ. شۇنى ئۇنتۇمىغىنكى، پادىشاھقا يېقىن تۇرۇش، ئاغزىنى ئاچقان ئەجدىھاغا يېقىن تۇرۇش بىلەن ئوخشاش! — دېدى نەۋائى ئورنىدىن قوزغىلىپ، پادىشاھقا كۆرۈنۈش ئۈچۈن كەتتى.

ئەتراپتىكى ئاددىي خەلقلەردىن توپلانغان بىر توپ كىشىلەر ئۇنى ئىشىكتە كۈتۈپ تۇراتتى. ھەممە كۆزلەردە خۇشاللىق ئوتى يانىتتى. ھەر ياقتىن ياشلارنىڭ، قېرىلارنىڭ ئاۋازلىرى ئاڭلىنىدى:

— جانابلىرىنىڭ يولىغا قاراپ، ئىنتىزار بولۇپ كۆزلىرىمىز تېشىلدى!

— يۈرتنىڭ ھاياتى، بەختى سىلىدە!

— ئىچىمىزگە دەرد - ئەلەملەر توشۇپ كەتتى. سىلىدىن باشقا ھىمايىچىمىز يوق!

— سىلىنى بىزدىن ئايرىۋەتكەنلەر قىرىلىپ كەتسۇن!

نەۋائى تەسىرلىنىپ، تىترەك ئاۋاز بىلەن مىننەتدارلىق بىلدۇردى. ھال - ئەھۋال سورىدى. نۇرغۇنلىرىنىڭ نېمە ئىش قىلسۇاتقانلىقىنى، تۇرمۇش، ھالىنى سورىدى. خەلق بارغانسېرى كۆپەيدى. نەۋائى ئۆزى قەيەردە بولمىسۇن، كۆڭلى ھەمىشە خەلق بىلەن ئىكەنلىكىنى ناھايىتى كىچىك پېئىللىق بىلەن مۇلايىم سۆزلەپ ھەممىنى خۇشال قىلدى. كۆپچىلىك رازى بولۇپ ئۆيلىرىگە تارقالدى.

«باغى جاھان ئارا» غا بارغۇچە ئۇچراشقانلارنىڭ ھەممىسى

ئاددي خەلقلەر، سودىگەرلەر، ئالىملار، شائىرلار، چوڭلار ۋە كىچىكلەر ئۇنى سەممىي ئالقىشلاپ، مۇھەببەت ۋە ئېھتىرام توشقان كۆزلىرى بىلەن ئۇزىتىپ قېلىشتى.

شائىر بىر چاغلاردا زوقلىنىپ كېزىدىغان سارايدىكى گۈلزارلارغا سېغىنىشلىق نەزىر بىلەن قاراپ، باش بىنا تەرەپكە كېتىۋاتاتتى، سىدىلىكىنىڭ ئارىسىدىن ھۇسەين بايقارا، ھەمىشە ئۆزى بىلەن بىللە يۈرىدىغان ھەمسۆھبەت، ھەمشارابلارنى كەينىگە سېلىپ چىقىپ كەلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە مەجدىددىن، ئەمىر موغۇل، تۇغانبەگ ۋە باشقىلار بار ئىدى، نەۋائى ھۇسەين بايقاراغا رەسمىي تەزىم قىلىپ كۆرۈشتى. قالغانلار ئۆزلىرى كېلىپ نەۋائى بىلەن كۆرۈشتى. مەجدىددىنىڭ كۆزىدە ئۆچلۈك ئوتى يانسىمۇ، ئۇ تىل ياغلىمىلىقىنى ئوبدان ئورۇنلىدى: «دىدارلىرىنى كۆرۈش نېسىپ بولغىنى ئۈچۈن پەقەر ئۆزىنى پەۋقۇلئاددە بەختلىك دەپ بىلىدۇ».

ھۇسەين بايقارا شائىرنىڭ ئۆزىنىلا دېۋان يېنىدىكى كىچىك بۆلۈملەرنىڭ بىرىگە ئەگەشتۈرۈپ كىردى.

— پايتەختكە كېلىشىڭىزگە بىزدىن ئىجازەت بولمىغانغۇ، — دېدى ئۇ باداشقىنىنى قۇرۇپ ئولتۇرۇپ، — بىز سىزنى ئەسلا كۈتمىگەنىدۇق.

نەۋائى ئاددي بىر نەرسە ھەققىدە سۆزلىگەندەك قىلىپ، دېدى:

— نامىلىرىنى ئالغاندىن كېيىن، ۋىلايەتنىڭ ئىشىنى ۋاقىتلىق ۋەلىبەگكە تاپشۇرۇپ، ئالىي دەرگاھلىرىغا قاراپ ماڭدىم. ھەرقانداق سۆز بولسىمۇ، ئوتتۇرىغا تاشلاپ، ئەقىل ۋە ئىنساب بىلەن ھەل قىلىش مۇمكىن بولسۇن دېدىم ...

ھۇسەين بايقارا ئوڭايسىزلانغاندەك قىلىپ، بىر تولغىنىۋالدى. جىنايەتنىڭ چىگىشىنى يېشىلگەندە، نۇرغۇن يېقىنلىرىنىڭ شەرمەندە بولۇشىنى ھەم ئۆزىنىڭمۇ قىزىرىپ

قېلىشىنى ئويلاپ، پاجىئە توغرۇلۇق تولا سۆز قىلماسلىققا قارار قىلدى:

— تەلۈە ھەيدەر بەزى كۆڭۈلسىز ۋەقەلەر توغرۇلۇق سۆزلىدى. بۇ ئەلۋەتتە، ئۇنىڭ خىيالىدىن توقۇلغان سۆز بولسا كېرەك، ھەر ھالدا جانابىڭىزغا نامە يازدىم، نامەمدىن كېيىن كۆڭلىڭىزدە ھېچقانداق شەك ـ شۇبھە قالمىغانلىقىغا ئىمانىم كامىل. جانابىڭىز قانداق دەيسىزكىن؟

— كۆڭلۈم ئۆچ ۋە ئاداۋەت ساقلاشقا مايىل ئەمەس، — دەپ جاۋاب بەردى نەۋائى، — يامانلارنى شەرمەندە قىلىشمۇ بىھۇدە، چۈنكى كۆمۈرچىنىڭ ئۆزى قارا، جاللاتنىڭ كۆزى قان بولغاندەك، يامانلارنىڭ يامانلىقى ئۇلار ئۈچۈن چوڭ جازا ۋە شەرمەندىلىكتۇر. ئۇلار بىلەن دەۋالمىشىشنى ئۆز قەدرىم ئۈچۈن نۇقسان دەپ بىلىمەن. ئەمما جانابلىرى ھەققىدە ھېچقانداق شۇبھە كۆڭلۈمدىن كەچكەن ئەمەس.

ھۈسەين بايقارا بىر قولى بىلەن ئالتۇن بەلۋاغنى تۈتۈپ، ئېزىلگەن، پارچىلانغاندەك بولۇپ، كۆزلىرىنى قاياققا يوشۇرۇشنى بىلمەي قالدى. بارغانسېرى ئېغىرلاشقان، چوڭقۇرلاشقان جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈردى. بۇ جىمجىتلىق گويا كى ھەقىقەتنىڭ ئۈستۈنلۈكىنى تەكىتلىگەندەك مەنىلىك، ھەيۋەتلىك ئىدى. ئاخىردا جىمجىتلىقنى ھۈسەين بايقارا بۇزدى:

— خوش، ئەمدى كۆڭلىڭىزدىكى مەقسەتنى بايان قىلىڭ.

— ماڭا ھېچقانداق ۋەزىپە، مەنسەپ كېرەك ئەمەس، — دېدى نەۋائى، — پەقەت ھىراتتا ياشاشقا ئالىي رۇخسەتلىرىنى بەرسىلە، بولدى.

ھۈسەين بايقارا بۇ ئۆتۈنۈشنى جىددىي ئويلىدى. كېيىن، ئۆزى ئىچىدە رازى بولسىمۇ، لېكىن ئۆتۈنۈشىنى قوبۇل قىلىشنى گويا شائىرغا چوڭ بىر سوۋغات، يېقىنلىققا ئوخشاش كۆرسەتمىش نىيىتىدە، ئۇزاق تاقاراشتى قىلدى. بىر ـ بىرىگە زىت، بىر ـ

بىرىدىن كۆچسىز ھەر خىل نەرسىلەرنى باھانە قىلىپ، كۆرسىتىلگەن باھانىلەرنىڭ تامامەن ئاساسسىزلىقىنى شائىر ئىسپاتلىغاندىن كېيىن، ئاخىردا، ھۆسەين بايقارا ئورنىدىن قوزغىلىۋېتىپ، «ئىختىيار ئۆزىگىزدە» دېدى، نەۋائى رەھمەت - تەزىم ئېيتىپ تاشقىرىغا چىقتى.

نەۋائى ھەممە يېرى خۇش پۇراقلار بىلەن تولغان باغدا خىيال سۈرۈپ كېتىۋېتىپ، تۇيۇقسىز توختىدى. كۆزى چۆشكەن بىر خىزمەتكارنى چاقىردى: «بېھزاتنى تونۇمسىز؟ ھازىر قەيەردە ئىشلەيدۇ؟» دەپ سورىدى ئۇنىڭدىن.

— تەقسىر تونۇيمەن، ئۇ كىشى «ھۇمايۇن كۆتۈپخانىسى» قېشىدىكى بۆلۈملەرنىڭ بىرىدە سۈرەت سىزىدۇ، كۆرسىتىپ قويايمۇ؟

— رەھمەت، ئۆزۈم تاپىمەن، — دېدى نەۋائى.

— بېھزات ئۇزاق سەپەردىن يانغان، سېغىنغان ئاتىسىنىڭ قۇچىقىغا ئۆزىنى تاشلىغان بالىلاردەك، ئۆزىنىڭ ئۇستازىغا، يۆلەكچىسىگە ئېتىلدى. شائىرنىڭ قوللىرىغا سۆيدى. نەۋائىمۇ تەسىرلىنىپ، يۈرىكىدىكى مۇھەببىتى بىلەن رەسسامنىڭ ئەھۋالىنى، كەيپىنى سورىدى. بېھزاتنىڭ تالانت ئۇچقۇنى بىلەن يانغان، كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدىغان ئاجايىپ كۆزلىرىدە قەلبىنىڭ مېھرى، سەمىمىيىتى پارلاق كۆز ياشلىرىغا ئايلاندى. سەنئەتكارنىڭ نازۇك كۆڭلى گۈل بەرگىگە باھارنىڭ ئىللىق، ھايات بەرگۈچى ھاۋاسى تەگكەندەك يورۇپ كەتتى: «بۇ مەزگىلنى ئۆمرۈمدە ھېچ ئۇنۇتالمايمەن. يۈرىكىمنى سېغىنىش پىراق دەردى توشقۇزدى» دېدى - دە، كۆرپە سېلىپ، شائىرنى ئولتۇرغۇزدى. چىرايلىق يوپيورۇق ئۆي، ئوچۇق دېرىزىدىن كۆك ئاسمان، كوچا ياقىلىغان نازۇك تەۋرەنگەن دەرەخلەر، دەرەخلەر ئارىسىدا كۆك ئەينەكتەك ئېقىۋاتقان سۇ ... كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

پاكار، دۇگلەك تاختىدا مەدەندىن، جاناندىن ئىشلەنگەن

كىچىك قاچىلاردا تۇرلۇك رەڭدىكى بويياقلار تۇراتتى. بۇلار بىلەن رەسسام تەبىئەت ۋە ھاياتنىڭ چەكسىز جىلۋىلىرىنى تېخىمۇ چوڭقۇر، تېخىمۇ مەنىلىك قىلىپ جانلاندۇراتتى. موي قەلەملەر، قەغەزلەر، تەييار ۋە چالا رەسىملەر ياتىدۇ. نەۋائىنىڭ كۆزلىرى پۈتۈن قۇۋۋىتى بىلەن يېنىپ رەسىملەرگە قادالدى: «شاھزادە ئوردا»، «ئۇستىگە كىچىككىنە گۈللۈك گىلەم سېلىنغان سۇپا»، «ئاشىق ۋە مەشۇقنىڭ گۈلزاردا ئۇچرىشىشى»... نەۋائى ھەربىر سىزىقتا، بىر تال نۇقتىدەك كۆرسىتىلگەن كۆزدە، رەڭلەرنىڭ قېنىق قۇيۇلمىسىدا ھايات تومۇرىنىڭ ئۇرۇۋاتقانلىقىنى، ھاياتنىڭ قويۇقلاشقان، پارلاق جىلۋىسىنى كۆردى. بىر كۆرگەن رەسىمنى يەنە قولىغا ئېلىپ، تويماس كۆزلىرى بىلەن تەكشىپ قاردى. بېھزاتنىڭ ئاجايىپ ماھىرلىقىنى ماختىدى. رەسىم سەنئىتىنىڭ ئىمكانىيەتلىرى ھەققىدە سۆزلىدى. كىچىك پېئىل سەنئەتكارنىڭ قاپقارا ساقال بىلەن قاپلانغان، سوزۇقراق كەلگەن يۈزىنى مۇلايىم كۈلۈمسىرەش باستى.

ــ جانابى ئۇستاز، ــ دېدى بېھزات، ــ شىرنىڭ بوينىدىكى زەنجىرلەر ئۇزۇلدىمۇ؟

نەۋائى «يالتتىدە» قاردى ـ دە، كەينىدىن كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ:

ــ سىلىگە ھەيدەر ئېيتقاندۇ؟ ئۇ يىگىتنىڭ كۆڭلى بەكمۇ ئوچۇق، ـ دېدى.

ــ ھەيدەر پەقەت ماڭىلا گەپ قىلغانلىقىنى ئەسلەتكەن. مەن ئۇ رەسىمنى كۆرۈشكە خۇمار ئىدىم. قاچان كۆرسىتىدىلىكىن تەقسىر؟

ــ مېنىڭ ئۇ بالىلارنىڭ ئويۇنچۇقىدەك، جىجىلاپ قويغان بىر نەرسەم... ــ دېدى نەۋائى قولىنى سىلكىپ.

ــ زەنجىرلىك شىر ئۆز ئاسارەتچىلىرىگە قارشى تېخىمۇ قورقۇنچلۇق بولىدۇ، ــ دېدى ئاستا بېھزات، ــ شىرنىڭ بوينى

زەنجىرگە ئىتائەت قىلسىمۇ، يۈرىكى زادىلا بويسۇنمايدۇ. ئەپسۇسكى، بۇ ئاددىي ھەقىقەتنى چۈشىنىشىمەيدۇ ...

— ئەقىل ۋە ئىدراك ئىنسانلارغا خاس سۈپەتتۇر، — دېدى نەۋائى قاشلىرىنى مىدىرلىتىپ.

بېھزات داستىخان سېلىپ، ئۈستازىنى مېھمان قىلىشقا ھەرىكەت قىلىۋىدى، نەۋائى ئۇنىمىدى. رەسسامدىن ئۇنىڭ ھۈزۈرىغا بېرىپ يوقلاپ تۇرۇشنى سوراپ، كەتمەكچى بولۇپ تۇرۇۋىدى، ئىشىكتىن ھاسىراپ مۇھەممەت سەئىد پالۋان كىرىپ كەلدى. شائىر ۋە پالۋان قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى. پالۋان خۇشاللىقىدا ئىچ - ئىچىگە پاتماي قىلىۋاتاتتى. يىللار ئۇنىڭ ھەيۋەت قامىتىگە ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتىشكە باشلىغان بولسىمۇ، لېكىن يۈزلەرچە چېلىشىشلاردا دولىسى يەرگە تەگمىگەن بۇ پالۋان ئەمدى كۈچكە تولۇۋاتقاندەك كۆرۈندى. نەۋائى سېغىنىشلىق كۆزلىرى بىلەن ئۇنىڭغا يېنىپ - يېنىپ قاراپ، يەنە ئولتۇرۇپ قالدى. شائىر، رەسسام ۋە پالۋان ئۈچىى شېرىن، جانغا يېقىن سۆھبەتلەشتى. ماۋزۇلار، سۆزلەر بۇلاقتەك قاينىاپ تېشىپ ئاقتى. يېڭى ئىلمىي كىتابلار، دىۋانلار (غەزەللەر كىتابى)، ئوقيا ئېتىش مەقسىدە، شەيخۇلئىسلام بىلەن پالۋاننىڭ شەرىئەت يولىدىكى ھوقۇق ئىلمى ئۈستىدە پادىشاھ قېشىدا مۇنازىرە قىلىشىپ، پالۋاننىڭ يېڭىپ قويغانلىقى ھەم شۇ سەۋەبلىك شەيخۇلئىسلامنىڭ پالۋاندىن يامانلاپ يۈرگەنلىكى ۋە باشقىلار توغرۇلۇق سۆزلەشتى. شائىر ئەمىر شەيخىم سۇھەيلى بىلەن خوجا غىياسىددىن كىرىپ كەلگەندىن كېيىن، سۆھبەت يەنە قىزىپ كەتتى. ھەر كىم ھىراتتا بولغان جىددىي كۈلكىلىك ۋەقەلەر توغرۇلۇق سۆزلەپ، نەۋائىنى خۇشال قىلىشقا تىرىشتى. نەۋائىغا پالۋاننىڭ چىقارغان يېڭى ناخشىلىرىنى ئاسترابادتا ئاڭلىغانلىقىنى سۆزلەپ بېرىۋاتاتتى، بېھزات تەكچىدىن تەمبۇرنى ئېلىپ، پالۋانغا ئۇزىتىپ:

— سازەندىلىك ئىجادى توغرۇلۇق سازسىز سۆزلەشمەك

قىيىندۇر، ــ دېدى.

ــ پالۋاننىڭ ماھىرلىقىنى تەمبۇر ھېكايە قىلسۇن، ــ دېدى شەيخ سۇھەيلى.

مۇھەممەت سەئىد يېڭىنى تۇرۇپ، قۇدرەتلىك قوللىرى بىلەن تەمبۇرنى ساز قىلىپ، ئۆزى چىقارغان مۇقامغا چېلىشقا باشلىدى. پالۋان مۇھەممەتنىڭ ئىنچىكە ھېسلىرى، كەچمىشلىرى، ئاغرىقلىرى، دولقۇنلىرى سازەندىنىڭ تەمبۇرىنىڭ قىللىرىدا شۇنداق جانلىق، شۇنداق پارلاق ئىپادە قىلدىكى، تىڭشىغۇچىلار، سېھىرلىك ساداالاردا ئېرىپ، ئۆزلىرىنى يوقىتىپ قويدى. مانا، سادالار روھنىڭ كېيىنكى پەريادى بىلەن تىندى. بېھزاتنىڭ چوڭ سەللىلىك بېشى تىزىغا تېگەيلا دەپ قىلىۋىدى، نەۋائى شېرىن چۈشىدىن ئايرىلغاندەك، ھەسرەت بىلەن كۆزلىرىنى ئاچتى. خوجا غىياسىددىن دەرۋىشلەردەك ئاھاڭ بىلەن ئاھ ئۇردى. بۇ يېڭى مۇقام ئىدى. نەۋائى مۇھەممەت سەئىدنى تەبرىكلىدى. پالۋان تەمبۇرنى تامغا يۆلەپ قويۇپ، كېلەر ھەپتىدە بولىدىغان چوڭ چېلىشىشقا قاتنىشىدىغان پالۋانلار ھەققىدە قىزىق قىلىپ سۆزلىدى. كېيىن گەپ يەنە ساز ھەققىدە باشلاندى. نەۋائى ھىراتتىكى مەشھۇر چالغۇچىلارنىڭ ئىشى، ئەھۋالى ھەققىدە سوراشتۇردى. باشقىلار مەلۇمات بېرىۋاتقاندا، نەۋائى ئىچىدە چالغۇچىلارنىڭ موھتاجلىقلىرىغا قانداق قىلىپ يارەدەم كۆرسىتىش توغرىسىدا ئويلىدى، كېيىن خۇراساندىكى ئەڭ تالانتلىق مۇزىكىشۇناسلارنىڭ ئىشلىرى ھەققىدە بىر كىتاب يېزىش، ئۇنىڭغا بارلىق كونا، يېڭى نەغمە ـ مۇقاملارنى توپلاپ، شەكىللەر بىلەن كۆرسىتىپ، كەلگۈسى نەسىللەرگە قالدۇرۇش لازىملىقىنى سۆزلىدى. بۇ پىكىرگە ھەممىسى ماقۇل كەلدى.

«باغى جاھان ئارا» نىڭ ياپىيىشىل باغ دېگىزىغا غەربىنىڭ قان شولىسى يۇگۇردى. ئۇزاقتىن پادىشاھنىڭ بەزمىسىدىكى مەستلەرنىڭ قىقاس ـ چۇقانلىرى ئاڭلاندى. دوستلار خوشلىشىپ

تارقاشتى.
نەۋائى «ئەنسىيە» گە يېقىن سېلىنغان ئۆز كۇتۇپخانىسىغا كەلدى. بۇ بىر - بىرىگە يېپىشقان، ھەربىرى باشقا ئۇسلۇب ۋە زوق بىلەن نەقىشلەنگەن، چىرايلىق بېزەلگەن ئونلارچە بۆلۈملەردىن ئىبارەت بولغان كۆركەم بىنا ئىدى.
شائىر ئىككىنچى بۆلۈمدە كىتابلار ئارىسىدا سۆھبەتلىشىپ ئولتۇرغان سۇلتانمۇرات بىلەن زەينىددىننى كۆرۈپ. ئاتا - ئوغۇللاردەك كۆرۈشتى. ئۇلار بىر پەستە تالاي نەرسىلەر ھەققىدە سۆزلەشتى.
— خوش، سىزنى مۇشتىرىكلىكتە[1] ئەيىبلەش ئۈچۈن ئۇلاردا بىرەر ئاساس بارمۇ؟ — كۈلۈپ سورىدى نەۋائى سۇلتانمۇراتتىن.
— مېنى تەبىئىيۇن[2] دېيىشىدۇ، ئەمما ئەقىل ۋە ئىلىمگە ئەگىشىمەن. پەقەت مۇشۇ ئەقىل ۋە ئىلىمنىڭ ھەقىقىتىنىلا تونۇيمەن، — دېدى سۇلتانمۇرات.
— ئەلۋەتتە، — دېدى نەۋائى، — ھەقىقەتنى ئىزدىگەن ئالىم بىرەر نەرسىگە كۆزى يەتمىگۈچە، شەك - شۇبھە قىلىشى تەبىئىي. تەبىئەتنىڭ سىرلىرىنى بىلىۋېلىش ئۈچۈن، ئۇنى تەكشۈرۈش لازىم. ئېنىقىنى ئالغاندا، بۇ نەرسە ھېچكىمنى ئاللادىن يىراقلاشتۇرمايدۇ. چۈنكى تەبىئەتنىڭ ئۆزى ھۆسنى مۇتلەقنىڭ بىپايان جىلۋىلەر، ھادىسىلەر كۆرسەتكەن ئۇلۇغ كۆزئەينىكىدۇر. لېكىن بۇنى جاھىللار ئۇقمايدۇ. ياخشى بولىدۇ، ئەتىلىككە مەن سىزنى مەدرىسىگە ئېلىپ بېرىپ، شاگىرتلىرىڭىزنى خۇشال قىلاي، ئىلىم ۋە ھەقىقەتنى جاھىللارنىڭ چاڭگىلىدىن قۇتۇلدۇرايلى.
سۇلتانمۇرات ھەم دوستى زەينىددىن بۆلەكچىلا خۇشال

---

① دىنغا گۇمان بىلەن قارىغۇچىلىق.
② پەلسەپىگە تەبىئەتنى ئاساس قىلغۇچىلار.

بولۇشتى. نەۋائى زەينىددىننىڭ شاھمات، مۇزىكا، خەتتاتلىق جەھەتلەردىن قازانغان مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ئاسترابادتىكى چاغدىلا ئاڭلاپ، مەمنۇن بولغانلىقىنى بىلدۈردى. ئۇنىڭدىن كېيىن مۇزىكا ھەققىدە كىتاب يېزىش لازىملىقى توغرىسىدىكى پىكرىنى ئوتتۇرىغا تاشلىدى. زەينىددىن بۇ خۇسۇستا ئويلاپ كۆرۈپ كېيىن ئېنىق بىر جاۋاب بېرەي، دېدى. نەۋائى سۆز ئارىسىدا ئۇلارنىڭ ماددىي ئەھۋاللىرى توغرىسىدا سورىدى. ئۇلار موھتاج ئەمەسلىكىنى مەلۇم قىلىسمۇ، نەۋائى ئۇلارغا باشتىن - ئاياغ سەپسېلىپ قاراپ، ئۆز ئىچىدە ئۇلارغا يۇز دىناردىن ئاقچا يارىدەم بېرىشكە قارار قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن دوستلىرىنى ئەگەشتۇرۇپ، تەكچىلىرىگە كىتابلار تىزىلغان بۆلۈملەرنى كەزدى. يېڭى ئەسەرلەرگە چاپسان - چاپسان كۆز تاشلىدى. ئۇ يوق بولسىمۇ، ئىككى يىل مابەينىدە كىتابخانىنىڭ ئىشىنى تەرەققىي ئەتكۈزگەن ۋە ئۇ يەردە ياخشى تەرتىپ ئورناتقان كىتابخانچىلارغا، ھەم يېڭى كىتابلار سېتىۋېلىپ، كونىلىرىنى ياخشى كاتىپلارغا كۆچۈرگۈزگەن ساھىپ دارالغا رازى بولدى.

ئۇلار «ئەنىسىيە» گە ياندى. بۇ يەردە يىگىرمىگە يېقىن دوستلار تاقەتسىزلىك بىلەن كۈتۈشمەكتە ئىدى. بۇلارنىڭ ئارىسىدا شائىرلاردىن ھىلالى، ھاپىز يارى، پىرمۇئەمائى، ئاسىپى، ئالىملاردىن مۇكچىيىپ قالغان پەسىھىددىن، تېخىچىلا شوخ مىر مۇرتاز ھەم خوراسانىنىڭ مەشھۇر تارىخچىسى مىرخاند ۋە باشقىلار بار ئىدى. خۇشال - خۇراملىق سۆھبەت ۋە زىياپەت باشلاندى.

بۇ ئاخشام ئۆي ئىگىسىدىن ھەم مېھمانلاردىن باشلاپ خىزمەتكارلارغىچە ھەممىسى خۇشخۇي ۋە روھلانغان ھالدا بىر - بىرى بىلەن چاقچاق قىلىشاتتى ۋە زوقلىنىپ كۈلۈشەتتى.

نەۋائىنىڭ ھىراتقا يېنىپ كېلىشى خەلقنىڭ ۋە دوستلىرىنىڭ

كۆڭلىدىن غەم - قايغۇنى ھەم ئۇمىدسىزلىك تەشۋىشىنى كەتكۈزدى. ھەر كۈنى «ئەنسىيە» گە ئارقا - ئارقىدىن كىشىلەر كېلىۋەردى. ئالىم، شائىر، كاسىپ، دېھقان ھەممىسى ئۇنى كۆرۈشنى، ئۇنىڭغا بولغان مېھرىبانلىقىنى بىلدۈرۈشنى ئۆزى ئۈچۈن پەخىر ۋە شەرەپ دەپ بىلەتتى. مەجبۇرىدىن ھەم تۇغانبەگكە ئوخشاشلارنىڭ جەبىر - زۇلۇم ۋە ئازاب - ئوقۇبىتى تۇپەيلىدىن قىينىلىپ، قېچىپ - مۆكۈپ يۈرگەنلەر ئەركىن نەپەس ئېلىشقا باشلىدى. نەۋائى بىر نەچچە ئايلار داۋامىدا پېقىرلەرگە، يېتىم - يېسىرلارغا، ئاش - نان، كىيىم - كېچەك بەردى.

يىگىرمە سەككىزىنچى باب

مۇزەپپەر مىرزىنىڭ ئۆيلىرىنىڭ بىرىدە، تاملىرى ئېسىل چىنىدىن بولغان گۈزەل بىر بۆلمىدە تۇغانبەگ سۆسەر جۇڭنى مۇرىسىگە ئارتىپ، قوللىرىنى ئاتەشداندىكى چوغقا تۇتۇپ، ئاستا سۆزلىدى. ئاتەشدان ئەتراپىدا چۆرىدەپ ئولتۇرغان تۇغانبەگكە قوللىرىنى، كۆزلىرىنى تىككەن بەگزادىلەرنىڭ ھەم شاھزادىنىڭ ئابرۇيلۇق كىشىلىرى ئارىسىدا بىنائى بىلەن شاھابىددىنمۇ بار ئىدى. تۇغانبەگ پەقەت مۇزەپپەر مىرزىنىڭ ئالدىدا ئەمەس، پادىشاھنىڭ نەزىرىدىمۇ ئەتىۋارلىق بەگلەردىن ھېسابلىناتتى، ئۇ ھەتتا ئۆزىنى مۇھەممەت بۇرۇندۇق بارلاس، جاھانگىر بارلاسقا ئوخشاش داڭلىق بەگلەر دەرىجىسىدە كۆرەتتى. ئۇ ئەمدى كۆپ ئىشلاردا ئىلگىرىكى ئاددىيلىقنى ساقلىغان بولسىمۇ، لېكىن تەنتەنە، ياسىنىشنىڭ مېۋىسىنى تېتىغانىدى. باغ سەيلىلىرى، زىياپەت، چۆرىلەر ھەممىسى تەييار ئىدى. شاھابىددىننى چوڭ ئالىم دەپ بىلگەچكە، بىر كۈنى مېنىڭ نامىمغا بىرەر كىتاب يازار ياكى بەختىم بولۇپ، چوڭ ئىشلارنى قىلىۋەتسەم، تارىخىمنى يازار دېگەن ئۈمىد بىلەن ئۇنى ئۆزىگە باغلىۋالغانىدى. بىنائى بولسا ئومۇمەن مەجىددىن گۈرۈھىنىڭ شائىرى ۋە ئەلىشىرنىڭ دۇشمىنى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى تۇغانبەگ ھەربىر ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلاتتى، ئۇنىڭ پارسچە شېئىرلىرىنى توغرا چۈشەنمىسىمۇ، لەتىپلىرىگە قىزىقاتتى. ئۇنىڭ تېنەپ - تەمتىرەپ يۈرگەن كۈنلىرىدە تونۇشۇپ، ھۇجرىسىدىن جاي بەرگەن كونا قەدىردانى ئەلائىددىن مەشھەدىنى پۇل، كىيىم - كېچەك بىلەن قامداپ تۇراتتى. مەشھەدى شائىر بولسا، ھەربىر ئىنئام ئالغاندا بىرەر

قەسىدە بىلەن مىننەتدارلىقىنى بىلدۈرۈپ تۇراتتى.

تۇغانبەگ قاتتىق بىر ئۇھ تارتىپ قويۇپ، چوغنىڭ يالقۇنىدا قويۇق كۆرۈنگەن شالاڭ، قىزغۇچ ساقىلىنى سىلاپ قويۇپ، كونا زامانىكى چوڭ، قانلىق ئۇرۇشلار ھەققىدە، بوۋىلىرىنىڭ ئاجايىپ باتۇرلۇقلىرى ھەققىدە ئاددىي، لېكىن تازا ئوخشىتىپ، قىزىق ھېكايە سۆزلىدى. ئولتۇرغان يىگىتلەر ئۆزلىرىنى ئۇ جەڭلەردە ئات چاپتۇرغان، قىلىچ چاپقان باتۇرلارغا ئوخشاش ھېس قىلىپ، روھلىنىپ، ئىختىيارسىز كۈلكىلىك، قىزىق ھەرىكەتلەر قىلىشىپ قويۇشاتتى. بىنائى لەتىپە ئېيتىپ كىچىككىنە، كۆرۈمسىز بەدىنىگە ياراشمايدىغان قېلىن، ئۇزۇن ساقىلىنى تىترىتىپ كۈلۈشتىن ياكى زەھەرلىك چاقچاقتىن لەززەت ئالمىدىغان كىشى ئىدى. تۇغانبەگنىڭ ئاددىي، جەڭنامە ھېكايىسى ياقمىدى. تۇغانبەگ بىر ھېكايىنى تۈگىتىپ يەنە بىرىنى ئېيتماقچى بولۇۋاتاتتى، بىنائى سۆزىنى ئېلىپ كەتتى. يېڭىدىن يازغان ھەجۋىيلىرىنى، غەزەللىرىنى ئوقۇپ، پالانچى شائىر بۇ ھەقتە مۇنداق دېگەنىدى، مەن مانا بۇ شەكىلده تەبىر بەردىم! مېنىڭ بۇ نەرسەم مىسلىسىز مەزمۇنلۇق ۋەھاكازالار دەپ ماختىنىشقا باشلىدى. ئولتۇرغانلاردىن «ئاپىرىن» دېگەن جاۋاب چىقمىغاچقا، ئۇنىڭ غەزىپى كېلىپ، ھەممىنى بىر - بىرلەپ چاپىناشقا باشلىدى.

تۇغانبەگ بىنائىنىڭ ئوغىسىنى قاپىناتماق بولۇپ:

— چوڭ شائىر بىلەن كۆرۈشۈپ تۇرامسىز؟ — دەپ سورىدى كۈلۈپ.

بىنائى تىترەپ تۇرۇپ:

— بەگ يىگىت، قازا ۋە تەقدىرنىڭ بىر ئىنسابسىزلىقى شۇ يەردىكى، يە ئۇنى يە مېنى ئۆلۈم ئەكەتمىدى، مەن ئۆزىدىن كۆرە، سۆزىگە چىداپ تۇرالمايمەن، — دېدى.

ئولتۇرغانلارنىڭ بىرى ئۆزىنىڭ تۇغقىنى تۇنۇگۈن نەۋائىنىڭ بىر كىچىك تەرمە دىۋانىنى ئوقۇغاندا، بىر غەزىلىنىڭ كۆڭلىگە

ئاجايىپ ياخشى ياققانلىقىنى سۆزلىدى ھەم يانچۇقىدىن بىر پارچە قەغەز چىقىرىپ، غەزەلنى ئوقۇشقا باشلىدى. بىنائى ئىككىسى قۇلىقىنى قوللىرى بىلەن مەھكەم بېسىۋالدى.

ـــ سىز بىر قېتىم تىكشاڭ، شائىر بولمىساممۇ، ئازراق زوقۇم بار دەپ ئويلايمەن، ـــ دېدى قىزىرىپ ھېلىقى غەزەلنى ئوقۇغان يىگىت.

ـــ ئۇكام، ـــ دېدى بىنائى قۇلاقلىرىنى تۇتۇپ تۇرۇپ، ـــ مەن ئۇنىڭ تۇركىي سۆزلىرىنى ئاڭلىسام، ھەقىقەتەن قۇلاق ئاغرىقىغا دۇچار بولۇپ قالىمەن.

شاھابىددىن چىرايىنى پۈرۈشتۇرۇپ:

ـــ ئىلىم ئەھلىگە تۇركىي سۆزى تىكەندەك تۇيۇلىدۇ ـ دە، بولۇپمۇ شېئىردا بۇ بەك سېزىلىدۇ.

يىگىت غەزەلنى ياخشى ئوقۇدى. قەغەز قولدىن ـ قولغا ئۆتتى. تۇغانبەگ ئالدىرىماي:

ـــ پىششىق غەزەل، سۆزىنىڭ تەمى بار، ـــ دەپ قويدى.

غەزەل ئۇستىدە ئىككى ياق بولۇپ تالاشماقچى بولۇشۇۋاتقاندا، مۇزەپپەر مىرزا كىردى. ھەممىسى ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ تەزىم بىلەن قارشى ئېلىشتى. شاھزادە تۇغانبەگدىن باشقا ھەممىسىگە، باشقا بۆلۈمگە چىقىپ كۇتۇپ تۇرۇشنى ئەمىر قىلدى.

كىشىلەر چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، مۇزەپپەر مىرزا شوخ مەست كۆزلىرى بىلەن كۇلۇپ:

ـــ نەدە بولغانلىقىمنى بىلەمسىز؟ ـــ دەپ سورىدى.

ـــ بىلمەيمەن، ـــ دەپ جاۋاب بەردى تۇغانبەگ، ـــ ھەر ھالدا ناھايىتى خۇشالسىز، بۇ تولا ياخشى.

ـــ راست، مەن بەك خۇشالمەن. مېنى بىرسى خالىسىي مەنزىلگە تەكلىپ قىلغانىدى. ئۇ جايدا ھەرقاچان ماڭا ياقمىدىغان مەجلىس ياساپ تۇرۇشاتتى. شۇ يەرگە باردىم. پەرىدەك ئىككى قىز. ھەر ئىككىسى تولۇن ئايدەك. بىرى دۇتار چالىدۇ، بىرى

نەغمە ئېيتىدۇ. ئىككىلىسى قۇچىقىمدا ... ئىچتۇق، ئەيش - ئىشرەتكە چۆكتۇق. ئىككىسىگە ئوخشاشلا مۇھەببەت باغلىدىم.

تۇغانبەگ قاقاقلاپ كۈلۈپ:

— ئەتىلىككە، خۇدا خالىسا، شۇنداق بىر گۈزەلنى قۇچاقلايسىزكى، بۇ دېگەن قىزلارنىڭ ھاي - ھۇي دېگۈچە ئۇنۇتىسىز.

— قېنى، ئەتىلىككە كۆرەيلى ھىممىتىڭنى ...

— شاھزادەم، يېڭى خەۋەرلەردىن ئاگاھمۇ سىلى؟

— قانداق خەۋەرلەر؟ — دەپ قوشۇمىسىنى تۇردى شاھزادە.

— ئەلىشىرنىڭ ئورنىغا يەنە ئاسترابادقا تەيىنلەنگەن ئەمىر موغۇل پىتنە چىقىرىپتۇ، — ئاسترابادنىڭ ساھىب دىۋانىنى ئۆلتۈرۈپ، ئىراققا قېچىپتۇ. سىلىنىڭ ئاتىلىرى، پادىشاھ ھەزرەتلىرى، ئۇ ۋىلايەتنى بەدىئۇززامان مىرزىغا بەرگەنمىش. بۇ خۇسۇستا پىكىرلىرى قانداق؟

مۇزەپپەر مىرزا ئۇنچىقماي تۇرۇپ، تۇغانبەگنىڭ يۈزىگە تىكىلىپ قارىدى.

— ياخشى ئويلاش كېرەك، شاھزادەم، — دەپ شۇنىلاپ قويدى تۇغانبەگ.

مۇزەپپەر مىرزا بىردىن خاپا بولۇپ:

— بىلىمەن، بەدىئۇززاماننىڭ يامان نىيەتلىرى بار، لېكىن ئىشىمىزنى ئۇرۇش مەيدانى ھەل قىلغۇسىدۇر. ھازىرچە سەۋر - تاقەت لازىم. تېخى ۋاقتى بار.

تۇغانبەگ ئاستىرتىن قاراپ مۇزەپپەر مىرزىغا سەپسالدى. ئۇنىڭ تېخى كۆلكە ئىزلىرى كەتمىگەن يۈزلىرىدە، ئەمدى ئاللىقانداق بىر سالقىن جىددىيلىك سېزىلەتتى. تۇغانبەگ شاھزادىنى راستى بىلەن تەشۋىشلەندۇرۇشكە قارار قىلدى:

— سىلى ئەمدى كىچىك ئەمەس، — دېدى جىددىي ھالدا، — سىلى سەلتەنەت تاجىنىڭ ئەڭ چوڭ يۈلتۇزى.

ئۆيلەنمەك ئۇچۇن بالاغەتكە يەتمەك زۆرۇر، تاج كىيمەك ئۇچۇن بالاغەتكە يەتمەك شەرت ئەمەس. يۇرتنىڭ سوراش ئۇچۇن ياش پادىشاھقا ئىش بىلەرمەن، سىياسەتتە تەدبىرلىك، ھەربىي ئىشلاردا تەجرىبىلىك بىر يېتەكچى بولسا بولدى. ئاغىلىرى بەدىئۇززامان مىرزا ئىشنى مەخپىي ھەم پىششىق ماڭغۇزۇۋاتىدۇ. قەندىھار ھاكىمى ئارغۇنبەگ بىلەن تىل بىرىكتۇردى. ئاسترابادنى ئالغاندىن كېيىن باشلىقلارغا كۆز تىكىدۇ. پۇرسەت باردا بىغەملىك بولمايدۇ. ھوشيار بولۇڭ، شاھزادەم!

مۇزەپپەر مىرزا مۇنداق نەسىھەتلەرنى ئەتراپتىكى ئاتا بەگلەردىن، بولۇپمۇ ئانىسىدىن ئوچۇق ياكى يوشۇرۇن گەپلەر بىلەن ئۇزۇندىن بۇيان ئاڭلاپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن باشقا ئاكا ـ ئۇكىلىرىنىڭ ھەربىرىدە تەخت ئۇچۇن كۇرەشنىڭ روشەن ئالامىتىنى سەزمىگەچكە، بىر ئىش باشلاشقا پېتىنالماي يۇرەتتى. تۇغانبەگنىڭ سۆزى ئۇنىڭدىكى تەشۋىشنى كۇچلەندۇرۇۋەتتى. ئۇ بىردىن جىددىيلەشتى، يۇزىدىكى مەيۋە مۇھەببەت بەلگىلىرى يوقالدى. ئۇ بېلىدىكى قىممەت باھا تاشلار يېنىپ تۇرغان ئالتۇن بەلۋاغقا تىقىلغان گۇزەل قىنلىق خەنجەرنى گويا سۇغۇرماقچى بولغاندەك مەھكەم تۇتۇپ ئويلاپ تۇرۇپ قالدى. تۇغانبەگ ئۇنىڭ بادام قاپىقى ئاستىدىكى قىيغاچ كۆزلىرىگە تىكىلىپ قارىدى. ئۇنىڭ كۆزلىرىدە غەزەپ ئوتى يانماقتا ئىدى.

ـــ ھوشيار بولۇڭ شاھزادەم! ـــ دەپ يەنە تەكرارلىدى تۇغانبەگ.

ـــ بۇ ئىشلار قىلىچ بىلەن ھەل بولىدۇ، ـــ دەپ ۋارقىرىدى مۇزەپپەر مىرزا، ـــ كىم سەلتەنەتكە ئىگە بولماق بولسا، مەيدانغا چىقسۇن! تاج كىيمەك بولغان باش ئۆلۇمدىن قورقمايدۇ!

تۇغانبەگ ئۆز سۆزىنىڭ ياغقا تاشلانغان ئوتتەك تەسىر قىلغانلىقىغا خۇشال بولدى. شاھزادىنى ھەمىشە مانا شۇنداق جاسارەتلىك، غەيرەتلىك بولۇشقا دەۋەت قىلدى. لېكىن تەجرىبىسىز

ياش يىگىت ئىختىيارسىز، ئوچۇق بىر ھەرىكەتلەرنى قىلىپ قويسا، يالغۇز ئۆزىنىڭلا ئەمەس، بەلكى ئەتراپىدىكىلەرنىڭ پۈتىغا پالتا چېپىلىشى مۇمكىن ئىدى. تۇغانبەگ ئۆزى تارىخىي كىتابلارنى زادىلا ئوقۇمىغان بولسىمۇ، تېمۇردىن كېيىن شاھزادىلەر ئارىسىدا سەلتەنەت ئۈچۈن بولغان ھەممە چوڭ - كىچىك كۈرەشلەرنىڭ، پىتنە ۋە ئىسيانلارنىڭ تارىخىدىن ياخشى خەۋەردار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ شاھزادىگە نىيەتلىرىنى دىلىغا يوشۇرۇشنى، ھەرقانداق شارائىتتىمۇ يوشۇرۇن ئىشلەشنى، ھەر قاچان ئېغىر - بېسىق بولۇشنى ئۇقتۇراتتى.

ھايال بولمايلا بەدىئۇززامان كەلدى دەپ خەۋەر ئېلىنىپ كىرىشتى. مۇزەپپەر مىرزا ئىنچىكە قاشلىرىنى مەنىلىك ئوينىتىپ كىرىشكە تەكلىپ قىلدى. بەدىئۇززامان ئۆز ئوغلى مۇھەممەت مۇمىن مىرزىنى ئەگەشتۇرۇپ ئىشىكتىن كىرىشى بىلەنلا مۇزەپپەر مىرزا يۈگۈرۈپ بېرىپ ئاكىسىنىڭ قولىنى قىسىپ كۆرۈشتى. كېيىن توققۇز - ئون ياشلىق، ئاتىسىغا ئوخشاش چىرايلىق، نازۇك ۋە ياش بولۇشىغا قارىماي قەۋەتلا جىددىي، زېرەك بالىنىڭ بېشىنى سىلاپ، سۆيۈپ، يۇمشاق مۇئامىلە قىلدى. ھەر قېتىمدىكىگە ئوخشاش دىققەت ۋە نەپىس زوق بىلەن كىيىنگەن بەدىئۇززامان ئۆز ئورنىنى بىلىپ، ئەركىن تۇتاتتى. مۇزەپپەر مىرزا ئۇلارنى شېرىن سۆزلەر مېھرىبانلىقلار بىلەن تۆرگە، كىمخاب كۆرپىگە ئولتۇرغۇزۇپ، ئۆزى تۇغانبەگنىڭ يېنىدا ئولتۇردى. ئۇلارنىڭ كەلگەنلىكىگە چەكسىز خۇشال ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى. بىر ئاز ئۇياق - بۇياقتىن پاراڭ سېلىشقاندىن كېيىن، بەدىئۇززامان مۇلايىم كۈلۈمسىرەش بىلەن ئۇكىسىغا قاراپ دېدى:

— سىزگىمۇ مەلۇم بولسا كېرەك، ئۇلۇغ ئاتىمىز ئىلتىپات قىلىپ، ئاستراباد ۋىلايىتىنى ماڭا ھەدىيە قىلغانىكەن. مەن ئۇ ئالىي ھەزرەتنىڭ ئەمرىنى يەردە قويۇش ئەدەپسىزلىك دەپ، ئىلتىپاتنى قوبۇل قىلدىم. بىر نەچچە كۈن ئىچىدە سەپەر تەييارلىقى

تۇگەش بىلەن يولغا چىقساق كېرەك. شۇڭلاشقا سىز بىلەن دىدار ئېلىشماق بولۇپ كەلگەنىدىم. بىزنى ياد ئېتىپ تۇرۇشىڭىزنى سورايمەن.

مۇزەپپەر مىرزا بېشىنى تۆۋەن سېلىپ تىڭشىدى. كېيىن ناھايىتى ئېھتىرام بىلەن قولىنى كۆكسىگە قويۇپ دېدى:

— مەن بۇ خۇش خەۋەرنى ئاڭلاپ بەكمۇ خۇشال بولدۇم. سىزنىڭ يۇرت سورايدىغان ۋاقتىڭىز ئاللىقاچان كەلگەنىدى. قابىلىيەتسىز كىشىلەرنىڭ قوللىرىدا ۋەيرانلىق ھالغا كەلگەن شەھەر ۋە ۋىلايەتلەرنى چوڭقۇر پىكىر، ياخشى تەدبىرلىرىڭىز بىلەن ئاۋات قىلىش سىزنىڭ ۋەزىپىڭىزدۇر. بىز ئاكا-ئۇكا قېرىنداشلار سىزنىڭ ھەققىڭىزدە دۇئادا بولۇپ، ھەرقانداق ئەمىر-پەرمانىڭىزنى چىن كۆڭۈل بىلەن ئىجرا قىلۇرمىز، قولىمىزدىن كەلگەن ياردەمنى زادىلا ئايمايمىز. ئۇلۇغ ئورنىڭىز مۇبارەك بولسۇن!

بەدىئۇززامان سەممىي تەشەككۇر بىلدۇردى ھەم كېتىشكە ئىجازەت سورىدى. مۇزەپپەر مىرزا ئۇنىمىدى. ئۇ بۇگۈنكى زىياپەتكە قاتنىشىپ بېرىشنى ئۆتۈنۈپ سورىدى. بەدىئۇززامان ئىككى ئويلۇق بولغاندەك بولۇپ، ئۇكىسىنىڭ كۆڭلىنى قىيالماي، ئاخىر ماقۇل بولدى.

شاھزادىلەر ئىككىنچى بۆلمىگە كىرگەندىن كېيىن، تۇغانبەگ تاشقىرىغا چىقتى. تەييار تۇرغان توقۇقلۇق ئېتىغا مىنىپ، سوغ شامالغا قارىماستىن، جەدە ئاتنى مەجبۇددىنىڭ دەرگاھىغا قاراپ قويۇپ بەردى. يولدا ئۇنىڭ پىكرى بولۇپ ئۆتكەن ھادىسىدە بولدى. مۇزەپپەر مىرزىنىڭ ھىيلە-مىكرى، ئىككى يۈزلۈكلۈكى ئۇنى ھەيران قالدۇرغانىدى. ھېلىلا غەزەپلىنىپ، ئاكىسىنىڭ بېشىنى ئېلىشقا تەييار تۇرغان ياش شاھزادە، ئۆز مۇھىتىغا، پادىشاھ ئائىلىسىگە خاس بولغان ۋە ئانا سۈتى بىلەن قېنىغا سىڭگەن مۇناپىقلىقنى ناھايىتى ئۇستۇنلۇك بىلەن ئاجايىپ ياخشى

ئورۇندىدى.

تۇغانبەگ مەجبىددىننى ئۇنىڭ قىشلىق مېھمانخانىسىدا ئۇچراتتى. ئۇ بۇگۈن خاپىراق كۆرۈنەتتى. تۇغانبەگ ئابايقى ۋەقەنى سۆزلەپ بېرىۋىدى، ۋەزىر خۇشياقماسلىق بىلەن تىڭشىدى. كېيىن ئۆز بېشىنى قاتۇرۇۋاتقان دەردىنى ئاچتى. ئۇ نەۋائى كەلگەندىن بۇيان، ئاستا ـ ئاستا ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىۋاتقانلىقىنى، گاھى بىر بەگلەر، ئەمەلدارلار ئۇنىڭ مۇئامىلىسى خۇسۇسىدا پادىشاھقا شىكايەت قىلىۋاتقانلىقىنى، نەۋائى بولسا، رەسمىي ۋەزىپىلەردىن چەتتە بولسىمۇ، مۇھىم مەسىلىلەر ھەققىدە گاھى بىر دۆلەت ئەربابلىرى نەۋائىدىن كېڭەش سوراپ تۇرغانلىقىنى سۆزلىدى. بەلختە دەرۋىش ئەلى، بۇ يەردە نەۋائى ھەم نىزامۇلمۇلۇك ئۆزىگە قارشى يوشۇرۇن ئىش ماڭغۇزۇۋاتقانلىقى توغرىسىدا ئۇزاق پاراڭ قىلدى. خوجا ئەپزەل سەپەردىن يېنىپ قالسا، ئىشنىڭ يەنە تەس بولۇشىنى بىلدۇردى.

ـ مۇنداق ئەھۋالدا، ـ دېدى قاپىقىنى تۇرۇپ تۇغانبەگ، ـ ئەقىلگە ئەڭ لايىق كېلىدىغان يول دۇشمەنلەرنىڭ ئارىسىنى بۇزۇش كېرەك. ئۇلارنى ئايرىپ تاشلاڭ، ئۇلار ئۆز ئوتلىرىدا ئۆزلىرى قورۇلسۇن!

ـ قانداق قىلىپ، ـ دەپ سورىدى جانلىنىپ مەجبىددىن.

تۇغانبەگ بۆلەكچە كۈلۈپ: ھېچ تەس ئەمەس، ھەممىگە مەلۇمكى نىزامۇلمۇلۇك سىلىگىمۇ، نەۋائىغىمۇ ئوخشاشلا دۇشمەن. لېكىن ئۇ سىلىنىڭ زەربىلىرىگە قارشى قالقان ئىزدەپ، ئۆزىنى ئۇ تەرەپكە يېقىنراق تۇتۇپ يۈرىدۇ. نىزامۇلمۇلۇكنى، ۋەزىر قىلىپ، دۇئاندا ئورۇن بەرسىلە سىلىنى قوللايدۇ. يەنە شۇ نەرسىنى خاتىرىلەش لازىمكى، ئۇنىڭ ھەر ئىككى ئوغلىغا پادىشاھ ئىلتىپات قىلىدۇ.

مەجبىددىن قولىنى ئېڭىكىگە تىرەپ، بىرئاز ئويلاپ ئولتۇرۇپ، ئاندىن كېيىن دېدى: «مەسلىھەتىڭىز ئەقىل ۋە

مەنتىقىدىن خالىي ئەمەس». كېيىن تۇغانبەگ بەزى چوڭ يەر ئىگىلىرىنىڭ زاكاتىنى ئازايتىش ھەققىدىكى تەلەپلىرىنى سۆزلىدى. ئەگەر ۋەزىر بۇ تەلەپلەرنى قانائەتلەندۈرسە، ئۇلاردىن ئۆزلىرى ئۈچۈن چوڭ مەبلەغ ئېلىشقا بولىدىغانلىقىنى مەلۇم قىلدى. ئۆزى ئۈچۈن دۆلەتكە قاراشلىق يەرلەردىن «سۇيۇرغال» ئېلىپ بېرىشنى سورىدى. ۋەزىر بۇ تەلەپلەرنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن تۇغانبەگ شاھزادىلەرنىڭ بەزمىسىگە ئۇلگۈرۈشكە ئالدىراپ، مېڭىپ كەتتى.

ئەتىسى سارايدا مەجلىسدىن نىزامۇلمۇلۇكنى كۆردى. تەنتەنە زىننەتتىن ياخشى كۆرىدىغان بۇ ئىلگىرىكى ۋەزىر نۇرغۇن يىللار ئۆگەنگەن ئادىتى بويىچە دائىم سارايغا كېلىپ، گويياكى خۇمارىنى تارتقاندەك بولۇپ كېتىپ يۈرەتتى. مەجلىسدىن ئۇنىڭ بىلەن ئۇچراشقاندا، ئۇنىڭ يارىسىغا تۆز سەپمەك بولۇپ، ئادەتتە، بۆلەكچىلا غادىيۇالاتتى. تولا چاغلاردا بىر نۆكەرنىڭ ئالدىدىن ئۆتكەندە، ئۇنى كۆزگە ئىلماي ئۆتۈپ كېتەتتى. بۇ قېتىم مەجلىسدىن سەل سالقىن بولسىمۇ، ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشتى. قات - قات خەنزۇ ئىپىسكىگە ئورالغان، چىرايلىق ئاق ساقاللىق، سۆلەتلىك نىزامۇلمۇلۇك مۇغەمبەرلىك بىلەن قاراپ، دۇشمەندىكى بۇئۆزگىرىش، ھالەتنىڭ سەۋەبى نېمىدۇ دەپ ئويلاپ تۇرۇۋېدى، مەجلىسدىن خالىي بىر بۆلمىگە تەكلىپ قىلدى. نىزامۇلمۇلۇك مۇھىم بىر ئىشنىڭ تەۋسىيىسى ئالغاندەك، ئەتراپقا قاراپ، ئۇنچىمقماستىن ئۇنىڭ كەينىدىن ماڭدى.

مەجلىسدىن ۋەزىيەتنى ئۇقتۇرۇپ، ئۆز مۇددىئاسىنىڭ ئۇستىدىكى قېلىن، سىرلىق پەردىنى ئېلىپ تاشلىدى.

— سىلى غايەت تەجرىبىلىك، ئىش بىلەرمەن ئادەم، — دېدى مەجلىسدىن قەتئىيلىك بىلەن، — ئارىمىزدا ئۆتكەن كۆڭۈل ئاغرىشلارغا خاتىمە بېرەيلى. مەن جانابلىرىغا ئىلگىرىكى ۋەزىپىنى ئېلىپ بېرىمەن. لېكىن بىر شەرت بار، — لېۋىنى چىشلەپ تىكىلىپ قارىدى مەجلىسدىن.

— ئوتتۇرىدا بولۇپ ئۆتكەن كۆڭۈلسىز ۋەقەلەرنى، — دېدى نىزامۇلمۇلۇك ئۆزىنى دانىشمەنلەردەك تۇتۇپ، — بىر - بىرىمىزنى چۈشەنمەسلىك خاتالىقىنىڭ نەتىجىسى دەپ بىلىمەن. شۇڭلاشقا بىزلەر ئىچكى سىرلىرىمىزنى بىر - بىرىمىزدىن يوشۇرىدۇق. خاتالارنى تۈزىتىش ئەقىللىق ئادەملەرنىڭ ئىشىدۇر. قېنى سىلى ئېيتماق بولغان شەرت قايسىدى؟

— دوستانە مۇناسىۋەتتە بولۇپ، ھەمكارلىق قىلايلى، — دېدى مەجبۇرىدىن بىردىن ئاستا سۆزلەپ، — ھەمكارلىق شۇكى، ھېچقاچان سىلى ھېچكىمنىڭ ھۇزۇرىدا مېنىڭ ئۈستۈمدە شىكايەت قىلمىسىلا. مېنىڭ تەدبىرلىرىمگە ھەمىشە قارشى كەلمەسلە، ھەرقانداق مۇشكۈللۈكىنى ھەمجەھەتلىك بىلەن، بىرلىكتە ھەل قىلايلى.

— ناھايىتى تۇغرا شەرت، — دېدى خۇشال بولۇپ نىزامۇلمۇلۇك، — ئەسلىدە ئاۋۋالدىنلا بىز مۇشۇ شەرتكە رىئايە قىلىشىمىز لازىم ئىدى. خەير ئۆتمۈشنى يادلاپ ئولتۇرمايلى.

— ۋەدىگە ۋاپامۇ؟ — دەپ قەتئىي يوسۇندا سورىدى مەجبۇرىدىن.

— ۋاپاسىزلىقتەك قەبىھ بەتناملىق يوق، سۆز بىر! ئىككىنچى كۈنى نىزامۇلمۇلۇك رەسمىي يارلىق بىلەن ۋەزىر بولۇپ تەيىنلەندى.

---

① بىلمەيمەن، دېمەك.

② ئۇنىڭ ئۈستىدىن (ئۇ ھەققىدە) ئىشلىتىلگەن سۆزلەرنى ئاڭلىماسلىق.

يىگىرمە توققۇزىنچى باب

دېرىزىنىڭ تۆپىسىدىكى رەڭلىك ئەينەكلەردىن كۈننىڭ نۇرى ئۆيگە چۈشۈپ گىلەمنىڭ گۈللىرىنى تېخىمۇ يالىدىتىپ، ئۇ نۇرنىڭ يەنە بىر بۆلىكى ئۈستەل ئۈستىدىكى سىلىق رەڭلىك قەغەزلەرگە، مىس دۇۋەتكە، ئىچىدە سۇ تۇرغان گۈللۈك جانان قاچىغا چۈشۈپ، تۇرلۇك رەڭدە شولا ئويناپ تۇراتتى. شائىر قېلىن كىتابنى تىزىغا قويۇپ، ياستۇققا يۆلىنىپ تارىخ ئوقۇماقتا.

نەۋائى سارىينىڭ بىھۇدە زەنجىرلىرىدىن ئازاد بولۇپ، ھەر كۈنى يازماقتا، ئوقۇماقتا. يازماق بولغان ئەسەرلىرى توغرۇلۇق ئويلانماقتا. ئۇ «مەھبۇبۇل ـ قۇلۇب»[1]، «مۇھاكەمە تۇل ـ لۇغەتەين»[2] ئۈچۈن كېرەكلىك پىكىرلەرنى، مىسالىلارنى توپلاپ تەكشۈردى. خانىقاغا بېرىپ ئالىملارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ، ئۇلارنىڭ يېزىۋاتقان كىتابلىرى بىلەن تونۇشۇپ، كېچىشلەر بېرىپ تۇردى. مەدرىسىلەرگە كىرىپ، «تالىبىل ـ ئىلىملەر» نىڭ تەمىناتلىرى توغرىسىدا غەمخورلۇق قىلدى. ھېراتتا ۋە باشقا شەھەرلەردە ياشايدىغان يۇزلىگەن شائىرلارنىڭ يېڭى يازغان ھەر خىل چوڭ ـ كىچىك شېئىرلىرىنى تاپتى. مەلۇم ۋەزىپىلەر تاپشۇرۇلغان خىزمەتچىلەردىن ئۇلارنىڭ ئىشلىرى توغرۇلۇق مەلۇمات سوراپ تۇردى. دارامەتلەردىن تۇرلۇك يارەملەرگە سەرپ قىلىنغان خىراجەتلەرنى تەكشۈرۈپ تۇردى. گاھىدا ئاتلىق، گاھىدا

---

① قەلب مۇھابىتى، دوستى.

② ئىككى تىل خۇسۇسىدا مۇھاكىمە يۈرگۈزۈش (بۇ نەۋائىي ئەسەرلىرى).

پیاده یۈرۈپ، هىراتنىڭ قەدىمكى تارىخىي بىنالىرىنى، جايلىرىنى كۆرۈپ چىقاتتى. شەھەرنى گۈزەل، ئاۋات قىلىش ئۈچۈن نېمە قىلىش ھەققىدە ئويلايتتى. دوستى ھۆرمەتلىك جامىنىڭ قېشىغا بېرىپ، شېئىر، پەلسەپە، پسىخولوگىيە خۇسۇسىدا سۆھبەتلىشەتتى. ئالىم شائىر دوستلىرىنى پات - پات ئۈچرىتىپ، شېئىرىن ئولتۇرۇشلاردا ساز، نەغمە تىڭشايتتى، ئازدۇر - كۆپتۇر چاقچاق پاراڭلار سېلىشاتتى. مۇشۇ تەقلىدتىكى ھاياتىدا، ئۇ ئەلنىڭ تەقدىرىنى بىر مىنۇتمۇ يادىدىن چىقارمىدى خەلقە زۇلۇم قىلغۇچىلارغا قارشى بولغان غەزىپىنى يۈرىكىگە لىق توشقانىدى. ئەلەمدىن ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ، گاھىدا ئۆزىنى يوقىتىشقا ئاز قالاتتى ...

خىزمەتچى كىرىپ مىرەك نەققاشنىڭ كەلگەنلىكىنى ئېيتتى. نەۋائى دەررۇ كىتابنى چەتكە ئېلىپ قويدى.

ھە، ئاخىر قولغا چۈشتىمۇ، ئېلدام كىرسۇن! — دېدى كۈلۈپ.

مىرەك نەققاش ئېھتىيات قىلىپ كىرىپ، قولىنى قوشتۇرۇپ بىر چەتكە ئولتۇردى.

— سائەتنى قاچان پۈتتۈرىسىز؟ سىز ئۈچۈن ۋەدە، سۆز دېگەننىڭ قىممىتى بارمۇ، زادى؟ — دەپ سۈنئىي رەۋىشتە سۆزلىدى نەۋائى.

نەققاش سۆز تاپالماي، قولى بىلەن يوغان سەللىسىنى تۈزەتتى، قىزاردى، ئۇيناپ تۇرغان ئۆتكۈر كۆزلىرى بىلەن شائىرغا قارىدى. ئاخىرىدا، تارالمىغان چاڭگا ساقىلىنى سىلاپ:

— سائەت تېخى پۈتمىدى، — دېدى ئەيىپدارلارچە كۈلۈمسىرەپ، — ئەمما تەقسىر، بۇ خىيال قەيەردىن باشلىرىغا كەلدى؟ تازىمۇ تەس ئىش ئىكەن ...

— قاچان ماڭغۇزىسىز؟ قاچان ۋاقتىنى توغرا ئۆلچەپ بىلىمىز؟ ئىنساپ قىلىڭ، قانچە مۇددەت ئۆتتى بىلەمسىز؟ —

دېدى بىر ئاز ئويلىنىپ كۆتۈرۈپ نەۋائى.

— كېچە - كۈندۈز پىكرىم شۇ ئىش ئۈستىدە. لېكىن ئۇ دەدىسەنىڭ ھەل بولمىغان جەھەتلىرى بار. ھەيرانمەن، نەتىجە قانداق بولار كىن ... دەپ خاپا يوسۇندا قولىنى سىلكىدى نەققاش.

— سائەتنى پەرەڭلەر ياساپتۇ. ئەرەبلەرنىڭمۇ ياسىغانلىقى مەلۇم. خوش، سىز نېمىشكە بۇنى ياسالمايسىز؟ «ئىلمىي جەررى سەقىل»[1] دىن مەلۇماتىڭىز بار. بۇنى مەن بىلىمەن. شۇ ئىلىمنى تەتبىق قىلىڭ. ئىنسان پىكرىنىڭ قۇدرىتى بىلەن ھەر بىر مۇشكۈللەرنى ھەل قىلالايدۇ! قېنى، مانا مۇشۇ قاچا، ئويىڭىزچە قايسى ئەلنىڭ مەھسۇلاتى؟ — دەپ ئۈستەلدىكى قاچىنى كۆرسەتتى نەۋائى.

نەققاش ئەگىلىپ قاراپ، دىققەت بىلەن قاچىغا سەپسالدى.

— جۇڭگو چىنىسى!

— باربىكالا! — دەپ كۆزلىرىنى يېقىملىق سۈزۈپ مۇلايىم سۆزلىدى نەۋائى، — ياق، خاتالاشتىڭىز. بۇ چىنە ھىراتنىڭ مەھسۇلاتى. بۇنى سىز تونۇيدىغان ئۈستا مۇھەممەت جامال ياسىدى.

نەققاش ھەيران بولۇپ قاچىنى يەۋېتىدىغاندەك قىلىپ، تىكىلىپ قارىدى. كېيىن بېشىنى لىڭشىتىپ:

— تازا ئوخشىتىپتۇ! — دېدى.

— تىرىك بولسام، — دېدى نەۋائى ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ، — پۈتكۈل ئەلگە مۇشۇ چىنىنى تارقىتىمەن. ئۆز يېرىمىزنىڭ توپىسىدىن ئېسىل چىنە ئىشلەشكە بولىدىكەن. سائەت، ئەلۋەتتە، نۇرغۇن ئىلىم، نۇرغۇن ھۈنەر تەلەپ قىلىدۇ. ئەمما، سىز بۇ ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايسىز، بۇنىڭغا مېنىڭ ئىمانىم كامىل. سىزدە بىر ئاز ھۇرۇنلۇق بار. ئەنە شۇ كېسەلدىن قۇتۇلۇشىڭىز زۆرۈر، ئۇكام. نەققاش گويا ئۆز بېپەرۋالىقىنى

---

① مىخانىكا.

ئىقرار قىلغاندەك ھەجىيىپ قويدى، ئەمدى ئېرىنمەي ئىشلەپ چاپسان پۈتتۈرۈشكە ۋەدە بەردى. نەۋائى ئەگەر ئۇ يەنە بىپەرۋالىق قىلسا، ئۆزىنىڭ قاتتىق رەنجىيدىغانلىقىنى بىلدۈردى. كېيىن سائەت ئىجاد ئېتىشنىڭ ئەھمىيىتىنى، ئىنسانلار ئۈچۈن ۋاقىتنى بىلىشنىڭ زۆرۈرىيىتىنى سۆزلىدى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئىلمى نۇجۇم (ئاستىرولوگىيە) ئۇلۇغبەگنىڭ رەسەتخانىسى (ئوبسىرۋاتورىيە) ۋەھاكازالار ھەققىدە قىزىق مەلۇماتلار بەردى.

نەققاش بىلەن سەممىي خوشلاشقاندىن كېيىن، شائىر تالاغا چىقتى. بىرەدەم ھويلىدا ئۇياق ـ بۇياققا ماڭدى. خىزمەتچىلەر بىلەن سۆزلەشتى. بەزىبىر ئىشلارنىڭ كەمچىلىكلىرىنى بىلدىپ كايىدى. ئاندىن كېيىن شىپاخانىدىكى تالىپلار بىلەن سۆھبەتلەشمەك ئۈچۈن ماڭدى. چوڭ يولغا چىققاندا، ئۇزاقتىن ھەيدەر كۆرۈندى. ئۇ ئۇزاقتىن بېرى قەلەندەر بولۇۋالغانىدى. ھەممە كىشىلەر ئۇنى «ھەيدەر قەلەندەر» دەيتتى. بېشىدا قەلەندەرلەرنىڭ قالپىقى، ئۇستىدە ئەسكى چاپان، چاچلىرى ئۆسۈپ كەتكەن ... ئۇ ئۆي ـ جايىدىن ئېزىپ كېتىپ، بىر گەمنى ماكان قىلىۋالغانىدى. ھەر كۈنى بازارلارنى ئايلىنىپ، قەلەندەرلەرچە تىلەپ، بىر پارچە نانغا چۈشلۈق بىر نەرسە تاپاتتى. ھىراتتا مۇنداق ئىش ئۈيات ھېسابلانماس ئىدى. قەلەندەرلەرنىڭ ھەممىسى (ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئېسىلزادىلەرمۇ بار ئىدى) شۇنداق ياشايتتى. نەۋائى خۇددى ئۆز ئوغلىدەك كۆرگەن بۇ جىيەنىنىڭ (بىر چاغلاردا شائىر ۋە ھەربىي خادىم بولغان يىگىتنىڭ) بۇ ئەھۋالغا چۈشكىنىگە قايغۇراتتى. لېكىن، ھەيدەرگە نەسىھەت كار قىلمايتتى. نەۋائى ئۇنىڭ بۇ ھالىتىنى پەقەت ئۇنىڭ دەرۋىشلىككە بولغان تەبىئىي مايىللىدىن دەپ ھېسابلىماي، بەلكى ھەق سۆزى ئۈچۈن پادىشاھ تەرىپىدىن دەشنەم يېگەنلىكىنىڭ تەسىرىدىن دەپ ئويلايتتى. ھەيدەر نەۋائىنى كۆرگەن بولسا كېرەك، ئۇزاقتىن بېشىنى ئېگىپ، ئۇنچىقمايلا باشقا ياققا بۇرۇلۇپ كەتتى. نەۋائى، بەلكى بىر كۈنلەردە

بۇ يولىدىن يانار دەپ ئۇمىد قىلىپ، ئاستا ئۆز يولىغا ماڭدى. لېكىن شىپاخانىغا بېرىشقا توغرا كەلمىدى. بىر ئاز ماڭغاندىن كېيىن ئالدى تەرەپتىن مۇبارىز ىددىن ۋەلىبەك بىلەن غىياسىددىن دېھدار چىقىپ قالدى.

بۇلار كۆرۈشكەندىن كېيىن، ۋەلىبەك دېدى:

— بىز جانابلىرىنىڭ ھۆزۈرىغا كېتىۋاتاتتۇق.

نەۋائى ئۇلارنىڭ چىرايلىرىدىن بىرەر ئىچكى ئەنسىزلىكنىڭ بارلىقىنى سەزدى:

— راستىنى ئېيتسام، زۆرۈر ئىشىمۇ يوق ئىدى. سۆھبەتلىرىڭىزگە ئارزۇمەن، — دېدى ـ دە، ئۆيگە باشلاپ ماڭدى.

ئۆيگە بېرىپ ئولتۇرۇشۇپ، ھال ـ ئەھۋال سوراشقاندىن كېيىنلا ۋەلىبەك: «بەلھدىن چاپارمەن كەلدى» دەپ سۆز باشلىدى. نەۋائى دىققەت بىلەن قۇلاق سالدى ھەم مۇنداق ۋەقە بولغانلىقىنى ئاڭلىدى:

پادىشاھ بۇگۈن دېۋاندا ۋەزىرلەر، بەگلەر ۋە باشقا يېقىنلىرى بىلەن مەجلىس ئېچىپ ئولتۇرغان چاغدا، بەلھدىن چاپارمەن كېلىپ، دەرۋىشلەرنىڭ ئىسيان كۆتۈرگەنلىكىنى ھەم سۇلتان مەھمۇت بىلەن ئىتتىپاق بولۇپ، ھەر كەت قىلىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرگەن. پادىشاھقا بۇ خەۋەر قاتتىق تەسىر قىلىپ شۇ زاماتلا ئۆزىنى يوقاتقان. مەجلىستىكىلەرمۇ ئەنسىزچىلىككە چۈشۈپ، بۇ ۋەقە خۇسۇسىدا دەررۇ ئۆزلىرىچە مۇھاكىمە قىلىشقان. ئۇلار، ئەگەر بۇ ئىشقا ئەلىشىر نەۋائىنىڭ يول كۆرسىتىشى بولمىغاندا، مۇنداق ئىشقا دەرۋىش ئەلىينىڭ ئۆزى جاسارەت كۆرسىتەلمەس ئىدى، دېيىشكەن. ۋەقەنى مۇنداق تەرىپلەش پادىشاھقىمۇ ماقۇل بولغان، ئۇ شۇ يەردىلا ئەلىشىر ئۇستىدىن شىكايەت قىلىشقا باشلىغان. ۋەلىبەگ بىلەن غىياسىددىن دېھدار مەسلىھەتلىشىپ، بۇ ۋەقەنىڭ ئەھمىيەتسىزلىكىنى ئىسپات قىلىشقا تىرىشقان. دېھدار

تەزىم قىلىپ، سۆزنىگە ئادەتتى بويىچە چاقچاق ئارىلاشتۇرۇپ: «ئالەمپاناھ سۇلتان، بۇ پەقەر بەندىلىرىگە ئىجازەت بەرسىلە، مەن ئۇ كىتابدا غۇلاملىرىنى[1] تۇتۇپ ئېلىپ، ئاياغ ئاستىلىرىغا تاشلاي» دېگەن. پادىشاھ دەھاردىكى مۇنداق باتۇرلۇقنى كۆرۈپ، قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتكەن: «مەيلى، ئىجازەت بەردۇق، ھۈنىرىڭنى كۆرسىتىڭ» دېگەن.

ۋەلىبەگ سۆزىنى تۈگەتكەندىن كېيىن، نەۋائى خۇشاللىق بىلەن دەھارغا قارىدى.

— پادىشاھىمىڭ غەزىپى ئىچىمىزگە تىترەك ئولاشتۇردى، — دېدى غىياسىددىن دەھار، — مەن ئەسلا كۆتۈلمىگەن تەكلىپ بىلەن پادىشاھىمىڭ يۈزىكىنى قاپسىغان غەزەپ بۇلۇتلىرىنى خېلى تارقاتتىم. يەنە خاتا قىپتىمەنمۇ؟

— ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن ھەربىكەت قىپسىز، — دېدى نەۋائى، — ئەلۋەتتە، دەرۋىش ئەلى دۆلەتكە تەپرىقىچىلىق سالماق نىيىتىدە باش كۆتۈرمىگەن بولۇش كېرەك. بەلكىمۇ مەلۇم مەقسەتلىرىمۇ باردۇر... بىلمىدىم، توغرىمۇ، يوقمۇ، مەن شۇنداق ئويلايمەن.

ۋەلىبەگ مەنىلىك ھىجىيىپ:

— ئۇ خۇسۇستا بىزدىمۇ گۇمان يوق، — دېدى.

غىياسىددىن دەھار بىر نەۋائىغا، بىر ۋەلىبەگكە قاراپ، دېدى: مەن بەلكىم يېتىپ ھۆرمەتلىك دەرۋىش ئەلى بىلەن مۇزاكىرە باشلىغۇچە، ئىنىشائاللا، بۇ يەردىمۇ ئىشلار كۆڭلىمىزدىكىدەك يولغا قويۇلۇپ قالار.

نەۋائى شۇ يەردىلا بىر پارچە قەغەز ئېلىپ، دەرۋىش ئەلى ئۈچۈن خەت يېزىشقا باشلىدى. خەتتە ھەمىشە ئەل ۋە خەلق

---

① دەرۋىش ئەلى بىر چاغلاردا ھۈسەين بايقارا كىتابخانىسىغا باشلىق بولغانىدى.

مەنپەئىتتىنىلا چوڭقۇر ئويلاپ، شۇنىڭغا بىنائەن ھەربىرىدە قىلىش كېرەكلىكى، ئەقىل، ئىنسان، ئادالەتكە تايىنىش لازىملىقى، يۇرت ئىشىنى ئۆز مەنپەئەتلىرى ئۈچۈن ۋاستە قىلىشنىڭ ئەڭ ئېغىر جىنايەت ئىكەنلىكى ۋەھاكازالار ھەققىدە چوڭقۇر، ھېكمەتلىك گۈزەل جۈملىلەرنى يازدى. چۈنكى، نەۋائى كۆڭلىدە دەرۋىش ئەلى، مەجبىددىن بىر كۈنى مېنىڭ ئىشىمنىمۇ رەسۋا قىلىشى ئېنىق، دېگەن شەخسىي ئەندىشە بىلەن ھەربىرىدە قىلىۋاتامدىكىن دەپ گۇمان قىلدى. شائىر بولسا، مەجبىددىننىڭ دۆلەت ئۈچۈن، خەلق ئۈچۈن زەرەرلىك ئىغۋاگەر، پىتنىخور ئىكەنلىكىنى بىلگەچكە، دەرۋىش ئەلىنىڭ ئۇنىڭغا ئاداۋەتلىك ئىكەنلىكىنى ھەق دەپ بىلەتتى. خەتنى پۈكلەپ غىياسىددىن دىھدارغا تاپشۇردى. ئاربىدىكى غوۋغا ـ جېدەللەرنى تىنچلىق يولى بىلەن، مۇزاكىرە بىلەن ھەل قىلىش كېرەكلىكىنى دەرۋىش ئەلىگە چۈشەندۈرۈشنى دىھداردىن سورىدى.

ئۇلار كەتكەندىن كېيىن، شائىر بۇ ۋەقە توغرۇلۇق يەنە ئويلىدى. دەرۋىش ئەلى ھەرىكىتىنىڭ ئاقىۋىتى قانداق بولۇشى شائىرنى تەشۋىشكە سالدى. تاجىلىرى ئادالەت يۇلتۇزىنىڭ گۆھىرى بىلەن نۇرلانغان، كۆزى ھەمىشە ئوچۇق پادىشاھلارنىڭ دۆلىتى سايىسىدە ياشاشنى ئۆزىگە، باشقا ئەللەر ئارزۇ قىلىدۇ، دەپ ئويلىدى ئۇ ئىچىدە، ــ بۇ قانداق پالاكەت بولدى، بىزنىڭ ئەلىنىڭ پادىشاھىدىن ئۆز خەلقى نارازى، ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرۈيدۇ!

ئۇچىنچى كۈنى شائىر ھەر خىل «مىش ـ مىش» پاراڭلارنىڭ ئېنىقىنى بىلىش ئۈچۈن سارايغا باردى. ئۇ يەردە بۆلەكچىلا تەنتەنە ۋە ھاياجانلىق ئالامەت سېزىلدى. ئۆزىنىڭ ئاۋۋالقى سادىق خىزمەتچىسى بابا ئەلى ئىشىك ئاغا، بۈگۈن بەلكىتىن كەلگەن مەلۇماتلارغا بىنائەن، دەرۋىش ئەلى، ئەگەر پادىشاھ مەجبىددىننى مەنسىپىدىن چۈشۈرمىسە، سۇلتان مەھمۇت بىلەن ئىتتىپاق قۇرۇپ، مەركەزگە قارشى ھەربىرىدە قىلىدىغانلىقىنى قەتئىي بىلدۈرگەنلىكىنى، شۇنىڭ ئۈچۈن پادىشاھ قەدىردان ۋەزىرىنى

بوشىتىشقا قارار قىلغانلىقىنى سۆزلىدى. نەۋائى ئۆز ئۆكتىسىنىڭ باشلىغان بۇ ھەرىكىتى ئەل ۋە خەلق ئۈچۈن پايدىلىق خىزمەت بولغانلىقى ئۈچۈن ئىچىدە خۇشال بولدى. ئىلدام مېڭىپ دىۋانغا كىردى. چوڭ، يوروق، ئالتۇن يالاتقان بۆلۈمدە بەگلەر، ۋەزىرلەر، روھانىيلار، ئۇلۇغ مەنسەپدارلار گىدىيىشىپ، ئۇنچىقماستىن ئولتۇرۇشقانىدى. ئالدىنقى قاتاردا بېشىنى تۆۋەن سالىڭغىلاتقان ھالدا ئىششىپ ئولتۇرغان مەجدىددىن، ئۇنىڭ ئۇدۇلىدا غالىپلىق بىر يوسۇندا غادىيىپ ئولتۇرغان نىزامۇلمۇلۇك كۆرۈندى. شائىر كىرىپ كېلىش بىلەنلا، ئىختىيارسىز ھالدا، گويا قانداقتۇر بىر ئىچكى سېزىمنىڭ كۈچى بىلەن ھەممىسى گۈلدۈرلىشىپ ئورۇنلىرىدىن تۇردى. نەۋائىنى ئۇنىمىغىنىغا قويماي، ئىتتىرىشىپ تۆرگە چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن شائىر چىرايى تاتىرىپ كەتكەن مەجدىددىن بىلەن ئۇزۇن كىرپىكلىرى يۇمچۇقلاپ كەتكەن نىزامۇلمۇلۇكنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئولتۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. ئۇزۇن ئۆتمەيلا قوشنا بۆلۈمنىڭ گۈل چېكىلگەن ئىشىكى ئېچىلدى. يەنە ھەممىسى گۈررىدە قوزغالدى. تەزىم قىلغان باشلار ئېگىلدى. ھۆسەين بايقارا مەستلىك ۋە دەرمانسىزلىقتىن ئىرغىڭلاپ كىرىپ كەلدى. ھېچبىر ئىلتىپات بىلدۈرمەيلا ئۆز جايىغا، كىمخاب كۆرپىلەرگە ئولتۇردى. كىشىلەر ئاستا مەيدىلىرىنى كۆتۈردى. پادىشاھ مەجدىددىن مۇھەممەتنىڭ دۆلەت ئۈچۈن قىلغان ئۇلۇغ ئىشلىرى، دانا تەدبىرلىرى ھەققىدە قىسقا، لېكىن ناھايىتى ئاشۇرۇپ سۆزلەپ، خىزمەتچىلەرگە ئىشارەت قىلدى. ئۇلار كەشمىر رومالغا ئورالغان چوڭ بوغچىنى ئېلىپ چىقىپ يەشتى، ھۆسەين بايقارا ۋالىداپ تۇرغان، ئالتۇن بىلەن زىننەتلەنگەن قىممەت باھا تونىنى ئېلىپ، مېھرىبانلىق بىلەن مەجدىددىنىڭ ئۈستىگە ياپتى ھەم ئۇنىڭغا يۈز مىڭ دىنار ئىنىش ھەققىنى بەلگىلىگەنلىكىنى ئېلان قىلدى. ئىش ھەققىنىڭ مىقدارى ھەممىنى ھەيران قىلدى. مەجدىددىن ئالتۇن بىلەن بېزەلگەن تونىنى كىيىپ،

تىترەك ئاۋاز بىلەن ئۆزىنىڭ پادىشاھقا ساداقەت ۋە مۇھەببىتى توغرۇلۇق سۆزلەپ، سۆزىنى دۇئا بىلەن تۈگەتتى.
نەۋائى خەلق بىلەن بىللە باغقا چىقتى. ئادەملەر چوڭ - كىچىك گۈرۇھلارغا بۆلۈنۈپ ئۆزئارا ئاستا شۇبرلىشىپ، ھەر تەرەپكە تارقالدى.
دەرەخلەردە قالغان - قاتقان يوپۇرماقلارنى سوغ شامال ئۈزۈپ چۈشۈرمەكتە ئىدى. گۈلزارلاردا يازنىڭ ئىزلىرى تىترەيتتى. ئېگىلگەن كۈن بۇلۇتلۇق ھاۋاغا رەڭگارەڭ نۇر چاچماقتا ئىدى. شائىر ئۈزۈن يەڭ ئىچىدىكى قوللىرىنى كەينىگە تۇتۇپ ئاستا، ئويچان ھالدا كەزدى، يۈرىكى قاپىيەلەرنىڭ دولقۇنى، شائىرانە پىكىرنىڭ نۇرى، ئىلھامنىڭ شوقى بىلەن توشقانىدى. لېكىن بۇلارنى بىردىنلا ھايات ۋەقەلىرىنىڭ سوغۇق تىنىقى قاپلىدى. ئۇ شەھرىن چۈشىدىن ئاجراپ قالدى. ۋەتەن، خەلق، دۆلەت — بۇلار ئۇنىڭ ئۈچۈن مۇقەددەس ھادىسىلەر ئىدى. ئۇ بۇلارنىڭ ئىشقى، غېمى بىلەن ياشايتتى. مەجبۇرىيىتىنىڭ «بۇزۇقلۇق» زامانى ئوچۇق ھاۋانى باسقان ۋە خەيرلىك شامالار كۈچى بىلەن ھەيدەلگەن قارا بۇلۇتلارغا ئوخشاش يوقىلار يەردە ھاياتنىڭ گۈللىگەن بوستانى يەنە نۇرغا چۆمۈلۈشكە ئىمكانىيەت تاپار ... پەقەت ئۇنىڭ ئۈچۈن ۋەتەن، دۆلەت، خەلق غېمىنى يەيدىغان، ۋىجدانلىق بىر شەخس ئىشنى ئۆز قولىغا ئېلىش كېرەك ئىدى. نەۋائى پادىشاھ بىلەن يالغۇز سۆزلىشىپ، مۇمكىن بولسا، بۇ خۇسۇستا ئۆز پىكىرلىرىنى ئېيتىشنى قارار قىلدى. لېكىن، دىۋانغا يېقىن بارغاندا، دوستلىرىدىن بىرسى ئۇنىڭغا ئىشارەت قىلىپ، ئۇنى چەتكە تارتىپ ئۆزىنىڭ پىكرىنى ئېيتتى.
— نېمە خىياللاردىسىز، جانابى ئەلىشىر، — دېدى ئاچچىق كۈلكە بىلەن ۋەلىبەگ، — بۆرىنىڭ ئورنىغا تۈلكە كەلدى. نىزامۇلمۇلۇك ئالىي ۋەزىرلىك ئورنىغا ئولتۇردى!
— مانا ئىشنىڭ قاملاشقىنى، مانا يۇرت تۇزەتمەك! — دەپ ۋارقىرىدى نەۋائى ھەم غەزىپىگە تاقەت قىلالماي ئىلدام -

مېڭىپ سارايدىن چىقتى.

مەجبىددىننىڭ زادىلا كۆتۈلمىگەن تەنتەنە ۋە پادىشاھنىڭ چوڭ ھۆرمەت ۋە مېھرىبانلىقى بىلەن ۋاقىتلىق بوشىتىلغانلىقى دەرۋىش ئەلىنى قانائەتلەندۈرمىگەنلىكى چاپسانلا ھىراتتا ئاشكارا بولدى. ھۈسەين بايقارا يەنە تەشۋىشكە باشلىدى. مەجبىددىننىڭ تەرەپدارلىرى ۋە تۈرلۈك پىتنىخورلار «نەۋائىنىڭ قولى بىلەن ئىشلەنگەن ئىش بۇ» دەپ سۆز تارقىتىشنى توختاتمىدى، سۇلتان مەھمۇت چوڭ خەۋپلىك ئىدى. ئۇ كونىدىن كېلىۋاتقان، ھېچقاچان قىلىچىنى قىنىغا سالمايدىغان، چۈشىدىمۇ خۇراسان تاج - تەختىدىن ئۆزگە نەرسە كۆرمەيدىغان خەتەرلىك دۈشمەن ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن پادىشاھ بەلخكە سەپەرگە ئاتلاندى. ھىراتتىن چىقىدىغان كۈنى نەۋائىغا كىشى ئەۋەتتى: «چاپسان ئاتلانسۇن!» دەپ بۇيرۇدى. شائىر كەلدى. سوغ چۈشۈپ، سەپەر مۇشەققىتى ئېشىپ كەتكەنلىكىنى ئېيتىپ، قالدۇرۇشنى سورىدى.

سەپەر كىيىمىنى كىيىپ تەييار تۇرغان پادىشاھ، قەتئىيلىك بىلەن:

— ماڭا سىزنىڭ ھەمراھ بولۇشىڭىز زۆرۈر، — دېدى.

نەۋائى ئۆزى توغرىسىدا ھۈسەيىننىڭ قانداقتۇر گۇمانىي بارلىقىنى سەزدى، بۇ تەس سەپەرگە چىقىشقا نائىلاج رازى بولدى.

ئاتلىق ئەسكەرلەر بىلەن كوچىلار توشتى. ياساۋۇللار خەلقنى قوغلاپ - سۈرۈپ يول ئاچماقتا ئىدى. سەپەر جابدۇقى بىلەن تولغان كارۋان ۋە باشقىلار بىلەن قىيا - چىيا، قىقاس ۋە تەنتەنىلىك ھالدا ھۈسەين بايقارا يولغا چىقتى. دالانى قاپلىغان ئەسكەر بىلەن ھەم يار - يۆلەك يېقىنلىرى بىلەن ماڭغان پادىشاھ ئاز مېڭىپ، جىق قونۇپ، يولدا ئوۋ ئوۋلاپ، كۆڭۈل ئېچىپ ماڭدى.

چوڭ - كىچىك جەڭلەرنى، سەپەرچىلەرنىي تولا كۆرگەن مۇرغاپ دەرياسىغا يەتكەندە، كۆتۈلمىگەن يەردىن، خوجا غىياسىددىن دىھدار پەيدا بولدى. ئاتتىن ئۆزىنى ئېلىپ ئۇرۇپ،

تۆۆەن ئېگىشىپ ھۈسەين بايقاراغا يېقىن كەلدى، ئادەت بويىچە ئۇنىڭ ئېتىكىنى سۆيدى. كېيىن كەينىچە مېگىپ ئۇچ ـ تۆت قەدەم نېرى بېرىپ، پادىشاھنىڭ ھەققىگە تەسىرلىك دۇئا قىلدى. ھەر ئىللىمدىن خەۋەردار بولغان، تۇرلۇك ـ تۇمەن ھۈنەرلەرنى بىلىدىغان دىھدار مۇنداق رەسمىي قائىدىلەرنى ناھايىتى كېلىشتۇردى. ھۈسەين بايقارا يۇمشىدى.

پادىشاھ ئەتەي چىڭ ئاۋاز بىلەن:

ـــ خالايىق ئالدىدا بىزگە بەرگەن ۋەدىڭىز نېمە بولدى؟ جاسارىتىڭىزنىڭ مېۋىسىنى كۆرمىدۇققۇ! ـــ دېدى.

ـــ ۋاي خاقانى ئالەم! ـــ دېدى قولىنى كۆكسىگە قويۇپ، تىترەك ئاۋاز بىلەن دىھدار، ـــ بۇ پېقىرلىرى ئۆز بويىنىغا ئالغان مۇشكۈل ۋەدىسىنى ساداقەت بىلەن بەجا كەلتۈردى. ئۇ گۈناھكار بەندىلىرى مېنىڭ چاڭگىلىمدا. پەقەت چۆلدە كىشەن تاپالمىغانلىقىمدىن پۈت ـ قولىنى باغلاپ يانلىرىغا ئېلىپ كېلەلمىدىم. مەن ئەگەر خاقانىمىزدىن ئىجازەت بولسا «ئوردۇ بازار»① غا دەررۇ بېرىپ، بىر تۆمۈرچى تاپىمەن ھەم گۈناھكارنى زەنجىرلەپ، چاپسان يەتكۈزۈپ كېلىمەن.

پادىشاھ خۇشال بولدى. ئەتراپىدىكىلەرگە كۈلۈپ قاراپ قويدى. كېيىن دەرۇش ئەلىنىڭ قەيەردە ئىكەنلىكىنى سورىدى. دىھدار: «بۇ يەردىن ئۇچ چاقىرىمچە نېرى» دا دېدى ھەم ئۇنىڭ توۋا قىلغانلىقىنى، ئۆز پادىشاھىنىڭ دىدارىنى كۆرۈشكە ئارزۇلۇق ئىكەنلىكىنى ئېيتتى. ھۈسەين بايقارا بىردىن قوشۇمىسىنى تۇرۇپ، ئويلاپ قالدى. بىرئازدىن كېيىن دىھدارغا بۇيرۇدى: «قېشىمغا كەلسۇن، مەن ئۇنىڭ گۈناھىدىن كەچتىم». پادىشاھنىڭ بۇ مەرھەمىتى، مەجبۇرىدىن تەرەپدارلىرىدىن باشقىلارنى خۇشال

---

① ئەسكەر ئارقىسىدىن يۈرۈپ، مالىلىرىنى ساتىدىغان سودىگەرلەرنىڭ بازىرى.

قىلدى.

دەرۋىش ئەلى مۇرغاپ ياقىسىدا قوبۇل قىلىندى. مەجبۇرىدىن بوشىتىلغاندىن باشلاپ، ئوتتۇرىدا ھېچقانداق ئىختىلاپ قالمىغانلىقى روشەن بولدى. ھۇسەين بايقارا ھەتتا دەرۋىش ئەلىنىڭ چېدىرىدا ئۇيۇشتۇرۇلغان چوڭ زىياپەتكە كېلىپ، ئۆزىنىڭ شاھانە مەرھەمىتىنى يەنە تەستىقلىدى. بۇ قېتىنى بەلخته ئۆتكۈزۈپ، باھار كېلىشى بىلەن سۇلتان مەھمۇت ئۇستىگە ئەسكەر تارتىپ بېرىشقا قارار قىلىندى.

ئەسكەر بەلخكە قاراپ ماڭدى. ھۇسەين بايقارا بەلخته ئەمىر ئارغۇن دېگەنىنىڭ «چاھار باغ» دېگەن جايىغا چۈشتى. پادىشاھ قېشىنىڭ سوغ، بۇلۇتلۇق زېرىكىشلىك كۈنلىرىنى، ھىراتتىكىگە ئوخشاش كۆڭۈل كۆتۈرۈش بىلەن ئۆتكۈزۈشكە تىرىشتى. رەڭگارەڭ زىياپەتلەر، ئىچكىلىك بەزمىلىرى، ئۇسسۇل ـ ناخشىلار ۋە باشقا قىزىق ئويۇن ـ تاماشىلارنىڭ قۇيرۇقى ئۇزۇلمىدى. گاھىدا مىڭلارچە مەرگەنلەر بىلەن تەنتەنىلىك ئوۋلارغا چىقىپ، ھەپتىلەرچە قىقاس ـ چۇقان بىلەن ئوۋلاپ، نۇرغۇن شىرئالغۇلار بىلەن ياناتتى.

نەۋائى بەلخته ئاددىي بىر بۆلۈمدە ياشايتتى. پادىشاھنىڭ ئەتراپىنى قورشىۋالغان يېگىتلەر، يۇقىرى مەنسەپدارلار ۋە تەمەگەر ھەمسۆھبەتلەرنىڭ غەيۋەت، پىتنە ـ پاسات، ئىغۋالىرىدىن ئۇزاق بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۈندىلىك تەنتەنىلىرى، كۆڭۈل ئېچىشلىرىغا يات بولۇپ، كۈنلەرنى پىكىر بىلەن، ئىش بىلەن كەچۈردى. شائىر بۇ سەپەرنى ئۆزى ئۈچۈن تامامەن مەنىسىز دەپ ھېسابلايتتى. ئۆزىنى ئەركسىز سېزەتتى. بۇ شەھەرنىڭ تەرەققىيپەرۋەرلىرى، شائىرلىرى چاپسان ـ چاپسان كېلىپ، ئۇنىڭ بىلەن سۆھبەتلىشەتتى، يازغانلىرىنى كۆرسىتەتتى. شائىر تولاراق ماددىي ۋە مەنىۋى ياردەم بىلەن ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى كۆتۈرۈپ ئۇزىتاتتى. گاھىدا شائىر شەھەرنى كېزىپ، ئۇنىڭ تارىخى ۋە ھازىرقى ھاياتى بىلەن تونۇشاتتى.

بۇ ئەتراپى قېلىن، ئېگىز تاملار بىلەن ئۇرالغان بەلخ شەھىرى بىر چاغلاردا ئۆزىنىڭ سودىسى، ھۈنەرلىرى بىلەن داڭلىق بولغان، ئاۋات، چوڭ شەھەر ئىدى. چىڭگىزخاننىڭ ئەسكەرلىرى قورشاپ ھۇجۇم قىلغاندا، شەھەر ئاھالىسى باتۇرلۇق بىلەن ئۆز ئەركىنلىكىنى قوغدىغان. لېكىن ئۆز زامانىسىدا نۇرغۇن شەھەر ۋە ئەللەرنى ئىشغال ئېتىپ، ۋەيران قىلىپ كەلگەن بۇ دەھشەتلىك قارا بوران ئالدىدا بۇ يالغۇز شەھەر ئۇزاق چىداپ تۇرالمىدى. ئاخىردا تەسلىم بولغانىدى. دەرۋازىلارنى سۇندۇرۇپ كىرگەن بۇ ئاپەت دولقۇنى، شەھەرنى خانۇۋەيران قىلىپ، بۇلاپ ـ تالىغان، تەسلىم بولۇپ ئېگىلگەن ئون مىڭلىغان باشلارغا قىلىچ ئۇرۇلغان. بۇ پالاكەتلىك ۋەقەلەردىن كېيىن بەلخ شەھىرى ئۆزىنى ئوڭشاپ ئالالمىدى. ئەسىرلەرنىڭ ئۆتۈشىگە قارىماي، بۇ يەردە ھايات تېخىچىلا ئوڭشالمىغانىدى. بەدەنگە چىققان يامان يارىنىڭ تاتۇقىدەك، موغۇل زەربىسىنىڭ ئىزى تېخىلا بۇ ياۋاش شەھەرنىڭ بەدىنىدە ساقلىنىپ كەلمەكتە ئىدى.

شائىر بۇ دەھشەتنىڭ ئىزلىرىنى كۆرۈپ يۇرۇپ، ئۇنىڭ يۇرىكى ھەسرەت بىلەن تولۇپ تاشتى. ئۇنىڭ قاشلىرى ئەلەم بىلەن تۇرۇلەتتى. تارىخنىڭ كەينى ـ كەينىدىن ئېچىلغان چەكسىز ھادىسىلىرى توغرۇلۇق خىيال سۈردى. قان دېگىزلىرى، كاللا مۇنارلىرى، ئاسمانىنى قاپلىغان ئوت بورانلىرى يادىغا چۈشۈپ، نەپرەت ئىچىدە سەسكىنەتتى. ئۇ تارىختا بولۇپ ئۆتكەن ھايانقا تېخىمۇ نۇرغۇن ھايات قوشقۇچى، ئىنسانىيەت روھىدىكى ئىجادىي كۈچلەرنى گەۋدىلەندۈرگۈچى، ئەقىل مەشئىلى بىلەن تارىخنىڭ يوللىرىنى يورۇتقۇچى قەھرىمانلار توغرۇلۇق ئويلىناتتى ...

مانا ھاۋا كۈندىن ـ كۈنگە ئىللىق بولۇپ، باھارنىڭ خۇش پۇراقلىرى كىشىلەرنىڭ دىماغلىرىغا ئۇرۇلۇشقا باشلىدى. «سېرىق شامال» چىقتى. دەرەخلەر يېشىل تونلارنى كىيىشكە باشلىدى. ھۈسەين بايقارا سەپەرگە ھازىرلىق كۆرۈشكە باشلىدى. ئەتراپتا

قاتقىپ يۇرگەن نۆكەرلەر توپلىنىشتى. ھۇنەرۋەنلەر يېتىشمىگەن قورال ـ جابدۇقلارنى ياساشقا شىمايلىنىپ كىرىشتى.

باھارنىڭ كۆكۈلنى شېرىن تۇيغۇ بىلەن تولدۇرىدىغان ئەڭ يېقىملىق بىر كۈنى ھۇسەين بايقارا سۇلتان مەھمۇتقا قارشى ھەربىي يۈرۈش ئېلان قىلدى. ئەسكەرلەر قوراللىنىپ، چەمبەرچاس بولۇپ تۇراتتى. ھۇسەين بايقارا خاس يىگىتلىرى (ئەسكەرلىرى)، يېقىنلىرى بىلەن «چاھار باغ» دىن چىقتى. ناغرىلار، كانايلار ھاۋانى چاڭ كەلتۈردى. ئاتلار ئۈزاقتىكى كۆك دالاغا ئىنتىلىپ، تۇشمۇتۇشتىن كىشنىشەتتى. نەۋائىنىڭ ياۋاش، لېكىن كېلىشكەن يورغىسىمۇ ئېغىزدۇرۇقنى چاينىپ، قۇلاقلىرىنى تىك تۇتۇپ، يەرنى چاپچىپ تۇراتتى. ئېگەر ـ جابدۇقلىرى كۈمۈش بىلەن پارقىراپ كەتكەن، ئاتلىرى ئويناپ تۇرغان مەغرۇر بەگلەرنىڭ قول ئاستىدا ئەسكەرلەرنىڭ ئايرىم گۈرۇھلىرى يولغا چۈشۈپ ماڭدى. ھۇسەين بايقارا خىزمەتكار ئارقىلىق نەۋائىنى يېنىغا چاقىرتۇالدى.

ـــ سىز بەلخته قېلىپ، بىز يانغىچە بۇ ۋىلايەتنىڭ ئىدارە ئىشىنى ئۆز قولىڭىز بىلەن ماڭغۇزۇپ تۇرغايسىز، ـــ دەپ بۇيرۇدى ھۇسەين بايقارا.

كۈتۈلمىگەن بۇ تەكلىپكە نەۋائى ئەجەبلەندى. بۇ ھەقتە شۇ كەمگىچە ھېچ نەرسە دېيىلمىگەنىدى. قەتئىي، لېكىن ئىشەنچ ئالامىتىگە ئوخشاش بولغان بۇ تەكلىپنى رەت قىلىش ئۈچۈن نەۋائىدا ھېچقانداق سەۋەب ۋە باھانە يوق ئىدى.

ـــ خوپ، تەقسىر، بۇ ۋەزىپە سەپەر مۇشەققىتىدىن يېنىك ئەمەس بولسىمۇ، قوبۇل قىلاي، ـــ دېدى نەۋائى كۈلۈمسىرەپ.

ھۇسەين بايقارا خۇشال، تېتىك كۈرۈندى. ئادەملەرگە ئۇنى ـ بۇنى بۇيرۇپ، سۆز ئارىسىدا چاقچاق قىلىپ قويياتتى. ئات ئۈستىدە بىر تۇرلۇك خىيالچان ئولتۇرغان دەرۋىش ئەلى، ئوڭ يېقىدا گىدىيىپ تۇرغان سۆلەتلىك نىزامۇلمۇلۇك ۋە باشقىلار بىلەن جانلىق سۆھبەتلەشمەكتە، كۈلمەكتە، يېشىل دالانى

توشقۇزۇپ كېتىۋاتقان ئەسكەرلەرگە تىكىلىپ قارىماقتا، ئاددىي ئىسلام بارلاسنىڭ بولغۇسى جەڭلەر ھەققىدە پىكىرىنى سورىماقتا ئىدى. ھەممە ئىشلار تەييارلانغاندىن كېيىن، ھەر چاغدىكى ئادەت، تەرتىپ ۋە تەنتەنە بىلەن يولغا مېڭىشتى.

نەۋائى بەلخ دىۋانخانىسىغا كېلىپ، بۇ يەردىكى ياش ۋە قېرى، ئاددىي ۋە «ئۇستا» ئەمەلدارلار بىلەن سۆزلەشتى. ۋىلايەتنىڭ ئىشلىرى بىلەن تونۇشتى. كېچىنى شۇ ئىدارىلەردىكى بۆلۈملەرنىڭ بىرىدە، مۇتالىئە ۋە يېزىش بىلەن ئۆتكۈزدى. ئەتىسى چۈشتىن كېيىن ئۆزى ۋۇجدانلىق دەپ پەملىگەن بىر نەچچە خىزمەتچىلەرنى يىغىپ، خەلق ئارىسىدا زۇلمى، پارىخورلۇقى ۋە باشقا يامان سۈپەتلىرى بىلەن تونۇلغان بەزى ئەمەلدارلار تۇغرۇلۇق سۆزلىشىۋاتاتتى، نۆكەر يۇگۈرۈپ كىردى:

— جانابى ئەمىر، دەرۋىش ئەلى بەگ جانابلىرىنى ئېلىپ كېلىشتى! — دەپ ۋارقىرىدى.

نەۋائى سۆھبەتنى توختاتتى، قانداقتۇر بىر ئىچكى ئەندىشە ۋە ئەنسىزلىك بىلەن تاشقىرىغا چىقتى، ئالدىدا چوڭ قەدەملەر بىلەن كېلىۋاتقان تونۇش ياساۋۇل ئۇنىڭغا يېقىن كېلىپ توختىدى، تەزىمدىن كېيىن، كۆزلىرىدىكى ئالاقزادىلىكىنى يوشۇرالماي، ئاستا دېدى:

— خاقان ھەزرەتلىرىنىڭ ئەمرى بىلەن دەرۋىش ئەلى بەگ جانابلىرىنى ئېلىپ كەلدۇق. قاماققا ئالغۇدەكمىشسىز!

نەۋائى لېۋىنى چىشلەپ، بىرئاز يەرگە قاراپ قالدى. كېيىن قاپىقىنى تۇرۇپ، رەڭگى ئۆچكەن ھالدا، دەرۋازا تەرەپكە، بىر توپ ئاتلىقلارغا قاراپ ماڭدى. قوراللىق تۆت نۆكەرنىڭ ئارىسىدا، ئات ئۈستىدە قول - ئايىغى كىشەنلەنگەن دەرۋىش ئەلى تۇراتتى. نۆكەرلەر قول قوشتۇرۇپ سالام بېرىشتى ھەم قىزىرىپ شائىرغا توغرا قارالماي يەرگە قاراشتى. دەرۋىش ئەلىنىڭ چىرايىدا ئىچكى

قايغۇ ۋە ئەلەمنىڭ ئالامىتى كۆرۈنەتتى.

— بۇ نېمە كۆرگۈلۈك؟ ھېچ ئەقلىم يەتمەيدۇ! — دېدى نەۋائى ھاياجانلىنىپ.

— ئاربىدا ھېچ نەرسە بولمىدى. بىزدىن قىساس ئالماقچى! — دېدى غەمكىن ۋە ھارغان ئاۋاز بىلەن دەرۋىش ئەلى. خاپا بولماڭ مەن چاپسانراق قارائىغۇ ماكانىمغا باراي!

— مەندىن نېمە تەلەپ قىلىسەن؟ — دەپ ياساۋۇلغا قارىدى نەۋائى.

— زىندان بېگىگە پەرمان يېزىپ بەرسىلە.

— بەلخ ھاكىمى سۈپىتىدە مېنى قاماققا ئېلىشىڭىز كېرەك! — دېدى ئەلەملىك ھىجىيىپ دەرۋىش ئەلى.

نەۋائى ئۇنچىقماستىن كەينىگە ياندى. باشقا بىر بۆلۈمگە كىرىپ قەغەز ـ قەلەم ئېلىپ پەرمان يېزىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ ئىچىدە ئەلەم تىترىكى قوزغىلىپ، كۆزلىرى قارائىغۇلاشتى. قەلەمنى چەتكە قويدى. بۇ قانداق ھاقارەت! گۇناھسىز ئۆز ئىنىسىنى ئۆز قولى بىلەن قاماش! نېمە گۇناھى ئۇچۇن! مەجبىددىن ۋە ئۇنىڭغا ئوخشاش مۇستەبىت زالىملارغا دۇشمەن بولغىنى ئۇچۇنمۇ؟ قانداق قىلىپ يۇرىكى تىترەپ قاينىمىسۇن، نەۋائى پەرمان بېرىشكە مەجبۇر ئىدى. ھۇسەين بايقارانىڭ غەزىپى ئۆزى ئۇچۇنمۇ، دەرۋىش ئەلى ئۇچۇنمۇ ياكى ئاقىۋەتلەر تۇغدۇرۇشىنى بىلەتتى. قەلەمنى ئېلىپ، پەرماننىڭ ئاخىرقى جۇملىلىرىنى يازدى. قول قويدى ـ دە، ياساۋۇلغا بېرىش ئۇچۇن، ئىشىكتىكى نۆكەرگە سۇندى. كەڭ، پارقىراپ تۇرغان پېشانىسىنى قوللىرى بىلەن قاتتىق باستى، گويا كى بېشى يېرىلىپ كېتىۋاتقاندەك قىلاتتى: «ھەق سۆزىمىز ئۇچۇن قىساس ئالماقچى! — دېدى ئۆز ئىچىدە، — ئۇنىڭ ئۇستىگە قانداق

مىكىن ۋە قانداق مۇناپىقلىق بىلەن! ، رسۇ كەلتۈرگەن خارۇ زار، كوزا سۇندۇرغان ئەزىز! ، دەپ ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز بىـــكارغا ئىيتمىغان. مەيلى، بېشىمغا جەبىر تاغلىرىنى ئاغدۇرۇۋەت، لېكىن مېنى ئۆزۈكنىڭ جاللاتلىرىڭنىڭ ئەل ـ يۇرتنى تالمغۇچىلىرىڭنىڭ، مەست ئىتلىرىڭنىڭ قاتارىغا قوشالمايسەن! جېنىمدىن كېچىشكە، جېنىمدىن ئەزىز ۋە شېرىن بولغان بۇ ۋەتىنىمدىن باش ئېلىپ كېتىشكە رازىمەن، ئەمما ھەقىقەت سۆزۈمنى ئىچىمدە يوشۇرۇپ قالالمايمەن! » .

ئوتتۇزىنچى باب

تۇغانبەگ بۇ سەپەرگە قاتناشماي، ھىراتتا ئۆز شاھزادىسى مۇزەپپەر مىرزىنىڭ قېشىدا قالغانىدى. مۇزەپپەر مىرزا كۆڭۈل ئېچىش ئۈچۈن ئوۋ ئوۋلاشلاردا، ئويۇنلاردا، زىياپەتلەردە بولاتتى. تۇغانبەگ ھەرقاچان ئۇنىڭدىن ئاجرىمايتتى. كېڭەشلەردە شاھزادە باشقا بەگلەرگە قارىغاندا، تولاراق تۇغانبەگنىڭ سۆزىگە قۇلاق سالاتتى. بولۇپمۇ مەجدىددىن مەنسەپتىن چۈشكەندىن بۇيان، تۇغانبەگ شاھزادە ئالدىدا بۆلەكچىلا كۆچۈكلىنىپ، ئۇنىڭغا ساداقەت ئىزھار قىلىدىغان بولۇپ كەتتى. لېكىن كونا قەدىردان خوجايىنىنىمۇ يادىدىن چىقارمىدى. ئوۋ ئوۋلاپ يانغاندا، قىزىق بەزمىلەردىن بوشىغان چاغلاردا تۇغانبەگ مۇزەپپەر مىرزىنىڭ يىگىتلىرىگە (ئەسكەرلىرىگە) جەڭ تەلىملىرىنى بېرەتتى، ھىراتنىڭ چېتىدە چوڭ، تەكشى مەيداندا ئوقيا ئېتىش، ئات يۈگۈرتۈپ كېلىۋېتىپ قىلىچ چېپىش، نەيزە سانجىش قاتارلىقلاردىن مەشىق قىلىناتتى. يىگىتلەرنىڭ ئارىسىدا تۆمۈر گەۋدىلىك، ئىش كۆرگەن باتۇرلار بىلەن بىر قاتاردا، ياش نازۇك ئېسىلزادىلەرمۇ بار ئىدى. مەشىق ۋاقتىدا تۇغانبەگ گاھىدا ئاجايىپ ئۇسۇللارنى كۆرسىتىپ، يىگىتلەرنى ھەيران قالدۇراتتى. كېيىن يەردە زوڭزىيىپ ئولتۇرۇپ، ئوقنىڭ بىر ئۇچى بىلەن يەرنى سىزىپ، ئەتراپىنى قورشىۋالغان يىگىتلەرگە بۇ ھۇنەرنى قەيەردە ۋە كىمدىن ئۆگەنگەنلىكى، ئۇ ئادەمنىڭ جەڭگىۋارلىق خۇسۇسىيەتلىرى ۋەھاكازالار ھەققىدە، ئالدىرىماسىتىن، ئېغىر - بېسىقلىق بىلەن ھېكايە قىلىپ بېرەتتى. كېيىن ئورنىدىن تۇرۇپ، پەشلىرىنى قېقىپ، ئۇنىڭغا قاراپ تۇرغان كۆزلەرگە بىر - بىرلەپ تىكىلىپ

قاراپ چىقىپ، مەغرۇرلۇق بىلەن دەيتتى: «بىر چاغلاردا سەمەرقەندتە بىر باتۇر ئۆزبېك بولغان. ئەتىلىككە ئۇنىڭ مەشىق ئۇسۇلىنى كۆرسىتىمەن» ياكى «پالان ۋاقىتتا يېرىم موغۇل، يېرىم قىپچاق بىر چاپقۇنچى بىلەن ئۇرۇشقان چېغىمدا، ئۇ ئاجايىپ بىر ئۇسۇل كۆرسەتكەنىدى. ئارانلا بېشىمنى قۇتۇلدۇرۇپ قالغانىدىم، ھازىر يادىمغا چۈشۈپ قالدى، كۆرسەتسەم زىيان بولماس» دەيتتى.

بىر كۈنى تۇغانبەگ ئوۋدىن توپتوغرا مەجدىددىنىڭ بېغىغا كەلدى. يازنىڭ ئاخىرى ئىدى. دەرەخلەر مېۋىنىڭ موللۇقىدىن ھەر تەرەپكە ئېگىلىپ، يەرگە تەگكىدەك قىلىپ ياتاتتى. ئېچىلىپ كەتكەن گۈللەردىن كىشىنىڭ كۆز ئالغۇسى كەلمەيتتى. لېكىن ھەربىر سەنئەتنىڭ مۆجىزىسى بولغان ئاجايىپ ئۆيلەر بوش ... ئۇ يەردە، بۇ يەردە تەمتىرەپ يۈرگەن باغۋەنلەردىن، مەرھۇم قۇل نۇربابانىڭ ئەۋلادلىرىدىن باشقا ھېچكىم كۆزگە چېلىقمايتتى. تۇغانبەگ چوڭ ئىمارەتنىڭ ئالدىغا بارغاندا، مىس كوزىدا سۇ كۆتۈرۈپ كېتىۋاتقان ئون سەككىز - يىگىرمە ياشلىق چىرايلىق ئۇياتچان چۆرىنى (قۇل ئايال) كۆردى. ئۇنىڭغا چاقچاق ئارىلاش كۆزىنى قىسىپ، خوجايىنىنى چاقىرىشقا بۇيرۇدى.

مەجدىددىن يازلىق، يېنىك، ئاقۇش يىپەك تون كىيىپ چىقىپ كەلدى ھەم ئۆيىنىڭ ئىككىنچى قەۋىتىگە تەكلىپ قىلدى. بۇلار دېرىزىلىرى ئارقىلىق تۆت ئەتراپنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرغۇزۇلغان زىننەتلىك بۆلۈمدە ئولتۇرۇشتى.

مەجدىددىن مەنسەپتىن چۈشكەن كۈندىن باشلاپ گويا ئۇنىڭدا يوشۇرۇنۇپ كەلگەن بىر كۈچنىڭ بارلىقىنى سەزگەندەك، شۇڭلاشقا ئادەملەر ئالدىدا ئۆزىنى مەغرۇر تۇتۇپ ئاۋۋالقىدەك يۇقىرى كۆرسىتىشكە تىرىشسىمۇ، بۇ ھال ئۇنىڭ سۆنئىي ساختىپەزلىكىنى يوشۇرالماس ئىدى. لېكىن بۇگۈن، خېلىلا تېتىك، چىرايى ئوچۇق، كۆزلىرى قانداقتۇر بىر ئۈمىد بىلەن توشقان ھالدا كۆرۈندى. ئۇ ئۆز ئادەملىرى ئارقىلىق بارلىق ھادىسىلەردىن

خەۋەردار بولۇپ تۇراتتى. پادىشاھ بىلەن بەگلەر ھەم ۋەزىرلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر، پادىشاھنىڭ كىملەرگە قانداق ئىلتىپاتلىرى ۋە باشقىلار ئۇنىڭغا ئاپئاشكارا ئىدى.

مەجبۇرىدىن چوڭ بىر تەكىگە يانتايدى، پادىشاھنىڭ ئېغىر ۋە مۇشەققەتلىك سەپەرىدىن كۆزگە كۆرۈنگۈدەك بىرەر نەتىجە قازىنالماي يېنىپ كېلىۋاتقانلىقى، ئىككى - ئۈچ كۈندىن كېيىن ئۇنىڭ ئالدىغا قارشى ئېلىش ئۈچۈن چىقىشتا توغرا كېلىدىغانلىقى خۇسۇسىدا سۆزلىدى. دەرۋىش ئەلىنىڭ بالخته سولاقتا قالدۇرغانلىقى پادىشاھنىڭ ئۇنىڭدىن (مەجبۇرىدىن) كۆڭلى زادىلا ئۈزۈلمىگەنلىكىنىڭ چوڭ ئىسپاتى ئىكەنلىكىنى سۆزلەپ بەرگەنده، ئۇنىڭ قويۇق ساقاللىق يۈزلىرى ئۇمىد بىلەن ياندى. تۇغانبەگ سەپەرگە ئىشتىراك ئەتكەن بەگلەرنىڭ بوشاڭلىقى، ھېسارنىڭ قورغانلىرى قانچە پۇختا بولغان بىلەنمۇ، ئۇنى بېسىۋېلىپ، سۇلتان مەھمۇتنىڭ ئەدىپىنى بېرىشكە مۇمكىن ئىكەنلىكى ھەققىده سۆزلىدى. پادىشاھنىڭ سەپەردىن قۇرۇق يانغانلىقىغا مەجبۇرىدىن خۇشال بولدى. چۈنكى، سۇلتان مەھمۇت يېڭىلىپ، پادىشاھ شۆھرەت بىلەن مەست بولۇپ كەتسە، نىزامۇلمۇلۇككە ئىشەنچى كۈچىيىپ كېتىدۇ ۋە ھەتتا ئەلىشىرگە ۋە ئۇنىڭ ئۇكىسىغا مۇناسىۋەت ئۆزگىرىپ كېتىشى مۇمكىن، دەپ ئويلايتتى. شۇڭلاشقا ھېسار قورغىنىنى بېسىۋېلىش مەسىلىسىده تۇغانبەگنىڭ پىكرىنى يەنە ماقۇل، يە ياق دېمىدى. ئۇ تۇغانبەگدىن: «خەدىچە خېنىم بىلەن نىزامۇلمۇلۇكنىڭ ئارىسىدا دوستلۇق ۋە ئىشەنچ كۈچىيىپ كېتىۋاتامدۇ؟» دەپ سورىدى. تۇغانبەگ بىر نەرسىنى ئۇنتۇپ قالغاندەك ئويلىنىپ كىچىك كۆزلىرىنى قىسىپ بىرئاز تۇردى - ده، ئاندىن كېيىن بۇ خۇسۇستا ھېچ نەرسە بىلمىگىنىنى، لېكىن نىزامۇلمۇلۇكنىڭ ئوغلىنىڭ مۇزەپپەر مىرزا بىلەن يېقىنلىشىشقا تىرىشىۋاتقانلىقىنى سۆزلىدى.

— جېنىم ئۇكام، بۇنى ئۇقمامسىز؟ — دېدى بېشىنى

كۆتۈرۈپ مەجبەددىن، ــ پادىشاھنىڭ ياخشى كۆرىدىغان ئوغلى بىلەن دوستلىشىشنىڭ مەنىسىنى چۈشەنمەمسىز؟

ــ مۇنداق گەپلەرنىڭ مەنىسىنى ئىچىۋالغانمىز، ــ دەپ كۈلدى تۇغانبەگ.

ــ خوش، قانداق چارە كۆرۈۋاتىسىز، بەگ؟

ــ ئازغان تىكەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىنىي ئايرىشقا تىرىشىۋاتىمەن.

بۇ جاۋاب بىلەن سابىق ۋەزىرنىڭ كۆڭلى ئارام تاپتىي. تۇغانبەگ خوشلىشىپ ياندى.

ئۇچىنچى كۈنى مەجبەددىن ھىراتتا بولغان شاھزادىلەر، بەگلەر، يۇقىرى مەنسەپلىك ئەمەلدارلار ۋە باشقا يۇرت چوڭلىرى بىلەن ئادەت ۋە تەرتىپ بويىچە، پادىشاھنى قارشى ئېلىشقا شەھەردىن چىقتى. بۇ يالىلدىغان بىر توپ كىشىلەر ئىككى كۈنلۈك يەرگە بېرىپ، كەچقۇرۇن ھاۋاسى ياخشى بىر مەنزىلگە چۈشتى. چوڭ قازانلاردا ھەر تۈرلۈك تاماقلار راسلاندى. كېچە شۇ يەردە ئۆتكۈزۈلدى. ئەتىگەنلىكى ھەممىنىڭ كۆزى يولدا بولدى. ئۇزاقتىن چاڭ كۆتۈرۈلدى. قارا تەرگە چۆمۈپ كەتكەن ئالاردا ياساۋۇللار يېتىپ كېلىپ، «خاقان» نىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى خەۋەر قىلىشتى. ئادەملەر ئالدىرىشىپ ئۈستۈبۈشىنى تۈزەپ، ئاتلاندى. بىرئازدىن كېيىن يەنە مەخسۇس ياساۋۇللار ۋە خىزمەتچىلەر يېتىپ كېلىپ، پادىشاھنىڭ يېقىنلاشقىنىنى خەۋەر قىلدى. لېكىن يولغا تىكىلىپ قارىغان كۆزلەر تالدى، سەۋر ــ تاقەت قالمىدى، پادىشاھدىن دېرەك يوق ئىدى. ئاخىر، يىراقتا ھال رەڭ ئۇيۇقلارغا تۇتاشقاندەك، دولقۇنلىنىپ سوزۇلغان دۆۋىلەرنىڭ ئۈستىدە، چاڭ كۆتۈرۈلدى. ئاتلىقلارنىڭ بەللىرى ئاغرىدى. ئاتلار تېپىچەكلىشىپ، بىر ــ بىرىگە باشلىرىنى ئۇرۇشۇپ ــ چىشلىشىپ، گاھىدا تېپىشىپ تۇرۇشتى. چاڭ بارغانسېرى تولاراق ئوچۇق ھاۋانى قاپلىدى. تىكلىنىپ قاراپ تۇرغان كۆزلەرگە ئاتلارنىڭ،

ئادەملەرنىڭ شەكىللىرى بارغانسېرى ئاشكارا كۆرۈنۈشكە باشلىدى. كۈتۈپ تۇرغانلارنى ئەنسىزچىلىك باستى. بەگلەر ۋە خاس ئەسكەرلەر بىلەن قورشىلىپ تەنتەنە بىلەن كېلىۋاتقان پادىشاھ بۇ يەرگە يېقىنلاشقاندا، ئېتىنىي ئاستا ماڭغۇزۇپ، قىرىق - ئەللىك قەدەم نېرىسىدا توختىدى. ئاۋۋال شاھزادىلەر بېرىپ، يۈكۈنۈپ، ئايرىم - ئايرىم كۆرۈشتى ۋە پادىشاھنىڭ قولىنى كامالى ئېھتىرام بىلەن سۆيۈشتى. قول ئادەتتە، ھەممىگە سۆيۈشكە ئۇزىتىلمايتتى. قارشى ئېلىشقا چىققان يۈزلەرچە دۆلەت ئەربابلىرىدىن پەقەت بىر نەچچىسىلا بۇ ئىلتىپاتقا لايىق بولاتتى. بۇ ئەمەلدارلارغا پادىشاھنىڭ ئالاھىدە ئىلتىپاتىنىڭ بەلگىسى ئىدى. مەجبۇرىيىتى تېتىرەك باستى. ئۇنىڭ لەۋلىرى پۈرۈشۈپ كەتتى. بىر نەچچە چوڭلار ۋە پادىشاھنىڭ تۇغقانلىرىغا مەخسۇس بولغان ئۇلۇغلاردىن كېيىن مەجبۇرىيەتنى بېرىپ بېشىنى ئېگىپ پۈكۈلدى. لېكىن ئۇنىڭ قاراڭغۇلۇق باسقان كۆزلىرى پادىشاھنىڭ قولىنى كۆرمىدى. ئۇ گويا بېشىغا چاقماق چۈشۈپ، پۈتۈن ۋۇجۇدى كۈل بولۇپ كەتكەندەك تۇيغۇ ئىچىدە «مۇقەددەس جامالىرىنى ... » دەپ بىر نەرسىلەرنى دۇدۇقلاپ دېگەن بولدى - دە، تىلى كالۋالىشىپ، خارامۇش كەيپىياتتا، ئېتىغا بېرىپ مىنىۋالدى، بىر چاغدا قارىسا، ھۇسەين بايقارا ئۆتۈپ كېتىپتۇ. كەينىدىن كېتىۋاتقانلارنىڭ ئىچىدە ھارغان، غەمكىن كەيپسىز ئەلىشىر نەۋائىنى ۋە باشقا دوست - دۇشمەنلىرىنى كۆردى. ھەممىسى بىلەن ئۇنچىقماي، گاڭگىرىغان ھالدا كۆرۈشتى. بىرئاز ماڭغاندىن كېيىن كېلىۋاتقان ئاتلىقلار ئارىسىدا، چاڭ - توپا ئىچىدە قالدى.

ئاخشىمى مەجبۇرىيەتنى ھېرىپ - ئېچىپ ئۆيگە يانىدى. بۆلمىلىرىدىن بىرىگە كىرىۋېلىپ، شۇ بۆلمىدىن بىر نەچچە كۈنگىچە چىقماي قويدى. ئاخىر، پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىغا كىرىپ، ئۇنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىشنى قارار قىلدى. ياسىنىپ - سېلىنىپ سارايغا باردى. بابا ئەلى ئىشىك ئاغىنى ھەم بىر مۇنچە

بەگلەرنى، ئەمەلدارلارنى كۆردى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرىدىن ئۆزىنى پادىشاھدىن قوبۇل قىلىش ئىجازىتىنى ئېلىپ بېرىشنى مۇلايىملىق بىلەن ئۆتۈندى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى بۇ ئىلگىرىكى ۋەزىرنىڭ روھسىز ۋە ئاجىزلىقىنى سېزىپ، گويا رەھىملىرى كەلگەندەك، ماقۇل دېيىشتى. مەجبىددىن دىۋاندىن يىراقلاشماي، ئاستا ئايلىنىپ يۈردى. «باغى جاھان ئارا» ئاۋۋالقىدەك گۈزەل، تەنتەنىلىك بىر روھ بىلەن ياشنىماقتا ئىدى. سۇلتاننىڭ نائىبى بولغان بۇ سابىق ۋەزىر، بۇ جايلاردا ئىلگىرى قانداق ئىپتىخار، قانداق شەۋكەت بىلەن يۈرەتتى! بۇ يەردە ئۇنداق - مۇنداق بەگلەرنى كۆزگە ئىلماس ئىدى! ئارىدا خېلى ۋاقىت ئۆتتى. يۈرىكى ھودۇقتى. ئاخىردا، بابا ئەلى ئىشىك ئاغا كېلىپ، «ئارزۇغا يېتىش مۇيەسسەر بولمىغانلىقىنى» ئېيتقاندا، مەجبىددىن ئۆزىنى تۇتۇشقا تىرىشسىمۇ، لېكىن ئاللىقانداق بولۇپ قىزىرىپ، بوزۇرۇپ كەتتى. يەنە ئۇنىڭ ئۇستىگە بابا ئەلىنىڭ كۆزلىرىدە قانداقتۇر بىر نازۇك زاڭلىق قىلىش ئالامىتى سېزىلگەندە، بۇ ھال ئۇنىڭ ئىززەت نەپسىگە خەنجەردەك قادالدى. ئۇ سارايدىن چىقىپ، توپتوغرا تۇغانبەگنىڭكىگە باردى. ياسداق، زىننەتلىك، نۇرغۇن بۆلۈملەر بىلەن ئورالغان، چوغدەك گۈللەرگە تولغان چوڭ قورۇدا ھايات قاينىماقتا ئىدى. ياخشى كىيىنگەن خىزمەتكارلار بەلۋاغلىرى، خەنجەرلىرى، قىلىچلىرى زىننەتلىك ئەسكەر يىگىتلەر توپ - توپ بولۇشۇپ كىرىپ - چىقىپ تۇراتتى.

تۇغانبەگ ئۇنى ئاۋۋالقىدەكلا چوڭ ئىخلاس بىلەن قارشى ئالدى. ئېسىل جابدۇق - بۇيۇملار بىلەن ياسالغان چوڭ، نەقىشلىك بۆلۈمگە ئېلىپ كىردى. مەجبىددىن پادىشاھنىڭ ئۆزىگە قىلغان مەرھەمەتسىزلىكىدىن شىكايەت قىلدى. تۇغانبەگ پادىشاھنىڭ مەجبىددىندىن كۆڭلى قالغانلىقىنى ئىشەنچلىك كىشىلەردىن ئاڭلىغان ھەم سەۋەبلىرىنى سوراشتۇرۇپ بىلگەنىدى. شۇڭا ئالدىرىماي تىڭشىدى ھەم ئاخىردا نىزامۇلمۇلۇكنى يامان سۆزلەر

بىلەن ھاقارەت قىلىپ تىللىدى.

مەجىددىن ئۇھ تارتىپ: «ئۇنى ئۆز قولۇم بىلەن ئاسمانغا كۆتۈردۈم. ئەمدى تۆۋەنگى كولاشقا باشلىغان ئوخشايدۇ» دېدى. ئاندىن كېيىن پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىغا كىرىش ئۇچۇن بۇرۇندۇق بارلاسنى ۋە ئۇنىڭ ئوغلى شۇجائىددىن مۇھەممەتنى ۋاستىچى قىلىشقا قارار بەرگەنلىكىنى بايان قىلدى. بۇ پىكىرنى تۇغانبەگ ماقۇللىدى.

ــ ئۇلار بىرەر نەرسە تەمە قىلسا كېرەك؟ ــ دېدى تۇغانبەگ.

ــ ئەلۋەتتە، بەش ـ ئون مىڭ دىنار ۋەدە قىلغايسىز.

ــ كىم؟ مەن باربەنمۇ؟ ــ دەپ سوردى تۇغانبەگ.

ــ ئۆزۇم بارسام باشقىلاردا گۇمان تۇغۇلۇپ قالار، ــ دېدى مەجىددىن، ــ سىزنىڭ ئۇ ئاتا ــ بالا بىلەن مۇناسىۋىتىڭىز ئوبدان. ئۇنىڭ ئۇستىگە سىزدىن باشقا ئىشىنىدىغان ئادىمىمۇ قالمىدى. سانسىز دوستلىرىم مەندىن يۈز ئۆرۈدى. ساناقلىق قالغان دوستلىرىمۇ مېنىڭ ھەققىمدە بىر نەرسە دېيىشكە قورقىدۇ.

تۇغانبەگ ماقۇل بولدى. شۇ ئاخشىمى شۇجائىددىن مۇھەممەت بارلاس بىلەن، ئەتە ـ ئۆگۈن ئۇنىڭ ئاتىسى بۇرۇندۇق بارلاس بىلەن يولۇقماقچى بولدى.

مەجىددىن كۈنلەرنى دەرد بىلەن، سەۋرسىزلىك بىلەن ئۆتكۈزدى. بىر ئايدىن كېيىن بارلاسلاردىن خۇش خەۋەر كەلدى. قوبۇل قىلىنىدىغان كۈنى مەجىددىن سارايغا بېرىپ ئوڭايلا پادىشاھ ھۇزۇرىغا كىردى. تەختتە ئېڭىشىپراق ئولتۇرغان ھۇسەين بايقارا، ئاۋۋالقىدەك خۇش ئىلتىپات بىلەن بولمىسىمۇ، ھەر ھالدا ئوچۇق چىراي بىلەن قارشى ئالدى. مەجىددىن بارلىق ناتىقلىق سەنئىتىنى ئىشقا سېلىپ، ئۇنىڭغا بولغان ساداقىتى، مۇھەببىتى ھەققىدە سۆزلىدى. مەنسەپ، ۋەزىپە توغرىسىدا ئېغىز ئاچمىدى. لېكىن،

ئۇنىڭ ئوردىسىدا «ئىت بولۇش بىلەن پەخىرلىنىدىغانلىقىنى» بىرنەچچە قېتىم تەكرارلاپ ئۆتتى. ئاندىن كېيىن پادىشاھقا يىگىرمە مىڭ دىنار ھەدىيە قىلدى ـ دە، ئىجازەت سوراپ، تاشقىرىغا چىقتى. ئەمدى ئۇنىڭ كۆزىگە ئالەم يوپيورۇق كۆرۈندى. بۇ بەختلىك كۈننىڭ شەرىپىگە توي قىلىش ئۈچۈن ئالدىراپ ئۆيىگە ماڭدى.

پۈتكۈل ئەلدىكى ئىشلارنىڭ ئاچقۇچى نىزامۇلمۇلۈكنىڭ قولىغا ئۆتتى. بۇ ھال ئۇنىڭ ئۆمۈر بويى قىلىپ كەلگەن ئارزۇسى ئىدى. ھەتتا پادىشاھ ئۇنى ئۆز يېقىنلىرىغا: «دۆلىتىمىزنىڭ ئەڭ چوڭ ۋە باھا يەتمەس گۆھىرى» دەپ ماختىغانلىقىنى بىر نەچچە قېتىم ئاڭلىغان. ئۇ ئەڭ چوڭ خەۋپ ـ خەتەرنى مەجبۇرىيەتتىن كۈتەتتى. مەجبۇرىيەتنىڭ قوبۇل ئېتىلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، دىۋاندىن چىقىپ، ئىشلار ھەققىدە مەلۇمات بېرىش باھانىسى بىلەن ھۈسەين بايقارانىڭ ئالدىغا كىردى. پادىشاھ دەررۇ مەجبۇرىيەتنى توغرۇلۇق سۆز ئاچتى. نىزامۇلمۇلۈك يۈزىنى پۈرۈشتۇرۈپ:

ـــ يىگىرمە مىڭ دىنار؟ بۇ قانداق بېخىللىق! ئون ھەسسە ئوشۇق بەرسىمۇ ئۇنىڭ دۆلىتىنىڭ سۈپۈرىسىنى چاشقان قىيغانچىلىك زىيان يەتمەس ئىدى! ـــ دېدى.

ـــ راست ئېيتامسىز! ـــ دەپ سورىدى ھۈسەين بايقارا ئەجەبلىنىپ.

ـــ خۇدا ھازىر! ـــ مەن ئۇنىڭ دۆلىتىنى دەپتەرگە ئالغاندەك بىلىمەن. ـــ دېدى ئۇ.

ـــ قەيەردىن يىغدى ئۇنچە دۇنيانى؟ ـــ دەپ سورىدى پادىشاھ قىزىقىپ ...

ـــ يالغان ئېيتسام گۇناھىم ئۆزۈمگە، ـــ دېدى نىزامۇلمۇلۈك، ـــ ئەلدىن چۈشكەن مەبلەغنىڭ يېرىمى سىلىنىڭ خەزىنىلىرىگە چۈشسە، يېرىمى ئۇنىڭ خەزىنىسىگە چۈشكەن! ھۈسەين بايقارا ئانچە ئىشەنمەي، ئويلاپ قالدى. ئاندىن كېيىن

بۇرۇندۇق بارلاسنىڭ ئىلتىماسى بىلەن قوبۇل قىلغانلىقىنى، خىيانەتلىرىنى ئېيتتى. نىزامۇلمۇلۇك مەجبۇرىيەتنىڭ باھانىسى بىلەن بۇرۇندۇق بارلاسقىمۇ تاش ئاتماقچى بولدى:

— خاقان ھەزرەتلىرىنى يەنە بىر مۇدھىش خىيانەتتىن ئاگاھلاندۇرماقنى پەرز دەپ بىلىمەن، — دېدى نىزامۇلمۇلۇك پادىشاھ تەرەپكە ئېگىلىپ، — سىلىنىڭ قۇندۇز سەپىرىدە يۈرگەنلىرىدە بۇرۇندۇق بارلاس ۋە ئوغلى شۇجائىددىن مۇھەممەت بەزى كىشىلەرگە: ئەگەر پادىشاھ مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىسا، ئۇ چاغدا شاھزادىلەردىن ئۇۋۇيس مىرزىنى تەختكە مىندۇرۇپ، ئۇنىڭغا ساداقەت بىلەن خىزمەت قىلىمىز، دېگۈدەكمىش.

ھۇسەين بايقارا يىلان چاققاندەك تولغاندى، غەزەپلىنىپ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى ھەم ۋارقىراپ تۇرۇپ:

— ھارام تاماق ئاتا - ئوغۇل ئىككىسىنى ھەم مەجبىددىننى مۇشۇ سائەتتە زىندانغا سېلىش كېرەك. چاقىرىڭ كىشىلەرنى! — دېدى.

نىزامۇلمۇلۇك تاشقىرىدىن بىر نەچچە كىشىنى سولاش، سوراققا ئېلىش، گۇناھكارلارنىڭ ئۆيلىرىنى تالاش ئىشلىرىدا تەجرىبىلىك خىزمەتچىلەرنى دەررۇ باشلاپ كەردى. ھۇسەين بايقارانىڭ ئۆزى پەرمان بەردى. بۇلار چېقىندەك چاپسان چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، ئەمىر ئەلى «ئاتكا» دېگەننى چاقىردى. ئۇ زالىم تەبىئەتلىك، قوپال ئادەم ئىدى. ئۇنىڭغا بىر نەچچە يارەمچىلەر بىلەن بېرىپ، مەجبىددىننىڭ مال - مۇلكىنى ئېلىپ كېلىشكە بۇيرۇدى.

ئىككى كۈندىن كېيىن نىزامۇلمۇلۇك پادىشاھنى سارايدىكى ئامبار، خانىلارغا بىر نەپەس كۆز تاشلاشقا تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ باردى. بىرقانچە چوڭ ئامبار، خانىلار يەردىن تارتىپ تورۇسقىچە مال بىلەن لىق تولغاندى. ھۇسەين بايقارا پەقەت ساندۇق - ساندۇق

ئالتۇن - كۈمۈشنى، قىممەت باھا تاشلارنى، لەئلى، ياقۇت، گۆھەر، ئالماسلارنىلا كۆرۈپ، ھەيران بولۇپ بېشىنى چايقىدى. ئۇستى - ئۈستىگە دۆۋىلەنگەن ھىندىستان، جۇڭگو، مىسسىر مالىلىرىغا، گىلەملىرىگە، يىپەكلىرىگە، تۇرلۇك - تۇمەن ئېسىل نەرسىلەرگە قارىمايلا قويدى.

— قىينىساق، يوشۇرغان دۇنيالىرىمۇ قولغا كىرەتتى! — دېدى نىزامۇلمۇلۇك پادىشاھنىڭ قۇلىقىغا بۆلەكچە ھىجىيىپ.

ئەمىر ئەلى «ئاتكا» بۇ شۇبرلاپ سۆزلەنگەن سۆزلەرنى كارامەت بىلەن ئاڭلىغاندەك تەستىقلىدى:

— ئەلۋەتتە قىيناش كېرەك!

ھۈسەين بايقارا تەرەددۇتلىنىپ دېدى: «قىينىڭلار، لېكىن، زادىلا جېنىغا شىكەستە يەتمىسۇن!» نىزامۇلمۇلۇكنىڭ قاپاقلىرى نارازى بولغاندەك، ئاللىقانداق بولۇپ سۈزۈلۈپ كەتتى.

بىر ئايدىن كېيىن «باغى جاھان ئارا» نىڭ دىۋانخانىسىدا سوراق باشلاندى. بۇ يەرگە ناھايىتى نۇرغۇن بەگلەر، دۆلەت ئەربابلىرى، ساراي خىزمەتكارلىرى ۋەھاكازالار يىغىلدى. بۇرۇندۇق بارلاس بىلەن ئۇنىڭ ئوغلىنىڭ ئەيىبلىرى ئىسپات ئېتىلمىگەنلىكى ئۈچۈن سولاقتىن ئاۋۋال بوشانغانىدى. بۇ سوراقتا ئەيىبدار يالغۇز مەجدىددىنلا ئىدى. ئۇنى زىندانىدىن پۈت - قولى زەنجىرلەنگەن ھالدا ئېلىپ كېلىشتى. ئۇ قىيناشتىن، قايغۇدىن شەرمەندىلىكتىن تازا جۈدەپ، سارغىيىپ كەتكەنىدى. چاچ - ساقىلىنىڭ ئېقى كۆپىيىپ كەتكەنىدى. لېكىن ئوسال بولسىمۇ، سوئاللارغا تېتىك جاۋاب بېرىشكە تىرىشتى. سوئاللاردىن كېيىن، تولاراق نىزامۇلمۇلۇكنىڭ شەرتى بىلەن، كاتىپلار ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدا بىر ۋاقىتلاردا ئىشلىگەن ئۇششاق ئەمەلدارلار ئارقا - ئارقىدىن چىقىپ ئۇنى ئەيىبلەشكە باشلىدى. ئۇلارنىڭ سۆزلىرىدە ھەقىقەت بىلەن باراۋەر يالغان، ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان ئەيىبلەشلەرمۇ سېزىلىپ تۇراتتى. ئاخىردا، مەجدىددىن تامامەن

ئىلاجسىز، يارەمچىسىز قېلىپ، بارلىق ئەيىبلىرىنى بوينىغا ئېلىشقا مەجبۇر بولدى. سوراق تۈگىدى.

ئەمدى مەجبۇرىيەتنىڭ بىر ئىلاج قىلىپ سولاقتىن بوشىنىشقا تىرىشتى. ئۇ تۈغانبەگ ئارقىلىق باش ۋەزىرگە مۇراجىئەت قىلدى. نىزامۇلمۇلۇك ئەگەر ئۇ يەنە پۇل تۆلىسە قۇتۇلۇش مۇمكىنلىكىنى بىلدۈرگەندىن كېيىن، مەجبۇرىيەتنىڭ ئائىلاج بۇنى قوبۇل تۈتتى. قالغان ـ قاتقان مال ـ مۈلكىنى، يەرلىرىنى سېتىپ، قاق ـ سەنەم بولدى. لېكىن مۇنچە پالاكەتلەردىن كېيىن ئەلدە ياشاشقا تاۋى قالمىدى. كۈتۈلمىگەن چاغدا نىزامۇلمۇلۇكنىڭ يەنە زەربە بېرىشىدىن چۆچۈيتتى.

مەجبۇرىيەتنىڭ قۇتۇلۇپ چىقىپ، بىرقانچە ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، بىر كېچىسى تاملىرى بۇزۇلغان بىر ئۆيدە تۈغانبەگنى قوبۇل قىلدى. پىلدىرلىغان چىراغنىڭ يورۇقىدا ئۇزاق پاراڭ سېلىشتى. هايات يولىنى، قىلغان ئىشلىرىنى يادلىدى. ئاخىردا، چوڭقۇر ئەپسۇس ۋە قايغۇ ئىچىدە دېدى: «ئۆمرۈمدىكى ئەڭ چوڭ خاتالىقىم ئەلىشىر نەۋائىغا دۈشمەنلىكىم بولدى. مەن يىگىرمە يىلدىن ئوشۇق ۋاقىت داۋامىدا ئەلىشىرگە قارشى هەرىكەت قىلدىم (قانداق ئىشلار قىلغانلىقىم سىزگە مەلۇم) لېكىن ئەلىشىر يۈرىكى پاك ئادەم ئىدى».

ـــ توغرا، ـــ دېدى تۈغانبەگ بېشىنى تۆۋەن ساڭگىلىتىپ، ـــ ئەلىشىر نەۋائى تۆلكىلىكىنى بىلمەيدۇ. يۈرىكى ئوبدان ساق ئادەم.

ـــ راست، ـــ دېدى ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ مەجبۇرىيەتنى، ـــ ئۇنىڭ قەهرىمۇ، رەهىمۇ سەمىمىي. هەرقاچان سەمىمىي. نېمە چارە بار، ئەمدى ۋاقىت ئۆتتى، خاتانى تۈزىتىشكە بولمايدۇ.

تۈغانبەگ ئۇنىڭ كۆڭلىنى ياساشقا تىرىشتى. ئېغىر كەلمىسۇن دېگەن ئەندىشە بىلەن، پۇل، مال ـ مۈلۈك جەهەتتىن يارەمىم قىلىشقا تەييارلىقىنى ناهايىتى ئۇستىلىق بىلەن، باشقا سۆزلەر بىلەن سەزدۈردى. كېيىن گەپ نۇرغۇن بولسىمۇ، ۋاقىت كەچ

بولغاچقا، تۇغانبەگ ئۆزرە ئېيتىپ ئورنىدىن تۇردى. مەجبىددىنمۇ ئورنىدىن تۇرۇپ، تۇغانبەگنى قۇچاقلىدى: «خەير، دوستۇم، بۇرادىرىم، يېنىپ كۆرۈشۈشكە نېسىپ بولامدۇ، يوقمۇ، ئېيتىش تەس» دېدى. تۇغانبەگ ھەيران بولۇپ قارىدى.

— ھەجگە كېتىمەن. تاڭ ئېتىشى بىلەن مېڭىپ كېتىمەن. سەپەر جابدۇقى تەييار بولدى. گاھىدا ئائىلەمنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر ئېلىپ تۇرسىڭىز، ھەر ئىككى دۇنيادا سىزدىن مىننەتدار بولاتتىم، دوستۇم، ئىنىم، قەدىردانىم! — دېدى مەجبىددىن يىغا ئارىلاش ئاۋاز بىلەن.

— راستمۇ؟ — دېدى تۇغانبەگ ئەنسىزلىنىپ.

— راست، دېدى مەجبىددىن ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ.

تۇغانبەگ يېڭىۋاشتىن قۇچاقلاشتى. «ئامان - ئېسەن يانغايسىز!» دېدى ھەم خوشلىشىپ چىقىپ كەتتى.

ئوتتۇز بىرىنچى باب

قىشنىڭ تۇن قاراڭغۇسى ئەمدى تېخىمۇ قويۇقلاشقان بولسىمۇ، «ئەنسىيە» دە بىر ھەيۋەت، پەيزىلىك، مەنىلىك جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈرمەكتە. ھەممە بۆلۈملەردە شاملار يېقىلغان. بۆلۈملەرنىڭ بىرىدە ھۆرمەتلىك باشلىق ۋە بىرقانچە شائىرلار قىزغىن سۆھبەتلەشمەكتە. ئىككىنچىسىدە كاتىپلار كىتاب كۆچۈرمەكتە. يەنە بىر بۆلۈمدە شەيخ بەھلۇل بىلەن ساھىپ دارا قوشۇمىلىرىنى جىددىي تۈرۈشۇپ، شاھمات تاختىسىغا قادالغان ...

نەۋائى خۇپتەندىن كېيىن كىتابخانىنى ئايلىنىپ چىقىپ، ئۆز بۆلمىسىگە كىردى. شامداننى تەكچىدىن ئېلىپ، كىچىك گىلەم يېيىلغان ئورۇندۇق ئۈستىگە قويدى. «مەجالىسۇن - نەپائىس»[1] نى داۋام ئەتكۈزۈشكە ئولتۇردى. قانات قەلەم قەغەز ئۈستىدە شائىرنىڭ پىكرىگە، تۇيغۇسىغا مۇلايىم ئىتائەت قىلىپ مېڭىپ كەتتى.

نەۋائى كېچىلىرى قەلەمنى قولغا ئېلىپ، ئۆزىنىڭ پىكىرلىرى، تۇيغۇلىرى بىلەن ئىلپەتچىلىك قىلىشنى ياخشى كۆرەتتى. بۇ بالىلىق چېغىدىن قالغان ئادەت ئىدى. ئۇ قىشنىڭ جىمجىت كېچىسىدە خۇددى ئۆزى بېيىت ئېيتقانغا ئوخشاش پىكىرلىرىنىڭ ئاجايىب بەزمىسىنى كۆردى:

تا يەركس ئەياند شەبها شاھدانى بەزمى پىكر

---

① نەپىسلەر مەجلىسى - نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرىدىن بىرى.

هەمچۇ نەدار قاپى قەلەم سازى خۇش ئاھاڭى مەنەست①

«مەجالسۇن ـ نەپائىس» بىر نەچچە يۈز شائىرنىڭ ھاياتلىرى ۋە ئىجادىيەتلىرى يوپۇرماقلىرىدىن تىزىلغان بىر گۈلدەستە ئىدى. نەۋائى خوراسان ۋە ماۋەرائۇننەھرده ياشاۋاتقان ياكى دۇنيادىن ئەبەدى كۆز يۇمغان يۈزلىگەن شائىرلارنى، شېئىرغا قىزىققان ئالىم، ئۇلۇغلارنى خاتىرىلەيدۇ. نۇرغۇنلىرى تونۇيدىغان، نۇرغۇنلىرى بىلەن خەت ـ چەك ئېلىشىپ تۇرغان، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا دوستلىرىمۇ، دۇشمەنلەرمۇ بار ئىدى. لېكىن نەۋائى ئۇلارنىڭ ھاياتىغا، پائالىيىتىگە، تالانتىغا، يۈكسەك پەزىلەتلىرى ۋە ئاجىزلىقلىرىغا خالىس قارايتتى. ئىنسانلارغا قانچە غەلىتە، قىزىق، تۇرلۇك ـ تۇمەن سۇپەتلەر ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا كۆرۈنۈپ تۇراتتى. بىر نەچچە ئېغىز سۆز بىلەن ئۇنىڭ ھايات مەنزىرىسىنى، ئىنسانلىق سۇپىتىنى، ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيىتىنى كۆرسىتىش ھەم شائىرنىڭ ئىجادىيىتىنى باھالاش كېرەك ئىدى. ئىنسان تەبىئىتىنىڭ پارلاق، گىرىمسەن، رەڭسىز، قارا ۋەھاكازا سانسىز جىلۋىلىرى ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا گەۋدىلىنىدۇ. قانچە ياخشى ۋەقەلەر، قانچە يامان ۋە ئاجىز، قايغۇلۇق ۋە كۈلكىلىك قىياپەتلەر ئۇنىڭ تەسۇرىنى ئەينىكىدە ئەكس ئېتەتتى. گاھىدا شائىرنىڭ يۈزىدە مەنىلىك كۈلۈمسىرەش بەلگىسى كۆرۈنۈپ، شۇ زاماتلا يوقاپ كېتەتتى. شېئىر، سەنئەت، ئىلىم ئەھلى مەيلى ياخشىمۇ، يامانمۇ، ئەقىلدارمۇ، جاھىلمۇ، ئىنسانمۇ، شەيتانمۇ بەربىر سۆزنىڭ تارىنى چەككەن. شۇنىڭ ئۈچۈن كىتابتا ئۇنىڭ ھەققىدە بىر نەچچە ئېغىز سۆزلەش كېرەك.

---

① كېيىنكى پىكىر بەزىسىدە گۈزەل ئۇسسۇلچىلاردىن ئىبارەت پىكىرلەرنىڭ ئويۇنغا چۈشۈشى ئۈچۈن قەلەم مېنىڭ قولۇمدا خۇش ئاۋاز، خۇش ئاھاڭ بىر سازدۇر.

نەۋائى پىكىرلەرنىڭ بەزمىگە، قەلەمنىڭ ئاھاڭىغا بېرىلىپ كېتىپ، ۋاقىتنىڭ تاڭغا يېقىنلاشقىنىنى سەزمەي قالدى. قەلەمنى قويدى، قوللىرى ئاغرىغانلىقىنى سەزدى. تامغا يۆلىنىپ بېشىنى تۆۋەن ساڭگىلىتىپ، ئويغا چۆمگەندەك بولۇپ، بىرئاز ئولتۇردى، يەنە ئاغرىق جامى كۆز ئالدىغا كەلدى. يۈرىكى هودۇقتى. كۆندۈزى بارغاندا، ئاغرىقنىڭ هالىنى كۆرۈپ، كۆڭلى بۆلەكچە بۇزۇلغانىدى. بىرەر كىشى ئەۋەتسەممىكىن دەپ ئويلىدى. لېكىن كۆڭلى بەكمۇ تەشۋىشلەنگەچكە، ئۆزى بېرىشقا قارار قىلىپ، ئورنىدىن تۇرۇپ شامنى ئۆچۈردى.

شۇنىڭدىن شائىرنىڭ يۈزىنى تاتلىدى. ئېتەكلىرىگە يېپىشتى. ئاسمانىنى قارا بۇلۇت باسقان. ئۇزاقتا، مەيداندا، نۆكەرلەر، قاراۋۇللارنىڭ قالاپ ئولتۇرغان ئوتى تۇنۇقنىڭ قارا باغرىغا ئالا بولماقتا ئىدى. قەيەردىدۇ چاڭ، داپ ۋە نەي ئاۋازى ئاڭلاندى. قەيەردىدۇ يالغۇز بىر ئاۋاز ئۇنىڭ (نەۋائىنىڭ) بىر غەزىلىنى يېڭى چىققان مۇقاملارنىڭ بىرىگە سېلىپ ئېيتىۋاتاتتى. خۇش كەيىپ بىر توپ كىشى تار كوچىدىن چىقىپ، مەدرىسە كەينىدە غايىب بولدى. بۇلارنىڭ ئىچىدىن تونۇش ئاۋازلار ياش، شوخ شائىرلارنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى.

جامىنىڭ ئىشىكى ئالدىدا، پانار بىلەن يورۇتۇلغان هويلىدا ئادەملەرنىڭ تەشۋىش بىلەن ئۇياق ـ بۇياققا مېڭىپ تۇرغانلىقىنى كۆردى. بۇلار جامىنىڭ يېقىنلىرى، تۇغقانلىرى، دوستلىرى ئىدى. نەۋائى هېچكىم بىلەن ئاغرىقنىڭ ئەهۋالىنى توغرۇلۇق سۆزلەشمىسىمۇ، ئۇنىڭ يۈرىكىنى بىردىنلا بىر ئۆتكۇر ئەلەم سانجىپ كەتتى. ئۆيگە كىردى. تۆرده چۈشەكتە ياتقان ئاغرىقنىڭ ئەتراپىدا بىر توپ دوستلار ئولتۇراتتى. جامىنىڭ ئاياغ تەرىپىده ئۇنىڭ ئوغلى زىيائىددىن يۈسۈپ يىغىدىن ئىششىپ كەتكەن ئاجىز كۆزلىرىنى مېهرىبان ئاتىغا قارىتقان هالدا تۇراتتى. نەۋائىنى ئاغرىقنىڭ ئالدىغا تىزلىنىپ، بېشىغا ئېگىشتى. قايغۇ ۋە مۇهەببەت

ئۇچقۇنلانغان سۆزلەر بىلەن ئۇنىڭدىن ھال سورىدى. ئاھ، دانىشمەن كۆزلەر ئېچىلمىدى. «جامى بىھوش ئىدى! نەۋائى دەردلىك كۆزلىرى بىلەن تېۋىپ ئابدۇلھەيگە قارىدى. ئۆتكۈر ھەكىم بېشىنى ئاجىزلىق بىلەن چايقىدى، باشقا سۆز قىلمىدى. نەۋائى تىترەپ ئورنىدىن تۇردى. كۆزلىرىدىن تارام - تارام ئاققان ياشلار ساقاللىرىنى يۇيدى. زىيائىددىن يۈسۈپنىڭ بېشىنى ئاتا مېھرىبانلىقى بىلەن سىلىغاندا ھېچكىم ئۆزىنى توختىتالماي ھۆڭگۈرتىپ يىغلاشتى.

جامى بىر تۇرۇپ ھوشىغا كېلىپ، يەنە تۇرۇپ ھوشىدىن كېتىپ ياتتى. نەۋائى ئۇنىڭ يېنىدىن قوزغالمىدى. ئاۋازى ياخشى غىياسىددىن دېھدار جامىنىڭ بېشىدا ئولتۇرۇپ، قىرائەت بىلەن ئايەت ئوقۇدى. كېيىن كۆچىلىك چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ، ئۆرپ - ئادەت بويىچە زىكرى تارتتى. ئەتىگەنلىكى ئاغرىقنىڭ ھالى تېخىمۇ ئېغىرلاشتى. بىرئازدىن كېيىن ئۆلۈم ئۆز قۇچىقىغا ئالدى. دەپنە ئىشىغا پۈتكۈل ھىرات قاتناشتى. بۇ ئۇلۇغ شائىر ۋە شەيخنى ھۆرمەتلىك سەئىددىن قەشقەرىنىڭ مازىرى يېنىغا كۆمدى.

ئۆلۈمنىڭ يەتتىنچى كۈنى نەۋائى ئۇلۇغ دوستىنىڭ خاتىرىسى ئۇچۇن مىڭلىغان خەلقە ئاش بەردى. بۇ يەردە جامى ھەققىدە يېزىلغان شېئىرلار ئوقۇلدى. ئاخشىمى ھېرىپ ئۆيىگە يانىدى. ئۇ جامى ئۆلگەندىن كېيىن قانداقتۇر بىر يالغۇزلۇق، يېتىملىق سېزەتتى. ئۆلۈپ كەتكەن دوستلىرىنى دەرد - ئەلەم بىلەن يادلايتتى، ھايات ۋە ئۆلۈمنىڭ زىددىيەتلىرى ھەققىدە دەردلىك ھالدا ئويلايتتى. بۇ مەسىلە ئالەمنىڭ مەركىزىي مەسىلىسىگە ئوخشاش، ئۇنىڭ بېشىدا تۇرلۇك مەسىلىلەرنى قوزغايتتى. پىكىر، پەلسەپە، ئىلىم، ھەقىقەت، خۇدا ۋەھاكازا مەسىلىلىرىنىڭ تۈپسىز تېگىدە ئۇزۇپ يارىلانغان قۇش قۇدرەتلىك قاناتلىرىنى تاغ - تاشلارغا ئۇرۇپ، خەتەرسىز قونىدىغان جاي تېپىشقا ئۇرۇنغاندەك، ئۇنىڭ پىكرىمۇ تۈپلۇك بىر جاي ئىزدەيتتى.

خاتىرىسىگە بىر چاغدا يازغان غەزىلى چۈشتى:

نېچۈك مەي بىلە بولماسۇن ئۇلفەتىم،
كى جان قەسدىن ئەيلەر غەمۇ مىھنەتىم.
نەزەر ئەيلە بۇ بۇكارگەھ ۋەزئىغە،
كى ئارتار تەماشاسىدە ھەيرەتىم.
قۇياش يوقكى، بىر زەرە ماھىيەتىن
تاپا ئالمادى سەئىيى ئىلە فىكرەتىم.
نې كەلمەك ئەيان بولدى، نې كەتمەكىم،
نې مەبدەئ يەقىن بولدى، نې رىجئەئىم.
نې كەسبى ئۇلۇم ئەتتى ھەل مۇشكىلىم،
نې تۇتتى ئىلىك تەقۇيىۇ تائەتىم.
تاپاي دەپ خەبەر ئۇشبۇ، مەقسۇددىن،
تۇتاشتى بەسى قەۋم ئىلە سۇھبەتىم.
نې قىلدى بۇ دەردىم ئىلاجىن ھەكىم،
نې شەيخ ئەيلەدى دەفئ بۇ ئىللەتىم.
نې قىلماقغە پىر ئەمرىدىن ھاسىلىم،
نې چەكمەككە بۇ فىكردىن جۇرئەتىم.
مىنىڭ باشىمە بەس قاتىغ تۇشتى ئىش،
چۇ تاق ئولدى بۇ دەرد ئىلە تاقەتىم.
خەرابات ئارا كىردىم ئاشۇفتە ھال،
مەي ئىستەرگە ئىلكىمدە سىنغان سەفال.

ئىلھامنىڭ شوقى بىلەن ئېتىلىپ چىققان بۇ پىكىرلەر شائىرنىڭ ھازىرقى كەيپىياتىغا تولاراق مۇۋاپىق كەلدى. ئەسىرلەر سەجدە قىلغان ھەقىقەتلەرگە قارىغاندا، بۇ مەنىلىكرەك كۆرۈندى. «مىگەركىم شەك فەلسەفىنىڭ ئانىسى ۋە ھەقىقەتكە يول ئاچقۇچى بولسىمۇ ئۇنى پىكىر دائىمىي ماكان قىلالماس» دېدى ئىچىدە.

ئىشكتە كىرىشكە ئىجازەت سوراپ تۇرغان شەيخ بەھلۇلنىڭ ئۇنى ئاڭلانغاندا، ئۇنىڭ ساڭگىلاپ كەتكەن بېشى كۆتۈرۈلدى. قەدىردان خىزمەتكار ھەر قېتىمقىدەك، ئەدەپ بىلەن ئاستا كىلىپ، ئۇنىڭ يېنىغا ئايرىم - ئايرىم بولۇپ ۋە تۇرلۇك شەكىلدە پۇكلەنگەن بىر نەچچە قەغەزنى قويۇپ چىقىپ كەتتى. نەۋائى شامداننى ئۆزىگە يېقىن تارتىپ، قەغەزلەرنى ئېچىشقا باشلىدى. بۇخارا ھەم سەمەرقەندتىن كەلگەن ئىككى ئوقۇغۇچىنىڭ يارەم سوراپ يازغان ئىلتىماسلىرى، يەنە بىر شائىرنىڭ تۇل خوتۇن، يېتىم ئوغۇللارنىڭ ھال - ئەھۋاللىرىنى تەسۋىرلەپ يازغان مەكتۇپى ۋە زاكاتچىلارنىڭ تۇمەن ۋە يېزا ئەمەلدارلىرىنىڭ زورلۇق - ئۆكتەملىكلىرىدىن شىكايەت قىلىپ يازغان دېھقانلارنىڭ، كاسىپلارنىڭ ئەرزىلىرى ئىدى. يەنە بىر شىكايەتتە نەۋائىغا تونۇش ئۆي ياسايدىغان ئۇستا ئۆزىنىڭ ئائىلىسىنىڭ نومۇسىغا تەگمەك بولغان شاھزادە ئەبۇلمۇھسىن مىرزىنىڭ دەردىدىن دادلانغان. نەۋائى بۇ شىكايەتنى يەنە بىر ئوقۇپ چىقىپ، نەپرەت بىلەن بېشىنى ئىرغىتتى: «ئىلاھىم، بۇ ئادەم شەكلىدىكى ھايۋان ئىش بېشىغا مىنمىسۇن - دە» دەپ، بۇ قەغەزنى ئالاھىدە جۇزدانغا سېلىپ، تەلەپلىرىنى قانداق قىلىپ ۋە نېمىلەر بىلەن قانائەتلەندۇرۇش خۇسۇسىدا خىيال سۈرۈپ، كۆڭلىدە بۇ ھەقتە بەلگىلىك پىكىر ئويلاپ قويدى.

خۇپتەن نامىزىنى ئۆتەپ، ئىشقا ئولتۇرۇۋېدى، ھويلىدا قىقاس - چۇقان كۆتۈرۈلدى. بىر نەپەستىن كېيىن ئۇستىگە يول كىيىمى كىيگەن دەرۋىش ئەلى كىرىپ كەلدى. ئاكا - ئۇكا قۇچاقلىشىپ، سەمىمىي كۆرۈشتى. دەرۋىش ئەلى بەلختىكىلەرنىڭ تۇيۇقسىزلا بۇيرۇق ئېلىپ ئۇنى بوشاتقانلىقىنى سۆزلىدى ۋە «ئاخىرى خەيرلىك بولسۇن. بۇ مەرھەمەت سەمىمىي مەرھەمەتمۇ، ياكى تەقدىم ئېتىلگەن گۈل ئارىسىدا زەھەر بارمۇ، بىلمەيمەن؟» دېدى. نەۋائىمۇ بىلمەيمەن، دېگەندەك قىلىپ قوشۇمىسىنى تۇرۇپ

قويدى. دەرۋىش ئەلى قۇلىقىغا ئازدۇر - كۆپتۇر يەتكەن خەۋەرلەرنىڭ تەپسىلاتىنى سوريدى. نەۋائى مەجدىددىنىڭ تەنتەنىسى نېمە بىلەن تۈگىگەنلىكىنى سۆزلىدى. ئۇنىڭ يۈزىدە بىر دەم غەزەپ، بىر دەم كىنايە شەكلىدىكى كۈلكە، بىر دەم ئىنسانىڭ زەئىپلىكلىرىگە دانىشمەنلەرچە ئېچىنىش سېزىلىپ تۇراتتى. دەرۋىش ئەلى خۇشال بولدى.

— مەجدىددىنىڭ رەسۋا بولۇشى، — دېدى نەۋائى، — شۇبھىسىز، چوڭ ئىش بولدى. لېكىن ئۇنىڭ يىلتىزلىرى تېخى قىرقىلمىدى. ئۇنىڭ ھارام تاماقلىرى نۇرغۇن مەھكىمە، ئورۇنلارغا ئۈۋا سېلىۋالغان. ئۇلار شۇ ئۇۋىلىرىدا بەھۇزۇر ياشىماقتا. راست، ئۇلار بۇگۈن مەجدىددىنىنى ئۇنداقچى - مۇنداقچى دەپ، ئاغزىغا كەلگەن سۆزلەر بىلەن قارغاشماقتا. ئەمما، ئەجدىھانىڭ نەپەسلىرى ئېلىمىزنى سۇمۇرۇپ ئىچىگە تارتماقتا، يېڭى ۋەزىر خەلقىمىزنى ئالامەت قاماق بىلەن تۇتۇپ، ئەجدىھانىڭ ئاغزىغا تاشلاپ بەرمەكتە!

— نىزامۇلمۇلۇكمۇ! — دەپ ھەيران بولدى كۆزلىرىنى يوغان ئېچىپ دەرۋىش ئەلى.

نەۋائى كۈلدى ئاندىن جىددىي سۆزلىدى:

— سىز بۇلەكچىلا ساددا ئادەمسىز، ئۇكام، پەقەت تاشقى كۆرۈنۈشكە قاراپلا ھۆكۈم قىلىسىز. شۇنداق زالىملار بارکى، ئۇلار پەرىشتە تونىنى كىيىدۇ. شۇنداق شەيخلەر بارکى، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بەختلىك خىياللىرىنى ئەلگە كارامەت دەپ ساتىدۇ، شۇنداق جاھىللار بارکى، ئۇلار كىتابنى قولتۇقلاپ يۈرۈشتىن باشقىنى بىلمەيدۇ، ئەمما، ئالىملىق دەۋاسىنى قىلىدۇ. ئەلنىڭ بېشىدا تىلى بىلەن دىلى ئوخشاش، پەقەت خەلق مەنپەئىتىنى ئويلىغان، ئالىي روھلۇق، پاك ۋىجدانلىق ئىنسانلار ئولتۇرمىسا، ھاياتنىڭ گۈلى بارغانسېرى پورلىشىپ، سولىشىدۇ.

— دۆلەتنى ئىسلاھ قىلىش ھەققىدە يازغان

ئەسەرلىرىڭىزدىكى پىكىرلەرگە پادىشاھ ھېچبىر ئېتىراز قىلمىدىمۇ؟

ــ بۇ ئەلدە «ئىسلاھ» دېگەن سۆزنى ئېغىزغا ئالغانلارنى، ــ دېدى نەۋائى غەزەپلىنىپ، ــ ئەڭ ياخشى گۇناھكارلار قاتارىدا دار بىلەن مۇكاپاتلايدۇ.

دەرۋىش ئەلى شۇك بولدى. چىرايى خاپىلىق بىلەن تولغان ئاكىسىنىڭ يۈزىگە كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا قارىدى ھەم ئۇنىڭ يۈزىدە دەرد ـ ئەلەم بەلگىسىنى سەزدى. چىقىپ كېتىش ياكى ئولتۇرۇپ يەنە پاراڭ سېلىش توغرۇلۇق ئويلاپ تۇرغاندا، رۇخسەت سوراپ ۋەلىبەگ كىردى. سەممىي كۆرۈشكەندىن كېيىن، دەرۋىش ئەلىنىڭ كەلگىنىنى ئاڭلاپ، كۆرۈشكە ئالدىراپ كەلگەنلىكىنى سۆزلىدى. نەۋائىمۇ ئۇنى ھەر قېتىمقىدەك، ياخشى قارشى ئالدى. تىنچلىق ـ ئامانلىق سوراشقاندىن كېيىن، تۇرلۇك ماۋزۇلاردا مۇڭدىشىش سۆھبىتى باشلاندى.

ئاندىن كېيىن، ئارىدا بىر ئاز جىمجىتلىق بولغاندى ۋەلىبەگ ئېيتىشقا پۇرسەت كۈتۈپ تۇرغان گېپىنى باشلىدى. يوشۇرۇن خەۋەرلەرگە قارىغاندا، بەدىئۇززامان ئاسترابادتا ئىسيان كۆتۈرۈش غەرىزىگە چۈشكەنلىكىنى، ئۇ قەندىھار ھاكىمى زۇننۇن ئارغۇنبەگ بىلەن ئالاقە باغلىغانلىقى ۋەھاكازالار توغرۇلۇق سۆزلىدى. نەۋائى بۇ سۆزلەرنى دىققەت بىلەن تىڭشىدى ۋە پۈتىغا ئۇرۇپ قويۇپ، تاقەتسىزلەندى:

ــ بۇ ۋەقە ھەقىقەتكە يېقىن، ــ دېدى ئېچىنىپ، ــ بەدىئۇززاماندىلا ئەمەس، ھەممە شاھزادىلەردە مۇنداق قارا نىيەت بار. خوش، نېمىشكە زۇننۇن ئارغۇنبەگدەك ئاق كۆڭۈل، مەردانە بىر بەگ بۇ پىتنىگە شېرىك بولماقچى؟ ھېراتتا ئۇنى كۆرەلمەيدىغانلار بار. ئارغۇنبەگ قەندىھار ۋىلايىتىدە ياخشى ئىش قىلىدى، نۆكەرلەرگە ياخشى قارىدى، ئۇلارنىڭ سانىنى بارغانسېرى كۆپەيتتى. بۇزۇپ ـ چېچىشتىن باشقىنى بىلمەيدىغان

بىر كۈرۈھ كىشىلەر ئۇنى پادىشاھغا چاقتى. ئارغۇنبەگ ئۆزىگە بىر ھىمايىچى ئىزدىدى. بەدىئۇززامان بۇ پۇرسەتنى غەنىيمەت دەپ بىلدى شۇ.

— تەقسىر، بۇ ۋەقەدىن خەۋەرلىرى بارمىدى؟ — دەپ سورىدى ۋەلىبەگ ئەجەبلىنىپ.

— ياق، — دېدى نەۋائى.

— سەۋەبلىرىنى توغرا ئېيتتىلىغۇ؟

— سىزنىڭ سۆزىڭىزنىڭ مەزمۇنىدىن پەقەت شۇ نەتىجىگىلا كېلىش مۇمكىن، — دېدى نەۋائى ئاندىن سۆزىنى داۋام ئەتكۈزدى، — لېكىن، بىز ھېچقاچان مۇنداق پىتنىلەرگە يول قويماسلىقىمىز كېرەك. بىھۇدە قان تۆكۈش، يۇرتنى خانۇۋەيران قىلىشتىن يامان گۇناھ يوق! قەلبى دوستلۇق، قېرىنداشلىق كۈلى ئاستىدىكى دۇشمەنلىك ئوتلىرى يانغىنىغا ئايلىنىپ كېتىدۇ. يەڭ ئىچىدىكى زەھەرلىك خەنجەرلەر قانلىق، غەزەپلىك قوللاردا بىردىنلا ۋالىلدايدۇ. كاشكى بۇنىڭ بەدىلىگە بىرەر شاھزادىدىن يۇرت، ئەل ئۈچۈن خەيرلىك بىر ئىشنى ئۈمىد قىلىشقا بولسىچۇ! ... ياق!

— ئەلۋەتتە، — دېدى ئويلىنىپ ئولتۇرغان ۋەلىبەگ، — پادىشاھنىڭ ھەممە ئائىلە ئەزالىرى ئىت بىلەن مۇشۇككە ئايلىنىپ كېتىدۇ. بەگلەر بىر - بىرسىمىزگە قارشى مەيدان ئالمىز!

— تېمۇر ئەۋلادىدا بۇ كېسەل ئەسلا يوقالمىدى - دە. ئاخىرىسى خەيرلىك بولسۇن! — دېدى ئۆز - ئۆزىگە دەرۋىش ئەلى.

داستىخان سېلىندى. كەلتۇرۇلگەن لەززەتلىك غىزامۇ تولا يېيىلمىدى. ۋەلىبەگ ۋە دەرۋىش ئەلى خوشلىشىپ چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، نەۋائى قەغەز - قەلەم ئېلىپ، بەدىئۇززامانغا خەت يېزىشقا كىرىشتى. غەزەپلىك كەيپىياتتا يېزىلغان جۇملىلەر بەكمۇ ئاچچىق، گويا ئادەمنىڭ دىلىنى ئامبۇردەك چىشلەپ ئۈزۈپ

ئالدىغاندەك. نەۋائى ئوقۇۋېتىپ، ئاشۇ ئاچچىق جۇملىلەر ئۈستىدە ئويلاندى. لېكىن ئۇلارنى ئۆزگەرتىشنى خالىمىدى. يۈرىكىدىكى دەد خېلىلا تارقالغاندەك بولۇپ يېنىكلەشتى ھەمدە خىيال سۈرۈپ يېتىپ كۆزى ئۇيقۇغا كەتتى.

ئەتىگەنلىكى ناشتىدىن كېيىن چاپارمەنلەرنىڭ بىرىگە خەتنى بېرىپ، ئاسترابادقا يەتكۈزۈپ، بەدىئۈززامانىنىڭ ئۆز قولىغا تاپشۇرۇشنى جېكىلىدى. ئاندىن كېيىن ئۇتتۇر دىۋانخانىغا كەتتى. ھۇرۇنلۇق بىلەن قەلەملىرىنىڭ ئۇچىنى تازىلاپ، ئىش باشلاشقا ئېرىنىپ، ئۇ يەردىن - بۇ يەردىن پاراڭ سېلىشىپ ئولتۇرغان خەتچىلەر نەۋائى كىرىشى بىلەن جىمجىت بولۇشۇپ قالدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا شاھرۇخ مىرزىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا خىزمەتكە كىرگەن، ھازىر بولسا مۇكچىيىپ قالغان قېرىلار بىلەن بۇرۇتلىرى خەت تارتقان يىگىتلەرمۇ بار ئىدى. نەۋائى خەتچىلەر بۆلمىسىدىن ئۆتۈپ، ئىچكەركى بۆلمىگە كىردى. بۇ يەردە يالغۇز ئولتۇرغان باش ۋەزىر ئورنىدىن تۇرۇپ كۆرۈشۈپ، ھۆرمەت بىلدۈرۈپ شائىرنى ئۆزىگە يېقىن ئولتۇرغۇزدى. ئۇ كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ: «زاتى ئالىيلىرى قانداق خىزمەت بىلەن قەدەم تەشرىپ ئەتتىكىن، ھەر نېچۈك خىزمەتلىرىگە تەييارمەن» دېدى. نەۋائى يانچۇقىدىن پۈكلەنگەن نۇرغۇن قەغەزلەرنى چىقىرىپ نىزامۇلمۇلۇكنىڭ ئالدىغا قويدى: «مانا بۇ مۇشكۈلاتلارنى چاپسانراق ھەل قىلىشلىرىنى سورايمەن».

نىزامۇلمۇلۇك بارلىق قەغەزلەرنى بىر - بىرلەپ ئېچىپ ئوقۇپ چىقتى.

— جانابلىرى مۇنداق ئىشلارغا قىممەتلىك ۋاقىتلىرىنى سەرپ قىلمىسىلىمۇ بولاتتى، — دېدى ئۇ قويۇق قاشلىرىنى تۇرۇپ.

— نېمىشكە؟ — دەپ سورىدى نەۋائى ۋەزىرگە قادىلىپ قاراپ.

ئەگەر خەلقنىڭ گېپىگە قۇلاق سالسىلا، شىكايەتلەرگە

چۆكۈۋالدىلا. ئۆمۈرگە ئىككەك سېلىپ ئۇپراتماستىنلا ئۆزئارا پۈتۈشۈپ قېلىشىلار، دەپ كېتىۋەرسىمۇ بولىدىغان ئىش، ــ دېدى كۈلۈپ نىزامۇلمۇلۇك، ــ ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار نېمىشكە سىز زات ئالىيلىرىگە مۇراجىئەت قىلىدۇ؟ بۇنىڭ ئۈچۈن ھۆكۈمەت مەھكىمىلىرى، مەسئۇل خادىملار بار ئىدىغۇ.

نەۋائى خەلق ئىشدارىلەردىن، مەسئۇل خادىملاردىن ئۆز يارىلىرىغا ھېچقانداق شىپا ئالالمايدىغانلىقىنى، خەلقنىڭ بوغۇزىغا زۇلۇم خەنجىرىنىڭ قادالغانلىقىنى سۆزلىدى، بۇ شىكايەتلەرنىڭ پاتراق تەكشۈرۈلۈشىنى تەلەپ قىلدى.

ــ خەلق ئەمەلدارلارغا يامان كۆز بىلەن قارايدۇ. ھەرقاچان شۇنداق بولغان، ــ دېدى نىزامۇلمۇلۇك.

ــ خەلق خاتالاشمايدۇ، ــ دېدى نەۋائى، ــ ھېچكىم ئۆز كۆكسىدىن يىلانغا جاي بەرمەيدۇ!

ــ ئۇستىلىرىگە ئەينى چۈشكەن زاتلار، ــ دېدى نىزامۇلمۇلۇك ئوغلىغا قاراپ، ــ دۆلەتنىڭ سادىق خىزمەتكارلىرىدۇر ... ئۇلارنىڭ قەدر ـ قىممىتىنى ئۇنتۇش ياخشى ئەمەس، ئەلۋەتتە!

ــ بۇ ئەلدە، ــ دېدى نەۋائى ھاياجانلىنىپ، ــ زىندانلار، جازالار، جەرىمانىلەر، دارلار بار، كىم ئۇچۇن؟ ئادالەتلىك دۆلەتتە بۇ نەرسىلەر پەقەت زالىملار ئۇچۇنلا كېرەك قىلىنىدۇ. ساداقەتلىك زالىملارنىڭ خىزمىتى دۆلەتنىڭ تومۇرىغا پالتا ئۇرۇشتىن باشقا ھېچ نەرسە ئەمەس!

باش ۋەزىر تىترەپ كەتتى. نەۋائىنىڭ ئۆزىگە سەپسالدى. ئۇنىڭدا دەھشەتلىك كۈچ ۋە ئىرادە يېرىلىپ ھەممە ياقنى بېسىپ كېتىدىغاندەك غەزەپ نىشانىنى كۆردى. ئىلدام ئورنىدىن تۇردى. قول ئاستىدىكى مەمۇرلاردىن بىرىنى قىچقىرىپ، شىكايەت ۋە ئەرزلەرنى ئۇنىڭغا بېرىپ، دېدى: «دەرھال قازىغا بېرىپ بۇ قەغەزلەرنىڭ مەزمۇنىنى بىللە تەھقىقلەڭلار». مەمۇر چىقاي دەپ

مېڭىۋىدى، نەۋائى قول بىلەن ئىشارەت قىلىپ توختاتتى:
— نەتىجىلىرىنى بىزگە قاچان مەلۇم قىلىسىز؟
هودۇقۇپ قالغان مەمۇر تەزىم قىلىپ جاۋاب بەردى:
— زاتى ئالىيلىرىغىمۇ؟ تەپتىش - تەھقىق تامام بولغان كۈنىلا ئۆزۈم مەلۇم قىلىمەن ...
نەۋائى تاشقىرىغا چىقتى. كۈن بىرده بۇلۇت ئاستىغا يوشۇرۇنۇپ، بىرده كۆرۈنۈپ تۇراتتى. تۆت بۇرجەكلىك خىشلار تىزىلغان يول بىلەن ئاستا مېڭىپ باش بىناغا باردى. ئىشىك ئاغىغا پادىشاھنىڭ يېنىغا كىرىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. كۆپ ئۆتمەستىن رۇخسەت ئالدى. هۇسەين بايقارا بۇ «سۇلتانىنىڭ يېقىنى» بىلەن ياخشىلىقچە كۆرۈشمەك بولغانلىقى ئۈچۈنمۇ ياكى كەيپ بولغانلىقى ئۈچۈنمۇ، ئىشقىلىپ ئوچۇق چىراي بىلەن قارشى ئالدى. ئامانلىق سوراشقاندىن كېيىن، بىر پەس ئۇ يەر - بۇ يەردىن پاراڭ سېلىشتى. پىتنە - پاسات، ئىچىملىك پەقەت ئۇنىڭ گەۋدىسىگىلا ئەمەس، بەلكى بارلىق مەنىۋى پەزىلىتىگىمۇ تەسىر قىلغانىدى. سۆزلىرى جايىدا ئەمەس. تۇرۇپلا هېچبىر ئاساسسىز ۋە دەلىلسىز بىراۋنى ماختاپ كېتەتتى، گويىاكى ئۇ ئادەم كەلسە، سۆيۈۋالسا ... تۇرۇپلا بىراۋلاردىن يەنە ئاساسسىز يامانلايتتى. لېكىن هېلىمۇ كۆزلىرىدە مىكىر - هىيلىنىڭ ئىپادىسى كۆچلۈك ئىدى. نەۋائى پۇرسەت كەلگەندە، قولتۇقىدىن قەغەزنى چىقىرىپ ئۇنىڭغا ئۇزاتتى. هۇسەين بايقارا مەستلىكتىن خىرەلىشىپ كەتكەن كۆزلىرىگە يېقىن تۇتۇپ ئوقۇدى - ده، تىزىغا قويدى. قاياقتىكى باش ئاغرىتقۇچى نەرسىلەرنى تېپىپ يۇرىسەن دېگەندەك قىلىپ، سالقىنغىنا قوشۇمىسىنى تۇرۇپ قويدى. جاۋاب بەرمىدى. نەۋائىمۇ جاۋابنى بەر دېگەندەك قىلىپ، ئۇنىڭغا قاراپ تىپتىنچ ئولتۇرۇۋالدى. ئاخىردا هۇسەين بايقارا قەغەزنى يەنە قولىغا ئېلىپ: «قانداق جازا ياكى جەرىمانىنى ماقۇل كۆرىسىز» دەپ سورىدى - ده، جاۋاب كۈتمەستىن قابىلىيەتسىز ئوغۇللىرى هەققىده

هال ئېيتىشقا باشلىدى. ئۇ پاراڭ قىلىپ بولغاندىن كېيىن، نەۋائى خانلار ئەۋلادى خۇسۇسەن ئەخلاق، ئەدەپ بابىدا ھەممىگە ئۈلگە بولۇشى كېرەكلىكىنى، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ تامامەن ئەكسىنى كۆرۈپ ئەپسۇسلانغانلىقىنى سۆزلەپ، ئاندىن كېيىن يەنە: «بۇ ئىشنى پەقەت ھەزرەتلىرىنىڭ ۋىجدانلىرىغا ھاۋالە قىلىمەن. دۆلەتنىڭ قانۇن ۋە قائىدىلىرى ئالدىدا شاھ ـ گادای باراۋەر باش ئېگىش كېرەكلىكى توغرۇلۇق جانابلىرىغا تولىمۇ نۇرغۇن سۆزلىگەنىدىم، بۇنى يەنە تەكرارلايمەن» دېدى. ھۈسەين بايقارا بۇ ھەقتە شەيخۇلئىسلام بىلەن كېڭىشىپ، ئوغلىنى شەرئىەتكە مۇۋاپىق جازالاشقا ۋەدە بەرگەندىن كېيىن، نەۋائى رەھمەت ئېيتىپ ئورنىدىن قوزغالدى.

كېچىسى توڭلىغان كوچا كۈن تەپتىدە ئېرىپ، مىلىش ـ مىلىش پاتقاق بولۇپ كەتكەنىدى. شائىر كەشىگە لاي چاپلاشمىسۇن دەپ يولنىڭ چېتى بىلەن، قۇرۇق يەرلەرنى بېسىپ ماڭدى. چوڭ ـ كىچىك ھەممىسى قول قوشتۇرۇپ سالام بېرىپ، ئۇ ئۆتۈپ كەتكۈچە ھۆرمەت ۋە ئەدەپ بىلەن ئورۇنلىرىدا مىدىرلاشماي تۇردى. ئۇ «ئەنىسىيە» گە كىرمەستىن، مەدرىسە كەينىدىكى ئۆيلەرنىڭ بىرىگە كىردى. ئەتراپى چوڭ ـ كىچىك بۆلمىلەر، ئايۋانلار بىلەن ئورالغان چوڭ ھويلىدا نۇرغۇن خىزمەتكارلار ئاق كۆڭۈللۈك بىلەن كۈندىلىك ۋەزىپىلىرىنى ئورۇندىماقتا ئىدى. بىرلىرى، يۈزلەرچە دەستە ـ دەستە تاۋاقلارنى، لېگەنلەرنى يۇماقتا. بىرلىرى، چوڭ كوزىلاردا سۇ توشۇماقتا ئىدى. يەنە بىرلىرى پەشلىرىنى بەللىرىگە قىستۇرۇپ، يەڭلىرىنى تۈرۈپ قاتار ئېسىلغان يوغان قازانلار ئاستىغا ئوت قالىماقتا، ئىس كىرىپ ياش ئاققان كۆزلىرىنى ئۇۋۇلاشماقتا. پۇرچاق يېگەن خورازدەك قىپقىزىل ئاشپەزلەر چوڭ كەپكۈرلەرنى، سوقا ياغاچ چۆمۈچلەرنى تۇتۇپ، قازان بېشىدا ھەربىرىكەت قىلماقتا. بۇ يەردە نەۋائى ھەر كۈنى كەمبەغەللەرگە، يېتىم ـ يېسىرلارغا،

تىلەمچىلەرگە ئاش بېرەتتى. ئۇ ھەربىر قازانىنىڭ يېنىغا كېلىپ، بۇگۈن نېمە تەييارلاۋاتقانلىرىنى، قازانغا قانچىلىك گۆش، ياغ، دان ۋە باشقا نەرسىلەر سېلىنغانلىقىنى سۈرۈشتۈردى. ئاندىن كېيىن كۈلكىلىك چاقچاق پاراڭلار قىلدى. چاقچاققا ئاشپەزلەر ھەم باشقا خىزمەتكارلارمۇ بوش كەلمىدى. نەۋائى قاقاقلاپ كۈلۈپ: «ۋاي، سىلەر كۆپىيىپ كەتتىڭلار، ھەر بىرىڭلار بىردىن چوقۇساڭلارمۇ مېنى يەپ قويىسىلەر» دېدى. كەلگەنلەرنى زادىلا ساقلاتماستىن، غىزانى تەرتىپ بىلەن تارتىشنى جېكىلەپ چىقىپ كەتتى.

«ئەنىسىيە» گە كىرىپ، ئۆزىنىڭ بۆلمىسىدە بىرئاز ئارام ئالدى. ئاندىن كېيىن تۈيۈقسىز كېلىپ قالغان مىر مۇرتاز بىلەن شاھمات ئوينىدى. بۇ ئويۇندا مىر مۇرتاز ئالدىنقىلاردىن ھېسابلىناتتى. ئويۇن تېپىلسا ھەممە نەرسىنى، ھەتتا مەدرىسىدىكى دەرسىنىمۇ ئۇنتۇپ قالاتتى. شاھماتپەرەست بۇ ئالىم بىلەن نەۋائى شالاڭ ئوينايتتى. ناھايىتى ئېھتىيات بىلەن ئوينىاپ، ئىككى قېتىم ئۇتقاندىن كېيىن، شۇ ئابرۇيىنى ساقلاش ئۈچۈن مىر مۇرتاز قانچە قىستىسىمۇ ئۇنىماستىن ئويۇننى توختاتتى. پېشىن نامىزىدىن كېيىن، ئىككىسى بىللە تاماق يەپ، خانىقاغا چىقىشتى.

خانىقا ھەر قېتىمقىدەكلا سۆلەتلىك، مەنىلىك بىر يوسۇندا ئىدى. ھەممە ياقنى پاك - پاكىز تۇتۇپ، بۇ يەردىكى كۆڭۈلنى نازۇك، ھەمىشە مۇتالىئە ۋە يېزىش بىلەن مەشغۇل بولغان كىشىلەرگە كېرەكلىك نەرسىلەرنى تەييارلاپ تۇرغۇچى خىزمەتكارلار پۇتلىرىنىڭ ئۇچلىرىدا دەسسەپ ئۆز ۋەزىپىلىرىنى ئادا قىلماقتا ئىدى. نەۋائى يولدىشىنى مىرخاندىنىڭ بۆلمىسىگە باشلاپ كىردى. يېشى توختىغان، جىددىي تەبىئەتلىك بۇ ئالىم شۇ زامانىنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ تارىخچىسى ئىدى. ئۇ كىشى نەۋائىنى ھەم ئۇنىڭ يولدىشىنى مۇلايىم ۋە سەمىمىي قارشى ئالدى. ئۇنىڭ ئون ئىككى ياشلىق نەۋرىسى غىياسىددىن مۇھەممەت (خاندەمىر) ئۆزىنى چوڭلاردەك تۇتۇپ، ئەدەپ بىلەن سالام قىلدى. ئۇ نەۋائىنى

ئۆزىنىڭ بوۋىسىدەك ياخشى كۆرەتتى. بوۋىسىنىڭ ئەتراپىدا يېيىلىپ ياتقان كىتابلارنى يىغىپ تەرتىپكە سالدى. ئاۋۋالقى ئولتۇرغان جايىدىن تۆۋەنرەك چۈشۈپ ئولتۇرۇپ، دانىشمەن چوڭلارنىڭ سۆزىنى تىڭشاش ئۈچۈن ئەقىللىق كۆزلىرى بىلەن ئۇلارغا تىكىلىپ قارىدى. نەۋائى دوستلارچە يۇمشاقلىق بىلەن مىرخاندنىڭ ھال ـ ئەھۋالىنى سورىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ نەۋرىسىگە قارىدى. بۇ تالانتلىق بالا بىلەن سۆزلىشىشكە زوقلىناتتى.

تارىختىن يەنە قانداق كىتابلارنى مۇتالىئە قىلغانلىقىنى سورىدى. خانەمىر بىرمۇنچە مۇھىم كىتابلارنى ئېيتىپ بەردى. نەۋائى ھەم مىر مۇرتاز ئاپىرىن دېيىشتى.

خانەمىر ھەرقاچان بوۋىسى بىلەن بىللە ئولتۇراتتى. ھەمىشە ئالىملارنىڭ ئارىسىدا يۈرۈپ، بوۋىسىنىڭ قېشىغا كېلىدىغان ھەر خىل ئىلىم، سەنئەت ئەھلىنىڭ سۆھبەتلىرىگە قۇلاق سالاتتى، ئىلىملەرگە، خۇسۇسەن تارىخ ئىلمىگە پىششىق ئىدى. بۇ ساھەدە نۇرغۇن كىتابلارنى ئوقۇپ ئۆگەنگەنىدى. نەۋائىنىڭ تەكلىپى بىلەن بوۋىسى خېلى يىللاردىن بۇيان بۇ بۆلمىدە ئولتۇرۇپ يېزىۋاتقان «رەۋزەتۈسسەپا» ناملىق چوڭ ئەسەرنىڭ تۆگىگەن قىسىملىرىنى ئىچىۋالغاندەك بىلەتتى.

قېرى مىرخاند ئەزىز نەۋرىسى بىلەن پەخىرلىنىپ مۇنداق دېدى:

ـ ئەلھەمدۇلىللا، ماڭا يارەمچى بولۇپ قالدى. ئەمدى گاھىدا يازغانلىرىمنى كۆچۈرىدۇ، گاھىدا كۆزۈم ئاجىزلىق قىلىپ، خېتى ناچار كونا كىتابلارنى ئوقۇشقا قىينالسام، ماڭا ئوقۇپ بېرىدۇ. مەن تارىخقا ئۆز ئۆمرۈمنى بېغىشلىدىم، بۇ ئىلىم مەندىن كېيىن يېتىم قالماس دەپ ئويلايمەن.

نەۋائى ھەم مىر مۇرتاز مويىسپىت ئالىمنىڭ پىكرىنى تەستىقلىدى. مىر مۇرتاز خانەمىرگە رىيازى (ماتېماتىكا)

ئىلمىدىنمۇ مەلۇمات ئېلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئېيتتى.
نەۋائى «رەۋزەتۈسسەپا» نىڭ قايسى ئەھۋالدا ئىكەنلىكىنى تارىخچىدىن سورىدى. مىرخاند ئوڭ تەرىپىدىكى ئويۇقتا كىتابلار ئۈستىگە تەقلەنگەن دەستە - دەستە قەغەزلەرنى ئېلىپ قويدى:
— تۆتىنچى جىلدىنى تامام قىلدىم. ئۆيگە ئاپىرىپ ئوقۇپ چىقىشلىرىنى ھەم پىكىر ۋە مۇلاھىزىلىرىنى بايان قىلىشلىرىنى ئارزۇ قىلىمەن، — دېدى. نەۋائى بىلەن مىر مۇرتاز جىلدنىڭ بابلىرىنى ئاۋايلاپ ۋاراقلاپ، قىزىقىش بىلەن كۆزدىن كەچۈردى. نەۋائى ئۆيىدە ئوقۇپ چىقماق بولۇپ، يىغىشتۇرۇپ ئوراپ يېنىغا قويدى.
— ئۆمۈر چاقماق سۈرئىتى بىلەن ئۆتمەكتە، — دېدى مىرخاند قايغۇرۇپ، — قالغان جىلدلەرنى تۈگىتىشكە تەڭرى نېسىپ قىلارمىكىن!
— بىزگە ۋەدە قىلغان بۇ ئەسەرنى يېزىپ تۈگەتمەستىن نەگە بارماقچىسىز؟ بىز ئېتىكىڭىزگە ئېسىلۋالمايمىز! — دېدى نەۋائى چاقچاق بىلەن كۈلۈپ.
— بۈگۈن كۆڭۈللىرىنى بىرئاز غەم باسقانىكەن، — دېدى ئادەتتىكى شوخلۇقى بىلەن مىر مۇرتاز، — بىرەر قەدەھتىن شاراب ئىچىلسە، كۆڭۈل باھارنىڭ ئاسمىنىدەك روشەنلىشىپ كۆتۈرۈلگۈسىدۇر ...
— راست، — دېدى نەۋائى، — خاپىلىقنى كەتكۈزۈش، يۈرەكتىكى دەرد - ئەلەم تېشىنى ئېرغىتىش ئۈچۈن، بىرئاز مەي ئىچىش ئادەتلىرىنى تەرك ئەتمىسىلە.
مىرخاند ئىنسانىي زوق - شوقنىڭ كۆڭۈلگە بېرىدىغان پاك روھىي ئۇزۇق ئىكەنلىكى توغرۇلۇق ناھايىتى چىرايلىق، مەزمۇنلۇق ۋە رەڭلىك ئۇسلۇبتا، مۇلايىم ئاھاڭ بىلەن سۆزلىدى. نەۋائى تارىخچىنىڭ چوڭقۇر، شائىرانە، ساپ، خۇش تەبىئىتىنى ياخشى كۆرەتتى. بولۇپمۇ قېرىغاندا، بۇ تەبىئەت مەنىۋى بايلىقنىڭ

روشەن رەڭلىرى بىلەن كېڭىيىپ، تېخىمۇ يېقىملىق، تېخىمۇ مەنىلىك گۈزەل بولغانىدى. سۈلتانمۇرات ۋە بىرنەچچە ئالىم ھەم شائىرلار ئاستا ـ ئاستا كىرىشتى، سۆھبەت قىزىپ كەتتى. ئالىملار ئۆزلىرىنىڭ يېزىۋاتقان ھەرخىل پەنگە، سەنئەتكە ئائىت ئەسەرلىرى توغرىسىدا سۆزلەشتى. ماۋزۇلارنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرى، مۇھەررىرلەرنىڭ تۈرلۈك كۆزقاراشلىرى، بەزى چىگىش جەھەتلەر ۋە باشقىلار توغرۇلۇق نەۋائىي بىلەن مەسلىھەتلەشتى. ھەرقايسىسى ئۆز ئەسىرىنىڭ نەۋائىغا يېقىشىنى تىلەيتتى. سۈلتانمۇرات جىمىكى پەنلەرنىڭ ئەڭ مۇھىم خۇلاسىلىرى توغرۇلۇق «ئىلىملەر توپلىمى» نامىلىق بىر كىتاب يېزىش ئارزۇسىدا ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ، نەۋائىنى خۇشال قىلدى. شائىر شۇ زامان مەدەنىيىتىنىڭ يورۇق يۈلتۈزلىرى، پىكىر ـ ئىجادىيەتنىڭ پارلاق بۇلاقلىرى بولغان بۇ ئالىملارنى يەنمۇ ئالىي باسقۇچلارغا مىنىشكە تەشۋىق قىلدى. ئۆز كىتابخانىسىنىڭ ئىشىكلىرى ئۇلار ئۈچۈن ئوچۇقلۇقىنى يەنە تەكرارلىدى.

سائەت بەشنى سوقتى. مۇھەممەت مىرەك نەققاش ياسىغان سائەت مىرخاندنىڭ بۆلمىسىگە يېقىن مەخسۇس جايغا قويۇلغانىدى. سائەت كۆرۈنۈشتە يوغان قۇتا بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى شەكىل قوللىرىدىكى تايىقى بىلەن دۇمباقنى ئۇرۇپ، ۋاقىتنى ئېنىق كۆرسىتىپ تۇراتتى. سۆھبەتكە قىزىقىپ كېتىپ، ھېچكىم ئۇنىڭ ئۇنىنى ئاڭلىمىدى. ھەمىشە سائەت ئۇرغاندا قىزىقىپ تىڭشايدىغان خانەمىرمۇ ئاڭلىماي قالدى. دېرىزىدىن كۆرۈنۈپ تۇرغان ھەم كۇننىڭ شولىسىدا نەقىش گۈللىرى يالىلداپ تۇرغان پەشتاقتا مەزىن نامازدىگەرگە ئەزان ئېيتقان چاغدىلا، بۇلار ئالدىرىشىپ ئورۇنلىرىدىن قوزغالدى.

ئوتتۇز ئىككىنچى باب

ئاۋۋالقى ئۇرۇشتا ھىسار[1] بىلەن تۇزۇلگەن بىتىم ھەر ئىككى تەرەپ ئۇچۇنمۇ ۋاقىتلىق بىر نەرسە ئىدى. مۇۋەپپەقىيەتسىز سەپەردىن كۆڭلى رەنجىگەن ھۈسەين بايقارا ھەمىشە دۈشمەن تەرەپكە قۇلاقلىرىنى دىك تۇتاتتى. ھىسارلىقلار بولسا كونا دۈشمەنلىرىنى ھېچبىر ئۇنۇتماستىن، قىلىچلىرىنى غىلاپلىرىغا سالمىغانىدى. ئەكسىچە، ھۈسەين بايقاراغا ئوخشاش ئۇلۇغ، تەجرىبىلىك دەپ نام چىقارغان ھۆكۈمدارنىڭ نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن كېلىپ، ھېچ ئىش چىقىرالماي، ئۆزىنىڭ مەغرۇرلۇقىنى سۇلھى بىلەن بېسىشقا مەجبۇر بولغانلىقى ئۇلارنىڭ كۆكسىنى كېرىپ كۆرەڭلەتكەنىدى. ئۇلار ھىراتقا قارشى پىتنە - ئىغۋانى توختاتمىدى.

ئارىدىن ئۇچ - تۆت يىل ئۆتكەندىن كېيىن، 1497 - يىلى ھۈسەين بايقارا ئەسكەر توپلاپ، ھىسارغا قارشى ماڭدى. بۇ سەپەرگە مۇزەپپەر مىرزا ۋە باشقا شاھزادىلەر ئۆز ئەسكەرلىرى بىلەن قاتناشتى.

ھۈسەين بايقارا ئامۇ دەريا ياقىسىغا، تىرمىزنىڭ ئۇدۇلىغا چۈشتى. يارەم بېرىش ئۇچۇن بەدئۇززامان كېلىپ قوشۇلدى. سۇلتان مەھمۇتنىڭ ئوغلى مەسئۇت مىرزانىڭ قول ئاستىدا بولغان دۈشمەن ئەسكەرلىرى دەريانىڭ ئىككىنچى ياقىسىدا، تىرمىزدا تەييارلىق كۆرۈپ تۇرماقتا ئىدى. شۇ ئارىدا قىش كېلىپ قالدى ھەم دۈشمەن سەگەك ئىدى، شۇڭلاشقا ھۈسەين بايقارا بىردىنلا جەڭ باشلاشقا ئىمكانىيەت تاپالمىدى، قىشنى دەريا ياقىسىدا ئۆتكۈزۈشكە

---

① سۇلتان مەھمۇتنىڭ پايتەختى.

مەجبۇر بولدى. يەردە، ھاۋادا باھارنىڭ ئاۋۋالقى نەپەسلىرى سېزىلىشكە باشلىغاندا، ھۇسەين بايقارا دۇشمەننىڭ ئوتتۇرىسىدىن ھۇجۇم قىلىش پىكرىدىن ۋاز كېچىپ، بېقىنىدىن تېشىپ كىرىشكە ئاتلاندى. شوخ ئامۇ دەرياسىنى بويلاپ، قۇندۇزغا① قاراپ، يورغىلاپ ماڭدى. بەش - ئالتە يۇز چاقىرىم، ئىش كۆرگەن ئەسكەرلىرىگە دەريادىن ئۆتۈشكە بۇيرۇق قىلدى.

بۇ گۇرۇھ دۇشمەن بايقىمىغان بىر جايدىن ئۇ قىرغاقتا ئۆتۈپ بېكىنگەندىن كېيىن، تىرمىزدا ياتقان سۇلتان مەسئۇت بېشىنى يوقىتىپ قويغان كىشىدەك، سەرسان بولدى. بەگلەرنىڭ (ئەسكەر باشلىقلىرىنىڭ) قىستاشلىرىغا، كېڭەشلىرىگە قۇلاق سېلىش ئۇچۇن ئۇنىڭدا روھ قالمىغانىدى. سۇدىن ئۆتكەن دۇشمەن گۇرۇھنى بېسىۋېلىش ئورنىغا، ھالاكەتكە ئۇچرىغان ئەسكەرلەردەك بۇزۇلۇپ، ئالدى - ئارقىسىغا قارىماي، ھىسارغا قاراپ قۇيرۇقىنى خادا قىلدى. ھۇسەين بايقارا دۇشمەننىڭ مۇنداق ھودۇقۇپ قالغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئەسكەرلىرى بىلەن دەريادىن ئۆتتى. ھەم دۇشمەن كۇچىنى بىر - بىرىدىن ئاجرىتىۋېتىش ئۇچۇن بەدىئۇززامانىنى بەزى بەگلەر بىلەن قۇندۇزغا ئەۋەتتى، ئۆزى ھىسارغا ماڭدى ھەم شەھەرنى مۇھاسىرە قىلىپ قورشىۋالدى.

ھۇسەين بايقارا ھىسارغا يېقىنلاشقاندا، دۇشمەن خېلى ئالاقزادە بولدى. بەزى ئەسكەر باشلىقلىرى باشلىرىنى ئېلىپ قاچتى. لېكىن شۇنداق بولسىمۇ شەھەر قورغىنى (سېپىل) پۇختا ئىدى. ھۇسەين بايقارا مۇھاسىرە كۇندىن باشلاپلا شەھەرنى ئىلىشقا ھەرىكەت قىلدى. سېپىل ئېلىشنىڭ ئېپىنى بىلگەن بەگلەر كۆپ تىرىشىپ سېپىلنى تەكشۇرۇشكە، ئۇنىڭ مۇستەھكەملىكىنى سىناشقا، زەئىپ تەرەپلىرىنى ئېنىقلاشقا كىرىشتى. دۇشمەننى تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر قىلىش ئۇچۇن بۇ ئالامەت ئېگىز ۋە مەزمۇت سېپىلنى

① سۇلتان مەھمۇتقا قاراشلىق شەھەر ۋىلايەت.

ئېلىش كېرەك ئىدى. بۇ، تاياق تىقىش بىلەنلا ئىچىدىكى ئۇششاق قارا لەشكەر تارقىلىپ كېتىدىغان چۈمۈلىنىڭ ئۇۋىسى ئەمەستە! قېرى - ياش بەگلەر، مۇتەخەسسىسلەر سېپىلنىڭ تۈرلۈك يەرلىرىنى كۆزلەپ، ئۇنى بۇزۇش چارىلىرىنى كۆردى.

تۇغانبەگنىڭ روھىدا كونا، يىگىتلىك (ئەسكەرلىك) دەۋرىنىڭ جەڭگىۋار قېنى، ھېرىسى، قارامايلىقى قاينىدى. ئۇ گويا يېڭىۋاشتىن ياشىرىپ كەتكەندەك بولۇپ كەتتى. گويا كى ئانىسىنىڭ قورسىقىدىن جەڭ ئىلمىنى ئۆگىنىپ چۈشكەندەك تەكەببۇر بارلاس بەگلىرى ئالدىدا ئاجايىپ بىر ئىش كۆرسەتمەك ئۈچۈن، پادىشاھنىڭ ۋە ئۆز شاھزادىنىڭ يەنمۇ جىقراق ئىلتىپاتلىرىغا ئېرىشىش ئارزۇسى ئۇنىڭ ئىچىنى تاتىلايتتى ۋە ئۇنى غەيرەتلەندۈرۈۋەتتى.

كېچە - كۈندۈز توختىماي ئىش ماڭدى. يۈزلىگەن ئەسكەرلەر سېپىل تۈۋىگە قازانلارنى دۈم كۆمتۈرۈپ، ئىچىگە مەخسۇس پارتلىتىش ماددىسىنى توشقۇزۇپ قېلىن تامنى بۇزۇشقا ھەرىكەت قىلىپ، يەرنىڭ ئاستىنى كولاپ ماڭماقچى بولدى. يۈزلەرچە ئەسكەرلەر سېپىل تېمىنىڭ بەلگىلىك جايلىرىنى تاللاپ، مەخسۇس ئېپتىدائىي ماشىنىلار ياردىمى بىلەن تاش ئېتىشقا كىرىشتى. ئۇستىدىن ھارۋا مېڭىش مۇمكىن بولغان قېلىن تام پۈتۈن بىر تاغنىڭ تېشى ئېتىلغان تەقدىردىمۇ قىمىرلىمايدىغاندەك تۇراتتى.

سېپىلنى قوغدىغۇچىلارمۇ تىنچ ياتمىدى. يۇقىرىدا تۇرۇپ، قوختىلارغا يوشۇرۇنۇپ، تىنماي ئوق ياغدۇرۇپ تۇردى. گاھىدا ئوقلار شۇنچە ئۇزاققا كېتەتتىكى، يىراقتىكى بىرەر ئادەم ياكى ئاتقا تېگىپ، ئوقيا ئاتىدىغان باتۇرلارنى ھەيران قالدۇراتتى. بۇ نەرسە دۈشمەن سېپىلىدا ئاجايىپ ئەسكەرلەرنىڭ بارلىقىنى كۆرسىتەتتى. گاھىدا قوغدىغۇچىلار سېپىل تۈۋىدە توپلاشقان ئەسكەرلەر ئۈستىگە يۇقىرىدىن ئوت تاشلاپ، قاينىاق سۇ قۇيۇپ قوغلايتتى، يەر ئاستىنى ئويۇۋاتقانلارنى ئىچكىرىسىدىن ئىس قويۇپ

بۇرۇقتۇرما قىلاتتى.

ھۇسەين بايقارا سېپىلنىڭ شىمال تەرىپىدە چېدىر تىكىپ جايلاشقانىدى. بۇ تەمبەللىك قىلىچۇازنىڭ بىر چاغلاردىكى زور، قاۋۇل قامىتى كېتىپ، ناھايىتى زەئىپلەشكەنىدى. ئۇ ئەمدى ئانتا مىنەلمەي، ماڭغاندىمۇ ئىرغاڭلاپ قالغانىدى. شاھ ھارۇنسىدا، «تەختى راۋان» دا ئولتۇرۇپ ھەركەت قىلاتتى. بۇ قېتىممۇ سەپەر مۇۋەپپەققىيەتسىز بولۇپ قالارمىكىن دەپ، ئۇ كۆپ تەشۋىشلىنەتتى. بەگلەرگە كېڭەش بېرىپ، پىداكارلىققا تەشۋىق قىلىپ تۇردى. گاھىدا مۇۋەپپەقىيەتسىزلىككە غەزەپلىنىپ، گاھىدا شېرىن سۆزلەپ ئەسكەرلەرنى ئۇمىدسىزلەنمەسلىككە دەۋەت قىلاتتى. گاھىدا مەرھۇم بەگلەرنى يادلاپ، ئۇلارنىڭ قەھرىمانلىق ئىشلىرىنى ھەسرەت بىلەن ھېكايە قىلىپ بېرەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇنىڭ ئاجايىپ بېزەلگەن چېدىرىدا بەزمە، ئەيش - ئىشرەت ھېچ توختىماي بولۇپ تۇراتتى.

قىلىچۇاز يىگىتلەرنىڭ ئىچىلىرى پۇشۇپ، قوللىرى قىچىشىپ كەتكەنىدى. ئۇلار جەڭنى سېغىناتتى، قانلىق بوران كۈنلىرىنى تاقەتسىزلىك بىلەن كۈتەتتى. گاھىدا دۈشمەن ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى ئارام تاپقۇزۇپ قوياتتى. قاراڭغۇ كېچىدە، يۇزلەرچە باتۇرلار دەرۋازىدىن چىقىپ، قارا بورانداك بېسىپ كېلەتتى، كېچىدىكى قىقاس - چۇقان كۆككە يېتەتتى، قىسقا، لېكىن تولىمۇ قىزغىن جەڭ، ئۇر - يىقىتلار باشلىنىپ، ۋاڭ - چۇڭ بىلەن بارلىق ئەسكەر تۇرۇپ كېتەتتى. لېكىن تولا ئۆتمەيلا، دۈشمەن قانداق چاپسان بېسىپ كەلگەن بولسا، شۇنداق چاپسان كۆزدىن غايىب بولۇپ دەۋازىدىن كىرىپ كېتەتتى.

تۇغانبەگ ئۇستىلارغا يوغان، ئېگىز شوتىلارنى ياساتتى. بىر قانچە جەڭچى، چاققان يىگىتلەرنى تاللىدى. بىر كېچىسى ئەپچىللىك بىلەن شوتىلارنى سېپىل تاملىرىنىڭ تۇرلۇك تەرەپلىرىگە ئورناتتى. سېپىلغا چىقىپ قاراۋۇللارنى قىرىپ،

ئىچكىرىگە چۈشۈشنى بۇيرۇدى. يىگىتلەر قىلىچ، نەيزە، ئوقيالىرىنى ئېلىپ، نۇرغۇنلىرى ساۋۇتىمۇ كىيىپ قورقۇمسىزلىق بىلەن شوتىلارغا ئېتىلدى. سېپىل تۈۋىدە ئەنسىزلىك قىقاس - چۇقان باشلاندى. كۆتۈرۈلگەن يىگىتلەرنىڭ تولىسى ئېگىزلىكتىن تاشتەك ئىرغىتىلىپ، پارچىلىنىپ يەرگە چۈشتى. تۇغانبەگ بۇ ئۇسۇلنى كۈندۈزلىرىمۇ كۈتۈلمىگەن چاغلاردا، ئاجايىپ چاققانلىق بىلەن قوللاندى. ئاۋۋال چىققانلىرى تۆپىدە قىلىچلىشىشقا ئۇلگۈرەتتى، لېكىن بىردىن يېپىلغان دۈشمەن تەرىپىدىن قىيما - چىيما بولاتتى. قالغانلىرى بولسا شوتىدىن غۇلاپ چۈشەتتى.

مۇھاسىرە ئىككى يېرىم ئاي داۋام ئەتتى. بۇ مۇددەت ئىچىدە سېپىلنى ئېلىش ئۈچۈن كۆرۈلمىگەن چارە - تەدبىرلەر قالمىدى دېيىشمۇ بولغۇدەك بولدى. چوڭ جەڭ بولمىغان بىلەنمۇ ھەر ئىككى تەرەپ ئاجايىپ پىداكارلىق كۆرسەتتى. ئىككى پادىشاھنىڭ قول ئاستىدا بولغان بىر خەلقنىڭ ئوغۇللىرى باتۇرلۇقتا بىر - بىرلىرىدىن قېلىشمىدى.

ھۈسەين بايقارانىڭ كۆڭلى سۇنۇق، ئۈمىدسىز ئىدى. قۇندۇزغا ئەۋەتىلگەن بەدىئۇززامانىنىڭ خۇسرەۋ شاھتىن (سۇلتان مەھمۇتنىڭ بەگلەر باشلىقى) دەككە ئالغىنىنى ئاڭلاپ، سەپەردىن تامام كۆڭلى قالدى. قورشالغان ھىسارمۇ بەك قىينالغانىدى. ھەر ئىككى تەرەپ بىر - بىرىنىڭ سىرىنى بىلەتتى. مۇنداق چاغلار سۇلھى ياساش پىكرى گويا كى ئۆز - ئۆزىدىنلا ئوتتۇرىغا چىقىپ قالىدۇ. ئاخىر ھۈسەين بايقارا ئوتتۇرىدىكى ئاداۋەتنى يۇمشىتىش ياكى ئۆزىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتسىزلىكىنى يېپىش نىيىتىدە، دۈشمەن بىلەن قۇدا بولۇشنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئىككى تەرەپنىڭ ئەلچىلىرى ئۈچرىشىپ، كېلىشىم بولدى. ھۈسەين بايقارا سۇلتان مەھمۇتنىڭ قىزىنى ئوغلى ھەيدەر مىرزىغا ئېلىپ بەردى. توي - تاماشىدىن كېيىن ھىساردىن بەلخكە قاراپ ئىلدام مېڭىپ كەتتى.

هۇسەين بايقارا بەزى پىكىرلەر بىلەن بەدئۇززامانىنى بەلختە هاكىم قىلىپ قالدۇرماقچى بولدى. ئۇنىڭغا قاراشلىق بولغان ئاسترابادنى بولسا ياخشى كۆرىدىغان ئوغلى مۇزەپپەر مىرزىغا بەرمەكچى بولدى. بۇ ياخشى كۆرىدىغان ئايالى خەدىچە خېنىمنىڭ ئارزۇسى ئىدى. بۇ پىكىر توغرۇلۇق نىزامۇلمۇلۇك بىلەن مەسلىھەتلەشكەندە، ئۇ خەدىچە خېنىم ئالدىدا ئۆز ئابرۇيىنى كۆتۈرمەك ئۈچۈن ناھايىتى قوللىدى. بەدئۇززامان بەلخ هاكىملىقىغا رازى بولدى. لېكىن ئاسترابادنىڭ ئۆزىنىڭ ياش ئوغلى مۇمىن مىرزىغا بېغىشلىنىشىنى تىلەيتتى. بۇ مەسىلە خۇسۇسىدا مىش - مىش پاراڭلار بولۇۋاتقاندا، تۇغانبەگ مۇزەپپەر مىرزىغا بايان قىلدى: «ھىسار سېپىلىنى ئالالمىدۇق. ئەمما، بۇگۈن سىلى ئۆز بەختلىرىنىڭ، ئىستىقباللىرىنىڭ تومۇر سېپىلىنى قولغا ئالسىلا. بوش كەلمىسىلە، شاھزادەم!». مۇزەپپەر مىرزىمۇ دادىسى ئالدىدا ئۆز تىلىكىنى قەتئىي بىلدۇرۇشكە باشلىدى.

هۇسەين بايقارا بارلىق بەگلەر، چوڭ مەنسەپدارلار، ئۆز يېقىنلىرى بىلەن بىللە چوڭ، تەنتەنىلىك مەجلىس قۇردى. بەدئۇززامان بىلەن مۇزەپپەر مىرزىنى چاقىرتۇپلىپ، ئۆز قارارىنى بايان قىلدى. هەر ئىككى شاھزادىنى ئادەت دەستۇرغا بىنائەن، ئۆزىگە ساداقەتلىك بولۇشقا ۋەدە قىلدۇردى. ئاندىن كېيىن مۇزەپپەر مىرزىنىڭ ئۈستىگە ئالتۇندىن ئىشلەنگەن تون ياپتى. بەدئۇززامان دادىسىنىڭ هەربىر هەرىكىتىدە ئادالەتسىزلىك بارلىقىنى سەزدى، ئۆزىنى خورلانغان هېسابلىدى.

هۇسەين بايقارا بەلختە ئۇزاق توختىماي، پايتەختكە ئاتلاندى. بەدئۇززامان دادىسىنى تەنتەنە بىلەن ئۇزىتىپ قويۇپ، ئاسترابادقا خەت يازدى. خەتتە ئاسترابادقا مۇزەپپەر مىرزىنى كىرگۈزمەسلىكىنى، زۆرۈر بولسا قورال بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىشنى ياش ئوغلىغا بۇيرۇدى.

ئوتتۇز ئۇچىنچى باب

هۇسەين بايقارا بۇ ئۇزاق سەپەردىن يانغاندىن كېيىن، ھىراتتا شاراب، مۇزىكا ۋە باشقا ئەيش ـ ئىشرەت، كەيپى ـ ساپالار بىلەن ھايات كەچۈرمەك بولغانىدى. لېكىن، تەقدىرنىڭ بۇيرۇقى بىلەن بەخت يۇلتۇزلىرى بۇلۇتلار ئاستىغا شۇڭغۇپ كىرىپ كەتتى. بەدىئۇززامان كۈچ توپلاپ، ئىسيانغا ئاتلانغانلىقى توغرۇلۇق ئارقا ـ ئارقىدىن خەۋەرلەر كېلىشكە باشلىدى. بۇ ھال قېرى ئاتا ئۇچۇن ئېغىر ئىدى. ھەرقانداق تاشقى دۇشمەن ئۇنىڭ يېرىگە بېسىپ كىرسە، ھەرقانداق تاشقى بەگ ئىسيان كۆتۈرسە، ئۇ قايغۇرماستىن، پەقەت غەزەپلىنەر ئىدى ھەم غەيرەت ۋە ھىممەت بىلەن سەپەر چارىلىرىنى كۆرەر ئىدى. لېكىن بۇ چوڭ ئوغلى ئۇنىڭ مىراسخورى. ئۇنىڭ بىلەن جەڭ مەيدانىدا دۇچ كېلىشىنى قاچانمۇ ئويلىغان! مانا بۇ ئىش ئۇنىڭ يۇرىكىنى تاتىلىدى ۋە زەھەرلىدى. ئەلىشىرنى چاقىرتتى. ۋەقەنى بايان قىلىپ، ئۇنىڭدىن بىر خەيرلىك كېڭەش سورىدى، ئەلىشىرمۇ ئەپسۇسلاندى. بىر چاغدا بەدىئۇززامانغا يازغان خېتىدىكى سەممىي مەسلىھەتلىرىنى، دوستانە ئاچچىق سۆزلەر بىلەن كۆرسىتىلگەن ھەقسىزلىقنى ئويلىدى، ئەپسۇسكى، ئۇ قۇلاقتا تۇتماپتۇ. ئەمدى نېمە ئىش قىلىش كېرەك؟ ئەلىشىر چوڭقۇر ئويغا كەتتى. مانا بۇ ئالدىدا ئولتۇرغان كىشى ئوتتۇز يىلغا يېقىن تەختنى ئىگىلەپ كەلمەكتە. شائىرمۇ قانداقلا بولمىسۇن، ئۇنىڭ بىلەن ئوتتۇز يىل داۋامىدا ھەمكارلىق قىلىپ كەلمەكتە. نەۋائى ئۇنىڭ ھەممە زەئىپ جەھەتلىرىنى، ھەممە كەمچىلىكلىرىنى بىلىدۇ. ئۇنىڭ تەرىپىدىن كۆپ ۋاقىتلاردا ئەقىلسىز ھەرىكەتلەر، ھىيلە ـ مىكىرلەر سادىر

بولدى. شۇنداق ۋاقىتلار بولدىكى، ئۇنىڭدىن نەپرەتلەندى، ئۇنىڭغا لەنەتلەرنى ئوقۇدى. ئەمما، ئۇ ئوتتۇز يىلغا يېقىن دۆلەتنى پۈتۈن ساقلاپ كەلمەكتە. بۇ دەۋردە خوراسانغا كۆز تىككەن دۈشمەنلەر ئاز بولمىدى. خوراسانىي يۈز پارچىگە بۆلۈپ، بەگلىك، خانلىق قىلىش ئارزۇسى بىلەن قايىنىغان پىتنىچىلار ھازىر ئازمۇ؟ تەمبەل پادىشاھ بۇگۈن قېرىپ مۈكچەيدى. ئات ئويىنىتىپ ئەرلىك بىلەن قىلىچ چاپىدىغان قاۋۇل قوللار ئەمدى تىترەيدۇ. لېكىن شۇنداق بولسىمۇ، ئۇ ئىچكى ۋە تاشقى دۈشمەنلەردىن دۆلەتنى قوغداشقا تەييار. دۆلەت بىناسى ئۇچۇن، ئۇ ئاۋۋالقى ماغدۇرىدىن كەتكەن بولسىمۇ، ھازىرچە ئەڭ ئىشەنچلىك تايانچ ئىدى. بەدىئۇززامان ئاتىسىنى ئاغدۇرۇپ، تەختنى ئىگىلىشى مۇمكىن. لېكىن ئۇ چاغدا ئون تۆت شاھزادىنىڭ كەم دېگەندە ئونى زەنجىرىدىن بوشىغان غالجىر ئىتلارغا ئوخشاش بىر ـ بىرلىرى بىلەن تالىشىپ، بوغۇشۇپ، بىر ـ بىرلىرىنىڭ كېكىرتەكلىرىنى يىرتىدۇ ...

ئەلىشىر نەۋائى قايغۇلۇق كۆزلىرى بىلەن پادىشاھقا قارىدى.

ـــ بۇ پالاكەتنىڭ ئالدىنى ئېلىش لازىم، ئۇنىڭ دەھشەتلىك چاڭگىلى پۈتكۈل ئەلنى قاقشاتمىسۇن! ـــ دېدى نەۋائى.

ـــ قانداق يول بىلەن؟ ـــ دەپ سورىدى مۇڭلانغان ھۈسەين بايقارا، ـــ ئەقىللىق بىر كېڭەش بېرىڭ.

ـــ ئەقىللىق كېڭەش شۇكى، ـــ دېدى نەۋائى، ـــ بەدىئۇززامان مىرزىنى ئەقىلگە دەۋەت قىلسىلا، ئىنساپ ۋە ۋىجدانغا دەۋەت قىلسىلا. ئۇنىڭ كۆڭلىدە مېھىر ـ مۇھەببەتنى ئويغىتىشقا ھەرىكەت قىلسىلا، ـــ نەۋائى بىرئاز شۇك تۇرۇپ سۆزىنى داۋام قىلدى، ـــ ئوتتۇرىدا بولۇپ ئۆتكەن ئاداۋەتلەرنى يوق قىلىپ، سەمىمىي، ساداقەت، ۋاپا، مۇھەببەتنى پەيدا قىلماق كېرەك.

ـــ دېمەك، سەپەرگە ھاجەت يوقمۇ؟

ـــ زادىلا ھاجىتى يوق، ـــ دېدى نەۋائى، ـــ ئارىدا ھەقىقەت ئۇچۇن كۈرەش يوق، بۇ ھەرىكەت خۇسۇسەن جاھالەت مېۋىسىدۇر.

دېمەك، تۆكۈلگەن ھەربىر تامچە قان ئۇلۇغ جىنايەتدۇر!
ــ قان تۆكۈش پىكرى مەندىمۇ يوق، ــ دېدى ئېچىنىپ ھۈسەين بايقارا، ــ ئەگەر بۇ ئىنسانىيەتسىز پەرزەنت ياخشى تىلەكلىرىمىزنى قۇلاقتا تۇتمىسىچۇ؟
ــ مېھرى ـ مۇھەببەتنى ئىلىك ئالمىغان پەرزەنتنى باشلاش (تاياقلاش) ئاتىنىڭ ۋەزىپىسىدۇر، ــ دېدى نەۋائى.
ھۈسەين بايقارا سەل يېنىكلەشكەندەك مىدىرلاپ قويدى. ئاندىن كېيىن بىر ئاز شۈك ئولتۇرۇپ، بۇ ۋەزىپىنى ئادا قىلىشنى نەۋائىدىن سورىدى. نەۋائى ھېچبىر ئىككىلەنمەستىن تۇرۇپ دېدى:
ــ بۇ ساۋابلىق ئىشنى ئورۇنلاش ئۈچۈن پېقىر ھەرقانداق مۇشەققەتتىن باش تارتمايدۇ.
ھۈسەين بايقارا ئەتىلىككە بەلخكە مېڭىش ئۈچۈن تەييارلىق كۆرۈشنى ئۆتۈنۈپ سورىدى.
بەدىئۇززامان پېتىنىسىنى پادىشاھ مۇزاكىرە يولى بىلەن تىنچلىقتا ھەل ئېتىشكە قارار قىلغانلىقى دەرھال ھەممە ياقتا تارالدى ۋە نۇرغۇن كىشىلەر خۇشال بولۇشتى. لېكىن بەزى چوك ئەمەلدارلار ۋە يېقىنلارنىڭ ئىچلىرىنى بۇ خەۋەر تاتىلاپ كەتتى. بۇلار ئاتا ـ ئوغۇل ئارىسىدىكى ئاداۋەت يالقۇنىدا ئىسسىنىۋالماقچى ئىدى. بۇلارنىڭ بېشىدا ۋەزىر نىزامۇلمۇلۇك بىلەن تۇغانبەگ تۇراتتى. نىزامۇلمۇلۇك بۇ ھەقتە ئاتا ـ ئوغۇلنىڭ پۇتۇشۇپ قېلىشىغا قارشى بولمىسىمۇ، بۇ ئىشنى نەۋائى ئۆز ئۈستىگە ئالغانلىقى ئۈنىڭ ئىچىنى تاتىلاپ كەتتى. ئۈنىڭ پىكرىچە، ئەگەر نەۋائى بۇ مۇھىم ۋەزىپىنى ئورۇندىپ، ئىشنى تىنچلىق بىلەن تۈگىتىشكە قادىر بولسا، ئۇ چاغدا پادىشاھ ئالدىدا شائىرنىڭ ئابرۇيى مۇستەھكەملىنىشى مۇمكىن ئىدى.
تۇغانبەگ باشقا بىر ئويلار بىلەن بۇ ئىشنىڭ تىنچلىق بىلەن تۈگىشىگە قارشى ئىدى. ئۇ مۇزەپپەر مىرزا بىلەن ئاسترابادقا بېرىپ، ئۇ يەردە ئۇزاقتىن بۇيان ئويلاپ يۈرگەن غەرەزلىرىنى

ئەمەلگە ئاشۇرماقچى ئىدى. بەدبەختكە زامان مىرزىنىڭ ئىسيانى قاچانلا بولمىسۇن مۇزەپپەر مىرزىنىمۇ يەر دەسسىتەتتى، يۇرتتا باشباشتاقلىق كۆچىيەتتى. ئىچكى ئۇرۇشلارنىڭ بوراندا ھۇسەين بايقارا چىرىگەن دەرەختەك غۇلاپ كېتەتتى. ئەنە شۇندا مۇزەپپەر مىرزىنى ئۇ ئۆز قولى بىلەن تەختكە ئولتۇرغۇزۇپ، دۆلەت كېمىسىنى ئۆزى خالىغان تەرىپىگە ماڭغۇزاتتى!

نەۋائى ھىراتتىن مېڭىپ كەتكەن كۈننىڭ ئاخشىمى تۇغانبەگ نىزامۇلمۇلۇكنىڭ ئۆيىگە باردى. ئۇنى ۋەزىرنىڭ ئوغۇللىرى كامالىددىن ھۇسەين ۋە ئىمادەلمۇلۇك قارشى ئېلىپ، ئىززەت بىلەن گۈزەل بىر ئۆيگە، كىمخاب كۆرپىلەرنىڭ ئۈستىگە ئولتۇرغۇزدى. كامالىددىن ھۇسەين ئوقۇمۇشلۇق، ناھايىتى نازۇك تەبىئەتلىك، شېرىن سۆزلۈك، رەسمىي - يوسۇن، تەكەللۇپلەرگە تولىمۇ ئۇستا يىگىت ئىدى. ئىمادەلمۇلۇك بۇ جەھەتلەردە ئاكىسىدىن بىرئاز كېيىن بولسىمۇ، ئۇ باشقا بىر ئىشقا، يەنى ھەربىي ئىشلارغا نەزەر سېلىپ تۇراتتى. ئۇ جەڭ مەيدانلىرىنى ئۇزاقتىن كۆرگەن بولسىمۇ، ئۆزىنى مەيداننىڭ ئەر يىگىتلىرىدىن دەپ ھېسابلايتتى.

تۇغانبەگ مۇنداق بىلىمچانلىقىنى بىرئاز ياقتۇرمىغاچقا، بىرئاز قىسىلدى. كامالىددىن ھۇسەين نەيدەك يېقىملىق ئۇن بىلەن ئۇ يەردىن - بۇ يەردىن پاراڭ باشلىدى. ئۇ ھەقىقەتەن ئەرزىمەيدىغان بىر ۋەقەنى چاققان ھەربىكەت بىلەن شۇنداق ھېكايە قىلدىكى، تۇغانبەگ بىرئازدىن كېيىن ئىختىيارسىز ھالدا بېرىلىپ قۇلاق سالدى. ئاكىسى بىرئاز تىنچ بولۇۋىدى، ئۇكىسى ھەربىي سەنئەت خۇسۇسىدا تۇغانبەگنى گەپكە سېلىشقا تىرىشتى. باداشقانىنى قۇرۇپ، ئۆزىنىڭ ئېغىرلىقىدىن پۇشۇلداپ ئولتۇرغان تۇغانبەگ بۇ ھەقتە ھەممىگە مەلۇم بولغان گاھى بىر نەرسىلەردىن پاراڭ سالدى. ئۇ، تاقەتسىزلىنىپ، بىردەم دېرىزىگە، بىردەم ئىشىككە قاراپ ئولتۇرغاندا، سالماقلىق بىلەن قەدەم بېسىپ، نىزامۇلمۇلۇك

كىرىپ كەلدى. مېھمان بىلەن كۆرۈشۈپ، خۇددى دېۋانىكىدەك چوڭ سۇپەت ۋەزىيەتتە ئولتۇردى.

تۇغانبەگ ۋەزىرنىڭ ئوغۇللىرى يېنىدا پارالڭ باشلاشقا قورۇنۇپ ئولتۇردى. بۇنى ۋەزىر بايقىغان ئوخشايدۇ، خاتىرجەم بولۇڭ، دېگەندەك ئۆزى گەپ ئاچتى.

— بۇگۈن نەۋائى جانابلىرىنى بەلخكە ئۇزاتتۇق، — دېدى ئۇ قويۇق ساقىلىنى سىلاپ.

— ئىشنى مۇڭۇپپەقىيەت بىلەن ئورۇندىسۇن، — دېدى تۇغانبەگ ھېجىيىپ كۇلۇپ، — ئۇ كىشى مېنىڭ بىر دەللال كەلتۇرۇپ، ئۆز پىكرىنى شاھزادىگە قوبۇل قىلدۇرۇشى شەكسىز.

— ئەلىشىر نەۋائى، — دېدى نىزامۇلمۇلۇك كىمخاب توننىڭ پىشىنى بىرئاز نېرى قىلىپ، — بەدئۇززامان مىرزىغا ئاتىغا ئوخشاش بەكمۇ يېقىن. ئۇ ئەلۋەتتە، ئۆز گېپىنى يېگۈزەلەيدۇ.

تۇغانبەگ بىرئاز ئويلاندى. ئاندىن كېيىن شالاڭ ساقىلىنى سىيپاپ تۇرۇپ ئۆتكۇر، مىكىرلىك، كىچىك كۆزلىرى بىلەن ھەممىگە بىر قاراپ چىقتى، ئاندىن كېيىن ئاستا دېدى:

— ئەسلىدە بەلخكە تاپقان ئاتىسىنىڭ ئۆزى بېرىشى لازىم ئىدى ... شۇنداق بولغاندا بەلكى توغرا ئىشلار بولار ئىدى.

— نىزامۇلمۇلۇك ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ھەييارلارچە ھېجايدى. بىرئاز داۋام ئەتكەن جىمجىتلىقنى كامالىددىن ھۈسەين بۇزدى. ئۇمۇ تۇغانبەگنىڭ پىكرىنى قۇۋۋەتلىدى. لېكىن ئوشۇقچە سۆز تىزىپ، ھەتتا قانداقتۇر نامەلۇم بىر شائىرنىڭ بېيىتلىرىنى قوشۇپ سۆزلىگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭ سۆزلىرى تۇغانبەگكە ياقمىدى. دومسىيىپ يەرگە قارىدى. ئومۇمەن بۇ ئادەملەرنىڭ سۆزىدە، ھەربىرىدە، مۇئامىلىدە ئوشۇقچە ھېجىيىپ، ھال تارتىشلارغا رېئايە قىلىشلىرى ئۇنى خاپا قىلاتتى. ئەمما، نىزامۇلمۇلۇك مەقسەتنى خېلىلا ئوچۇق قىلىپ سۆزلىدى. پەقەت ئۇ نەۋائىنىڭ ۋەزىپىسىنى قايسى يول بىلەن بۇزۇش كېرەكلىكى

توغرىسىدا ئۇنچىقمىدى. تۇغانبەگمۇ ياخشى ئويلانماي تۇرۇپ بىرەر تەكلىپنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا پېتىنالمىدى. ھاكاۋۇر ئاكا - ئۇكىلارنىڭ كۆرسەتكەن يوليورۇقلىرى بىر - بىرىدىن مەنىسىز ئىدى. ئاخىردا نىزامۇلمۇلۇك بۇ توغرۇلۇق چوڭقۇر مۇلاھىزە يۈرگۈزدى ھەم بەزى چوڭلارنىڭ مەسلىھىتى بىلەن چارە كۆرۈشنىڭ ھەر ھالدا پادىشاھنى قوللاشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئۇقتۇردى. تۇغانبەگ بۇ ئىشنىڭ تەپسىلاتىنى كولاشتۇرۇپ سوراشنىڭ ھاجىتى يوق، دەپ ئويلىدى ھەم ئورنىدىن قوزغىلىۋاتقاندا، ۋەزىر ئۇنىڭغا مۇزەپپەر مىرزا ۋە خەدىچە خېنىمغا تەسىر قىلىشنى تاپشۇردى، تۇغانبەگ بېشىنى مىدىرلىتىپ:

— بۇ تەرەپنى ماڭا يۈكلىسىڭىز بولىدۇ — دېدى.

ئوتتۇز تۆتىنچى باب

I

كۈن ئولتۇرۇپ كېتىپ باراتتى. ئۇزاقتا ئېدىرلارنىڭ، چوڭ كارۋان يولىنى بويلاپ سوزۇلۇپ كەتكەن ئېكىنزار سايلارنىڭ باغرىدا كەچنىڭ كۆلەڭگىلىرى تەمتىرەشمەكتە ئىدى. نەۋائى ئۆزىنىڭ ھەمراھ، نۆكەرلىرى بىلەن بەلخكە يېقىن ئاخىرقى بېكەتتىن چىقىپ، بىرنەچچە كۈن يول بېسىپ ھارغان ئاتلارنى زورلىماي ئاستا ماڭماقتا ئىدى. ئۇ تېنىدە ھارغىنلىق سېزەتتى، بېشىدا بولسا تۇرلۇك خىياللار، پىكىرلەر ئويناياتتى. ساداقەتلىك ھەمراھلىرىغا گاھىدا ئاستا بىر نەرسىلەرنى دەپ ياكى بىرەر نەرسىگە ئىشارەت قىلىپ، يەنە شۇك بولۇپ قالاتتى. ئەنە ئۇزاقتا بەلخنىڭ كونا سېپىلى كۆرۈندى. ئاتلار مەنزىلنىڭ يېقىنلاشقىنىنى سېزىپ، پۇرقۇشتى ھەم قامچىلاتماستىنلا چاپسان ماڭدى. بىر توپ قېلىن دەرەخلەرنىڭ ئۇ تەرىپىدىن چاڭ كۆتۇرۈلدى. ھايال ئۆتمەيلا بەدىئۇززامان باشلىق يولۇچىلار يېتىپ كېلىپ قارشى ئالدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە شاھزادىنىڭ خاس ئەسكەرلىرى، يېقىنلىرى، ھەمسۆھبەتلىرى، بەلخنىڭ بىرقانچە يۇرت چوڭلىرى ۋە ئىلغار ئادەملىرى بار ئىدى. بەدىئۇززامان ئاتتىن سەكرەپ چۈشۈپ، نەۋائىغا سالام بەردى ۋە ئەدەپ بىلەن كۆرۈشتى. شائىرنىڭ سالامەتلىكى، سەپەرنىڭ مۇشەققەتلىرى توغرۇلۇق سورىدى. باشقىلارمۇ تەرتىپ ۋە ئەدەپ بىلەن كېلىپ شائىر بىلەن كۆرۈشتى.

نەۋائىمۇ بەدىئۇززاماندىن ھال - ئەھۋال سورىدى. كېيىن زىننەتلەنگەن ھەيۋەتلىك ئاتقا مىنگەن بەدىئۇززامانغا ياندىشىپ

مېڭىپ بەلخكە كىردى. شەھەرنىڭ ھەممە جايىدا خەلق ئۇنى خۇشال ـ خۇرام تەبرىكلىدى. بەدىئۇززامان شۇ ئاخشىمى شائىر ھۆرمىتىگە چوڭ زىياپەت بەردى. خىلمۇخىل غىزالار بىلەن تولغان قاچا ـ قومۇچلار، قەدەھلەر، كوزىچاقلار ئالتۇن ھەم كۈمۈشتىن ئىدى. مېھمان كۈتۈش، مەجلىس تۈزۈشتە داڭقى چىققان بەدىئۇززامان سۆھبەت، ئويۇن ـ كۈلكە، ساز ۋە باشقا كۆڭۈل ئېچىش ئىشلىرىدا تەرتىپكە، زوققا، مۇلايىملىققا بۇگۈن ئالاھىدە ئېتىبار قىلدى. نەۋائىنىڭ كېلىش سەۋەبلىرى شاھزادىگە مەلۇم بولغاچقا، بۇ كېچە بۇ توغرىدا ھەر ئىككىسى ئېغىز ئاچمىدى. ھارغان قېرى شائىر مەجلىسنىڭ چاپسانراق تۈگىشىنى كۈتتى. ئىككىنچى كۈنى ناشتىدىن كېيىن خالىي ئۆيدە سۆزلەشتى. بەدىئۇززامان نەۋائىنى ھۆرمەت قىلاتتى. ئۇنىڭ بىلەن سۆھبەتلىشىشكە زوقلىناتتى. بولۇپمۇ ياش چاغلىرىدا نەۋائى ئۇنىڭ تەربىيىچىسى ۋە مۇئەللىمىگە ئوخشاش ئىدى. بەدىئۇززامان تېمۇر سۇلاسىگە كىرىدىغان نۇرغۇن شاھلار، شاھزادىلەرگە ئوخشاش شېئىرغا قىزىقاتتى، ئۆزىمۇ ئاندا ـ مۇندا بىر نەرسىلەر يېزىپ قويىاتتى. نەۋائىنىڭ شېئىرلىرىنى بولسا ياش چېغىدىن باشلاپلا ناھايىتى قىزىقىپ، ياخشى كۆرۈپ ئوقۇيتتى.

شائىر ئەلنىڭ ۋەزىيىتىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ، ئوتتۇرىدىكى ھەرقانداق نارازىلىقلارنى، ئاداۋەتلەرنى، پىتنە ـ پاساتلارنى يوقىتىش ئۈچۈن ئالاھىدە كەلگەنلىكىنى ئېيتتى. ئۆز پىكرىنى تارىخنىڭ چەكسىز ھادىسىلىرىدىن كەلتۈرۈلگەن دەلىللەر بىلەن قۇۋۋەتلىدى. شاھزادىنىڭ ئەقلىگە، ۋىجدانىغا تەسىر قىلىشقا تىرىشتى. ئۇنىڭ كۆڭلىگە تىك كېلىدىغان، ئۇنى قىزارتىپ ـ كۆكەرتىدىغان ئوچۇق سۆزلەرنىمۇ تارتىنماي دەۋەردى.

ـ ئەپسۇسكى، ـ دېدى نەۋائى، ـ مەن پۈتۈن ئۆمرۈمدە ئارزۇ قىلغان ھۆكۈمدارنى ھايات ـ مىدا كۆرەلمىدىم، پەقەت خىيالىمدىلا كۆردۈم. سىز ئۇنى تونۇيسىز، بىلىسىز، ئەگەر

ئۇنتۇپ قالغان بولسىڭىز، «ئىسكەندەرنامە» نى يەنە بىر قېتىم ئوقۇپ چىقىڭ، ھۆكۈمدار دېگەن ھەممە پەزىلەتلەرنىڭ كانى ئۇ ... سىلەردە ئۇنداق ھۆكۈمدارنىڭ سايىسىمۇ يوق. سىلەر ئۇنداق ھۆكۈمدارغا نۆكەر بولۇشقىمۇ ئەرزىمەيسىلەر.

بەدىئۇززامان دۈگىلەك بېشىنى ساڭگىلىتىپ، قارا، قىيغاچ كۆزلىرىنى يوشۇرۇشقا تىرىشتى. ئاندىن كېيىن كۆڭلىدە دەرد توشقاندەك، ئۇلۇغ ـ كىچىك تىندى. ئاتىسىنىڭ ئۇنىڭغا نىسبەتەن ئادالەتسىزلىكىدىن شىكايەت قىلدى. ئاخىردا مۇنداق دېدى:

ـ ئۆزلىرىدەك ئەزىز، ئۇلۇغ ئۇستازنىڭ ئىلتىماسىنى ئىلىك ئالماسلىق چوڭ گۇناھدۇر. زاتى ئالىيلىرىغا بولغان مۇھەببىتىم سەۋەبىدىن سۆزلىرىنى قوبۇل تۇتمەن ھەم پادىشاھ ئاتامنى ئىنسابقا، ئادالەتكە دەۋەت ئەتمەكلىرىنى سورايمەن.

نەۋائى خۇشال بولدى، شاھزادىنى ئالقىشلىدى. ۋىلايەتنىڭ ئىشلىرى ھەققىدە سوراشتۇردى. ئاندىن كېيىن قەدىردان تونۇش ـ بىلىشلىرى بىلەن كۆرۈشمەك بولۇپ تاشقىرىغا چىقتى.

ئۇچ ـ تۆت كۈندىن كېيىن شائىر بىر مەجلىستىن يېنىپ كەلگەندە، خىزمەتكارلار ئۇنى بەدىئۇززامان تەكلىپ قىلغانلىقىنى بىلدۈردى. شاھزادە ئولتۇرغان بۆلمىگە كىرىپ، ئۇنى ناھايىتى غەمكىن ۋە تۇتۇلغان ھالدا كۆردى. ھەيران بولۇپ سورىدى:

ـ ھە، قانداق ئىشلىرى بولۇپ، مېنى چاقىردىلا؟

بەدىئۇززامان جاۋاب يانداۋرمىدى. كۆرپىنىڭ ئاستىدىن بىر قەغەز چىقىرىپ يېيىپ ئۇزاتتى. نەۋائى قەغەزگە كۆز يۈگۈرتۈپ غەزەپتىن تىترەپ كەتتى. بەلخ سېپىلى بېگىگە ھۈسەين بايقارا تەرىپىدىن يېزىلغان خەتنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى: «بەدىئۇززامان مىرزا شەھەردىن تاشقىرى چىقسا، يانغاندا شەھەرگە كىرىشكە يول قويۇلمىسۇن. چاپسان دەررۇ سولاقىغا ئېلىنسۇن!» نەۋائى ساختا خەت بولمىسۇن، دېگەن ئوي بىلەن مۆھۈرگە سەپسالدى. گۇمانى قالمىدى.

ـــ ئەنە دادىمىزنىڭ مۇھەببىتى، ساداقىتى! ـــ دېدى ئۆز ـ ئۆزىگە سۆزلىگەندەك قىلغان بەدىئۇززامان، ـــ ئەگەر نۆكەرلىرىم ھارام تاماقلىق قىلىپ، بۇ خەتنى مەندىن يوشۇرغان بولسا، ئېھتىمال، مەن ھازىر زىنداندا ئولتۇرغان بولار ئىدىم! ياق، تەكرىمگە شۈكرى، مۇناپىقلىق پاش ئېتىلدى! . نەۋائى خەتنى شاھزادىنىڭ ئالدىغا تاشلىدى. ھېچنېمە دېمىدى، ئۇ ھەقىقەتەن، بەدىئۇززامان ئالدىدا بىر تۇرلۇك سەت ۋەزىيەتتە قالدى. بۇ خائىنلىق ھەرىكەت ئۈچۈن ئىچىدە ھۆسەين بايقاراغا، ئەتراپىدىكى بارلىق پىتنىخورلارغا لەنەت ئوقۇدى.

نەۋائى ئورنىدىن قوزغىلىپ، دېدى:

ـــ ھەي زامان! ھۆكۈمدارلاردا ئەقىل ۋە ۋىجدانىڭ نىشانىسىمۇ قالمىغانىكەن! ھەممە پەزىلەتلەرنى مىكىرىنىڭ مۇناپىقلىقىنىڭ دېۋىسى ئۆز قوينىغا تارتقانىكەن. يا سۆزلىرىدە مەنە يوق، يا ئىشلىرىدا ھايا يوق! بۇنىڭدىنمۇ دەھشەتلىك، بۇنىڭدىنمۇ قارا يۈزلۈك، بەتبەختلىك ئەسلا بولمىسا كېرەك!

بەدىئۇززامان بېشىنى كۆتۈردى، شائىرنىڭ پۈتۈن تۇرقىدا ئۇچقۇنلانغان ئەلەم ۋە غەزەپ يانماقتا. شاھزادە نەۋائىنىڭ يۈرىكىنىڭ ساپلىقى، مەقسەتلىرىنىڭ ئالىي ئىكەنلىكىگە ئىشىنىدىغانلىقىنى سۆزلىدى. ئەمما ئۇنىڭغا بولغان بارلىق مۇھەببىتىگە قارىماي، ئەمدى سۇلھى توغرىسىدا سۆز بولۇشى مۇمكىن ئەمەسلىكى توغرىسىدا قەتئىي بىلدۈردى.

ـــ تارىخ ئالدىدا، پۈتكۈل ئالەم ئالدىدا، جىنايەتنى بويۇنلىرىغا ئېلىپ، ئاتا ـ بالا مەيداندا بوغۇشۇڭلار! ـــ دېدى نەۋائى قايغۇدىن يانغان ئاۋاز بىلەن، ـــ شەخسىي نارازىلىق ئاداۋەت ۋە تاما ئۈچۈن بۇ مۇبارەك ۋەتەننىڭ توپلىرىنى قانغا مىلەڭلار! سىزلەر ئۈچۈن بۇ ئەرلىك، مەردانىلىك، رۇستەم قەھرىمانلىقى! خەلقنىڭ ناھەق تۆكۈلگەن ھەربىر تامچە قېنى ئۈچۈن تارىخ ئالدىدا يۈزلىرىڭلار ئەبەدىي قارا بولغۇسىدۇر! ۋاقىت غەنىيمەت، بارلىق

یامانلىق ۋە ياۋۇزلۇقنى ئىشلەشكە ئالدىراڭلار!
نەۋائى غەزەپنىڭ كۈچى بىلەن كەسكىن قەدەم بېسىپ چىقىپ، ھەمراھلىرىغا سەپەرگە ئاتلىنىشنى بۇيرۇدى.

II

بەدىئۇززامان بەگلىرىنى، ئىش بىلەرمەن جەڭچىلىرىنى يىغىپ، جەڭگە ھازىرلىنىش توغرىسىدا كېڭەشتى. لەشكەر توپلاش، قورال - ياراغنى كۆپەيتىش، سۇلتان ھۇسەيىنىڭ كۈچلىرى بىلەن قەيەردە قانداق ئۇچرىشىش ۋە باشقا ئىشلار خۇسۇسىدا مەسلىھەت ئېنىقلاندى. شۇنىڭدىن كېيىن كېچە - كۈندۈز جەڭگە تەييارلىق ئىشلىرى ئېلىپ بېرىلدى. بەدىئۇززامان ئۆزى ئۇرۇش ئىشلىرىدا تەجرىبىسىز بولغاچقا، نېمە قىلىشنى بىلمەيرەك قالغانىدى. ئۇنىڭ ئىلتىماسى بىلەن زۇننۇن ئارغۇنبەگ ۋە ئۇنىڭ ئوغلى شاھ شۇجابەگ قەندىھاردىن يېتىپ كېلىپ، ئىشنى ئۆز قوللىرىغا ئالدى. زۇننۇن ئارغۇن ئۆمرىدە كۆپ جەڭلەرنى كۆرگەن. ياشىنىپ قالغانلىقىغا قارىماي، باھادىرلىق بوي - تۇرقىنى ساقلاپ قالغان، ئاددىي، قوپال، ئۆزىنىڭكىنى راست دەيدىغان بىر قېرى ئىدى. ئۇنىڭ سۆزلىرىدە، قىلىقلىرىدا قانداقتۇر تەلۈلۈككە ئوخشايدىغان بىر سۇپەت تۇيۇلاتتى. ئەمما بۇ خۇسۇسىيەت خۇددى چىرايلىقنىڭ كۈكۈلىسىدەك، ئۇنىڭغا يارىشىپ تۇراتتى. شاھ شۇجا بولسا، باتۇرلۇقنىڭ كامالىغا يەتكەن بىر مەزگىلدە ئىدى. ئۇ ياش چېغىدىن باشلاپ، گۈياكى ئويۇن - تاماشىغا ئەگەشكەندەك، ئاتنىسىنىڭ كەينىدىن جەڭلەرگە ئەگىشىپ بېرىپ يۈرگەن. ئات يۈگۈرتۇپ قىلىچ چېپىشقان، جەڭ ھاۋاسىدا ئۇستىخىنى قاتقان بىر يىگىت ئىدى، تەييارلىق ئىشلىرى تېخى كۆڭۈلدىكىدەك ئەمەس بولۇپ

تۇرغان بىر پەيتتە، ھۇسەين بايقارانىڭ ئالدىراش سەپەرگە چىققانلىقىدىن خەۋەر ئېلىندى، بەدىئۇززامان نېرى - بېرى قىلىپ، ئۆز كۇچلىرىنى تەرتىپكە سالدى. ئۆزى ئۇچۇن جەڭدە قۇلايلىق بولىدىغان «تەڭ دەرە» دېگەن جايغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. ئەتراپقا كۇچلۇك قاراۋۇللار قويۇلدى. دۇشمەن كۇچلىرىنى تەكشۇرۇپ بىلىش ئۇچۇن خۇپيانە ھالدا ئادەملەر ئەۋەتىلدى. دۇشمەننىڭ ئالدىنقى قىسىملىرى باشقا بىر ياق بىلەن كېلىپ، تۇيۇقسىز باسقۇن قىلمىسۇن دەپ، كېچىلەرنى سەگەكلىك بىلەن ئۆتكۇزدى. بىر ئاخشىمى ئۇيۇقتا ھۇسەينىڭ لەشكەرلىرىنىڭ گۇلخانلىرى كۆزگە چېلىقتى. بۇ كېچە لەشكەرگاھدا ئىش ئايىندى. مۇھىم جايلارغا يۇزلەرچە بوش ھارۋىلارنى قاتار تىزىپ، يوغان زەنجىرلەر بىلەن بىر - بىرىگە باغلىدى. بۇنىڭ پاناھىدا پىيادە مەرگەنلەر ئوقيا ئاتماقچى بولدى.

ئەسكەرلەر ئۆز ئاتلىرىنىڭ جابدۇقلىرىنى كۆزدىن كۆچۇرۇپ، ياراق - جابدۇقلىرىنى تەييارلاشقا باشلىدى. تاڭ ئاتقاندا ئەسكەرلەر ئاتلىنىپ، ساۋۇتلىرىنى، دۇبۇلغىلىرىنى كىيگەن ھالدا ئوق ياق ۋە سول ياق قاناتقا بۆلۈنۇپ، پەرمان كۇتمەكتە ئىدى.

بەدىئۇززامان، زۇننۇن ئارغۇنبەگلەر دۆڭگە چىقىپ، دۇشمەن تەرەپنىڭ كۇچلىرىنى كۆرۇپ، بايقىماق بولدى. ھۇسەين بايقارا زادىلا كۇتۇلمىگەن مىقداردا نۇرغۇن لەشكەر بىلەن كەلگەنىكەن. ئۇزاقتىن مۇبارىزىددىن ۋەلىبەگنى، ئىسلام بارلاسنى ۋە باشقا تونۇش ئەسكەر باشلىقلىرىنى، ئۇلارنىڭ چىرايلىرىنى كۆرۇپ بولمىسىمۇ ئۇلارغا خاس بەزى بەلگىلەر بىلەن بايقىدى. بەدىئۇززامان شۇ يەردىلا بوشىشىپ، چىرايى بوزىرىپ، قارايدى. قېرى جەڭگىۋارنىڭ يۇزى ئاۋۋالقىدەكلا قاتتىق، قەھرلىك، دومسايغان، تەشۋىشسىز ئىدى.

— نېمە قىلماقچىدىلە! — دېدى يوغان ئاۋاز بىلەن، —

بىكاردىن قاچقاندىن كۆرە، كۈچلۈك يېغى بىلەن ئېلىشىپ، تاياق يېگەن ياخشىراق، تاياق يېيىشمۇ پايدا. پىششىق بولىدىلا، تەجرىبە ھاسىل قىلىدىلا ...

بەدىئۈززامان ئۇنچىقمىدى. يالغۇز ئۆزى يەنە يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. دۈشمەننىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى ئىككى گۇرۇھقا بۆلۈنۈپ، ئالغا قاراپ كېلىۋاتماقتا ئىدى. خاس ئەسكەرلەر بىلەن قورشالغان ھالدا لەشكەرلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېلىۋاتقان ئاتىسىغىمۇ كۆزى چۈشتى. ھۈسەين بايقارانىڭ قالپىقىغا قادالغان تاج بەلگىسىنىڭ ئالتۇن بەرگىلىرى ئەتىگەنكىسى كۈن نۇرىدا ئوت يالقۇنىدەك يانماقتا ئىدى. شاھزادىنىڭ كۆڭلى بۇزۇلدى. يىغلىغۇسى كەلدى. لېكىن ھازىر پۇشايمان قىلىدىغان ۋاقىت ئەمەس ئىدى. يۈگۈرۈپ پەسكە چۈشتى. نۆكەرلەر تۇتۇپ تۇرغان ئېتىغا مىندى. ئۇنىڭ ئىشارىتى بىلەن شاھ شۇجابەگ ئالدىنقى قىسىملارنى باشلاپ كەتتى. شۇئاندا بوران ئاۋازى بىلەن دۈشمەننىڭ ئالدىنقى قىسىملىرى ئېتىلدى. چاڭ ـ توپا ئارىسىدا جەڭ قايناندى. ئوغلىغا يارەم ئۈچۈن قېرى زۇننۇن ئارغۇنبەگ ئوڭ ياقتىن دۈشمەن ئۈستىگە ئېتىلدى. لېكىن مەرگەنلەرنىڭ ئوقلىرىغا چىدالمىغان لەشكەر دولقۇنى ئارقىغا شوقشىدى. يىگىتلەرنىڭ بىر قىسمى ئاتتىن چۈشۈپ، توپ ـ توپ بولۇپ يوشۇرۇنۇپ، ھارۋىلار ئارقىسىدىكىلەرنى ئوق بىلەن چەنلەپ غولىتىشقا باشلىغاندا، ئىككىنچى چوڭ قىسمى ئۇزاقتىن قورشۇبلىشنى كۆزلەپ ھەرىكەت قىلدى.

شاھ شۇجابەگ ۋە زۇننۇن ئارغۇنبەگ سان ـ ساناقسىز دۈشمەننىڭ بېسىپ كىرىپ كېلىشىنى توختىتالماي، ئارقىغا سىلجىيىتتى، يەنە پەيتنى پايلاپ ئالغا ئېتىلاتتى. لېكىن بۇلارنىڭ يىگىتلىرىنىڭ ئازلا قىسمى بۇلارنى ئەگىشىپ، قالغان كۆپچىلىكى

بۇزۇلۇپ تەرتىپسىز قېچىشقا باشلىغانىدى.

بەدئۇززامان يېڭىلغانلىقىغا ئىقرار بولسىمۇ، كەينىگە چېكىنىپ، يەنە مۇداپىئە چارىلىرىنى كۆردى. قالغان ئاز ئەسكەرلەر بىلەن جەڭ قىلىپ، كەينىگە ئاستا-ئاستا چېكىنىپ ماڭغان شاھ شۇجابەگ بىلەن قېرى باتۇر بەدئۇززامانغا دالدا بولدى. ئەمما دۇشمەننىڭ دەھشەتلىك بېسىمى كىشىلىرى بارغانسېرى كۆچىيىۋاتاتتى. ھۇسەين بايقارانىڭ ئەسكەرلىرى گويا ئەڭ ئەشەددىي بىر دۇشمەن بىلەن ئېلىشىۋاتقاندەك، ھېچ توختىماي ھەربىكەت قىلىپ، رەھىمسىز قىرماقتا ئىدى.

بەدئۇززامانىنىڭ ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتكەن كىشىلىرى ئات چېپىپ كېلىپ «ھازىر قېچىش كېرەك، دۇشمەن سېپىلىنى ئەسىرگە ئېلىشنىڭ كويىغا چۈشۈپتۇ» دېيىشتى. بەدئۇززامان ئەتراپقا سەپسېلىپ قاراپ، بۇلارنىڭ پىكرىنى تەستىقلىدى. زۇننۇن ئارغۇن ۋە شاھ شۇجابەگكە كىشىلەر ئەۋەتىپ، ئۆزۈڭلەرنى قۇتۇلدۇرۇشقا ھەربىكەت قىلىڭلار، دەپ پەرمان بەردى. ئاندىن كېيىن بىر توپ ئەسكەرلەرنى ئەگەشتۈرۈپ، ئاتنى ساۋاپ، ئالدى-ئارقىسىغا قارىماي قاچتى. تاغلىقلارنىڭ ئارىسىغا كىرگەندىن كېيىن، ھالاكەتتىن قۇتۇلغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، ھاسىراپ كەتكەن ئېتىنى توختاتتى. ئۆزىنىڭ يۈرىكى ئورنىغا چۈشتى. كەينىدىن تاغلارنى دۇپۇرلىتىپ كېلىۋاتقان ئەسكەرلىرىنى كۆتتى. ئۇلار يېتىپ كېلىپ، ھاسىرىشىپ: «ئەبۇلمۇھسىن مىرزا[1] قوغلاپ كېلىۋاتىدۇ، چاپسان كېتەيلى» دېيىشتى. بەدئۇززامان ئۇنچىقماستىن ئېتىنى قامچىلاپ يەنە قاچتى. يول بارغانسېرى يامانلىشىپ، چوڭ تاشلار بىلەن توسۇلۇپ كەتكەنىدى. بىر ئېگىز خادىلىققا بارغاندا يول تۈگىدى. ئاتلىق مېڭىش مۇمكىن

① ھۇسەين بايقارانىڭ ئوغۇللىرىدىن بىرى.

ئەمەس ئىدى. ئاتلارنى تاشلاپ، يول بىلىدىغان ئەسكەرلەر تاغقا ياماشتى. نۇرغۇن ئازاب بىلەن جانلىرىنى قولغا ئېلىپ چوققىغا كۆتۈرۈلدى. لېكىن يۇرتقا چىقىشتىنمۇ، تاغنىڭ ئۇ تەرىپىدىن تۆۋەنلەپ چۈشۈش قىيىنىدەك كۆرۈندى. ھېرىپ، روھسىزلىنىپ كەتكەن بەدئۇززامان نېمە قىلىشىنى بىلەلمەي گاراڭ بولۇپ قالدى. ئەسكەرلەر بەلۋاغلىرىنى ئۇلاپ، ئارغامچا ياسىدى. بۇنىڭغا ئېسىلىشىپ، قىرىلغان، يېرىلغان ھالدا پەسكە چۈشۈشتى. بەدئۇززامان تاغنىڭ تۆۋىدە دەم ئېلىپ بولغاندىن كېيىن پاناھلانغۇدەك بىرەر جاي ئاختۇرۇپ «قۇندۇز» ژىلايىتىگە قاراپ ماڭدى.

---

① ھەزىرەتنىڭ ئىسمى.

ئونتۇز بەشىنچى باب

I

دەرەخلىرى بۇك - باراقسان، گۈلزارلىرى كۆننىڭ قىزىق تەپتىگە چۆمۈلگەن چوڭ باغدا ياش شاھزادە مۆمىن مىرزا ئوقيا ئېتىپ، ئېگىز دەرەخلەردىن ئاشۇرۇپ چۈشۈرگەنلىكىگە خۇشال بولۇپ، ئويناپ يۈرەتتى. ئاتىسى بەدىئۇززامان بەلخكە كېتىدىغان چېغىدا، ئۆز ئوردىنى يەنى ئاستراباد ھاكىملىقىنى ۋاقتىلىق ئۇنىڭغا تاپشۇرغانىدى. لېكىن، ئون ئىككى - ئون ئۈچ ياشلىق بالا بۇ ۋەزىپىنى ئادا قىلالمايتتى، ئەلۋەتتە. ئۇ مۇئەللىمدىن ساۋاق ئالغاندىن كېيىن، ئات مىنىپ ئويناپ، ئوقيا ئېتىپ، ھەربىي مەيدانىكى ئەسكەر مەشىقىنى ئويۇن دەپ قىزىقىپ قاراپ، ئۆزىمۇ مەشىق ئۆگىنىشكە تىرىشىپ يۈردى. ۋىلايەتنى ئىدارە قىلىدىغان مەنسەپدارلار يېتەرلىك بولۇپ، ئۇلار گاھىدا ئۇ - بۇ ئىشلار توغرىسىدا ئۇنىڭ بىلەن سۆزلىشىپ پىكرىنى بىلىشكە تىرىشاتتى. ئەمما مۆمىن مىرزا نېمىشقىكىن، ئۆزى مۇھىم دەپ ئويلىغان مەسىلىلەردە چوڭلار ئالدىدا زادىلا بوش كەلمەيتتىى. ئۇزاق سۆزۈشتۇرەتتى. گاھىدا پىكىر بېرىشتىن ئاۋۋال، ئاپىسى بىلەن كېڭىشىپ چىقاتتى.

ئوقيا ئېتىپ، يۈگۈرۈپ، ھېرىپ، باغدىن چىققاندا، بەلختىن كەلگەن چاپارمەن كۈتۈپ تۇرغانلىقىنى مەلۇم قىلىشتى.

مۆمىن مىرزا ئاۋۋال چاپارمەننىڭ ھاسىراپ تۇرغان چىرايلىق ئىتىغا قىزىقىپ قارىدى. ئاندىن كېيىن چاپارمەن بىلەن

سۆزلەشتى. چاپارمەن قولتۇقىدىن خەت چىقىرىپ، تەزىم بىلەن بالىغا تەقدىم قىلدى. مۆمىن مىرزا ئوقيانى خىزمەتكارغا بېرىپ، خەتنى ئوقۇدى. كۆزلىرىگە چوڭلارنىڭكىدەك پىكىر ئورنىدى. ئاتىسى ئۇنىڭغا ئېغىر ۋەزىپە يۈكلىگەن. ئاستراباداىنى كىچىك دادىسى مۇزەپپەر مىرزىغا بەرمەسلىكنى، ئەگەر لازىم بولسا، قورال بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىشنى بۇيرۇغان. ئۇ خەتنى تەرىبىيچى - كېڭەشچىلىرىگە ئوقۇپ بەردى. چوڭ ئەمەلدارلار ۋەزىيەتنىڭ جىددىيلىكى، ۋەزىپىنىڭ بالا ئۇچۇن مۇشكۇللۇكى ھەققىدە ئويلاپ، ئىككى خىياللىق بولۇپ سورىدى: «بۇ ھەقتە ئۆزلىرى نېمە ئويلايدىلا؟» مۆمىن مىرزا جاۋاب بەردى: «ئەزىز ئاتامنىڭ پەرمانىنى ئورۇندايمەن!»

شۇ كۇندىن باشلاپ بالا ئويۇن - پويۇننى قويدى. كىچىك دادىسى بىلەن بولىدىغان مەسىلىنى ئويلاپ، كېچىلىرى ئۇخلىماس بولدى.

ئۇنىڭ يېنىدا ئابرۇيلۇق، ئىش بىلەرمەن بەگلەر (ئەسكەر باشلىقلىرى) يوق. ئەسكەرلەرنىڭ تولىسىنى بەدىئۇززامان بەلخكە ئېلىپ كەتكەن. مۆمىن مىرزا ناھايىتى كۆپ كۇچ چىقىرىپ ئاران دېگەندە ئىككى - ئۇچ يۈز ئەسكەر توپلىدى. بۇ كۇچىنىمۇ بىرەر ئىشقا لازىم بولۇپ قالار دەپ توپلىدى، چۇنكى ئۇ مۇزەپپەر مىرزىنىڭ ئەسكەر تارتىپ كېلىپ ئۇرۇش قىلىشىغا ئۇنچە ئىشەنمەيتتى. مەسىلە مۇزاكىرە يولى بىلەن ھەل قىلىنىپ قالار، دەپ ئويلايتتى. ئاردا خېلى ۋاقىت ئۆتتى. مۇزەپپەر مىرزىدىن خەۋەر بولمىدى. بالا بارغانسېرى تەشۋىشى ئازايغان ھالدا، ئۆزىنىڭ ياخشى كۆرىدىغان ئويۇنلىرى بىلەن مەشغۇل بولۇشقا باشلىدى. شۇ ئاندا تۇيۇقسىزلا، مۇزەپپەر مىرزىنىڭ مۇھەممەت بۇرۇندۇق بارلاس ھەم تۇغانبەگ بىلەن لەشكەر تارتىپ كېلىۋاتقانلىقى توغرۇلۇق خەۋەر كەلدى. لېكىن بالا ئالاقزادە بولمىدى. ئەكسىچە، ئاقىۋەتتىن چۆچۈگەن چوڭلارغا غەيرەت بەردى. سالقىن قانلىق

بىلەن تەييارلىق كۆردى. ئاندىن كېيىن ئەسكەرلىرىنى توپلاپ، دادىسىنىڭ پەرمانىنى ئورۇنداشقا قارار قىلغانلىقىنى مەلۇم قىلدى ھەم ئاتلىنىشقا بۇيرۇق بەردى. ئۆزىمۇ چاققان، ئۆتكۈر قىلىچىنى، خەنجىرىنى، كىچىك، لېكىن پۇختا ئوقيارىنى ئېسىۋالدى. نۆكەرلىرى ئويناقلاپ تۇرغان تۇركمەن ئېتىنى ئېلىپ كېلىشتى، بالا ئۇلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئاتقا مىندى. ئوۋغا ياكى دالا سايا‌ھىتىگە كېتىۋاتقاندەك، شەھەردىن چىقتى. تەجرىبىلىك جەڭچىلەرنىڭ مەسلىھەتى بىلەن، دۈشمەن بار جايغا جايلاشتى. ئەتىسىگىلا يېتىپ كەلگەن مۇزەپپەر مىرزا ئۇچ ـ تۆت چاقىرىم نېرىسىگە ئەسكەر چۈشۈردى ھەم جەڭچىلىرىنى دەرھال تەرتىپكە سېلىشقا باشلىدى. بۇ ھەرىكەت ئۇنىڭ نىيىتىنىڭ قانداق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرەتتى. مۆمىن مىرزىنىڭ يىگىتلىرىنىڭ ئارىسىدا ساداقەتلىك، ئۇرۇش كۆرگەن جەڭچىلەر بار ئىدى، شۇلارنىڭ ياردىمى بىلەن بالىمۇ ئۆز كۈچلىرىنى تەرتىپكە سېلىشقا باشلىدى. شۇئارىدا مۇزەپپەر مىرزا تەرىپىدىن ئەلچىلەر كەلدى. ئۇلار ھېچقانداق قارشىلىق كۆرسەتمەستىن شەھەرنىڭ تەسلىم بولۇشىنى تەكلىپ قىلدى.

ـ بېرىپ ئېيتىڭلاركى، ـ دېدى مۆمىن مىرزا ئەلچىلەرگە، ـ مەن ئۆز ئاكام بىلەن جەڭ قىلىشنى زادىلا خالىمايمەن، بۇ ئۇيات ئىش. لېكىن دادامدىن رۇخسەت كەلمىگۈچە، شەھەرنى تاپشۇرۇشقا ھەققىم يوق.

ئەلچىلەر يېنىپ كەتتى. مۆمىن مىرزىنىڭ ئەقىللىقلىقى، ئۆزىنى تۇتۇشنى بىلىشى، يىگىتلەرنى زوقلاندۇردى. ئۇلار ئەمدى: «مۇزەپپەر مىرزىنىڭ تەكلىپىنى زادىلا قوبۇل قىلمىسىلا، ئۇنىڭدا نومۇس دېگەن نەرسە يوق ئىكەن. بولمىسا سىلىنىڭ ئۇستىلىرىگە شۇنچە لەشكەر تارتىپ كېلەرمىدى؟ ئۇنىڭ ئۆزى كېلىپ، سىلى بىلەن كۆرۈشۈپ كېڭىشىشى لازىم ئىدى» دېيىشتى. بالا ئېغىزدۇرۇقنى چاينا‌پ ئويناقلاپ تۇرغان تۇركمەن ئېتىنىڭ

ئۇستىدە جەڭ توغرۇلۇق، گويا بەيگە - ئوغلاق ئويۇنى توغرىسىدا سۆزلەۋاتقاندەك، قىزىقىپ كۈلۈپ، بىمالال سۆزلەشمەكتە ئىدى.

ئوڭ تەرەپتە، دۆڭلەرنىڭ كەينىدىن مۇزەپپەر مىرزىنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى چاڭ كۆتۈرۈپ پەيدا بولدى. ئۇلار ئوق يەتكۈدەك جايغا كەلگەندە، مۆمىن مىرزىنىڭ يىگىتلىرى ئىتتىك وقيا ئېتىشقا باشلىدى. دۈشمەننىڭ يەنە بىر گۇرۇھى ئوتتۇرىدىن قاق يېرىپ ئۆتمەك بولۇپ، ئۇدۇلدىن ئات سالدى. كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە كەڭ دالىدا قىرغىن جەڭ باشلاندى. ئوڭ ياقتا ھەر ئىككى تەرەپنىڭ يىگىتلىرى ئارىلىشىپ ئېلىشماقتا ئىدى. ئادەملەر يىغىلغان، ئاتلار قاچقان، قىقاس - چۇقان ئەۋج ئالغان، ئوتتۇرىغا قاراپ ئۇدۇلدىن ھۇجۇم قىلغان دۈشمەن توپلىرى، مۆمىن مىرزىنىڭ يىگىتلىرىنىڭ غەيرەت قىلىشلىرىغا قارىماي، سان جەھەتتىن نۇرغۇن بولغاچقا، بېسىپ كەلمەكتە ئىدى. ياش شاھزادە چىداپ تۇرالماستىن، ئېتىنى دېۋىتىپ، كۈندە چوغدەك يانغان قىلىچىنى سۇغۇرۇپ، ئالغا ئات قويدى. ئۇنىڭ يېنىدىكى يىگىتلەر ھەر ياقتىن ئات يۈگۈرتۈپ كېلىپ، ئۇنىڭ ئالدىنى توستى. قەدىردان بىر نۆكەر چاققانلىق بىلەن ئۇنىڭ ئېتىنىڭ چۈلۈۋۈرىنى تۇتۇپ، رەڭگى ئۆچكەن ھالدا يالۋۇردى: «شاھزادەم، زادىلا جەڭگە كىرمىسىلە، مەن بېشىمنى بېرەي، ئۆزلىرى ئۇرۇشقا كىرمىسىلە!» مۆمىن مىرزا قاپىقىنى تۇرۇپ، جېنىنىڭ بارىچە ۋارقىرىدى. «قويۇۋەت مېنى! باشقىلار قىرغىنغا كىرگەندە بىز تاماشا كۆرۈپ تۇرىمىزمۇ؟» ئاتقا قامچا ئۇردى. كۈچلۈك ئات سەكرەپ، ئالغا قاراپ ئۇچتى. بالا جەڭنىڭ قاينىاپ تۇرغان جايىغا كىرىپ كەتتى. ئۇنى قوغداپ تۇرغان يىگىتلەر بورانىدەك قوزغىلىپ، ئۇنىڭ كەينىدىن ئات يۈگۈرتۈپ كىردى. ئۇلار جەڭدە قىلىچلاشتى، مۆمىن مىرزىنى ئەسىرگە ئالماقچى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئېتىلغان دۈشمەنلەرنى پىداكارلىق بىلەن ياندۇرۇپ تۇردى.

مۆمىن مىرزا قىزىپ كەتكەن ئاتنىڭ ئۈستىدە دۈشمەن توپلىرىغا ئۇرۇلۇپ، ئىنچىكە قوللىرى بىلەن قىلىچ چاپتى ھەم ئەتراپقا غىل ـ پال كۆز تاشلاپ، ئۆز يىگىتلىرىنىڭ ئەھۋالىنى بىلىشكە، ئۇلارغا غەيرەت بېرىشكە تىرىشتى. ئوڭ تەرەپتىكى يىگىتلىرى خېلىلا چېكىنىپ ئۇزاقلىشىپ، پېتىراشقا باشلىغانىدى. مۆمىن مىرزا ئىش كۆرگەن ئۇچ ـ تۆت باتۇر يىگىتلەرنى ئەگەشتۈرۈپ شۇ ياققا قاراپ ئات چاپتى. جەڭ چېكىدىن چىقىپ، ئاتنى ساۋاپ كېتىۋاتقاندا، دۈشمەننىڭ قانداقتۇر بىر گۇرۇھى قاپتالدىن چىقىپ قالدى. مۆمىن مىرزا ئاتنى يولدىن چەتكە تارتىپ ئۆتۈشكە ماڭغاندا، كەينىدىن كىمدۇر بېرى ئۇنىڭ ئېگەردىن ئۇزۇۋېلىپ، ئالدىغا توغرا ياتقۇزۇپ، قارشى تەرەپكە شامالدەك ئۇچتى. مۆمىن مىرزا بار كۈچى بىلەن تېپىرلاپ بوشاشقا ھەرىكەت قىلدى. لېكىن، تۆمۈر چاڭگالدىن قۇتۇلۇش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. مۆمىن مىرزا تىرىشىپ بېشىنى بىلەر كۆتۈرگەندە، تۇغانبەگنىڭ قەھرىلىك يۈزىگە كۆزى چۈشتى ھەم بوغۇلۇپ «ھەي، ئىت!» دەپ ۋارقىرىدى.

مۆمىن مىرزىنىڭ ئىككى باتۇرى تۇغانبەگنى قوغلاپ، ئۇنىڭ ئالدىغا چۈشۈشكە ئۇلگۈردى. ھەر ئىككى تەرەپ قىلىچلىرىنى ئوينىتىپ، يېقىنلاشقاندا ئۇلارنىڭ ئۈستىگە دۈشمەننىڭ ئونلىغان ئەسكەرلىرى ئېتىلدى. ئۇلار پىداكارلىق بىلەن ئۇزاق قىلىچلاشقاندىن كېيىن، ھەر ئىككىسى پارچىلىنىپ، توپىغا ئارىلاشتى.

ئاستراباد يىگىتلىرى مۆمىن مىرزىنىڭ ئەسىرگە چۈشۈپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئەلەمگە چىدىمايۋاتقىنىمۇ قاتتىق ئۇرۇشتى. تولىسى قىرىلدى. قالغانلىرىنى كۈچلۈك دۈشمەن كەڭ دالاغا توزدۇرۇۋەتتى. لېكىن ئۇلار ئاجايىپ مەردانە بالىغا ئېچىنىپ ھۆكۈرتىپ يىغلاشتى. ئۇلار يېنىپ ـ يېنىپ توپلىشىپ ھاياتتىن ئۆلۈمنى ئەۋزەل كۆرۈپ، دۈشمەنگە قارشى ئېتىلاتتى ...

تۇغانبەگ ياش ئەسىرنى توپتوغرا مۇزەپپەر مىرزىغا ئېلىپ كېلىپ غۇر ۋرلۇق بىلەن تاپشۇردى. سالقىن دەرەخلىكتە، گىلەمدە گىدىيىپ ئولتۇرغان مۇزەپپەر مىرزىغا چاك ـ توپىغا كۆمۈلگەن ئەسىر قاپاقلىرىنى تۇرۇپ، قورقۇمسىزلىق بىلەن قارىدى. مۇزەپپەر مىرزا تەنە كۇلكە بىلەن سورىدى:

ـــ ھە، ئاقىۋەت نېمە بولدى؟

ـــ ئەيىب سىزدە. مەن پەقەت پەرمانغا بويسۇندۇم، ـــ دېدى مۆمىن مىرزا چاققاپ قۇر ۇپ كەتكەن لەۋلىرىنى قىمىرلىتىپ، ـــ ئەگەر سىز بىرئاز سەۋر قىلىپ تۇرغان بولسىڭىز، مەن دادام بىلەن ياكى بوۋام پادىشاھ ھەزرەتلىرى بىلەن خەۋەرلىشىپ، شەھەرنى تاپشۇراتتىم.

ـــ باشقىمۇ يوللار بار ئىدى، ـــ دېدى مۇزەپپەر مىرزا خۇددى ياش گۆدەكلەرگە ئويناپ سۆزلىگەن بىر يوسۇندا، ـــ ئەگەر سەن قىلىچ ـ ساداقنى بوينۇڭغا ئېسىپ، يېنىمغا ئۆزۈك كەلگەن بولساڭ، ئۇ چاغدا مەن ساڭا مەرھەمەت كۆرسەتكەن بولار ئىدىم.

ـــ مەن ئۇلۇغ تېمۇرنىڭ نەۋرىسى! ـــ دېدى بالا ئاچچىقىدا، ـــ قىلىچ ـ ساداقنى بويۇنغا ئېسىپ باش ئېگىپ تىز پۈكۈش چوڭ ھاقارەت بولار ئىدى.

ـــ كىمگە ئېيتىۋاتىسەن بۇ گەپنى؟

ـــ سىزگە! ئاكا، سىز ئەمەس، رۇستەم كەلسىمۇ، چىڭگىز كەلسىمۇ شۇ سۆزنى ئېيتاتتىم! ـــ دېدى ھەم ئەلەم ۋە ھەسرەت بىلەن تىترەپ يەرگە قارىدى.

ئەتراپنى قورشاپ تۇرغان نۆكەرلەر ياش شاھزادىگە قايىل بولدى ھەم ئۇنىڭغا سەمىمىي مۇھەببەت ۋە ئېچىنىش بىلەن قارىدى. بىر مۇنچىلىرى بىر ـ بىرىلىرىگە مەنىلىك قاراپ، باشلىرىنى ئىرغىتىپ قويۇشتى. مۇزەپپەر مىرزا گەپ تېپىپ بېرەلمەي خىجالەت بولۇپ ئورنىدىن تۇردى ھەم تۇغانبەگكە شەرەت قىلىپ قويۇپ، نېرى كەتتى. قېرى، تەجرىبىلىك، جەڭگىۋار، ئوۋ

ئوۋلاش، قوش بېقىشقا ھەۋەسكار مۇھەممەت بۇرۇندۇق بارلاس، ياش، مەردانە، ئالىيجاناب ئەسىرگە يېقىن كېلىپ، مۇھەببەت ۋە ھۆرمەت بىلەن ئۇنىڭ بېشىنى سىلىدى: «ھەق سۆزنى ئېيتتىلا، شاھزادەم! چوڭ بولۇپ، نۇرغۇن ئەسكەرلەرگە قوماندان بولىسىز، شاھزادەم!» دېدى ھەم يىگىتلەرگە شاھزادە ئۈچۈن غىزا ۋە شەربەت كەلتۈرۈشنى بۇيرۇدى.

ئاخشىمى مۇزەپپەر مىرزا تەنتەنە بىلەن شەھەرگە كىردى. مۆمىن مىرزىنى زىندانغا سولاپ، قېچىپ كەتمىسۇن دەپ، كۈچلۈك جېسەكچىلەر قويغۇزدى. چۈنكى ياش بالىنىڭ باتۇرلۇقى، ئەقىللىقلىقى توغرۇلۇق خەۋەر ھەممىگە تارقالغان، ھەممىنىڭ يۈرىكىدە ئۇنىڭغا چوڭقۇر مۇھەببەت پەيدا قىلغانىدى.

غەلىبە مۇناسىۋىتى بىلەن مۇزەپپەر مىرزا چوڭ زىياپەت بەردى. ھېسابسىز نۇرغۇن شاراب ئىچىلدى، ئويۇن-كۈلكە قىزىپ كەتتى. ئىش كۆرسەتكەن ئەسكەرلەرگە قىممەت باھا ئۇستۇاش ۋە باشقا نەرسىلەر ھەدىيە قىلىپ بېرىلدى.

بىر نەچچە كۈندىن كېيىن بەلختىن خەۋەر كەلدى. ھۈسەين بايقارانىڭ ئۆز ئوغلى بەدىئۇززامانىنى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتقانلىقى مەلۇم بولدى. ئەل ئارىسىدا ئەڭ تولا داستان بولغان ۋەقە، بەدىئۇززامانىنىڭ يېڭىلگەنلىكى ئەمەس، بەلكى بەدىئۇززامان بەلختە يېڭىلگەن كۈنىنىڭ ئەتىسىگىلا ئاسترابادتا يېڭىلىپ ئەسىرگە چۈشكەنلىكى بولدى. بۇ خەۋەرگە مۇزەپپەر مىرزا ناھايىتى خۇشال بولدى. دادىسىنى غالىبىيەت بىلەن تەبرىكلەپ چاپارمەن ئەۋەتتى.

تۇغانبەگ بىر ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، مۇزەپپەر مىرزىنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە بەزى ئىشلارنى ئادا قىلىش ئۈچۈن، پادىشاھنىڭ يېنىغا ماڭدى. بۇ چاغدا ھۈسەين بايقارا مۇرغاپ ياقىسىدا يانقانىدى. تۇغانبەگ يېتىپ كېلىپ، قارارگاھقا بارغان زامانلا، ھەيۋەت ياسالغان يىپەك چېدىردا نىزامۇلمۇلۇكنىڭ ياردىمى بىلەن پادىشاھ تەرىپىدىن قوبۇل قىلىندى. تۇغانبەگ مۇزەپپەر مىرزىنىڭ

سالاملىرىنى ئېيتتى. ئۇنىڭ گاھى بىر ئۆتۈنۈشلىرىنى، مەسىلەن، ئاستراباد ۋىلايىتىدىن چۈشىدىغان دارامەتلەرنىڭ كۆپەيتىش ۋەھاكازالارنى پاراكەت قىلدى. ھۇسەين بايقارا ئەزىز ئوغلىنىڭ ھەرقانداق ئارزۇلىرىنى ئورۇندايدىغانلىقىنى سۆزلىدى. ئاندىن كېيىن مۇزەپپەر مىرزىغا كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى ئۈچۈن تۇغانبەگنى تەبرىكلىدى. ئۇنىڭغا رەسمىي بەگلىك ئۇنۋانى ھەم ھىرات ۋىلايىتىدىن چوڭ يەر - مۈلۈك بېرىشكە ۋەدە قىلدى. تۇغانبەگ ئۇنىڭ پېنىدىن بۆلەكچىلا گىدىيىپ چىقتى.

ئاخشىمى پادىشاھ زىياپەت بەردى. چاقىرىلغانلارنىڭ ئىچىدە تۇغانبەگمۇ بار ئىدى. زىياپەتتە ئۇ ئەڭ ھۆرمەتلىك ئورۇنلارنىڭ بىرىدە ئولتۇردى. «باغى جاھان ئارا» نىڭ سارايلىرىدەك چوڭ، كەڭ يېپەك چېدىردا ناھايىتى قىزىق بەزمە بولدى. غاز، قىرغاۋۇل، بۆدۈنە كاۋاپلىرى بىلەن ناھايىتى نۇرغۇن شاراب ئىچىلدى. ئۇسسۇللار، قىزىق ئويۇنلار، «تۈتۈلمىغان» چاقچاق پاراڭلار ... ھۇسەين بايقارا تازا مەست بولغاندىن كېيىن، كېچىسى بىر ۋاقىتلاردا بەزمە مەجلىسى تارقالدى. تۇغانبەگ نىزامۇلمۇلۇك ۋە ئۇنىڭ ئوغلى بىلەن بىللە تاشقىرىغا چىقتى. بىر - بىرىگە يېقىن تىكىلگەن ھەم ئەتراپىدا جىسەكچىلەر ئايلىنىپ يۈرگەن يېپەك چېدىرلاردا شاملارنىڭ رەڭسىز نۇرلىرى ئەكس ئېتىپ تۇراتتى. ئادەملەر ھەش - پەش دېگۈچە ئۆز ياتاقلىرىغا كىرىشىپ كۆزدىن غايىب بولۇشتى. نىزامۇلمۇلۇك ئىچمىگەن كىشىدەك تېتىك ئىدى. تۇغانبەگ ئادىتى بويىچە، نۇرغۇن ئىچكەن بولسىمۇ، ئەس - ھوشىنى يوقاتمىغانىدى. ۋەزىر ئۇنى قولتۇقلاپ خالىدىكى چوڭ چېدىرغا ئېلىپ كىردى. بۇ چېدىرنىڭ ئەتراپىدا پايلاقچىلار، ئاختا قوللار نۇرغۇن ئىدى. تۇغانبەگ ھالسىرىغاندەك، بىردىن ئىشىكتە توختاپ قالدى.

ــ خەدىچە خېنىمنىڭ ھۇزۇرىدا كېچىكىش بار، ــ دەپ شۇنىرلىدى نىزامۇلمۇلۇك.

خەدىچە خېنىم تۇغانبەگنى ئوچۇق چىراي بىلەن قوبۇل قىلدى. ئوغلىنىڭ ئەھۋالىنى سورىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئۆزى ياخشى خەۋەردار بولۇشىغا قارىماي، ئاسترابادتا بولغان ۋەقەلەر توغرۇلۇق سۇرۇشتۇردى. تۇغانبەگ قىسقا لېكىن ئېنىق ـ ئېنىق قىلىپ پاراڭ سېلىپ بەردى.

ـــ ئۇ خائىن ئەسىرنى نېمە قىلماقچىسىلەر؟ ـــ دەپ سورىدى خەدىچە خېنىم، ئاقارغان چاچلىرىنى سىلاپ.

ـــ بىلمىدۇك، ـــ دەپ جاۋاب بەردى تۇغانبەگ، ـــ ھازىر ھىراتتا، ئىختىيارىددىن سېپىللىدا ياتقان بولۇش كېرەك. ئىشەنچلىك نۆكەرلەر بىلەن ئەۋەتكەنىدۇق.

ـــ ئوغلۇمغا قول ياندۇرغان ئۇ شۇمنى قاتتىق جازالاش كېرەك. مېنىڭچە بولسا، ئۆلتۈرۈش كېرەك! ئاتىسى ھىراتقا، بالىسى ئاسترابادقا چاڭگال سالماقچى! ياق، ئۇنىڭغا ئەسلا يول بەرمەيمىز! ـــ دېدى خەدىچە خېنىم ھەم ئولتۇرغانلارغا قاراپ قويدى. تۇغانبەگنىڭ كۆزلىرى غەلىتە ئېچىلىپ كەتتى. نىزامۇلمۇلۇك خوتۇن كىشىدەك تىنچ ئولتۇردى.

خەدىچە خېنىمنىڭ ھەربىر سۆزىنى باشلىرىنى لىڭشىتىپ، ماقۇللاپ تىڭشاپ ئولتۇرغان كامالىددىن ھۈسەين، ئىمادەلمۇلۇك ئىككىسى بىردەكلا: «ئىختىيار ئۆزلىرىدە، خېنىم!» دېيىشتى. تۇغانبەگ بىرئاز ئويلاپ كۆرۈپ، بۇ پىكىر بۇلارنىڭ ئارىسىدا پىشقان پىكىر ئىكەنلىكىنى بايقىدى، بەدىئۇززامانىنى پادىشاھقا قارشى تېخىمۇ چوڭ غەزەپ بىلەن ئاتلاندۇرۇش، ئوتتۇرىدا غوۋغانى كۈچەيتىش ئۈچۈن بۇنىڭدىن ياخشى چارە يوق ئىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە تۇغانبەگمۇ ئۆز مەقسەتلىرىنى چاپسانراق ئەمەلگە ئاشۇرۇلايتتى. مانا بۇ، خەدىچە خېنىممۇ ئۆز ئوغلىنىڭ بەختى ـ تەختى ئۈچۈن ئۆگەي ئوغۇل بەدىئۇززامانغا دۈشمەنلىك قىلىۋاتىدىغۇ!

ـــ پەرمان بارمۇ؟ ـــ دەپ، خەدىچە خېنىمغا قارىدى

تۇغانبەگ.

ــ خالىسام پەرماننى مۇشۇ كېچە ئالىمەن، ــ دەپ جاۋاب بەردى ئىشەنچ بىلەن خەدىچە خېنىم، ــ ئەمما پەرماننى ناھايىتى چاپسان ئەمەلگە ئاشۇرۇش زۆرۈر، ھەم مۇنداق مۇھىم ئىشنى پەقەت سىزگە ئوخشاش مەردانە يىگىت ئەمەلگە ئاشۇرالايدۇ. پەرماننى ھەركىمدىن ئەۋەتىشكە بولمايدۇ، چۈنكى ھىراتتىكىلەر پەرماننى ئېلىپ، ئۆلتۈرۈشنى مۇمكىنقەدەر كەينىگە تارتىشلىرى مۇمكىن. ئۇلۇغ ئەمىرلەر ئاڭلاپ قالسا، مۆمىن مىرزىنىڭ گۇناھىنى پادىشاھتىن سوراپ ئېلىشلىرى ئېھتىمال.

ــ توغرا، توغرا، ئۇنىڭغا زادىلا شۇبھە يوق، ــ دېدى ئاستا نىزامۇلمۇلۇك.

ــ بۇ خىزمەت ئۇچۇن ئالتۇن تاغلار مۇيەسسەر بولغۇسىدۇر، ــ دېدى كامالىددىن ھۇسەين ئىنچىكە ئۇنىنىڭ سوزۇپ سۆزلەپ.

تۇغانبەگ ئۇنىڭغا تىكىلىپ بىر قاراپ قويدى ـ دە، خەدىچە خېنىمغا دېدى:

ــ ئۆزلىرىگە ماقۇل بولغان بولسا بولدى، لېكىن ئاخىرى قانداق بولارىكىن، كۆڭۈلسىزلىك بولۇپ قالماسمۇ؟

ــ سىز نېمە ئويلايسىز! ــ دەپ جاۋاب بەردى قېرى سەتەڭلەرنىڭ ھال تارتىشى بىلەن خەدىچە خېنىم، ــ پادىشاھنىڭ ئۆز مۆھۈرى بىسىلغان پەرمان بىلەن بارىسىز!

تۇغانبەگ يەنە بىر ئاز ئويلاپ ئولتۇردى. ئاخىرى، خەدىچە خېنىمنىڭ ئارزۇسىنى يەردە قويۇشقا پېتىنالماي ماقۇل بولدى، تاشقىرىغا چىقىشتى. نىزامۇلمۇلۇك ئۆز چېدىرىغا كەتتى. تۇغانبەگ ئوغۇللىرىنىڭ چېدىرىغا كىردى. ھېچقايسىسى ياتمىدى.

ــ ياق، بۇ ئىشقا پادىشاھ ھەزرەتلىرى كۆنەلمەس، ــ دېدى تۇغانبەگ قوللىرىنى شىلتىپ.

ــ پەرمان ھازىر قولغا تېگىدۇ، ــ دېدى ئىمادەلمۇلۇك، ــ

خەدىچە خېنىم پادىشاھنى شۇنداق باشلايدۇكى، بۇنى تەرىپلەپ يەتكۈزگىلى بولمايدۇ.

ـــ قازارەن، خاقان ھەزرەتلىرى قىزىل مەي تەسىرىدە بولسا، ھەرقانداق پەرمان ئېلىش ئۈچۈن مۇشكۈللۈك بولماس. چۈنكى ئەقىل شارابتا ئېرىپ كېتىدۇ!

تۇغانبەگ يانپاشلاپ يېتىپ ئويغا چۆكتى. كامالىددىن ھۈسەين مۇقاۋىسىنىڭ ئالتۇن يالاتقان ھەرپلىرى شام يورۇقىدا يالىلداپ تۇرغان چىرايلىق بىر كىتابنى ئېلىپ، شېرىن ئاۋاز بىلەن ئاستا غەزەل ئوقۇشقا باشلىدى. بەزى مىسرالار ئۈستىدە ئاكا ـ ئۇكا سۆز تالاشتى. ئىككى سائەتكە يېقىن ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، نىزامۇلمۇلۇك ئاستا كېرىپ كەلدى: «مانا پەرمان، ئىلدام يولغا چۈشۈڭ!» دېدى ۋەزىر مەغرۇرلۇق بىلەن.

تۇغانبەگ پەرماننى چىراغقا يېقىن قىلىپ قارىدى ـ دە، ئەجەبلىنىپ بېشىنى چايقىدى.

ـــ ياخشى كۆرىدىغان خوتۇنىڭ ... دېدى كۈلۈپ نىزامۇلمۇلۇك.

ـــ مەستلىكتە ياخشى كۆرىدىغان خوتۇن تېخىمۇ ياخشى كۆرۈنۈپ كېتىدۇ، ـــ دېدى ئىمادەلمۇلۇك.

تۇغانبەگ خوشلىشىپ تالاغا چىقتى. نۆكەرلەرنى تېپىپ ئويغاتتى. ئۇلار شۇ زامان ئاتنى تەييار قىلدى. تۇغانبەگ ئاتقا مىنىپ، كەينىدىن قاراقچىلار قوغلاپ كېلىۋاتقاندەك، ئالدى ـ ئارقىسىغا قارىماي ئات يۈگۈرتۈپ كەتتى. بىرنەچچە مەنزىلگە يەتكەندە تاڭ يورۇدى. ئېتىنى بىرئاز دەم ئالغۇزۇۋېلىپ، يەنە يولغا چىقتى. كېيىنكى مەنزىللەردە ئاتنى ئالماشتۇرۇپ، نۇرغۇن يوللارنى چاپسانلىقتا باستى.

ئىككىنچى كۈنى كەچقۇرۇنلۇقى تەرلەپ كۈۋىجەپ كەتكەن ئات ئىختىيارىددىن سېپىلىنىڭ دەرۋازىسى يېنىدا توختىدى. تۇغانبەگ ئاتتىن سەكرەپ چۈشۈپ، لاغايلاپ ئىچكىرىسىگە قاراپ ماڭدى.

زىندان باشلىقى گويا كى بەڭگىلەردەك مۇگدەپ ئولتۇراتتى. ياش بىر نۆكەر قانداقتۇر بىر ئوقۇلۇپ تىتىلىپ كەتكەن كونا كىتاب «جەڭنامە» نى ئوقۇۋاتاتتى. تۇغانبەگ كىرىشى بىلەنلا ياش نۆكەر ئوقۇشنى توختىتىپ دىككىدە قىلىپ ئورنىدىن تۇردى. زىندان باشلىقى ھۇرۇنلۇق بىلەن ئورنىدىن قوزغالدى. بۇ كۆتمەك سۇپۇرگىدەك سەت ساقاللىق، ھەربكەتلىرى سۇس، كۆزلىرى ئادەم قورقۇدەك يامان ئادەم ئىدى. تۇغانبەگ: «ھە، يۇرتلۇق، قانداق ئەھۋالىڭلار؟» دەپ كۆرۈشتى ھەم پەرماننى ئۇزاتتى. زىندان باشلىقى پەرماننى چىراغقا يېقىن قىلىپ كۆز يۇگۇرتتى ھەم تۇغانبەگكە يەر ئاستىدىن قاراپ قويدى. كېيىن تۇغانبەگنى نېرىسىغا ئېلىپ بېرىپ شۇنىلدى:

— خۇدا ھەققى، مەن مۇنداق جازانى كۆتمىگەنىدىم. ئېيتسىلا بەگ، بۇ قانداق گەپ؟

— پەرمانى ئالىي ... دېدى تۇغانبەگ زەردە ئارىلاش، — سىلىمۇ، بىزمۇ، خاقانىڭ قۇللىرىمىز، بويسۇنۇشنى بىلىمىز شۇ! ھە توختاڭ، — دەپ زىندان باشلىقىنى نېرىراق يېتىلەپ سۆزىنى داۋام ئەتكۈزدى تۇغانبەگ، — ئىشنى مۇشۇ كېچە تۈگىتىمىز. ئىش تۇگىگۈچە ئاغزىڭىزدىن بىر ئېغىز گەپ چىقمىسۇن!

زىندان باشلىقى دومسىيىپ، يەنە شامنىڭ قېشىغا ئولتۇردى، پەرمانغا تىكىلىپ قاراپ، ئەپسۇسلانغاندەك بېشىنى ئاستا، لېكىن ئۇزاق چايقىدى. تۇغانبەگ بۇ يەردىن چىقىشنى، ھەتتا ئائىلىسىدىكىلەرنى بېرىپ كۆرۈشنى خالىمىدى. نۆكەرلەرگە پۇل بېرىپ، ئاشپۇزۇلدىن تاماق ئالدۇرۇپ يېدى. خۇپتەندىن كېيىن ئەمىر ئابادى بېشى قايغان ئادەمدەك پەيدا بولدى. بۇ كۆرۈنۇشتە ھەيۋەت بولمىغان، قېلىن ساقاللىق، كىچىك يۇزلۇك، كۆزلىرىدە قانداقتۇر بىر قېتىپ قالغان خىرەلىك بار بۇ ئادەم سوراق ۋە قىيناش مۇتەخەسسىسى ئىدى. دەۋرىنىڭ ئادەملىرى سەنئەتلەردە

تۇرلۇك پايدىلىق ئىشلاردا ئۆز ماھىرلىقلىرىنى كامالىتىگە يەتكۈزۈشكە تىرىشقانلىغا ئوخشاش، ئەمىر ئابادىمۇ كەشپىياتلارنىڭ ئىگىسى ئىدى. ئاۋۇال تۇغانبەگكە، ئاندىن كېيىن زىندان باشلىقىغا كۆز تاشلاش بىلەنلا، ئۇ ئۆزىنىڭ ئۆتكۈر ئىچكى يالغان مۇلايىملىق بىلەن كۆرۈشۈپ، تۇغانبەگكە قاراپ دېدى:

ــ ئەگەر يېڭىلىشىمسام، جانابلىرى سەلتەنەت تاجىنىڭ گۆھەرلىرىدىن بىرىنى ئېكەكدىگىلى كەلگەن بولسىلا كېرەك؟

ــ سۈندۈرغىلى كەلدىم، ــ دېدى تۇغانبەگ يەرگە قاراپ.

ــ راستمۇ؟ پادىشاھ ھەزرەتلىرىنىڭ قەھرى شەرەپلىرىگە يارىشا ساۋاقنى بىز بەرسەكمۇ كۆپايە قىلاردى. گۆدەكنىڭ جېنىنى سۇغارماستىن، ئون جاننى سۇغارغاندىن بەتتەر قىلاتتۇق دېدى - ده، ئەمىر ئابادى زىندان باشلىقىدىن پەرمانىنى ئېلىپ ئوقۇدى. ئاندىن كېيىن ئۇنىڭغا «بولىدىغان ئىشنىڭ ئۆز ۋاقتىدا بولغىنى ياخشى، گىجىڭلىقتىن پايدا يوق، يەنە پەرمانىغا ھۆرمەتسىزلىك بولۇپ قالمىسۇن!» دېدى. زىندان باشلىقى ئۇنچىقماستىن ئورنىدىن تۇردى، قاراڭغۇلۇقتا كۆزدىن غايىب بولدى، ئەمىر ئابادى مۇقەددەس جايغا كېتىۋاتقانلىغا ئوخشاش، روھى يېنىكلىك بىلەن زىندان تەرەپكە مېڭىۋىدى، كەينىدىن پۇلاڭلاپ تۇغانبەگمۇ يېتىپ كەلدى. چۈنكى ئۇ ئىشنى «پاكىز» بەجا كەلتۈرمەك بولدى. ئالتۇن، كۈمۈش ياكى كېلەچەكتە مەنسەپ بېرىش ۋەدىسى بىلەن جاللات تىغى ئاستىدىن بېشىنى قۇتۇلدۇرغان شاھزادىلەر توغرىسىدا ئۇ ئاڭلىغانىدى، بۇلارمۇ شۇنداق قىلىپ شاھزادىنى قاچۇرۇشلىرى ياكى يوشۇرۇشلىرى مۇمكىن، دەپ ئويلىدى.

ــ كۆرمەكچىمۇ سىز؟ ناھايىتى ياخشى! ــ دېدى ئەمىر ئابادى تۇغانبەگكە يول باشلاپ.

زىنداننىڭ بىنالىرى قاراڭغۇدا ئۆزىنىڭ دەھشەتلىك كۆرۈنۈشلىرىنى تېخىمۇ يامان سەزدۈرەتتى. تۇرۇپ - تۇرۇپ

قاراڭغۇلۇق ئىچىدىن داد ـ پەريادلار، ئاھ ـ زارلار، قاتتىق يىغا ۋە توۋلاشلار ئاڭلىناتتى. ئەمىر ئابادى بىر دەم پەسكە چۈشۈپ، بىر دەم يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، ئاخىردا، قورغانغا ئوخشاش ئېگىز، ھەيۋەتلىك تاملار ئالدىدا توختىدى. ئاچقۇچلارنى شالدىرلاتتى، ئىشىك دەھشەتلىك «غاچ ـ غۇچ» ئاۋاز بىلەن ئېچىلدى. تۇغانبەگ ئىچكىرىگە كىردى، سېپىق ۋە بىقىسىق ھاۋا بۇرۇنغا ئۇرۇلدى. بىر بۇرجەكتە، گويا قاراڭغۇلۇقتىن قورقۇپ تىترىگەندەك قىلىپ، لىپىلداپ يېنىپ تۇرغان كۈچسىز شامنىڭ يورۇقىدا بۇ يەرنىڭ دالان ئىكەنلىكىنى سەزدى. ئەمىر ئابادى دالاننىڭ تۆرىدىكى ئىشىكنى ئېچىپ، ئاۋۋال تۇغانبەگنى كىرگۈزدى.

شاھزادە چۈشەك ئۈستىدە ئولتۇرۇپ قۇرئان ئوقۇماقتا ئىدى. نۆكەرلەر غىزا ئېلىپ كەلگەن بولسا كېرەك دەپ ئويلىغاچقىمۇ، شاھزادە قۇرئاندىن باش كۆتۈرمىدى، مۇڭلۇق ئاۋاز بىلەن قىرائەتنى داۋام قىلدۇردى.

ـ شاھزادەم كالامواللىغا تازىمۇ بېرىلىپ كېتىپتۇ ـ دە، ـ دېدى تۇغانبەگ يېقىن كېلىپ.

مۆمىن مىرزا بىردىن ئالاقزادە بولۇپ قالدى. ئۆتكۈر كۆزلىرىگە ئىشەنمىگەندەك، ئەجەبلىنىش بىلەن تۇغانبەگكە قارىدى. ئىنچىكە سوزۇپ دېدى:

ـ ھە پالۋان، قەيەردىن؟ بۇ يەردە نېمە قىلىپ يۈرىسىز؟ نېمە خەۋەرلەر ئېلىپ كەلدىڭىز؟

ـ شاھزادىنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئالاي دېدىم، ـ دەپ دۇدۇقلاپ جاۋاب بەردى تۇغانبەگ.

ـ سىلەر نۇرغۇن لەشكەر بىلەن كەلدىڭلار، ـ دېدى مۆمىن مىرزا پۇشايمان ئارىلاش كۈلۈمسىرەپ، ـ مېنىڭ يىگىتلىرىم ياخشى ئېلىشتى، لېكىن ناھايىتى ئاز ئىدۇق ـ دە، كېيىن مەن ئويلاپ قارىسام نۇرغۇن خاتالار قىلغانىكەنمەن، راستمۇ؟ بىر چاغدا جاھانگىر بارلاس ئاتام بىلەن پاراڭ سېلىشىپ ئولتۇرۇپ، ئاز

كىشى بىلەن كۆپ كىشىلەرنى يېڭىش توغرىسىدا قىزىق بىر نەرسىلەرنى سۆزلىگەنىدى. مەن ئۇ باھادىرنىڭ سۆزلىرىگە زادىلا قۇلاق سالماپتىمەن دېسە.

— ياخشى ئۇرۇش قىلدىڭىز، — دېدى تۇغانبەگ يەرگە قاراپ.

— ياق، — دەپ بېشىنى چايقىدى بالا، — شۆھرەتكە ئىگە بولۇشۇم كېرەك ئىدى. ئازاد بولغاندىن كېيىن پادىشاھ بوۋام بىلەن سۆزلىشىپ ئۇلاردىن جەڭ ئىلمىنى ئۆگىنىمەن، ئۇلارنىڭ تەجرىبىلىرى جىق، ئاندىن جەڭ مەيدانىغا تولا كۆرگەن بەگلىرىمىزدىنمۇ ئۆگىنىمەن.

تۇغانبەگ بىر تۇرلۇك بولۇپ تاتىرىپ كەتتى، قىسىلدى. سۆزلەشكە چامى يوق، ئىشىككە قارىدى. كېيىن پېشانىسىنى سىقىپ دېدى:

— شاھزادەم، ھەربىر بەندە ئاۋۋال تەڭرىدىن ئۆمۈر تىلەش كېرەك!

— ئەلۋەتتە، — دېدى مۆمىن مىرزا، — لېكىن ئارزۇسىز ئۆمۈرنىڭ كېرىكىمۇ يوق!

دالاندا گۈدۈك ـ گۈدۈك پاراڭ ئاڭلاندى. مۆمىن مىرزا ئىشىككە قارىدى، تۇغانبەگكە ۋە ئەمىر ئابادىغا تىكىلىپ قارىدى: «دەيدىغان گېپىڭلار يوق بولسا، چىقىپ كېتىڭلار. مەن ياتىمەن» دېدى بالا شاھزادىلەرچە بۇيرۇق يوسۇندا، ئەمىر ئابادى چىشلىرىنى ھىجايتىپ كۈلۈپ قويدى.

زىندان باشلىقى بىلەن جاللات كىردى. بالا ئۆتكۈر كۆزلىرى بىلەن ھەممىگە چەكچىيىپ قارىدى. بىردىن رەڭگى ئاقىرىپ كەتتى. سەكرەپ ئورنىدىن تۇردى: «نېمىشكە كەلدىڭلار؟!» دەپ ۋارقىرىدى بالا. ئۇنىڭ ھازىرغىچە گۇناھسىز، ساپ كۆزلىرى دەھشەت بىلەن ياندى. ئەمىر ئابادى بالىنىڭ ئىككى قولىنى ئامبۇر بىلەن قىسقاندەك، مەھكەم قىسىپ تۇتتى ۋە قوپاللىق بىلەن دېدى:

ـــ شاهزادەم، هازىر تەڭرى قېشىغا بارىسىز! ـــ دېدى.
ـــ نومۇسسىزلار، ۋىجدانسىزلار! ـــ دەپ بوشىنىشقا تىرىشىپ تېپىچەكلەپ ۋارقىرىدى بالا، ـــ كىمنىڭ پەرمانى بۇ؟ بوۋامنىڭ قەھرى ـ غەزىپىدىن قورقمامسىلەر؟ قويۇۋەت مېنى! يوقال ھەممىڭ!
ـــ بوۋىڭىز خاقان ھەزرەتلىرىنىڭ پەرمانى بىلەن بولۇۋاتىدۇ بۇ ئىش. تەقدىرگە تەن بېرىش كېرەك، ـــ دېدى تۇغانبەگ خىرقىراپ.
ـــ ئاللانىڭ رازىلىقى ... يازمىشى شۇنداق، ـــ دېدى زىندان باشلىقى پەرماننى كۆرسىتىپ.
ـــ بوۋامغا نېمە بولدى؟ ئۆز كۆزىنىڭ ئۆزى ئويامدۇ! ئىنساپسىز بەتبەختلەر!
جاللات مۆمىن مىرزىنى كۆتۈرۈپ ئېلىپ پەسكە، قۇرۇق يەرگە ياتقۇزدى. تۇغانبەگ كەينىگە بۇرۇلۇپ يەرگە قارىدى. ئەمىر ئابادى شام تۇتتى. بالا كۇچسىز، دەردلىك ئاۋاز بىلەن، «جېنىم ئانام! قەيەردە سىز ئاتام!» دېيىشىگىلا جاللات ئۇنىڭ بوغۇزىغا خەنجەر ئۇردى. بىر پەس خىرىلداپ، تېپىرلاپ يېتىپ بالا جىم بولدى، پۇت ـ قوللىرى سوزۇلۇپ ياتتى. تۇغانبەگ ئەمىر ئابادىنىڭ كەينىدىن ئىغىر قەدەم بېسىپ تاشقىرىغا چىقتى. سالقىن ھاۋادا چوڭقۇر نەپەس ئالدى. ئەمىر ئابادى بىلەن تەڭلىشىپ مېڭىپ: «ئاجايىپ ئەقىللىق بالا ئىدى» دېدى. ئەمىر ئابادى كالپۇكىنى يالاپ: «يۇسۇپتەك چىرايلىق ئىدى» دەپ قويدى. زىندان باشلىقىنىڭ قىمار ۋە شاراب بەزمىگە بارىدىغانلىقىنى ئېيتىپ خوشلاشتى. تۇغانبەگ بولۇم ئىچىگە كىردى. بېشىنى ساڭگىلىتىپ يالغۇز ئولتۇردى. ھازىرقى پاجىئەلىك مەنزىرىنى يادىدىن چىقىرىشقا تىرىشتى. ئۇنىڭ پىكرىگە زورلۇق بىلەن، بۇ گۇناھسىز قۇربانىنىڭ نەتىجىسىدە بولۇش مۇمكىن بولغان ۋەقەلەر توغرۇلۇق ئويلار كەلدى. ئۆزىنىڭ يولىنى ئېنىقلاپ ئېلىشنى ئويلايتتى. بىر

سائەتتىن كېيىن زىندان باشلىقى كەلدى. تۇغانبەگنىڭ بۇ يەردە ئولتۇرغىنىنى كۆرۈپ، ئەجەبلەندى: «بەگ جانابلىرى بۇ پەقىرخاندا قونماقچىمۇ؟» تۇغانبەگ ئۇندىمىدى. زىندان باشلىقى شامدانغا يېڭى شام ئولتۇرغۇزدى. بىر چەتكە بېرىپ مۇگدىگەندەك قىلىپ ئولتۇردى. بىرئازدىن كېيىن يەنە تۇغانبەگكە قاراپ دېدى: «ئورۇن سېلىپ بېرەي، بىر ئاز ئارام ئالسىلا».

— سىز يېتىۋېرىڭ — ئۇيقۇم كەلسە، ئولتۇرۇپ كۆز يۇمۇۋالىمەن، — دېدى غودۇڭشۇپ تۇغانبەگ.

تۇغانبەگ ھىراتتا بىر كۈنمۇ قېلىشنى خالىمايتتى. چۈنكى ئەتە - ئۆگۈن پايتەختە خەلقى بۇ پاجىئەدىن خەۋەردار بولۇپ، ھەركىم ئۆزىچە مۇھاكىمە قىلىپ، پادىشاھنىڭ پەرمانى بولغاچقا تۇغانبەگنى ئەيىبلەشمىسىمۇ، ھەر ھالدا ئۇنىڭ ئىسمى ھەر يەردە ئېغىزغا ئېلىنىپ، زەھەر تىللىق بىرەر شائىر چىقىپ شېئىرلار يېزىشى ۋە باشقا كۆڭۈلسىز ۋەقەلەر سادىر بولۇشى مۇمكىن. شۇڭا ئەتىگەن قارارگاھقا مېڭىپ، خەدىچە خېنىمنى خۇشال قىلماق بولدى.

زىندان باشلىقى خېلى ۋاقىت يوقاپ كېتىپ، ئاخىردا قەيەردىندۇر بەگ ئۈچۈن يېڭى ئەتلەس كۆرپىلەر، ئىككى دانە يۇمشاق پەي ياستۇق ئېلىپ كېرىپ ئورۇن سالدى ھەم ئۆزى بىربۇلۇڭغا بېرىپ ئۇخلاپ كەتتى. ۋاقىت يېرىم كېچىدىن ئۆتتى. تۇغانبەگ يېشىنىپ ياتماقچى بولغاندا، دەرۋازىدىن دۇپۇرلەپ ئاتنىڭ تىۋىشى ئاڭلاندى. كەڭ ھويلىدا قاراڭغۇدا شۇككىدە ئايلىنىپ يۈرگەن قوراللىق نۆكەرلەر ھەر ياقتىن يۈگۈرۈشۈپ، ئاتلىقنىڭ يېنىغا كېلىشتى. تۇغانبەگ پەرۋاسىز ئورۇنغا كىرىپ يېتىشى بىلەن، كىمدۇر بىرى گۈسۈلدەپ بۇ ئۆيگە كىرىپ كەلدى. تۇغانبەگ بېشىنى كۆتۈرۈپ قاراپ، سارايىنىڭ يېقىن خىزمەتچىلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىنى كۆردى. زىندان باشلىقىمۇ چۆچۈپ ئورنىدىن تۇردى.

ـــ هه، نېمه بالا بولدى؟ ـــ دەپ سوردى تۇغانبەگ توڭلۇق بىلەن.

ـــ سىز مۇشۇ يەردىمۇ سىز، ناھايىتى ياخشى بولدى، ـــ دېدى خىزمەتچى ھاسىراپ، ـــ خاقان ھەزرەتلىرى پەرماننى بىكار قىلدى. مانا يېڭى پەرمان!

ـــ نېمە؟ ـــ دەپ تۇغانبەگ ئورنىدىن چاچراپ تۇردى.

ـــ زىندان باشلىقى: «ۋايىەي!» دەپ پېشانىسىگە بىرنى ئۇردى ـ دە، تىترەپ تامغا يۆلىنىپ قالدى. چاپارمەننىڭ كۆزلىرى چانىقىدىن چىقىپ كەتكۇدەك بولدى. ئۇمۇ يىقىلىشقا ئاز قېلىپ، تامغا يۆلەندى ھەم غودۇڭشىدى:

ـــ هه، شاھزادە ... نېمە ... كەتتىمۇ؟ مانا پالاكەت! بۇ قانداق گەپ! دەررۇ!

ـــ ئەجىلى شۇنداقتە، ـــ دەپ دوق قىلىپ سۆزلىدى تۇغانبەگ.

ـــ ئەجەلگە دەۋا يوق! ـــ دېدى تىترەپ زىندان باشلىقى.

تۇغانبەگ چاپارمەندىن يېڭى پەرماننى ئالدى. ئىچىدە ئوقۇپ، ئىلاجسىز بوشاشقان ھالدا شۇڭ بولۇپ قالدى. بۇ پەرمان ھەقىقەتەن ئاۋۋالقى پەرماننى بىكار قىلغان پەرمانىدى. ئۇزاق ۋە ئېغىر شۇڭ ئولتۇرغاندىن كېيىن تۇغانبەگ چاپارمەندىن پادىشاھنىڭ قانداق قىلىپ، نېمە سەۋەبلەردىن ئۆز قارارىدىن ۋاز كەچكەنلىكىنى سورىدى.

ـــ پادىشاھ ھەزرەتلىرى پەرماننى كەيىنىڭ كۆچى بىلەن زادىلا بىلمەستىن بېرىپ قويغانلىكەن، ـــ دېدى تىترەك ئاۋاز بىلەن چاپارمەن، ـــ بۇ ئىشتىن خەۋەردار بولۇپ قالغان بەزى يېقىنلىرى ئەتىسى بۇ خۇسۇستا خاقانلىڭ مۇبارەك ئېسىگە سالغانلىكەن، ئۇ لەنەتلىك پەرمانىنى خاقان گويا چۇشىدە كۆرگەندەك يادىغا كەلتۇرۇپتۇ. بۇگۈن قارارگاھنى ئاستىن ـ ئۈستىن قىلدى. نېمىسىنى سۆزلەي بەگ جانابلىرى قارارگاھتا گويا كى بىر قىيامەت قايىم قىلدى. شۇ زامانلا يېڭى پەرمان يېزىپ ماڭا تاپشۇردى.

«شامالدەك ئۇچۇپ يەت!» دەپ تەكرار - تەكرار جېكىلىدى. ئۆمرۇمدە نى - نى ئاتلارنى مىندىم، يوللاردا چاقماقتەك ماڭدىم. لېكىن ئۇلارنىڭ ھەممىسى بۇ سەپەردىكىدەك ئەمەس. ئەپسۇسكى، ئەجەل قادالغانىكەن ... ھەي، ھەي، سىز نېمە ئۈنچە ئالدىراپ كېلىپ بۇ ئىشنى ئادا ئەتتىڭىز، ئالدىراش ھاجەت ئەمەس ئىدىغۇ، بېگىم؟

— ئەمدى بىلدىڭىزمۇ، — دېدى ئالىيىپ تۇغانبەگ، — ئېتىمنىڭ قانىتى بارەدەك ئىلدام ئات! ئاتقا مىنسەم ئاستا مېڭىش مېنىڭ ئادىتىم ئەمەس. ئاستا ماڭسام سۆڭەكلىرىم قىسىلىپ كېتىدۇ. يە سىزلەر ئاتنى، يە يولنى بىلمەيسىزلەر!

— ھەممە نەرسە تەقدىرده ... — دېدى ئەيىبدارلارچە بويىنىنى قىسىپ زىندان باشلىقى، — ئەگەر شاھزادىنىڭ تەقدىرى باشقىچە بولسىدى، ئات ئەمەس، ئېشەك مىنسىڭىزمۇ بەگدىن ئاۋۋالراق يېتىپ كېلەر ئىدىڭىز.

چاپارمەن ئىرغاڭلاپ تالاغا چىقتى. قاراڭغۇلۇقتا ھۆكۈرەپ يىغلىدى. زىندان باشلىقى تۇغانبەگنىڭ ئارقا تەرىپىدىن كۆزىنى ئالايتىپ قويۇپ بېشىنى چايقىدى.

تۇغانبەگ ئالدىراش كىيىنىۋېتىپ، ئىچىده: «قانداقلا ئىشقا ئايال ئارىلاشسا، ئىشنىڭ ئاقىۋىتى ھالىغا ۋاي!» دېدى. كىيىنىپ بولۇۋىدى، نۆكەرلەر ئېتىنى ئېلىپ كەلدى. تۇغانبەگ پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىغا بېرىشقا پېتىنالماي، ئاسترابادقا، مۇزەپپەر مىرزىنىڭ ھۇزۇرىغا مېڭىپ كەتتى.

II

سۇلتانمۇرات ئۆيدىن ھېچ نەرسىنى ئويلىماي چىقىپ، ھەممىنىڭ چىرايىدا بىر تۇرلۇك نارازىلىق، تەشۋىش ئالامىتىنى

كۆردى. سۇرۇشتۇرۇپ كېچە بولغان ۋەقەنى ئاڭلىدى. بەزىبىر كىشىلەر بۇ پاجىئەنىڭ تەپسىلاتىغىچە بىلىۋالغانىكەن. ئالىم غەزەپكە تاقەت قىلالماي كەتتى. مەدرىسىگە يۈگۈردى. لېكىن، يولدا گۇرۇھ - گۇرۇھ تونۇشلىرى مەزكۇر ۋەقەنىڭ تەسىراتىدا هاياجانلىق هالدا ئۇچراشتى. هىرات تەۋرىنىپ كەتتى. ئادەملەر ئۆزلىرىنىڭ هودۇققانلىقىنى باشقىلارغا ئېيتىپ، ئىچىلرىنى بوشىتىشقا تىرىشاتتى. ياش، ئەقىلدار شاهزادىنىڭ ئۆز بوۋىسىنىڭ پەرمانى بىلەن جاللات قولىدا قۇربان بولۇشى پادىشاه سارىيىدا ئۇزاقتىن بۇيان داۋام قىلىپ كەلگەن پىتنە - ئىغۋالارنىڭ بارلىق پاجىئەلىك مەنزىرىسىنى ئېچىپ كۆرسەتكەنىدى.

سۇلتانمۇرات دوست - دۇشمەننى ئايرىماستىن، پادىشاهقا قارىتىپ غەزەپلىك سۆزلەر ئېيتىشتىن ئۆزىنى توختىتالمىدى. ئۇ مەدرىسىگە كەلگەندە، هەممە ئوقۇغۇچىلار مۇشۇ هاياجاندا كۆيۈپ - پىشماقتا ئىدى. بارلىق هۇجرىلاردا توپ - توپ تالىپلار، ئۇلارنىڭ تونۇشلىرى، مۇدەررىسلەر ۋە باشقىلار يىغىلىپ قايغۇ، ئوت - زەهەر بىلەن سۇغۇرۇلغان سۆزلەر دەرياسىدا ئۆزۈپ چۆمۇلمەكتە ئىدى. ئادەملەرنىڭ نەزىرىدە گۇناهسىز قۇربان، قانغا مىلەنگەن گۆدەك، ئۇلۇغ قەهرىمانغا ئايلاندى. ئۇنىڭغا ئاتالغان بېيىت ۋە غەزەللەر پەيدا بولۇشقا باشلىدى. زالىملارنى پاش ئەتكۈچى ئاچچىق هەجۋىيلەر ئىغىزدىن ئىغىزغا ئۇچاتتى.

بۇگۈن مەدرىسىدە دەرس بولمىدى. سۇلتانمۇرات باشقا مەدرىسىلەرگە باردى. هەممىنىڭ كۆڭلى قايغۇلۇق، قانداقتۇر بىر پالاكەتنى كۈتكەندەك، ئىغىر بىر ئىچكى ئالاقزادىلىكتە ئىدى. گويىاكى يەر بىر قېتىم تەۋرىگەندەك، ئەمدى هازىر يەنە بىر قېتىم شۇنداق قاتتىق سىلكىنىپ، بارلىق نەرسىنى گۇمران قىلىدىغاندەك تەسىرات پەيدا بولدى. مۇشۇ ئوي - پىكىرده قايغۇ - ئەلەم چەككەنلەرنىڭ يۈرىكىده بىرلا ئۇمىد بار ئىدى. ئەلىشىر نەۋائى! غۇلاپ كېتىۋاتقان تاغنى ئۇنىڭ يالغۇز ئۆزى توتۇپ قالالايدۇ! مانا

مۇشۇ مۆجىزىگە ئەڭ سالقىن قانلىق، ئەڭ مەنتىقسىلىك ئادەملەر ئىشىنەتتى. ئەمما بۇ پالاكەتلىك كۈنلەردە ئەلىشىر يوق ئىدى. ھەممىسى مەشھەدنىڭ يولىغا كۆز تىكىپ ئىنتىزار ئىدى.

ئۇچىنچى كۈنى ئەلىشىرنىڭ ئېتى شەھەر دەرۋازىسىدىن كىرىشى بىلەنلا، بۇ خۇش خەۋەر ھەممىگە تارقالدى. سۇلتانمۇرات خانىقادىكى ھۇجرىسىنىڭ ئىشىكىنى بېكىتىشىنىمۇ ئۇنتۇپ يۇگۈردى.

«ئەنىسىيە» دىكى نەۋائىنىڭ بۆلمىدە ئۇنىڭ ھەرقاچانقىمۇ ھەمسۆھبەتلىرى، يېقىنلىرىدىن باشقا شائىرلار، ئالىملار يىغىلغانىدى. نەۋائى ھەرقاچان ئولتۇرىدىغان جايى ــ دېرىزىنىڭ تۆۋىدە ئولتۇراتتى. ئۇ كۆرۈنۈشتە سىنەكىمىگەندەك ئىدى. سۇلتانمۇرات چىن قەلبىدىن سېغىنغان ھالدا بۇ مويسىپىت شائىرنىڭ كۆچىسىز، نازۇك قوللىرىنى سىقىپ تۇرۇپ، ئۇنىڭ دانا كۆزلىرىدە قايغۇ ئالامىتىنى كۆردى. بۇ قايغۇ شائىرنى يەلكىسىدىن پۇكۈپ، ئۇنى بېسىۋەتمەكچىدەك قىلاتتى. سۇلتانمۇرات بۇ يەردىكى ياشلارنىڭ ئەڭ يېشى بولغان، ئەقىللىق كۆزلىرىنى نەۋائىدىن ئۇزمەي، شائىرنىڭ ھەربىر سۆزىنى ئۇقۇۋېلىشقا، ھەربىر ھەرىكىتىنى ئۆز پىكرىگە توقۇۋېلىشقا تىرىشقان خاندەمىرنىڭ يېنىغا بېرىپ ئولتۇردى. نەۋائىنىڭ روھى تېخى يېڭىلا ئاڭلىغان پاجىئەنىڭ ئىسكەنجىسى ئاستىدا ئازابلانماقتا ئىدى. ئۇ يۇرەك يارىسىنى قاناتماسلىققا ئۇرۇنغاندەك، ئۇ يەردىن ـ بۇ يەردىن قىسقا، ئاستا پاراڭ سېلىپ قويياتتى، ياكى كۆزىگە توغرا كەلگەن ئادەمدىن ئۇ ـ بۇ ھەققىدە سۆز سورايتتى. ئاخىرىدا، ئۇزاق شۇك ئولتۇرغاندىن كېيىن، قايغۇلۇق كۆزلىرىنى كۆتۈرمەستىن، كامالىغا يەتكەن پەيلاسوپلاردەك ئۆز ـ ئۆزى بىلەن پاراڭلاشقاندەك سۆزلىدى. كېيىن بارغانسېرى ئاۋازى ئۇلغىيىپ، ھاياجان بىلەن ياڭراشقا باشلىدى.

ــ بۇ دەھشەتلىك جىنايەتكارانە ھادىسە توغرۇلۇق پىكىر،

مۇلاھىزە يۈرگۈزگەن ئىنسان، ــ دېدى نەۋائى، ــ ئەپسۇس ۋە نادامەت بىلەن بىللە ھېسابسىز دەھشەتلىك ۋە ئالامەت نەتىجىلەرگە كېلىدۇ. پىكرىڭلاردا ئەسىرلەرنىڭ، دەۋرلەرنىڭ مەنزىرىسىگە نەزەر تاشلىساڭلار، تارىخ مەنتىقىسىنىڭ ئاجايىپ خۇلاسىلىرىنى كۆرىسىلەر، قەھرىمانلار، ھۆكۈمدارلار، جاھاندارلارنىڭ ئۆمرى بولغانغا ئوخشاش، دەۋرلەرنىڭ دۆلەت ۋە سەلتەنەتنىڭ، خانلىقلار، سۇلالىلەرنىڭمۇ ئۆمرى بولىدۇ. دەريا ـ دەريا قان ئېقىتىپ، پۈختا تارىخ بىناسىنى قۇرغان ئەرلەرمۇ، ئاخىردا بىر تامچە قانىنىڭ گۇناھىغا غەرق بولۇپ، ئۇلارنىڭ نە ئۆزلىرىدىن، نە داڭلىق تارىخلىرىدىن نام ـ نىشان قالمىغان. بۇنداق مىساللارنى بىز ھازىرقى ئۆز تارىخىمىزدىنمۇ تاپالايمىز، ئۇلار ھەممىگە مەلۇم. مەن ئۇنداق پالاكەتلەرگە يەنە دۇچار بولۇشتىن بەك قورقىمەن! شائىر شۇك بولدى. ئۇنىڭ چوڭقۇر ۋە ئۆتكۈر پىكرى كۆزلىرىدىلا ئەمەس، كېيىنكىسى چاغلاردا نۇرغۇنلىغان ئۆز قورۇقلىرىدا، ئاق ساقىلىنىڭ ھەربىر تىلىدا يانماقتا ئىدى. نەۋائىنىڭ دەھشەتلىك قارا بوراندىن خەۋەر بەرگەن، ھەقىقەتنىڭ بارلىق ئاچچىق ـ چۆچۈكلىرى ۋە ئىسسىق ـ سوغۇقلىرى بىلەن ئېيتقان سۆزلىرى، گويىاكى تۈۋى يوق يارنىڭ گىرۋىكىگە كېلىپ قالغان، بىردىنلا كۆزى باغلانغان ئادەمنىڭ كۆزىنى ئېچىۋەتكەندەك تەسىر قىلدى.

ــ ھەرقانداق پالاكەتنى كەينىگە ياندۇرۇشقا ھەربىكەت ۋە غەيرەت قىلىش كېرەك، ــ دېدى نەۋائى قەتئىي ئىشەنچلىك ئاۋاز بىلەن، ــ مۇبارەك ۋەتەننىڭ، ئەل ـ يۇرتنىڭ سالامەتلىكى ئۈچۈن پىداكارلىق كۆرسىتىش بىزنىڭ ۋەزىپىمىزدۇر. سىزلەردىن تىلىكىم شۇكى، بىر ـ بىرىمىزگە، دۆلەتكە، يۇرتقا ۋاپا، ساداقەت، مۇھەببەت بىلەن باغلىنايلى. ۋاپا ۋە مۇھەببەت ئۇلۇغ قۇدرەتتۇر... بۇ قۇدرەت بىلەن تولغان كۆڭۇللەر ھاياتنى نۇرلاندۇرىدۇ. ئۇلار پالاكەت دەرۋازىلىرىنى بېكىتىپ تاشلاپ،

سائادەت دەرۋازىلىرىنى ئاچىدۇ.

بۇ سۆزلەر بوغۇلۇپ قالغان نەپەسلەرگە غۇيۇلداپ كىرگەن باھار شامىلىدەك تەسىر قىلدى. سۇلتانمۇرات بۇ پىكىرنى ناھايىتى قىزغىن كۆكۈل بىلەن قۇۋۋەتلىدى. ۋاپا ۋە مۇھەببەتنىڭ ئۇنۇملۇك يېرىگە ئەقىل ۋە ئىلىم ئۇرۇقلىرىنى چېچىپ، ئۇلارنىڭ گۈلى ۋە مېۋىلىرى بىلەن ھاياتنى بېزەش ھەققىدە، ئىلىم ۋە سەنئەتنىڭ قۇدرەتلىك يىلتىزلىرى كەڭ يېيىلغان ئەل ھەرقانداق پالاكەتلەرنى يېڭەلەيدىغىنى ۋەھاكازالار ھەققىدە سۆزلىدى. باشقىلارمۇ شۇ ماۋزۇدا، لېكىن باشقا دەلىل ۋە ئىسپاتلار بىلەن سۆزلىدى. يۇرەكلەردە يەنە ئۇمىد قانات لاندى.

ئادەملەر ئاستا ـ ئاستا تارقاشقا باشلىدى. ئەڭ كەينىدە سۇلتانمۇرات بىلەن خانەمىر چىقىپ كېتىۋاتقاندا، نەۋائى ياش تارىخچىنى توختىتىپ، ئۇنىڭ مەشغۇلاتى توغرىسىدا مېھرىبانلىق بىلەن سورىدى. ئەمدى ئون يەتتىگە كىرگەن خانەمىر چوڭ تارىخىي ئەسەر يېزىشقا كىرىشكەنلىكىنى، نەۋائىنىڭ كىتابخانىسىدىن پايدىلىنىۋاتقانلىقىنى سۆزلىدى. نەۋائى بۇ خەۋەرگە تولا خۇشال بولدى ھەم ئۇنداق ئەسەرنىڭ زۆرۇرلۇكىنى سۆزلىدى. بۇ ئەسەرنىڭ كىتابخانىدىكى باشقا تارىخىي ئەسەرلەردىن مەسىلەن، بوۋىسى يازغان يەتتە تومۇق چوڭ ئەسەردىن قانداق پەرقلىرى بارلىقى ۋەھاكازالار توغرىسىدا سورىدى. خانەمىر سوئاللارغا قىسقا، لېكىن ئېنىق قىلىپ جاۋاب بەردى. ئاندىن كېيىن كىتابنىڭ مەزمۇنى بىلەن تونۇشۇپ، ئۆز پىكرىنى بايان قىلىشنى شائىردىن ئۆتۈندى. نەۋائى: «كۆرۈپ ئولتۇرۇپسىز ئوغلۇم، يۇرتنىڭ بېشىدا قانچىلىك دەردىسە ۋەقەلەر! ئازراقلا پۇرسەت تاپسام، ئەلۋەتتە، ئوقۇپ چىقىمەن ...» دېدى. خانەمىر خۇشال چىقىپ كەتتى.

ـــ سىزنىڭ پىكىر خەزىنىڭىزنىڭ ئېسىل گۆھەرلىرىنى قاچان كۆرىمىز؟ ـــ دەپ سۇلتانمۇرات قايتا قايتىدى نەۋائى ۋە ئۇنىڭدىن

جاۋاب كۆتمەيلا داۋام ئەتتى، ــ سىزدە ئوقۇغان بىرمۇنچە كىشىلەر مەشھەدتە، مەدرىسىلەردە دەرس بېرىۋاتىدۇ، ھەممىسى سىزگە كۆپتىن كۆپ سالام دېدى.

سۇلتانمۇرات كىتابنىڭ ماتېماتىكا (رىئازەت) ئاستىرولوگىيە (ئىلمى نۇجۇم) ۋە لوگىكا (مەنتىقە) قىسىملىرى خېلىلا ئىلگىرىلىگەنلىكى توغرىسىدا سۆزلىدى. نەۋائى بۇ ئىلىملەرگە دائىر ئەرەب، پارس، ھىندى تىللىرىدا قانداق پايدىلىق نەرسىلەر بولسا، ھەممىسىنى كۆزدىن كەچۈرۈش لازىملىقىنى ئالاھىدە جېكىلىدى ـ دە، ئاندىن كېيىن:

ــ ئالدىراش كېرەك، ئەنە ساقلىنىڭىزغا بېرە ـ يېرىم ئاق چۈشۈپتۇ، ــ دەپ كۈلۈپ قويدى.

III

نەۋائى يەنە يالغۇز بېشىغا يۈرت قايغۇسىنى ئارتتى. قولى نەۋرىسىنىڭ قېنىغا بويالغان پادىشاھقا نەپرەتلەندى. ئەمما، تۇغانبەگ ئېلىپ كەلگەن پەرماننىڭ مەستلىكتە يازدۇرۇۋېلىنىشى، كېيىن ئۇنىڭ كۈچتىن قالدۇرۇلۇشى بۇ پىتنىنىڭ چوڭقۇر يىلتىزلىرى بارلىقىدىن خەۋەر بېرەتتى. ئۇ قارارگاھقا ئىلدام بېرىپ، پىتنىلەرنىڭ سىرلىرىنى ئېچىشنى قارار قىلدى. شۇ كېچىسى «مەھبۇل ـ قۇلۇب» نىڭ يېڭى بابىنى باشلىدى. ئاز ۋاقىت ئىچىدە بىر دەستە قەغەزنىڭ ھەممىسى ھاياتنىڭ تەجرىبىسى ۋە باي، ئۆتكۈر پىكىرلەرنىڭ ئىسىل ياقۇتلىرى بىلەن تولدى. نەۋائى ھېرىپ قالدى. بېلى، بارماقلىرى ئاغرىدى. شائىر قېرىلىقى، تۇگىمەس تەشۋىشلەرنىڭ نەتىجىسى بولغان دەرمانسىزلىقنى يىلىغا ئەمەس، ھەر ئېيىغا سەزمەكتە ئىدى. بىرئاز ئېغىناپ ئارام ئالماقچى بولغاندا، كۆتمىگەن يەردىن خوجا

ئەپزەل كىرىپ كەلدى. نەۋائى ئۆز كۆزىگە ئىشەنمەي قارىدى. ئۇزاق يىللار دىدار ئېلىشماي سېغىنىشقان دوستلار شادلىنىپ، قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى. نەۋائى خۇشاللىقىدا تېتىك بولۇپ كەتتى. دوستىنى ئولتۇرغۇزدى. ئىككەيلەن بىر ـ بىرلىرىگە قارىشىپ، شۇ تۇرقىدا گەۋدىدە، يۈزىدە، كۆزىدە يىللارنىڭ ئىزناسىنى ئوچۇق كۆرۈشتى. خوجا ئەپزەلنىڭ ساقاللىرى ئاقارغان، كۆزلىرى ئاۋۇالقى جانلىقلىقىنى يوقاتقان، يۈزىگە قورۇق چۈشكەنىدى. ئون يىل دېگۈدەك ۋاقىت ئىچىدە ئۆتكەن ئەڭ مۇھىم ۋەقەلەر توغرىسىدا پاراڭ سېلىشىپ ۋاقىت يېرىم كېچىدىن ئۆتكەندە، ئۇخلاشقا يېتىشتى. ئەتىگەنلىكى ناشتا ئۈستىدە جانلىق، قىزىق سۆھبەت باشلىنىپ كەتتى. نەۋائى ئەلدىكى ئومۇمىي ۋەزىيەتنى، كېيىنكى ھادىسىلەرنى چۈشەندۈردى، ئاخىردا سورىدى:

ـــ دۆلەتتە بىرەر خىزمەتنى ئادا قىلىش نىيىتىڭىز بارمۇ؟

ـــ باشقا ئۆلكىلەردە ماڭا يۇقىرى دەرىجىلىك خىزمەتلەر تەقدىم قىلىشتى. مەن ئەسلا رازى بولمىدىم. لېكىن خوراساندا قانداق ۋەزىپە بولسىمۇ، جان ـ دىلىم بىلەن ئورۇندايمەن، ـــ دەپ جاۋاب بەردى خوجا ئەپزەل.

نەۋائى خۇشال بولدى. ئەل ـ يۇرتقا جان كۆيەر ئادەملەرنى ئىش بېشىغا قويۇش ئۈچۈن يەنە بەل باغلاشنى ئويلىدى ھەم بىر نەچچە كۈندىن كېيىن قارارگاھقا مېڭىپ كەتتى.

ھۈسەين بايقارا مۇرغاپ ياقىسىدا، زىننەتلىك چېدىرىدا شائىرنى يىغا ـ زار بىلەن قارشى ئالدى. ئۇ مەست ئىدى. ئۈستىدە ئۇزۇن، قارا يېپەك چاپان ـــ ماتەم كىيىمى ... پۈتۈن ۋۇجۇدىدىن نەۋرىسىنىڭ ھەسرىتى قاينىاپ چىقىپ تۇراتتى. شائىرنى ئۆزىگە يېقىن ئولتۇرغۇزدى. ئۇزاق ۋاقىتقىچە گەپ قىلالمىدى. ئاچچىق، ئەلەملىك يىغا دىمىنى بوغۇۋالدى.

ـــ ھېسابسىز ئېغىر گۇناھقا پاتتىم، كۆز نۇرۇمنى، تېمۇرغا ئوخشاش نۇرغۇن ئەسكەرلەرگە يېتەكچى بولىدىغان شۇڭقارىمنى

جاللات قولىغا تاپشۇردۇم. تەڭرى ئۆزى كەچۈرمىسە، ئەھۋالىم مۇشكۈل، ــ دېدى ھۈسەين بايقارا كۆز يېشىنى ئېرتىپ.

نەۋائى ئەلەم ۋە ئاچچىق بىلەن:

ــ قارا يۈزلۈك بوپتۇ. تەڭرىم ھېچبىر بەندىسىنىڭ بېشىغا مۇنداق كۈنلەرنى سالمىسۇن! ــ دېدى.

ــ ئەقلى ھوشۇمدىن، ئىختىيارىمدىن ئايرىلغان چېغىمدا نائىنساپلار ــ دېدى - دە، ھۈسەين بايقارا سۆزىنى داۋام ئەتكۈزەلمىدى.

ــ ھەقىقىي جىنايەتكارلارنى بىلەمدىلا؟ ئۇلار كىملەر؟

ھۈسەين بايقارا قويۇق قاشلىرى ئاستىدىكى ئىشىغان، قىزارغان قىغاچ كۆزلىرىنى پەسكە قارىتىپ، بېشى بىلەن تەستىقلىدى. لېكىن شەخسلەر ھەققىدە ھېچ نەرسە دېمىدى، پەقەت ئۆز ئەتراپىنى ئوراپ ئالغان ھارام تاماقلار، پىتىنخورلار ئۈستىدىن شىكايەت قىلدى.

نەۋائى خوجا ئەپزەلنىڭ كەلگەنلىكى، پادىشاھقا خىزمەت قىلىش ئارزۇسى بارلىقى خۇسۇسىدا سۆزلىدى. ھۈسەين بايقارا ئۇنى ياخشى سۆزلەر بىلەن، كونا قەدىردانلارچە يادلىدى ھەم ۋەزىر قىلىپ پەرمان بېرىشكە تەييار ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى.

نەۋائى كەلگەن كۈندىن باشلاپ ۋەزىيەتنى، جىنايەتنى ۋە ئۇنىڭ ئىچكى تەرەپلىرىنى تەكشۈرۈشكە باشلىدى. ۋەلىبەگ، بابا ئەلى ئىشىك ئاغا، ئابدۇللا مەرۋارى، دەرۋىش ئەلى ۋە باشقىلار بىلەن سۆھبەتلىشىپ، جىنايەتكە خەدىچە خېنىم بىلەن بىر قاتاردا نىزامۇلمۇلۇك سەۋەبچى ئىكەنلىكىنى، ئەمما، پادىشاھ خەدىچە خېنىمغا خاپا بولغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ گۇناھى ھەققىدە ئېغىز ئاچمىغانلىقىنى بىلدى. ئۇ نىزامۇلمۇلۇكنىڭ يېقىنلىرىدىن بولغان ئىمادەل ئىسلام، خوجا ئابدۇلئەزىز، نىزامىددىن كۆرد، قازى شاھابىددىن ۋە باشقا بىر مۇنچە مەنسەپدارلار شاھزادىلەرنىڭ ئارىسىغا دۈشمەنلىك سېلىپ، بىر بولسا ئۇ شاھزادە تەرەپ، بىر بولسا بۇ

شاهزاده تەرەپ بولۇشۇپ يۈرگەنلىكىنى ئېنىقلىدى.

بەدىئۇززامان ئاۋۋالقى ئاداۋىتىگە ئوغلىنىڭ قىساسىنى قوشۇپ، ھەر جايدا ئۆزىگە تەرەپدارلار توپلاپ، قەتئىي ھۇجۇمغا ئاتلانماقچى، دېگەن خەۋەرلەر ئېلىندى. ئۇنىڭ ھۇجۇمىنى بىردىنلا گۇركىرەپ كېلىدىغان بوراننى كۈتكەندەك، ھەممىشە كۈتۈشمەكتە ئىدى. بۇ توغرۇلۇق نەۋائىمۇ شۇبھىلەنمەيتتى. ئۇ بۇنىڭدىن تاشقىرى باشقا شاھزادىلەرمۇ تۇرلۇك ۋىلايەتلەردە باش كۆتۈرۈپ پاراكەندىچىلىك پەيدا قىلىش نىيىتىلىرىنىڭ بارلىقى خۇسۇسىدا مەلۇماتلار ئالغانىدى.

نىزامۇلمۇلۇك ھېچقانداق جىنايەتنى بىلمىگەن كىشىدەك تۇرقىنى بۇزماي، ئاۋۋالقىدەك گىدىيىپ، زىننەتلىك تۇرمۇشتا ياشاشنى داۋام ئەتكۈزمەكتە ئىدى. ئۇنىڭ سۆزلىرى: «دۆلەتنىڭ ۋەزىيىتى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە مۇستەھكەم»، «خەلق شات، يۈرت ئاۋات!» ئىدى.

ھۈسەين بايقارا پەرمان بىلەن خوجا ئەپزەلنى ۋەزىر قىلىپ تەيىنلىدى. نەۋائى گەرچە ئۆزى رەسمىي ھەرقانداق ۋەزىپە-مەنسەپتىن خالىي بولسىمۇ، دۆلەتنىڭ پۈتۈنلۈكى، يۈرتنىڭ تىنچلىقى ئۈچۈن تىنماستىن ئىشلەشكە باشلىدى. نوموسلۇق ئادەملەرنى مەنسەپلەرگە تەيىنلەشكە يارەملەشتى. نىزامۇلمۇلۇك ئۆز تايانچلىرىنىڭ بىر-بىرلەپ غۇلاشقا باشلىغانلىرىنى كۆرۈپ، يېڭى پىتنىلەر قوزغاش كويىغا چۈشتى.

ھۈسەين بايقارا بىر چاغلاردا «سەلتەنەت تاجىنىڭ باھا يەتكۈسىز گۆھىرى» دەپ ماختىغان ۋەزىرى توغرىسىدا شىكايەت قىلىشقا باشلىدى. ئەسلىدە نەۋرىسى ئۈچۈن ئۆچ ئېلىش پىكرى گاھىدا يىلاندەك چېقىپ، پۈتۈن ۋۇجۇدىنى زەھەرلەيتتى. ۋەزىرنىڭ قوزغىغان يېڭى پىتنىلىرى پادىشاھنىڭ سەۋر قاچىسىنى توشقۇزدى. ئۇ نەۋائىنى قىچقارتىۋېلىپ كېڭەشتى.

نەۋائى ئۆز پىكرىنى بايان قىلىپ دېدى:

— دۆلەت مەنپەئىتى ئۈچۈن لازىم بولغان ئەقىلگە لايىق چارىلەرنى مەن ھەمىشە تەبرىكلەيمەن.
— ئۇنى نېمە قىلىش كېرەك؟
— دۆلەتنىڭ تەقدىرىنى، خەلقنى ۋەزىرنىڭ مىكرىگە قۇربان قىلىش جىنايەتتۇر. مەنسەپدارلار ئۆز ۋەزىپىلىرىنى ھالال نىيەت بىلەن بەجا كەلتۈرسۇن، ئەمما دۆلەت ئۇلارنىڭ قولىدا ئويۇنچۇق بولۇپ قالسا زادىلا يول قويۇشقا بولمايدۇ. ھەتتا تاجدار پادىشاھمۇ دۆلەت ۋە خەلقنى ئۆز كەيپى ساپاسى ئۈچۈن ئويۇنچۇق قىلىشقا ھەقلىق ئەمەس، — دەپ جاۋاب بەردى نەۋائى.
— توغرا سۆز! — دېدى ھۈسەين بايقارا ئاغرىق ئادەمدەك ئىنجىقلاپ، — ئەمما سىز ناھايىتى يۇمشاق كۆڭۈللۈكسىز. مەن مەككارلارنىڭ بېشىغا شۇنداق دەھشەتلىك كۈنلەرنى سالايكى...
— پىتنىچىلەرنىڭ ئەينىلىرى تەھقىلىنىپ، ھەر كىم ئۆز قىلمىش - ئەتمىشىگە يارىشا كۆرگۈلۈكنى كۆرسۇن. تۇغانبەگكە ئوخشاش ئىپلاس مەخلۇقلارنى بۇ ئەزىز تۇپراقتىن ھەيدەش كېرەك! — دەپ تەكلىپ قىلدى نەۋائى.
— ئۇ شۇم قەدەمگە ھەرقانداق جازا ئاز! — دېدى ھۈسەين بايقارا غەزەپلىنىپ.
— ئاياللارمۇ ئۆز ئورۇنلىرىنى بىلىشلىرى كېرەك، ئايال مىكرىنىڭ بىر ئۈچقۇنى سىياسەتتە چوك يانغىن پەيدا قىلىشى مۇمكىن! — دېدى نەۋائى ئوچۇق ۋە روشەن سۆزلەپ.
ھۈسەين بايقارا بۇ خۇسۇستا ئۆزىنىڭ ئىلاجسىزلىقىنى بويىنىغا ئالغاندەك قىلىپ، بېشىنى تۆۋەن ساڭگىلىتىپ، شۇك بولۇپ قالدى.
ئەتىسى نىزامۇلمۇلۇك ھەم ئۇنىڭ ئوغۇللىرى، ئۇنىڭ تەرەپدارلىرىدىن ئەڭ چوڭلىرى شۇ يەردە سولاقتا ئىلىندى. تۇغانبەگنى قەيەردە بولسىمۇ تۇتۇپ سولاشقا ھەر تەرەپكە پەرمانلار ئەۋەتىلدى.

هۇسەين بايقارا بەدئۇززامانىنىڭ ھۇجۇمىنى كۈتۈپ «ئۇلاڭ نىشىن» دا ئەسكەرلىرى بىلەن قالدى. نەۋائى ھىراتقا ياندى، خوجا ئەپزەل باش ۋەزىر بولدى. شائىر تىنچلىقتا ئىشلەشنى ئۈمىد قىلاتتى. ئۆمرى ھېچ توختىماي ئۆتمەكتە. ئۇنىڭ گەۋدىسى ھاسىغا تايىنىدىغان بولدى. ئاتتا مېڭىشىمۇ تەس. يازغاندا قوللىرى تالىدۇ. لېكىن يېزىشقا كېرەك بولغان ماۋزۇلار، پىكىرلەر ھېسابسىز نۇرغۇن ...

نەۋائى بىرنەچچە ئايلا تىنچ ئولتۇرۇپ ئىشلىيەلمىدى. «قۇش تىلى» ناملىق ئەسىرى ئۈستىدە زوق بىلەن ئىشلىدى. كىچىككىنە بالا چېغىدا يۈرەككە چوڭقۇر ئورناپ كەتكەن ئارزۇ ۋە مۇھەببەت ئۆمۈر داۋانلىرىنى ئاشقاندىمۇ، ئاۋۋالقى پاكلىقىنى يوقاتمىدى. ئۇ كامالىغا يەتكەن دەرەخكە ئوخشاش، قېرىلىقتا مول مېۋىلەرنى، پىكىر گۆھەرلىرىنى قەلەمگە قۇيدى. شائىر ئەتە - ئاخشىمى پەلسەپىلىك پىكىرلەرگە بېرىلدى. ئىلھامى، خىيالى قەلبىدىكى باي چېمەنلەردىن ئاجايىپ، رەڭگارەڭ گۈلدەستىلەر، چىرايلىق، شائىرانە ھېكايىلەر توقۇدى. ئەتتارنىڭ كىتابىدا شائىرانە پىكىر ۋە ھېسسىياتنىڭ يالقۇنلۇق چوغى بىلەن يانغان مىسرالارنى يەنە چوڭقۇرراق قىلىپ تۇزگەن چاغدا ئانا تىلىنىڭ قۇدرىتى ۋە گۈزەللىكىگە خۇشال بولدى.

قېرىسال نەۋائىنىڭ كەلگۈسى ئەۋلادقا قالدۇرۇشنى تىلىگەن پىكىرلىرى نۇرغۇن. سوغ، دەھشەتلىك شامالىلار سوقماستىن ئاۋۋال، ئىلھام گۈلزاردىن كۆپرەك گۈلدەستىلەر تېرىشكە تىرىشتى. ئەمما، قانداق قىلسۇن. ئەلنىڭ سىياسىي ھاياتىدا ھېچ توختىماي بولۇۋاتقان زىلزىلە!

نىزامۇلمۇلۇكنىڭ ئىككى ئوغلىنى زىندان ئىچىدە، ئاتىسىنىڭ كۆز ئالدىدا جاللات چاپتى. كەينىدىن نىزامۇلمۇلۇكنى ئەمىر ئابادنىڭ ئەڭ كېيىنكى يېڭى ئۈسۈللىرى بىلەن قىيناپ، تېرىسىنى شىلىۋېلىپ سامان تىقتى. بۇ سۆزلەتلىك، چىرايلىق ۋەزىرنىڭ

سامان تىقىلغان گەۋدىسى بىر ھەپتىگىچە ھىرات مەيدانىدا ئېسىلىپ تۇردى. ئۆتكەن - كەچكەنگە بىكارلىق تاماشا!

بەدىئۈززامانىنىڭ تەرەپدارلىرىنىڭ ھۈسەين بايقارا زىندانغا سولىدى. لېكىن، ھاياتتا ھېچبىر تىنچلىق بولمىدى. پادىشاھ تۈغقانلىرى ئارىسىدىكى ئون يىلدىن بۇيان يىلتىز تارتقان ئاداۋەت، پىتنە، زەھەر تارقىتىدىغان دەرەختەك ھاۋانى بۇلغىماقتا ئىدى. ئوغلىنىڭ قىساسى باھانىسى بىلەن بەدىئۈززامان قېرى، ئاغرىق ئاتىسىغا ھۈجۈم قىلىشتىن يانمايدۇ. نەۋائىنىڭ ئەل - يۇرت تەقدىرىگە قارىغۇ ۋە پاك بولۇۋېلىشقا ۋىجدان ئازابى يول بەرمىدى. خەت يېزىپ، ئۇلارنى ئىنساپ ۋە ئادالەتكە دەۋەت قىلىش كېرەك. بەدىئۈززامان ئەمدى خېلى تەجرىبىلىك بولۇپ قالغان. ئۇنى تامامەن تارمار ئېتىش نەس، ئۇ ئېغىر كەلسە چېكىنىدۇ. لېكىن بىر ئازدىن كېيىنلا يەنە يېڭى ھۈجۈملار باشلايدۇ.

نەۋائى ھۈسەين بايقارانى ئوغلى بىلەن سۇلھى تۈزۈشكە قىستىدى. ئىنجىقلاپ قالغان قېرى ماقۇل بولغاندىن كېيىن، نەۋائى شاھزادە يېنىغا باردى. بارلىق ئابرۇيى، بارلىق مەنتىقى بىلەن ئۇنى ئاتىغا، دۆلەتكە قارشى تېغ كۆتۈرۈشتىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇر قىلدى. قىش ۋە ياز خېلى تىنچلانغان ۋەزىيەتتە ئۆتتى. لېكىن كۈز كېلىش بىلەنلا باشقا ئوغۇللار، باشقا - باشقا شەھەرلەردە ئىسيان كۆتۈردى. ئەبۇلمۇھسىن مىرزا مەرۋدە، ئەبۇلمەسۇم مىرزا ئەبىۋەردتتە ئىسيان چىقاردى. ئاتقا مىنەلمەيدىغان قېرى ئاتا ئۆز «كۆز نۇرلىرى» بىلەن جەڭ قىلماق ئۈچۈن يەنە ئەسكەر تارتىپ ماڭدى. لېكىن، ئاسترابادتا ۋە باشقا ۋىلايەتلەردىمۇ ئىسيانىنىڭ ئوتى تۇتاشايلا دەپ تۇرغانىدى. دۆلەت مەھكىمىلىرىدىكى كونا يارلار ساقايمىغان، ئەمەلدارلارنىڭ تولىسى مەجبىددىنىنىڭ ھەقىقىي شاگىرتلىرى، مىراسخورلىرى ئىدى. ئۇلار ئەلنى تالىماقتا ئىدى. پادىشاھ ئۆزئارا ھەم ئاتا بىلەن تەخت تالاشقان ئەخلاقسىز، بۇزۇلغان ئوغۇللىرىنىڭ ئىسيانىنى بېسىش

ئۇچۇن چوڭ ئەلنىڭ بىر بۇرجىكىدىن، يەنە بىر بۇرجىكىگە ئەسكەر ئەۋەتىپ خەزىنىنى چاچتى. ھەدەپ خەلقتىن خىراجەت يىغدى. نەۋائى بارلىق ئۆمىد ئاماللىرىنىڭ سۇنغانلىقىنى سەزدى. ئىززەتلىك ئانا تۇپراق ئۇنىڭ پۇتلىرىنى ئوتتەك چېقىشقا باشلىدى. تەركى ۋەتەن قىلىپ، باشقا ياقلارغا باش ئېلىپ كېتىش كويىغا چۈشتى. بۇ پىكىر ئاستا ـ ئاستا ئۇنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدىنى ئىگىلىدى. ئۇ ئويدا، پىكرىدە ئۆز يۇرتىنىڭ تۇرقى، گۈزەل كوچا ۋە باغلىرى، سەنئەت يادنكارلىقلىرى، ئاسمانغا تاقاشقان تاغلىرى بىلەن خوشلىشىشقا باشلىدى. بۇ ھال خۇددى يۇرەكنى سۇغۇرۇپ ئالغاندەك ئەلەم ۋە ھەسرەتلىك ئىدى. ئەمما يۇرەكنى گۈزەل، قۇدرەتلىك خىياللارنىڭ سۇنۇقلىرى بىلەن توشقۇزۇشتىن كۆرە بۇ ئەۋزەل ئىدى.

بىرنەچچە ئايدىن بۇيان ئوغلى ئەبۇلمۇھسىن مىرزا بىلەن جەڭ قىلىۋاتقان ھۈسەين بايقاراغا تەركى ۋەتەن ئېتىشكە قارار قىلغانلىقى ھەققىدە خەت يېزىپ، تېۋىپ ئادۇلھەيدىن مەرۋىگە ئەۋەتتى. ئاندىن كېيىن، خوجا ئەپزەلگە ئۇزۇن خەت يازدى. دۆلەت خادىملىرىنىڭ توغرا ـ ھەققانىي ئىشلەشلىرى كېرەكلىكى، قانۇننى ھەممىدىن يۇقىرى بىلىپ، ھەممىگە باراۋەر تەتبىق ئېتىشنىڭ زۆرۈرلۈكى، خەلقنە قانداق مۇناسىۋەتتە بولۇش لازىملىقىنى، پادىشاھدىن قورقماي ياكى ئۇنىڭغا خۇشامەت قىلماستىن، ئۇنىڭ خاتا ۋە نۇقسانلىرىنى ئېچىپ كۆرسىتىش كېرەكلىكى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ناھايىتى نۇرغۇن سىياسىي، ئەخلاقىي پىكىرلەرنى بايان قىلىپ يازدى.

ھىرات يەنە تەۋرەندى. بۇ خەۋەردىن تۇرلۇك قاتلام ئادەملىرىنىڭ چىرايلىرى تاتىرىپ كەتتى. سۇلتانمۇرات باشلىق مەشھۇر ئالىملار، شائىرلار، سەنئەتكارلاردىن ئىبارەت بىر توپ كىشىلەر ئەنسىرىشىپ، نەۋائىنىڭ ھۆزۇرىغا كىرىپ كېلىشتى. شائىر بۇلار خوشلىشىش ئۇچۇن كەلگەن بولسا كېرەك دەپ

ئويلىدى. ھەممىسى بىلەن كۆرۈشۈپ، ئوچۇق چىراي قارشى ئېلىپ ئولتۇرغۇزدى، ئۆزى بولسا ھەر قېتىمدىكى مېھمان قوبۇل قىلغان چاغلىرىدىكىگە ئوخشاش تۆۋەندە ئولتۇردى. ھەممىسى ئۈزۈن جىمجىت ئولتۇرۇشتى. ھەممىنىڭ كۆزلىرىدە ئېچىنىش، ئۆكسۈش ئالامەتلىرى جىلۋىلەنمەكتە ئىدى.

ـــ دوستلىرىم، ـــ دېدى نەۋائى مۇلايىم، غەمكىن ۋە مېھرىبان ئاۋاز بىلەن، ـــ كۆڭۈلگە تەركى ۋەتەن ئېتىش سەۋداسى چۈشتى. بۇ ئەزىز تۇپراقنىڭ يېقىملىق گۈللىرى بولغان سىزلەرگە ئوخشاش دوستلاردىن ئايرىلىش تولىمۇ تەس ۋە دەرد ـ ئەلەملىك. لېكىن، غېرىبلىق ئارزۇسىغا ئىتائەت قىلدىم. بەلكى، قېرىلىققا مۇقەددەس يەرلەرنى كۆرۈش نېسىپ بولار... تۈغۈلۈپ ئۆسكەن يېرىمدە ياشاشقا تاقەت ـ تاۋۇم قالمىدى. ئانا ۋەتەندە ئۇلۇغ ئارزۇلارنىڭ، مەقسەتلەرنىڭ پەقەت خارابىسىنى كۆرمەكتىمەن. بۇ پىكرىمگە ئاقيول تىلەكلار، يۈرتنى سىلەرگە تاپشۇردۇم، ئۇنىڭغا ھەرقاچان سادىق بولۇڭلار!

بەزىلەر ئېغىر ئۇلۇغ ـ كىچىك تىندى. بەزى كۆزلەر نەملەندى، يەنە ئېغىر جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈردى. چىرايلىق قەپەستىكى بىر جۈپ ئاق تورغايىنىڭ ئاندا ـ ساندا سايراپ قويۇشلىرى جىمجىتلىقنى ئاستا، مەنىلىك چايقاپ قويياتتى.

ـــ ئەمىر جانابلىرى، ـــ دېدى قەددىنى رۇسلاپ روشەن سۆزلەر بىلەر سۇلتانمۇرات، ـــ بىز بۇ يەرگە خوشلىشىشقا كەلمىدۇق، ئەگەر ئۆزلىرى بىلەن خوشلىشىشقا توغرا كەلسە، بىز بەلكى پۈتكۈل ھىرات تۆت ئەتراپىنىڭ قايسى جايىغىچە ئارزۇ قىلىسلا، شۇ يەرگىچە ئۇزىتىشقا تەييار... دۆلەتنىڭ ھايات ـ ماماتى قارا كۈچنىڭ چاڭگىلىدا ۋەيرانچىلىق خەتىرى ئاستىدا تۇرغاندا، مۇبارەك ئېلىمىزنىڭ بارلىق بۇلۇڭلىرىدا ئىسيان بورانلىرى كۆتۈرۈلۈۋاتقاندا، ھايات ۋە ئامانلىقنىڭ بىردىنبىر تايانچىسى جانابلىرى تەركى ۋەتەن ئەتىسىلە، قارا كۈچلەر بىر ـ بىرىنى

بوغۇشىدۇ. ئۇلۇغ ھىمايىچىسىدىن ئايرىلغان ئەلنىڭ تەقدىرى كۆرسەتمىسۇن، نېمە كۈنلەرگە قالار؟ خوراساندا ئىنسان پىكرىنىڭ ۋە ئىجادىيىتىنىڭ ئاجايىپ مۆجىزە ئەسەرلىرى بار ھەم تولىمۇ نۇرغۇن. ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆزلىرى پەيدا قىلدىلا. ھازىرقى ئىلىم ۋە شېئىر ـ سەنئەت ئەھلى ئۆزلىرىنىڭ شاگىرتلىرىدۇر. خوراسانىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ھېچكىم ئۆزلىرىگە ئوخشاش ھىممەت ۋە غەيرەت كۆرسەتمىدى. ئۆزلىرىنىڭ خىزمەتلىرىنى تەرىپلەش ئۈچۈن قېنى ـ قېنى تىلار يېزىش كېرەك بولىدۇ. تەركى ۋەتەن پىكرىدىن ۋاز كەچسىلە، ئۇلۇغ ئۇستاز! بىزلەر خەلق نامىدىن، دۆلەت نامىدىن، ئۇلارنىڭ كەلگۈسى نامىدىن سورايمىز! بىزلەرنىڭ تىلىكىمىزنى يەردە قويمىسىلا.

ئادەملەر قەدىملىرىنى رۇسلاپ، ھەر ياقتىن قىسقا، لېكىن سەمىمىي سۆزلەر بىلەن سۇلتانمۇراتنىڭ پىكرىنى ياقلىدى. نەۋائىنىڭ كونا قەدىردانى، قېرى شائىر سۆزلىدى:

— دوستۇم، مۇقەددەس يەرلەرگە بېرىشقا ئارزۇ قىلىپسىز. مەن دېمەكچىمەنكى، مۇقەددەس يەرلەرنىڭ شامالىرى بۇياقلارغا كېلىپ، سىزنىڭ پۇت ئىزلىرىڭىزدىن يادنامە ئالسۇن ... بۇ ھەقتە يۇرتىنىڭ پالاكەتلىك كۈنلىرىدە بۇ خىيالنى تامامەن يادىلىرىدىن چىقارغايسىز، دوستۇم!

نەۋائى بېشىنى كۆتۈردى. قوللىرى بىلەن سەللىسىنى پېشانىسىدىن سەل يۇقىرى كۆتۈردى. ھەممە كۆزلەر ئۇنىڭغا سەمىمىي مۇھەببەت ۋە ئۆتۈنۈش بىلەن قارايتتى. ئۇلتۇرغانلارنىڭ ھەممىسى خوراسان ئىلىم ۋە سەنئىتىنىڭ ئىلغار كىشىلىرى، جاندىن يېقىن دوستلار ئىدى. مانا بېھزات ۋە مۇھىپ، سۇلتان ئەلى ۋە زەينىددىن، سۇلتانمۇرات ۋە مىر مۇرتاز، ئۇستاز قۇلمۇھەممەت ۋە شەيخ نايى ۋە باشقىلار، بۇلار زامانىنىڭ ئاجايىپ ئۇستازلىرى ئىدى.

ھەتتا بۇ ئولتۇرغان ئادەملەرنىڭ ئىستېداتلىرىنى، باھا ۋە

ئەھمىيەتلىرىنى ھېچبىر يول بىلەن تۇگەللەپ، دەرىجىلەرگە بۆلۈشمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. چۈنكى، ھەممىسى كامالەتنىڭ روشەن مىسالىدىن ... مانا ھەممىدىن ياش خانىمىز، ئۇنىڭ كۆزلىرىدە شۇنداق غەمكىنلىك ... ئۇ ئۇلۇغ تارىخچى بوۋىسىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن تامامەن شائىرغا يۆلىنىپ قالغانىدى. بۇلاردىن باشقا يەنە ھېراتتا نۇرغۇنلىغان مەنىۋى جەھەتتە يېتىلگەن، ئاجايىپ ئەسىرداشلار بار. ھېراتنىڭ ھەربىر بۇرجىكىدە ئونلاپ، يۈزلەپ شۇنداق ھۈنەرۋەن - كاسىپلار باركى، ئۇلارنىڭ قوللىرى ھەر كۈن، ھەر سائەت ئاجايىپ ۋە گۈزەل مۆجىزىلەرنى چىقىرىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەممىسى شائىرنىڭ زامانداشلىرى. ئۇلارنىڭ نۇرغۇنلىرىنى شائىر ئىلھاملاندۇرغان ئەمەسمۇ؟ ئۇلۇغ تارىخ يارانقان خەلق! ئۇنىڭ ئىپتىخارى، ماختىنىشى، مۇھەببىتى، غايىسى بولغان خەلق! ئۆلۈپ كەتكۈچە، ئۇ خەلقنىڭ غەمخورى بولۇش ۋە ئېغىر كۈنلەردە ئۇنىڭ قايغۇلىرىغا ئورتاقلاشماق شائىرنىڭ ھايات نىشانىسى ئەمەسمىدى؟

نەۋائىنىڭ يۇرىكىنى ئەلەمنىڭ پولىتى چوڭقۇر تىلىپ كەتتى. يىغلىغۇسى كەلدى، ئەمما ئۆزىنى تۇتۇۋالدى.

— دوستلىرىم، — دېدى نەۋائى مۇلايىم ئاۋاز بىلەن، — خەلق نامىدىن قىلىنغان ئۆتۈنۈشتىن باش تارتىشقا، قارشىلىق قىلىشقا قادىر ئەمەسمەن. جىمىكى مۇقەددەس ۋە ئەزىز نەرسىلەردىن خەلق سۆزى ئەزىز ۋە مەنىلىكتۇر. خەلقىم ئۈچۈن ئازار ئۇلىرىمدىنلا ئەمەس، بېشىمدىنمۇ كېچىشكە ھازىرمەن ...

مەجلىستىكىلەر ھېسابسىز خۇشال - خۇرام بولۇشۇپ تارقاشتى.

ئوتتۇز ئالتىنچى باب

ئارسلانقۇل ئىش قىلمىغانىدى. چېۋەر ئايالى چەتلەرگە جىيەك قاداپ تىكىپ بەرگەن چەكمەن چاپىنىنى كىيىپ، مەھەللىدىن گۇزەرگە چىقتى. ئۇياق ـ بۇياققا سەپسېلىپ، ياساۋۇللار ۋە نۆكەرلەرنىڭ يۈزلىرىدە ئالاھىدە جىددىي تەشۋىش، ھەربىكەتلىرىدە ئالدىراشلىق بارلىقىنى سەزدى. «بىر بالا ـ قازا بار ئوخشايدۇ» دەپ ئويلىدى ئىچىدە ئارسلانقۇل. بىرئازدىن كېيىن سېپىل تەرەپتىن كېلىۋاتقان بىر توپ تونۇشلىرىغا ئۇچرىدى. ئەسكەر خىزمىتىدە بولمىغان ياشلار ۋە يېشى توختىغان ئادەملەر جەڭگە كېتىۋاتقاندەك مۇكەممەل قورالانغانىدى. ئۇلارنىڭ ئالدىنى توسۇپ سۆزلەشتى. پادىشاھنىڭ مۇزەپپەر مىرزىنى ئاستراباداتتىن قوغلاپ چىقارغان مۇھەممەت مۇھسىن مىرزىغا قارشى يۈرۈشتە ئىكەنلىكىدىن پايدىلىنىپ، كونا ئىسيانچى بەدبەئۇززامان توپتوغرا ھىراتقا باستۇرۇپ كېلىۋاتقانلىقىنى، شەھەرنىڭ مۇداپىئە ئىشىغا يولباشچىلىق قىلىش ئىشىنى ئەلىشىر نەۋائىي ئۆز ئۈستىگە ئالغانلىقىنى بىلدۈردى. ئارسلانقۇل بىر تۈرلۈك كەيپىياتى ئىچىدە: «نەۋائى لەشكەر بېشى!» دەپ كۈلۈمسىرىدى ـ دە، سېپىل تەرەپكە ئىلدام يۈرۈپ كەتتى. ۋەلىبەگ بىلەن بىللە ئەلىشىر نەۋائى ئۇزۇن سىلىق ھاسىنى ئاستا تاينىپ ئالدىدىن چىقىپ كەلدى. ئارسلانقۇل ئادەتتى بويىچە يۈگۈرۈپ باردى. قول قوشتۇرۇپ سالام بەردى. نەۋائى توختاپ قارىغاندا، تەشۋىشلىك يۈزىگە كۈلكە يۈگۈردى.

ـــ ھە، يىگىت، ـــ دېدى نەۋائى ھاسىسىغا تاينىپ، ـــ كۆرۈنمەيسىزغۇ، ئەھۋالىڭىز قانداق؟

ـــ ياخشى، تەقسىر، ـــ دەپ جاۋاب بەردى ئارسلانقۇل، ـــ

مۇددىئايمنى ئېيتىۋالاي تەقسىر، رۇخسەت بەرسىلە، نۆكەر بولاي!

نەۋائى خۇشاللىق سەزدۇرگەن كۆزلىرى بىلەن ۋەلىبەگكە قارىدى. ھەرقاچان زەردىلىك، تىلى ئاچچىق، قوپالراق، لېكىن شۇنىڭ بىلەن بىللە ئاددىي، كىچىك پېئىل ۋەلىبەگ ئۆتكۈر كۆزلىرى بىلەن ئارسلانقۇلغا باشتىن - ئاياغ قاراپ قويدى.

— يىگىتنىڭ خىزمىتى يېغى باسقاندا بىلىنىدۇ، — دېدى نەۋائى، — يۈرت ئۈچۈن قوللىرىڭىزنى ئىشقا سېلىڭ، سېپىلغا يۇگۇرۈڭ، قورال ئېلىڭ!

ئارسلانقۇل ھاسىراپ - ھۆمۈدەپ ئۆيىگە يۇگۇردى. ئىشىكتىن بېشىنى كىرگۈزگەن زامان دىلدارغا: «ساندۇقنى ئاچ!» دېدى.

— نېمە گەپ، ساندۇقتىن نېمە ئالىسىز؟

— قىلىچ! قىلىچ كېرەك ھازىر، — دەپ جاۋاب بەردى ئارسلانقۇل تاقەتسىزلىنىپ.

— قىلىچ؟ — دېدى ناز بىلەن سوزۇپ دىلدار، — نېمە قىلىسىز ئۇنى؟

ئارسلانقۇل ئۆزىنى توختىتىپ ۋەقەنى چۈشەندۈردى. كېيىن ئۆز - ئۆزىگە دېگەندەك: «دۇنياغا كېلىپ قىلىچ تۇتمىغانىدىم، بىلمەيمەن نېمە دېسەم بولار!» دېدى.

دىلدار تولغان ۋە گۈزەل كۆكسىنى تىترىتىپ دالاندىن ئۆيگە كىردى. ساندۇقنى ئېچىپ، قىلىچنى ئېرىگە ئۇزاتتى. ئارسلانقۇل قىلىچنى غىلىپىدىن بىر غېرىچچە سۇغۇرۇپ، بىسىغا سەپسېلىپ قارىدى ھەم ياندۇرۇپ سېلىپ قويدى. ئۇنى چاقماقلىق بىلەن بېلىگە باغلاپ، ئايالىغا ھېجىيىپ قارىدى.

— ياراشتى! — دېدى دىلدار ئېرىگە زوقلىنىپ قاراپ، — ئەمما، باتۇرلار ئۈچۈن قىلىچتىن باشقىمۇ قوراللار كېرەك.

— ئەلۋەتتە، قالغىنىنى سېپىلدىن ئالىمەن.

— ئەركەكلەر بەختلىك، — دېدى دىلدار كۆزلىرىنى

خىيالچان سۆزۈپ ھەم دېمەكچى بولغان سۆزنى دېيەلمەي، كەينىگە بۇرۇلدى، ــ چاپسانراق بېرىڭ، شەھەر تىنچلانسۇن.

ــ تەشۋىشلەنمەڭلار! ــ دېدى كۆزلىرى ئالاق ـ جالاق بولۇپ قاراپلا قالغان مومايغا ئارسلانقۇل، ــ نەۋائى يېغىنى ئەسلا شەھەرگە كىرگۈزمەيدۇ!

ــ ھەزرىتى نەۋائى ئەسكەر باشلىقى بولسا، ئەرلەر ئەمەس، ئاياللارمۇ جەڭگە تەييار! ــ دېدى دىلدار.

ــ ئۇ كىشىگە جېنىم قۇربان! ــ دېدى ھاياجانلانغان مومای. ئارسلانقۇل كەسكىن قەدەملەر بىلەن كوچىغا ئىتتىك مېڭىۋىدى، مەكتەپتىن يانغان ياش ئوغلى قىزىقسىپ، قىلىچقا يېپىشتى، ئۇنى تاقماق بولدى. ئارسلانقۇل ئوغلىنىڭ يۈزىگە سۆيۈپ قويۇپ، سېپىلغا يۈگۈردى. ئۇ يەردە ئۇنىڭغا قالغان ئوقيا، ئوق بەردى.

شەھەرنى كۆھىقاپتەك ئورىۋالغان پۇختا قورغان ئالدىدا قوراللىق، قورالسىز ئادەملەر تولۇپ كەتكەن، بۇلارنىڭ ئىچىدە چىرايلىق نازۇك كاسىپ بالىلار، رۇستەم قامەتلىك، گەۋدىلىك يىگىتلەر ھەم مۆكچەيگەن قېرىلار... ئارسلانقۇل ئېگىز ھەيۋەت قورغان تېگىدە بىردەم ئۇياق ـ بۇياققا كەزدى. ھەممىسى بىكار تۇرماي بىرەر ئىش قىلىش كېرەكلىكىنى بىلسىمۇ، نېمىدىن باشلاشنى بىلمەيتتى. مانا ياۋاش، ھەيۋەت قارا يورغا مىنگەن نەۋائى كەلدى. توپنىڭ ئوتتۇرىسىدا توختىدى. ئۇ ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسى پادىشاھ بىلەن كەتكەنلىكى، پايتەختىنى پەقەت خەلقنىڭ ياردىمى بىلەنلا قوغداش مۇمكىنلىكىنى سۆزلىدى. ھازىردىنلا قورغاننى مۇستەھكەملەش لازىملىقىنى ئۇقتۇردى. خەلق ھەر تەرەپتىن ۋارقىرىشىپ، ئىززەتلىك شائىرنىڭ، مېھرىبان ئاتىنىڭ پىكرىنى ياقلىدى.

خەلق قورغاننى مۇستەھكەملەشكە كىرىشتى. قىزىق، تاقۇر ـ تۇقۇر ئىش باشلاندى. ئاۋۋال قورغاننىڭ بۇرۇلغان

جايلىرىنى تۇزەشكە كىرىشتى. توپا كولىغان، لاي ئەتكەن، تاش توشۇغان ئادەملەرنىڭ سانى يوق. خەلق بارغانسېرى كۆپەيدى. ياش - قېرى ھەممىسى ئىشلىمەكتە. نەۋائى گاھىدا ئاتلىق، گاھىدا پىيادە پەيدا بولىدۇ، قىلىنغان ئىشقا دىققەت بىلەن قارايدۇ، ئىستېھكاملار قۇرۇش ئىشىدا تەجرىبىلىك كىشىلەر بىلەن سۆزلىشىدۇ. نامرات خەلقنىڭ قىقاس - چۇقان بىلەن، قول - قولىغا تەگمەي، روھلىنىپ ئىشلەۋاتقىنىغا زوقلانغان بولسا كېرەك، ئۇنىڭ تەشۋىشلىك يۈزىدە، ئاق ساقىلىدا، پۈتۈن ۋۇجۇدىدا مەمنۇنلۇق جىلۋىلىنەتتى.

ئۇچ كۈندە شەھەر قورغىنى مۇداپىئە ئۇچۇن تامامەن يارامليق ئەھۋالغا كەلدى. بەشىنچى كۈنى بەدىئۇززامان ئەسكەرلىرىنىڭ يېتىپ كەلگەن خەۋىرى ئاڭلاندى.

ئارسلانقۇل ئۇچ كۈن تەرلەپ - پىشىپ ئىشلىگەندىن كېيىن، ئېگىز، پۇختا قورغان ئۇستىدە، گويياكى سېپىلنىڭ كونا بېگىدەك مەغرۇر، ئاستا، پىششىق قەدەملەر بىلەن مېڭىپ يۈرمەكتە، شەھەر تاشقىرىسىدا، ئۇزاقتا، نۇرلۇق شولىلارغا چۆمۈلگەن كۆپكۆك باغلار، مەيدانلار، تېرىلغۇلار ئارىسىدىن كۆزگە ئىلىنغان يوللارغا دىققەت بىلەن قارىماقتا ئىدى ...

كەچقۇرۇنلۇقى ئۇزاقتىن دۈشمەننىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى شالاڭ، قارا بوران بولۇپ كۆرۈندى. قورغاندىكىلەر ئوقيالىرىنى چىڭ تۇتۇپ، ھاياجانلانغان ھالدا ئۇلارنى بىر - بىرلىرىگە كۆرسىتىشكە باشلىدى. ئارسلانقۇل قولىنى كۆزنىڭ ئۈستىگە سايىۋەن قىلىپ تىكىلىپ قارىدى. شالاڭ چاڭ ئارىسىدىن بىر كۆرۈنۈپ، بىر كۆرۈنمەي تۇرغان يىراقتىكى ئاتلىقلارنى بايقىدى. قورغان يوللىرى بىلەن پەسكە يۈگۈردى. گويا ئۇنىڭغا باشقا ھېچكىم نەۋائىغا خەۋەر بېرەلمەيدىغاندەك كۆيۈپ - پىشىپ شائىرنى ئىزدىدى. «دەرۋازەئى مۇلۇك» كە يېقىن جايدا تۇرغان نەۋائىنى كۆرۈپ شۇ ياققا يۈگۈردى. پەقەت يېقىنلاشقاندىلا جىددىي پاراڭ

بولۇۋاتقانلىقىنى سېزىپ، دىققەت بىلەن قۇلاق سالدى.

ــ ئاستراباداتنىكى ئەسكەرلەر يېتىپ كەلگۈچە، ــ دېدى نەۋائى ھاسىسىغا تايىنىپ ئاستا سۆزلەپ، ــ بىز پايتەختتىنى مۇداپىئە قىلىپ تۇرۇشىمىز لازىم. بىرەر جايدىن دۈشمەنگە يول بېرىپ، شەھەرگە كىرگۈزۈپ قويماسلىق كېرەك. دەرۋازىلارنى ياخشى ساقلاش لازىم. بەدىئۇززامان مىرزىنىڭ كۈچلىرىنى ياخشى سىناپ بىلمەي تۇرۇپ، قورغان تاشقىرىسىدا جەڭ قىلىش مەنئى قىلىنىدۇ. تۈنلەردە ساقچى بولۇش كېرەك. بولۇپمۇ بۈگۈن كېچە ساقچىلارنىڭ ھېچقايسىسى كۆز يۇممىسۇن. ئاستراباداتتىن ئەسكەرلەر كەلگەندە، بەدىئۇززامان ئىككى ئوت ئارىسىدا قېلىپ قورۇلماسلىق ئۈچۈن، ئۆزى چېكىنىشكە مەجبۇر بولىدۇ. چېكىنمىسە تارمار بولغۇسىدۇر...

شائىر كۆزلىرىنى تۆۋەن سالدى. ئۇنىڭ يۈزىدە بىر پەسلا چوڭقۇر خاپىلىق كۈلكىسى جىلۋىلەندى. يەنە ئۆتكۈر ئاۋاز بىلەن سۆزىنى داۋام ئەتكۈزدى:

ــ ئاتا ـ ئوغۇل بىر ـ بىرىگە قارشى ئەسكەر تارتىپ بىر خەلقنى ئىككى گۇرۇھقا بۆلۈپ، ناھەق قان تۆكۈش ناھايىتى چوڭ گۇناھدۇر. مۇنداق پالاكەتلىك ۋەقەلەر، بىمەنە ھەربكەتلەر چاپسان بىر تەرەپ بولۇپ، سۈلھى ۋە سالامەتلىك، ئىتتىپاق ۋە مۇھەببەت كۈنى ئېلىمىزنىڭ ئاسمىنىدا ئەبەدىي ئورۇن ئالسۇن!

قوراللىق يىگىتلەر چوڭقۇر ئويغا چۆكۈپ، غەمكىن كۆزلىرىنى يەرگە قادىدى. ئارسلانقۇل بارمىقىنى چىشلىگەن ھالدا، گويا كى نەۋائىنى بىرىنچى قېتىم كۆرگەن كىشىدەك قاراپلا قالدى. كەينىدىن تونۇش ئاۋازلارنى ئاڭلاپ، ئېسىگە كەلگەندەك بولۇپ، كەينىگە قايرىلىپ قارىدى. سۈلتانمۇرات بىلەن زەينىددىنى كۆرۈپ، سالام بېرىپ كۆرۈشتى. زەينىددىن غىلىپى كونا، كۆرۈمسىز بىر قىلىچنى تىقىۋالغانىدى. ئارسلانقۇل ناھايىتى خۇشال بولدى. بىللە جەڭ قىلىشنى ئارزۇ قىلدى.

— ئۆزى جەڭگە شمايلىنىپ، — دېدى سۇلتانمۇرات دوستىدىن نارازى بولغاندەك، — ماڭا بولسا، پىچاق ئېسىشقىمۇ رۇخسەت قىلمايدۇ. بۇ قانداق ناھەقچىلىق؟

— ياق، تەقسىر، — دېدى ئارسلانقۇل كۈلۈمسىرەپ، — ئۆزلىرى بەھۇزۇر ئولتۇرۇپ يېزىۋەرسىلە، قېلىن كىتابنى چاپسانراق يېزىپ تۈگەتسىلە، مۇنۇ ئون بارماقلىق ئىككى قولۇمدىن بىرى، — دېدى قۇدرەتلىك قوللىرىنى كۆرسىتىپ، — جانابلىرى ئۇچۇن جەڭ قىلىدۇ!

شۇ ئارىدا تۇلپار ئاتنى ئوينىتىپ قارچىغۇدەك ئۇچۇشقا تەييار ۋەلىبەگ يېتىپ كەلدى. قامچىسىنىڭ كۈمۈش دەستىسى بىلەن ئېتىنىڭ يايلىسىنى تاراپ، يىگىرمىگە يېقىن يىگىتنى ئايرىدى. ئۇلارغا شەھەرنىڭ جەنۇبىغا، «دەرۋازەئى پىرۇزاباد» قا ئىلدام يېتىپ بېرىشنى، ئادەتتى بويىچە قاتتىق بۇيرۇدى. بۇ تىلى ئاچچىق، جەڭگە ماھىر بەگنى يىگىتلەر ياخشى كۆرەتتى. ئۇلار قىلىچلىرىنى پۇلاڭلىتىپ يۇگۇردى. ئاندىن كېيىن ۋەلىبەگ پارقىرىغان، ئۆتكۇر كۆزلىرى بىلەن قالغان يىگىتلەرگە، جۇملىدىن ئارسلانقۇلغا قاراپ، قامچا دەستىسى بىلەن قورغان ئۇستىگە چىقىشقا ئىشارەت قىلدى.

ئارسلانقۇل سېپىل ئۇستىدىن يىراقلارغا قاراپ، بايىلا كۇننىڭ نۇرلىرىغا چۆمۈلۈپ، تىنچ، شېرىن ئۇيقۇدا تۇرغان گۈزەل باغلاردا، تېرىلغۇلاردا ھازىر توپلىغان قارا مالالارنىڭ يۇگۇرۇشكىنىنى، تۈگۈن، قاپ، بوغجۇما كۆتۈرگەن ئەر ـ ئايال، بالا ـ چاقىلارنىڭ چاڭ ـ توپا ئىچىدە سەرسان ـ سەرگەردان بولۇپ يۇگۇرۇشۈپ يۈرگىنىنى كۆردى. نەۋائىنىڭ سۆزلىرى يادىغا چۈشتى. دومسىيىپ يەرگە قاراپ ئويلىدى. بىر خەلقنى، بىر يۇرتنى بىر ـ بىرىگە دۈشمەن گۇرۇھلارغا ئايرىپ، سەرسان قىلغان شاھزادىلەرگە لەنەت ئوقۇدى. «بۇ ھارامزادىلەر يە ئاتىسىنى ھۆرمەت قىلمايدۇ، يە خەلقتىن ئۇيالمايدۇ!»

كۈن دەرەخلەرنى تۈتۈقلاشتۇرۇپ، مۇنارلارنىڭ ئۈچلىرىدا ھىرات جامەسىنىڭ يەتتە ئېگىز پەشتاقلىرىدا، گۈمبەزلىرىدە، ئۇزاقتا ئات چاپقان ئەسكەر يىگىتلەرنىڭ دۇبۇلغىلىرىدا ئوت چاقنىتىپ، ئۇپۇققا كىردى. ئاستا ـ ئاستا ئاخشام قاراڭغۇسى قويۇقلاشتى. ئاسماندا يۇلتۇزلار چىمەنزارى ئېچىلىشقا باشلىدى. شەھەر ئىچىمۇ، قورغاننىڭ تېشىمۇ تىنچىتەك ئىدى. ئېگىزلىكتە سالقىن شامال سوقۇپ تۇراتتى. كېچە ئۇزىغانسېرى يىراقتىن پات ـ پاتلا قىقاس ـ چۇقان ئاڭلىناتتى. بۇ يەردە، قاراڭغۇلۇقتا جىسەكچىلىك قىلغان يۇزلىگەن يىگىتلەر ئۈنىنى ۋە دېمىنى چىقارماي تىكشايتتى. دەھشەتلىك ئاۋازلار بېسىلغاندىن كېيىن ئارسلانقۇل كۈلۈپ، ئۆز ـ ئۆزىگە شۇنداق قويياتتى.

ـــ بۇ ئىسكەندەر تېمىدىن ئۇچۇپ چۈشۈشكە قانىتلىرىڭ يوق. ئىچكىرى كىرىشنىڭ ئىلاجىنى تاپالماي، ئىشىك تۈۋىدە مىياۋلىغان مۇشۇكتەك، بۇ سېپىل تۈۋىدە سەنلەر تېخى خېلىمۇ سەرسان بولۇشىسەنغۇ!

بىر ئازدىن كېيىن پەستە يېقىنراق بىر جايدا قانداقتۇر بىر ھەرىكەت ۋە چۇقان چىققاندەك بولدى. ئارسلانقۇل دىققەت بىلەن پەسكە قۇلاق سالدى. لېكىن ئۇنىڭ يېنىدا ئىككى ياش ئوقۇغۇچى ۋارقىراپ پارسچە غەزەللەر ئوقۇپ، سۆز تالىشىپ تىنچ تۇرمىدى.

ـــ بەس، ھىرات بۇلبۇللىرى! ـــ دەپ تەنە قىلدى ئارسلانقۇل، ـــ جەڭدىمۇ بېيىتۇازلىق قىلىشامسىلەر!

ـــ كىمسىز، خوش، غەزەل ئوقۇش گۇناھمۇ؟ سىزگە ياقمىسا قۇلىقىڭىزغا پاختا تىقىۋېلىڭ، ـــ دېدى زەردە بىلەن ئۇلاردىن بىرى.

ئارسلانقۇلمۇ بوش كەلمىدى.

ـــ نامازمۇ ئۆز ۋاقتىدا پەرىز! ـــ كېيىن چۇقان توغرىسىدىكى گۇمانى بىھۇدە بولۇپ چىققاندىن كېيىن، يۇمشاقراق سۆزلىدى، ـــ ئوقۇماق، تالاشماق قايماقتەك پايدىلىق نەرسە،

ئەلۋەتتە. ئەمما ئۆزىمىزچە نەۋائىچە، ئانا تىلدا شېئىر ـ شېئىر مەنسىلىك بېيىتلارنى ئوقۇغىلار، بۇ نېمە، تاجىك بازىرىمۇ؟!

ھەر ئىككى غەزەلچى قاقاقلاپ كۈلۈشۈپ كەتتى. ئاچچىق بىلەن باشلانغان ئالاقە دوستلۇققا ئايلاندى ...

ئاي كۆتۈرۈلدى. ئۇنىڭ سۈس نۇرلىرىدا ھەممە نەرسە، ھەممە تەرەپ قانداقتۇر ئىللىق، نازۇك مۆگدەك باسقان ھالەتتە ئىدى. ئۇزاقتىكى چوڭ كۆلدەر كۈمۈشتەك يالتىلداپ كۆرۈندى. بولۇپمۇ «باغى جاھان ئارا» نىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى ناھايىتى چوڭ كۆل ھەم تۆت تەرىپىدىكى تۆت چوڭ ھەيۋەتلىك ئىمارەت ئاي نۇرىدا شۇندىق يېقىن، شۇندىق گۈزەل كۆرۈندىكى، ئارسلانقۇل خېلى ۋاقىتتىچە كۆزىنى ئۈزمەي قارىدى ...

يېرىم كېچىگە يېقىن بولغاندا، ئانچە ئۇزاق بولمىغان بىر جايدا بىردىنلا كۈچلۈك، ۋاڭ ـ چۇڭ چىقتى.

ـــ «دەرۋازەئى قىپچاق» نى يېغى باستىغۇ دەيمەن! ـــ دېدى ساقچىلاردىن بىرى.

ئارسلانقۇل دېققەت بىلەن قۇلاق سېلىپ: «توغرا! يارداەمگە بېرىش كېرەك، بۇ يەر تىنچ» دېدى. بۇ يەرگە «دارۋازەئى مۇلۇك» گە ئەڭ يېقىن، شەھەرنىڭ تازا شىمالىي تەرىپىدىكى دەرۋازا شۇ ئىدى. «ھاي ـ ھۇي!» ۋارقىراشلار، چىرقىراشلار بېسىلمىدى. يۇز بېشىدىن رۇخسەت ئېلىپ، ئارسلانقۇل ئونچە يىگىت بىلەن بىللە، قورغان توپىسىنى بويلاپ يارداەمگە يۈگۈردى. پەقەت بىر ئازدىن كېيىن قىقاس ئاستا ـ ئاستا بېسىلىپ، قىسقا، ۋاي ـ ۋايلىغان ئاۋازلار ئاندا ـ ساندا ئاڭلاندى.

غوۋغا چىققان جاي قىپچاق دەرۋازىسىدىن خېلىلا بېرىسىدە ئىكەن. ئۇ يەرگە يەتكەندىن كېيىن، ئارسلانقۇل يۈرەكلىرى ئوينىاپ، ھاسىرىشىپ بىر ـ بىرلىرىگە قىزغىن پاراڭ قىلىۋاتقان ئادەملەرنىڭ مۈرىسىدىن تارتىپ: «ھوي، نېمە بولدى؟» دەپ سورىدى.

ـــ نېمە؟ بىر پەس قان تۆكۈش بولدى ... ـــ دەپ جاۋاب بەردى ئۇ قارىماستىن.

ئارسلانقۇل كىشىلەرنىڭ قىزغىن سۆزلىشىشلىرىگە قۇلاق سېلىپ، بىر پەستە ۋەقەنىڭ تەپسىلاتىنى ئۇقۇۋالدى. بەدىئۇززامانىنىڭ يىگىتلىرىدىن بىر توپى شوتا قويۇپ سېپىل ئۈستىگە بالا ـ قازادەك يېتىپ چىققان. بىخەۋەر تۇرغان ساقچى ھىمايىچىلەرنىڭ بىر قانچىسىنى چېپىۋەتكەن. چۇقان چىققاندىن كېيىن، ھەر تەرەپتىن قوغدىغۇچىلار يېتىپ كېلىپ، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنى قېرىپ تاشلىغان ...

ـــ ھاي، قاراپ مېڭىڭلار! جەسەتلەر، ـــ دەپ كىمدۇر بىرى ۋارقىرىدى. يەر قاندىن تىيىلغاق بولۇپ كەتكەنىدى. «ناھەق» قانىنى دەسسەپ ئارسلانقۇلنىڭ كۆڭلى بۇزۇلدى. چەتكە بېرىپ، قورغاننىڭ قىرغىقىغا يۆلەندى.

بىرىدىن ھەممىسى شۇك بولۇشۇپ، قورغاننىڭ قىرغىقىغا چامداپ يول ئاچتى. ئەلىشىر نەۋائى بىلەن ۋەلىبەگ پەيدا بولدى. ئارسلانقۇل ئاستا شائىرغا يېقىنلىشىپ پەرمان كۈتكەندەك قول قوشتۇردى. نەۋائى ھاسسىنى ئۆزىدىن بىر گەز نېرىسىگە تىرەپ، ئىككى قولى بىلەن ئۇنى تۇتۇپ، بىرئاز ئالدىغا ئېگىشىپ ھەممىنى كۆزدىن كەچۈردى:

ـــ نېمە ئىش بولدى بۇ يەردە؟

ـــ تىنچلىق، تەقسىر! ـــ دەپ جاۋاب بەردى ئارسلانقۇل.

ـــ قانلىق غوۋغادىن كېيىنكى تىنچلىق دەڭە! ـــ دەپ تەئەددى قىلغاندەك ئاۋاز بىلەن دېدى نەۋائى. گاھىلىرى ئىختىيارسىز كۈلۈپ قويدى. ئارسلانقۇل نېمە دېيىشىنى بىلمەي، ئەتراپقا قاراپ قويدى. قوغدىغۇچىلارنىڭ بىرى ۋەقەنى تولۇق بايان قىلدى. نەۋائى يىگىتلەرگە روھ بەرگۈچى سۆزلەرنى ئېيتقاندىن كېيىن، ھوشيار بولۇش كېرەكلىكىنى چۈشەندۈردى.

ـــ ئەمدى يېقىنلاشساڭ، شوتا ـ پوتىسى بىلەن ئىرغىتىپ

تاشلايمىز، ــ دېدى قوغدىغۇچىلاردىن بىرى بىپەرۋالىق بىلەن قولىنى شىلتىپ.

ــ ئاگاھ بولساڭلار، ئىرغىتىپ تاشلايسىلەر، بولمىسا بۇ ئېگىز تاغدىن سىلەرنى پىرقىرتىپ تاشلايدۇ! ــ دېدى نەۋائى ئاي يورۇقىدا كۈموشتەك بولۇپ كۆرۈنگەن ساقىلىغا يېيىلغان كۈلۈمسىرەش بىلەن. ئاندىن كېيىن جەسەتلەرنى ئېھتىيات بىلەن يىغىشقا بۇيرۇدى ۋە ئاستا ـ ئاستا مېڭىپ كەتتى. ئايدىڭدا تۇرلۇك ھالەتتە سوزۇلۇپ ياتقان قانلىق ئۆلۈكلەرگە كۆز سېلىپ، ۋەلىبەگكە قاراپ، چوڭقۇر ئەپسۇس ئالامىتى ئىپادىلەنگەن ھەرىكەت بىلەن بېشىنى چايقىدى. ۋەلىبەگ كەسكىنلىك بىلەن دېدى: «گۇناھلىرى شاھزادىنىڭ بويىنىدا!»

جەسەتلەرنى يىغىشتۇرۇشقا باشلىدى. يىگىرمە قەدەمچە نېرىسىدا يوغان سەللىسىنىڭ ئۇچىنى مۇرىسىگە چۈشۈرگەن ئۇزۇن چاپىنى ئۈستىدىن قىلىچ تاقىغان بىر ياش بالا بىر ئۆلۈكنىڭ يېنىدا ئېڭىشىپ قاراپ، بىردىنلا دەردلىك ئاۋاز بىلەن ۋارقىرىۋەتتى: «ھەي، كاج پەلەك، ھەي تەلەيسىز تەقدىر! خۇراسانىنىڭ بۇ باھا يەتمەس گۆھىرىنى زۇلۇم تېغى بىلەن سۇندۇرۇپ، توپىغا ئارىلاشتۇردۇڭمۇ!» ئارسلانقۇل ئىچىدە: «بۇ موللا بالىنىڭ ساۋاقدىشى ئۆلگەن ئوخشايدۇ، بۇلار ھەممىشە لاپ ئۇرۇپ سۆزلەيدۇ. ئۇلار ئۇچۇن بىزلەردىن باشقا ھەممىسى، خۇراسانىنىڭ باھا يەتمەس گۆھىرى!» دەپ ئويلىدى. كېيىن موللا بالىغا «سەۋر قىلىڭ» دېيىش ئۇچۇن باردى. بىر قولى بىلەن موللا بالىنىڭ مۇرىسىگە قېقىپ، جەسەتكە ئېڭىشىپ قارىدى. بىردىنلا يۇرىكى يېرىلىپ كەتكەندەك، پۈتۈن بەدىنىنىڭ سوغۇق ۋە ئەلەم چاڭگاللىدى. مەيدىسىگە ئۇرۇپ ئاھ ئۇردى. بۇ قازا تاپقان زەينەددىن ئىدى! بويىنى ۋە يەلكىسى چېپىلىپ قانغا مىلەنگەن دوستىنى ئارسلانقۇل قۇچاقلىدى، كەڭ پىشانىسىگە سۆيدى.

ــ كىمىڭىز! ــ دەپ سورىدى موللا بالا يىغلاپ تۇرۇپ.

— دوستۇم، ئاكام، يۈرىكىم ... دەپ جاۋاب بەردى كۆپكەن، بوغۇلغان ئاۋاز بىلەن ئارسلانقۇل.

— مەن مۇزىكىدا، شاھماتتا، خەتتاتلىقتا بۇ كىشىنىڭ شاگىرتىمەن، — دېدى موللا بالا.

— بۇ يەرگە سىز يانقۇزدىڭىزمۇ؟ — دەپ سوردى ئارسلانقۇل.

— ياق، قانداقتۇر بىر ئىنساپلىق ئادەمنىڭ ئىشى بۇ.

زەيىنىددىن چەتتە، قورغان قىرغىغى ئاستىدا ياتاتتى، قوللىرى سالام بەرگەنگە ئوخشاش كۆكسىدە، سەللىسى بولسا ياستۇق قىلىنىپ بېشىنىڭ ئاستىغا قويۇلغانىدى. ئارسلانقۇل جەسەتنى پەسكە ئېلىپ چۈشمەك بولدى. دەررۇ چاپىنىنى يېشىپ يەرگە يايدى. كېيىن بىر قولىنى غولى، يەنە بىر قولىنى ئىككى پۇتى ئاستىغا ئۆتكۈزۈپ، بويۇن يېرىمىغچە چىپىلغانلىقتىن بېشىنى ئاۋايلاپ تۇتۇشنى موللا بالىغا جېكىلەپ، ئەمدى كۆتۈرمەكچى بولۇۋاتاتتى. كىمدۇر ئۇنىڭ يېنىغا كېلىپ، ھاسىراپ تۇرۇپ دېدى:

— ئارسلانقۇل، ئاۋايلاڭ، ئازاز بەرمەي ئاستا ئېلىڭ!

ئارسلانقۇل چۆچۈپ قايرىلىپ قاردى، قالپاقنى باستۇرۇپ كىيگەن، چوڭ ئەن چەكمەنلىك، قىلىچ تاقىغان يىگىت.

— ھوي، سەنمۇ؟ دىلدارمۇ سەن؟ نېمە قىلىپ يۈرىسەن؟ — دەپ ھودۇقۇپ سوردى ئارسلانقۇل. بۇ «يىگىت» نىڭ نەيدەك ئىنچىكە، خۇش ئاھاڭ، ئايالچە ئاۋازى موللا بالىنىمۇ ھەيران قالدۇرغانىدى. ئۇنىڭ ھەقىقەتەن ئايال ئىكەنلىكى مەلۇم بولغاندىن كېيىن، تېخىمۇ ھەيران بولدى.

— كېيىن ئېيتىمەن، — دەپ جاۋاب بەردى دىلدار، — پەسكە ئېلىپ چۈشۈڭ، بىچارە زەيىنىددىن!

— جەڭ تاماشا ئەمەس. مانا مۇنداق دەھشەتلىرىمۇ بولىدۇ! — دېدى ئارسلانقۇل ئايالىغا.

ـــ مەن ئۆزۈمنۇ بىلىمەن، ـــ دېدى دىلدار. ئۇچى زەينىددىننى ئېھتىيات بىلەن چاپانغا يانقۇزۇپ، قورغانتىك قاراڭغۇ پەلەمپەيلىرىدىن پەسكە ئېلىپ چۈشتى. ئارسلانقۇل بىر تونۇشنى ھارۋا ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتتى. موللا بالا زەينىددىنتىك ئۆيگە كەتتى.

ـــ قېنى سۆزلەڭ، باھادىرىم! ـــ دېدى ئارسلانقۇل جەسەتنىڭ بېشىدا غەمكىن ئولتۇرغان دىلدارغا.

ـــ تۇنۇگۈن ئازراق ۋاقىت چىقىرىپ بولسىمۇ، ئۆيگە كىرىپ چىقمىدىڭىز، ـــ دەپ جىددىي سۆزلىدى دىلدار، ـــ شەھەر قورشاۋىدا قاپتۇ، دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ، سىزدىن تەشۋىشلەندىم: گاھى ۋاقىتلاردا ھەددىدىن تاشقىرى ئۆزىڭىزگە ئىشىنىپ كېتىسىز. خۇپتەندىن كېيىن ئۇزاقتىن بىر قىسما قىساس ـ چۇقانلىق ئاۋازلار ئاڭلاندى. يۈرىكىم ئېغىپ كەتتى. زادىلا ئۇخلىيالمىدىم. مومامنى ئۇخلاتتىم. بوۋام رەھمەتلىكنىڭ چەكمىنىنى كىيدىم. قالپاقنى باستۇرۇپ كىيىپ، چېچىمنى يوشۇردۇم. ھە، راست، ئۇنىڭدىن ئاۋۋال تۇرۇپ تەڭرى بەردى ياساۋۇلنىڭكىدىن چىقىپ، ئۇنىڭ قىزىدىن سىزگە دەپ قىلىچ سوردىم. ياخشى قىلىچ بەردى. كۆردىڭىزمۇ، مانا قاراڭ، قانداق ھەيۋەت، ـــ قىلىچنى كۆرسىتىپ قويۇپ، سۆزىنى داۋام ئەتكۈزدى ئۇ، ـــ قىلىچنى ئېسىۋالدىم. توغرا قىپچاق دەرۋازىسىغا كەلدىم. بىزگە يېقىن، سىزنى شۇ يەردە بولسىڭىز كېرەك دەپ ئويلىدىم. ئادەم قېلىن، ھەر كىم ئۆزى بىلەن ئاۋارە. ھېچكىم ماڭا قارىمۇ قويمىدى. «يىگىت بولۇپ يۈرىۋەردىم. قورغانغا چىقىپ، ئايلىنىپ ھەر كىمگە يەر ئاستىدىن بىر قاراپ سىزنى ئىزدىدىم. ئاخىرى تاپالماسلىقىمغا كۆزۈم يەتتى. بىر ھازادا مەندىن 50 ـ 60 غۇلاچ كېلىدىغان بىر جايدا ۋاڭ ـ چۇڭ، غوۋغا چىقتى. مەن ئىختىيارسىز يۈگۈردۈم. دۇشمەن يىگىتلىرى شوتا قويۇپ چىققانىكەن. تازا قىزغىن ئۇرۇش بولۇۋېتىپتۇ. شۇ ئاردا

ئۇرۇشۇۋاتقانلارنىڭ بىرى تونۇشتەك كۆرۈندى. ئېگىلىپ قارىسام، زەينىددىن ئاكام قىلىچىنى سۇغۇرۇپ مەنمۇ توغرا كەلگەن دۇشمەننى ئۇردۇم. مانا بۇ قىلىچىمنى كۆرۈڭ، قان. ئەرەبتىن يېگىتلەر كېلىشىپ بىزگە قالقان بولۇشتى. بولمىسا مېنىمۇ، باشقىلارنىمۇ ئۆلتۈرەتتى. دۇشمەنلەر قىرىلدى. ئېسىمنى يىغىپ، ئۇياق ـ بۇياققا قارىسام زەينىددىن ئاكام قانغا مىلىنىپ يېتىپتۇ. يۈرىكىم ياندى. گەپ قىلسام، گەپ قىلمايدۇ. ئاستا ـ ئاستا چەتكە تارتىپ يانقۇزدۇم ـــ دىلدار كۆزىگە ياش ئېلىپ جىم بولدى.

ـــ ئاندىن كېيىن؟ ـــ دەپ سوردى ئارسلانقۇل ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ.

ـــ پەستە، دەرۋازىدا نەۋائى ھەزرەتلىرى بىلەن سۇلتانمۇرات دامولللىنى ئىككى قېتىم ئۇزاقتىن كۆرگەنىدىم، ـــ دەپ سۆزىنى داۋام ئەتكۈزدى دىلدار، ـــ بەلكىمى يەنە ئۇچراپ قالار دەپ يۈگۈردۇم، يوق تاپالمىدىم ... يەنە باشقا ئۆلۈكلەر بىلەن قوشۇپ، باشقا ياققا ئېلىپ كەتمىسۇن دەپ ئىلدام ياندىم.

قانداق قىلىپ زەينىددىننىڭ جەستىگە يولۇقۇپ قالغانلىقىنى ئارسلانقۇلمۇ سۆزلەپ بەردى. ئايالنىڭ جاسارىتىگە رازى بولدى.

تاڭ يېقىنلاشتى. ھارۋىمۇ يېتىپ كەلدى. موللا بالا كۆرپە ئېلىپ كەلدى. جەسەتنى كۆرپىگە ئوراپ، ئاۋايلاپ ھارۋىغا سالدى. ئارسلانقۇل دىلدارغا ئۆيگە بېرىپ بالىلاردىن خەۋەر ئېلىشنى ھەم چۇش پېشىن ۋاقتىدا زەينىددىننىڭ ئائىلىسىگە بېرىپ كۆڭۈل ئېيتىشنى تاپشۇردى. ئۆزى بېشىنى ساڭگىلىتىپ، ھارۋىغا ئەگىشىپ كەتتى.

يېزا كېزىپ يۈرۈپ، يىگىتلەر بىر ـ بىرىدىن ئايرىلىشقا باشلىدى. گاھى بىرلىرى مۇشۇ باھانە بىلەن ئۆز يېزىلىرىغا بېرىپ ئائىلىسىنىڭ ھال ئەھۋالىنى بىلىش ئۈچۈن كېتىشتى. بەزىلىرىگە تەييارلانغان يەم ـ خەشەكنى ماڭغۇزۇش ئۈچۈن بىر كۈننى يېرىم كۈن قېلىشقا توغرا كەلدى. ئارسلانقۇل يالغۇز ئۆزى ئۇزاق

يېزىلارغىچە باردى. ئۆزى ئىلگىرى يېزا بالىسى بولغاچقا، دېھقانلار بىلەن ئوڭايلا ئاپاق - چاپاق بولۇپ كەتتى. ھەر ئىككى تەرەپكە ئېغىر ئەمەس شەرت بىلەن خېلى نۇرغۇن يەم - خەشەك يىغىپ ماڭغۇزدى، ئۆزى كۆزىنىڭ يېغىنى يەيدىغان تۇلپار ئېتىنى ئويىنىتىپ، دالادا كەزدى، ئۇ يەر - بۇ يەردە مېھمان بولدى. ئۇچ - تۆت كۈندىن كېيىن ئەسكەرلىرى قېشىغا يانماق بولۇپ يولغا چۈشتى. پايانسىز دالادا تەنھا ئۆزى ئېتىنى ئويىنىتىپ كېتىۋاتاتتى، ئۇزاقتىن ئوك ياقتا بىر ئاتلىق نەرسىنىڭ چاپسان كېتىۋاتقان قارىسى كۆرۈندى.

ئاۋۋال ئېتىبار قىلماي مېڭىۋەردى. بىرئازدىن كېيىن ئاتلىق ئېگىزگە كۆتۈرۈلگەندە، ئۇنىڭغا تىكىلىپ قاراپ، ئۇنى ئۆزى بىلەن كەلگەن يىگىتلەرنىڭ بىرىگە بەكمۇ ئوخشاتتى. ئاتقا بىر قامچا ئۇرۇپ ئۇنىڭ تەرىپىگە يۈگۈرتتى. بىرئازدىن كېيىن يولۇچىنىڭ ئۇدۇلىدىن كېسىپ ئۆتتى.

— يول بولسۇن، تۇغانبەگ، نەگە؟ — دەپ ۋارقىرىدى ئارسلانقۇل.

تۇغانبەگ تەرىنى تۇرۇپ، تەرلەپ كەتكەن ئېتىنى توختاتتى - دە، يىگىتكە تىكىلىپ قارىدى. كېيىن قەيەردە كۆردۈم بۇنى، دېگەندەك قىلىپ، لېۋىنى پۈرۈپ قويدى:

— بايقارا مىرزىنىڭ يىگىتىمۇ سەن، يا شاھزادىلەرنىڭ بىرىنىكىمۇ؟ — دەپ سوردى تۇغانبەگ توڭلۇق بىلەن.

— نەۋائىنىڭ يىگىتىمەن.

— نېمە دەيدۇ بۇ، — دەپ كىچىك كۆزلىرىنى ئالايتىپ قارىدى تۇغانبەگ. كېيىن ھەييارلاچە كۈلۈپ سۆزىنى داۋام ئەتكۈزدى، — قېنى بولمىسا ماڭ ياخشى يىگىت، مەرۋىگە بارىمىز، شاھزادە ئەبولمۇھسىنغا خىزمەت قىلىپ، تازا دۆلەتلەرگە ئىگە بولىمىز. بەختىڭ بولسا، ئۇلۇغ ئادەم بولۇپ كېتىسەن.

— سەن ئۆزۈڭ نېمە بولدۇڭ؟ پادىشاھنىڭ بۇيرۇقىدىن

قورقۇپ، سەرگەردان بولۇپ قېچىپ يۈرسەڭ كېرەك. خوش، مۇزەپپەر مىرزا قوللاپ قالالمىدىمۇ؟ مەرۋىگە بېرىپ، يېقىندا بېسىلغان ئىسيانىنى يەنە قوزغىماقچىمۇسەن؟ ھەي بەتبەخت، — دېدى ئارسلانقۇل.

تۇغانبەگنىڭ كىچىك كۆزلىرى غەزەپتىن يېنىپ كەتتى. قولىدىكى كۈمۈش دەستە قامچىسى تىترىدى.

— سېنىڭ مۇشۇ يەردە ئۆلگۈڭ كېلىپتۇ، سەھەردە يىرتقۇچلارغا يەم بولماقچىمۇسەن، — دېدى تۇغانبەگ تىترەك ئاۋاز بىلەن.

— كۆرەيلى! — دېدى ئارسلانقۇل باھادىرلارچە قەددىنى رۇسلاپ، — قىلغان زۇلۇملىرىڭ ئۈچۈن ھازىر مەن سەندىن ئۆچ ئالىمەن!

— قانداق زۇلۇم، سۆزلە، ئىتتىڭ بالىسى! — دەپ قامچىسىنى كۆتۈردى تۇغانبەگ، — كىم بىلەن سۆزلىشىۋاتقىنىڭنى بىلەمسەن؟ ھوشۇڭنى يىل ھارامزادە.

— بىر چاغلاردا دىلدار دېگەن قىزنى ئېلىپ قېچىپ، كىمبىلەرگە تارتۇق قىلدىڭ؟ كۆز ئالدىمدا دېھقانلارنىڭ قانداق ساۋۇغانىدىڭ؟ تاپىنىڭدىن گەدىنىڭگىچە گۇناھكارسەن ئىت ...

تۇغانبەگ بۇ يىگىتنىڭ تۇرقىدا چاڭگال سېلىشقا تەييار تۇرغان بۈركۈتتەك كەيپىيات بارلىقىنى سەزدى. ئەمدى ئۇنىڭ ئاچچىقىنى يۇمشىتىشنى قارار قىلدى.

— تىللىما! ياخشىلىقچە يولۇڭغا كەت! ئۆچ ئېلىش ئوڭاي ئەمەس.

— سۆز تۇگىدى. قىلىچنى چىقار بەگ. سەن مەيدان كۆرگەن ئادەمغۇ!

تۇغانبەگ بىر نەپەس ئىگىز - پەس بولۇپ ئۇياق - بۇياققا قارىدى. كېيىن ئاچچىقىدا ھۇرپەيدى. تۇرۇپ - تۇرۇپلا بۇرۇتلىرىنى سىلاپ، ئارسلانقۇلنىڭ قولىدا ۋالىلداپ تۇرغان

قىلىچقا قارىدى.

ــ راستمۇ؟ ــ دەپ قىلىچقا قول ئۇزاتتى تۇغانبەگ.

ــ مەن چاقچاقنى ياماں كۆرىمەن، ــ دەپ جاۋاب بەردى ئارسلانقۇل.

ھەر ئىككىسىدىلا قالقان يوق ئىدى. تۇغانبەگ ھارغان ئېتىنى قاتتىق تارتىپ كەينىگە شوخشىتتى ھەم چاقچانلىق بىلەن سول تەرىپىگە ئات سەكرىتىپ ئۆتۈپ، بويىنىنى مۆلچەرلەپ قىلىچنى كۆتۈرگەن ھامان، ئارسلانقۇل كۈچلۈك، ھارمىغان ئېتىنى سىلكىپ، ئالدىغا سەكرەتتى. بوش كەتكەن ھۇجۇمنىڭ زەربىسىدىن تۇغانبەگ ئالدىغا ئېگىلىپ، ئاتنىڭ يايلىنى قۇچاقلاپ قالدى. يەنە ئاتنى سىلكىپ، چاقچانلىق بىلەن يىگىتنىڭ كەينىگە ئۆتۈشكە تىرىشتى. ئارسلانقۇل ئاتنى نېرىسىگە سەكرىتىپ، كېيىن بىردىن كەينىگە بۇرۇلۇپ، گويا ئات بىلەن دەسسىتىۋېتىدىغاندەك قاتتىق ئېتىلدى ھەم تۇغانبەگنىڭ بېشىغا قىلىچ ئۇردى. تۇغانبەگ يەرگە غۇلاپ چۈشتى. ئېتى ئۇركۈپ، يۈگۈرۈپ قاچتى. ئارسلانقۇل يەرگە سەكرەپ چۈشۈپ، يەنە بىر نەچچە قېتىم قىلىچ ئۇردى. كېيىن ئۇنىڭ قانغا مىلەنگەن گەۋدىسىگە ئېگىلىشتى. خەنجىرىنى سۇغۇرۇپ، ئۇنىڭ بېشىنى كېسىۋېلىپ كەتمەكچى بولدى. ئەمما تازا كېسىش ئالدىدا ئايىنىپ قالدى. قولىنى سىلكىپ قىلىچنى غىلىپىغا سالدى. تۇغانبەگنىڭ قىممەت باھا تاشلار بىلەن بېزەلگەن قىلىچ، خەنجەر، بەلۋېغىنى ئالدى. ئاتقا مىنىپ، ئۇزاقتا بىر ئوتلاپ، بىر چىرايلىق بېشىنى كۆتۈرۈپ ئەتراپقا قاراپ تۇرغان قىزىل جەرەن ئات تەرەپكە ماڭدى. ئاتنى تەسلىكتە توتۇۋالدى.

ئارسلانقۇل يولدا قونۇپ، ئەتىسى چاشكا ۋاقىتدا لەشكەرگاھقا يېتىپ كەلدى. ئۇ يېتىلەپ كەلگەن ئاتنى تونۇمايدىغان ئادەم ئاز ئىدى. دەررۇ ئارسلانقۇلنى قورشۇۋېلىشتى. ئارسلانقۇل ئاتتىن چۈشمەيلا ۋەقەنى سۆزلەپ بەردى. يىگىتلەر تولاراق ئۇنىڭ ئولجىسىغا ھەۋەسلەندى. ئولجا چۈشكەن ئاتنى سىلاپ ـ سىپاپ،

هەر كىم بىلگىنىچە ئۇنى تەرىپلەشكە باشلىدى.
ئارسلانقۇل ئۆز يولداشلىرى تۇرغان چېدىرغا باردى، تاۋاقتىكى ئوماچنى ئىچىپ ئولتۇرۇپ، يولداشلىرىغا بولغان ۋەقەنىڭ بەزى تەپسىلاتىنى سۆزلەپ بېرىۋاتاتتى، بىرى نەۋائىنىڭ چاقىرىۋاتقانلىقىنى خەۋەر قىلدى. ئارسلانقۇل ئالدىراش ئومىچىنى ئىچىۋېتىپ، ئورنىدىن قوزغالدى. يېڭىدىن قەلەم تارتقان قارا، شالاڭ ساقال ـ بۇرۇتلىرىنى قۇدرەتلىك بارماقلىرى بىلەن ئېرتىپ، چوڭ پۇختا قەدەملەر بىلەن مېڭىپ كەتتى.
ئەتراپتىكى قىغاس ـ چۇقانلارغا تامامەن بېپەرۋا ھالدا ئۆز چېدىرىدا بىر نەرسە يېزىپ ئولتۇرغان شائىر ئۇنى خۇشاللىق بىلەن قارشى ئالدى.
ـــ سۆزلە، يىگىت، سەندىن قىزىق ئىشلار سادىر بولماقتا، ـــ دېدى نەۋائى كۈلۈمسىرەپ. ئارسلانقۇل بۇ ئۆتكەن ۋەقەنىڭ ئۆتكۈر، قىزىقارلىق تەرەپلىرىنى كىچىك پېئىللىق بىلەن يوشۇرۇشقا تىرىشىپ، ئاددىي بىر ۋەقەنى ھېكايە قىلغاندەك قىلىپ ئېيتىپ بەردى.
ـــ بېشى قېنى؟ ـــ دەپ سورىدى نەۋائى.
ئارسلانقۇل كۆزلىرىنى چوڭ ئېچىپ:
ـــ ئىشەنمەيۋاتامدىلا؟ ئېيتى، قىلىچى، بەلۋېغى دەللىل بولالمامدۇ؟ بېشى قۇرۇسۇن ...
ـــ ئىشىنىمەن ... ـــ دېدى كۈلۈپ نەۋائى، ـــ ئەمما ساڭا ئۇنىڭ بېشىدەك ئالتۇن ھەدىيە قىلىش كىرەك ئىدى. زالىمنىڭ بېشى ئۇچۇن ئالتۇن بېرىش ناھايىتى ساۋاب ئىش.
ـــ بۇ تەرىپى زادىلا يادىمغا كەلمەپتۇ ـ دە، ـــ دەپ چاپقىلىپ قويدى ئارسلانقۇل.
ـــ باشقا جەھەتتىن ئۇنىڭ ئورنىنى تولۇقلىتىمىز، ـــ دېدى نەۋائى قەتئىي ھالدا، ـــ سەن قالغان ئۆمرۈڭنى ھەربىي ئىشقا بەخشەندە قىلغىن. بىز خاقانغا ئەرز قىلىپ، سېنى بۇز بېشى ياكى

مىڭ بېشى قىلىپ تەينىلەتكۈزىمىز، سەن خەلق ئوغلىسەن، ئىنشائاللا خەلقە پايدىلىق ئىشلارنى قىلىسەن، نۆكەرلەرگە ياخشى قاراپ يۈرتىڭ تىنچلىقى يولىدا غەيرەت ۋە ھىممىتىڭنى ئايىماسسەن. بۇ پىكرىمنى ماقۇل كۆرەمسەن.

— ئاتاڭنىڭ بالىسى بولما. يۈرت بالىسى بول دېگەنىكەن. ئەلگە خىزمەت قىلىش پەرزىدۇر، — دەپ جاۋاب بەردى ئارسلانقۇل ھەم نەۋائىنىڭ ئىشەنچ ۋە ئىلتىپاتىنى ئاقلاشقا ۋەدە بەردى.

— رەھمەت، — دېدى نەۋائى، — ۋەتەن ۋە ئۇنىڭ سالامەتلىكى ئۈچۈن، ھەربىر كىشى ھەر ۋاقىتتا ئۆزىنى قۇربان قىلىشقا تەييار تۇرۇش كېرەك.

ئارسلانقۇل قوبۇل تۇتتى ھەم شائىرغا:

— خاتىرجەم بولسىلا، تەقسىر! — دېدى ۋە رۇخسەت سوراپ خوشلىشىپ تاشقىرىغا چىقتى.

II

ئاتا ـ بالا ئارىسىدىكى مەنىسىز ئۇرۇش، ئاداۋەت كۈندىن ـ كۈنگە نەۋائىنىڭ يۈرىكىنى ئەزمەكتە ئىدى. ھەر ئىككى تەرەپ قەتئىي ۋە ئۈزۈل ـ كېسىل جەڭلەرگە پېتىنالمايتتى. گاھىدا بولۇپ تۇرغان شىددەتلىك توقۇنۇشلار، ئۇرۇشنىڭ تەقدىرىنى ھەل قىلىشقا ئاجىز ئىدى. ئۇرۇش ئۇزاق داۋام ئېتىپ، خەلقنىڭ تۇرمۇشى ئېغىرلاشتى. بۇ پاجىئەنىڭ ئاخىرىدا نۇرغۇن قانلار بىھۇدە تۆكۈلۈشى ئېھتىمال ئىدى ياكى بەدىئۈززامان بىر چەتكە بېرىپ، ئۇرۇش ـ جاڭجال ئىزدەپ يۈرگەنلەرنى توپلاپ چوڭ ھەرىكەت باشلاپ، يېڭى دەھشەتلىك پالاكەتلەر پەيدا قىلىشى مۇمكىن ئىدى. بۇنىڭدىن نەۋائى كۆپ ئەندىشە قىلدى. ئاخىردا بۇ بالا ـ قازانىڭ ئالدىنى ئېلىشنى قارار قىلدى.

نەۋائى ھۈسەين بايقارانىڭ يېنىغا كىرىپ، ۋەزىيەتنى چۈشەندۈردى. ئىسيانچى ئوغلى بىلەن مۇستەھكەم سۈلھى ياساشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئېيتتى. ئوغۇللىرىنىڭ يۈرەكلىرىنى مۇھەببەت ۋە ساداقەت، ئىنساپ ۋە نومۇستىن بەرھەر ئۈچقۇنمۇ قالمىدى دەپ ئويلىغان پادىشاھ ئاۋۋال بۇ تەكلىپكە ئانچە ئېتىبار بەرمىدى. ئايلار داۋام ئەتكەن قانلىق جەڭلەردە يېڭىلىپ، گۇناھلىرىنى كەچۈرۈشنى سوراپ، باش قويۇپ سۈلھى تەلەپ قىلغان ئوغۇللىرى ئاز ئۆتمەيلا يەنە ئىسيان كۆتۈرەتتى. ئۇ پايەختكە يېتىپ كېلىپ، بىر كۈن ئارام ئالا ـ ئالمايلا يەنە ئەسكەر تارتىپ ماڭاتتى. قېرى، ئاغرىق ھۈسەين بايقارا بىر ئوغلىنى بويسۇندۇرۇپ، «ئۇھ» دەپ نەپەس ئېلىپ ئۇلگۈرمەيلا، يەنە بىر ئوغلى ئىسيان كۆتۈرەتتى. بۇ ئەھۋالدا ھەقىقىي، سەمىمىي سۈلھىنىڭ بولۇشىغا كۆزى يەتمەيتتى. لېكىن ئۇزۇلمەي داۋام ئەتكەن ئۇرۇش ئۇنى زېرىكتۈرگەن ۋە ھارغۇزۇۋەتكەنىدى. بۇنىڭدىن تاشقىرى ئاسترابادتىمۇ، بەلخدىمۇ، مەرۋىدىمۇ، مەشھەدتىمۇ بىرەر جايدىكى ئوغۇللىرىنىڭ ياكى تېخى خەنجىرىنى يەڭ ئىچىدە يوشۇرۇپ تۇرغان باشقا بىر ئوغلىنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشى ئېھتىمال ئىدى. نەۋائى سۈلھى شەرتلىرىنى ئېيتىپ ئۆز تەكلىپىدە قاتتىق تۇرغانلىقتىن، پادىشاھ كۆنۈشكە مەجبۇر بولدى. قېرى، دەرمانسىز شائىرنىڭ قولتۇقىدىن يۆلەپ ئاتقا مىنگۈزۈشتى. بۇ سۈلھى ئەلچىسىنى خۇشال ۋە مىننەتدار كۆزلەر، گويا يېڭى ئاينىڭ ئالتۇن ئورغىقىنى بىرىنچى قېتىم كۆرۈپ، بەخت ۋە سالامەتلىك ئارزۇ قىلغانلارغا ئوخشاش ئۇزاق ۋاقىت ئۇزىتىپ قاراپ قېلىشتى. نەۋائى ھەپتىلەرچە جەڭ مەيدانى بولغان دالادا ماڭدى. ئۇ يەردە، بۇ يەردە ئوقلار، جۇل ـ جۇل بولۇپ كەتكەن ئېگەر ـ جابدۇقلار ياتاتتى. كۆكتاتلارنىڭ ئۈستىلىرىدە ناھەق تۆكۈلگەن قانلار قۇرۇغان لەيلى قازاقنىڭ يوپۇرمىقىدەك كۆزگە چۈشەتتى. شائىر قوشۇمىسىنى تۇردى، ئۇنىڭ پېشانىسىدىكى قورۇقلار تېخىمۇ قويۇقلاشتى. «ئىككى

دۇشمەن پادىشاھتىن بىر - بىرىگە يېقىن ۋە دوست ئىككى دەرۋىش ياخشى» دەپ بىر چاغلاردا ئېيتقان مىسرالىرى يادىغا چۈشتى. ئات تاقىر قىرنىڭ ئۈستىگە چىققاندا، ئازگالدا بەدئۇززامانىنىڭ قارارگاھ - چېدىرلىرى، مىغىلدىغان ئادەملەر، چېپىپ يۈرگەن ئاتلار كۆزگە چېلىقتى. ئاستا چايقىلىپ، يورغىنىڭ بېشىنى سەل تارتىپ مېڭىۋەردى. قارارگاھقا يېقىنلاشقاندا، تونۇش - بىلىشلەر ئالدىغا يۈگۈرۈشتى. بەدئۇززامانىنىڭ چوڭ ئەمەلدارلىرىمۇ كېلىشتى. شاھزادىنىڭ ھەمسۆھبەتلىرىدىن شائىر زامانمۇ كېلىپ قول قوشتۇرۇپ سالام بېرىپ كۆرۈشتى.

نەۋائى ئاتتىن چۈشۈپ:

— قېنى بولمىسا مېنى مىرزىنىڭ يېنىغا ئېلىپ بېرىڭلار، — دېدى.

ئادەملەر: «مەرھەمەت»، «مەرھەمەت» دەپ ئىززەت ۋە ئېھتىرام بىلەن يول باشلىدى. مانا، بەدئۇززامان قېرى، ئاددىي، سۆزى ۋە ھەرىكىتى تەلۈەرەك كەلگەن باھادىر زۇننۇن ئارغۇنبەگ ۋە باشقا يېقىنلىرى بىلەن چېدىردىن چىقىپ، شائىرنى قارشى ئالدى. ئاۋۋالقىدەك زوق ۋە نازۇكلۇق بىلەن كىيىنگەنىدى، ئاۋۋالقىدەك چىرايلىق، خۇش مۇئامىلە قىلدى. ئەلچىنى ھۆرمەت بىلەن ئۆزىنىڭ ناھايىتى ھەيۋەت ياسالغان خاس چېدىرىغا تەكلىپ قىلدى. شاھزادىنىڭ ئىلتىماسى بىلەن تۆرگە ئولتۇردى. زۇننۇن ئارغۇنبەگ ۋە باشقا ئەمەلدارلار ھەرقايسىسى ئۆز مەنسىپىگە قاراپ ئورۇن ئېلىپ ئولتۇردى. قوشنا چېدىردىن يېقىملىق ساز - نەغمە ۋە ئايالالارنىڭ گۈزەل غەزەللىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. نەۋائىنى ئىختىيارسىز ئۇ سېھىرلىك سادالارغا قۇلاق سېلىپ مۇڭلاندى. لېكىن، ئاۋازلار چاپسانلا توختىدى.

— شاھزادە، مەن سۇلھى تۈزۈش توغرۇلۇق كەلدىم، — دېدى نەۋائى بەدئۇززامانغا قاراپ.

— بۇ سۆز ھەممىمىز ئۈچۈن باھا يەتمەس قىممەت

ئىدى، ــ دېدى بــەدبەئــۇززامــان جمددىــي ۋە ئېغىر ـ بېسىق بولۇپ، ــ ئەمما زاتى ئالىيلىرىغا مەلۇم بولغان بەزى ھادىسىلەر بۇ سۆزنى تامامەن مەنىسىز قىلىپ قويدى ...

ــ خــاتــالىشىسىز شــاھزادە، ــ دېــدى ئىشەنچ بىلــەن نەۋائى، ــ ئەل ـ يۇرت، دۆلەت سۇلھى ۋە تىنچلىققا ھېسابسىز تەشنا بولۇپ تۇرسا، ھايات ۋە سالامەتلىك پەقەت شۇ سۆزگە باغلىق بولۇپ تۇرسا، سىز قايسى مەنتىقە بىلەن ئۇنىڭ ئەكسىنى ئىسپات قىلالايسىز؟ ئەقىل ئىگىسى ئۇچۇن بۇ مۇمكىــن ئەمەس. مەن بىلىمەنكى، ئەگەر سىز جاھالەت تېغىنى سۇندۇرمىسىڭىز، ئاكا ـ ئۇكىلىرىڭىز بارغانسېرى نومۇسسىزلىق پاتقىقىغا چوڭقۇرراق پېتىۋېرىسە، بۇ مۇبارەك يۇرتتا ھايات ئوچقى سورۇلۇپ كېتىدۇ. سىزلەرنىڭ مەقسەتلىرىڭلار نېمە؟ بىــز ســىــزلەردىن نېمە كۇتكەنىدۇق؟ ھازىر بولسا نېمە كۆرۈۋاتىمىز؟ خاتالىقىڭلارنــى تۇزەتمىسەڭلار، يۇرت زادىلا گۇناھىــڭلارنــى كەچۇرمەيدۇ! ئىنىلىرىڭىز سىزدىن ئۇلگە ئالماقتا. سىز پالاكەتنىڭ باشچىسى بولۇپ قالدىڭىز!

بەدبەئۇززامانىنىڭ چىرايى تاتىرىپ كەتتى. چىرايلىق بۇرۇتى تىترىدى. كالپۇكىنى چىشلەپ يەرگە قارىدى. قېرى جەڭگىۋار زۇننۇن ئارغۇنبەگ ئېغىر ئۇلۇغ ـ كىچىك تىندى.

ــ ئوغلۇمنىڭ ماتىمى دىلىمغا چوڭقۇر ئورناشتى ... ــ دېدى بەدبەئۇززامان ھەسرەتلىنىپ.

ــ قوللىرىنى گۆدەكنىڭ قېنى بىلەن بوياغانلارنى مەيلى ئۇلار كىملەر بولسا بولسۇن، ھېچقاچان ئاقلىنىمايمەن، كەچۇرمەيمەن. ھەرقاچان ئۇلارغا لەنەت ئوقۇيمەن! ــ دېدى نەۋائى قىزغىن ھالدا، ــ ئەمما خەلق ۋە دۆلەت ئەيىبكار ئەمەس، بۇنى ياخشى چۈشىنىش لازىم ...

بەدبەئۇززامان يەنە ئاتىسىدىن كۆرگەن ھەقسىــزلىــكلەر توغرۇلۇق شىكايەتلەندى. نەۋائى يۇرت، خەلق ئالدىدا، تارىخ ئالدىدا

شەخسىي ئاداۋەتلەرنىڭ ھېچ نەرسىگە ئەرزىمەيدىغانلىقىنى ئىسپاتلاشقا تىرىشتى. ھەقىقىي ئىنسانىنىڭ پەزىلىتى ھەققىدە سۆزلەپ مۇنداق دېدى:

— ئىنسان ئۇچۇن تاج كىيىمىك شەرت ئەمەس، بەلكى نومۇس ۋە ۋىجدانىنىڭ ئىگىسى بولۇش، جەمئىيەت ئالدىدا ئۆز مەسئۇلىيىتىنى سېزىش شەرت!

بەدىئۇززامان تىنچ ئولتۇردى. لېكىن زۇننۇن ئارغۇنبەگكە كۆزلىرى بىلەن نېمىنىدۇر ئىشارەت قىلدى.

— ئەمىر جانابلىرىنىڭ سۆزلىرى دۇرۇس، — دېدى كۆپكە قاراپ قېرى جەڭگىۋار ئاددىي قوپال ئاۋاز بىلەن، — ئەمما قايسى ئاساستا سۇلھى ياسالماقچى. مانا مۇشۇ جەھەتنى بىلسەك ياخشى بولاتتى.

— شەرتنامۇ ئېلىپ كەلدىم، — دېدى نەۋائى مەجلىستىكىلەرگە قاراپ، — شۇ شەرتلەر ئاساسىدا پۇختا ۋە بۇزۇلماس سۇلھى تۇزۇشىمىز لازىم.

— بىلىشكە بولامدۇ؟ — دەپ سورىدى بەدىئۇززامان.

نەۋائى بەلخ ۋىلايىتى ھەم ئامۇ دەريادىن تارتىپ تامورغاپقىچە بولغان يەرلەرنى ئىدارە قىلىش ھوقۇقى شاھزادىگە بېرىلىشى مۇمكىنلىكىنى سۆزلىدى.

بەدىئۇززامان كېڭەشمەكچى بولۇپ زۇننۇن ئارغۇنبەگ ھەم باشقا بىرقانچە يېقىنلىرىنى ئېلىپ تاشقىرىغا چىقىپ كەتتى. نەۋائى شاھزادىنىڭ شائىرى زامانى بىلەن پاراڭ سېلىشىپ ئولتۇردى. زامانى سۆز ئارىسىدا ئىلگىرىكى قازى شاھابىددىن ھەققىدە سۆزلىدى. ئۆزىنى بەدىئۇززامان تەرەپدارى قىلىپ كۆرسىتىپ بۇ يەرگە قېچىپ كەلگەن ھەم شاھزادە تەرىپىدىن چوڭ ئىلتىپات كۆرگەن قازى ئەسلىدە مۇزەپپەر مىرزىنىڭ جاسۇسى ئىكەنلىكىنى ھەم تۇنۇگۇن يوشۇرۇن ھۆججەتلەر بىلەن قولغا چۈشكەنلىكىنى، بۇگۇن ئەتىگەندە دارغا ئېسىلغانلىقىنى سۆزلىدى. نەۋائى

جىنايەتچىلەرنىڭ تەقدىرى ھەمىشە شۇنداق رەسۋا، شەرمەندە بولۇپ جازا بىلەن تۈگەيدىغانلىقىنى چوڭ ئىشەنچ بىلەن بايان قىلدى.

بەدئۇززامان كىرىپ شەرتلىرىنى قوبۇل قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. بۇگۈندىن باشلاپ ھەرقانداق دۈشمەنلىك ھەرىكەتلىرىدىن ۋاز كېچىشكە شائىرغا قەتئىي ۋەدە بەردى. زىياپەتتىن كېيىن شەرتنامە تۈزۈلۈپ ئىمزالاندى.

ئىككىنچى كۈنى ئەتىگەنلىكى بەدئۇززامان ئۆز لەشكەرلىرىنى كۆزدىن كۆچۈرۈشكە باشلىدى. نەۋائى ھۈسەين بايقارا قارارگاھىغا سۈلھى ئېلىپ كەلدى. سۈلھى خەۋىرى بۇ يەردە ھەممىنىڭ يۈرىكىنى بۆلەكچىلا خۇشاللىق بىلەن توشقۇزدى.

كەچقۇرۇنلۇقى شائىر ھىراتقا كىردى. يولدا بارلىق خەلق ئۇنى تەبرىكلەپ، ئۆز مۇھەببىتىنى ۋە مىننەتدارلىقىنى نامايىش قىلدى.

مانا «ئەنىسىيە» شېئىر ۋە پىكىر ئوچىقى. ئالىملار، شائىرلار، رەسساملار، نەققاشلار، سازەندىلەرنىڭ ئىلھام بۇلىقى ... ھىراتنىڭ، پۈتكۈل خۇراسانىنىڭ، ماۋەرائۇننەھرنىڭ نىشانىسى، ئىپتىخارى، تەلىپى ۋە ۋىجدانى. يەنە دوستلار، يېقىنلار كېلىشتى، شائىرنىڭ مۇھەببىتى بىلەن روھلىرىنى گۈللەندۈردى.

تۈتۈق ئاسمانىنىڭ كۆك ئېتىكىدە تولۇن ئاي نۇر چېچىپ تۇرىدۇ. سانسىز يۇلتۇزلارنىڭ ھەيۋەت ۋە سۆلەتلىك ئاھاڭىدا كېچىنىڭ جىمجىتلىقى ھۆكۈم سۈرمەكتە ئىدى. سۈس ئاي نۇرىغا ئورالغان باغلار كۈزنىڭ سالقىن نەپەس ئېلىشىدىن تىترەيدۇ. ئۆيلەردە چىراغلار يېقىلىق. خىزمەتكارلار، خادىملار، ھەر دائىم بولۇپ تۇرىدىغان مېھمانلار، يېقىنلار بىرەر ئىش بىلەن مەشغۇل. ساھىب دارا قەلەمنى دۈۋەتكە پاتۇرۇپ، كۆزلىرىنى يۇمۇپ، قاپىيە ئىزدەيدۇ. بۇ دەرگاھتا خىزمىتى ۋە ساداقىتى بىلەن ساقلىنى ئاقارتقان شەيخ بەھلۇل ئۆز خوجايىنىنىڭ دۇئانىنى ئوقۇماقتا. بىر بۆلۈمدە شاھمات ھەۋەسكارلىرى قىزىق ئويۇندا. بىر بۆلۈمدە

هېسساب ـ كىتاب ئىشلىرىغا ئۇستا خىزمەتچىلەر شائىرنىڭ كۈندىلىك يارەملىرى ئۈچۈن سەرپ بولغان خىراجەتنى دەپتەرگە يېزىپ هېسابلاشماقتا. هويلىدا ئات باققۇچى ئاددىي خەلق ناخشىسىنى ئېيتىپ، ئاستا ئۇياق ـ بۇياققا ماڭماقتا ...

شائىر ئۆز بۆلمىسىده يالغۇز ئولتۇراتتى. نېمىشقىدۇر ئۇ كېيىنكى ۋاقىتلاردا يالغۇز چاغلىرىدا كۈننىڭ ئولتۇرۇپ كېتىۋاتقانلىقى توغرۇلۇق تولاراق ئويلايدىغان بولۇپ قالدى. ئۆلۈم دوستلارنى بىر ـ بىرلەپ چاقىرىپ ئېلىپ كېتىۋاتماقتا. شەيخ هەسەن ئەرده شىر قېنى؟ پىرمۇئاممائى، مېهرىبان مۇهەممەت سەئىد پالۋان قېنى؟ جامى قېنى؟ ئۇلارنى ئويلاپ قەلبىنى دەرد مۇجۇدى. بۇ ئۆلۈمدىن قورقمانلىقتىن ئەمەس، بەلكى تېخى قىلماقچى بولغان ئىشلارنىڭ، يېزىلمىغان ماۋزۇلارنىڭ تولىلىقىدىن ... كېيىنكى يىللارنىڭ تەشۋىشلىرى، ئازابلىرى، ئەمگەكلىرى ئاتمىشتىن ئاشقان شائىرنى يىقىتايلا دەپ قالغانىدى. ئۇ تەقدىرنىڭ رەڭگارەڭ جىلۋىلىرىنى كۆردى. خۇشاللىقنىمۇ، قايغۇنىمۇ ئوخشاشلا خاتىرجەم دانالىق كەيپىيات ۋە كۆز قارىشى بىلەن كەچۈردى.

گەهى تاپتىم پەلەكتىن ناتەۋانلىق،
گەهى كۆردىم زەماندىن كامرانلىق.
بەسى ئىسسىق ـ سوغۇق كۆردۇم زەماندىن،
بەسى ئاچچىق ـ چۈچۈك تاتتىم جەهاندىن.

شائىرنىڭ ئۆز هاياتىدا قۇرغان ئىلمىي، مەدەنىي مەهكىمىلىرىنىڭ ياشىشىنى، يارەملەرنىڭ ئۆزىدىن كېيىنمۇ تېخىمۇ چوڭ مىقياستا داۋام ئېتىشىنى ئارزۇ قىلدى. هازىر ئۇ «ۋەقپىنامە» يېزىش كويىغا چۈشتى. مەدرىسىلەرنىڭ «شىپاهىيە» نىڭ، خانىقانىڭ تەمىناتى، تالىپلارنىڭ نەپىقىسى،

مۇددەرىسىلەرنىڭ ئىش ھەققى ئۇچۇن لازىم بولىدىغان خىراجەتلەر، موھتاجلارغا بېرىلىدىغان كىيىم ـ كېچەك، بايراملاردا خەلقە خەير ـ ساخاۋەت ۋە نەزىر ـ چىراغ قازانلىرى ۋە باشقا ھەدىيە ھەم ئىنئاملار ئۇچۇن قانچە قوي، قانچە ئۆكۈز ۋەھاكازالارنى بېرىش، قانچىلىك بۇغداي ھازىرلاش، قانچە پاتمان ئۇندا نان يېقىش، قانچە پۇت ھالۋا، قەنت ـ ناۋات ۋە باشقىلارنى سەرپ قىلىش لازىملىقىنى تولۇق كۆرسەتكەن بىر كىتاب ـ «ۋەقپىنامە» يېزىشنى قارار قىلدى.

ئەمما، ئاۋۋال «مۇھاكىمەتۇل ـ لۇغەتەين» نى يېزىپ تۈگىتىش كېرەك ئىدى. ئانا تىلدا «خەمسە»، «چەھاردىۋان» لارنى ئىجاد ئەتتى. شېئىرنىڭ بارلىق شەكىللىرىدە ئۇلۇغ پارس شائىرلىرىغا ئوخشاش جاسارەت بىلەن قەلەم تەۋرەتتى. شېئىرنىڭ «تۈركى سۆز» نىڭ سادالىرى بىلەن ئۆز تىلىنىڭ قۇدرىتىنى، ھۆسنىنى، بايلىقىنى ئىسپاتلىدى. ئەمدى بۇنى مەنتىق بىلەن، ئىلمىي ئۇسۇلدا ئىسپاتلاش كېرەك. پۈتكۈل شەرقتە داڭقى چىققان پارس تىلى بىلەن خورلانغان ئانا تىلنى كۆرەش مەيدانىغا ئېلىپ چىقىش كېرەك بولدى. قېنى قايسى پالۋان كۆچلۈكرەككەن؟

شائىر دېرىزە يېنىدا ئولتۇرۇپ، شامنىڭ تۈۋىدە، قەغەز بېتىگە قەلەم يۈگۈرتتى. ئىككى تىل ئۆزبېك ۋە پارس تىللىرى گويا ئىككى پالۋان، ئۇلار گاھىدا مەنتىقنىڭ گۈرزىنى كۆتۈرەتتى، گاھىدا ياقۇت ۋە گۆھەرلەرنى ئوچۇملاپ ـ ئوچۇملاپ چاچاتتى. گاھىدا خۇش ئاۋازلىرىنى ئىشقا سالاتتى.

بۇ ئاجايىپ، مىسلىسىز كۈرەشنى تاماشا قىلىشقا فىردەۋسىدىن باشلاپ ھۆرمەتلىك جامىغا قەدەر ھەممە ئۇلۇغ پارس شائىرلىرى كەلگەنىدى. ھەرقايسىلىرى ئۆز ئابرۇيلىرىنىڭ يۈكسەك ئورنىدا پارقىراپ ئولتۇرۇشاتتى. لېكىن ئۇلار تىللارنىڭ كۈرىشىدىن كەيپسىزلىنىشكە باشلىدى. پارس پالۋانىنىڭ قانداق بايلىقى بىلەن گىدەيمىسۇن، ئۆزبېك باھادىر ئۇنى قىزارتىپ

قويانتى!

نەۋائىنىڭ قەلەم تۇتقان قولى تالدى. ئۇ پالۋانلارنىڭ كۆرەشلىرىگە قىزىقىپ، ئۇزاق ئولتۇرۇپ قالغىنىنى سەزمىدى. كېيىن كۆرەشنىڭ داۋامىنى ئەتىگە قالدۇرۇپ، ئورنىدىن تۇردى. ئۆز پالۋانىنىڭ قۇدرىتىگە ئىشەنگەن، ئۇنى قەتئىي غالىبىيەت بىلەن ئالقىشلاپ، كۆرەش مەيدانىدىن قوللىرىدا كۆتۈرۈپ، ئەركىلىتىپ، ھۆرمەتلىگىلىرى كەلگەن ئۇلۇغ داڭلىق پارس شائىرلىرى رەڭلىرى ئۆچكەن، ئاللىقانداق بولۇپ بوشىشىپ كەتكەن ھالدا كۆزدىن غايىب بولۇشتى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە پەقەت مەرھۇم ھۆرمەتلىك جامى ئۆزىنىڭ پالۋانىغا ئاپىرىن ئوقۇپ، ئۇنىڭ مۇرىسىنى قاقتى.

نەۋائى ئورنىدىن تۇردى. يۈرىكىدە خۇشاللىق دېگىزى چايقىلاتتى. ئانا تىلىنىڭ غالىبىيىتى، ئۇنىڭ غالىبىيىتى، ئۇنىڭ مۇھەببەتلىك خەلقىنىڭ، تارىخىنىڭ غالىبىيىتى ئىدى. شائىر شامنى ئۆچۈردى. ھاسىسىنى قولىغا ئېلىپ ياتاق ئۆيگە كىرىش ئۈچۈن، كۆيۈشكەن پۈتلىرىنى ئۇۋۇلاپ، ئاستا - ئاستا مېڭىپ تاشقىرىغا چىقتى. سالقىن، تازا ھاۋا يۈزلىرىگە يېقىملىق ئۇردى. چەكسىز بوشلۇقتا ئاققان يۇلتۇزلارنىڭ نەپەسلىرى، باغدىكى دەرەخلەرنىڭ شىلدىرلىشى، يېرىم كېچىدە يىپ ئىگىرگەن جاپاكەش كەمپىر چاقنىنىڭ «غۇڭۇلدىشى»، ئۇزاقتىن ئاڭلانغان كارۋان تۆگىلىرى قوڭغۇراقلىرىنىڭ «جاڭ - جۇڭ» لىرى ھەممىسى شائىرنىڭ كۆڭلىگە بىردەك يېقىملىق، تونۇش، مەنىلىك تۇيۇلاتتى، ھەممىسىنى ئۇ ئىنتايىن ياخشى كۆرەتتى ...

ئوتتۇز يەتتىنچى باب

شامال سوقۇپ تۇرغان ئوچۇق كۈنى ئەتىگەن سۇلتانمۇرات تامامەن يېزىلىپ پۈتكەن قېلىن، ئىغىر كىتاب «جامىئول - پۈنۈن» (پەنلەر توپلىمى) نى شايى رومالغا ئوراپ، قولتۇقلاپ ئۆيدىن چىقتى. پىكىر قىلىش بىلەن كىرپىك قاقماي ئۇيقۇسىز ئۆتكۈزۈلگەن سانسىز تۈنلەرنىڭ مۇشەققىتىنى، تۇرلۇك دەۋرلەردە، تۇرلۇك تىللاردا مىڭلارچە كىتابلاردىكى ئىنسان پىكرىنىڭ يارانقۇچى ئەقىل بىلەن ئىلغانغان، مەنتىقىنىڭ ئۆتكۈر تېغى بىلەن يونۇلغان قىممەت باھا گۆھەرلىرى مۇشۇ قېلىن كىتابتىن تېپىلاتتى. سۇلتانمۇراتنىڭ ئاۋۋالقى ئەسەرلىرى ئۇنىڭ ئابرۇي قازىنىشىغا سەۋەب بولغان بولسا، بۇ كىتاب ئۇنىڭ ئىپتىخارى ئىدى. بۇ خەزىنىنى ھەقىقىي خەزىنچىگە، مەسلىھەتى، ئىلھامى، ماددىي تەمىناتى بىلەن يارەملەشكەن نەۋائىغا تەقدىم قىلىش ئۈچۈن ئېلىپ ماڭغانىدى. ئالىم ئىشەنچ بىلەن بېشىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، يۇرىكىدىكى باھار تاشقىنلىرىدەك ئۆركەشلەپ ئاققان شادلىقنىڭ سازى بىلەن يېنىكلىنىپ لېيى قاتمىغان كوچىلاردا گويا كىشى ئۇچقاندەك ماڭدى.

ئالىم «ئەنسىيە» گە كىرىش بىلەنلا بۇ جايدىكى خىزمەتكار ۋە خادىملارنىڭ تاتىرىپ كەتكەن جانسىز يۈزلىرىنى، ئېغىلگەن گەۋدىلىرىنى كۆرۈپ، پۈتلىرى يەرگە مىخلانغاندەك قېتىپ تۇرۇپلا قالدى. گويا كىمدۇر بۇ ئادەملەرنى ئۆلۈم جازاسىغا بۇيرۇغاندەك، ئۇلار ھازىر ھاياتتىن كۆز يۇمۇش ئۈچۈن، ئۆز نۆۋەتلىرىنى كۈتۈپ تۇرغاندەك تۇيۇلاتتى.

— نېمە بولدى؟ — دەپ سورىدى سۇلتانمۇرات ھاڭ - تاڭ

بولغان هالدا.

— ئەمدى جانابلىرى ئېغىر هالدا ياتىدۇ، — دەپ ئارانلا ئاۋازىنى چىقىرىپ سۆز قىلدى خىزمەتكار.

ئالمىنىڭ يۈرىكى «جىغىدىلا» قىلىپ، ئۇنى بىرى تېگى يوق يارغا تاشلىۋەتكەندەك بولدى، نەۋائىنىڭ بۆلمىسىگە يۈگۈردى. چوڭ بۆلمىدە هىراتنىڭ تېببىي ئىلىمىدە ئۆتكۈر هېسابلانغان ئوندىن ئوشۇق تېۋىپنى، دەرۋىش ئەلىنى، ۋەزىر خوجا ئەپزەلنى ۋە شائىرنىڭ باشقا يېقىنلىرىنى كۆردى. ئاغرىق ئۆيىنىڭ تۆردىكى ئورۇندا ياتاتتى. ئۇستىگە ئەتلەس يوتقان تاشلانغان.

سۇلتانمۇرات پۇتىنىڭ ئۇچىدا مېڭىپ بېرىپ، كىتابنى شائىرنىڭ باش تەرىپىدىكى تەكچىگە قويدى. ئاندىن كېيىن شائىرنىڭ پەس ياستۇققا پاتقان بېشىغا، گويا كى سەجدە قىلغاندەك ئېڭىشتى. ئىلاج يوق! پۇتكۈل تەپەككۇر دۇنياسىنىڭ ئىپادىسى بىلەن قارايدىغان دانا كۆزلەر يۇمۇق ئىدى. يۈزى بىلىنەر-بىلىنمەس تۇرۇلگەن. سۇلتانمۇراتنىڭ كۆزلىرىدىن ئىسسىق بۇلاق تاشتى. ئۇزاق قادىلىپ قارىدى: «ئۇلۇغ ئۇستاز، مەن يېزىۋاتقان كىتابىمنى يېزىپ بولدۇم!» دېدى سۇلتانمۇرات يەنە تېخىمۇ ئېڭىشىپ دەردلىك ئاھاڭدا. ئاغرىقنىڭ كۆزلىرى بىر ئازلا ئېچىلدى. لەۋلىرى قىمىرلاپ، بىر نەرسىلەر دېدى. سۇلتانمۇرات ئاڭلىمىسىمۇ، كۆزلىرىنىڭ مەنىسىدىن، لەۋلىرىنىڭ هەرىكىتىدىن شائىرنىڭ خۇشال بولغانلىقىنى بىلدى.

خوجا ئەپزەل ئالمىغا يېقىن كېلىپ، ئۇنىڭ كۆڭلىنى سوراپ، بىرقانچە سۆز ئېيتتى. تېۋىپلار پۇت ئۇچىدا مېڭىپ بىردەم تالاغا چىقىپ، بىردەم ئۆيگە كىرىپ، شۇنىڭلىشىپ، ئۆزئارا مەسلىھەتلەشتى. تولىسى يەنە قان ئېلىشقا مەسلىھەت بېرەتتى. مۇنداق بىر پەستە سەزگۈ ۋە هەرىكىتى توختايدىغان كېسەل («سەكتە ئاغرىق») نى داۋالاش ئۇچۇن كونا يۇنان تېۋىپلىرى هەم ئەبۇ ئەلى سىنادىن تارتىپ تا بۈگۈنكى تېۋىپلەر قوللىنىدىغان

هەرقانداق چارىنى كۆرۈشكە هەربىر دورىنى تەييارلاپ، تەتبىق قىلىشقا غەيرەت قىلىشتى.

سۇلتانمۇرات تېۋىپلەرگە كېچەش تەرىقىسىدە بەزى پىكىرلەرنى ئېيىتتى هەم ئۆزى ئۇلارنىڭ ئىشىغا دەخلى بەرمەسلىك ئۈچۈن تاشقىرىغا چىقتى. بۆلۈملەرنىڭ بىرىگە كىردى. بۇ يەردە ئاسىپى، سۇھەيلى، هاپىزيارى، مىر مۇرتاز، غىياسىددىن، دىهدار ۋە باشقا شائىر، ئالىم، سەنئەتكارلار يىغلاپ قىزارغان نەملىك كۆزلىرى بىلەن ياش خاندەمىرگە قارىشىپ ئولتۇراتتى. سۇلتانمۇرات بىر چەتتە ئولتۇردى.

— خاقان هەزرەتلىرىنىڭ ئالدىغا قارشى ئېلىش ئۈچۈن چىققان ئادەملەر، — دەپ كۆرگەنلىرىنى سۆزلەپ بېرىۋاتاتتى، خاندەمىر، — «پاريان» ئۆتكىدە توختىدى. كېچىنى شۇ يەردە ئۆتكۈزدۇق. تاڭ ئاتقاندا، نەۋائى هەزرەتلىرى ئۆتەكنىڭ ئىشكىلىرىگە، تاملىرىغا مۇساپىرلار يېزىپ قويغان هەرخىل يېزىقلارنى ئوقۇشقا باشلىدى. ئەڭ ئاۋۋال شائىرنىڭ كۆزى مۇنۇ بەيىتكە چۈشتى.

دەرىن دەقىقە بىماندەند جۇملەئى هۇكەما
كى ئادەمى چى كۇنەد بە قەزايى كۇن فەيە كۇن،
پۇرۇغى نەبز چەشۇد مۇنهەرىپى جۇنبىشى ئەسل،
بەلايى ئاجىزى پىرۇ رەفت پايى ئەفلاتۇن
سەلاهى تەبئى چى سۇيى پەسادى رۇيى نىخاد
بىماند بىهۇدە دەر دەستى بۇ ئەلى قانۇن①

① مۇنداق نازۇك ئىشتا، يەنى قازا يەتكەندە، بارچە هەكىملەر ئىلاجسىز قالىدۇ، ئادەم تەقدىرى خاهىشى بىلەن بولغان قازاغا قارشى نېمە قىلالىسۇن؟ قاچانكى، تومۇر چىرىقى ئەسلى هەرىكەتتىن ئۆچۈپ قالسا، ئەپلاتوننىڭمۇ پۈتى ئاجىزلىق پاتقىقىغا پېتىپ قالىدۇ. تەبىئەتنىڭ سالامەتلىكى بۇزۇلۇش تەرەپكە قاراپ ماڭغاندا، ئەبۇ ئەلىنىڭ قانۇنلىرىنىڭ هەممىسى بىكار بولۇپ قالىدۇ.

ئەلىشىر جانابلىرىغا بۇ بەيىت ياقتى. مەن شۇ يەردە بۇنى يېزىۋالدىم. بىرئازدىن كېيىن بىز ھەممىمىز «مەلىك شاھ» ئۆتكىگە قاراپ ماڭدۇق. ئالدىمىزدىن پادىشاھنىڭ يۈك ھارۋىلىرى كۆرۈندى. شۇ ئارىدا تەقدىرنىڭ پەرمانى بىلەن نەۋائى جانابلىرى بىر قىسما بولۇپ قالدى. خوجا شاھابىددىن ئابدۇللانى قىچقىرىپ: «ھالىمدىن ئاگاھ بولۇڭلار، ئەھۋالىم ئېغىر» دېدى. شۇ يەردە ئاتتىن چۈشتى، لېكىن ئىلگىرىلەپ مېڭىشقا دەرمانى كەلمىدى. دەررۇ خوجا شاھابىددىن بىلەن جالالىددىن قاسىم قولتۇقلىدى. بۇ ئاغرىق سۆزلەش ۋە ھەرىكەتتىن مەھرۇم قىلدى. كۆڭلىمىز قايغۇغا توشتى. ئەزىز بىمارنى مەپىگە ياتقۇزۇپ، ھىراتقا قاراپ ماڭدۇق، ھاكىملار يولدا قان ئالدى. لېكىن پايدا بەرمىدى. بۇ يەرگە يېرىم كېچىدە يېتىپ كەلدۇق ... ئاھ، ۋاپاسىز پەلەك!

خانەمىز كۆز يېشىنى ئېرتىپ سۆزىنى توختاتتى. ھەممىنىڭ باشلىرى ئېگىلگەن، كۆڭۈللىرى سۇنۇق ئىدى. ھېچكىم سۆز قىلمىدى. ھەممىسى دەردلىك، ئېغىر جىمجىتلىققا پاتتى.

ئۇستى - ئۇستىگە ئادەملەر توپلاشتى. ھەممىنىڭ رەڭگىدە قان يوق. تېۋىپلار ناھايىتى جىق غەيرەت كۆرسەتتى. ئۇستى - ئۇستىگە يېڭىلىرى كېلىپ داۋالاشقا تىرىشتى:

بۇ دەرد ئىلەنكى ئۆلۈرمەن مەرەزچۇ زاھىر ئەمەس،
تەبىبلەر بۇ بەلاغە چارە قىلغايلار؟

شائىر ئۆز ئاغرىقى توغرۇلۇق توغرا ئېيتقان بولسا كېرەك، ئاغرىق سائەت سانىپ ئېغىرلاشتى. ئەتىسى يەكشەنبە كۈنى، تاڭ ئېتىۋاتقان چاغدا، شائىر ھايات بىلەن خوشلاشتى.

بۇگۈن ھىجرىيىنىڭ 706 - يىلى 12 جۈمە دىلئاخىر تارىختا ئۇلۇغ ماتەم كۈنى بولدى. پۈتكۈل ھىرات ھەسرەت بىلەن ئويغاندى. شۇم خەۋەر يۇرەكلەرنى ئەزدى، دەردنىڭ ئوت - چوغىدا

كاۋاپ قىلدى. ھەممە ئۆز بېشىدا ئۆلۈم كۆلەڭگىسىنى سەزدى. لېكىن، ئۇلۇغ شائىر ئۇچۇن جانلىرى، سىرقىراپ قاقشاشتى. ھەربىر ھىراتلىق پەقەت ئۆز يۇرتىدىلا ئەمەس، پۈتكۈل شەھەردە، پۈتكۈل ئەلدە قانداقتۇر بىر بوشلۇق، چۆللۈك سېزەتتى. گويا ھاياتقا روھ بېغىشلىغان، نەرسىلەرگە مەنە بەرگەن بىر نەرسە غايىب بولغاندەك بولدى. چوڭ باغلار، مەيدان ـ كوچىلار، مەدرىسىلەر، بازارلار ئادەمگە لىق توشتى. مىغىلداۋاتقان ئادەم، لېكىن پۈتكۈل شەھەر بوش ۋە كۆڭۈلسىز چۆلگە ئوخشاش ...

قەبرىلارنىڭ چىرايلىق ساقاللىرى ياش تامچىلىرى بىلەن يۇيۇلدى. ياش نارەسىدىلەر بۆلەكچىلا جىددىيلەشتى. ئۇلار سوغۇق ھاۋادا بۇرۇنلىرىدىنمۇ تولاراق، كۆزلىرىنى يەڭ ئۇچى بىلەن ئېرىتاتتى. ئۆز تارىخىدا نى ـ نى ئۇلۇغ ئادەملەرنى كۆمگەن ھىرات ھېچقاچان، ھېچقايسى ماتەمدە بۇگۈنكى ماتەمدىكىگە ئوخشاش قايغۇ ـ ھەسرەتكە چۆككەن ئەمەس.

«ئەنىسىيە» نىڭ ئىچىگە ئادەم دېگەن سىغماي كەتتى. يۇزلىگەن ئالىملار، يۇزلىگەن سەنئەتكارلار، شەيخلەر، ھەربىيلەر، مەنسەپدارلار، ھۈنەرۋەنلەر، دېھقانلار كىرىپ شائىر بىلەن خوشلاشتى. ئادەم دولقۇنى توختىماي ئاقاتتى ...

دەۋرىش ئەلىنى دەرد ئىككى پۈكلىۋەتتى. قەدىردان خىزمەتكارلار، شەيخ بەھلۇل، ساھىب دارا، مەھمۇت تايئابادى ۋە باشقىلار بولسا ئەس ـ ھوشلىرىدىن ئايرىلدى. جۇدالىق، مۇھەببەت، كۆز ياشلىرى توغرۇلۇق سايرىغان شائىرلار بۇ سۆزلەرنىڭ ھەقىقىي مەنىسىگە ئەمدىلا يېتىپ چۈشەنگەندى.

مانا بېھزات، شائىرنىڭ، ئۆز ئۇستازىنىڭ بېشىدا يىغلاۋاتىدۇ. ئۇنىڭ يىغىسى ئۆلمەس ئەسەرلىرىگە ئوخشاش، چوڭقۇر مەنىلىك ئىدى. مانا، تۇنۇگۈنلا ئاددىي، ساداقەتلىك باھادىر يىگىت بۇگۈن مىڭ نۆكەرنىڭ باشلىقى ئارسلانقۇل. ئۇ بۇلۇتتەك ھۆركىرەپ يىغلاۋاتىدۇ. شائىرلار بىلەن بىر قاتاردا

قەھرلىك، جەڭگىۋار ئەسكەر باشلىقلىرى (بەگلەر) يىغلاشماقتا...
ئەركەكلەر بوشاتقان بوّلمىگە ئاياللار كىرىشكە باشلىدى، يۇزلىگەن ساراي خانىملىرى ئۇن سېلىپ يىغلاپ كېلىشتى. بۇلاردىن كېيىن يۇزلىگەن خەلق ئاياللىرى: قىزلار، كېلىنلەر، مومايلار تۇم قارا كىيىنىپ، داد ـ پەريات بىلەن ھاۋانى تىترەتتى.
سۇلتانمۇرات تىنچ، سوّلەتلىك يانقان ئۇلۇغ جەسەتنى ئاخىرقى قېتىم قۇچاقلاپ يېنىپ چىقىپ كېلىۋاتاتتى، دالاندا ئاياللار ئارىسىدا دىلدارنى كوّردى. تۇم قارا كوّڭلەك، قەلەم قاشلىرىغچە چۈشكەن قارا ياغلىق تاقىغان دىلدارنىڭ بۇلاقتەك ھەم قاپقارا كوّزلىرىدىن ياش قۇيۇلماقتا. سۇلتانمۇرات ئېغىر ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىدى. گويا ئىچىدە ئوت ياندى: «يىغلاڭ سىڭلىم، يىغلاڭ! بۇگۈن پۈتۈن بىر ئوّمۇر ئۇچۇن تويغۇچە يىغلىمىغان كوّزلەر ئەبەدىي كور بولسۇن!» دېدى دىلدارغا ئۇ. «ئاھ، تەقسىر، يىغا كۈچسىز. كوّيۈپ كۇل بولۇش كېرەك!» دېدى دىلدار بوغۇلغان ئاۋاز بىلەن.
شائىرلار، شېئىر ھەۋەسكارلىرى، ئالىملار، ھەتتا تېۋىپلارغىچە قايغۇنى، نەۋائىغا بولغان مۇھەببەتنى شېئىرغا قوشۇشقا باشلىدى. ئىككى، تۆت، ئالتە سەككىز مىسرالىق «تارىخلار» سانسىز كوّپ پەيدا بولۇشقا باشلىدى. پارچە ـ پارچە قەغەزلەر قولدىن قولغا ئوّتۈپ، كوّچۇرۇلۇپ، ئىلھاملارنى دولقۇنلاندۇردى. ھەربىر سوّزىدىن يىغا، پەريات كوّتۇرۇلگەن، قايغۇ قاينىاپ پورۇقلىغان ئاجايىپ مەرسىيەلەر، ماتەم شېئىرلىرى ئىجاد ئېتىلدى. شائىرنىڭ ماتىمىنى شېئىر گۇللىرى زىننەتلىدى.
تاۋار ـ دۇردۇنلارغا ئورالغان تاۋۇتنى شائىر دوستلار، جەڭگىۋار بەگلەر، ھىراتنىڭ ئابرۇيلۇق ئادەملىرى كوّتۇرۇپ چىقتى. خەلقنىڭ يىغا ـ زارىسى ئاسمانىنى تىترەتتى. ئۇلۇغ ماتەمگە بىپەرۋالىق قىلىشنى خالىمىغاندەك، ئاسماندىن بۇلۇتلار مۇ يامغۇر تۆكتى... تاۋۇت ئادەم دېڭىزى ئۇستىدە چايقىلىپ، مىڭلارچە قوللاردىن قوللارغا ئۇزىتىلىپ، بىر پەستە «ئەنىسىيە» دىن

ئۇزاقلاشتى. ھەركىم بۇ تاۋۇتقا ئەگ بولمىغاندا قولىنىگ ئۇچىنى تەگكۈزۈپ قېلىشنى بەخت، ئىنسانىي قەرز دەپ بىلەتتى. ئون مىڭلارچە قولدىن ئۆتكەن تاۋۇت «ھېيتگاھ» دا توختىدى. ماتەم مۇراسىمىگە بارلىق رەسىم - يوسۇن بىلەن ھۈسەين بايقارا كەلدى. شۇ يەردە جىنازا ئوقۇلدى. تاۋۇت يەنە خەلق دولقۇنى ئۈستىدە ئۇزدى. شائىرنى، ئۆزى ياساتقان گۈزەل بىنالارنىگ بىرى «جامە» دە، ئەبەدىي يېتىش ئۇچۇن ئىلگىرىدىن ياستىلىپ قويۇلغان قەبرىگە يانقۇزدى ... ئۇلۇغ قەبرىنىگ ئۈستىدە ھىرات يىغلىدى، قاقشىدى. «جامە» نىگ ئېگىز پەشتاقلىرى، ئاسمانغا ئوخشاش گۈمبەزلىرى قايغۇ - ھەسرەت ئىچىدىكى يىغا - زار سادالىرىدىن تىترىدى.

ئاخشام بولغاندىلا كوچىلاردا، باغ ۋە مەيدانلاردا ئادەم سەل شالاڭلاشتى. سۇلتانمۇرات ۋە ئارسلانقۇل باشلىرىنى تۆۋەن سېلىپ، كەگ كوچا بويلاپ ئاستا ماڭدى. كۇن ئوتتەگ قىزارغان بۇلۇتلار ئارىسىغا چۆكۈپ، ئۇپۇققا كىرىپ كېتىۋاتماقتا ئىدى. كوچىنىگ ئايىغىدا سۇلتانمۇرات خوشلاشماق ئۇچۇن توختىدى. قىزىرىپ ئىششىپ كەتكەن كۆزلىرى بىلەن ئارسلانقۇلغا قارىدى.

— ئەزىز ئاتىمىزنىگ پىكرىنى، يولىنى ھىمايە قىلىش ئۇچۇن، — دېدى سۇلتانمۇرات بوغۇلغان ۋە مىسكىن ئاۋاز بىلەن، — قىلىچىڭىزنى چىگ تۇتۇگ، باھادىر!

— مەن تىغىم بىلەن، — دېدى ئارسلانقۇل قىلىچىنىگ سېپىنى چىگ قىسىپ، — سىز ئۆز ئىلمىڭىز بىلەن خەلقە، يۇرتقا خىزمەت قىلايلى!

ئالىم بىلەن باتۇرنىگ قوللىرى مۇھەببەت - ساداقەتنىگ كۇچى ھەم سەمىمىيەتلىكى بىلەن مەھكەم بىرلەشتى.

Document generated by Anna’s Archive around 2023-2024 as part of the DuXiu collection (https://annas-blog.org/duxiu-exclusive.html).

Images have been losslessly embedded. Information about the original file can be found in PDF attachments. Some stats (more in the PDF attachments):

{
  "filename": "NDAyOTYzMDQuemlw",
  "filename_decoded": "40296304.zip",
  "filesize": 128053900,
  "md5": "255f3150e07d29ee41dcb1f712426fb3",
  "header_md5": "7243750b6b42d92d206c85253065af12",
  "sha1": "812a50c7eccf13985cafd25fb36c01b44ed8387a",
  "sha256": "e1bd82bc6bbf128298c68d53f52a9928c32a2306b793499090e06e13ed288eae",
  "crc32": 2623437391,
  "zip_password": "",
  "uncompressed_size": 139724387,
  "pdg_dir_name": "\u2500\u2554\u2550\u2580\u2565\u2514\u2524\u00bd
\u256c\u00bc\u256c\u00df\u2562\u221a\u256c\u2500_40296304",
  "pdg_main_pages_found": 619,
  "pdg_main_pages_max": 619,
  "total_pages": 628,
  "total_pixels": 2276796416,
  "pdf_generation_missing_pages": false
}